MAKALELER 2

Tarihî Türk Yazı Dilleri

Talat TEKİN

Türk Dil Kurumu Yayınları

Talat TEKİN

MAKALELER II

Tarihî Türk Yazı Dilleri

Tekin, Talat (1927-2015)

Makaleler II: Tarihî Türk yazı dilleri / Talat Tekin; yayıma hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir [e-kitap] / .—Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023.

604 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1061)

ISBN 978-975-16-2557-7

1. Altay Dilleri 2. Tarihî Türk Yazı Dilleri 3. Türk Makaleleri I. Yılmaz, Emine (yay. haz.), II. Demir, Nurettin (yay. haz) III. k.a

494.35

Türk Dil Kurumu Yayınları

MAKALELER II

Tarihî Türk Yazı Dilleri

Talat TEKİN

Yayıma Hazırlayanlar
Emine YILMAZ • Nurettin DEMİR

Tıpkıbasım

Ankara, 2023

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1061

MAKALELER II
Tarihî Türk Yazı Dilleri
Talat TEKİN
*
Yayıma Hazırlayanlar:
Emine YILMAZ • Nurettin DEMİR
*
Kapak Tasarımı:
TDK - Dilek ŞERBETÇİ
*
Birinci Baskı: Ankara, 2013 Şubat
İkinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2023 Mart
ISBN: 978-975-16-2557-7
*
Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http: //tdk.gov.tr
*
©5864 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İ ç i n d e k i l e r

Sunuş • 7
Kısaltmalar • 9

Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine I • 11
Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine II • 13
(Tanıtma) Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri • 17
On Kök Turkic *büntegi* • 21
On A Misinterpreted Word • 25
Bir "Runik" Harfin Fonetik Değeri Hakkında • 37
Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through ʿarūḍ • 43
Long Vowels in *'Atabatu'l-Ḥaqā'iq* • 67
(Tanıtma) Notes on an introduction to Turkic Studies • 81
(Tanıtma) Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov • 95
Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı • 105
(Tanıtma) *Varqa ve Gülşāh*: A fourteenth Century Anatolian Turkish Mesnevī by Yūsuf-i Meddāh • 123
The Tariat (Terkhin) Inscriptions • 127
Some Corrections in *Kitāb-ı Dede Qorkut* • 157
Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi • 171
Türkçedeki En Eski Ödünç Sözler • 225
Kitāb-ı Dede Korkut'ta Yeni Düzeltmeler • 229
Dede Korkut Hikayelerinde Bazı Düzeltmeler • 233
Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle İki Manzumesi • 249
İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Mektuplar • 277
(Tanıtma) Manuscrits ouïgours du IXe-X^{e} siecle de Touen-houang • 287
Türkçe En Eski Dava Dilekçesi • 295
Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not • 303

Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar I • 311
Old Turkic TWYZW = tözü • 319
(Tanıtma) Wisdom of Royal Glory • 327
Nine Notes on the Tes Inscription • 331
On the Etymology of Uigur *adgan-/adkan-/atkan-* • 339
(Tanıtma) Wisdom of Royal Glory • 347
On the Uigur Term *yügmek* • 351
Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar • 357
Corrections in *Kitāb-ı Dede Korkut II*: *Kara Polad Uz Kilic* • 367
Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II • 373
(Tanıtma) Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte • 383
Altaic Languages • 391
(Tanıtma) Notes on *Old Turkic Word Formation* • 401
Some Remarks on the Tonyukuk Inscription • 435
Elegest (Körtle Han) Yazıtı • 449
(Tanıtma) Al-Rabghūzi, The Stories of Prophets • 465
(Tanıtma) Altun Yaruk Sudur • 471
(Tanıtma) Symbolae Turcologicae • 477
On Uigur *{-gAlI} bol-*, *{-gAlI} boltuk-* • 483
On the Adverb *ti* in Orkhon Turkic • 491
On the Old Turkic dative-locative suffix *{-A}* • 495
Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic • 503
On the Old Turkic Verbal Noun Suffix *{-dOk}* • 511
The First Altınköl Inscription • 519
The Second Altınköl Inscription • 535
On the Middle Turkic *budun/buḍun* “null, annihilated” • 543
On Uigur *boqnï* “low, short” • 547
Hemçik-Çırgakı Yazıtı • 553
İkinci Bay-Bulun (E 49) Yazıtı • 563
Ana Türkçede *z*’leşme ve ş’leşme • 573
On the Turkic Gerundial Suffix {-mAtIn} • 587

Bu Ciltteki Yazıların Künyeleri • 597
I. ve III. Ciltteki Yazıların Künyeleri • 601

SUNUŞ

Talat Tekin, *Makaleler II, Tarihî Türk Yazı Dilleri* başlıklı bu ciltte 1957-2002 tarihleri arasında yayımlanmış 27'si Türkçe, 27'si İngilizce olmak üzere toplam 54 yazı yer almaktadır. Bunların 12'si tanıtma, değerlendirme, eleştiri türü yazılardır. Makalelerin büyük bir bölümü, 45 yıllık bir sürede, kitabın sonundaki künye bilgilerinde de görüleceği gibi *CAJ, UAJb, AOH, JSFOu, FUF, TDAY-Belleten, Erdem, JAOS, TDA, DA, TL* gibi ulusal veya uluslararası bilimsel dergilerde, armağan kitaplarda ve ansiklopedilerde yayımlanmıştır. Yazıların ortak yönünü Eski ve Orta Türkçe metin yayınları, bu yayınlar üzerine yapılan değerlendirmeler veya dönemle ilgili belli konuların ayrıntılı olarak incelenmesi oluşturmaktadır.

Bazı makalelerin hem Türkçeleri hem de İngilizceleri yayımlanmış, bunlar kitaba alınmışlardır. 15, 29 ve 23 numaralı makaleler, sırasıyla 13, 26, 27 numaralı İngilizce makalelerin Türkçeleridir. 18 numaralı Türkçe makale isim benzerliğine rağmen 14 numaralı İngilizce makalenin çevirisi değildir. 14, 17, 18, 32; 24, 33 ve 31, 36 numaralı makaleler ise birbirinin devamı niteliğindedir, ancak makalelerin kitaptaki dizilişinde kronolojik sıra gözetildiği için bunlar kitapta art arda yer almamışlardır.

"Yunus Emre'nin İki Manzumesi" adlı makale (Hürriyet Gösteri, sayı 69, Ağustos 1986: 22-26) 19 numaralı "Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle İki Manzumesi" adlı makalenin bir kısa versiyonu olduğu için kitaba alınmamıştır. Ancak *Gösteri*'de yayımlanmış olan söz konusu özet makalenin başında yer alan paragraf "Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle İki Manzumesi" adlı makalenin başında bulunmamaktadır. O nedenle bu paragrafın kitaba alınan makaleye eklenmesi uygun görülmüştür.

35 numaralı "Altaic Languages" ve 53 numaralı "Ana Türkçede z'leşme ve ş'leşme" adlı makaleler içerikleri açısından birinci cilt olan Altayistik'te yer almaları gerektiği halde, buraya dahil edilmişlerdir.

Makaleler I, Altayistik'in sunuşunda da belirttiğimiz gibi yazarın daha önce Türkoloji Eleştirileri (Simurg 1997) ve Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı (Simurg 1997) başlıkları altında kitaplaştırılmış olan makaleleri ve ayrıca TDK, Türk Dili dergisinin Türk Şiiri Özel Sayısı I'de (Eski Türk Şiiri) yayımlanmış olan "İslâm Öncesi Türk Şiiri" (s. 3-42) ve "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri" (s. 81-157) adlı makaleleri kitap boyutundaki hacimleri ve kolay ulaşılabilirlikleri dikkate alınarak bu cildin kapsamı dışında bırakılmışlardır.

Kısaltmalar, yazıçevrimi ve kaynakçalarda Makaleler I, Altayistik adlı kitapta yapılan düzenlemeler geçerlidir. Makalelerin orijinallerinde bulunan dizgi yanlışları yazarın bilgisi ve isteği doğrultusunda düzeltilmiş, özellikle Türk yazı dilleri ile ilgili olarak 1990'dan önce yazılmış makalelerdeki bazı bilgilerde çok sınırlı güncellemeler yapılmıştır. Ama yine de Türk dünyasıyla ilgili makaleler yazıldıkları dönem dikkate alınarak değerlendirilmelidirler.

Sona bir dizin eklenmesi kitaptan yararlanmayı çok kolaylaştıracaktı. Ancak bu, Makaleler I, Altayistik gibi bu ciltte yer alan makalelerin de büyük ölçüde etimolojik ve/veya metne dayalı olması nedeniyle, kitabın boyutlarını çok genişletecekti. Onun için bu cilde de dizin eklenmemiştir. *Makaleler III, Çağdaş Türk Dilleri* adını verdiğimiz ve 62 yazı ile baskıda olan son cildin de yayımlanmasından sonra dizinin ayrı bir ek olarak, üç cildi kapsayacak şekilde yayımlanması daha uygun görünmektedir.

Diğer çalışmalarımızda olduğu gibi bu yayında da meslektaşlarımızın çok önemli katkı ve destekleri vardır. Dr. Süer Eker (Başkent Üniversitesi), Bülent Gül (Hacettepe Üniversitesi), Sema Aslan (Başkent Üniversitesi) ve Aybala Demir makalelerin dizilmesinde veya düzeltisinde yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Çince kelimelerin dizgisinde ve gözden geçirilmesinde Erkin Ekrem'in (Hacettepe Üniversitesi) yardımı olmuştur. Kendilerine teşekkür etmeyi, yerine getirilmesi zevkli bir görev biliriz.

Kitabın yeni baskısının hazırlanması aşamasında ise Hacettepe Üniversitesi, araştırma görevlisi Işıl Aydın'a yaptığı titiz dizgi kontrolü için çok teşekkür ediyoruz.

Emine Yılmaz-Nurettin Demir

KISALTMALAR

A.	: Arapça	Har.	: Harezmce
Alt.	: Altayca	Hlh.	: Halhaca
Anat.Turk.	: Anadolu Türkçesi	Hung.	: Macarca
Az.	: Azerice	J.	: Japonca
Bar.	: Baraba	Kach.	: Kaça
Bash.	: Başkurtça	Kaç.	: Kaça
Blk.	: Balkarca	Kar. Crm.	: Karaimcenin Kırım diyalekti
Br.	: Brahmi	Kar. H	: Karaimcenin Haliç diyalekti
Bşk.	: Başkurtça	Kar. L	: Karaimcenin Litvanya diyalekti
Bulg.	: Bulgarca	Kar. T	: Karaimcenin Trakay diyalekti
Bur.	: Buryatça	Karach.	: Karaçayca
Ch.	: Çince	Karach.-Blk.:	Karaçay-Balkarca
Chag.	: Çağatayca	Kh.	: Halaççа
Chul.	: Çulımca	Khak.	: Hakasça
Chuv.	: Çuvaşça	Khal.	: Halhaca
Crm.	: Kırım Tatarcası	Khwar.	: Harezmce
CTurk.	: Genel Türkçe	Kıpç.	: Kıpçakça
Çağ.	: Çağatayca	Kırg.	: Kırgızca
Çuv.	: Çuvaşça	Kız.	: Kızıl
DB	: Tuna Bulgarcası	Kipch.	: Kıpçakça
Dag.	: Dagur	Kirg.	: Kırgızca
Dolg.	: Dolganca	Kkirg.	: Kara Kırgızca
East. Turk.	: Doğu Türkçesi	Kklp.	: Karakalpakça
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi	Klm.	: Kalmukça
Eng.	: İngilizce	Kmd.	: Kumandı
ET	: Eski Türkçe	Koib.	: Koybalca
Ev.	: Evence	Koyb.	: Koybalca
Evk.	: Evenkice	Krç.-Blk.	: Karaçay-Balkarca
Ew.	: Evence	Kum.	: Kumukça
Ewk.	: Evenkice	Küer.	: Küerik
Fars.	: Farsça	Kyz.	: Kızıl
Ger.	: Almanca	Kzk.	: Kazakça
Go.	: Goldice	Lam.	: Lamutça
GTürk.	: Genel Türkçe	Ma.	: Mançuca
Hak.	: Hakasça	Mac.	: Macarca

MK : Mahmud Kaşgarlı
MMo. : Orta Moğolca
Mngr. : Monguor
Mo. : Moğolca
Nan. : Nanayca
Neg. : Negidalce
Nog. : Nogayca
NUig. : Yeni Uygurca
O.-Ch.-Sl. : Eski Kilise Slavcası
OAT : Eski Anadolu Türkçesi
Oir. : Oyrotça
OJ : Eski Japonca
OMo. : Orta Moğolca
Ord. : Ordos
Orh. : Orhonca
Orkh. : Orhonca
Oroch. : Oroçi
Oroç. : Oroçi
Orok. : Oroki
Osm. : Osmanlıca
Ost. : Ostyakça
OT : Eski Türkçe
Oyr. : Oyrotça
Özb. : Özbekçe
P. : Farsça
PAlt. : Ana Altayca
PBulg. : Ana Bulgarca
PMo. : Ana Moğolca
PTurk. : Ana Türkçe
Pol. : Lehçe
Rus. : Rusça
Sag. : Sagayca
Sam. : Samoyedce
Skr. : Sanskritçe
Sol. : Solonca
Soy. : Soyot
SUyg. : Sarı Uygurca
Tar. : Tarançi
Tat. : Tatarca
Tel. : Teleütçe
Tib. : Tibetçe
Tob. : Tobol
Trkm. : Türkmence
Tu. : Tunguzca
Turk. : Türkçe
Tuv. : Tuvaca
Türk. : Türkçe
Ud. : Ude
Uig. : Uygurca
Ukr. : Ukraynca
Ulch. : Ulçaca
Ulç. : Ulçaca
Urd. : Ordos
Uyg. : Uygurca
Uzb. : Özbekçe
Volga Bulg. : Volga Bulgarcası
WMo. : Batı Moğolcası
Yak. : Yakutça
Yen. : Yenisey
YUig. : Sarı Uygurca
YUyg. : Yeni Uygurca

1
KÖKTÜRK YAZITLARINDAKİ DEYİMLER ÜZERİNE I

Bilindiği gibi, deyimler, gerçek anlamlarından az çok ayrı birer anlamı olan, söze bir anlatım gücü ve kolaylığı sağlayan kelime öbekleridir. Örnekle yukarıdaki cümlede geçen "az çok" sözü anlamca karşıt iki kelime ile kurulmuş bir deyimdir ve artık yeni bir anlam taşır: *oldukça*. Bunun gibi "biraz", "birkaç", "birçok" kelimeleri de aslında birer deyimdirler ve yeni bir anlam taşıdıklarından bitişik yazılır olmuşlardır.

Ancak birbirine yakın ya da karşıt anlamda kelimelerle yapılmış olan bu deyimlerden başka, bir de "çanına ot tıkamak", "ağız açtırmamak" gibi bir benzetme ya da bir mecazla kurulmuş deyimler vardır ki işte sözün anlatım gücünü artıran ve dili zenginleştirenler asıl bunlardır. Atasözleri gibi halkın ortaklaşa meydana getirdiği eserler olan bu deyimler bir milletin edebiyat alanındaki yaratma gücünü gösterir kanıtlardır. Dilimiz böyle deyimlerden yana çok zengindir. Halkımız şu ya da bu tabiatı, türlü durum ve hareketleri en güzel, en yerinde benzetme ve mecazlarla anlatmada usta sanatçılara vergi bir başarı gösteregelmiştir. Bu gerçeği görebilmek için Anadolu köylüsünün sözlerine çeyrek saat kulak vermek ya da yazımıza henüz yabancı zevk ve deyişlerin hakim olmadığı çağlardaki edebi eserlere bir göz atmak yeter.

Biz bu yazımızda Türk dili ve edebiyatının en eski ürünleri olan Köktürk yazıtlarını bu bakımdan inceleyerek atalarımızın en eski çağlardan beri çok sayıda güzel deyimlerle dilimizi nasıl güzelleştirdiklerini, Türkçenin anlatım gücünü ne denli artırdıklarını göstermek istiyoruz. Dikiliş sırasına göre ilki prens Kül Tigin'e, ikincisi hükümdar Bilge Kagan'a, üçüncüsü de vezir Bilge Tonyukuk'a ait olan yazıtların metnini H. Namık Orkun yayınından[1] dikkatlice taradık; benzetme ve mecazlarla kurulmuş on iki deyim tesbit ettik. Her deyimi Köktürk yazıtlarındaki asıl şekli ile gösterdikten sonra karşılarına anlamlarını koyduk. Bundan sonra deyimin kullanıldığı parçayı yazıtların metninden olduğu gibi alarak altlarına bugünkü Türkçe ile karşılıklarını yazdık. Yazımızda kullandığımız kısaltmalar şunlardır: Kül.=Kül Tigin yazıtı, Bil.=Bilge Kagan yazıtı, Ton.=Bilge Tonyukuk yazıtı, D=(Yazıtların) doğu yanı, K=kuzey yanı, G=güney yanı, s.=satır.

---

1 H. N. Orkun "yablak boltaçı erti" cümlesini "korkak oluverdiler" diye çevirmiş. Oysaki *yablak* "kötü, *boltaçı* da "olacak" demektir. Kaşgari'ye ve A. von Gabain'e bakılsın.
Bugün bu deyimin anlamına yakın anlamda "adı batmak", "esamisi okunmamak" gibi deyimler kullanılmaktadır. *Türkçe Sözlük*'e bakılsın.

1. Adak kamşatmak=Ayağı burkulmak, ayağı dolaşmak (Mecaz olarak: morali bozulmak, şaşırıp yanlış hareket etmek).

üçünç çuş başında süñüşdüm türk budun adak kamşattı yablak boltaçı erti (Bil., D, s. 30).

Üçüncü (olarak) Çuş (ırmağı) başında savaştım. Türk milleti(nin) ayağ(ı) burkuldu, kötü olacak idi.

törtünç çuş başında süñüşdümüz türk budun adak kamşatdı yablak bol(taçı) erti (Kül., D, s. 7).

Dördüncü (olarak) Çuş (ırmağı) başında savaştık. Türk milleti(nin) ayağ(ı) burkuldu, kötü olacak idi.

2. Atı küsi yok bolmak=Adı sanı yok olmak (Mecaz olarak: ortadan kalkmak, varlığı kalmamak).

türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri il birigme teñri türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kagan olurtdı erinç (Bil., D, s. 21 –Kül., D, s. 27).

Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, anam hatunu yüceltmiş olan Tanrı, (onlara) ülke veren Tanrı, Türk milleti(nin) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu.

eçümüz kazganmış budun atı küsi yok bolmazun tiyin türk budun üçün tün udımadım küntüz olurmadım (Bil., D, s. 22 –Kül., D, s. 27)?

Atalarımızın derleyip toplamış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye gece uyumadım, gündüz oturmadım.

biriye tabgaçda atı küsi yok boldı bu yirde maña kul boldı (Bil., D, s. 36).

(Dokuz Oğuz kavminin) güneyde Çin'de adı sanı yok oldu. Bu yerde bana kul oldu(lar).

3. Balıkdakı tagıkmak tagdakı inmek=Şehirdeki dağa çıkmak, dağdaki (şehire) inmek (Mecaz olarak: köşedeki bucaktaki derlenip toplanmak).

Kanım kagan yiti yigirmi erin[2] taşıkmış taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış tagdakı inmiş tirilip yitmiş er bolmuş (Kül., D, s. 11-12).

Babam hakan on yedi erle çıkmış. Dışarıya yürüyor diye haber işitip şehirdeki(ler) dağa çıkmış, dağdaki(ler) (şehire) inmiş, derlenip yetmiş er olmuş(lar).

2 H. N. Orkun *rn* kelimesini *eren* okumuş ve bunu *er* kelimesinin çoğulu saymış. Oysaki buradaki *n* instrumentaldir. Kelimeyi *erin* diye okumak ve "er ile" diye anlam vermek gerektir.

2

KÖKTÜRK YAZITLARINDAKİ DEYİMLER ÜZERİNE II

4. Başlıgıg yükündürmek tizligig sökürmek=Başlıya baş eğdirmek, dizliye diz çöktürmek (Mecaz olarak: Asileri, güçlüleri kendine muti kılmak).

tört buluñ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluñdakı budunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yükündürmiş tizligig sökürmiş (Kül., D, s. 2-Bil., D, s. 3).

Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk ederek dört taraftaki millet(ler)i hep (hakimiyeti altına) almış, hep muti kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.

kırk artukı yiti yolı sülemiş yigirmi süñüş süñüşmiş teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yükündürmiş (Kül., D, s. 15-Bil., D, s. 12-13).

(Babam hakan) kırk yedi yol sefer etmiş, yirmi savaş savaşmış. Tanrı buyurduğu için yurtluyu yurtsuz komuş, hakanlıyı hakansız komuş: düşmanı muti kılmış: dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş.

kamagı biş otuz süledimiz üç yigirmi süñüşdümüz illigig ilsiretdimiz kaganlıgıg kagansıratdımız tizligig sökürtümüz başlıgıg yükündürtümüz (Kül., D, s. 18-Bil., D, s. 15-16).

Hepsi yirmi beş (yol) sefer ettik; on üç (yol) savaştık. Yurtluyu yurtsuz koduk; hakanlıyı hakansız koduk; dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik.

5. İçre aşsız taşra tonsuz=İçeri(si) aşsız, dışarı(sı) esvapsız; karnı aç, çıplak (Mecaz olarak: yoksul).

neñ yılsıg budunka öze olurmadım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak budunda öze olurtum (Kül., D, s. 26-Bil., D, s. 21).

Zengin bir millet üzerine hakan olmadım. Karnı aç, sırtı çıplak, zavallı, perişan bir millet üzerine hakan oldum[1].

---

1 H. N. Orkun *yabız yablak* sıfatlarını "korkak ve zavallı" diye çevirmiş. Oysaki *yabız da yablak* da "kötü" demektir ve eş-anlamlı olarak birlikte kullanılırlar.
Bugün bu deyimin anlamına zıt anlamda "Karnı tok, sırtı pek" deyimi vardır.

6. Körür közi körmez-teg bilir biligi bilmez-teg bolmak=Görür gözü görmez gibi, erer aklı ermez gibi olmak (Mecaz olarak: iş göremez, düşünemez hale gelmek).

inim kül tigin kergek boldı özüm sakındım körür közüm körmez-teg bilir biligim bilmez-teg boldı (Kül., K, s. 10).

Kardeşim Kül Tigin öldü. Ben kaygılandım; görür gözüm görmez gibi, erer aklım ermez gibi oldu[2].

7. Közi kaşı yablak bolmak=Gözü kaşı fena olmak (Mecaz olarak: kendini helâk etmek, bitkin hale gelmek).

katıgdı sakındım iki şad ulayu iniyigünüm oglanım beglerim budunum közi kaşı yablak boldaçı tip sakındım. (Kül., K, s. ll).

Çok kaygılandım. İki Şad ile küçük kardeşlerimin, oğullarımın beylerimin, milletimin (ağlamaktan) göz(ler)i kaş(lar)ı fena olacak diye kaygılandım.

8. Ot sub kılmak=Ateş (ile) su etmek (Mecaz olarak: ayırmak, birbirine düşman etmek).

inim kül tigin birle iki şad birle ölü yitü kazgandım ança kazganıp biriki budunug ot sub kılmadım (Kül., D, s. 27-Bil., D, s. 22).

Kardeşim Kül Tigin ile iki Şad ile ölesiye yitesiye çalıştım. Böylece çalışıp bir araya getirerek milleti ateş (ile) su etmedim.

9. Ödiñe küni tegmek=Ödüne günü değmek (Mecaz olarak: çok kıskanmak, haset etmek) [3].

tokuz oguz meniñ budunum erti teñri yir bulgakın üçün ödiñe küni tegdük üçün yagı boldı (Bil., D, s. 29-30).

Dokuz Oğuz(lar) benim milletim(den) idi. Gök (ile) yer karıştığı için, öd(ler)ine günü değdiği için düşman oldu(lar).

10. Tün udımamak küntüz olurmamak=Gece uyumamak, gündüz oturmamak (Mecaz olarak: çok çalışmak).

---

2 Bu deyim ikinci kısmı değişik olarak, *Kitāb-ı Dede Korkut*'ta, Deli Dumrul hikâyesinde geçmektedir:
"*Görür menim gözlerim görmez oldı*
Tutar menim ellerim tutmaz oldı"

3 H. N. Orkun bu kelimeyi, Thomsen gibi, *köni* okumuş. "Haset, kıskanma" anlamına gelen bu kelime bugün günülemek fiilinin kökünde görülmektedir. Kelimeyi dar ünlü ile *küni* diye okumak doğru olur.
Bugün *öd* kelimesi ile kurulmuş *ödü kopmak, ödü patlamak* gibi deyimlerimiz vardır.

inim kül tigin birle sözleşdimiz kañımız eçümüz kazganmış budun atı küsi yok bolmazun tiyin türk budun üçün tün udımadım küntüz olurmadım (Kül., D. s. 27-Bil., D, s. 21-22).

Kardeşim Kül Tigin ile sözleştik: Babamızın amcamızın derleyip topladığı milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım gündüz oturmadım.

Kapagan kagan olurdı tün udımatı küntüz olurmatı kızıl kanım tüketi kara terim yügürti işig küçig birtim-ök (Ton., D, s. 51-52).

Kapagan hakan (tahta) oturdu. Gece uyumadan, gündüz oturmadan kızıl kanımı tüketerek, kara terimi akıtarak (ona) hizmet ettim.

11. Sabın sımak=Sözünü kırmak (Mecaz olarak: hatırını kırmak).

tabgaç kaganda bedizçi kelürtüm meniñ sabımın sımadı tabgaç kaganıñ içreki bedizçig ıttı (Kül., G, s. 11-12).

Çin hakanından nakışçı getirttim. Benim sözümü kırmadı; Çin hakanının has nakışçısını gönderdi.

Kisre tabgaç kaganda bedizçi kop kelürtüm meniñ sabımın, sımadı içreki bedizçig ıttı (Bil., K, s. 14).

Sonra Çin hakanından çok nakışçı getirttim. Benim sözümü kırmadı; has nakışçısını gönderdi.

12. Uçmak; uça barmak=Uçmak, uçup gitmek (Mecaz olarak: ölmek)

kañım kagan uçdukda özüm sekiz yaşta kaltım (Bil., D, s. 14).

Babam hakan öldüğünde ben sekiz yaş(ım)da kaldım.

kañım kagan uçdukda kül tigin yiti yaşta kaltı (Kül., D, s. 30-31).

Babam hakan öldüğünde Kül Tigin yedi yaş(ın)da kaldı.

kül tigin koy yılka yiti yigirmike uçdı (Kül., K-D, s. 1).

Kül Tigin koyun yılının on yedisinde öldü.

kañım kagan ... törüg kazganıp uça barmış (Kül., D, s. 16).

Babam hakan ... devleti kurup kurtarıp ölmüş.

bunça kazganıp kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı (Bil., G, s. 10).

Bunca didinip babam hakan it yılının onuncu ayı(nın) yirmi altı(sın)da öldü.

Kül Tigin, Bilge Kagan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarından derlediğimiz deyimler burada bitiyor. Şunu hemen söyleyelim ki yazıtlardaki deyimler bunlardan ibaret değildir. Daha dikkatli bir inceleme deyimlerin sayısını daha da artırabilir. Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, biz daha çok bir benzetme ya da mecaz ile kurulmuş olanları bulup çıkarttık.

3

SULTAN VELED'İN TÜRKÇE MANZUMELERİ

Türkiye Türkçesinin en eski ürünleri, bilindiği gibi, XIII. yüzyıla aittir. Bunlar arasında büyük Türk mistiği Mevlâna Celâleddin Rumi'nin oğlu Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri, hacim itibariyle, önemli bir yer tutar. Babasının Divan'ında bulunan beş on Türkçe beytine karşılık Sultan Veled'den üç yüz beyti aşkın Türkçe dil malzemesi kalmıştır. Bunların ve XIII. yüzyıldan kalma öbür dil malzemesinin işlenmesi ile Türkiye Türkçesinin en eski durumu hakkında yeter derecede bilgi sahibi olacağımıza şüphe yoktur. Gerçi bu dil malzemesi üzerinde, şimdiye kadar, Batıda ve bizde çalışanlar ve çalışmalarını yayımlayanlar olmuştur. Ancak bunlardan Batılı dilcilerin çalışmaları, Türk dili bilgisinin bugünkü durumuna göre, oldukça eskimiş ve birçok bakımdan düzeltilmeye muhtaç bir hale gelmiştir. Bizdeki çalışmalar ise, yakın zamanlarda bu çeşit yayınlarda görüldüğü üzere, ilmî olmaktan uzak bulunmaktadır. Bu itibarla, şivemizin en eski durumu hakkında sağlam bilgiler edinebilmek için bu alandaki ilmî çalışmalara şiddetle ihtiyacımız vardır.

İşte, en eski Anadolu metinleri üzerindeki çalışmaları ile tanınmış hocamız sayın Mecdut Mansuroğlu, 1956'da yayımladığı *Ahmed Fakih*'in *Çarhname*'sinden sonra bu yakınlarda yeni ve daha hacimli bir eserini ilim aleminin tetkikine sunmuş bulunuyor[1]. *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* adını taşıyan bu eser Türkiye Türkçesinin en eski durumu hakkında yeter derecede sağlam bilgiler verecek mahiyettedir. Kitap, Sultan Veled ve Türkçe manzumeleri hakkında bilgiler veren kısa fakat özlü bir giriş bölümünden sonra Türkçe manzumelerin tenkitli *transkripsion*'u, dil hususîlikleri ve sözlüğü gibi ana bölümleri ihtiva ediyor. Esere bu gibi yayınlarda bulunması çok gerekli olan geniş bir gramer dizini ile çeşitli yazmalarda Sultan Veled'in Türkçe manzumelerini ihtiva eden sayfaların fotoğrafla alınmış kopyaları da eklenmiş.

Eserin giriş bölümünde içinde Türkçe beyitlerin bulunduğu *İbtidaname* ve *Rebabname* mesnevileri ile Divan'ın yurt içinde ve dışındaki kitaplıklarda bulunan çeşitli yazma nüshaları tanıtılıyor. Bu bölümden öğrendiğimize göre, metin-

1 Mecdut Mansuroğlu: *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, İstanbul, 1958.

lerin tenkitli yayını için *İbtidaname* mesnevisinin on iki yazma, *Rebabname*'nin on bir yazma ve bir basma, *Divan*'ın da altı yazma nüshasından faydalanılmıştır. Ancak tenkitli yayın hazırlanırken hiçbir yazma nüsha esas alınmamış, çeşitli istinsah ve yardımcı bilgilerin kılavuzluğundan faydalanılarak metinlerin tamirine çalışılmıştır. Bu yolun tutulması da yerindedir. Çünkü yazmalar arasındaki farklar esaslı olmayıp daha çok *ḳanḳı~ḳangı, ölmedin~ölmeden, ıraḳ~ıraḫ, geçti~geşti* gibi söyleniş veya söylenişe uygun yazılış farklarıdır.

Giriş bölümünden sonra Sultan Veled'in hepsi 367 beyit tutan Türkçe manzumelerinin tenkitli *transkripsion* yayını geliyor. *Transkripsion* yayınında noktalama işaretleri ve büyük harf kullanılması metinlerin daha çabuk ve kolay anlaşılmasını sağlıyor. Daha önce de söylediğimiz gibi, tenkitli yayın için yazmalardan hiçbiri esas alınmamış, metnin aslına en yakın şeklini elde etmek amacı ile çeşitli istinsahlardan ve o çağ Anadolu Türkçesi hakkındaki bilgilerden faydalanılmıştır. Bu yüzden bazan yazmaların birinde veya pek azında bulunan bir kelime ya da şekil bütün öteki yazmalarınkine tercih edilmiş, bazan da bütün yazmalarda ortak olan yanlış bir şekil, gramer bilgisinin yardımı ile, düzeltilmiştir. Meselâ yazmaların çoğunda ince vokalli fiillere bazı eklerin kalın vokalli şekillerinin eklendiği görülmektedir. Bunun söylenişe ait bir özellik olmayıp kafiye zarureti ile tercih edilen bir imlâ özelliği olduğu anlaşılıyor. Türkçenin fonetiğine aykırı olan bu gibi şekiller, çok yerinde olarak, metnin ihyasında düzeltilmiştir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi bir kelime veya şeklin yazmalarda, çeşitli söylenişlere uygun farklı yazılışları vardır. Sayın Mecdut Mansuroğlu bu çeşitli yazılışlardan, sonradan teessüs eden imlâ kurallarına uygun olanlarını tercih etmiştir. Mesela *İbtidaname*'de on yazmada ortak olan *içti* şekline iki yazmada bulunan *içdi,* dokuz yazmada ortak olan *biçti* şekline de üç yazmada bulunan *biçdi* şekli tercih edilmiştir. Ancak bu tutuma her zaman uyulmadığı görülmektedir. Meselâ XXIII. parçada *geçti* transliteration'u vardır. Yine, daha önceki parçalarda *yoḳsul* şekli tercih edildiği halde son parçalarda *yoḫsul* şeklinin *transkripsion* metnine alındığı görülüyor.

Metin bölümünden sonra manzumelerin yazılış hususiyetlerini inceleyen bölümcük, daha sonra da ses hususiyetlerini tesbit eden bölüm geliyor. Bu bölümde çeşitli fonetik olaylara uğramış kelime ve şekiller vukufla belirtiliyor. Bu alanda çalışanlarca bilinen örnekler üzerinde durulmayıp yeni ve ilgi çekici örnekler veriliyor. Yalnız fonetik olaylar açıklanırken baş vurulan bazı izahlar arasında *şimdi* kelimesininkini biraz şüpheli bulduğumu söyleyeceğim. Büzülme (crasis) olayı örnekleri arasında yer alan *şimdi* < *şu ėmdi* izahı doğru olmasa ge-

rek. *Şimdi* kelimesi, bizce, gösterme edatı *uş* veya *üş ile imdi* kelimesinin birleşmesi ve vurgusuz kalan ilk vokalin düşmesi ile teşekkül etmiştir. Elimizde bu açıklamayı destekleyecek tanıklar vardır. Bunlardan biri metni ve işlemesi yine sayın hocamız tarafından yayımlanan Ahmed Fakih'in *Çarhname* adlı mesnevisinde bulunan *uş ėmdi bize degdi nevbet el'ān* mısraıdır. (M. Mansuroğlu, *Çarhname,* İstanbul 1956, s. 9, beyit: 76). Daha kuvvetli bir tanık da *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*'nde bulunmaktadır. XV. yüzyıl şairlerinden Sarıca Kemal'in 1489'da telif ettiği *Selâtinname* adlı manzum Osmanlı tarihinden alınmış örnekte *üş imdi* grubu اوشمدى yazılışındadır. (TTS, s. IV, s. 810). Bu tanıklar, hususiyle sonuncusu, şimdi kelimesinin söylediğimiz tarzda teşekkül etmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Bundan sonra söz yapılışı ve söz bölümleri bahisleri geliyor. Bu bölümler, "ses hususîlikleri" bölümü ile birlikte, eserin sabır, titizlik ve vukufla işlenmiş en önemli bahislerini teşkil etmektedir. Türkiye Türkçesinin bütün eski ürünlerinin dili bu metotla işlenirse Eski Osmanlıca gramerinin yazılması kolaylaşacaktır.

Yazımıza son vermeden önce eserin dikkati çeken önemli bir özelliğine, *terminoloji*'sine de dokunmak isteriz. Terminologi meselesi dilci ve gramercilerimizin baş derdi olmakta devam ediyor. Okul gramercilerinin kullandığı karşılıklar arasında yanlış ve çok yakışıksız olanlar var. Terminologi meselesi üzerinde öteden beri titizlikle durduğunu bildiğimiz sayın hocamız, bu eserinde de yerinde ve yadırganmayacak karşılıklar kullanmış. Bunların bir kısmı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünün teklif ettiği karşılıklardır. Bir kısmı da hocamızın bizzat bulduğu veya kurduklarıdır. Bu karşılıkların hemen hiçbiri yadırganmıyor. Bunun da sebebi yaşayan köklerden işlek eklerle teşkil edilmiş olmalarıdır. Terminoloji hususunda dar görüşlü davranmamak bugün için tutulacak en uygun yoldur. Hocamız da bu yolu seçmiş, Türkçe uygun bir karşılık bulamayınca Türkçeleşmiş kelimelerden faydalanmıştır: *alâmet* (designato), *asıl sayı sözü* (numérale cardinale), *bağlama edatı* (coniunctio), *cümle bilgisi* (syntaxis) vs. Ancak *harf, hece, ibare* ve *cümle* gibi karşılıkları muhafaza ettiği halde *kelime* kelimesini kullanmaktan sayın hocamız niçin ısrarla kaçınmış, anlayamadık. Zira kelime de en az saydıklarımız kadar Türkçeleşmiştir ve Türkçede henüz onu karşılayacak uygun bir kelime yoktur. Hocamızın *kelime* yerine kullandığı *söz* kelimesinin daha çok *kelâm* (discours, speech) karşılığı olduğunu sanıyoruz.

Bilim dünyasına büyük bir boşluğu dolduran değerli bir eser kazandırdığı için sayın hocamızı tebrik eder, yeni çalışmalarında başarılar dileriz.

4

ON KÖK TURKIC *büntegi*

Tony. 56-57: *näñ yirdäki qaγanlïγ budunqa büntägi bar ärsär nä buñï bar ärtäči ärmiš* (G. J. Ramstedt, J. G. Granö, Pentti Aalto, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu.* 60, Helsinki 1958, 7, pp. 47-48).

Turcologists have had difficulty in interpreting the above sentence. It is generally thought that the main difficulty comes from the word represented by the group of letters $b^2ün^2t^2gi$. Radloff, *Zweite Folge,* p. 25, transcribed this group of letters as *äbin tägi.* This transcription of Radloff, as Thomsen remarked (*Turcica,* pp. 59-60), is not acceptable, since the letter which follows b^2 is the rounded front-vowel sign and not *i*. (See the photograph in *JSFOu.* 60, 7, p. 26; cf. also Sprengling, "Tonyukuk's Epitaph", *AJSL,* LVI, No. 1, p. 18).

Thomsen transcribed the word as *bünt(ü)gi* and made an assumption about its structure and meaning. According to him, this group of letters should have represented a word like *bünt(ü)g* or *bönt(ü)g* having the third person singular possessive ending *–i*, and this word should have implied a meaning similar to "incapable, idler, lazybones, good-for-nothing". Thomsen's translation of the whole sentence is as follows: "Si un peuple habitant n'importe quel pays et soumis à un kagan a (à sa tête) un fainéant (?), quel chagrin (ou misère, malheur) il en résulterait pour lui!" (*Turcica, p.* 58).

This interpretation of Thomsen was generally accepted by the turcologists who later published the Tonyuquq inscription (*cf.* H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları* I, İstanbul 1936, p. 188, and S. E. Malov, *Pamiatniki drevnetiurkskoi pis'mennosti,* Moskva-Leningrad 1951, p. 64 and 70). The most recent publication of the inscription is that of Pentti Aalto. In this work, the sentence in question is translated as follows: "Einem in irgendeinem Lande befindlichen, einen Qaγan habenden Volk, wenn Taugenichtse (?) vorhanden gewesen wären, was fur eine Not ware (daraus) geworden!" (G. J. Ramstedt, J. G. Granö, Pentti Aalto, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu.* 60, Helsinki 1958, 7, pp. 47-48).

This interpretation of the word *büntägi* and that of the whole sentence do not seem accurate. In the first place, a sentence with this meaning does not conform with the context. In the preceding sentences, as is known, Tonyuquq enumerates his achievements and rightfully praises himself well as İlteris Qaγan: "By Heaven's grace I have not let any armored enemy ride among this Turkic people, or any branded (?) horse run around. If Ilteriš Qaγan had not won, and I

myself had not won, there would have been neither the state nor the people. Since he won, and since I myself won, both the state has become a state, and the people a people. Now I myself am grown old, and am far advanced in years." (*Tony.* 53-56). In the passage inscribed on the north side of the inscription, which is the continuation of the above-quoted passage, Tonyuquq continues praising Ilteriš Qaγan and himself: "If İlteriš Qaγan had not won, or if he had never been, and if myself, Bilgä Tonyuquq, had not won or I had never been, in the land of Qapγan Qaγan's Turkic Sir people, there would have been neither tribes, nor people and human beings. Since İlteriš Qaγan and Bilgä Tonyuquq have won, Qapγan Qaγan's Turkic Sir people has flourished so much." (*Tony.* 59-61). In such a context, a sentence having the above-mentioned meaning seems out of place.

Secondly, the interpretation of the word *büntägi* is far from satisfactory. Thomsen assumed that the word *büntüg;* or *böntüg* might be related to Chagatay *bön-* "to grow old, to reach one's dotage" and to Turkish *bön~böñ* "imbecile, fool, idiot" (*Turcica, p.* 59, note 1). But, neither he nor other scholars were able to explain the suffix element of the word. Is the stem verbal or nominal? What is the suffix clement in each of the two possible cases? This interpretation of the word *büntägi* is unacceptable unless these questions are satisfactorily answered. In addition to this, such a word does not seem to have existed in any of the Turkic languages.

Finally, the consequence clause of the sentence, namely the clause *nä buñi bar ärtäči ärmiš,* is translated as if it were a positive statement made through exclamation. But, we may very well consider it as a negative statement made through interrogation. In this case, it indicates nonexistence of any kind of trouble under the condition expressed in the hypothetical clause. Such an interpretation of the consequence clause, in my opinion, conforms more with the use of interrogative pronouns in the Turkic languages, cf. *Özä täñri basma[sar asra] yer tälinmäsär Türük budun, iliñin törügün kem artatï udačï [ärt]i?* "If the sky above did not collapse, and if the earth below did not give way, o Turkic people, who would be able to destroy your state and institutions?" (*Bilgä Qaγan* 24-23).

Taking the above-mentioned contextual and grammatical data into consideration, I interpret the word *büntägi* as a phonetically developed form or **buntägi,* namely as the word **buntäg* (< **bunï täg*) having the third person singular possessive suffix *-i*.

1. The old Turkic compounds **bunï täg~munï täg* "like this, such, of this kind" and *anï täg* "like that, so, ol' that kind" have developed at an early date into

the forms *muntaγ* and *antaγ* with the assimilation of the vowel *ä.* In the Orkhon inscriptions, the compound (*anï täg* usually occurs as *antaγ.* However, the undeveloped form *antäg* occurs once in the Tonyuquq inscription (line 29) On the other hand, side by side with the forms *antaγ~anday* and *muntaγ~munday,* with forms *anï täg* and *munï täg* occur in Uigur. These examples illustrate with the fact that the development of the compounds *munï täg* and *anï täg* into *muntaγ* and *antaγ* had not yet been completed in Orkhon Turkic of the eight century. We may, therefore, assume that the word **buntäg* had, in certain dialects of Old Turkic, phonetically developed in the reverse direction, namely the vowel *u* had become *ü* under the regressive influence of the front vowel in the second element. Regressive assimilation is a common phenomenon in the Turkic languages: Kirg. *müntüp~mintip* (<*munï etip*) "like this, such, in this way", *üšüntip~üšüntüp* (<*ušunï etip*) "like that, in this way", *bügün* (<*bu kün*) "today", *büyüz* (<*bu yüz*) "this side", *ögünü* (<*ol künï*) "that day, the day before yesterday", *ököz* (<*ol kez*) "That time, all that moment; a little while ago", *öyüz~üyüz* (<*ol yüz*) "that side, the other shore", Turk. *öbürü* (<*o biri*) "that one, the other one", etc.

2. Adding the possessive suffix to the compound **buntäg* (<**bunï täg*) and obtaining a pronoun is normal, cf. *antaγ-ïñ-ïn üčün* "for your being so" (*Bilgä Qayan* N9, *Kül Tegin* S8). Cf. also Turk. *onun gibi-si, bunun gibi-si, böyle-si, öyle-si*).

3. Also expressing of the idea of possession through the dative-locative case was also normal in Old Turkic, cf. *Teñri elim-kä älči-si ärtim* (*Uyuγ-Tarlïq* 2).

To sum up: *Näñ yirdäki qayanlïγ budunqa büntägi bar ärsär nä buñï bar ärtäči ärmiš* "If a people living anywhere and having a *qayan* (i.e., having a state, an independent state) had such a man (*i.e.,* a man like me as its prime minister), what kind of trouble would it have?"

5

ON A MISINTERPRETED WORD

The old Turkic tomb inscriptions have been studied in a fairly detailed manner thus far by many scholars. However, in the restored texts of the inscriptions there are still some obscure and questionable points which require more satisfactory explanations. This situation is caused partly by the lack of distinct photographs or reliable copies of the inscriptions and partly by the misreading of certain words, or to be more exact, certain groups of letters occurring in various places.

After the appearance of Radloff's first edition of the inscriptions many important corrections were made by V. Thomsen. Since that time the texts of the old Turkic tomb inscriptions have been twice published by H. N. Orkun and S. E. Malov. Both Orkun and Malov made remarkable corrections. Nevertheless some of the reading mistakes of earlier times still remain uncorrected even in the most recent edition, namely in Malov's Eniseiskaia pis'mennost' tiurkov (Moskva-Leningrad, 1952).

Among these misinterpretations the words represented by the groups of letters *s²iz~s²z~ s²iza~s²za ~s²izm~s²zm* and *s²izma~s²zma* are of special importance because they frequently occur in almost all of the inscriptions. These groups of letters have so far been read *siz, sizä, sizim* and *sizimä* respectively. In my opinion, they should be read *äsiz!, äsiz ä!, äsizim!* and *äsizim ä!* There is some grammatical evidence for this reading, and, I believe, it is quite sufficient to demonstrate that the previous readings of these groups of letters are not correct. In this paper, I wish to present this evidence and to discuss the reading of the groups of letters in question. But, before considering the subject at hand, it will not be out of place to say a few words on the word *äsiz* and its use as an exclamation of pity or regret in Middle Turkic and in the modern Turkic languages.

As is generally known there was a common exclamation of pity in Middle Turkic. This exclamation was the word *äsiz~ässiz.* Kāšγarī mentions the word in his dictionary. He translates it into Arabic *yā asafā* and gives an example for its use: *ässiz aniñ yigitliki*[1] 'Alas, his youth!' (Atalay's translation, v. I, p. 143). In Kāšγarī's work this word twice occurs in the form of *ässiz* (*ibid.,* and v. II, p. 188) and once in the form of *äsiz* (v. III, 0. 51).

---

1 Atalay reads *yigitligi.* This is incorrect.

We find this exclamation also in "Qutaḏγu Bilig". The word occurs here in the form of *isiz* (= *esiz*). Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥāǧib frequently uses this exclamation especially in the poem on his youth and old age: *isiz bu yigitlik qanï qanča bardï* 'Alas! Where is (my) youth? Where has it gone?' (ed. Arat, I, p. 644, couplet 6524), *yawalïqqa isiz tiriglikni ïdtïm* 'Alas! I let (my) life pass in vain.' (*ibid.,* couplet 6527), *yawa qïldïm isiz tiriglik awïnčïn* 'What a pity! I wasted the joy of life.' (*ibid.,* p. 645, couplet 6533).

In the same work we find also the word *isizim* (= *esizim*), a longer form of *isiz* (probably formed by the adding of the first person singular possessive suffix to the word), having the same function: *isizim yigitlik isizim yigitlik / tutabilmädim män sini tärk qačïttïm* 'Alas, (my) youth! Oh, (my) youth! I could not keep thee, and missed thee quickly!' (*ibid.,* p. 644, couplet 6522).

The exclamation *isiz* occurs once also in "'Atabatu'l-ḥaqā'iq", a religious and moral work dating from the XII century: *qanï qanča bardï kišilik isiz* 'Alas! Where is kindness? Where has it gone?' (ed. Arat, p. 72, line 386)[2]

These few examples are sufficient to show us how this word and its longer form were commonly used as exclamations of pity or regret in Middle Turkic, especially in the Karakhanid or Kashgar dialect.

The word *äsiz* seems to have been rarely used as an exclamation of pity in Chagatay; rather it was replaced by other exclamations of foreign origin as *dirīγ!*, *afsūs!, fiγān!, ḥayf!* and others. But it was never lost from the spoken language. For instance, the Uzbek poet Furqat (1858-1909), one of the last representatives of the Chagatay literature, uses this exclamation:

esiz kim bizniñ ötmiš xān u beklär

kečip ʿišratda zāyiʿ subḥ u šāmï

ketirmäy yanïγa bir ahl-i dāniš[3]

'What a pity! Our khans and begs of the old times lost the days and the nights in drinking, without allowing any learned man in their presence.'

2 The word is written *äsiz* in copy C.

3 I owe this example to Professor J. Eckmann, I would like to take the opportunity to thank him and Professor Andreas Tietze who read the rough draft of this paper and made a number of valuable suggestions, almost all of which have been adopted. My thanks are also due to W. J. Griswold who aided me in certain problems of English style.

As for the modern Turkic languages, the word *äsiz,* as an exclamation of pity, seems to have been preserved only in Uzbek where it has also an intensive form in *-ginä* (the old Turkic diminutive suffix *-qïn͡ya/-kin͡yä*), namely *esizginä!*

After this brief introduction, let us now discuss the interpretation of the groups of letters in question.

1. *s²iza~s²za = s²izä.* The groups of letters *s²iza* and *s²za,* which occur in some of the old Turkic tomb inscriptions, have been read *sizä* so far and considered to be the dative form of the pronoun *siz.* In the first place, this consideration is very questionable. Of course, these groups of letters may be read *sizä;* but, this word, from the morphological point of view, cannot be considered as the dative form of the pronoun *siz* for the historical period to which these inscriptions belong. It is a well-known fact that the dative suffix was *-ya/-gä~-qa/-kä* by this period, and the attested dative forms of personal pronouns in Old Turkic are *bäñä~baña~maña, säñä*[4]*~saña, bizkä, biziñä, siziñä, sizlärkä,* and *sizläriñä*[5]. There is no doubt that the suffix which underlies such forms as *baña, saña,* and *biziñä* is the regular dative ending *-gä,* namely *bän +gä > bäñä> baña, sän +gä> säñä > saña,* and *biz+in+gä > biziñä* (cf. *bizintä*). In some examples, however, we find the suffix *-a/-ä* instead of *-ya/-gä.* For example, *qayanïma* 'to my Qaghan', *inimä* 'to my younger brother', *oyuluma* 'to my son'. But, it should be noted that this suffix was used only after the first person singular possessive suffix in Old Turkic[6], and, even in this case, it rarely occurs.

Now, if the stem of the word in question were the pronoun *siz,* the expected form, then, would be either *sizkä* (cf. *bizkä*) or *siziñä* (cf. *biziñä*).

Secondly, let us suppose for a moment that the form *sizä* is correct. Even in this case, we see that this word does not conform syntactically with other words in its context. I wish to illustrate this fact by means of an example from the Minusinsk inscription:

---

4 This form occurs in Tonyuquq I, N 8.

5 The form *sizä* in "Alttürkische Grammatik", Leipzig 1950, p. 92, has been taken from the Yenisey inscriptions, and this is the very form which we are discussing.

6 A. von Gabain sees the same suffix also in forms like *iliñä,* the dative form of the word *iliñ* 'your country, your people' (Alttürkische Grammatik, p. 98). These forms may be explained as development of the earlier dative forms in *-ya/-gä,* namely, *iliñ-gä > iliññä > iliñä.* We find such developments in the Old Turkic period, too. For example, *bäñgü > bäñü* (Uybat I, left, 2 and Minusinsk, c, 1). It is also possible to consider these forms as results of a certain spelling rule, as Arat does (*Atebetü'l hakayık,* p. 111). We have some clear examples for an old spelling rule according to which only one of the double consonants in a word was shown, e.g. *ïtï* stands for *ïttï* (<*ïd-tï*) 'He sent'.

ạr ạtïm: öz t²oγdï : oγlạnïm sịzä ạbčịm ạdïrïltïmïz (Minusinsk, d, 2). It is obvious that, in this line, *är atïm Öz Toγdi*[7] is a complete sentence, having its own subject and predicate. But the remainder of the line is not a sentence. If the word *sizä* were a substitution for both *oγlanïm* and *äbčim*[8]*,* syntactically it would have to occur after, not between the two words. If this is not so, and *sizä* substitutes only for *oγlanïm,* what is, then, the syntactical relation between the word *äbčim* 'my wife, my woman' and the verb? It is clear that the word in question has no relationship here with the pronoun *siz.* I read the whole line as follows:

är atïm Öz Toγdï. oγlanïm, äsiz ä! äbčim! adïrïltïmïz. 'My adult name is *Öz Toγdï.* My children, alas! My woman! We have been separated (from each other).'

Apart from the morphological and syntactical evidences which have already been mentioned the fact that in the Minusinsk inscription (d, line 1) the initial vowel of the word is written supports the reading which is presented here.

Taking these grammatical evidences into consideration, I read the two groups of letters in question as *äsiz ä!,* in whatever inscription they occur, and translate this as an exclamatory phrase, namely 'What a pity!', 'Alas!'

2. *s²izm~s²zm = sizim, s²izmä~s²zmä = sizimä.* The groups of letters *s²izmä* and *s²zmä* which occur many times in most of the inscriptions have generally been read *sizimä* and considered as the dative form of *sizim* 'my *you'* (!). The groups of letters *sizm* and *szm* have also been read *sizim* and have been considered in the same manner by Malov. From a mere morphological point of view, possibly there is nothing wrong with such a form as *siz+im* 'my *you',* but, semantically, it is an abstract, artificial and, to say the least, an unusual construction. Moreover, the words *sizim* and *sizimä* do not syntactically conform with other words in their context. This fact will be illustrated by means of a few examples.

The second line on the first side (using Malov's description) of the Minusinsk inscription is as follows:

yüzr²:q:d¹šm:s²zma:b²ŋr²: b¹d¹n¹ma: s²izm:qat¹l¹n¹ : b¹d¹n¹m:d²gü...

---

7 *özt²oγdi.* Malov reads *Üzüt uγdï* (EPT, p. 78). We may read the group as *Öz Toγdï,* although we have *t²* instead of *t¹.* (cf. *t²oγdum,* Altïn-Köl II, 1 and Ulukem-Karasu, front, 2). Besides, personal names having *toγdï* as their second elements are very common among the Turkic reoples, e.g. *Ay Toγdï, Kün Toγdï.*

8 Malov reads the word *äčim* (EPT, p. 78). A hand-written copy of this inscription was published by Malov himself. The first letter is *b²* there. This is why Orkun does not accept Malov's reading and reads the group *bičim* 'form, shape' (ETY, III, p. 97). But this word does not make sense here. It seems obvious that this is nothing but the word *äbčim* 'my wife, my woman'.

Malov reads this line *yüz är qadašïm sizimä biñ är budunuma sizim qatlan budunum ädgü qan* and translates it 'One hundred men, my relatives, to you my one thousand men, to my people, you my, take courage (endure), my people, good father' (Eniseiskaia pis'mennost' tiurkov, Moskva-Leningrad, 1952, p. 76). The only verb we have here is the imperative form of *qātlan-* (<*qatïγlan-*) 'to strive; to suffer, endure'. Now, if the group of letters *s²zma* is *sizimä,* that is to say the dative form of the word *sizim,* and if *budunuma* is also a dative form in *-a,* as Malov considers, where is, then, the verb which governs the dative case and agrees with these objects? Besides, what is the function of the word *sizim* just before the verb *qātlan-* in this passage? If we accept Malov's interpretation we get only some disconnected fragments from this line. The expressions used here and in other inscriptions should not be so disconnected and incoherent. The fact is that the words *sizim* and *sizimä* are *äsizim* and *äsizim ä* respectively, and *budunuma* is not a dative form here, but a vocative form. I read the whole line as follows:

yüz är qadašïm, äsizim ä! biŋ är budunum a! äsizim! qātlan, budunum, ädgü ... 'My one hundred relatives, alas! O my one thousand people! Alas! Strive, my people) good ...'

Another example is the second line on the front side of the inscription Uyug-Turan:

ạltunl²ig kešig belịmtä bạntïm tậŋri elịmkä bökmậdim sizịmä yạta. We know that this is an independent passage, having no grammatical relation with the other lines. Now, *altunlig kešig belimtä bantïm*[9] is a complete sentence, having its own parts. So is *täŋri elimkä bökmädim.* As for *yïta,* we know that it is a word used as an exclamation of grief in these inscriptions, occuring in many places. Thus, remains *sizimä.* If this is a part of the preceding sentence it should occur before the verb, and not after it. Besides, the dative suffix is always *-qa/-kä* in this inscription, as it may clearly be seen in the examples *elimkä, yašïmqa* (back, 1), *yerimkä* (back, 1), *elimkä* (back, 2). Now, why do we have here the form *sizimä* in *-ä,* and not *sizimkä* in *-kä,* like the other dative forms?

The answer is that here again we have the exclamatory phrase *äsizim ä.* I read the whole line as follows:

---

9 Malov: *altun älig kešig* 'the belt with fifty golden buckles' (EPT, p. 17). This interpretation is very questionable. In the first place, *altun älig* cannot stand for ... *älig altun* 'fifty golden', as Malov thinks. Secondly, we have *altunluγ kešig belimkä bantïm* in Elege*š*, 5, and *altun keš adïrïltïm* in Ozna*č*ennaya, front side, 3.

altunlig kešig belimtä bantïm. täŋri elimkä bökmädim. äsizim ä! yıta!

'I fastened the golden quiver around my waist. I did not have enough of my celestial country. Alas and alack!'

The fact that these words occur very often together with the exclamation of grief *yata~yïta* (see examples) may be given as further evidence for this reading.

3. *s²iz~s²z = siz.* As for the groups of letters *s²iz* and *s²z* which have been read *siz* so far, these too, seem to have been nothing but the word *äsiz.* A strong support for this is the occurrence of the word, in most cases, together with other exclamations in the same or similar sense, as will be seen in the examples given below.

Further evidence is that the word *siz* does not conform syntactically with the other words in context. Let me illustrate this by an example. The first line of the Abakan inscription goes as follows:

... *altï yẹgirmi yạšịma ạlmịš qun͡čụy sịz böö͜kmạ̈dim ạ̈gạ̈čịm.*

We know that the verb *bök-* 'to have enough of' takes the object generally in the dative case and rarely in the locative-ablative case. We have many examples for these syntactical agreements in the inscriptions: *täŋri elimkä bökmädim* (Uyug-Turan, front, 2), *quyda qunčuyumqa ... oγulumqa bökmädim* (Čakul II, 2), *ädgügä bökmädim* (Čakul III, 2), *täŋri elimkä bašda bägimkä bökmädim* (Čakul IV, 3). *qadašïmqa bökmädim* (Čakul IX, 1), *ärdämlig elintä bökmädim* (Abakan, right, 2).

Now, if the group of letters *s²z* is the pronoun *siz,* it should have been either in the dative or in the locative-ablative case, namely *sizkä* or *sizintä.* But we have only the letters *s²z* here. I therefore read the passage as follows:

... *altï yegirmi yašïma almïs qunčuy, äsiz! böö‿kmädim, ägäčim!*

'The princess whom I married at my age of sixteen, alas! I did not have enough of (you), my dear woman!'

In addition to this evidence, the spelling *as²z* in the Ikhe-Askhete inscription (b, 3), which has the initial vowel written, supports the reading *äsiz.*

The spellings of the words in question may be shown as final evidence. As it is known, the unrounded narrow vowels of the first syllable were almost always written in the Old Turkic runic script. There are more occurrences of *s²za, s²zm* and *s²zma* in the inscriptions than those of *s²iza, s²izm* and *s²izma* respectively.

The conclusion to which I come from the above-mentioned evidence and illustrations is that, in the old Turkic tomb inscriptions, the words which have

been read *siz, sizä, sizim* and *sizimä* so far, are and should be read *äsiz!, äsiz ä! äsizim!* and *äsizim ä!*

Another conclusion is that the word *äsiz* and its longer form *äsizim* were used in Old Turkic in two different ways: first, independently; second, combined with the interjection of adress *a/ä.*

To make quite clear my opinion, below are listed all the passages having the exclamations *äsiz!*, *äsiz ä!*, *äsizim!* and *äsizim ä!* in the old Turkic tomb inscriptions. As will be seen in the examples I differ from Malov and others in the interpretation of various other words. These reinterpretations are not discussed in this paper.

A. *äsiz.*

1. ... *oγụl(l)ạrï turγul, yạ̈lgạ̈k! lạqzịn y²ịl bạrdịŋïz. ạ̈sịz!* 'His sons *Turγul* and *Yälgäk!* You went (i.e., died) in the Year of Pig. Alas!' (Ikhe-Askhete, b, 2-3)

2. *[?ačïγ]! ạ̈sịz! kạ̈yịn! bạ̈dịzịŋịzịn bunča qạzγạnu ber[diŋiz].* 'How sad! What a pity! What grief! You achieved so much with your might! (Ikhi-Khanin-Nur)

3. *ạtạzïm it ạ̈r ạtïm udun. ạ̈sịz!* 'My little name (i.e. childhood name) is *It,* and my adult name is *Udun.* Alas!' (Talas 1, 1)

4. *ạtï čur. utuz oγlan, sạγ(d)ịčïγ ạdïrïlmïš. ạ̈sịz! tạlčïγ ạ̈rạ̈n, ạ̈sịz!* ... 'His name is *Čur.* He has been separated from (his) wife and children, and from (his) friends. What a pity! O man like a young tree, alas!' (Talas IV)

5. *oγrạmïš. qạtun, ọγụl, yurčï, ạ̈sịz!* '(My name is) *Oγramïš.* (My) wife and children, (my) kith and kin, alas!' (Talas V, 1)

6. *ạ̈sịz! elịm ä! quńčuyụm a! oγlạnïma! budụnụm a! ạ̈sịzịm ä! ạltmịš yạšïmda [adïrïltïm].* 'Alas! O my country! O my princess! O my children! O my people! What a pity! I have been separated (i.e. died) at my age of sixty.' (Uyug-Tarlyk, 1)

7. ... *ạ̈sịz! ạtịŋïz or bạ̈g. ạ̈sịz! [yït]a! ilịŋiz üčün qạzγạnu* (...?) *öz quy, yïta! äsiz!* ... 'What a pity! Your name is *Or Bäg.* Alas and alack! Having seized (countries) for your country... Vales and valleys, alas!' (Ačura, front, 3-4)

8. *ạ̈sịz! bạγïr! közịŋịn* ... *körmạ̈di ạ̈rtịŋịz.* 'Alas! What a pity! You had not seen ... with your eyes.' (Acura, right, 3)

9. *[yï]ta! ạ̈sịz! ạ̈r iki oγlïn birlä ölti.* 'Alas and alack! The man died together with his two sons.' (Uybat II, 5)

10. *ilịmkä bo̱kmạ̈dịm. ạ̈sịz, ilim[ä]!* 'I did not have enough of my country. Alas, O my country!' (Oya, back, 1)

11. *qạra budụnum! qạtị̈γlạnị̈ŋ! el, törụ̈, sü ïdmạŋ! yïta! ạ̈sịz ẹlim qạnị̈m!* 'My common people! Strive! Do not lose the country, the state and the army. Alas and alack! My country and my khan!' (Eleges, 7)

12. *elịm, ạ̈siz! ... kömül budunum ạ̈rinč ... ạ̈siz! kömụ̈lüm! ök[ünč]!* 'My country, alas! ... My Kömül people ... Alas! My *Kömül* (people) ... how miserable! ... Alas! (Kežilig-Khobu, 9)

13. *ạ̈rdämi bạr üčụ̈n qạnïta ạza tutu͡q (qu)tqa tạ̈gmịš bạ̈gim, ạ̈siz!* 'O my *beg!* Alas! He reached eternal happiness, having been separated from his khan because of his virtue ...' (Abakan, front, 2)

14. *töliš bịlgä ạtị̈m ... bạ̈n ạltï y¹ạ̈girmi yạšïma ạlmị̈š qunčuy ạ̈sịz! böö̱kmạ̈dim ạ̈gạ̈čịm!* 'My name is *Töliš Bilgä.* I am ... The princess whom I married at my age of sixteen, alas! I did not have enough of (you), my dear woman!' (Abakan, right, 1)

15. *ạ̈rdämlịg ẹlintä bö̱kmạ̈dim, öldim. tutu͡q išạŋ a! ạ̈bịmdä y²ạt, tạ̈zkịn. äsiz! yïta! ạčïγ!* 'I did not have enough of the praiseworthy country and I died. O *Tutuq Išaŋ!* Repose and wander about in my homeland. What a pity! Alas and alack! How sad!' (Abakan, right, 2)

16. *bạ̈g tạrqạn (b)ịlgä tẹrịg bän. ạ̈sịz! ẹlịm qạnị̈ma bö̱kmạ̈d(im).* 'I am *Bilgä Terig, beg* and *tarqan.* What a pity! I did not have enough of my country and my khan.' (Elegest II, back)

For other examples see B 6, B 7 and D 29.

B. *äsiz ä!*

1. *öz yẹrịm, ïdu͡q yẹrịm, ạ̈sịz ä! öz elịm qanị̈m! küñ yụt²ụz a! ...* 'My own land, my sacred land, alas! My own country and khan! O my female slaves and wires!' (Minusinsk, a, 1)

2. *ạ̈rdạ̈m üčụ̈n ... ünüm, äsịz ä! kön͡yig! ạ̈rdạ̈mịm yạšï üčün ...* 'To display (my) manly qualities ... Alas! What grief! For my age of manliness ...' (Minusinsk, d, 1)

3. *ạ̈r ạtị̈m öz t²oγdï. oγlạnị̈m, ạ̈sịz ä! ạ̈bč͡im ạdị̈rị̈ltị̈mị̈z.* 'My adult name is *Öz Toγdï.* My children, alas! My woman! We have been separated (from each other).' (Minusinsk, d, 2)

4. ... *ạ̈dgügä bö̱kmạ̈dịm. ạ̈sịz ä!* 'I did not have enough of the good. Alas!' (Čakul III, 2)

5. *ạlp qolụm ạ̈rdạ̈m yürạ̈kịm, ạ̈siz ä! yạta!* 'My brave hand and my virtuous heart, alas! What a pity!' (Kyzyl-Čira "II, 1)

6. *elịm qạnịm, ạ̈siz ä! bö̱kmạ̈dim. kün ay, ạ̈sịz! yạb²a!* 'My country and my khan, alas! I did not have enough of (you). Sun and moon, alas! What a pity!' (Kyzyl-Čira,II, 3)

7. ... *ạ̈siz ä! ạr el bạy mạr, ạ̈sịz!* 'What a pity! Poor people and rich *mar,* alas!' (Abakan, back, 1-2)

8. ... *yẹrịm, ạ̈sịz ä! yẹñ ič(i) ešịm ä! ạ̈sịz ä! ešịm ä! , ạ̈sịz ä!* 'My country, alas! My many relatives and friends, alas! My friends, alas!'

For other examples see D 33 and D 35.

C. *ạ̈sizim!*

1. ... *qunčụyụm, buŋ! ạdịrịldịm. ạ̈sizịm! kün ạy ạzdịm.* 'How sad! I have been separated from my princess. What a pity! I have been separated from sun and moon.' (Tuva III, 2) (Begre, front, 1)

2. ... *ạ̈sịzịm!* ... *qạγạdạšịm, ạ̈sịzịm!* 'What a pity! ... my kith and kin, alas!' (Kemčik-Ğirgak, front, 3)

3. ... *quyda qun͡čuyum, b²us²! yïta! ạ̈sizịm!* '(O) my princess in the valley! How sad! Alas and alack!' (Kežilig-Khobu, 6)

4. *yạbïz! ïγ! kömülụ̈min ạ̈bdü̱kü ïlịt(t)ịm ạ̈sizịm! bö̱kmạ̈[dim]* 'How terrible! Alas! I gathered together my *Kömül* (people). Alas! I did not have enough of (the world.)' (Kežilig-Khobu, 10)

5. ... *qạdạš ẹlki, ạ̈sịzịm!* ... *taγ* ... *ökụ̈z at, yoo͡q! yïta!* '(My) relatives and people, alas! ... mountains ... oxen and horses, what a pity1 Alas!' (Abakan, front, 4)

For other examples see D 9 and D 31.

D. *äsizim ä!*

1. *quyda qunčụyum, özdä oγụlụm, yạta! ạ̈sịzịm ä! yạta! bö̱kmạ̈dim. künụ̈m qạdạšïm yạta! ạdịrịltịm.* 'My princess in the vale, my children in the valley, alas! What a pity! I did not have enough of (you), My kith and kin, alas! I have been separated from (you).' (Uyug-Turan, front, 1)

2. *ạltunl²ịg kešịg belịmtä bạntịm. täñri elịmkä bökmạ̈dịm ạ̈sizịm ä! yạta!* 'I tied the golden arrow-case around my waist. I did not have enough of my celestial country. What a pity! Alas!' (Uyug-Turan, front, 2)

3. *qạnịm töl bọ̈ri, qạra budụn, külụ̈g qạdạšïm, ạ̈sizịm ä! ...* 'My khan *Töl Böri,* the common people, my well-known relatives, alas!' (Uyug-Turan, back, 3)

4. *bạ̈g ạ̈rkịmä, ạ̈sịzịm ä! ạdịrịldịm.* 'Alas! I have been separated from my princely might.' (Barlyk I, 3)

5. *yẹrịm, yïta! subụm ạdịrïldịm. buñ a! ạsịzịm ä! yïta!* 'I have been separated (from) my native land. How sad! Alas and alack!' (Begre, back, 1)

6. ... *ẹšịm, bịñ ạrịm, ạsịzịm ä! bạl²īq tạyïm, ạsịzịm ä!* 'My friends, my one thousand men, alas! My towns and mountains, what a pity!' (Kemčik-Ǧirgak, front, 1)

7. *bạš ạčalạrïm yạš ạča y²il²qï, ạsịzịm ä!* 'My old and young relatives, my horses, alas!' (Kemčik-Ǧirgak, back, 2)

8. *säkịz yẹtmịš yạšïm öltụm. ạsịzịm ä!* 'I died at my age of sixty-eight. Alas!' (Kemčik-Ǧirgak, back, 4)!

9. *yüz är qạdạšïm, ạsịzịm ä! bịñ är budụnụm a! ạsịzịm! qatlạn, budụnụm, ạdgü ...* 'My one hundred relatives, alas! O my one thousand people! Alas and alack! Strive, my people, good ...' (Minusinsk, a, 1)

10. ... *uyạr äšịm ạsịzịm ä! ạdịrtịm a! bökmạd¹im ...* ' ... my powerful friends, alas! I have separated (myself from you). I did not have enough of (you).' (Minusinsk, b, 2).

11. *quyda quñčụyụmqa ạsịzịm ä! oyụlụmqa bökmạdịm.* 'I did not have enough of my princess and my children in the valley. Alas!' (Čakul II, 2)

12. *är ạtịm yạruq. tẹgin bạn. bir otụz yạšïmda, ạsịzịm ä! kit(t)ịm* ... 'My adult name is *Yaruq.* I am a prince. I went (i.e., died) at my age of twenty-one. Alas and alack!' (Čakul III, 1-2)

13. *ạlp uruñu tutuq bạn. quyda quñčụyum, ẹki oylạnïm a! ạsịzịm ä! yạlïñus qïzïm a! yiñ ẹči ẹšim qạdạšlạrịm a! ạdịrïlu bạrdịm a!* 'I am *Alp Uruñu Tutuq.* O my princess and two sons in the valley! Alas! O my daughter! O my relatives and friends! I went having been separated (from you).' (Čakul IV, 1-2)

14. *tạñri älịmkä, bạšda bägịmkä bök̲mädịm. ạsịzịm ä! qïrq yạšïmda qač[dïm].* 'I did not-have enough of my celestial country and of my *beg* at (its) head.' Alas and alack! I escaped (i.e., died) at my age of forty.' (Čakul IV, 3)

15. *qutluγ čigši bạn. qạdïr yạγïda [... är ölürtüm]. qạra budunụm a! yïta! ạsịzịm ä! elịm ä! ạsịzịm ä!* 'I am *Qutluγ Čigši.* (I killed ... men) of the powerful enemy. O my common people! Alas and alack! O my country! Alas!' (Čakul VII)

16. ... *ẹki ạlig yạšïm. bökmädịm ... ạsịzịm ä! bök̲mä[dim].* '... My age is forty two. I did not have enough of (the world) ... Alas! I did not have enough of...' (Čakul IX, 3)

17. *quyda quñčuy[umqa] ạdịrịltịm. ạsịzịm ä!* 'I have been separated from my princess in the valley. Alas!' (Oya, front, 2-3)

18. *k‿üüč kül tutu͡q. ạ̈sizịm ä! ạdịrïldịm. elịm qạnịm, ạ̈sịzịm ä! ạdịrịldịm.*' (I am) *Küč Kül Tutuq.* Alas! I have been separated (i.e., died). My country and my khan! Alas and alack! I have been separated (from you).' (Označennaya, front, 2-3)

19. *quyda qunčụyụm a! ạ̈sịzim ä! yïta! özdä oγụlụm, ạ̈sịzịm ä!* 'O my princess in the vale! Alas! What a pity! My children in the valley! Alas!' (Elegeš, 1)

20. *köö͜k tạ̈ñridä kün ay azdïm. yẹrịmä, yïta! ạ̈sịzịm ä! ạdịrịltịm.* 'I have been separated from the sun and the moon in the blue sky. Alas and alack! I have been separated from my homeland.' (Elegeš, 3)

21. *qạnịm elịmä, ạ̈sịzịm ä! yïta! bö͜kmạ̈[dim]. qạnịm elịmä, yïta! ạdịrịltịm.* 'I did not have enough of my country and my khan. Alas and alack! I have been separated from my khan and my country. Alas!' (Elegeš, 4)

22. *buñ bạña ... bạt ạ̈rmịš. öldüm. yïta ạ̈sịzịm ä! ...* 'Grief came to me ... quickly. I died. Alas and alack! (Elegeš, II)

23. *[oγla]nïma, ạ̈sịzịm ä! ạdịrịldịm.* 'I have been separated from my children. Alas! (Ulug Kem-Karasu, front, 1)

24. *buqụn! iki! s²g* (?) *yạšï! ạ̈sịzịm ä!* 'Mourn! Rend your face! ... Shed tears! Alas and alack!' (Kyzyl-Čira 6)

25. *qạdạšịm, ạ̈sizim ä*! *y¹*[*ol*]*čï bän. tạ̈zig keyịkdä ạlu͡q bạ̈n* 'Alas, my relatives! I am on the road I am faster than a fleeing deer.' (Kyzyl-Čira II, 2)

26. *qạdạšịm künụ̈m ä! yïta! ạdịrịltịm. ạ̈sizịm ä! ...* 'O my kith and kin! Alas! I have been separated. What a pity!' (Kyzyl-Čira II, 5)

27. *bir yetmiš yašïmγa kök tạ̈ñridä kün ay azdịm. ạ̈sizịm ä!* 'I have been separated from the sun and the moon in the blue sky at my age of sixty one. Alas and alack!' (Kežilig-Khobu, 5)

28. ... *elịm ạ̈sizịm ä! yerịm subum, ạ̈sịzịm ä!* '... My country, alas! My homeland, alas and alack!' (Kežilig-Khobu, 6)

29. *künụ̈m qạdạšïm, ạ̈sizịm ä! oγlạnịm a! [äs]ịzịm ä*! *... örüñüm qạram, ạ̈siz! yüz ạ̈b ešig ärim ä! ạ̈sizịm ä!* 'My kith and kin, alas! O my children! Alas! My white and black (i.e., good and bad things), alas! O my one hundred, people! Alas and alack!' (Kežilig-Khobu, 7)

30. *bïñ bodrạq yunt, ạ̈sizịm ä!* '(O my) one thousand fast-running horses! Alas and alack!' (Kežilig-Khobu, 8)

31. *elịm, ạ̈sịzịm ä! quyda qu[nč]ụyum, ạ̈sịzịm*! 'My country, alas! My princess in the valley, alas and alack!' (Tele, 1)

32. *ą̈sịzim ä! yüz qạdąšïm a! ạltï bụdụnụm a! ą̈sịzịm ä! ạdïrïltïm.* ‘Alas! O my one hundred relatives! O my six peoples! Alas and alack! I have been separated.’ (Tuva **I,** front, 1)

33. *ą̈m ą̈sịzịm ä! ą̈m üčün ą̈srịdịm!* ... *ą̈sịz ä! ạdïrïl[dïm]. k□üdik! ạqï* ‘Oh, (that) remedy! I became drunk (i.e., sick, dead) because of the remedy ... Alas! I have been separated (from the world). What grief! Oh!’ (Tuva II, fragment 2)

34. *elịm qạnịm a! ą̈sịzịm ä! ą̈r ą̈rdą̈mi to͡qụz ...* ‘O my country and my khan! Alas! To display my manly qualities ...’ (Tuva III, 2)

35. ... *[te]rịg bą̈n. ą̈sịzịm ä! qạdąšïm a! ą̈sịz ä! oγlạnïm* ... ‘I am ... *Terig.* Alas! O my relatives! What a pity! My children ...’ (Tuva III, 1)

6

BİR "RUNİK" HARFİN FONETİK DEĞERİ HAKKINDA

Eski Türk "runik" yazısını 1893'te büyük bir başarı ile çözen ve okuyan Danimarkalı dilci Vilhelm Thomsen (1842-1927) başlıca İl-itmiş (Şine-Usu) yazıtı ile Yenisey yazıtlarında kullanılan 𐰴 harfini Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında kullanılan 𐰺 (ş) harfinin bir çeşidi saymıştı (bk. *Ins.,* s. 37 = *Afh.,* s. 62, not 2). Thomsen'e göre bu harf aslında *ş* sesini temsil etmekle beraber çok kere art vokalli kelimelerdeki *s* ünsüzünü göstermek için de kullanılır. Thomsen böylece s (s[2]) ve –Tonyukuk yazıtı için– 𐰽, 𐰾 harfleri hakkında ortaya koyduğu "çifte fonetik değer" nazariyesini (bk. *Ins.,* s. 38 = *Afh.,* s. 63), aksi istikametten olmak üzere, 𐰴 harfine de teşmil etmiş ve alfabe tablosunda bu harfin ses değerini *ş* ve *s*[1] olarak göstermiştir. (bk. *Ins.,* s. 9 = *Afh.,* s. 31).

Son zamanlarda Orhon ve Yenisey yazıtları üzerinde yaptığımız araştırma ve çalışmalar bizi bu harfin fonetik değeri konusunda Thomsen'inkinden farklı bir sonuca götürdü. Bu iki işaret, yani 𐰴 ile 𐰺 (ş) arasında gerçekten büyük bir benzerlik varsa da (birinde çatalın başlangıç noktasında ufkî olarak çizilen çizgi öbüründe kanatlardan biri –umumiyetle sağ kanat– üzerinde ikinci kanada paralel olarak bulunmaktadır) fikrimizce bunlar ayrı sesleri temsil eden iki ayrı işarettir: 𐰺 harfi daima *ş*'yi temsil eden bir işaret olduğu gibi, veya 𐰴 işareti de aslında *s*'i, yani art vokalli kelimelerdeki *s* sesini gösteren bir harftir. Bu görüşümüzün dayandığı deliller şunlardır:

1. 𐰴 harfi, *ş* sesinin veya başka hususî bir işaretle gösterildiği birçok yazıtta *s*[1] yani art vokalli kelimelerdeki *s* değerindedir. Bu noktayı iyice belirtmek için söz konusu yazıtlarda bu harflerle yazılan kelimeleri aşağıya aktarıyoruz:

a) Barlık II (Orkun, III, s. 62; Malov, s. 21):
s[1] ile: ḳñs[1]İz = *ḳañsız* (1), b[l]UñUs[1]Uz = *buñusuz* (3)
ş[1] ile y[l]şmd[l]A = *yaşımda* (1), kİşİ = *kişi* (2)

b) Barlık III (Orkun, III, s. 63; Malov, s. 22):
s[1] ile: s[l]ñUn[l] = *sañun* (1), b[l]UñUs[1]Uz = *buñusuz* (2)
ş ile: r[2]mş = ermiş (2)

c) Kemçik-Cirgak (Orkun, III, s. 79-85; Malov, s. 73-75):

ş[1] ile: s[1]m = *asım* (a, 2)[1], s[l]y[l] = *say* (a, 5)[2], s[l]r[l]g = *sarig* (a, 5), s[1]m = *asım* (b,3)[3], s[1]ńimḳ=sañmaḳ? (b,3)

ş ile: aşm = *eşim* ? (a, 1), aşn[1]uḳİ = *aşnuḳı* (a, 2), t[1]aşr[1]U = *taşıru* (a, 2), ḳġd[1]aşm = *ḳaġadaşım* (a, 3), aşn[1]uḳİ = *aşnuḳı* (a, 4), aşn[2]t[2]m = *eşintim*? (a, 4)[4], b[1]aşiçAl[1]r[1]İm = *baş-ıçalarm* (b, 2), y[l]şiçA = *yaş-ıça* (b, 2), aşn[2] y[1]İ = *şanyı?* (b, 3), şm = *eşim* (b, 3), y[2]t[2]mş = *yetmiş* (b, 4), y[1]aşm = *yaşım* (b, 4), ltmş = *altmış* (b, 4), ġaşġA = *aġaşġa*? (b, 5)

ç) Kemçik-Kayabaşı (Orkun, III, s. 89-90; Malov, s. 44); *ş*[1] ile: s[1]ñUn[l] = *sañun* (6)

ş ile: kşİ = *kişi* (4), çİgşİ = *çigşi* (5), kşd[2]md[2]A = *keşdimde* (5), çgşİ = *çigşi* (5), b[2]İt[2]mİşİn[2] = *bitimişin* (7)

d) Minusinsk (Orkun, III, s. 95-98; Malov, s. 75-78):

ş[1] ile: s[l]UġUr[1] = *suġur* (c, 2)[5]

ş ile: ḳd[1]şm = *ḳadaşım* (a, 2), y[2]t[2]mş = *yetmiş* (b, 1), y[l]şmA = *yaşıma* (b, 1), y[2]t[2]mş = *yetmiş* (b, 1), şm = *eşim* (b, 2), şz = *eşiz*? (b, 2), ḳdşm = *ḳadaşım* (c, 1), b[l]ġşmA = *bağışıma* (c, 2), y[l]şİ = *yaşı* (d, 1)[6]

e) Altın-Köl I (Orkun, III, s. 101-103; Malov, s. 53-55):

---

1 Bu kelimeyi Orkun *erim* (III, s. 79), Malov ise *eşim* (s. 73) okuyor. Halbuki bu harf grubu fotoğrafta (bk. Malov. s. 75) açık olarak *s[1]m[1]*dir. *As* kelimesi burada "cariye" mânasında (bk. Kâş., I, s. 80) olsa gerektir. Böylece bu satırdaki *yeti aşnuḳı asım* ibaresi "yedi eski cariyem" demek olur.

2 Malov bu yazıtta 5. satırın başında *s[l]y[l]t[l]g* harf grubunu *es yat eg* gibi garip bir tarzda okuyor (s. 73). Orkun ise aynı grubu *saytig* okumuş ve "saydık (?)" diye tercüme etmiştir (s. 79). Bize göre ilk iki harf "çakıl taşı, kum, çöl" mânaları ile Kazakça, Kırgızca ve Altay dialektlerinde bugün de kullanılan *say* kelimesinden başka bir şey değildir. Satır şöyle başlamaktadır: *say teg sarig altunum...* Bu ibareyi şöyle tercüme edebiliriz: "çakıl taşı (veya kum) gibi (yani, pek çok) sarı altınlarım...". *Say* kelimesi için krş. Kırg. *sayda sanı ḳumda izi çok* "kendisinden hiçbir alâmet yok".

3 Malov, s.75: *eşim* (?); Orkun, s. 80: *elim*. Her iki okuyuş da yanlıştır.

4 Krş. çn[2]d[2]m = *eçindim* (Uyug-Arhan, 2).

5 Malov kelimeyi yanlış olarak *ş* ile okuyor: *Şoġur* (s. 77). Bizce, has isim olduğu muhakkak olan bu kelime *Sunġur* isminin bir variyantıdır.

6 Minusinsk yazıtının üçüncü cephesinde s[l]ky[2]Ü olarak verilen bir harf grubu vardır. Bu grubu Orkun *eşkeyü* (s. 96), Malov ise *eşükeyü* (s. 77) diye okuyor. Yazıtın elle çizilmiş kopyasında (Orkun, III, s. 98) ilk harf ya *r[1]* ya da *l[1]* okunabilir. Bu yazıtta *ş* sesi ^ harfi ile gösterildiğine ve Ɣ işareti de *s[1]* olduğuna göre bu harf ne *ş* ne de *s* olabilir. Biz bunu *elkeyü* diye okuyor ve bir *elke-* "defnetmek?" fiilinin *ü*lü zarf-fiil şekli sayıyoruz (krş. Kâş. *eşük* "örtü, ölünün mezarı üstüne serilen ipek kumaş"). Bütün ibare şöyledir: *ḳadaşım eren elkeyü yoġladıñız*.

s^{1} ile: t^{l}s^{l}r^{l} = *atsar* (a, 2)[7], t^{2}Ut^{l}s^{l}r^{l} = *tutsar* (a, 2)[8], b^{l}r^{l}s^{l} = *bars* (a, 2), s^{l}UñA = *soña* (b, 3), b^{1}r^{l}s^{1}m = *barsım* (b, 3)

ş ile: y^{l}ş = *yış* (b, 3), t^{2}Uşr^{2}t^{2}ñz = *tüşürtüñüz* (c, 3)

f) Çakul II (Orkun, III, s. 117; Malov, s. 37):

s^{1} ile: b^{1}r^{1}s^{1} = *bars* (1)

ş ile: şd^{1}A = *şad(d)a* (3)

g) Çakul IV (Orkun, III, s. 118-119; Malov, s. 38):

s^{1} ile: y^{1}l^{1}ñUs^{1} = *yalıñus* (1)

ş ile: y^{2}İş = *yiş* (2)[9], şİm = *eşim* (2), ḳd^{1}şl^{1}r^{1}mA = *ḳadaşlarıma* (2), y^{1}şmd^{1}A = *yaşımda* (3)

ğ) Çakul V (Orkun, III, s. 119-120; Malov, s. 39-40):

s^{1} ile: b^{1}r^{1}s^{1} = *bars* (1)

ş ile: ḳd^{1}şmḳA = *ḳadaşımḳa* (3)

h) Çakul VI (Orkun, III, s. 120; Malov s. 40):

s^{1} ile: pAs^{1}İ = *apası* (1), s^{1}m = *asım* (4)[10]

ş ile: kİşmA = *kişime* (3), ḳd^{1}şm = *kadaşım* (4)

ı) Uybat III (Orkun, III, s. 144-145; Malov, s. 61-62):

s^{1} ile: t^{1}Ut^{1}s^{1}r^{1} = *tutsar* (a, 1), s^{1}b^{1}ḳ = *sabaḳ*? (a, 2), b^{1}s^{1}r^{1} = *basar*? (a, 2), s^{1}ñUn^{1} = *sañun* (b, 3)

---

7 Orkun kelimeyi *at aşar* "at aşan" diye okuyor (s. 101). Bu yazıtta *ş* sesi **^** işareti ile gösterildiği için bu okuyuş kabul edilemez. Malov, doğru olarak, *atsar* okuyor (s. 53).

8 Orkun bu kelimeyi de *ut asar* diye okumuş ve "öküz aşan" diye tercüme etmiştir. Malov'a göre ise kelime *utsar,* yani *ut-* fiilinin şart şeklidir. Bizce kelime önündeki *t*$_{2}$ işareti ile beraber *tutsar* okunabilir. Bu taktirde *atsar alp ertiñiz (i) tutsar küç ertiñiz* "attığınız zaman zorlu idiniz, tuttuğunuz zaman güçlü idiniz" gibi birbirine her bakımdan paralel iki cümle elde edilir.

9 Orkun kelimeyi yanlış olarak *yış* okuyor ve yine yanlış olarak "genç (?)" diye tercüme ediyor (s. 119). Kelime Malov'un lûgatçede (s. 106) Tatarca olarak kaydettiği *yış* "bol, sık" kelimesinin ince şekli olmalıdır: *yiş eçi-eşim ḳadaşlarım a adırılu bardım a* "ey kalabalık hısım ve akrabalarım! (Sizlerden) ayrılıp gittim ey!"

10 Kelimeyi Orkun da (s. 110), Malov da (s. 40) *eşim* okuyor. Halbuki bunu takibeden *ḳadaşım* kelimesi *ş* ile yazılmıştır. Birinci kelime *eşim* olsaydı hiç şüphesiz ki o da *ş* ile yazılırdı. Satır bizce şöyledir: *buñ a asım ḳadaşım yıta* "eyvah! kadınlarım, akrabalarım, yazık!"

ş ile: Ud¹ş = *uduş* ? (b, 6), b¹şl¹y¹U = *başlayu* (c, 2), y¹şmd¹A = *yaşımda* (d, 1)[11].

i) Uybat V (Orkun, III, s. 147; Malov, s. 65):

*s*¹ ile: ḳs¹uḳ = *kasuk*? (1)

ş ile: t¹ş = *taş* (1)

j) Kejilig-Hobu (Malov, s. 81-83):

*s*¹ ile: s¹Ub¹Um = *subum* (6), s¹İġr²mA = sıgirim e (7)

ş ile: şUb¹Uş = *şobuş* (1), b²eş = *beş* (2), y¹Aşmt¹A = *yaşımta* (2), y¹AşmġA = y*aşımġa* (2), y¹Aşmġ = *yaşımġ*[*a*] (3), b¹şl¹d¹m = *başladım* (4), t¹Aş = *taş* (4), y²et²mİş = *yetmiş* (5), y¹AşmġA = *yaşımġa* (5), ḳd¹şm = *ḳadaşım* (7)

k) Abakan (Malov, s. 93-96):

*s*¹ ile: s¹ñUn¹ = *sañun* (ön, 3)

ş ile: kİşd²A = *kişde* (ön, 1), t²gmş = *tegmiş* (ön, 2), y¹şd¹A = *yaşda* (ön, 3), l¹t¹mş = *altmış* (ön, 3), Ül²r²mş = *ölürmiş* (ön, 3), b¹şİ = *başı* (ön, 3), t²Ül²ş = *töliş* (sağ, 1), y¹şmA = *yaşıma* (sağ, 1), l¹mş = *almış* (sağ, 1), İşñA = işañ a ? (sağ, 2)

l) Tuva III (Malov, s. 99-100):

*s*¹ ile: s¹mA = *asım a* (3)

ş ile: ḳd¹şmA = *ḳadaşıma* (1), eşmA = *eşime* (3)

m) Podkuninsk yazıtı (E. R. Rıgdılon, "Podkuninskaya runiçeskaya nadpiś", *Epigrafika Vostoka XI,* 1956, s. 59-62):

*s*¹ ile: l¹ḳUs¹İ = *alḳusı* (1)[12], s¹İñḳUr¹ = *sıñkur* (3)[13], s¹ñUn¹ = *sanun* (4)

ş ile: b²ş = *eb eş* (*beş* ?) (1)[14]

---

11 Bu yazıtta *s*² ile yazıldığı bildirilen *aş* (a, 1) ve *ḳalmış* (b, 5) kelimelerinin imlâsı şüphelidir. Burada *s*² bir kopya hatası olabilir.

12 Rıgdılon bu kelimeyi *alaḳuş* okuyor (s. 60). Yazıtta *ş* sesi ^ harfi ile gösterildiği için bu okuyuş doğru değildir.

13 Rıgdılon bu kelimeyi de *Şıḳur* diye okumuştur. İlk harf *s*² olduğuna ve *İ* harfinden sonra da *ñ* bulunduğuna göre biz kelimeyi *sıñḳur* okuyor ve bunu *Sunġur* isminin bir varyantı sayıyoruz.

14 *ş* sesinin kendi işareti ile gösterildiği ve *s*¹ harfinin de art vokalli kelimelerdeki *s* sesini temsil ettiği Yenisey yazıtları bunlardan ibarettir. Geri kalan yazıtları konumuz bakımından iki gruba ayırabiliriz: a) *ş* sesini temsil eden bir işaretin kullanılmadığı yazıtlar: Altın Köl II (Orkun, III, s. 104-105; Malov, s. 55-58), Elegeş (Orkun, III, s. 179-181; Malov, s. 25-28): b) *ş, s*² ve *s*¹ harflerinin karışık olarak *ş* sesini temsil eder göründüğü yazıtlar. Birinci gruptaki yazıtlar, fikrimizce, *ş* sesinin *s*'ye değişmiş olduğu bir diyalektle yazılmıştır. İkinci gruba giren yazılar. *s*¹ ve *s*² harflerinin fonetik değerini tesbit işinde güçlük arzeder gibi görünüyorlar ise

2. Turfanda bulunmuş ve A. von Le Coq tarafından neşredilmiş olan metin parçalarında ön ve art vokalli kelimelerdeki *ş* sesi üzerlerine ufkî kısa bir çizgi konulmak suretiyle tadil edilmiş s^1 ve s^2 harfleri ile gösterilmiştir: Ī, Ῡ (bk. A. von Le Coq, "Köktürkisches aus Turfan", *SBAW* 1909, s. 1047-1061; Orkun, II, s. 175-184).

3. Yine Turfan'da bulunmuş ve Thomsen tarafından neşredilmiş olan bir yaprakta ön vokalli kelimelerdeki *ş* tadil edilmiş s^2 işareti ile, art vokalli kelimelerdeki *ş* de s^1 harfinden tamamıyla ayrı olan bir işaretle, ><> işareti ile gösterilmiştir (bk. V. Thomsen, "Ein Blatt in Türkischer '"Runen"-Schrift aus Turfan", *SBAW* 1910, s.296-306 = *Afh.*, s. 201-216; Orkun, II, s. 57-59).

4. Turfan'da bulunmuş olan bir metin parçasında Türk "runik" harflerinden 19 tanesinin Mani alfabesi ile fonetik değerleri gösterilmiştir. Bu cetvelde s^1 işaretinin fonetik değeri sadece *as* olarak verilmektedir (bk. A. von Le Coq, aynı eser, s. 1050).

/ (s^1), harfinin fonetik değerini böylece tesbit ettikten sonra, Thomsen'i s^1 ve s^2 harflerinin çifte fonetik değeri olduğu yolunda bir teori ortaya koymağa sevkeden asıl sebebe geçebiliriz. Bilindiği gibi "runik" harfli bazı yazıt ve metinlerde *ş* sesini temsil eden ayrı bir işaret yoktur. Bu gibi metinlerde *ş* sesini temsil eden işaretin beklendiği yerlerde s^1 ve s^2 harflerinden biri bulunmaktadır. Meselâ Tonyukuk yazıtında *ş* harfi çok nadir olarak kullanılmıştır. Bütün yazıtta bir *ş* sesi ihtiva edip de ᛉ (ş) harfi ile yazılan kelimeler şunlardan ibarettir: t^{l}şd^{l}A = *taşda* (4), şd^1 = *şad* (5). Bunlara ᛝ (*aş*) işareti ile yazılan ve henüz tatmin edici bir şekilde izah edilmemiş olan *aşg* = *aşig?* (8) kelimesi ile 26. satırdaki ᛝ (*baş*) ideogramını da katarsak bir *ş* harfi ile yazılan kelimelerin sayısı ancak dördü bulur. Küli Çor (Ihe-Hüşötü) yazıtında *ş* harfi yalnız bir defa kullanılmıştır: İşb^1r^1A = *işbara* (Batı, 2). Bir *ş* harfi Ongin ve Şine-Usu yazıtları ile III. Orhon (Kara-balgasun) yazıtının okunabilen kısımlarında kullanılmadığı gibi, Miran yaz-

---

de durum böyle değildir. Bir kere Yenisey yazıtlarından çoğunun güvenilir kopyaları yoktur. Yazıtlardan bir kısmının rötuşa tabi tutulduğu da malumdur. Taşlar üzerinde hasıl olan yarık ve çizgilerin şu veya bu harfe benzetildiği, böylece taşlar üzerinde düzeltmeler (!) yapıldığını unutmamak lâzımdır. Asıllarını görmek imkânından mahrum olduğumuz, güvenilir kopyalarına sahip bulunmadığımız ve mühimce bir kısmının rötuşa tabi tutulduğunu bildiğimiz yazıtların metnine ve imlâsına ne derece itimad edileceği açıktır. Bir misal olmak üzere Kızıl Çıra I (Orkun, III, s. 57; Malov, s. 78-79) yazıtından şu harf grubunu alıyorum: ççl^{2}n^{2}s^{l}m (2). Bu harf grubu şöyle bir ibarede bulunmaktadır: *bodunuma oğluma yutuzuma adırıltım ççl^{2}n^{2}s^{l}m yıta buñ a* (1-2). İbareden anlaşılıyor ki söz konusu harf grubu *adırıltım* kelimesine paralel bir kelimeyi temsil etmektedir. Burada *s^1* olarak kopya edilmiş harf büyük bir ihtimalle *t^2* işaretidir. Eğer baştaki *ç* doğru ise ve aslında *s^2* değilse, kelime *çeçilintim* (< **seçilintim*) olabilir ki bu da *adırıltım* kelimesine şekil ve mânaca tam paraleldir (bk. Kâş. *seşil-, seşlin-* "ayrılmak").

ması ile Irk Bitig'de de hiç geçmemektedir. Bu metinlerde *ş* işaretinin beklendiği yerlerde ya *s*[1] ya da *s*[2] harfi bulunmaktadır.

𐱅 (ş) harfinin kullanıldığı Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da bazı kelime ve eklerin yazılışında kararsızlık vardır. Meselâ -*miş* partisip eki bilhassa Kül Tigin yazıtında 𐱅 (ş) yerine çok kere s (s[2]) ile yazılmıştır. Bu iki yazıtta *eşid-* ve *iş* kelimeleri de daima *s*[2] ile yazılır. *Kişi* kelimesi de umumiyetle *s*[2] ile yazılmış olup ancak üç yerde (KT G 7, BK D 28, BK K 6) *ş* iledir. Bu karışık durum *biş*, *kümüş, üküş* vb. gibi kelimelerin yazılışında da görülmektedir. Thomsen, işte yazıtlarda *ş* sesinin yazılışında görülen bu karışıklık ile bazı metinlerde *s* harfinin pek az, bazılarında ise hiç kullanılmamış olması karşısında *s*[1] ve *s*[2] harflerinin çifte fonetik değeri olduğu teorisini ortaya koymuştur. Fakat bütün seslerin kendilerine mahsus işaretleri ile gösterildiği, harfleri pek bol olan bir yazıda *ş* sesinin –ayrı bir, hattâ birkaç, işareti olduğu halde– niçin kendi işareti ile değil de *s*[1] veya *s*[2] ile yazılmış olduğunu anlamak zordur. Fikrimizce eski Türk "runik" yazısı fonetiktir ve *ş* sesinin yazılmasında görülen bu ikilik bir *ş*/*s* nöbetleşmesine veya dialekt farkına delalet eder. Malov'un *ş* sesinin Orhon Türkçesi edebî dilinde mevcut olduğu, fakat halk dilinde *ş* yerine yalnız *s* işitildiği yolundaki teorisine (bk. S. E. Malov *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti,* Moskova 1951, s. 126) biz de katılıyoruz. Türk dil ve lehçelerinin bazılarında (Yakutça; Sagay, Beltir, Koybal diyalektleri ile Hakas edebî dili; Kazakça; Sarı Uygur diyalekti) görülen *ş* > *s* ses değişmesinin tarihi oldukça eski olmalıdır. Kazakçadaki *ş* > *s* değişmesinin *ç* > *ş* değişmesinden önce meydana geldiği açıktır. Aksi doğru olsaydı bu dilde *ş* bulunmazdı. Altay dialektlerinde iki vokal arasındaki *ş* sesinin sadalılaşarak *j* olduğunu biliyoruz: *kişi* > *kiji.* Aynı yerdeki *ş* sesi Hakasçada *z* dir: *kizi.* Hakasça *kizi* kelimesi, şüphe yok ki, önce bir *kisi*'ye gider, yani: *kişi* > *kisi* > *kizi*'dir. Hakasçadaki bu *ş* > *s* > *z* değişmesi, *ş* > *s* değişmesinin bir hayli eski olduğunu gösterir.

Kısaltmalar

Afh. = Vilhelm Thomsen, 1922: *Samlede Afhandlinger III,* Kopenhag.

Ins. = Vilhelm Thomsen, 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (-*MSFOu V*), Helsingfors.

Malov = S. E. Malov, 1952: *Yeniseyskaya pismennost' tyurkov,* Moskova 1952.

Orkun = H. N. Orkun, 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları* I-IV, İstanbul.

Diğer kaynaklar metin içinde gösterilmiştir.

7

DETERMINATION OF MIDDLE-TURKIC LONG VOWELS THROUGH *ʿarūḍ*

To the author
of les voyelles longues en turc

The existence of primary long vowels in at least one of the Turkic languages first became known through the comprehensive grammar of the Yakut language composed by Otto Böhtlingk in the middle of the nineteenth century, more precisely, in 1851. In fact, a peculiar feature of the vowel system of Yakut, as Böhtlingk established, is the contrast of long vowels and diphthongs versus short vowels, e.g., *āt* 'name' versus *at* 'horse', *ās* 'hungry; hunger' versus *aš* 'food', *uot* 'fire' versus *ot* 'grass', etc. Otto Böhtlingk compared these long vowels and diphthongs with those in Mishär, a Tatar dialect spoken in Nižnij Novgorod (present-day Gorkij) and Orenburg, but due to the primitiveness of Turkic studies he was not able to draw more comprehensive conclusions from this parallel phenomenon.

Half a century elapsed before the first steps toward the establishment of the existence of primary long vowels in old and modern Turkic languages and dialects were taken. In 1896, Vilhelm Thomsen, the decipherer of the Turkic 'runic' script, published his famous work on the Orkhon inscriptions. He did not however, touch the problem of the existence of primary long vowels in Orkhon Turkic, although it was possible to draw conclusions from the script as to the existence of such vowels in the dialect of the Orkhon inscriptions. It was Karl Foy and Vilhelm Grønbech who first noticed the difference between the spellings of otherwise homophonic words in the Turkic 'runic' script and drew conclusions from the spelling system concerning the existence of long vowels in Orkhon Turkic, e.g., *At*[1] 'name' versus *t*[1] *at* 'horse', *Ač āč* 'hungry' versus *č ač-* 'to open', etc. Grønbech was also the first to notice the voicing of originally voiceless consonants in Turkish occurring immediately after an originally long vowel, e.g., *ad* 'name' < **āt* but *at* (*ata, atïn,* etc.) 'horse', *aǰ* (*aǰa, aǰïn, aǰïk-,* etc.) 'hungry', but *ač-* 'to open' (*ačar,* etc.), *od* 'fire' but *ot* 'grass', etc. As Grønbech pointed out, this phonetic development in Turkish (also in Turkmen and Azerbaijani) indicates that the vowels of such words as *ad, aǰ* and *od* were originally long; in the course of time they became short, but left a phonetic trace of their original length by voicing the following voiceless consonant.

Vilhelm Thomsen, also, in his article on the interpretation of a hitherto unknown Turkic 'runic' letter, that is, the sign indicating the vowel *e* (closed *e*), pointed out that some of the words having this vowel occur either with a long *ī* or with a rising diphthong in Yakut, e.g., Yen. *bel* 'waist' = Yak. *bīl* id., Yen. *beš* 'five' = Yak. *biäs* id., Yen. *ber-* 'to give' = Yak. *biär-* id. Thus, through a careful study of the Turkic 'runic' script and system of writing, the preliminary steps toward the establishment of the existence of primary long vowels in Old Turkic had been taken.[1] However, it was not until the appearance of the very instructive and inspiring article of L. Ligeti, that the systematic existence of primary long vowels in Proto-Turkic was established definitely.

In fact, Ligeti was the first to notice the systematic preservation of the primary long vowels in another Turkic language, (namely, in Turkmen spoken in West Turkestan, an area which is far away from that of Yakut, and the systematic correspondence of these long vowels to those occurring in Yakut, e.g., Trkm. *āt*

1 Further studies on old Turkic "runic" script and system of writing have enabled us to establish the systematic existence of primary long vowels in this ancient Turkic dialect. The old Turkic "runic" script is not an entirely alphabetical system of writing as Thomsen believed and interpreted it to be. Nor is it an entirely syllabic system of writing as some scholars and investigators have been trying to prove. The old Turkic "runic" script is only a mixture of syllabic and alphabetical systems of writing. The syllabic character of the script is evident from the spelling rule according to wchich an initial or medial short *a* or *ä* is not indicated. It follows that in the old Turkic "runic" script a single consonant sign indicates a syllable beginning with a schort *a* or *ä* and ending in the proper consonant. This being the general rule, a long *a* or *ä* occuring in initial or medial positions can easily be determined: if such a vowel is written it should be a long one. Other spelling rules from which such conclusions can be drawn are the following: 1) Short vowels *ï/i* of non-first syllables are not written in general if they occur medially and after syllables formed with unrounded vowels. If such a vowel is indicated it should be a long one, e.g., t¹In² = *atīn* "his horse" (acc.) versus t¹n¹ = *atïn* "with a horse", s¹b¹In² = *sabīn* "his words" (acc.) versus s¹b¹n¹ = *sabïn*, 'with words', r²In² = *ärīn* "his men" (acc.) versus r²n² = *ärin* 'with men', qUl¹qqIn² = *qulqaqīn* "their ears" (acc.) versus qUl¹qqn¹ = *qulqaqīn* "by the ear"; 2) Short vowels *u/ü* of non-first syllables are not indicated in general if they occur medially and after syllables formed with rounded vowels. If such a vowel is written it should be a long one, e.g., Ur¹d¹Uɣ = *ordūɣ* "the capital" (acc.) (=Yak. *ordū*), t²Ür²Ümš= *törūmiš* "were created" (=Yak. *törū-*), ÜčÜn² = *üčūn* "for" (= Trkm. *üčīn*), etc. However, it should be noted with these spelling rules are not free from exceptions. There are examples in which short vowels of non-first syllables are indicated, e.g., qr¹l¹ɑ̊Uɣ = *qarluquɣ* "the Karluk" (acc.), ɑ̊Unčy¹Uɣ = *qunčuyuɣ* "the princess" (acc.), t¹Ut¹ɑ̊Uɣ = *tutuquɣ*= "the military governor" (acc.), ɑ̊Un¹= *oqun* "with an arrow", s²Üñ̊kÜñ = *süñüküñ* "your bones", etc. As is seen, these are all connective vowels, and connective vowels cannot be long. I therefore disagree with O. N. Tuna, my friend and colleague, who holds the view that such connective vowels, too, are long, simply because they are indicated (cf. O. N. Tuna, *Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller: TDAY* 1960, pp. 238 and 240).

'name' = Yak. *āt* versus Trkm. *at* 'horse' = Yak. *at,* Trkm. *āč* 'hungry' = Yak. *ās* versus Trkm. *ač-* 'to open') = Yak. *as-,* etc. In this article of his, Ligeti brought further evidence for the establishment of the existence of primary long vowels in Proto-Turkic. In Chuvash equivalents of certain Common Turkic words which were regarded as exceptions to the sound correspondences between Chuvash and Common Turkic, Ligeti saw the phonetic traces of Proto-Turkic (to be more exact, Pre-Turkic) long vowels, e.g., Common Turkic **āt* 'name' = Chuv. *yat,* but Common Turkic **at* 'horse' = Chuv. *ut*; Common Turkic **āč* 'hungry' = Chuv. *viśă,* but Common Turkic **ač-* 'to open' = Chuv. *uś*; Common Turkic **tāš* 'stone' = Chuv. *čul,* but Common Turkic **tāš* 'outside, exterior' = Chuv. *tul*; Common Turkic **qāl-* 'to remain' = Chuv. *yul-,* Common Turkic **qān* 'blood' = Chuv. *yun,* Common Turkic **qār* 'snow' = Chuv. *yur,* Common Turkic **qīn* 'sheath' = Chuv. *yĕnĕ* (general correspondence: Common Turkic **q-* = Chuv. *x-*); Common Turkic **sārïγ* 'yellow' = Chuv. *šură* 'white' (in general, Common Turkic **s-* followed by a short vowel other than *ï, i* corresponds to *s-* in Chuvash).

Ligeti was also the first who noticed the preservation of Proto-Turkic long vowels in Middle Turkic. Kāšγarī, as Ligeti pointed out, indicates long vowels with letters of prolongation (*alif, waw, yā*), while he designates short ones with vowel points (*fatḥa, ḍamma, kasra*) only, e.g., *bār/vār* 'exists, existent') (with *alif*) versus *bar-* 'to go') (with *fatḥa* only), *tāš* 'stone' (with *alif*) versus *taš* 'outside, exterior' (with *fatḥa* only), *čïq-* 'to become damp') (with *yā*) versus *čīq-* 'to go/come out') (with *kasra* only), etc. Similarly, Kāšγarī writes the initial long *a* with two *alif* signs, while he indicates the short one with one *alif* only, e.g., *āt* 'name', *ač* 'hungry', *āq* 'white', *āl* 'red, scarlet', *āy* 'moon; month' versus *at* 'horse', *ač-* 'to open', *aq-* 'to run, flow' *al-* 'to take', and *ay-* 'to say'.

A second criterion for determining long vowels in Kāšγarī's dictionary is the author's special classification of Turkic words. As is known, Kāšγarī classifies Turkic words according to various word patterns. Some of these patterns are identical with those in Arabic, e.g., *fā'il, fa'īl, fu'ūl,* etc. Some of them are the author's inventions and have mnemonic names like Arabic word patterns. While it is obvious that Kāšγarī attempted to prove a false idea such as the structural resemblance of Turkic to the Arabic language, it cannot be denied that the classification of Turkic words under such patterns often gives some indication of the phonological system of Middle Turkic. Thus, for example, through the structure of these word patterns, Middle-Turkic long vowels can easily and safely be determined. I would like to illustrate this with some examples chosen from the dictionary.

1. Under the patterns *fāʿil, fīʿil, fūʿul, fūʿal, fūʿil, fīʿal* and *fīʿul,* Kāšγarī classifies, among others, the following words:

čātïr, čāčïr, čāšïr 'tent' (I, 406) = Trkm. *čādïr* id.

čātïr 'salammoniac, ammonia' (I, 406): cf. Pers. *nūšādur* id.

sātïr 'a curse meaning 'bastard' (I, 406) = Trkm. *sādïr* 'bad, dirty; good-for-nothing'

tīdïš 'the holding back' (I, 407) < **tīd-* = MK *tīḏ-* 'to hold back, prevent' = Yak. *tīt-* < **tïd-* id.

tātïγ 'taste' (I, 408) = Trkm. *dāt,* Az. *dad,* Turk. *tad* < **tāt*; also cf. Trkm. *dāt-* 'to taste' < **tāt-.*

bālïγ 'having a boil or wound; boil, wound' (I, 407) < *bāl+ï-γ* (**bāl* = MK, Trkm. *bāš* 'boil; wound', Yak. *bās* id.)

sūčig 'sweet; wine' (I, 408) = Trkm. *süyǰi* 'sweet'

bīčin 'monkey' (I, 409) = Trkm. *bīǰin* id.

lāčïn 'bird of prey, hawk' = Trkm. *lāčïn* id., Kirg. *ïlāčïn* < **lāčïn* id.

2. Under the word pattern *fāʿūl* the following words are found:

qātūn 'empress, queen' (I, 410) = Turk. *qadïn* 'woman' < **qātïn* < **qātūn* (<Sogd.)

qāγūn 'melon' (I, 410) = Trkm. *ġāvïn* id.

3. Under the pattern *faʿlī,* among others, the following word is classified:

qamčī 'whip' (I, 417) = Yak. *kïmníī* id.

4. Under the patterns *faʿāl, faʿūl* etc. we find, among others, the following words:

tumān 'smoke, mist' (I, 414) = Trkm. *dumān* id.

yoγūn 'thick, dense' (III, 29) = Trkm. *yoγïn* id.

yïrāq 'far, distant' (III, 29) = Trkm. *yïrāq,* Kirg. *ïrāq,* Yak. *ïrāx* id.

5. Under the patterns *faʿlūn, fuʿlūn,* etc., among others, the following words are listed:

toqsūn '90' (I, 437) < *toquz* '9' + *ōn* '10' (MK, Trkm. *ōn,* Yak. *uon* < **ōn* id.)

säksūn '80' (I, 437) < *säkiz* '8' + *ōn*

***

After these introductory remarks on the existence of primary long vowels in Proto-Turkic, Old Turkic and Middle Turkic, I now pass to the main object, the determination of Middle-Turkic long vowels through meter.

Some time ago, when I was working on my dissertation and was dealing vith the problem of determination of long vowels in Orkhon Turkic and Middle Turkic, it occurred to me that Middle-Turkic long vowels could also be determined through meter, that is, the Arabic meter *ᶜArūḍ.* As is known, *ᶜArūḍ* is a quantitative meter. It is based on the distinction between short and long vowels, or rather, between short and long syllables. The rhythm of the verse is attained largely by regularly recurring sequences of short and long syllables which last the same length of time. It goes without saying that in a verse written in an *ᶜArūḍ* meter, the poet has to observe the proper sequence of short and long syllables forming that particular meter. Apart from certain cases, to scan a short syllable as long is a metrical defect for a poet. Similarly, to measure a long syllable short or to consider a long vowel short is a metrical error. Needless to say, in verses of a skillful metricist such defects are not found, and long vowels in the dialect of such a poet can easily and safely be determined through his verses.

Quite excited with the application of a new and hitherto unapplied method, I started to scan the lines of *Qutadyu Bilig,* the oldest and most voluminous Turkic work we know composed in the *ᶜArūḍ* meter. In order to be sure of the soundness of the method and the technical ability of the poet, I first checked the scansion of Arabic and Persian words, for the scansion of Arabic and Persian words, is a perfect criterion for judging the technical ability of a Turkish poet. After scanning some 500 lines from the work, I came to the conclusion that the poet's technical ability is high, because, with the exception of one or two turkicised words, all the Arabic and Persian words are scanned properly. I would like to illustrate this with some examples chosen from various sections of the work:.

. – – / . – – / . – – / . –

törütti *xalāyïq*[2] *öḍ ödläk* *bu kün* (3b)
tanuq ol *saña bar-* *ča ṣūrat* *bäḍiz* (20b)

2 As is known, in his excellent edition of *Qutaḍyu Bilig,* the late Prof. Reşid Rahmeti Arat does not follow the conventional method of transcription of Arabic and Persian loanwords. In the transcription system of Arat, a vowel sign with a dot under it represents a short vowel, and an ordinary vowel letter without any sign indicates the lenght standing for a long one, e.g., *ḫạlayịḳ=xalāyïq* "people". Since it is strictly observed throughout the work, nothing is wrong

qutulmaq *tilär är-* *di rāḥat* *üčün* (40b)
bular är- *di dīn häm* *šarī'at* *köki*
bular yüḏ- *ti kāfir* *munāfiq* *yüki* (59)
e[3] *dīn 'iz-* *zi davlat-* *qa nāṣir* *mu'īn*
e millat- *qa tāǰ e* *šarī'at-* *qa dīn* (89)
va-līkin *yayïγ sän* *özüñ bī-* *vafā*
vafā kör- *kitür sän* *qïlur sän* *ǰafā* (716)
oqï ḏar- *bu qismat* *tükäl bil* *kusūr*
tükälkä *tükäl im-* *tiḥān ol* *yätür* (4379)

. – – / . – – / . – – / . – –

tamām ar- *ġuvān täg* *qïzïl mäñ-* *zim ärdi*
bu kün za'- *farān ur-* *γïn äñdä* *tarïttïm* (6529)
tutayïn *ya kisrā* *ya qayṣar-* *ča boldum*
ya šaddād *u 'ād täg* *taqï uč-* *maq ittim* (6547)
ya 'īsā *bolup kök-* *kä aγdïm* *taqï män*
ya nūšīn *ravān täg* *törü tüz* *yorïttïm* (6550)

The exceptions are. very few and limited to such turkicised words as *aǰun* 'world', *dünyä* 'world'[4], *arzu* 'desire', *ǰan* 'soul', etc. Long syllables of such words

---

with this special system of transcription. Yet, it cannot be denied that it has at least one important defect which might cause misconception as to the exact pronunciation of certain words. This system fails to indicate those vowel lengths which are not shown in the Arabic script itself, e.g., *ịlạhi=ilāhī* "my God", *vẹlịkịn=va-līkin*"but", etc. Both to avoid such misconceptions and for the purposes of my paper, I follow the conventional method of transcription of Arabic and Persian words and indicate a long vowel with a short line drawn over the letter.

3 Arat always transcribes the interjection of address ای as *ay,* regardless of the requirements of the meter. He obviously regards the word as Turkic. If we hold Arat's view, we must admit that the poet has made many metrical errors, for this word also occurs –indeed quite often– in short metrical positions as in both lines of couplet 89. In *'Atābatu'l-Ḥaqā'iq* this interjection occurs twice (in lines 106 and 474, both in long metrical positions), and is spelt ﻲ, that is, *ī,* or *ē.* A third possible reading would have been *iy* if the letter *yā* had had a *sukūn* over it. In poetical works of later periods this word occurs in short metrical positions as well as long ones. It is for these orthographical and metrical reasons that the late Prof. M. Mansuroğlu transcribed the word as *é* (i.e., a closed *e*) in his publications of Old Anatolian Turkic texts.

4 Arat, following his system of transcription, always transcribes the Arabic word *dunyā* as *ḏünya.* This is again nothing but a normalization. It is evident from the meter that the final vowel of this word was also pronounced short, especially in the colloquial language, at the time of the poet. The fact that this word takes the dative suffix also as *-kä* in the copies of the work testifies to this assumption: *ḏünyaqa* (- . -) 3658 (but A23: *tünyäkä,* B2: *ḏünyäkä*), 6553

are sometimes measured long as in their original forms, and sometimes short as in their turkicised forms: *aǰun* (– –) 226, 443, etc. – *aǰun* (. –) 63, 70, 71, 81, etc.; *dünyā* (– –) 82, 91, 93, etc. – *dünyä* (– .) 64, 398, etc.; *arzū* (– –) 122, 602, 678, etc. – *arzu* (– .) 136, 159, 682, etc.; *ǰānïm* 'my soul' (– –) 1554, *ǰānï* 'his soul' (– .) 1518, etc. – *ǰanïm* (. –) 394, *ǰanïn* 1472, etc.; *āxïr* 'last; finally' (– –) 237, 394, 1382, etc.~*axïr* (–) 233, 6400, etc.

For the sake of further assurance, I then checked the scansion of secondary long vowels in *Qutaḏgu Bilig.* The result was not different from what I had expected. All syllables having a secondary long vowel are measured long by the poet:

yitī 'sharp' <*yitig*[5]:

oqïsa ačïlγay yitī qïl bu köz (927b)
anïñ ma'nisi bil yitī qïl bu söz (1252b)

köni bol yitī tut qulaqïn közüñ (4143b)
oḏuγ bol qulaq köz yitī tut ma saq (5936b), etc.

-ï/-ī <*-ï-γ/-i-g* (acc. suf.):

. – – / – – ./ . – – / . –

ilāhī küdezgil mäniñ köñlümī
säwüg sawčï birlä qopur qopγumī (47)
kimī tutsa bäglär öziñä yaqïn (605)

. – – /. – – / . – – / . – –

qamug körkümī sän *yïrattïñ yïrattïm* (6528)
kimig särdim irdim *kimī mä ačïttïm*[6] (6543)
kimī säwdim ärsä *säwüg janča tuttum*
ǰafā käldi andïn *kimī mät säwäyi* (6578)
bu kün munda minčä *kimī iš qïlayï*
ya kimkä bütäyi *kimī dost tutayï* (6580), etc.

It is evident from the above-given examples that Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib is very consistent in meeting the requirements of the *'Arūḍ* meter in Turkic. In Arabic and Persian words, he never scans a short syllable long, and, with the exception

(but C5: *dünyäkä*), 6630 (but A10: *tünyäkä,* C16: *dünyäkä*), 6631 (but C17: *dünyäkä*), etc.

5 This word also occurs in its archaic spelling: *yitig* 358, *yitigräk* 4393, etc.

6 Note the occurence of the word also as *kimig* in the same line.

of certain turkicised words, he never measures a long syllable short. In Turkic words, he always scans a syllable with a secondary long vowel as long.[7] Such being the case, there is no reason why we should not trust the poet the scansion of Turkic words with primary long vowels the existence of which has been established definitely.

Below are given the results of my search for primary long vowels in *Qutaḏγu Bilig* in three lists. Needless to say, these lists do not contain all the words with primary long vowels in Karakhanid Turkic of the 11th century. *Qutaḏγu Bilig* is an enormous work containing more than 6500 couplets. Be-

7 Throughout the work there are no deviations from the *mutaqārib* meter. Those which are found in Arat's edition can easily be corrected with the help of orthographical data supplied by the manuscripts. Thus, if the word *mäṉ̄gü* = *mäñü* 'eternal' is corrected as *mäṉ̄gü* (cf. Orkh. *bäṉ̄gü,* MK *mäṉ̄gü*; in the Cairo copy the word is always spelt مذكو = *mäṉ̄gü*) no deviation from the meter remains in lines such as these:

e ärklig uyan mäṉ̄gü muñsuz bayat (6)
mäniṉ̄ bu tañuq boldï mäṉ̄gü qalïr (113)
kiši mäṉ̄gü bolmaz bu mäṉ̄gü atï
anïn mäṉ̄gü qaldï bu äḏgü atï (228)
özüṉ̄ mäṉ̄gü ärmäz atïṉ̄ mäṉ̄gü ol
atïṉ̄ mäṉ̄gü bolsa özüṉ̄ mäṉ̄gü ol (229)
qalïr mäṉ̄gü ölmäz aqïlïq atï (1402), etc.

Another kind of deviation is caused by the occasional occurrence of the pronouns *män* and *sän* in open metrical positions:

sän aydïṉ̄ mäña qut män bilgil mini (796)
aḏïrmaz män bägsig ya qulsïγ kišig (806)
uzatmaz män daʿvī qïlïγlï kiši (811)
qalïnqa qatïlsa sän bäklä sözüṉ̄ (1324)
nä täg kim säwinčlig män sindin bu kün (1561), etc.

Such deviations, too, can easily be removed: *qut män* in line 796 occurs as *qud ma* in copy A, and as *qut ma* in copy B; *aḏïrmaz män* in line 80 is *adïrmaz ma* in A and C, and *aḏïrmas ma* in B; *uzatmaz män* in line 811 occurs as *uzatmas mä* in A, and is spelt *uzatmasmäⁿ* (i.e., with *tenvĪn*) in C; *qatïlsa sän* is spelt *qatïlsa säⁿ* in C (and the couplet does not occur in B); *säwinčlig män* in line 1561a is written *säwünčlügmä* in copy B, and the whole couplet, together with 57 couplets preceding it and one couplet following it, is missing in copy C. The spellings *mä, mäⁿ* and *säⁿ* might be the results of an effort to meet the requirements of the meter at least in orthography. They might also indicate that the pronouns *män* and *sän* had alternative forms without final *-n* when used copulatively. A similar case is the occurrence of the 3rd person singular imperative suffix *-sūn*) *-sūṉ̄* (Orkh. *-zūn/-zūṉ̄,* MK *-sūn/-sūṉ̄*) as *-sū/-sūṉ̄* and *-sūni/-sūṉ̄i* even in the same line: *ašāsū yašāsūnï luqmān yïlï* (123)

sides, all Middle-Turkic vowel lengths have not yet been determined through comparative studies. What can be done at the present time is to try to determine only those words which, according to our present knowledge of Turkic, seem to have had a primary long vowel.

Vowel Lengths of the First Syllable

Long vowels of the first syllable do not form a complete system in Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib's dialect. This might indicate that these vowels had started to be pronounced short already in the 11th century, or even earlier, a fact which is also confirmed by Kāšγarī and can be observed in his dictionary. Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥājib scans first syllables formed with an originally long vowel both long and short on different occasions, thus making use of alternative forms to meet the requirements of the *ʿArūḍ* meter.

āč 'hungry' (Orkh., MK[8], Trkm. *āč,* Yak. *ās,* Chuv. *vïśă*): *āčïn* 'hungrily', (1344), *āčïm* (3350)~*ačï* (2564)

āčïγ 'bitter, sour' (Trkm. *ājï,* Az., Turk. *ajï* < **āčïγ,* Chuv. *yüśĕ* << **āčïγ*):

āčïγ (3587, 4531)~*āčïg* (1170)

āγu 'poison' (Turf. *āγū,*[9] Trkm. *āvï*): *āγu* (3388)~*aγū* (4801)

āš 'food, meal' (Br.,[10] MK *āš*): *āšī* (4577)~*āšïγ* (330), *ašïm* (370), *aš̄ī* (4575)

āt 'name' (Orkh., MK, Trkm., Yak. *āt,* Chuv. *yat*): *ātïn* instr. (246), *ātïm* (748, 3022), *ātïmī* (730), *ātïñ*; (728, 4430, 6112), *āt̄ī* (58, 110, 237, 257b), *ātï* (1, 124, 350, 356, 564, 1027, 1342, 1343)~*atïñ*; (229a, 229b, 583), *at̄ī* (109, 111, 115, 182, 197, 228a, 228b), etc.

āw 'chase, hunt' (MK *āw,* Trkm. *āv*): *āwïn* (6368)~*awïn* (6366)

āy 'moon' (Yen., MK, CC, Trkm. *āy*): *āyïm* (1071)~*ayī* (1052)

āz 'few' (IB, MK *āz,* Trkm. *āz*): *āzïn* (305a, 305b), *āzïn* instr. (734)~*azïγ* (4580), *azïn* (306, 2675)

bā- 'to tie, bind' (IB, MK *bā-,* Trkm. *bāγ* 'bond, tie' <*bā-γ*): *bā!* (964), *bāmaγïl!* (741), *bādïm* (46), *bādï* (580,1496,1605, 4884,5670), *bāmaγū* (1089), *bāmasā* (3446)~*badïñ*; (553), *bad̄ī* (68, 461), *bayūčī* (1477), etc.

---

8 MK = *Dīwānu luġāti't-turk.*

9 Cf. Vilh. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer 'Runen'-Schrift aus Turfan*: SPAW 1910, p. 303 = *Afh.* 3, p. 211; see O. N. Tuna, *op. cit.,* p. 219.

10 Br. = Uigur texts in Brahmi script (A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte VIII:* ABAW 1954).

bāγ 'bond, tie' (MK, Trkm. *bāγ*): *bāγī̄* (2015), *bāγï* (727,2419), *bāγïn* (3307)~ *bayim* (2278), etc.

bār 'that which exists, existing, all' (Yen., MK, Trkm., Yak. *bār*): *bārī̄* (3021, 6603), *bārï* (195), *bārïn* (56)~*barī̄ñ* (12), *barïn* (6080), etc.

bāš 'head, chief' (Yen., MK *bāš*): *sü bāšī̄* (4065a, 4143), *il bāšī̄* (4143)~*sū̄ bāšī̄* (2300), *ilčī bašī̄* (6456), etc.

bāy 'rich, wealthy' (Yen., MK, Trkm., Yak. *bāy*): *bāyï* (2241)~*bayūsā* (3527), etc.

bār̄ü 'since' (Trkm. *brı*): *bärū̄* (84)~*bärū̄* (106), etc.

bīr 'one' (MK, Yak. *bīr,* Trkm. *bīr* in *ōn bīr* '11', *bīrīn bīrīn* 'one by one', *bīrik-* 'to join, unite', etc.): *bīrī* (268a, 268b, 5867a, 5867b), *bīri* (340, 874, 876, 3659, 4107)~*birī* (265b, 265b, 267), etc.

bīr- 'to give' (MK *bīr-,* Trkm. *bār̄-,* Yak. *biär-*): *bīrür* (1761, 1762)~*birür* (1515), etc.

bōl- 'to become' (Yak. *buol-*): *bōlur* (1814, 3223)~*bolur* (1790), etc.

bū 'this' (Trkm. *bū*): *bū* (169, 187, 201b: 5, 202)~*bu* (3, 4, 6, 28, 39, 59, 60), *bular* (50, 59a, 59b), etc.

čāw 'fame' (Trkm. *čāw*): *čāwïγ* (462), *čāwī̄* (87, 458, 3173), *čāwïn* (2945), *čāwïnī̄* (527)~*čāwī̄* (102, 6108), *čāwïq-mïš* (406), etc.

ālig '50' (MK *älig, ällig,* Az., Turk., Trkm. *älli,* Uzb. *ellik,* NUig. *ällik,* Tat., Bash. *ille,* Chuv. *allă* < **ālig*): *ālig* (365)~*älig* (368, 369), etc.

iḏi 'completely' < * *id-* 'to leave go' (Yak. *īt-* < **īd-*): *īḏi* (564)~*iḏī* (generally)

īki 'two' (Yen. ē*ki*): *īki* (132, 226, 351, 352), *īkin* (222), *īkinč* (132a), etc.~*ikī* (generally)

īsiz 'bad, evil' (MK *īsiz, isīz, issiz*): *īsiz* (238, 242b, 348, 806, 874, 875, 876, 879, 884a, 884b: 5, 930a, 930b),~*isiz* (244, 246, 877, 884b: 1, 885, 886, 888), etc.

īš 'work' (MK *īš, īš̄,* Trkm. *īš*): *īšī* acc. (421), *īšimä* (3059), *īšiñ* (5503b), *īšī* (2219), *īši* (2219a), *īšin* (6165), *īšiñā* (440, 5802)~*išig* (327), *išiñ* (5503a, 5534), *išī* (324, 331), etc.

īš 'companion' (Yen. ē*š,* MK ē*š, īš*): *īšim* (6047)~*išim* (6077a), etc.

qāḏïn 'in-law' (Trkm. *ġāyïn*): *qāḏïn* (50)

qān 'blood' (MK *qān,* Trkm. *ġān,* Yak. *xān,* Chuv. *yun*): *qānï* (1433, 2610), *qānïnī̄* (6239)

qāš ‘eyebrow’ (MK *qāš,* Trkm. *ġāš,* Yak. *xās*): *qāšïm* (816, 6232), *qāšïñ* (191), *qāšï* (69, 80), *qāšïn* (5029,5670)~*qašī̄* (76), etc.

qī̄na- ‘to punish’ (Trkm. *ġī̄na-* ‘to hurt, torment’; Orkh., Uig. *qïyn* ‘punishment, torture’, Trkm. *kī̄n* ‘hard, heavy, difficult’, Kzk., Kirg. *kïyïn* id., Kirg. *kïyna-* ‘to torment, torture’: *qī̄nasā* (3778)~*qïnāmā!* (3776), etc.

qūr ‘dry’ (MK *qūr,* Trkm. *ġūrï*): *qūrï* (1849)~*qurī̄miš* (67), etc.

kīčä ‘evening’ (Trkm. *gīǰä* ‘night’, Az. *geǰä,* Turk. *gäǰä,* Yak. *kiäsä* ‘evening’): *kīčä* (734)~*kičā̄* (489, 1506), etc.

kīḏin ‘after’ (MK *kīḏin*): *kīḏin* (1398)~*kiḏin* (1460), etc.

kő̄z ‘eye’ (MK *kő̄z*): *kő̄zün* (609), *kűzi* (770b, 3918)~*közī* (80), *közüm* (1589), etc.

kű̄ ‘fame’ (Uig., MK *kű̄*): *kűsi* (87, 3173a)~*küsī* (102, 458), etc.

ōt ‘fire’ (Uig., MK, Trkm. *ōt,* Yak. *uot*): *ōtuγ* (3609)~*otïn* (3608), etc.

ő̄tā̄- ‘to pay’ (Trkm. *ő̄dä-,* Az., Turk. *ödä-* <**ő̄tä-*): *ő̄täyin* (390)~*ötär* (597), *ötā̄dim* (1478), etc.

ő̄z ‘self’ (Yen. *üoz* = *üöz,* MK *ő̄z,* Trkm. *ő̄z,* Yak. *üös*): *ő̄züm* (390), *ő̄züñ* (6400), *ő̄zī* (727)~*özüm* (363), *özī* (181), etc.

sā- ‘to count’ (MK *sā-,* Az., Turk., Trkm. *say-,* Yak. *āx-* <**sāq-* <*sā-q-*): *sāmïš* (3241), *sāyū* ger. (4026), *sāmïšlarïγ* (4719), *sādïm* (6034)~*samā!* (875), etc.

sāqïn- ‘to, think, count, regard’ (Trkm. *sāγïn-,* Yak. *āγïn-*): *sāqïn!* (3701, 4655)~*saqïndī̄* (3682), etc.

sāqïnč ‘sorrow’ (MK *sāqïnč,* Trkm. *sāγïnč* ‘thought, anxiety, doubt’): *sāqïnč* (677, 6343)~*sāqïnč* (913, 6340), etc.

sāqïš ‘counting, calculation’ (Yak. (*āx-* ‘to count’): *sāqïš* (1363, 2221b, 2271b, 2634, 4048), *sāqïšī̄* ‘like’ (2048, 2783, 2786, 5927), *sāqïšïn* (2782), *sāqïšïndā* (2783)~*saqïš* (2219, 2220a, 2221a), *sāqī̄šïn* instr. (2220b), etc.

sān ‘number’ (MK *sān, sā-* ‘to count’, Trkm. *sān*): *sānī̄,* ‘like’ (211), *sānï* ‘like’ (712, 2610, 2684)~*sanī̄* (266), etc.

sāw ‘word’ (MK *sāw,* Trkm. *sāw* in *sāwčï* ‘matchmaker’): *sāwī̄* (3173b), *sāwïnī̄* (527)

sī̄- ‘to bend, break, overcome’ (MK *sī̄-,* Trkm. *sī̄n-* ‘to be broken, ruined’): *sī̄!* (5474)~*sïdïm* (3635), *sïnur* (3387), etc.

ső̄z ‘word’ (MK *ső̄z*): *ső̄zi* (46b, 4179)~*sözüñ* (180), *sözī* (181), etc.

sūq 'greedy' (MK *sūq*): *sūqïña* (1379)

sū̃ 'army, troops' (Uig., MK *sū̃*): *sū̃* (1403a, 140,3b, 2270, 2272, 2296, 2300a, 2300b, 2334b, 2335)~*sü* (2275, 2410, 2413, 2415), *süsī* (2301, 2350), *süsin* (2344), etc.

sū̃čig 'sweet' (MK *sū̃čig,* Trkm. *süyǰi,* OAT *sū̃ǰü* < **sū̃čig*): *sū̃čig* (4772)~*sučig* (3587, 4531), etc.

tāγ 'mountain' (MK *tāγ,* Trkm. *dāγ*): (6570, 6617)

tān 'breeze' (MK *tān*): *tānï* (2684, 3911)

tātïγ 'taste' (MK *tātïγ,* Trkm. *dāt* id., *dāt-* 'to taste'): *tātïγ* (4771a: 3)~*tatïγ* (1890, 4771a: 1), *tatïγdïn* (1891), *tatïγqā* (4771b), etc.

tī- 'to say' (MK *tī-,* Trkm. *diy-,* Yak. *diä-*): *tīmägū̃* (1831), *tīsä* (3977), *tīgüčī* (6459a)~*tisā̃* (4104b), *tisā̃lär* (4104a), *tidī* (4), etc.

tīš 'tooth' (MK *tīš, tī̃š,* Trkm. *dīš,* Yak. *tīs,* Chuv. *šăl*): *tīšim* (5640)~*tišin* (5827), etc.

tōn 'clothes' (MK *tōn,* Trkm. *dōn* 'dressing gown'): *tōnï* (84)~*tonïn* (519), etc.

tū- 'to shut up, stop up' (MK *tū-*) : *tū!* (6643)~*tudī̃* (72)

tū̃ 'hair' (Uig., MK, Yak. *tū̃,* Turk., Trkm. *tüy,* Az. *tük*): *tū̃* (2917)~*tü* (2918a, b), etc.

tū̃züm 'gentle, quiet and good-tempered' (MK *tū̃züm, tüzün*): *tū̃züm* (1871)~*tüzün* (2000), etc.

ū- 'sleep' (Uig., MK *ū*): *ūsï* (4781)~*u* (1424), *usuz* (4891), *usī̃* (4890), *usïn* (6075), etc.

yā 'bow' (MK *yā,* Yak. *sā,* Kirg. *ǰā,* Trkm. *yāy,* Turk. *yay*): *yā* (371a, 371b, 2555, 3623)~*ya* (6532), *yasïn* (65), *yasī̃nī̃* (6397), *yačī̃* (2558), etc.

yās 'loss, harm' (MK *yās,* Trkm. *yās* 'mourning'): *yāsī̃* (309a, 4188, 4207), *yāsï* (976, 1315, 2161, 2421, 4189), *yāsïn* (982a, 1548), *yāsïñā* (983a)~*yasī̃* (1000b), etc.

yāš 'age' (Yen., MK, Trkm. *yāš,* Yak. *sās*): *yāšïñ* (4623), *yāšī̃* (399, 1158, 1851), *yāšï* (367), *yāšïñā* (440,5802), *yāšïm* (674), *yāšïmā* (3059)~*yašïm* (379), *yašïñ* (2624, 2625, 4624, 4625), etc.

yāš 'tears' (IB *yāš* 'fresh', MK *yāš* 'fresh, green vegetables, greens; tears', Trkm. *yāš* 'tears; fresh, young'): *yāšï* (4902, 6299)~*yašā* (6292, 6327), etc.

yāt 'strange, stranger' (MK, Trkm. *yāt,* Turk. *yād* in *yād äl* 'foreign land'): *yātïñā* (4577)

yāzuq 'guilt, fault, sin' (MK *yāzuq,* Trkm. *yāzïq, yāz-* 'to deviate, go astray', Yak. *sïs-* id. < **yāz-*): *yāzuq* (3149, 3435b, 5983a)~*yazuq* (5982), *yazuqsuz* (5983b), *yazūquñ* (5984), etc.

yī- 'to eat' (MK *yī-, yiysä-* 'to want to eat', Trkm. *iy-,* Yak. *siä-*): *yī!* (4594, 4607, 4613, 4615, 4642, 4643), *yīgil!* (5964), *yīyür* (4563), *yīsä* (1998, 4365), *yīmädī* (38), *yīgüčī* (6459)~*yigil!* (4310), *yigū* (4133), *yimāgil!* (4132), etc.

yīl 'wind' (Uig., MK *yīl*): *yīli* (71)~*yilī* (63), etc.

yīm 'animal food' (MK *yīm,* Trkm. *iym*): *yīmi* (6559)~*yimī* (3664), etc.

yōl 'way, road' (MK, Trkm. *yōl,* Yak. *suol*): *yōlī* (388), *yōlï* (6104), *yōlïñā* (46), (*bir ök*) *yōlï* (3806)~*yolī* (3856), (*bir*) *yolī* (3888), etc.

yūz 'face' (MK *yūz,* Yak. *sūs* 'forehead'): *yūzī* (4786)~*yüzin* (403), etc.

Long Vowels of Non-First Syllables

Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib is not very consistent in measuring non-first syllables of Turkic words. He scans short vowels of such words as *boγuz, köñül* and *oγul* long when the meter requires, e.g. *boγūzuγ* (2893), *boγūzuñ* (4589a), *köñūlüñ* (1109), *köñūlin* (864), *oγūluγ* (1227), etc. For metrical reasons, he measures even syllables formed with a connective vowel as long, e.g. *bilīgī* (4320b), *bilīgin* (527), *azītur* (2115), *säwītür* (400), *säwīnip* (81b), *ölūmüg* (1139, 1177, 1178, 1196, 1197), *özūmiz* (4909), etc. These *imāles,* however, are not very numerous, and being easily recognizible, do not cause much difficulty in determining real vowel lengths.

Below is given a list of Turkic words long vowels of which are always or generally occur in long position.

aḏāq 'foot' (Br. *adāq,* MK *aḏāq*): *aḏāqïn* instr. (578, 4881), *aḏāqïn* (401, 5927, 5941), etc.

aγī 'treasure' (Orkh., Man., MK *aγī*): *aγī* (2742, 2799, 2822), *aγīčï* (2741, 2766, 2769, 2771, 2791, 2816), etc.

aγū 'poison' (Turf. *āγū,* MK *aγū*): *aγū* (370, 4655, 4801)~*āγu* (3388)

aqī 'generous' (MK *aqī*): *aqī* (43, 55, 58, 104), etc.

anā 'mother' (MK *anā*): *anādā* (41), *anāsïn* (37), etc.

apā 'Adam' (Orkh. *apā* 'ancestor, forefather; a title indicating seniority', Khak. *apā* 'elder brother', Yak. *ubay* id.): *apā* (219, 1122), etc.

arā 'space, interval, between, among' (Br. *ārā, ārra,* MK *arā*): *arā* (177, 177, 184, 400, 402, 402), *arālā* 'among' (4543, 6202), etc.

arqā 'back, supporter, backer' (Orkh., MK *arqā,* Yak. *aryā* 'west'): *arqā* (90, 116, 122), etc.

arpā 'barley' (MK *arpā,* Mo. *arbay* id.): *arpā* (3611,3612)

atā 'father' (MK *atā, hatā*): *atā* (37, 41, 110, Ill), *atāsïz* (6055), *atālïq* (6485), *atālïylarïy* (6055), *atādā* (41), *atāqā* (6485), *atāsïn* (37), etc.

awučγā 'old, old man' (MK *awïčγā*: *awučγā*) (1638a, 1638b, 2984, 6491), etc.

azū 'or' (MK *azū*): *azū* (16, 243a, 243b), etc.

basā 'again, then' (MK *basā*): *basā* (53, 55, 132, 136, 140, 141, 147), *basāsī̄* (308, 338, 357), *basāqī̄* (57), etc.

bayāt 'God' (spelt: بيات *bayāt*): *bayātïy* (1256), *bayātïm* (146, 3189, 4728, 6520), etc.

bitīg 'letter' (Orkh., IB *bitīg* 'writing, script'): *bitīgim* (1498), *bitīgin* (1556), etc.

bügū̄ 'wise' (MK *bügū̄*): *bügū̄* (254, 306, 333), etc.

čïγāy 'poor' (MK *čïγāy, čïγān*): *čïγāyïy* (4724), etc.

ičī 'elder brother' (MK *ičī*): *ičī* (4215), etc.

iḍī 'master, Lord' (MK *iḍī,* Br. *iyā̄*): *iḍī* (5, 24, 34), *iḍīsī* (168, 581), *iḍīlā̄rin* (469), etc.

iḍī 'completely, very' (110, 166, 199, 281, 283, 478, 491, 492, 515, 532), etc.; but *īdi* (564)

ikī 'two' (Yen. *eki,* Orkh. *äkī, ikī,* MK *ikī, īkī, ikkī*): *ikī* (15, 50, 131, 181, 238, 265, 481), *ikīdā̄* (267, 4746), *ikīgū̄* (331, 1267, 3034), *ikīgün* (1263, 1268, *3662,* 4741, 4742, 4878) ~*īkī* (56, 88, 138, 152, 225, 289, 323, 332)*, īki* (132, 226, 351, 352), *īkin* (222), *īkinč* (132a), etc.

inī 'younger brother' (Orkh. *iniy* in *iniygün,* MK *inī,* Yak. *inī, ini*): *inī* (4215), etc.

isīg 'hot' (MK *isig,* but *isī-* 'to get warm', Yak. *itī* 'hot', *itiy-* 'to get warm' < **isī-*): *isīgin* (4622, 4627), etc.

qadāš 'relative, kin, brother' (Yen. *qayadāš,* Br. *qādāš, qadāš,* MK *qadāš*): *qadāšïy* (4649), *qadāšïm* (6170), *qadāšïñ* (3174), *qadāšī̄* (5959), *qadāšïn* (5958), etc.

qalī̄ 'if' (MK *qalī*): *qalī̄* (27a, 27b, 175, 178, 213, 215, *227*) etc.

qanāt 'wing' (IB *qanāt,* Yak. *kïyïat, kïyat, kïnat,* Trkm. *ġānat*): *qanātī̄* (3005a)

qarā 'black' (Yen. *qarā,* MK *qarā,* Ab.-Chul. *qarā,* Kyzyl *xarā,* Yak. *xara* 'black', but *xarār-* 'to become black'): *qarā* (22, 76, 77,127, 250. 256a, 256b), etc.

qarār- 'to become black' (MK *qarār-,* Yak. *xarār-*): *qarārur* (5347), etc.

qarāγū 'blind' (MK *qarāγū*): *qarāγū* (178, 179, 271a, 271b, 493a, 493b), etc.

qarāγur- 'to become blind': *qarāγurma!* (6092)

qarāq 'eye, pupil of the eye' (MK *qarāq*): *qarāqï* (121), etc.

qarañqū 'dark' (MK *qarañqū,* Mo. *qarañγuy, qarañquy*): *qarañqū* (35, 288), *qarañγūda* (383), etc.

qarī̄ 'old, old man' (MK *qarï,* Trkm. *qārï, ġarrï*): *qarī̄lïq* (372, 6561), *qarī̄lïqqa* (6557), *qarī̄lïqta* (6527), etc.

qayā 'rock' (IB, MK *qayā*): *qayā* (4311)

qayū 'which? what? where?' (Br. *qāyū, qāyu, qayu,* MK *qayū*): *qayū* (94, 97, 98, 138, 220, 251, 267, 451), *qayūqā* (133, 136), *qayūdā* (301), *qayūsī̄* (73a, 73a, 73b, 97, 98, 99, 130), *qayūsïn* (239, 244), etc.

qïlī̄č 'sword' (Miran *qïlī̄č,* Yak. *kïlī̄s, kïlïs,* Az. *ġïlïnj,* Turk. *qïlïč, qïlïnč* < **qïlī̄č*): *qïlī̄čïn* instr. (2140, 2279)

quγū 'swan' (MK *quγū,* Yak. *kuba*): *quγū* (72, 365), *quγūqā* (4199)

qulāq 'ear' (Br. *qulqāq,* MK *qulāq, qulqāq, qulxāq,* Yak. *kulġāx*): *qulāqïñ* (4143), *qulāqī̄* (2481) ~ *qulγaqïñ* (5272)

qulāwuz 'guide' (MK *qulābuz*): *qulāwuz* (128, 129), etc.

qumārū 'inheritance' (MK *xumārū*): *qumārū* (190a, 190b, 270a, 270b), etc.

kärā̄k 'want, that which is necessary' (MK *kärā̄k, käräk*): *kärā̄ki* (525, ,541), *kärā̄kin* (475), etc.

kišī 'man, person' (Orkh. *kišī, kisī,* MK *kišī,* Uig. *kišäy,* Salar *kišuñ ~kiša,* Yak. *kihiä* in *kihiägä*): *kišī* (53, 157a, 157b, 163, 173, 182, 185, 194, 198, 201), *kišīkā̄* (190, 320a, 320b, 337), *kišīdā̄* (34, 55, 201), *kišīdin* (190), *kišīlär* (297, 330, 341), etc.

kölīkā̄ 'shadow' (MK *kölīkā̄*): *kölīkā̄* (4758, 6134a, 6134b)

könī 'straight, straightforward, honest' (MK *könï*): *könī* (36, 52, 54, 355, 382, 393), *könīlik* (30, 360), etc.

küḍāgū̃ 'son-in-law' (MK *küḍāgū̃*): *küḍāgū̃* (50)

munū 'this, this one, here!' (MK *munū*): *munū* (85, 112, 147, 153, 204), etc.

nägū̃ 'what' (MK *nāgū̃, nū̃*): *nägū̃* (122, 165, 233, 260, 261, 306), *nägū̃lük* (196, 296), etc.

saqāl 'beard' (MK *saqāl, saqal,* Trkm. *sakġal,* Az. *saġġal* < **saqāl*): *saqāliñ* (3673)

süñük 'bone' (Orkh. *süñū̃k,* MK *süñū̃k, sümū̃k,* Yak. *uñuox* < **süñū̃k*): (6415)

taqī̃ 'and, besides, moreover' (MK *taqī̃, daqī̃*): *taqī̃* (111, 122, 263, 339, 340), etc.

talū 'selected' (MK *talū*): *talū* (57, 112), *talūsī̃* (34), etc.

tamγā 'seal' (MK *tamγā*): *tamγā* (45, 1036, 1766)

tanūq 'proof, evidence' (MK *tanūq*): *tanūqī̃* (15, 153), etc.

tapārū 'towards' (MK *tapārū*): *tapārū* (521)

tïlmāč 'interpreter' (Trkm. *dilmāč* 'translator'): *tïlmāčï* (162)

tilā̃k 'wish, desire' (MK *tilā̃k,* Br., MK *tilā̃-* 'to wish, desire'): *tilā̃kim* (184, 192, 287), *tilā̃kiñ* (512, 513, 525, 539), *tilā̃kī* (503a, 503b, 2937), *tilā̃kin* (349, 606), etc.

tilwā̃ 'insane' (MK *tälwā̃*): *tilwā̃* (473, 2099)~*tilwä* (295)

tiwā̃ 'camel' (IB *täbā̃,* MK *täwäy, täväy, däväy, täwï*): *tiwā̃* (206)

tusū 'use, benefit' (MK *tusū*): *tusūsī̃* 2421,3258,3929, etc., *tusūlur* (567, 2906)

tutāšī̃ 'always' (MK *tutāšī̃*): *tutāšī̃*): (31, 434a, 434b), etc.

törū̃ 'law' (Orkh. *törū̃*): *törū̃* (103, 252, 269, 286, 291, 355), *törū̃čä* (2869), etc.

tügū̃n 'knot' (MK *tügū̃n, tügün,* Trkm. *tügīn*): *tügū̃nin* (172)

učūz 'worthless' (Trkm. *uǰīz* 'cheap'): *učūzī̃* (1028)

usāl 'inattentive, unaware' (MK *usāl*): *usālïγ* (2028, 4827)

usāyuq id. (MK *usāyuq*): *usāyuq* (3565, 3568, 6075, 6159)

uwūt 'shame' (Br. *uvūt*): *uwūtī̃* (2830)

üzā̃ 'over, upon' (MK *ūzā̃, üzā̃,* Br. *üzā̃*): (42, 127, 302, 358, 393), etc.

yaḍāγ 'on foot' (MK *yaḍāγ*): *yaḍāγïn* (5039)

yaγī̃ 'enemy' (Orkh., MK *yaγī̃*): *yaγī̃* (101, 144, 200, 286, 307, 444), *yaγī̃lar* (145a, 145b), *yaγī̃qa* (144, 408), *yaγī̃sïn* (117), *yaγī̃lārï* (450), etc.

yaqīn 'close' (Trkm. *yakīn*): *yaqīnïγ* (4278)

yalāwač 'envoy; prophet' (MK *yalāwač, yalāvač*): *yalāwač* (52, 56, 2638, 2639, 2640, 3817, 3819), *yalāwačlar* (2598), *yalāwačqa* (2611, 3816, 3818), *yalāwačtïn* (2599a, 2599b), *yalāwačlïqïn* (2668), etc.

yañī 'new' (MK *yañï*): *yañī* (492)

yanūt 'answer, response' (MK *yanūt*): *yanūtī* (929, 932, 937), etc.

yasī 'flat' (MK *yasï,* Az. *yastï,* Turk. *yassï* < **yasï*): *yasī* (6033)

yazī 'plain' (Orkh., MK *yazï,* Yak. *sïsï* < **yazï*): *yazī* (21, 69, 96, 3323), etc.

yïγāč 'tree' (MK *yïγāč, yïγač*): *yïγāčïγ* (2455)

yïlqī 'cattle' (Orkh., MK *yilqï,* Khotan *jilxā*): *yïlqī* (266)~*yïlqï* (1739)

yimā 'and' (MK *yämā, yimā,* Br. *ymā*): *yimā* (126, 191, etc.)

yoqārū 'up, upward' (Br. *yoqāru,* MK *yoqārū*): *yoqārū* (72, 3072, etc.)

yulā 'torch' (MK *yulā*): *yulā* (35, 288, etc.)

Vowel Lengths in Suffixes

1. *-ā-/-ā-, -ī-/-ī-, -ū-/-ū-* (Orkh., Turf. MSS, lB, Br., MK):

ačī- 'to become sour': *ačīmaz* (2842), *ačīnu* (2836)

ašā- 'to eat': *ašāsū* (123, 836)

arī- 'to become clearn': *arīdī* (5951), *arīγay* (5984)

atā- 'to name': *atāγïl!* (3011), *atāmāγu* (2986, 4640)

bayū- 'to become rich': *bayūdī* (291, 449), *bayūmïš* (256), *bayūsā* (2937, 2993, 3019), etc.

bäḍū- 'to grow': *bäḍūdi* (150), *bäḍūsā* (3019), *bäḍūtür* (152, 356) etc.

bäzā- 'to decorate': *bäzādi* (22), *bäzādī* (386a, 386b), *bäzānip* (402), etc.

bitī- 'to write': *bitīdim* (351), *bitīmiš* (282), *bitīsā* (114), etc.

inān- 'to trust, rely on': *inānïp* (3249)

isīn- 'to become warm': *isīnür* (2123, 4220), *isītür* (4623), etc.

qarī- 'to grow old': *qarīmaz* (181, 347, 404), *qarīsā* (294), *qarītur* (4674), etc.

qïnā- 'to punish': *qïnāmā!* (3776)~*qīnasā* (3778)

qurī- 'to dry': *qurīmïš* (67, 118), *qurīmaz* (943)

kišā- 'to fasten': *kišādī* (1838)

küčā- 'to treat cruelly': *küčāmiš* (6008), *küčānip* (6006)

kürā- 'to flee, run away': *kürāmäz* (316)

küwān- 'to boast' *küwānür* (603), *küwānip* (81)

oqī- 'to call, read': *oqīγil* (319, 535, 573), *oqīdïm* (793), *oqīdïñ* (1186) *oqīdī* (576, 766), *oqīsā* (259, 358, 412), *oqīčī* (36), etc.

otā- 'to cure': *otā!* (158), *otāčī* (1057, 4356, 4617), etc.

ölī- 'to get wet': *ölīmäz* (1408)

saqīn- 'to think, plam': *saqīnuq* (58)

sïnā- 'to try': *sïnāγïl!* (1304), *sïnādïm* (247), *sïnādī* (593, 619), *sïnāmiš* (245a, 245b, 723a, 723b, 1300), *sïnāyū* (261, 346), etc.

süčī- 'to become sweet': *süčīyū* (813), *süčīnū* (2836)

tarū- 'to become narrow': *tarūdī* (488), *tarūsā* (477)

tarī- 'to sow, scatter (seed): *tarīsā* (1393)

toqī- 'to hit, strike': *toqīγay* (1378, 4545)

törū- 'to be created, born': *törūmiš* (692), *törīmiš* (15), *törūtülmiš* (1242), *törūtülmišī* (5), *törūtügli* (692), etc.

tilā- 'to desire, ask for': *tilā!* (39), *tilādī* (4, 52, 762), *tilāmiš* (90), *tilāmäz* (858), *tilāsā* (169, 183, 227, 244, 266), etc.

tošā- 'to lay down, spread': *tošāgil!* (4645), *tošānip* (6404)

tükā- 'to come to an end, finish': *tükādī* (1400), *tükāsā* (4658), *tükātür* (1423), etc.

tünā- 'to spend the night': *tünādī* (489)

tüšā- 'to dream': *tüšādim* (5987), *tüšāsā* (6001), etc.

uḍī- 'to sleep': *uḍīmaq* (5970), *uḍīmaz* (17), *uḍīdī* (3837)

ulā- 'to lengthen, continue': *ulā!* (1264), *ulādïm* (4778)

ulī- 'to wail, lament': *ulīsā* (1371), *ulīyū* (1075)

unā- 'to agree, approve': *unāmaz* (4364)

ušāt- 'to break up small': *ušātur* (2515)

uzā- 'to be extended': *uzādī* (889), *uzātur* (2979), *uzātïldï* (1 76)

ülā- 'to distribute, divide': *ülā!* (1192), *ülāgil!* (1189), *ülādī* (1034, 1150), *ülāmādi* (1205), *ülāsā* (4372)

yaγū- 'to come close, approach': *yaγūmā!* (4239, 4242), *yaγūtūr* (6028), *yaγūsā* (2032)

yarā- 'to fit, be suitable': *yarādī̄* (751), *yarāyur* (604), *yarāyay* (532), *yarāmaz* (6), *yarāšur* (411)

yarū- 'to radiate, beam': *yarūdī̄* (141, 415, 601), *yarūmïš* (696, 1052), *yarūmat* (374, 1072), *yarūyur* (354, 1294), *yarūtur* (134)

yašā- 'to live': *yašāγïl!* (1350), *yašāsu* (1796), *yašāsūnï* (123)

yïrā- 'to retire to a distance': *yïrādī̄* (375), *yïrāmïš* (726), *yïrāmaz* (316), *yïrāsā* (413)

yoñā- 'to tell tales about, slander': *yoñāmā!* (4108)

yorī̄- 'to go, walk': *yorī̄!* (158, 179, 227), *yorī̄γïl!* (847), *yorī̄mā!* (3014), *yorī̄dïm* (499), *yorī̄dī̄* (234, 410, 461, 498), *yorī̄maz* (17, 293), *yorī̄sa* (455, 727)

2. *-ād-/-ā̆d-* (Br., MK):

qutāḏ- 'to become happy' (MK *qutāt-* < **qutāḏ-*): *qutāḏur* (2864)

küčā̆ḏ- 'to become strong': *küčā̆ḏip* (6590)

muñāḏ- 'to be in need of be troubled' (MK *muñāḏ-* in *muñāḏmās*: II, 84-24): *muñāḏur* (572), *muñāḏïp* (420)

täñā̆ḏ- 'to be balanced': *täñā̆ḏür* (1819)

yigā̆ḏ- 'to become better': *yigā̆ḏür* (4705)

yoqāḏ- 'to be annihilated' (Br*. yoqāt-,* MK *yōqāḏ-*): *yoqāḏur* (14)

3. *-qā-:*

yarlïqā- 'to have mercy, be gracious (of God)': *yarlïqāγïl!* (6508, 6509, 6511, 6512, 6518), *yarlïqāsū* (6306), *yarlïqāsun* (4944), *yarlïqāmïš* (3732, 3733), *yarlïqāsā* (3176, 4942), etc.

4. *-rqā-/-rkā̆-* (Br*.,* MK):

äsirkā̆- 'to grudge' (MK *äsirkā̆-*): *äsirkā̆mädī* (3745)

suyurqā- 'to feel pity': *suyurqā!* (1404, 2723, 6564), *suyurqāγu* (3888) *tañïrqā-* 'to wonder, be surprised': *tañïrqādï* (785)

5. *-lā-/-lā̆-* (Orkh., IB, Br., MK, Yak):

ayïrlā- 'to esteem, show honor to': *ayïrlā!* (4306, 4342, 4350), *ayïrlādïm* (798), *ayïrlādïñ* (1094), *ayïrlādï* (577, 610, 761, *1035,* 1692, 1717, 1764, 1770) etc.

arzulā- 'to desire': *arzulādī* (528, 1887, 3306, 3854), etc.

bayïšlā- 'to protect, spare': *bayïšlāsu* (6239), etc.

öwkälā- 'to get angry' (IB *öbkälā-,* MK *öpkälā-*): *öwkälādī* (6310), etc.

taplā- 'to like' (Orkh., IB, MK *taplā-*): *taplā!* (6293), etc.

učuzlā- 'to treat with contempt': *učuzlā!* (4306), *učuzlādï* (1717), *učuzlāsa* (4306), etc.~*-la-/-lä-.*

6. *-ār-*: *čïqār-* 'to take out' (MK *čïqār-*): *čïqārur* (4395), etc.

7. *-mā-/-mā-* (Br., MK): *atāmā!* (3374), *atāmāyu* (4640), *ayïtmādï* (963, *1005*), *awlamāsā* (6368), *buzulmāsu* (941), *čïqarmā!* (169), *cïqarmāsa* (214), *ämlämāsā* (157), *äšitmādi* (83), *äšitmādük* (4062), *ïnanmā!* (694), *irtämāgil!* (4340), *qačurmāyïl* (3912), *qoratmāsā* (6239), *kämišmāgil!* (1908), *körülmāgä* (4249), *körünmādük* (4062), *sözlämā!* (172, 174), *sözlämāgil!* (3826), *sözlämāsā* (968), *tilāmādim* (6502), *tilämāgāy* (4250), *toḍurmādïm* (3350), *tünärmāgäy* (696), *yarāmāya* (4747), *yarāmāsa* (4754), *yarūmāya* (3738), etc.~*-ma-/-mä-*

8. *-umā-/-ūmā-* (MK *–ūma-* in *ïsrūma-* 'not to be able to bite'): *bilūmāsä* (3990), *itūmāsä* (222), *ögrätūmādi* (1794), *tägūmādi* (6350), *tägūmādi* (1794), *tïḍūmādï* (4590), etc.: *ayūmaz* (905), *bilūmäz* (202), *bolūmaz* (5429), *bulūmaz* (5431), *ämläyūmäz* (2002), *itūmäz* (1143), *qïlūmaz* (392, 422, 905, 906), *körūmägli* (102), *mañūmaz* (374), *ögūmäz* (33), *sözläyūmäz* (6474), *tägūmäz* (6464), *tïḍūmaz* (1800), *tutūmaz* (6433), *uqūmaz* (3990), *yiyūmäz* (6384), etc.

~ *-ūma-/-ūmä-*: *küḍāzūmägäy* (3764), etc.

~ *-umā-/-ümā-*: *tapnumāsā* (3738), etc.

9. *-māq-/-māk* (Br., MK): *bašlamāqī* (2147), *qutulmāqï* (4270), *küḍäzmāki* (4269), *yarašmāqï* (4269), *yimākig* (4325), etc.~*kälmäkiñ* (3910), *körmäkiñ* (3910), *tušmaqïñ* (3910), etc.

10. *-ār-/-ār, -ūr-/-ūr, -īr-/-īr* (Orkh., IB, Br., MK): *čïqārī* (745), *ärūrin* (897), *qalīrī* (1234), *qïlūruñ* (3973), *ölūrüg* (6315), *ölūrüm* (5987), *ölūrüñ* (5985), *ölūrin* (258), *säwāriñ* (4541, 6419), *säwārin* (117), *učāryï* (5379), *yatāriñ* (745), etc.

11. *-māz/-mā̆z* (Br., MK): *täprämā̆zī* (834), etc.

12. *-ylī̆/-glī* (IB, MK): *biliglī* (11, 155), *bütüglī* (51), *itiglī* (146), *qačïylī̆qa* (401), *käliglī* (94, 550), *körüglī* (374, 524), *oqïylī̆* (412), *oqïylī̆qa* (350), *säwiglī* (450), *säwiglīni* (401), *tïnïylī̆* (23), *tiglī* (355a, b), *toγïylī̆* (180), *toqïylī̆* (233), *turuγlī̆* (100), *učuγlī̆* (23), *uquylī̆* (155), *yorïylī̆* (23, 359), etc.~*körü̆mägli* (102), *yarātïylïnī̆* (381), *yïrātïylïnī̆* (381), etc.

13. *-ā/ā̆, -ū/-ū̆* (ger.): *ayū bir-* (37, 198), *baqā kör-* (239), *bolu bir-* (90, 92, 119, 122), *äsā̆ käl-* (63), *äymänü̆* (204), *ilā̆tü̆* (82), *itā̆ bir-* (146a, b), *qatyurā* (76), *käzā̆* (79), *kitā̆ bar-* (247), *körü̆ tur-* (250), *külā̆* (70), *sančū* (139), *säčü̆* (148), *säwā̆* (135), *sïtā* (77), *tutā bir-* (92), *urū käl-* (219), *yayā tur-* (118), etc.~*qaqī̆lāγu* (72), etc.

14. *-mādïn/-mā̆din* (IB *-mātïn* MK *-māḏïp/-mā̆ḏip*): *tapnumādïn* (1353), *täprämā̆din* (3767), etc.~*tïnmadïn* (745), *irmädin* (745), etc.

15. *-yïnčā/-ginčā̆* (MK *-γïnčā/-ginčā̆,* Trkm. *-ïnǰā/-ïnǰā̆*): *bolmayïnčā* (120), *qoḏmayïnčā* (4736), *önmäginčā̆* (120), *uyïnčā* (4256), etc.~*sïmayïnča* (4807), etc.

16. *-sā/-sā̆* (Br. *-sār/-sā̆r,* MK *-sār/-sā̆r, -sā/-sā̆*): *awlamāsā* (6368), *aysā* (191), *baqsā* (133), *baqïššā* (134, 141), *bitīsā̆* (114), *birsā̆* (151), *bolsā* (154a, 154b, 244), *ämlämā̆sā̆* (157), *ärsā̆* (83a, 83b, 135, 141, 175, 178, 244), *äšïtsā̆* (205), *sözläsā̆* (170, 174), *sözlämā̆sā̆* (174), *tisā̆* (107, 196), *tilā̆sā̆* (105, 169, 244), *tutsā* (189a, 189b), *ursā* (175), *yayušsā* (136), *yaqïššā* (134), *yatsā* (212), *yätsā̆* (206), *yïysā* (185), etc.~*bilsā̆* (156, 160, 224), *bolsa* (160, 193), *cïqarmāsa* (212, 214), *ärsä* (122, 226), etc.

17. *-āyïn/-ā̆yin, -āyī̆/-ā̆yī* (Orkh., Yen. *-ayī̆n/-äyīn, -āyī̆n/-ā̆yīn,* Br. *ā̆yim,* Trkm. *-āyïn/-ā̆yin*): *ayāyïn* (196, 198, 353, 539), *barāyïn* (467), *išlätā̆yin* (479), *kalā̆yin* (560), *käsā̆yin* (166), *körā̆yin* (104, 107, 509, 570, 579), *köndürā̆yin* (474), *kirā̆yin* (481), *qïlāyïn* (467), *turāyïn* (551), *tutāyïn* (558), *uqturāyïn* (510), etc.~*ötäyin* (390), *särnäyin* (558), etc; *baqāyī̆* (6567, 6575), *barāyī̆* (6565), *birā̆yī* (6574), *qïlāyī̆* (6570, 6577), *qolāyī̆* (6568), *kädā̆yī* (6571), *käzā̆yī* (6565), *körā̆yī* (6566), *säwā̆yī* (6578), *turāyī̆* (6565), *tutāyī̆* (6580), *tünā̆yī* (6571), *urāyī̆* (6572), *yitā̆yī* (6572), *yüḏäyī* (6569), etc.

18. *-älïm/-ā̆lim* (Br. *-ā̆lim,* MK. *-älïm/-ā̆lim,* Altay *-älïk/-ā̆lik*): *barälïm* (5964), *kirā̆lim* (4975), *küḏā̆lim* (4930), etc.

19. *-sū/-sū̃, -sūnï/-sū̃ni* (Orkh. *-zūn/-zū̃n,* MK *-sūn/-sū̃n*): *ašāsū* (123), *bolsū* (388), *bilsū̃* (513), *ā̃šitsū̃* (513), *qalmasūnī̃* (108), *qutaḏsū* (350), *käsmäsū̃nī* (166), *küḏäzsū̃* (600), *salïnsū* (118), *tirilsū̃ni* (121), *tutsū* (350), *tutmasūnī̃* (540), *yalïnsūnï* (121), *yašāsūnï* (123), *yazïlsū* (118), etc.~*birsü* (88,90, 92, 119), *bolsu* (Ill, 119, 178), *tursu* (559), etc.

20. *-dī̃/-dī* (Br., MK, Taranči, Altay): *bäzändī* (67), *bitindī* (115), *boldī̃* (140), *čïqtī̃* (87), *äksüdī* (130), *ärdī* (36, 37, 50, 53, 54, 55), *ī̃ḏtī̃* (34), *itindī* (69), *qaldī̃* (Ill; 115), *qopurdī̃* (103), *käsildī* (33), *kitärdī* (54), *kittī* (102), *kötürdī* (145), *kökrädī* (86), *öttī* (77), *tilā̃dī* (4), *tidī* (4), *tonandī̃* (67), *törüttī* (3, 4, 19, 125, 127), *töšändī* (69), *tüzdī* (146), *urundī̃* (135), *yaḏtī̃* (35), *yaraštī̃* (145), *yaruttī̃* (35, 125), *yašnadī̃* (86) *yazïldī̃* (70), *yättī* (9), *yīmädī* (38), etc.~*bardï* (102), *boldï* (4, 45, 85, 113), *qïldï* (37, 56), *qoldï* (38, 30), *käldi* (63), etc.

21. *-čī̃/-čī* (Orkh., Uig., MK, Trkm.): *ažunčī̃* (446), *ažunčī̃qa* (285), *aščī̃* (2832, 2846, 2877, 2890, 2891, 2028, 2931, 2939), *atčī̃* (6035, 6055, 6056), *basutčī̃* (54, 427), *bitigčī* (2773, 2774, 2928, 2930), *ǰafāčī̃* (3088), *ämčī* (4356, 4358), *iḏiščī* (2881, 2887, 2890, 2891, 2900, 2911, 2920, 2925, 2928, 2931, 2939), *iščī* (2779, 2808), *kiñäščī* (49, 2935). *satïγčī̃* (2801, 2994, 2995, 4419, 4425, 4429, 4438), *tapuγčī̃* (203, 2767, 2814, 2815, 2816), *tarïγčī̃* (4400, 4416), *yumuščī̃* (4618), etc.~*awčï* (3004), *iščilär* (2781), *iščisī* (2824, 2860), *sawčï* (34, 388), etc.; in *-γučī̃/-güčī*: *barγučī̃* (550), *basγučī̃* (218), *bulγučī̃* (550), *kälgüčī* (492), *käzgüčī* (4425), *öggüčīlär* (4392), *säwmägūčī* (4541), *sözlägūčī* (433), *tïnmaγūčī̃* (*4785*), *tirgüčī* (4392), *tutγučī̃* (218), *yaḏγučī̃* (4431), *yatγučī̃lar* (4784), *yirgüčī* (4392), *yörgüčīlär* (5992), etc.

22. *-ā̃gū̃* (Br. *–ā̃gū̃* in *üčā̃gü*): *birā̃gū̃* (343, 4664), *birā̃gūkä* (1238), *ikīgū̃* (3034), *ikīgū̃ni* (875), *üčā̃gū̃* (1669), *üčā̃gün* (1664), etc.

23. *-qī̃/-kī* (MK, Trkm. in *-kī̃nï/-kīnï*): *arāqī̃* (3499), *asraqī̃lar* (1785), *basāqī̃*, (57), *narūqī̃* (2710, 4876), *ozāqī̃* (4986, 6318), etc.

24. *-qïnā* (Br. *-qïyā*): *azqïnā* (3964), *azraqqïnā* (6633), etc.

25. *-lā/-lā̃*: *arālā* (4543, 4901, 6202), *basālā* (484), *üzā̃lā̃* (405), etc.

26. *–rāq/-rā̃k* (Br., Trkm.): *ädgürā̃ki* (4033), *öküšrā̃ki* (1885), *yawuzrāqï* (5077), etc.

27. *-lār/-lā̆r* (Turf., Br., MK; Altay, Ab.-Chul. 3rd p.pl. personal ending): *atālārï* (1950), *biliglā̆ri* (4344), *biliglā̆rin* (4342), *bulārïγ* (4375, 4391, 6365), *ädḫgülā̆rin* (6367), *äliglā̆ri* (6406), *isizlā̆rig* (6489), *qaḍγulārï* (1230), *olārïγ* (4430, 4461, 6403, 6428), *sawčïlārïγ* (4858), *yumγïlārïγ* (1170), etc.~*čičäkliklärig* (6435), *kučlärin* (6259), etc.

28. *-lī̆/-lī* (Orkh., Uig.): *apālī̆ ḥavālī̆* (6391), *isiglī soγïqlī̆* (4629), *qarālī̆ ürüñlī* (6492), *qïzïllī̆ sarïγlī̆ örüñlī* (4632), *uqušlī̆ biliglī* (215), *yïparlī̆ biliglī* (311), etc.

29. *-ī̆/-ī* (Orkh., Uig., Br., MK, Taranchi): *aḍruqī̆* (201), *arqïšī̆* (68), *ātī̆* (110), *atī̆* (88, Ill, 182, 197, 228) *bašī̆* (45, 119), *birī* (87), *birīsī* (144), *čāwī̆* (87), *jamālī̆* (91), *išī* (5, 49), *qaḍγusī̆* (40), *qarāqī̆* (121), *qašī̆* (76), *qïlïnčī̆* (42, 43, 105), *qïlqī̆* (42), *qolī̆* (69), *käḍī* (34), *köḍrümī* (53), *kökī* (59), *közī* (80), *künī* (30), *mālī̆* (52), *oqšayī̆* (16), *öḍrümī* (53), *özī* (181, 182), *sānī̆* (211), *säwinčī* (52), *sözī* (210), *törūtülmišī* (5), etc.~*aγzï* (76), *asγï* (208), *bilgi* (214), *boynï* (206), *qāšï* (69,80), *qïlqï* (107, 194), *köñli* (53) *tōnï* (84), *yīli* (71), etc.; in *-nčī̆/-nčī*: *bišinčī* (135), *ikinčī* (3110), *üčünčī* (133, 3110), etc.

30. *-čā/-čā̆*: (Br.; Trkm. in *–yānǰā/-yā̆nǰā̆*): *ančā* (128, 129, 184), *awutčā* (5425), *barčā* (90, 106), *minčā̆* (6580), *munčā̆* (96), *näčā̆* (114), *ölmägūčā̆* (4770), *toḍyučā* (4769), *yolčā* (6498), etc.~*barčā* (24), etc.; in *-γïnčā/-ginčā̆* (q. v.)

31. *-dā/-dā̆* (Br., MK; Trkm. in *-dāki/-dā̆ki,* Yak. in *-dāγï/-dā̆gi*): *ažundā* (102, 234, 238), *anādā* (41), *anïñdā* (132), *atādā* (41), *bašïndā* (213), *boḍundā* (34, 50), *bulardā* (131, 137, 138, 144), *äwdā̆* (131, 132), *qamuγdā* (51), *qapuγdā* (100a, b), *kisīdā̆* (34, 55), *köktā̆* (74), *közümdā̆* (II), *mundā* (57), *ottā* (120), *öḍtā̆* (81), *rabdā* (38), *tildā̆* (238), *tiliñdā̆* (169), *yolïndā* (249), etc.~*ʻaršta* (12), *čičäkliktä* (78), *ärdä* (156), *ištä* (116), etc.; in *-dāki/-dā̆ki*: *qapuγdāqï* (1768, 4168, 4169, 4171), *qarïndāqïlar* (5341, 5344), *qatïndāqï* (213) *köktā̆ki* (128), etc.

32. *-qā/-kā̆* (Br., MK): *aḍïnqā* (6), *ažunqā* (87, 125, 219, 251), *basγuqā* (217,224), *bayatqā* (2, 51), *biligkā̆* (162, 170, 216), *boḍunqā* (223, 230), *bularqā* (61), *äḍgülükkā̆* (151), *ärkā̆* (160), *xalqqā* (35), *itgükā̆* (63), *qančaqā* (27), *qïlïčqā* (222), *käldäčīkā̆* (192), *kišīkā̆* (190), *kitabqā* (115), *köñülkā̆* (*II,* 20), *oγulqā* (110), *özüñkā̆* (239), *saqïšqā* (9, 10), *sarāqā* (24), *säwinčkā̆* (95), *sïrqā* (20), *sözkā̆* (153, 188), *sözlämiškā̆* (204), *tapuγqā* (100, 101), *tilkā̆* (168), *tiläkkā̆* (155, 159), *tutγuqā* (217, 224), *uqušqā* (162), *yüzkā̆* (68), etc.~*birkā̆* (25,

138), *iškä* (165), *qutqa* (91), *kökkä* (208, 215), etc.; in *-ñā/-ñā̄*: *mañā* (always), *sañā* (always), *barīñā* (15, 26), *išīñā̄* (31), etc.

33. *-nī̄/-nī*: (Uig., MK, Taranchi, Tuva): *bašïñnī̄* (164), *bašīnī̄* (170) *bilignī* (152), *ärnī* (162), *ätiñnī* (192), *igiñnī* (158), *olarnī̄* (62), *söznī* (153), *sözümnī* (196), *sözüñnī* (167, 176), *tiliñnī* (167), *tilīnī* (202), *uqušnī̄* (152), etc.~*özni* (208), *sözni* (185, 209), *tilni* (162), *tiriglikni* (232), etc; *anī̄* (39, 159, 188, 207, 242, 266, 273, 282, 313)~*ānï* (280, 355), *minī* (30, 166, 308, 373, 385; 393), *munï* (107, 266, 282, 319, 357), *sinī* (33, 38, 39, 194, 288), etc.

34. *-rū/-rū̄* (Br., MK; Trkm. *-rī̄/-rī* in *ilärī, yokarī̄*: *bärū̄* (106), etc.~*bārū̄* (84), *kirū̄* 4104, *naru* (597, 607, 754, 1444), *narūqī̄* (2710, 4876), *tapārū* (6278, 6279), etc., *yoqārū* (72, 731), etc.

8

LONG VOWELS IN *ʿAtabatu'l-Ḥaqā'iq*

In my article entitled "Determination of Middle-Turkic long vowels through *ʿArūḍ,* using the Arabic meter as a criterion, I tried to determine primary long vowels in *Qutaḍyu Bilig*[1]. In this paper, I shall apply the same method to the verses of Adīb Aḥmad Yüknäkī, the second great literary figure of the Karakhanid period. Before giving the results of my search for primary long vowels in *ʿAtabatu'l-Ḥaqā'iq*[2], I find it necessary to say a few words on the prosodical system of Yüknäkī and on the scansion of Arabic and Persian loanwords in this work.

1. In the prosodical system of Yüknäkī, as in that of Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥāǰib , there are two kinds of metrical syllables: a) short (ending in a short vowel), b) long (ending in a long vowel) or closed (ending in a consonant or consonant cluster). Overlong or superlong syllables of the type *āb* (– ◡) or *särv* (– ◡) are not found in verses of Adīb Aḥmad. Such syllables are always measured as simple closed (=long) syllables by the poet, e.g., *ʿadl* (–) "justice" 62, *ʿam* (–) "public, common" (<A *ʿām*) 236, *aṣıl* (◡–) "noble" <A <*aṣīl*) 289, *bab* (–) "chapter" (<A *bāb*) 33, *baxt* (–) "luck, fortune" 224, *bustan* (– –) "garden" (<P *būstān*) 342, *dad* (–) "justice" (<P *dād*) 56, 69, etc.[3]

The Arabic word *ʿumr* "lifetime", however, is always scanned as a disyllable having the metrical value of a short plus long syllable: *ʿumur* (◡–) 471, *ʿumurnī* (◡– –) 472, *ʿumurluq* (◡– –) 299, but – and of course – *ʿumruñ;* (– –) "thy life" 154. The word *ʿayb* "shame; fault, defect", too, is once measured as a disyllable in verses of Arslan Ḫōǰa Tarḫan: *ʿayïbqā* (◡– –) 507, but *ʿayb* (–) 230, 362, 504, *ʿaybdïn* (– –) 363, and *ʿaybsuzī:* (– ◡–) 249.

2. Long vowels of open syllables are generally measured long, e.g., *ʿābid* (– –) "worshiper" 398, *ʿadāvat* (◡– –) "hostility, enmity" 338, *ādamī* (– ◡–) "one, someone" 311, *xalāyïq* (◡– –) "people" 272, 507, 512, *ilāhī* (◡– –) "(O) my God" 1, 37, *qōǰa* (– ◡) "old"(<P *xʷājā*) 195, *naṣīḥat* (◡– –) "advice" 110, 125, *rāḥat* (– –) "ease, comfort" 210, *sāʿat* (– –) "hour" 491, *välīkin* (◡– –) "but" 52, 218, 320, etc.

In the following examples, only one of the long vowels of the word is scanned long in open position: *ābadan* (– ◡–) "prosperous, flourishing" (<P

1 *Acta Orientalia,* Vol. XX. Fasc. 2, pp. 151-170.
2 Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-hakayık,* (ed.) Reşid Rahmeti Arat, Istanbul 1951.
3 I, therefore, do not indicate original vowel lengths in such cases.

ābādān) 399, *ābadanniñ* (– ◡ – –) 200, *aškarā* (– ◡ –) "evident" (<P *āškārā*) 171, *xalī* (◡ –) "empty, vacant" (<A *xālī* 91, 223, *yarī* (◡ –) "help, assistance" (?<P *yārī*) 4.

The first syllables of the words *āžun* "world" (<Sogd. *āžun* "life, existence form") and *ǰāhil* "ignorant" occur in both long and short metrical positions: *āžun* (– –) 177, 212, 213, 217, 221, 305, 437, 441, 448, 449~*ažun* (◡ –) 74, 193, 205, 273, 393, 395, *ažunqā* (◡ – –) 396, 445, 453, *ažundā* (◡ – –) 70, 240, 264, 385, *ažunnī* (◡ – –) 191;[4] *ǰāhil* (– –) 86~ *ǰahil* (◡ –) 88, 112.

In the following words, however, original long vowels of open syllables are always measured short: *ʿadat* (◡ –) "habit, custom" (<A *ʿādat*) 249, *ʿarif* (◡ –) "wise, intelligent" (<A *ʿārif*) 402, *azad* (◡ –) "free" (<P *āzād*) 344, 422, *dinar* (◡ –) Persian coin (<P *dīnār*) 85, 312, *farigˇ* (◡ –) "at leisure" (<A *fārig*) 415, *faẓïl-lar* (◡ –) "virtuous" (<A *fāḍil*) 489, *xalïq* (◡ –) "Creator" (<A *xāliq*) 272, *ispähsalar* (– – ◡ –) "commander" (<P *ispähsālār*) 69, *maʿni-sin* (– ◡) "meaning" (<A *maʿnī*) 503, *mizaḥ* (◡ –) "jest, joke" (<A *mīzāḥ*) 346, 347, *yaran-lar* (◡ –) "friends" (<P *yārān*) 492, *ẕiʾn nurayn* (– ◡ –) epithet of *ʿUṯmān* the Caliph (<A *ẕīʾn–nūrayn*) 33.[5]

3. Long vowels of closed syllables are measured long when they occur in open position, e.g., *ǰavābïn* (◡ – –) "its answer" (acc.) 290, *kitābïmnï* (◡ – – ◡) "my book" (acc.) 71, *libāsïn* (◡ – –) "the clothes of" (acc.) 277, *mālïnī* (– ◡ –) "the possessions of" (acc.) 273, *nišānī* (◡ – –) "the sign of" 279, *rāzïñ* (– –) "thy secret"

4 This alternation is also found in *Qutaḍgˇu Bilig.*

5 In 1934, on the prosodical system of Yüknäkī, M. Fuat Köprülü had said the following: "Ancak, benim daha ilk tenkidimde bahsetmiş olduğum o *iptidaîlik* ve *kusurluluk,* eserde baştanbaşa ve sarâhatle göze çarpmaktadır; meselâ, arap ve acem kelimelerinin uzun heceleri burada çok defa kısa okunmakta, ve, türkçe kısa heceler de çok defa vezin zaruretiyle uzatılmaktadır. Bu hususta burada teknik îzahata girişecek değilim; yalnız Edip Ahmed'in bu vezni kullanış tarziyle meselâ Nevaî'nin ayni vezni kullanış tarzı karşılaştırılacak olursa, bu hakikat açık açık göze çarpar. Henüz aruz kalıplarına yeni yeni alışmağa başlıyan türkçenin, gerek *Kutadgu Bilig*'de gerek *Hibet al-Hakayık*'ta bundan daha muvaffakiyetle kullanılması esasen imkânsızdı. Yani bu kusur ve iptidaîlik, Yusuf Has Hacib'e yahut Edip Ahmed'e değil, dilin ve nazım tekniğinin umumî tekâmülüne aittir." (Köprülüzade M. Fuat, *Türk Dili* ve *Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,* Istanbul 1934, ss. 103, 104). These judgements need to be corrected now. For one thing, it has definitely been proved and established that Middle Turkic had long vowels. Secondly, as this research of mine shows clearly, in *ʿAtabatu'l-Ḫaqā'iq* the number of Arabic and Persian long syllables measured short for metrical reasons is very small when compared with the number of those which are measured according to their proper metrical values. Furthermore, if one takes the fact into consideration that there was a strong tendency toward shortening long vowels already in the XI. century, and as a result of this tendency, certain Arabic and Persian loanwords had become turkicised in the colloquial language, the number of metrical errors made by YüknäkÎ grows still less.

169, 175, *tamāmī* (⏑ – –) "the whole of it" 499, *yādï* (– ⏑) "the remembrance of" 74, etc.[6]

In the following words, however, such vowels are scanned short even though they occur in open position: *anūširvanī* (⏑ – – ⏑–) "Anushirvan" (acc.) (<P *anūširvān*) 56, *baxšišindin* (– ⏑ – –) "of his benevolence" (<P *baxšīš*) 57, *ǰanī* (⏑–) "his soul" (<P *ǰān*) 44, *darmanī* (– ⏑–) "his remedy" <P *darmān*) 50, *iḥsanī* (– ⏑–) "his benevolence" (<A *iḥsān*) 46, *kanī* (⏑–) "the spring of" (<P *kān*) 48, *maḥmud-ī* (– ⏑–) "Maḥmūd of" (<A *maḥmūd*) 495, *pasbanī* (– ⏑–) "the guard of" (<P *pāsbān*) 261, *ruzuñ* (⏑–) "thy day" (<P *rūz*) 315, *ruzgarïñ* (– ⏑–) "thy time" (<P *rūzgār*) 414, *ṣanduquñ* (– ⏑–) "thy coffer" <A *ṣandūq*) 288, *ʿu man*/ (– ⏑–) "ʿU mān" (acc.) <A *ʿu mān*) 54.

4. Arabic words having geminated consonants are measured accordingly: *birr u* (– ⏑) "(his) goodness and" 46, *himmat* (– –) "grace, favor" 49, *quvvatī* (– ⏑–) "his power" 196, *raʿiyyatqa* (⏑ – ⏑) "to the subjects" 51, *riqqat-ī* (– ⏑–) "kindness of" 500, *šarrī* (– –) "wickedness of" 273, *vuddï* (– ⏑) "his love" 73.

The following turkicised words, however, are scanned according to their new pronunciations in the colloquial language: *ḥaqïn* (⏑–) "the right(s) of" (acc.) (<A *ḥaqq*) 345, *sïr* "secret" in *sïr aymā* "do not tell (your) secret(s)*"* (<A *sirr*) 173, *šäkī* (⏑–) "doubt for it" <A *šakk*) 496.

5. The Arabic word *muʾmin* "believer in Islam" is spelt *mumïn* in Uigur script and measured as such in line 279: *mumïnlïq* (⏑ – –). In line 280, however, it reads *muʾmïn* (– –).[7] It is obvious, than, that the word was pronounced *mumïn* in the colloquial language, and Yüknäkī makes use of this alternative form of the word in order to meet metrical requirements.

As is seen, Adīb Aḥmad is very consistent in meeting the requirements of the Arabic meter *ʿArūḍ.* Throughout the work there are no deviations from the *mutaqārib* meter.[8] Those which are found in Arat's edition disappear when we consult the manuscripts. Thus, for example, the word *faẓlïndïn* "about his virtue" in:

---

6 Note that this phonetic phenomenon still occurs in Turkish: *cevap* "answer" but *cevābı* "its answer", *mal* "property" but *māl ol-* "to cost", *tamam* "whole" but *tamāmı* "the whole of it", *yad* "remembrance" but *yād et-* "to remember". etc. There are even some Turkic words primary long vowels of which have been preserved in open position in at least certain phrases, e.g. *yād el* "foreign country".

7 Arat, following his method of transcription, reads this word *mü'min* in both of its occurrences (cf. p. 62).

8 The only deviation from the meter is found in line 497 where the Arabic word *ʾataba* "threshold" reads *ʾatba* for metrical reasons: *kitābīnın ātī ärürʾatbatuʾl* "The title of his book is 'The

äšit ämdi qač söz ḥabib faẓlïndïn (21)[9]

should be corrected as *faẓlïdïn,* because this is the form which occurs in the manuscripts (cf. A6: 1 *faslï-tïn;* B4: 4 *faslï-tïn,* in Arabic script *faẓlï-dïn;* C3: 4 *faẓlï-dïn*). Similarly, the word *olar* "they" in lines 26 and 204 should be replaced by *anlar,* for, again, this is the form which is found in all of the manuscripts:

ya anlar qïzïl äñ bu äñkā mäñä (26)[10]
qanī bū kün anlar miñindä birī (204)[11]

The occurrence of the form *olardïn* in line 32 cannot be shown as a justification for such a normalization of the text.[12] It is obvious that the poet makes use of the existence of the two alternative forms of this word in his dialect.

In Arat's edition a third deviation from the meter is the occurrence of the first syllable of *mu'min* in a short metrical position in line 279, but we have already stated our view on the possible pronunciation of this word in the colloquial language (see above).

After these introductory remarks on the scansion of Arabic and Persian loanwords in *'Atabatu'l-Ḥaqā'iq,* I shall now pass to the main subject and give all the examples with secondary and primary long vowels in Yüknäkī's work.

A. Secondary Long Vowels

The most common accusative suffix in *'Atabatu'l-Ḥaqā'iq* is *-nï/-ni.* The ancient suffix *-γ/-g* occurs possibly once in the word *sözüg* in:

biliglig käräklig sözüg sözläyür (117)[13]

---

threshold of ..."; but this error occurs in verses of Arslan Ḫoǰa Tarḫan, not in those of Yüknäkī.

9 "Now hear a few words on the virtues of the Beloved".

10 "Or they (i.e., other prophets) are a red cheek, and he (i.e., Mohammed) is the mole on that cheek".

11 "Where are they (i.e., scholars, philosophers) today? (Even) one thousandth of them (do not exist). "

12 For a discussion of these forms by Arat see p. 127 ff. and p. 134 ff.

13 "A learned man says (only) that word which is necessary".
In Arat's edition the form *sözüg* occurs also in line 151:
bir ol yañšar ärsä käräksiz sözüg
Arat translates this line into Modern Turkish as follows: "(bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek," (p. 88). As is seen, this is a free translation paraphrasing the direct object *käräksiz sözüg* "the unnecessary word(s)" as "lüzumsuz yere" ("unnecessarily"). Yet, this is hardly possible. If one takes into consideration the fact that *yañša-* "to chatter" is an intransitive verb and therefore does not require a direct object, the occurrence of *sözüg* in this line

The new form of this suffix, that is *-ī̄/-ī* (*<-ï-γ/-i-g*), occurs at least three times in *ʿAtabatu'l-Ḥaqā'iq* in the following examples:

ʿuṣmanī̄ (– ◡ –) "ʿUṣmān"
saxāvat samāḥat tutar ʿuṣmānī̄ (54)[14]
anūširvanī̄ (◡ – – ◡ –) "Anushirvan":
dad inṣaf tutar čïn anūširvanī̄ (56)[315]
kitābī̄[16] (◡ – –) "the book":
bitīdim kitābī̄ mavāʿiż masal (465)[17]

B. Primary Long Vowels

1. In the First Syllable

ārï "bee" (Kirg., Gag. *ārï,* Khak. *ār < *ārï*)*: *ārïsī̄* 439~*arī̄* 440.

āt "name" (Orkh., MK, QB, Yak., Trkm., Gag. *āt,* Az., Turk. *ad < *āt*)*: *ātïm* 469, *ātī̄* 96, 497, *ātï* 49~3*atī̄* 70, 95, 495.

āzïl- "to be mistaken" (IB, MK, Trkm. *az–* "to go astray", Yak. *sī̄s-* "not to hit the target" *<< *yāz– < *āz–*)*: *āzïlmaγū* 216.

bā- "to tie, bind" (IB, MK, QB *bā-*)*: *bāmaqïñ* 183, 220.

qāl– "to remain" (Br., MK *qāl-,* Yak. *xāl-,* Trkm. *ġāl-,* Chuv. *yul- << *qāl-*)*: *qālur* 264, 470~*qalur* 288, 352, 364, 431.

qānī̄, qānï "where?" (cf. Br. *qāyū, qāyu* "which? who?", MK *qāyū, qānū* "which? what?", but *qanī̄;* "where?"): *qān/* 235, 418, *qānï* 419~*qanī̄* 41, 122, 142, 144, 204, 381, 386, 394, 405, 406.

sāqïnč "thought, anxiety, worry" (MK, QB *sāqïnč,* Trkm. *sāγïnč*)*:*
sāqïnč 296, 426~*saqïn-* "to think, be cautions, refrain" (gen.).

sān "body" (cf. MK *sī̄n* "stature", Trkm. *sī̄na* "body"): *sānïnī̄;* 276.

---

becomes more doubtful. The form one would rather expect here is *sözin* "with word(s"). As a matter of fact, *sözüg* occurs only in copy A; copies B and C agree on the form *sözin* (cf. p. 52, note 151, and B 17:1, C 16:1 in the Facsimile section).

14 "In generousness, he (i.e., Muḥammad Dād İspähsālār Bäg) is equal to ʿUṣmān".

15 "In justness and fairness, he really is equal to Anushirvan".

16 Arat has *kitabnï* (see p. 77), but all of the copies agree on the form *kitabï.* If one takes the fact into consideration that at least two such forms, that is, *ʿuṣmanī̄* and *anūširvanī̄* occur in lines 54 and 56 respectively (these examples somehow escaped Arat's attention, for they are not found in his note on the occurrence of this new form of the old accusative suffix on p. 128, nor are they listed in the Index on p. XXVIII), there remains no reason why we should not accept the occurrence of the form *kitābī̄* in line *465.*

17 "1 wrote the book (adorning it with) advice and wise sayings".

sāna- "to count, calculate" (Br. *sānā-,* MK *sānā-, sanā-,* Trkm. *sāna-;* MK, QB, Turk. *sān* "number", MK, QB *sā-* "to count", Az., Turk., Trkm. *say-* id. <**sā-,* Yak. *āx-* id. <**sāq-* <*sā-q-*)*: sānayan* 59~*sanar mū* 60.

tātït- "to make sweet" (Br., MK, QB *tātïγ* "taste", Trkm. *dāt* "to taste", *dāt* "taste", Az. *dad,* Turk. *tad* <**tāt*)*: tātïtïp* 207 ~*taturmaz* 263, *tatïr* 27, 466, *tatïγsïz* 109.

yā "bow" (MK, QB *yā,* Yak. *sā,* Kirg. *ǰā,* Trkm. *yāy,* Az., Turk. *yay* <**yā*)*: yā* 228, 462.

yārïn "tomorrow" (Turk., Gag. *yārïn;* ct. Tuv. *d'ārta* id., *d'ārtayï* "tomorrow's"): *yārïn* 436~*yarïn* 29, 197, 426, 492, *yarïnlïq* 187.

yāz "spring, springtime" (MK, Trkm. *yāz,* Yak. *sās* <**yāz*)*: yazïm* 472.[18]

ī

sīna- "to try, test" (Trkm. *s/na-*)*: sīnayū* 99.

ō

bōḏun "people" (MK *bōḏun* id.; cf. MK *bōy* "people, tribe" <**bōḏ*)[19]*: bōḏun* 257~ *boḏun* 123, 400, 421.

bōl- "to become" (MK, QB *bōl-,* Yak. *buol-* <**bōl-*)*: bōlur* 137, 195~*bolur* 87, 105, 309, 362, 377, 479, 480, *bolup* 171, 239, 325, 355, 399.

ōt "fire" (Uig., MK, QB, Trkm. *at,* Yak. *uot* <**ōt*)*: ōtï.* 351~*otī* 339.

ōtun "rude, insolent, inhuman" (MK *ōtun, otūn*)*: ōtun* 261~ *otun* 108.

yōl "way, road" (MK, QB, Trkm. *yōl,* Yak. *Suol* <**yōl*)*: yōlï* 411~*yolī* 83.

ū

bū "this" (MK, QB, Trkm. *bū*): *bū* 3, 27, 64, 69, 124, 158, 193, 204, 314, 334, 347, 385: 3, 396, 404, 144, 429, 470, 471, 477, 509, *mūnï* 450, *bu* (47 times), *munī* 18,62, 176, 316, 384, 481, *muñā* 219.

tūš "match, like" (MK *tūš,* Trkm. *dūš*)*: tūšï* 488.

ūγan "Almighty God" (MK *ū-* "to be able, capable"; cf. Yak. *ūs* "artisan, craftsman" <**ūz* <*ū-z*)*: ūγan* 13 *uγan* 63, 451, 463, 491.

yū- "to wash" (MK *yū-,* Trkm. *yuv-,* Yak. *sūy-* <**yū-*)*: yūsa* 328, *yūmaqïn* 111~*yuyur* 230.

---

18. If we take meter as a criterion, we must admit that the vowel of the oblique stem of the pronoun *ol* "that" is also long, for it seldom occurs in long position: *ānïñ* 290~*anïñ* (gen.), *ānï* 79, 446, 458~*anī* (gen.) *ānïñ* (instr.) 395~*anïn* (gen.). The same alternation is found in *Qutaḏġu Bilig: ānï* 280, 355, etc.~ *anī* (gen.).

19 This word occurs as *bod* in the inscription of Tonyukuk (in I W 4 and II N 2).

ā̆

tā̆tik "wise" (MK *täytik*)*: tā̆tik* 361~*tätikliktä* 55.

ī

bīr "one" (MK, QB, Yak., Trkm. *bīr*)*: bīri* 14, *bīrär* 450~*birär* 221, 361

bīr- "to give" (MK, QB *bīr-,* Trkm. *bā̆r-,* Yak. *biär-*)*: bīrür* 248~*birür* 5, 276, *birürlär* 432, *biriglī* 251, 463, *birilsā̆* 149, *birim* 254.

īsiz "bad, evil" (MK *īsiz, issiz,* QB *īsiz*)*: īsiz* 146, 380~*isiz* 333, 374, 379, 385, 386, *isizkä* 379, *isizlik* 375, *isizliktin* 366.

īš "work" (MK *īš, ī̄s,* QB *īš,* Trkm. *īš*)*: īšiñ* 171.

īt "to do, make" (MK *it-,* Az., Turk. *et-* < **ēt-*)*: ītär* 114, *ītip* 124~*itär* 215, 367, 402.

ītig "mode, manner" <*īt-;* see above): *ītiglig* 344.

kiḏin "after, later" (MK, QB *kīḏin*)*: kīḏin* 288, 358, 481~*kiḏin* 114, 390, *kiḏinkī* 75.

kītär- "to cause to go" (MK *kītär-* "to remove", Trkm. g*idär-* "to let go, lose", Turk. *gidär-* "to remove, cause to go" < **kītär-*)*: kītärip* 15, 16.

tī "to say" (MK, QB *tī-,* Trkm. *diy-,* Yak. *diä-* < **tē-*)*: tīdi* 160, *tīmišim* 295, *tīmišiñ* 198, *tīyü* 166~*tigil* 322, *tiyür* 130, *tidī* 104, 124, 271, 284.

tīr- "to gather, collect" (MK, Trkm. *tīr-,* Khak. *tā̆r-*)*: tīrip* 309~*tirip* 247, 248, 255, 305.

yī- "to eat" (MK, QB *yī-*, Trkm. *iy-*, Yak. *siä-* < **yē-*)*: yī!* 162, *yīmäz* 262, *yīdī* 138~*yidī* 122, 420, *yimiš* 466, *yiyür* 122, 264, *yiyurdā̆* 420, *yigü̇* 189, *yiyü̇mā̆di* 274, *yitür!* 329.

yīg "better" (Uig., MK *yīg*)*: yīgī* 249, *yīgi* 409.

ȫ

kȫl "lake" (MK, Trkm. *kȫl,* Yak. *küöl* < **kȫl*)*: kȫli* 387. *ȫz* "self" (MK, QB, Trkm. *ȫz*, Yak. *üös* < ** ȫz*)*: ȫzüm* 476, *ȫzinī* 506~*özüm* 39, 470, *özüñ* 12, 158, 182, 353, 429, *özüñkā̆* 170, *özüññnī* 82, *özī* 504, *özin* 512.

sȫküš "cursing" (MK *söküš,* but *sȫk-* "to curse", Trkm. *sȫg-* id.): *sȫküš* 453.

sȫz "word" (MK, QB *sȫz*)*: sȫzinī* 505.

ǖ

sǖčüg "sweet" (MK, QB *sǖčig,* Trkm, *süyǰi* < **sǖčig*)*: sǖčüg* 435.

2. In Non-First Syllables

ā

anā "mother" (MK, QB *anā*)*: anā* 291.

arā "among" (Br. *ārā, ārra,* MK, QB *arā,* Trkm. *āra*)*: arā* 75, 243, 259, 507, 512.

atā "father" (MK *atā, hatā,* QB *atā*)*: atā* 291, *atāsï̄* 495.

qarā-baš "female slave" (MK *qarābāš* id.; Yen., MK QB, Ab.-Chul. *qarā* "black", Kyz. *xarā* id.): *qarā-baš* 298.

qatā "time" (MK *qatā*)*: qatā* 67.

orām "surrounding district, neighborhood" (MN *orām* id., Kirg. *orōm* "personal plot of a collective farmer" < **orām*)*: orāmï̄* 399.

otāla- "to cure" (MK, QB *otā-* id., MK, QB *otāčï̄* "physician"): *otālap* 253.

ozā "before, early" (MK, QB *ozā*)*: ozā* 440, *ozāraq* 372, *ozāqï̄* 164.

sïñārū "aside, to one side" (Br. *siñār* "in the direction of", MK *sïñar* "side"): *sïñārū* 366.

tapā "toward" (MK, QB *tapā*)*: tapā* 449, *tapārū* 286.

toγā "born, by birth" (see Suffixes): *toγā* 485.

toñā "hero, champion" (MK *toñā* id.): *toñā* 34.

ulām "aid, helper, supporter" (MK, QB *ulā-* to join; to reach"): *ulāmï̄* 239.

uyā "kin, brother" (MK *uyā*)*: uyālar* 291.

yanā "again" (MK, QB *yanā*)*: yanā* 9, 222, 265, 450, 508.

ï̄

aqï̄ "generous" (MK, QB *aqï̄*)*: aqï̄* 227, 229, 231, 233, 234, 237, 245, 257, 260, *aq/lïq* 230, 232, 250, 258, 260, *aqï̄lïqnï̄* 236.

bïšï̄ "coin, copper coin" (<? Chin. *pu-ši* "alms"): *bïšï̄* 86.

qalï̄ "if" (MK, QB *qal/*)*: qalï̄* 132, 149, 226, 331, 354, 476.

qarï̄ "hand, arm" (MK *qarï̄* "span"; cf. Br. *qār* "upper arm", Trkm. *ġarï* "part of the leg from the knee to the hoof; a measure of length equal to half a fathom"): *qarï̄qa* 460.

qoḍï̄ "down, downward" (MK, QB *qoḍï̄*)*: qoḍï̄* 102, 282.

yaγï̄ "enemy" (Orkh., MK, QB *yaγï̄*)*: yaγï̄* 134.

yañï̄ "new" (MK, QB *yañï̄*)*: yañï̄* 195.

ū

aγū "poison" (Turf. *āγū,* MK, *aγū,* QB *āγu~aγū,* Trkm. *āvï*)*: aγū* 214.

qayū "where?" (Br. *qāyū, qāyu* "which? who?", MK *qāyū~qānū* "which? what?"): *qayū* 235.

sïñārū "aside, to one side" (see §2 and Suffixes): *sïñārū* 366.

talū "selected" (MK, QB *talū*)*: talūsï̄* 23, 168, 257, *talūlap* 478.

učūz "cheap, worthless" (QB *učūz,* Trkm. *uǰï̄z*)*: učūzï̄* 480.

ā̆

bäzā̆k "decoration, ornament" (MK *bäzā̆k, bäzäk;* MK, QB *bäzā̆-* "to decorate"): *bäzā̆kī* 155, *bäzā̆kin* 219.

bilā̆ "with" (Br., QB *bilā̆*)*: bilā̆* 275, 393, 439, 499, 500.

birlā̆ "with" (Br. *birlā̆,* QB *birlā̆, birlä*)*: birlā̆* 43, 451, 452~*birlä* 33, 72, 83, 101, 121, 186, 328, 443, 455, 456, 459.

kičā̆ "evening" (Br. *kičā̆* id. MK *kičā̆* "night", Ab.-Chul. *kiǰā̆* "yesterday", Yak. *kiäsā̆, kiäsä,* "evening, night" < **kēčā̆,* Trkm. *gīǰä* "night" < **kīčā̆*)*: kičā̆* 184.

küḏā̆zil- "to be protected" (MK *küḏā̆z-* "to protect"): *küḏā̆zilsä* 158.

ötā̆ "well, thoroughly" (see Suffixes): *ötā̆* 292, 321.

üzā̆ "on, by means of; top" (Br. *üzā̆* "through, by means of"): *üzā̆* 154, *üzā̆lā̆* "furthermore" 242, *üzā̆sindä* 487.

yimā̆ "and" (Br. *ymā̆,* MK *yämā̆, yimā̆,* QB *yimā̆*)*: yimā̆* 31, 63, 293.

ī

iḏī "master, Lord" (MK, QB *iḏī,* Br. *iyā̆* "master, lord"): *iḏī* 121, 281, 303, *iḏīsī* 19, 245, 289,306, 313, 352, 464

ikī "two" (Orkh. *ekī,* MK *ikī, īkī, ikkī,* QB *īkī, ikī, īki*)*: ikī* 50, 149, 312.

kišī "man, person" (Orkh. *kišī, kisī, MK,* QB *kišī,* Uig. *kišäy*[20], Salar *kišuř, kiša,* Yak. *kihiä* in *kihiägä*): *kišī* 23, 71, 85, 113, 137, 169, 323, 403, 406, 409, 501, 503, *kišīni* 44, 337, 383, *kišīkā̆* 329, 331, *kišīdin* 332, *kišīlär* 75, 166, 243, 259, *kišīsīni* 408, *kišīsiz* 364, *kišīlik* 385, 386.

könī "straight, straightforward, honest" (MK, QB *könī*)*: könī* 155, 156, 161, 163, 165: 1, 165:6, 166, 382, 384, *könīlik* 154, 165, 167, 168.

tišī "female" (MK *tišī̆,* QB *tišī*): *tišī* 88: 2, 88: 6, *tišīsī* 275.

ū̆

kändū̆ "himself, itself" (Uig.M. *käntüü*= *käntū̆* "self", Br. *kā̆ndü,* MK *kändū̆*)*: kändū̆* 55~*kändü* 406, 419, 435.

kirtū̆ "true" (MK *kirtū̆*)*: kirtū̆* 368.

nägū̆ "what" (QB *nägū̆,* MK *nā̆gū̆, nū̆* < *nägū̆*)*: nägū̆* 129, *nägū̆kā̆* 314, 446

ötrū̆ "on account of, due to" (see Suffixes): *ötrū̆* 182, 363.

tözū̆ "all, all of it" (QB *tözū̆*)*: tözū̆* 236, 320, 422.

---

20 Cf. *Analytischer Index,* p. 24.

Apart from these, non-first syllables of the following words also occur in long metrical positions: *ädḏgū̄* "good, well" 146, 240, 270, 333, 406~*ädḏgü* (gen.), *ämdī* "now" 99~*ämdi* 21, *äsānindä* "in his life" 263, *yazūqïn* "his sin" (acc.) 337. I failed to prove these vowel lengths with the existing materials of Turkic. These vowel lengths are probably nothing but *imāles.* The same should be true for the extra final vowels of the following words all of which occur in line-final position: *mäñā̄* "mole" (MK *mäñ*) 26, *muñā* "trouble" (MK *muñ*) 30, *täñā̄* "match, equal" (MK *täñ*) 24 (all these words rhyme with *añā* "to him"), *näñā̄* "thing" (MK *näñ*) 6, *oñā* "success, good luck" (MK *oñul-* "to improve, get better") 2, *öñā̄* "before" (MK *öñ*) 12, *soñā* "last" (MK *soñ*) 14, *mīñā̄* "thousand" (MK *miñ*) 8, *tañā* "dawn" (*MK tañ*) 16 (all these words rhyme with *mañā* "to me", *muñā* "to this", *añā* "to Him" and *añā!* "understand!"), *ulā* "base, foundation" (MK *ul*) 81 (rhymes with *ulā!* "attach!" and *bul ā!* "do find!").

3. Long Vowels in Suffixes[21]

a. Verbal Suffixes

1. *-ā-/-ā̄-, -ī-/-ī̄-, -ū-/-ū̄-* (Orkh., Turf., lB, Br., MK, QB):
añā- "to understand" (cf. MK *añlā-* id.): *añā!* 18, 22.
arī̄- "to become clean": *arī̄maz* 112, 328.
bäzā̄- "to decorate, ornament": *bäzā̄yin* 43, *bäzā̄!,* 156, *bäzādim* 77.
bitī- "to write": *bitīdim* 465, 475, *bitīdük* 509.
ïnā-n- "to trust"; *inānïp* 173.
qarī̄- "to grow old": *qarī̄maz* 306.
küčā̄- "to force": *küčā̄!* 182.
oqī̄- "to read": *oqī̄sa* 482, *oqī̄sā* 466,
tarī̄- "to sow" *tarī̄!* 192.
täñā̄- "to compare"; *täñādi* 98, 468, *täñāsā̄* 468.
tilā̄- "to desire, ask for"; *tilā̄!* 336, 394, *tilāsa* 259, *tilāma!* 190.
tükā̄- "to come to an end, finish": *tükādī* 486.

21 YüknäkÏ is much more consistent in measuring long vowels of suffixes. Such vowels are generally measured long, while the short ones are usually dropped, e.g., *bilgī* "his knowlegde" 127, 128, *bilnür* "it is known" 121, *bulnur* "it is found" 83, *bušrup* "making angry" 347, *älgi* "his hand" 254, *äwrüp* "turning" 424, *ilnür* "it is caught" 456, *qamlur* "becomes bent" 196, *kögzüñ* "thy chest" 278, etc. The only exception seems to be the word *yatıpan* "lying down" in line 276 where the medial syllable occurs in a long metrical position.

tükā-t- "to finish": *tükātür* 472.
tünā-t- "to blacken"; *tünātür* 15.
ulā- "to tie, attach, add": *ulā!* 62, 82.
ulā-š- "to reach, come close": *ulāšū* 446.a
uyā-ḏ- "to be ashamed": *uyāḏïp* 432.
uzā- "to go to a distance": *uzādī* 179.
yarū-t- "to illuminate": *yarūtur* 16.
yawū- "to approach": *yawūmā!* 379.
yitī-t- "to sharpen": *yitītip* 22.
yoqā- "to stroke": *yoqāmaqqa* 214.
yorī- "to go, walk": *yorī!* 410.

Exceptions: *sīnayū* 99, *tātïtïp* 207, *uwtanur* "becomes ashamed" 57.

2. *-ār-/-ār-/* (MK, QB): *čïqār-* "to produce, bring about": *čïqārur* 18, *čïqārïp* 402; but *kītärip* 15, 16.

3. *-ū-/-ū-/* (MK, QB): *ayū-* "to be able to say": *ayūyay* 3; *yiyūmā-* "not to be able to eat": *yiyūmādi* 274.

4. *-mā-/-mā-* (Br., MK, QB): *aymā!* "do not tell!" 173, 188, *azlamā!* "do not belittle!" 360, *ïḏmā!* "do not leave!" 135, *kizlämā!* "do not hide!" 358, *sözlämā!* "do not say!" 357 *tägürmā!* "do not cause to suffer!" 331, *tilämā!* "do not wish!" 190, *unïtmā!* "do not forget!" 354, 482, *usanmā!* "do not be bored!" 103, *uzatmā!* "do not prolong!" 293, *yañïlmā!* "do not be mislead!" 353, *yawumā!* "do not come close!" 379, *yiyūmādi* "he was not able to eat" 274, *yirmā!* "do not blame!" 408; but *-ma-/-mä-* (15 times).

5. *-γlī/-glī* (IB, MK, QB): *baqïylī* "one who looks" 78, *biriglī* "one who gives" 251, 463, *busuγlī* "one who lies in wait" 294, *qazγanïylī* "one who gains" 273, *käliglī* "one who comes" 75, 481, *oqïylī* "one who reads" 44, 78, *täñäglī* "one who equates" 98, *tüšüglī:* "one who descends" 178, *yïyïylī* "one who refrains" 403, *yiglī* "one who eats" 418, *yiliglī* "one who runs" 11, *qïlïylïnï* "the one who acts humbly" (acc.) 281.

6. *-γučī/-güčī* (QB): *atyučī* "that which throws" 159, *käsgüčī* "one who cuts off" 363, *öggüčī* "one who praises" 450, *täggüčī* "that which reaches" 452, *umγučī* "one who hopes" 211, *üggüčī* "one who piles up" 449.

7. *-sā/-sā* (Br. *-sār/-sār,* MK *-sār/-sār, -sā/-sā,* QB *-sā/-sā*)*: aysā* 119, *bilsā* 503, *biriksā* 149, *birilsā* 311, *bolsā* 28, 377, *ärsā* 104, 151, 152, 174, 209, 246, 285, 299, 315, 322, 359, 360, 371, 372, 384, 394, 409, 410, 411, 412, 423, 427, 439, *kim-ärsā* "whoever" 35, 467, *irtäsā* 292, *oqïsā* 466, *tisā* 289, 504; but *barsa*

476, *bašïqtursa* "if it wounds" 140, *bilsä* 501, *bolsa* 39, 40, 428, 487, *čïqsa* 132, *ärsä* 36, 196, 227, *kuḏāzilsä* 158, *tutsa* 511, *yalïnlansa* 339, *yatsa* 308.

8. *-ā/-ā̆, -ū/-ū̆* (QB): *ayū bir-* 314, *baqā kör-* 99, *bilā̆ bil-* 506, *ögū̆ bil-* 45, *sīnayū* 99, *täzā̆* 153, *uqā* 99, *ulāšū* 446, *yätā̆ bil-* 237, *yïyā tut-* 135, (see *arā, ozā, tapā, toγā, yanā, aqī̄, qoḏī̄, birlā̆, ötā̆, yimā̆, könī, ötrū̆*)*;* but *kötrü bar-* 242, *tīyü bil-* 166, *yašru* 171.

9. *-āyïn/-ā̆yin* (Orkh. *-ayin/-äyīn,* Br. *-ā̆yim,* QB *-āyïn/-ā̆yin, -āyī̄/-ā̆yī,* Trkm. *-āyïn-/ā̆yin*)*: ayāyïn* "let me tell" 4, 266, 290, *qïlāyïn* "let me do" 42.

b. Nominal suffixes

1. *-qī̄/-kī* (MK, QB; Trkm. in *-kī̄nï/-kīnï*)*:*[22] *kiḏinkī* "later, latter" 75, *ozāqī̄*) "of old" 164, *yayïnqī̄* "summer-" 223.

2. *-lā/-lā̆* (QB): *üzālā̆* "furthermore" 242.

3. *-ī̄/-ī, -sī̄/-sī* (Orkh., Uig., Br., MK, QB, Taranchi): *ātī̄* "his name; the name of" 96, 497, *atī̄* id. 70, 95, 495, *atāsī̄* "his father" 495, *bäzā̆kī* "the ornament of" 155, *bilgī* "his knowledge" 127, 128, etc. (106 occurrences in all), but *asγï* "the use of" 287, *ātï* "the name of" 493, *kōli* "the lake of" 90, etc. (19 occurrences in all).

4. *-nī̄/-nī* (Uig., MK, QB, Taranchi, Tuva): *biligī* "the knowledge" 105, 108, 237, *börknī* "the hat" 300, *ärnī* "the man" 102, 139, 423, etc. (37 occurrences in all); *ānī̄* "it" 79, 446, 458, *anī̄* "it; him" 42, 262, 266, 272, 322, 360, *munī̄* "this" 18, 62, 176, 316, 384~*mūnï* 450, *minī* "me" 482, *sinī* "thee" 166, 260, 380, 484; but *aqī̄lïqnï* "generosity" 236, *baxïllïqnï* "stinginess" 235, *bašnï* "head(s)" 138, etc. (17 occurrences in all).

5. *-qā/-kā̆* (Br., MK, QB): *ačïγqā* "to the bitter" 209, *aḏaqqā* "to the foot", *aīunqā* "to the world" 396, 445, 453, etc. (53 occurrences in all); *añā* "to him, to it" 20, 28, 36, 256, 268, 369, 371, 463, 491, *muñā* "to this" 10, 219, *mañā* "to me" 4, 32, 49, 40, 266, 314, 484, *sañā* "to thee" 1, 38, 172, 231, 246, 335, 347, 434, 483; but *bašqa* "to the head" 136, 300, *xalqqa* "to people" 278, etc. (19 occurrences in all).

6. *-dā/-dā̆* (Br., MK, QB; Trkm. in *-dākï/-dāki,* Yak. in *-dāγï/-dāgi*)*: ažundā* "in the world" 70, 240, 364, 385, *duʿādā* "in praying" 482, *ärdā̆* "in a man" 149, *ičindā̆* "in, in it" 53, 218, *ištā̆* "in work" 115, *išiñdā̆* "in your friend" 176, *köñüldā̆* "in the heart" 430, *soñïndā* "after" 181, *tiliñdā̆* "in thy tongue" 430, *yiyürdā̆ "when* eating" *420, yolïndā* "on the way of" 11; *andā* "than it" 116, *andā* "there, then" 244,

22 Cf. also the corresponding Mongolian suffix *-qay/-key* which has a diphthong.

276; but *bäktä* "in safe" 131, *čindä* "in China" 104, *äsāninda* in his life" 263, *kimdä* "at whom" 322, *kündä* "on day; from day to day" 390, 404, *munda* "here" 288, 470, *mindä* "(after) me" 481, *sindä* "in thee" 481, *tarïylïqta* "in the field" 192, *tätikliktä* "in wisdom" 55, *tildä* "in language" 269.

7. *-čā/-čā̆* (Br., QB; Trkm. in *–yanǰā/-yänǰā̆*)*: ančā* "that many" 123, *köñülčā̆* "as you wish" 414, *munčā* "this much" 183, *näčā̆* "how many! many a, how much, how long" 180, 181, 201, 203: 1, 203: 4, 248, 328, 361, 362, *näčā̆-mā̆* "however much" 38, 174, *tiläkčā̆* "as you wish" 415, *türkčā̆* "Turkish" 473,[23] *unarčā* "as much as one can" 4; but *qanča* "where" 386.

4. Particles

ā/ā̆ (intensifying particle): *bil ā̆!* "do know!" *334, bul ā!* "do find!" 84, *qïl ā!* "do show (kindness)!" 333.

2. *mū/mū̆* (interrogative particle): *qarïp mū* "is it getting old and ... ?" 448, *qïlur mū* "does it do?" 316, *käräk mū̆* "is it necessary?" 368, *ṣanā mū* "(can this tongue of mine say) a praise ... ?" 3; but *xïradlïγ mu* "is (a garrulous person) wise?" 137, *käräksiz mü* "is it unnecessary?" 368.

Bibliography and Abbreviations

Ab.-Chul. = Abakan-Chulym after O. Pritsak, "Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische," *Philologiae Turcicae* I, pp. *Fundamenta* 598 -640.

Az. = Azerbaijani after X. Ä. Äzizbäyov, *Azärbayǰanǰa-Rusǰa luγät,* Bakï 1965.

Br. = Brāhmī (Uighur texts in Brāhmī script): A. von Gabain. Türkische Turfan-Texte VIII, ADAW, Kl. für Spr., Lit., Kunst 1952, 7 (1954).

Chuv. = Chuvash after V. G. Yegorov, *Etimologičeskiĭ slovar čuvašskogo yazïka,* Čeboksarï 1964.

Gag. = Gagauz after L. A. Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazïka,* Fonetika i Morfologiya, Moskva 1964.

IB = *Ïrk Bitig:* Vilh. Thomsen, "Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish 'Runic' script from Miran and Tun-Huang", in *Samlede Afhandlinger* III, pp. 226-254.

Khak. = Khakas after N. A. Baskakov i A. I. Inkižekova-Grekul, *Xakassko-russki… slovar,* Moskva 1953.

Kirg. = Kirghiz after K. K. Yudaxin, *Kirgizsko-russki… slovar'= Kïrgïzča-orusča sözdük,* Moskva 1965.

23 This word occurs in copies Band C; copy A has *tu̯rki* (= *türkī*).

Kyz. = Kyzyl after A. J. Joki, "Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache" *Studia Orientalia* XIX: 1 (Helsinki 1953).

MK=Mahmūd al-Kāšγarī, *Dīwān luġāt al-turk:* Besim Atalay, *Divanü lûgat-it-türk,* I, II, III and *Dizin,* Ankara 1939-1943.

Orkh. = Orhkon Turkic after my *A Grammar of Orkhon Turkic* (in press).

QB = *Qutaḏγu Bilig:* Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig,* I Istanbul 1947.

Räsänen, M., "Türkische Miszellen" *Studia Orientalia* XX: 1, Helsinki 1960.

Sal. = Salar after E. R. Tenišev, *Salarskie teksti,* Moskva 1964.

Tekin, T., "Determination of Middle-Turkic long vowels through *'Arūḏ" Acta Orientalia,* Vol. XX, Fasc. 2, pp. 151-170.

Tuna, O. N., "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1960 (Ankara 1960), pp. 213-282.

Turf. = Turfan texts in runic script after Vilh. Thomsen's abovementioned article.

Turk. = Turkish.

Trkm. = Turkmen after *Türkmen diliniñ sözlügi,* M. A. Xamzayeviñ umumï redaktsiyasï bilen, Ašgabat 1962.

Tuv. = Tuvinian after *Tuvinsko-russki… slovar,* pod redakcie… A. A. Pal'mbaxa, Moskva 1955.

Uig. = Uihgur: A. von Gabain. *Alttürkische Grammatik,* 2nd edition, Leipzig 1950.

Yak. = Yakut after E. K. Pekarski…, *slovar yakutskogo yazïka* I-III, Petrograd 1917-1930 (New edition: 1958-1959).

Yen. = Yenisei inscriptions after S. E. Malov, *Enise…skaya piśmennost' tyurkov,* Moskva-Leningrad 1952.

NOTES ON AN INTRODUCTION TO TURKIC STUDIES

Menges, Karl H., *The Turkic languages and peoples. An introduction to Turkic studies*. Ural-Altaische Bibliotheque XV. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, XIV + 248 p.

The work under review is in essence an introduction to Turkology, as is evident from the subtitle, and not a comparative and historical grammar, as is pointed out in the preface. Nevertheless, it contains an outline of the comparative and historical grammar of the Turkic languages as well as an outline of the history of the Turkic-speaking peoples.

The book consists of eight chapters (Sketch of the history of Turkic studies, Distribution of the Turkic peoples a and sketch of the history of their migrations, Classification of the Turkic languages, Alphabets used in the Turkic languages, Sketch of the comparative phonology and grammar, The lexical composition of the Turkic languages, Structure-changing developments, Bibliographical Data), two diagrams (one showing the distribution of the Altaic languages, the other the position of Turkic within Altaic and related and neighboring groups), and three sketch-maps (one showing the approximate way of Altaic migrations, and the other two the primordial habitat of the Altaic peoples, together with those of the Uralic, Indo-European, Proto-Drāvida, Chinese and Jeniseic peoples).

I do not have anything to say about the 1st and 2nd chapters except that they are well-written sketches on their particular topics. But the 3rd chapter dealing with the classification of the Turkic languages has some important shortcomings. One defect of this chapter is that in classifying the Turkic languages into various groups the author makes rather excessive use of geographical designations such as 'The Central- and Southwest-Asiatic languages', 'The Central-South-Siberian group', 'The East or Tuva group', 'The Northeast-, East-Siberian, or Jakut group', 'Ponto-Caspian languages', 'Volga-Kama-West-Siberian languages', 'Aralo-Caspian languages', etc. Terminology based on the geographical distribution of languages sometimes makes things more complicated and is usually misleading, not only for the reader but also, as in this case, for the author himself. Menges has been mistaken by including the dialect of the Yellow Uigurs in the Chagatay, or, to use his term, in 'the Central-Asiatic' group, with Uzbek and New Uigur (p. 60). Although it is spoken in the Chinese province of Kansu and it is therefore geographically close to New Uigur, the dialect of the Yellow Uigurs should be classified, as is done by Poppe (cf. *Introduction to Altaic linguistics*, p.

40), with the Abakan dialects in one group, because, like the other dialects belonging to this group, it is an *azaq*-dialect.

Another defect of this chapter is that Kirghiz is listed twice, first in the Central-Asiatic group together with Uzbek and New Uigur, secondly in the Northwest or Kipchak group as one of the Aralo-Caspian languages (p, 60). It seems that Menges has not as yet made up his mind regarding the place of Kirghiz in the classification. There can be no doubt that Kirghiz is a Kipchak language, being closely related to Kazakh on one hand, and to Altay (Oirot) on the other (*aγ* > Kirg, *ō,* Alt. *ū,* existence of labial attraction, etc.).

This chapter also contains a sketch of the most significant distinctive characteristics of the six groups. In enumerating the characteristic features of Yakut, the author states 'Literary Jakut *VsV* > *VhV*, as in Bur´at, Northwest-Ewenki' (p. 65). A true statement but incomplete and ambiguous. It is known that common Turkic *č, š* and *z* have become *s* in Yakut (e.g. *ačïγ* > *asï, kiši* > *kisi, uzun* > *usun,* etc.), and that this secondary *s* has now changed into *h* in the literary language (e.g. *ahï, kihi, uhun,* etc.). But, what about the primary *s* in intervocalic position? Has it also become *h* in literary Yakut? According to what one gathers from the above-mentioned formula, it has. But this is a grave mistake. Proto-Turkic *s* in intervocalic position has not become *h* in Yakut as Menges believes, but it has changed into *t* as remarked by Ramstedt (cf. *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I: *Lautlehre*, pp. 99, 100) and confirmed by Poppe (cf. 'Das Jakutische', *Fundamenta* I, p. 678), e.g. *itī* 'hot' <**isig, ïtarγa* 'eating' <**ïsïrqa, xotuo* 'vomiting' <**qotō* <** *qusaγ,* etc. The change *-s-* > *-t-* must have taken place in Yakut before the occurrence of the changes **č* > *s, *š* > *s* and **z* > *s,* because the latter have not been affected by the former.

After a short chapter on the alphabets used in the Turkic languages, the author starts dealing with the comparative phonology and grammar of these languages. This chapter, which extends from p. 73 to p. 163, constitutes the main portion of the work. On the whole, it is well-written and well-illustrated with carefully chosen examples. Nevertheless, it is not free from mistakes and shortcomings. Some of these will be discussed below.

1. On p. 75, regarding the origin of primary long vowels in Turkic, Menges has this to say: 'Insofar as the vocalic length has been investigated, it is found with a few, unclear exceptions, in the root syllables only, and there it often corresponds to a di-syllabity in Mongolian, which means that, in these instances, the length in Turkic is, in all probability, of secondary origin as a compensatory lengthening of an ancient di-syllabity in Altajic: cf. e.g. Trkm. *gōk* 'blue, heaven':

Mo. *kökä* id., Trkm. *āb* 'hunt' (sic!): Mo. *aba* id., etc.' As is seen, Menges still adheres to his old 'compensatory lengthening' theory. Vowel length in Proto-Turkic might be of secondary origin. But it is indeed hard to understand why the vowel of the first syllable should be lengthened when disyllabic words like **köke, *aba* become, losing their final vowels, monosyllabic stems. Does the loss of a final cause any compensatory lengthening in a word? Secondly and more important than this, it is known that many Turkic monosyllables with an originally short vowel also have disyllabic cognates in Mongolian, e.g. CTurk. *qat-* 'to become hard': Mo. *qata-* id., CTurk. *qoč* 'ram': Mo. *quča* id., CTurk. *ul* 'basis, foundation': Mo. *ula* id., CTurk. *käz-* 'to walk about': Mo. *kerü-* id., CTurk. *büt-* 'to be accomplished': Mo. *bütü-* id., CTurk. *sïq-* 'to press': Mo. *siqa-* id., CTurk. *tik* 'upright, straight': Mo. *čike* id., etc. etc. Why, then, has the loss of final vowels not caused any 'compensatory lengthening' in such cases? If we adopt Menges's theory, we cannot answer these questions. I think it is almost inevitable for us to assume that Proto-Altaic forms consisted, in cases like Mo. *aba*: Turk. **āb,* of two syllables, the vowel of the first being originally long:

PAlt. **āba*	> PMo. **aba*	PAlt. **kə̄kä*	> PMo. **köke*
'hunt'	> PTurk. **āb*	'blue'	> PTurk. **kə̄k* etc.

As a matter of fact, this phonetic phenomenon, i.e. the loss of a final vowel occurring after a long root vowel, is quite common to Turkic languages, e.g. Khak. *pū̄r* 'wolf' <**bə̄ri* (cf. Trkm. *bə̄ri* id.), Yak. *bāy-* 'to become rich' <**bāyu-* (cf. Trkm. *bāya-* id. <**bāyu-*), Yak. *kūr-* 'to dry' <**qūrï-* (cf. Trkm. *ġūra-* id. <**qūrï-*), Chuv. *yüś-* 'to turn bitter' <**āčï-* (cf. Trkm. *āǰa-* id. **āčï-*), etc.

2. On p. 78, speaking of the labial attraction observed by him in the Uigur texts in Brāhmī script, Menges says: 'But there seems to have existed, apart from the usual labial attraction of the type *tolo* <*tola* (full), a labial attraction of a particular kind which comes forth as a qualitative vowel assimilation: *köñlöm-iṅ,* acc. poss. 1. sg. 'my heart'; *köñlömnöñ,* gen. of this form; *olorop,* 'sitting', and the like, for *köñlüm-in, köñlüm-niṅ,* olurup'. As far as I know, in the Uigur texts written in Brāhmī script there are no examples of the usual labial attraction i.e., of the kind found in Kirghiz, Altay (Oirot), etc. Uigur (Brahmi) *tolo* 'full' goes back to *tolu,* not *tola.* Therefore it can only be an example of the labial attraction of the type Uig.Br. *köñlöm* 'my heart' <*köñlüm, olorop* 'sitting' <*olurup,* etc.

3. On p. 84, Menges derives Kzk. *elū̃* 'fifty' from **ällig.* This is wrong. Kazakh *elū̃* goes back to Orkh., Uig., MK, etc. *älig.* The forms with geminated *l,* i.e. Chag.,

Uzb. *ellik,* NUig. *ällik,* Az. *älli,* Nog., Kum., Karach.-Blk., Trkm. *elli,* Tat., Bash. *illĕ,* Chuv. *allă* (Volga Bulg. *älŭ*) are all secondary.

4. On p. 87, the author traces Uig. (Brahmi) *ād'aš* 'comrade' back to *ād-daš,* i.e. 'namesake'. This etymology cannot be accepted for both phonologic and semantic reasons. The Turkic word for 'name' has an original *t* while the word meaning 'friend, comrade, companion' occurs with *d* or *ḏ* even in the earliest texts: cf. Uig. *adaš,* MK *adaš, aḏaš.* Undergoing the sound change *d* > *y,* it later became *ayaš*: cf. IM (Taymas) *ayaš* 'friend', Kirg. *ayaš* id. Yakut *atas* 'friend' also goes back to **aḏaš.* The fact that it still occurs with *d* in Qutb's *Xusraw u Ṣīrīn* (cf. p. 34b 11) indicates that at an early date, i.e. before the sound change *d* > *y* took place, the word *adaš* 'friend' had been confused with **addaš* 'namesake' (< **ātdaš*). The latter occurs as *ataš* in CC and Chagatay, *attaš* in Kirghiz and Tuvinian, *ātdaš* in Turkmen, and *attas* in Kazakh. In the rest of the Turkic languages, including those which preserve the intervocalic *-t-* as such, it occurs with *-d-*: cf. Tat., Uzb., Nuig. *adaš,* Bash. *aḏaš,* etc.

5. On p. 94, speaking of the treatment of Common Turkic *s-* in Chuvash, the author states: "In Ṭ̆avaš, *s-* is usually maintained, but a certain (Hunni?) layer of Ṭ̆avaš words has *š-* in its stead, also reflected in Hunno-Bulgarian words in Old Church-Slavic and Hungarian, as mentioned above, cf. also Turk. *sāryγ* 'yellow' > Ṭ̆avaš *šură* 'white' > O.-Ch.-Sl. шаръ ='color', Turk. *süpür-* 'to sweep', Ṭ̆avaš *šĕḇĕr* 'broom', Hung. *söpör, säpär* id.; Ṭ̆avaš *šŭr* 'swamp, dirt', Trkm. *aḏ* (<**sāz*) id. > Hung. *sār* id." As is seen, Menges is unable to explain the treatment of Common Turkic initial *s-* in Chuvash. It is common knowledge that CTurk. initial *s-* before *i* and *ï* has become *š-* in this language, e.g. Chuv. *šăna* 'fly' <**siñäk,* Chuv. *šărt* 'bristle' <**sïrt,* etc. This rule explains why we have *š-* in Chuvash *šĕbĕr* 'broom' instead of *s-*: it does not go back to **süpür* as Menges believes, but to **sipir* or **sipür* as comparison shows: cf. Uig. *sipir-* 'to sweep', Chag. *sipür-* id., CC *sibür-* id., Kar.L.T. *sipir-* id. Alt., Kum., Karach.-Blk. *sibir-* id., Khak. *sïbïr-* id., Kzk., Nog., *sïpïr-* id., Kirg. *sïpïr-, šïpïr-* id., Tat. *sĕbĕr-* id., Bash. *hĕpĕr-* id., etc., There is no doubt that MK, Turk., Trkm., etc. *süpür-* is secondary and goes back to **sipür-.* The latter corresponds perfectly to Mo. *sigür* 'broom' (cf. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, p. 116). As for the *š-* sound in Chuvash *šură* 'white' and *šur* 'swamp', it can be explained easily and satisfactorily. In cases where we have *š-* in Chuvash before a Proto-Turkic or Pre-Turkic vowel other than **i* and **ï*, we must think of an early diphthongization of an originally long vowel, i.e. Chuv. *šură* 'white' <**šarï* <**siarïγ* <**sārïγ,* Chuv. *šur* 'swamp' <**šar* (> Hung. *šār*) <**siar* <**sār,* etc. This diphthongization and these very examples

were explained by Ligeti thirty odd years ago (cf. 'Les voyelles longues en turc', *JA* 1938, p. 195).

6. On p. 96, Menges says: 'There is no evidence for an inner Turkic rhotacistic or zetacistic development respectively, as sometimes was assumed to be found in cases of the type Orxon *qayansyrat-* 'to render *qayanless*, deprive of the *qayan*', *elsirät-* 'to deprive of the land, the nation', Kklp., Ojrot *öksürö-* 'to be an orphan, without mother', Kklp. *qansyra-* 'to be without blood' etc., which were considered to be derivatives of *qayansyz* 'without *q., qayanless*', *el-siz* 'nationless', *öksüz, qansyz* etc., but as I have shown in Anthropos XLIX, p. 1111, this is wrong, since the privative suffix *-syz* consists of *-sy-/-si-* forming denominal privative verbs and of the suffix *-z* for nouns of verbal stems... 'Do we really have, in Turkic, a suffix *-sï-/-si-* forming privative verbs from nominal stems? No, The only suffix we know is the one which forms verbal stems meaning 'to become like ...', 'to acquire the quality of...', etc., e.g. MK *suw-sï-* 'to become watery, liquid', *quruγ-sï-* 'to dry up, wither', *yaγ-sï-* 'to acquire the taste of butter', Uig. *ärk-si-n-* 'to come to power, seize power' (cf. the latter with Uig. *ärksirä-* 'to become powerless, be deprived of power'), etc. As is seen, verbal stems in *-sï-/-si-* have exactly opposite meaning. The meaning 'without..., -less, deprived of...', then, should be sought elsewhere. As for the structure of the suffix *-sïra-/-sirä-,* Menges sees in its composition, for the reasons given above, an element *-ra-/-rä-*, which he describes as "the suffix *-ra-/-rä-* denoting ingresssive or transgressive aspect which rarely occurs alone, but usually in combination with other suffixes of an aspect-character (as *-qy-ra-* for a repetitive action) ...". This is also wrong, simply because there is no such suffix in Turkic. The only similar sounding suffix is *-ra-/-rä-* which forms verbal stems from nominal roots or stems, e.g. Uig. *käk-rä-š-* 'to get angry', *ög-rä-n-* 'to learn', *ög-rä-t-* 'to teach' (*ög* 'mind, reason, memory'), etc. Therefore, I think it is almost inevitable for us to assume that Orkh. *elsirä-, qayansïra-, uruγsïra-,* Khak. *öksire-,* Kzk., Kirg. etc. *qansïra-* are verbal stems in *-a-/ -ä-* derived from Pre-Turkic (not Proto-Turkic!) adjectives in *-sïr/-sir* which later on, i.e. in Proto-Turkic, developed into **-sïz/-siz* under going the sound change **ř > *z*, which took place only in final position. In fact, this pair of suffixes, i.e, *-sïz/-siz* and *-sïra-/-sirä-,* is one of the fifty odd such examples all displaying, to use the author's term, 'an inner-Turkic zetacistic development'. For a discussion of this development and further examples see my article entitled 'Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic', *AOH,* XX, pp. 51-80.

7. On p. 97, speaking of the development *ḏ > r* in Chuvash, the author states: 'The development of *r* from *ḏ* must have gone through an intermediary stage with **-z-'.* It is indeed hard to understand why we must assume an intermediary

stage with *z* for the development *ḏ* > *r* in Chuvash. It is the opinion of those scholars who believe in rhotacism, i.e. Chuvash *r* < **z,* that Turkic *d* first developed into *z* and later into *r*. But the change from *ḏ* into *r* in Chuvash and zetacism, i.e. the change from **ř* into *z* in Turkic, are two different developments. It seems that Menges does not believe in zetacism. But, speaking of the development of 'proto- and common Turkic **z* to Ṭăvaš *ɾ',* he also expresses his doubts by saying 'if the Ṭăvaš *r* is not the continuation of Proto-Altajic **r* (< **r´* or **r²* > Turk. *z*)'. I think it is high time he made up his mind on the subject.

8. On the senne page, passing to the Altaic correspondence *l:š,* Menges says: 'Quite a number of the correspondences *r:z* and *l:š* can be explained on morphological grounds, so that in these cases they have probably no phonological value –some of these being Mo. *qoγoɬoj,* Hlh. *xōɬoj* 'throat', Turk., MK, Chag. *qoγuš* 'water-pipe, -canal'; Mo. *taułaj* 'hare' < **tabłaj,* Turk. *tabyšγan* id., where *-š* (*-š-γan*) and *-łaj* are suffixes...'. This is wrong. The suffixal element in Mongolian *qoγolai* 'throat' and *taulai* 'hare' is not *-lai* as Menges believes, but *-ai* as Ramstedt pointed out and explained in his *Einführung in die altaischen Sprachen,* II, p. 205.

9. On p. 98, Menges regards Armenian *ēš* 'donkey' as the immediate source of the Altaic word for 'donkey', i.e. Mo. *elǰigen* < **elǰiken,* Ma. *eyxen* < **el'ken* < **elǰiken,* and Turkic *äšäk, äškäk* and *äšyäk.* If analyzed as *äš-äk* (*äš-käk, äš-yäk*), Turkic word would cause no problem for such a theory. But Mongolian *elǰigen* cannot go back to Armenian *ēš,* because there is no reason why a single consonant like *š* should have been replaced by a consonant cluster like *lǰ* in Mongolian. Nor could it go back to Turkic *äšäk,* etc. The Proto-Altaic root of this word was probably something like **älǰi* or **älči,* a form closer to Sumerian *anšu,* the ultimate source of Altaic as well as Indo-European words for 'donkey'.

As I have already mentioned, Menges does not believe that there is evidence for an inner-Turkic rhotacistic or zetacistic development. He therefore tries to explain the alternation *r*~*z* displayed by pairs like *köküz*~*kökräk* 'breast', *sämiz* 'fat'~*sämir-* 'to become fat', etc. According to him, in such cases, "the problem is not one of Phonology, but of Morphology: *köküz* is a nomen dualitatis in *-z* or *-Vz,* while *kökräk,* etc. have two different suffixes: *kök-(ü)r-äk*". This explanation is far from being satisfactory. Although he separates the word *kökräk* into its constituents correctly, Menges does not explain what suffixes they are. The probably regards the element *-äk* as the diminutive suffix *-AK.* This would be correct. But what about the element *-(ü)r?* What suffix is this? Unless Menges explains it satisfactorily, the above-mentioned analysis of the word *kökräk* is not much of an explanation. I do not think that the phoneme *-r-* in *kökräk* could be explained any better than as being an older form of the phoneme *-z* in *köküz,* i.e.

as the ancient duality suffix. The preservation of *-r-* as such in *kökräk* can be explained easily: Zetacism, i.e. the sound change from *r* to *z*, took place only in final position (for further examples see my article 'Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic').

10. On this page Menges analyzes erroneously also the words *sämir-* and *sämiz:* "The wordformation proceeded thus: **sämi-* 'to be fat': *sämi-r-* intensivum or ingressivum, 'to become fat', *sämi-z* 'being fat',...". This is, of course, wrong; because *sämir-* is only a metathetical form, the original non-metathetical form of the verb being *sämri-* (cf. MK *sämri-,* Trkm. *semre-,* Tuv. *semiri-*). The verb *sämri-* is, in all probability, a denominal verb derived with the suffix *-i-*, and the noun (adjective) from which *sämri-* is derived with the suffix *-i-* cannot be anything but **sämir.* The latter must be the older, i.e. Pre-Turkic, form of Old Turkic *sämiz* (see 'Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic').

11. On p. 102, Menges, following Bang's explanations, analyzes Osm. *bütün* and *yaqïn* erroneously: "Osm. *bütün* 'whole, entire' < **büt-gin* or *büt-Vn* from *büt-* < *bit-* 'to be accomplished',...Osm. *yaqïn* 'near (by)' < **yaq-γïn,...*". Two grave mistakes have been made here: 1) Turkic *büt-* does not go back to *bit-* as Menges believes, but Osm. etc. *bit-* goes back to Uig., MK, etc. *büt-,* i.e. the exactly opposite is true! (That the root vowel is originally *ü*), is also evident from the Mongolian equivalent of this verb: Mo. *bütü-* 'to become' formed or fulfilled, to become carried out or materialized', *bütügel* 'accomplishment', etc.) 2) The suffixal element in *bütün* and *yaqïn* cannot be *-γïn/-gin,* because the initial sound of this suffix has generally preserved itself in the Oghuz group (the only exception seems to be Turk., Az., Trkm. *satïn* 'sale' which probably goes back to **satγun;* cf. Chag., NUig. *satqun* id., Uzb. *såtqin* id.), and these words occur as such already in Uigur, a stage at which the suffix-initial gutturals are preserved. The fact is that the suffix in *bütün* and *yaqïn* is *-In* (cf. Uig. *aqïn* 'stream, torrent', *tügün* 'knot'. *tütün* 'smoke', etc.) and this suffix has its counterparts in Mongolian and Tungus (see Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, II, pp. 95, 96).

12. On p. 111, Menges makes mention of collective or plural forms in *-laq* in Kāšγarī: "*aš-laq* 'Spesien, dishes', pl. of *aš* 'food, dish', *at-laq* 'horses', *yš-laq* 'Geschäfte, matters, business', *yt-laq* 'dogs', *qyš-laq* (pl.!) 'winters', *Tat-laq* 'Persians',...". These forms do not actually occur as such, but as *ašlaqa, atlaqa, ïšlaqa,* etc., i.e. in the dative case, and the suffix of the dative case is *-qa/-kä* in Kāšγarī. It follows, then, that the above-given forms should be analyzed as *aš-la-qa, ït-la-qa, at-la-qa,* etc. In other 'words, the collective or plural suffix in these forms sems to be *-la* rather than *-laq.* The suffix *-la* does not occur elsewhere except in the

structure of the Common Turkic plural suffix *-lar/-lär.* The collective or plural forms in *-la* in MK may well support the theory that the Turkic plural suffix *-lar/-lär* consists of two plural suffixes, i.e. of *-la-* and *-r* (see Poppe, 'Plural suffixes in the Altaic Languages', *UAJb,* Vol. XXIV, p. 73).

13. On p. 125, Uigur *üküš* 'many' is given as *öküš.* This should be corrected. Because the word occurs as *üküṣ* and *üküś* in Uigur texts written in the Brāhmī script (see Gabain, *Turkische Turfan-Texte* VIII, p. 101). It occurs with *ü* also in Yakut: *ügüs* 'majority'; cf. also Shor *üktü-* 'to grow in number, increase', Yak. *üktüy-* id. <**üklū-* <**ükl-ī-* <MK *ükil* 'many, numerous'~*üküš.*

14. On p, 126, Menges states: 'The actual original meaning of the suffix *-r-* in **kö-r-* 'to see', probably an intensive suffix, cannot be defined clearly any more; cf. also MK, Chag., Qom., Osm., Şor, etc. *sämi-r-* 'to become fat', *sämi-z* 'fat', Kum., Kklp., Tar., MK *qutu-r-* 'to get mad, raging, etc', Osm., Tel., Şor *qudur-* id., *qutu-z* 'mad, having rage, rabies', Osm. etc. *quduz,* and the like'. As I have already mentioned, the form *sämir-* is only a metathetical form. So is MK *qutur-.* The latter goes back to **qūtru-* which is a denominal verb in *-u-* (cf. Trkm. *ġūdura-* 'to be wild with joy, to become rude and naughty, to become unruly and unmanageable' <**qūtru-, ġuduz* 'having rabies' <**qūtuz* <**qūtuř*). As for the suffix *-r-* in *kör-,* it probably is a verbal derivational suffix forming middle verbs from basic roots and corresponding to Mongolian *-ra-/-re-* which has exactly the same function! This suffix occurs also in *kīr-* 'to enter', the basic form of which is found in *kigür-* 'to introduce' <**kī-gür-.* The theory which traces *kigür-* back to **kirgür-* (see, for example, Räsänen, II, p. 157) is, of course, wrong.

15. On p. 133, speaking of the structure of the Turkic conditional suffix *-sar/-sär,* the author says: "We might well assume common-Turkic *-sar* to be a combination of the conditional aspect in *-s-* or *-sa-,* instead of which Jakut has it different suffix, *-t-/-ta-,* plus the nomen aoristi". The reason why Menges regards *-ta-* of the Yakut conditional suffix *-tar* as it different suffix is that he thinks that Yakut *t* stands for Common Turkic *z,* not for *s.* But this is it grave mistake. In fact, as I have mentioned above, the exact opposite is true, i.e. Common Turkic *-s-*> Yakut *-t-*: cf., e.g., *itī* 'hot' <OT *isig, itir-* 'to become drunk' <MK *äsür-, sïttïk* 'pillov' <MK *yastuq, ïtïr-* 'to bite' <MK *ïsïr-, xotuo* 'vomiting' <**qosō* <*qusaγ, kïtsγas* 'pincers, pliers' <MK *qïsγač,* etc. In accordance with this rule, Common Turkic suffix-initial *s-* regularly becomes *t-* in Yakut: *-ta/-tä* (3rd p. poss.suffix) <*-sï/-si, -tïn/-tin,* etc. (3rd p. imperative) <*-sun/-sün* (*z-* in Orkhon Turkic *-zun/-zün* is secondary), etc. I therefore see no reason why the Yakut conditional suffix *-tar/-tär* should not be regarded as a regular development of the Old Turkic conditional suffix *-sar/-sär.* Common Turkic *-z-,* on the other hand, is represented by

h in literary Yakut: *ïhïk* 'food, provisions' <MK *azuq, kïhïl* 'red' <MK *qïzïl, -uhun* 'long' <MK *uzun,* etc. The only exception to this seems to be *kïtar-* 'to become red (cf. MK *qïzar-* id.), but *-t-* in this word may as well be regarded as a different phoneme (cf. Old Anatolian Turkish *qïz* 'few, scarce, expensive', *qït* id.).

16. On this page Menges makes another grave mistake by connecting the Old Turkic conditional suffix *-sar/-sär* with the suffix *-ïsar/-isär* in Old Anatolian Turkish: "*äd-isär* 'if he does', *qal-ysar* 'if he remains' –serving here (i.e. in Old Anatolian Turkish) occasionally as futurum (futurum/optativus) and irealis...". This is all wrong. The suffix *-ïsar/-isär* has nothing to do with the Old Turkic conditional suffix *-sar/-sär.* As is known, it forms the future tense in Old Anatolian Turkish (cf. Mansuroğlu, 'Das Altosmanische', *Fund.* I, p. 179): *yaradïlmiš bu šärbätdän dad-ïsar* 'Creatures will certainly taste of this drink', *bu sāqī mäǰlisin äsrid-isär-dür* 'This cupbearer will certainly make his assembly drunk', etc. Future tense in *-ïsar/-isär* is also found in Khorazmian Turkic: *ičäliñ bādäni güllär sol-ïsar/ tänimiz ʿāqïbat topraq bol-ïsar* 'Let us drink wine, (for) roses will wither; our bodies will finally become dust' (cf. Eckmann, 'Das Chwarezmtürkische', *Fund.* I, p. 133). Contrary to what Menges says, the suffix *-ïsar/-isär* never forms conditional in Old Anatolian Turkish and therefore cannot be connected with the Old Turkic conditional suffix *-sar/-sär* which occurs as *-sa/-sä* already in Karakhanid Turkic. As for the origin of the suffix *-ïsar/-isär,* it probably goes back to **-ïγsar/-igsär,* i.e. verbal noun in *-γ/-g* plus *sa-r* 'he wants' (cf. MK *käligsäk* 'he who wants to come', *barïγsa-q* 'he who wants to go', etc.).

17. On p. 134, the author derives the suffix of the verbal nouns in *-ū/-ǖ* in the Northwest (i.e. Kipchak) group from *-γu/-gü.* This is also wrong. These nouns in the Kipchak group go back to verbal nouns in *-γ/-g* in Old Turkic, i.e. Kirg. *alū* 'taking' <*alïγ, berǖ* 'giving' <*bärig,* etc. The ancient suffix *-γu/-gü* on the other hand, survives in the Kipchak groups as *-ġï/-gi* (Tat., Bash. *-ġï/-gĕ*), e.g. Kirg-. *alġï bergi* 'taking and giving (of presents)', Kirg. *belgi* 'sign, mark', Tat. *bilgĕ* id., Uig. *bälgü,* Kzk. *burġï* 'bore, drill, auger' <**buryu,* etc. As a matter of fact, the Old Turkic suffix-initial *γ-/g-* has preserved itself in this group as well as in the Northeast (Tuva-Khakas) and Southeast (Chagatay) groups.

18. On p. 136, Menges quotes the following sentence from the Orkhon inscriptions: *süñgü batymi qaryγ söküpän Kögmän jyšyγ toγa joryp Qyrqyz budunuγ uda bastym.* He translates this sentence as follows: "while wading through snow as (deep as) a spear (sinking in), I marched across the Kögmän range, and while persecuting (them) I conquered the Qyrqyz people". There are several mistakes here. First, the Old Turkic word for 'spear' is not *süñgü,* but *süñüg* <*süñü-g,* i.e. a deverbal noun in *-g.* Secondly, and being more important

than this, the word *uda* in the phrase *uda bas-* is not a gerund in *-a* from the verb *ud-* 'to follow', but the locative case of the word *u* 'sleep'. The correct translation of the phrase *uda bastïm* is "I made a surprise attack on (the Kirghiz people) while they were asleep". In the Tonyukuk inscription, this phrase also occurs with the dative-locative case of *u*: *qïrqïzïγ uqa bastïmïz* (Ton. N 3).

19. On p. 139, the author states: "Jakut has the suffix *-tyn/-dyn/-łyn/-nyn* etc. as an 'imperat. praes.' (Böhtlingk), again with suffixal *t* instead of *s/z* of the other Turkic Languages. This is also suspect. As I have already mentioned in connection with the Yakut conditional suffix *-tar/-tär,* Yakut *-tyn/-tin* etc. is nothing but a regular development of the Old Turkic 3rd p. imperative suffix *-sun/-sün,* the latter corresponding to the element *-tu-/-tü-* of the 3rd p. 'imperative suffix *-tuγai/-tügei* in Mongolian.

20. On the Chuvash equivalent of the same suffix, Menges has this to say: Ṭăvaš has a completely different form with suffix *-tĕr,* cf. *pul-ḏăr* 'let him be!', whose origin is not clear'. The element *-ta-/-te* 'of the Chuvash 3rd. p. imperative suffix *-tăr/-tĕr* has been sufficiently investigated Pritsak and correctly identified by him with the element *-ṭi-* of the Volga Bulgarian 3rd p. impertive suffix *-ṭim* in *iṭinṭim,* the Volga Bulgarian equivalent of Common Turkic *etsün* (cf. 'Bolgaro-Tschuwaschica', *UAJb,* Vol. XXXI, pp. 283-289).

21. On p. 153, the author states: "The auxiliary *a°ma-* undergoes, as in Qazaq, complete sound-harmony with the main verb in Osman, and moreover the complete reduction of its root-consonant: *ġäl-ā́-mä-di-m* 'I could not come', *ġülā́-mä-di-m* 'I could not laugh' <**gäl-ä–ał-ma-dym, *gül-ä–ał-ma-dym,* so that in most grammars of the Osman language this formation is called impossibilitive in *-ama-/-ämä-*". Here is another grave mistake. The Modern Turkish inabilitative stems like *gälämä-, gülämä-* etc. did not develop from forms like **gäl-ä alma-, *gül-ä alma-* etc. as Menges believes, but they developed from stems like *gälümä-, gülümä-* etc., i.e. from inabilitative stems in *-uma-/-ümä-* in Old Anatolian Turkish. The OAT suffix *-uma/-ümä*, in its turn, developed, through haplology, from gerund compounds with the auxiliary verb *u-* 'to know, be able', i.e. *añlayuma-* 'not to be able to understand' <*añla-y-u u-ma-, bilümä-* 'not to be able to know' <*bil-ü u-ma-* etc. As is known, the possibility and impossibility of an action is expressed in the same way in Orkhon Turkic, e.g. *artat-ï u-* 'to be able to destroy', *itin-ü uma-* 'not to be able to organize oneself', *yaratun-u uma-* id., etc. Later on, with the omission of one of the two consecutive identical (or similar) vowels, i.e. the gerundial suffix *-u/-ü* of the main verb and the root-vowel of *uma-,* a new suffix, i.e. the suffix *-uma-/-ümä-* of the inabilitative stems, came into being. Formation of the suffix *-uma-/-ümä-* probably goes as far back as the

XIth century, for already in *Qutadyu Bilig* we find examples like *bilümäz* 'cannot know', *yiyümädi* 'he could not eat', etc. All these developments have been thoroughly investigated by Zeynep Korkmaz in her excellent article (cf. 'Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkân' gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri', *TDAY* 1959, pp. 107-124).

22. On the following page, Menges states: "The composition with *a°ma-* appears in the early stages of Čaγataj and Osman only...". To the best of my knowledge, the verbal composition with *alma-* (denoting inability or impossibility) appears only in Codex Cumanicus and Khorazmian Turkic (only in Rabġūzī, but not in Old Anatolian Turkish. As a matter of fact, it is one of the most important characteristic features of the entire Oghuz group not to use the auxiliary verb *al-* to express the possibility/ability or impossibility/inability.

Further down on the same page, the author states: "The forms in *-a-ma-/-ä-mä-* appear in Osman later only (from the XVI-th ct. on)". This is not correct either. The inabilitative 'stems in *-ama-/-ämä-* appear as early as the XIIIth century, e.g. *baq-ama-y-a sän* 'you cannot look', *id-ämä-y-ä sän* 'you cannot do', *gid-ämä-y-ä sän* 'you cannot go', etc. (cf. M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958, p. 149), *bul-ama-dum* 'I could not find', *tur-amaz* 'she cannot stand', *qoy-amaz-am* 'I cannot leave', etc. Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha,* İstanbul 1946, pp. 34-1, 75-9, 81-1).

23. On p. 159, while trying to explain the fact that some of the so-called identical nominal and verbal stems have a different structure, Menges says as follows: "Orkh., Uig., MK etc. *jük* 'load', *jük-* 'to collect, assemble'; that these are derivatives of the root **jü-* is evidenced by MK *jü-d-* 'to load, to take unto oneself, an ingressivum in *-d-* with derivatives...". Two mistakes have been made here. First, the verbal stem *yük-* 'to collect' is nothing but a misreading originating from Brockelmann's *Mitteltürkischer Wortschatz*. The correct pronunciation of this word must have been *yüg-* with *g,* for it is related to, or to be more exact, alternates with, *üg-* which has the same meaning. (The latter is erroneously read as *ök-* by Brockelmann and Atalay, and *ük-* by the co-authors of *Drevnetyurkskij Slovar'*): cf. Uig. (Brāhmī) *üg-* 'to heap up, pile up, accumulate', Khak. *üg-* id., Trkm. *üv-* id., Alt., Tel. *ű-* id., Kzk., Kirg. *üy-* id., Tat., Bash. *öy-* id., etc. Secondly, the verbal stem *üg-*~ *yüg-* is not related to *yük* 'load', *yüd-* 'to load' etc., simply because there is no reasonable semantic relation between the two.

24. On p. 162, Menges spells the verb *küsä-* 'to wish, desire' as *kösä-* which is, of course, wrong: cf. CC *küsemek* 'desire', *küsenč* id., *küse-n-* 'to wish, desire',

Kar. L.T. *küsän-* id., Kzk., Kklp., Nog. etc. *küse-* id., Tuv. *küze-* id., Trkm. *küyse-* id. < **kū̄sä-,* etc. (cf. also Mo. *küse-* id.).

25. Further down on the same page the meaning of Uig. *anuq* 'ready' is given as 'readiness'; but it is perhaps a printing mistake.

These are the main mistakes which caught my eye while reading the phonology and grammar sections of the book. There are, of course, other mistakes throughout the work, but they are of minor importance and may therefore be overlooked. There is, however, an important shortcoming of the phonology section which I am not able to overlook and that is lack of a discussion of Common Turkic or Proto-Turkic long vowels, The author sums up his view on the subject as follows: "It is not possible to assume the corresponding vocalic phonemes (i.e. the eight short vowels of Turkic) with long quantities for Common Turkic, since traces of an ancient phonetic quantitative opposition have been preserved only in Turkmen and Jakut, with some sporadic features in Ṭăvaš" (p. 75). Could preservation of 'an ancient phonetic quantitative opposition only in Turkmen and Yakut refute the theory of primary long vowels in Turkic languages? Certainly not. Since both Turkmen and Yakut are Turkic languages and there is a systematic correspondence between the two as far as the vowel lenght is concerned, we may and should assume that Proto-Turkic possessed long vowels and they stood in contrast to their short counterparts. Moreover, it should be added that primary long vowels are also found sporadically in Khakas, Tuvinian, Tatar (Misher and West-Siberian dialects), Balkar, Kirghiz, Uzbek, New Uighur and Gagauz. Even though Proto-Turkic vowel lenghts had not been preserved anywhere, we would have to assume that long vowels existed at this earliest stage of the Turkic languages. Because, otherwise, it would have been impossible to explain, for example, the voicing of originally voiceless stops in some words and non-voicing of the same consonants in others in the Oghuz group: cf. Turk., Az. *ad* 'name' < **āt* (but *at* 'horse'), Az. *yedäk* 'led animal' < **yēt-* (but *yet-är* 'sufficient'), Az. *čïγïr-* 'to cry, shout' < **čī̄qïr-* (but *čïx-* 'to go out' < **čïq-*), Az. *giǰik* 'itch' < **kīčik* (but *kičik* 'little'), Turk., Az. *od* 'fire' < **ōt* (but *ot* 'grass'), Turk., Az. *öd* 'gall' < **ō̄t* (but *öt-* 'to sing'), Az. *uǰ* 'point, corner' < **ūč* (but *ūč-* 'to fly'), Az. *güd-* 'to guard, protect' < **kū̄t-* (but *küt* 'blunt'), etc. More than thirty minimal pairs of this kind can be found only for the opposition **ā: *a* in Proto-Turkic. In short, there can be no doubt that long vowels existed in Proto-Turkic and vowel length was phonemic at this earliest stage. Any comparative phonology of the Turkic languages, therefore, must include a chapter dealing with the primary long vowels in Turkic.

The first of the last two chapters, i.e. the 6th chapter, deals with the lexical composition of the Turkic languages. It is especially in this chapter that the author shows his vast knowledge of ancient loanwords in Turkic borrowed from various neighboring languages such as Chinese, Sanskrit, Tibetan, Tokharian, Khotanese, Soghdian, Pahlavi, Syriac, Armenian, etc. This is, indeed, one of the best-written chapters of the book and contains valuable information on the borrowed lexical material of Turkic.

The 7th and the last chapter of the work is a short but concise essay on the structure-changing developments in Turkic seen mainly in phonology and syntax.

Finally, the book contains a classified bibliography of about 30 pages and two indexes – one listing names, and the other words and suffixes. The latter, however, does not contain all the examples given throughout the work.

Before concluding this review, I would like to say a few words about some terms used by the author. In naming: Turkic languages Menges uses such transcribed forms as Azerbājīānian, Bašqurt, Ṭăvaš, Čaγataj, Ujγur, etc. Although it might seem quite natural to him (after all he even transcribes his wife's name on the dedication page!), it certainly does not seem so to the reader. These languages have their simpler and more or less established names in English: Azerbaijani, Bashkir, Chuvash, Chaghatai, Uighur, etc. What is wrong with these terms? I think, it would only be natural to use these more familiar forms in a book written in English. But all these seem less important and therefore tolerable when compared with the strange use of *Osman.* The author insistently uses the name *Osman* when referring to Turkish or Turkish of Turkey. Menges probably thinks of the ethnic name *Özbek* which once was a personal name. But *Osman* has never become an ethnic name in Turkish. Therefore, to indicate what has so far been called *Turkish* in English, one may use –if he does not find it appropriate, of course– any one of the terms *Ottoman, Ottoman Turkish, Osmanli, Osmanli Turkish, Anatolian Turkish, Turkish of Turkey,* or even the term *Republican Turkish* as suggested by Sir Gerard Clauson, but not just the personal name *Osman!*

[TANITMA] E. V. SEVORTYAN, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov* (Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka").

Bir dilin, hele bütün bir dil ailesinin, etimolojik bir sözlüğünü hazırlamak dilciliğin, genel olarak, en güç sayılan ve öyle de olan işlerinden biridir. Çünkü, iyi bir etimolojik sözlük, her şeyden önce, dildeki bütün sözlerin kökenlerini açıklamak, başka bir deyişle, sözlerin yapılarını (kök ve eklerini) çözümlemek, onların yazılı belgelerde görüldükleri en eski zaman ve en eski şekillerini saptamak zorundadır. Böyle bir sözlük, ayrıca, dildeki sözlerin aynı dil ailesine bağlı olan bütün akraba dillerdeki denktaşlarını (cognate) da vermeli ve karşılaştırma yolu ile onların ana dildeki ilk şekillerini yeniden kurmalıdır. Son olarak, iyi bir etimolojik sözlük, başka dillerden girmiş alınma sözleri açıklarken de bu sözlerin alındıkları dilleri, onların alınma zamanı ve şekillerini, başka bir deyişle, dile girdikleri zamanla (yıl ya da yüzyıl olarak) giriş yollarını (ticaret, politik etkiler, din, edebiyat vb.) belirtmelidir.

Bu nitelikteki sözlüklerin bugünkü Türk dillerinin pek azı için, örneğin yazılı edebiyatları olan Türkçe ve Özbekçe için, hazırlanabileceği açıktır. Öbür Türk dillerinden herhangi biri için hazırlanacak etimolojik bir sözlük bu dildeki sözlerin yapılarını açıklayabilir ama birçok halde bir sözün ilk kez ne zaman ortaya çıktığını belirleyemez. Böyle bir sözlük alınma bir sözün kaynağını da (Arapça, Farsça, Rusça ya da Mongolca olarak) gösterebilir; onun, örneğin, Mongolca kökenli bir söz olduğunu söyleyebilir, ama o sözün hangi Mongol dilinden (Oyrat, Halha, Buryat vb.) alınmış olduğunu kesinlikle belirtemez. Bu yüzden, bugüne kadar Türk dilleri için hazırlanmış birkaç etimolojik sözlüğün bütün bu sorulara cevap verebileceğini sanmak fazla iyimserlik olur. Yegorov'un *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (Çeboksarı 1964) adlı sözlüğü ile 1966'da Alma-Ata'da yayımlanmış olan *Kazak tiliniñ kıskaşa etimologiyalık sözdigi* işte bu tür sözlüklerdendir.

İki Türk dili için hazırlanmış bu etimolojik sözlüklerden sonra Fin türkologu Räsänen'in bütün Türk dilleri ailesini kapsayan etimolojik sözlüğü yayımlandı (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki 1971). İlk deneme niteliğinde olan bu etimolojik sözlükte herhangi bir söz hakkında gerekli bilgileri bulma olanağı yoktur. Bu da son derece doğaldır; çünkü, karşılaştırmalı Türk dilleri araştırmaları henüz Türk dil biliminin bütün sorularını cevaplandırabilecek kadar ilerlemiş değildir. Türk dilleri etimolojik sözlüğünün hazırlanabilmesi için gerekli ön çalışmalar (karşılaştırılmalı gramer, Halaççа gibi yeni bulunan dillerle, Salarca gibi pek az araştırılmış dil ya da diyalektlerin sözlükleri, türlü Türk dillerinin diyalektolojik sözlükleri vb.) henüz tamamlanmamıştır. İşte, bütün bu olumsuz

şartlara ve bunlardan ileri gelen birçok eksik ve kusurlarına rağmen, Räsänen'in sözlüğü, bir ilk deneme olarak, yine de başarılıdır.

Räsänen'in sözlüğünden sonra yayımlanan başka bir sözlük de Sir Gerard Clauson'ın "On üçüncü yüzyıl öncesi Türk dili etimolojik sözlüğüdür (*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972)". Clauson'ın sözlüğü, Räsänen'inkinden farklı olarak, sadece Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin söz dağarcıklarını içermektedir. Bu sözlük pek çok kaynağın taranması ile meydana getirilmişse de kaynaklarının sayısı yine de aynı dönem için hazırlanmış bir sözlük olan *Drevnetyurkskiy Slovar*'ın (Leningrad 1969) kaynaklarının sayısından daha azdır. Bu sözlüğün başlıca kusurları şunlardır: 1) Sözlük alfabetik değildir. 2) Sözlükte, bir kökten çıkmış türeme gövdeler, gerçek bir etimolojik sözlüktekinden farklı olarak, ayrı maddeler halinde verilmiştir (Örneğin, *ekki* "2" maddesinde toplanmış olması gereken *ekkinç* "ikinci", *ekinti* ay., *ekkiz* "ikiz" ve *ikirçgü,* "ikircim, tereddüt" gibi sözler ayrı ayrı yerlerde bulunmakta ve açıklanmaktadır). 3) İyi bir etimolojik sözlük içerdiği sözlerin daha eski şekillerini de vermelidir. Clauson'ın sözlüğü bu bakımdan da yetersizdir. Örneğin, *öl* "nemli, rutubetli" sözü açıklanırken bu sözün daha eski şekilleri olan Az. *höl* ile Trkm. *hől/ől* (<Alt. **pől*) şekillerinin de anılması gerekirdi. Oysa, Clauson bu şekilleri vermemiştir. Aynı şey *ār-* "yorulmak", *öküz* vb. gibi maddeler için de söylenebilir. Bu sözlerin daha eski şekilleri de, bilindiği gibi, Çağ. ve Tarançi *hār-* ile Özb. *hökiz* (krş. Orta Mo. *hüker*) sözleridir. 4) Clauson sözlüğünün başka bir kusuru da kökeni tartışmalı kimi sözler için kesin etimolojik yargılar vermesidir. Buna örnek olarak, Türkçe *öküz* sözünün Toharca *okso* sözünden geldiği yolundaki kesin yargısını gösterebiliriz. Oysa, Türkçe *öküz* sözünün daha eski bir şekli olması gereken Özbekçe *hökiz* sözünde daha eski (Altayca) bir *p-* foneminden gelişmiş olabilecek bir *h-* sesi vardır. Sadece bu kanıt bile sözün Toharca *okso*'dan çıktığı sayıltısını çürütebilecek güçtedir. Clauson, bu noktayı hiç dikkate almamış ve söz hakkındaki kişisel kanısını ya da inancını, bu inancı çürütecek güçte dillik (linguistic) kanıtlara rağmen, bilimsel bir gerçekmiş gibi sözlüğe geçirmiştir. 5) Nihayet, bu sözlükte pek çok yeniden kurma (reconstruction) yanlışı vardır. Örneğin, *art* "ard" (s. 200) sözü *ārt, art-* "yüklemek" fiili (s. 201 *ārt-, ēv* ismi (s. 3) *eb*, *āv* sözü (s. 3) *āb, öpkē* ismi (s. 9) *öbke, uçā* sözü (s. 20) *ūça, açı-* fiili (s. 21) *āçı-, oçok/oçak* ismi (s. 22) *ōçuk/ōçak, ūd-* "uymak, izlemek" fiili (s. 38) *ud-, udī-* "uyumak" fiili (s. 42) *ūdı-, al* "ön" ismi (s. 121) *āl, bakā* "kurbağa" sözü (s. 311) *bāka, bukā* sözü (s. 312) *būka* olarak düzeltilmelidir.

Clauson'ın sözlüğünden iki yıl sonra da Sovyet türkologlarından E. V. Sevortyan'ın bu yazıda tanıtmağa çalışacağımız "Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü" adlı eseri yayımlandı.

Birkaç cilt olarak yayımlanacağı anlaşılan bu sözlüğün elimizdeki ilk cildi sadece ünlülerle başlayan sözleri içeriyor. Sözlüğün kapağında müellif adı olarak

yalnız Sevortyan'ın adı geçmekte ise de, önsözden öğrenildiğine göre, bu sözlüğün hazırlanmasında SSCB Bilimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsünün Türk Dilleri Bölümünde çalışan N. Z. Gaciyeva, G. İ. Donidze, A. A. Koklyanova, L İ. Lebedova, L. S. Levitskaya, L. A. Pokrovskaya, A. A. Yuldaşev, F. D. Aşnin, L. G. Ofrosimova-Serova ve Y. A. Potseluyevskiy gibi birçok türkologun da büyük katkıları olmuştur. Bundan başka, Kumukça sözler için İ. A. Kerimov'a, Karaçayca-Balkarca sözler için de *Russko-Karaçayevo-balkarskogo Slovar*'ın redaktörlerinden biri olan H. İ. Suyünçev'e ve M. A. Ḫabiçev'e danışılmıştır. Sevortyan, ayrıca, Dil Bilimi Enstitüsünün Altay Dilleri Bölümünce hazırlanan *Mançu-Tunguz Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü* adlı eserin elyazmasından da faydalanma olanağı bulmuştur. Müellif, önsözde, Türk Dil Kurumu arşivlerinde saklı derleme fişlerinden de geniş ölçüde faydalandığını belirtmekte ve bu olanağı sağladığı için Kurum'a teşekkür etmektedir.

Önsözü 14 sayfalık bir bibliyografya izliyor. Bu bibliyografya oldukça zengin olmakla birlikte, Türk dillerinin etimolojik sözlüğü için çok yararlı olabilecek bazı önemli kaynakları içermemektedir. Sevortyan'ın özellikle 1972'de yayımlanan Clauson sözlüğü ile ondan bir yıl önce çıkmış olan Doerfer'in *Khaladj Materials* (Bloomington 1971) adlı eserinden faydalanamamış olması üzülünecek bir husustur. Bunlardan başka, bibliyogyafyada J. Eckmann'ın *Chagatay Manual* (Bloomington 1966), K. Grønbech'in *Komanisches Wörterbuch* (Kopenhag 1942), Azizbekov'un *Azerbaycanca-Rusça luğat* (Bakü 1965), L. Ligeti'nin "Sur la langue des Afchars d'Afghanistan" (*AOH* VII, *fas.* 2-3, ss. 109-156), Räsänen'in "Türkische Miszellen I: Die Vokallängen der ersten Silbe im Türkmenischen" (*SO* XXV: 1. 1960), R. R. Arat'ın *Kutadgu Bilig* (İstanbul 1947), M. Mansuroğlu'nun *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri* (İstanbul 1958) vb. gibi pek çok önemli eserle bu satırların yazarının *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington 1969) adlı eserinin bulunmaması da bir eksikliktir. Sevortyan'ın Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Tarama Dergisi*'nden de yararlanmadığı anlaşılıyor. Oysa bu sonuncu sözlük Eski Anadolu Türkçesi için başvurulması gerekli olan tek toplu ve güvenilir kaynaktır.

"Bibliyografya"yı 25 sayfalık bir "Giriş" bölümü izliyor. Bu bölümde Sevortyan Türk dilleri etimoloji araştırmalarının bazı teorik ve metodolojik sorunları üzerinde durmaktadır. Bunlar sözün kök hecesinde görülen bazı ünlü değişme ya da nöbetleşmeleri (*a/ı, o/u, ö/ü* vb. gibi) ile eşsesli (homophonous) isim-fiil kökleri sorunu gibi sorunlardır. Sevortyan'ın türkologlarca genel olarak kabul edilen Türk dillerinde isim ve fiil köklerinin ayrılığı görüşünü paylaşmaması dikkati çekiyor. Müellife göre Türk dillerinde bir kök hem isim hem de fiil olarak kullanılabilmektedir. Sevortyan bu görüşünü desteklemek için *köç/köç-, şiş/şiş-* vb. gibi pek çok örnek getiriyor. Bu örneklerin bir bölüğü doğru olmakla birlikte hepsi de sağlam ve kandırıcı değildir. Örneğin *toy* "şölen" ile *toy-* "doymak" (s. 34) bunlardandır. Bu iki gövde aynı morfemle kurulmuş olamaz. çünkü *toy-* fiili daha eski bir *tod-* (krş. Orh. *tod-*) şekline gider ki bu da *to-* köküne (krş.

Orh. *to-* "doymak", *tok* <*to-k*) pekiştirme morfemi /d/nin eklenmesi ile türemiştir (krş. Orh. *ıd-* "göndermek" > *ı-d-, ḳod-* "koymak" > *ḳo-d-,* vb.). "Şölen" anlamındaki *toy* ise Eski Türkçede de böyle, yani /y/ iledir (krş. Uyg. *toy,* fakat *tod-* "doymak"). Ayrıca Eski Türkçe /d/ foneminin korunduğu ya da /z/ ile temsil edildiği Türk dillerinde de *toy* sözünü /y/ ile buluyoruz (krş. Tuv. *tot-* "doymak", fakat *doy* "şölen", Hak. *tos-* "doymak", fakat *toy* "şölen"). Demek ki bu iki söz aslında ayrı morfemlerle kurulmuştur.

37. sayfada Ḳuṭb'un *Husrev u Şīrīn*'inden alınan *tarı-* "ekmek" fiili ile *tarı* "tohum" ismi de böyle bir yanlıştır. Bunlardan ikincisi, bilindiği gibi, *tarı-* fiilinden *-ġ* morfemi ile türemiş bir isimdir (krş. Uyg. *tarıġ* ve ancak *-ġ* sesinin daha sonra düşmesi ile, yani seslik (phonetic) gelişme sonucu, *tarı-* fiili ile eşsesli olmuştur. Bu türden başka bir örnek de Türk., Az. *oku, oxu* "okuma" ismi ile *oku-, oxu-* fiilidir (s. 38). Sevortyan'ın Türkçe *oku* sözünü nerede saptadığını bilmiyoruz ama, eğer Türkçede böyle bir söz varsa, onun, Az. *oxu,* "okuma, öğrenim" ile birlikte, daha eski bir *oquġ* ya da *oqıġ* şeklinden gelişmiş olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Az. *oxucu* "okuyucu" sözü de, *oḳūçı* ara şekli ile, daha eski bir *oḳıġçı*'dan gelişmiştir.

Sevortyan'ın bu bölümde verdiği örneklerin bazıları da yanlış okuma ya da saptamalara dayanıyor. Eski Türkçe *yaġı-* "düşman olmak" ile Kıpçakça *ḳatı-* "katı olmak, katılaşmak" bu tür örneklerdendir. Bunlardan birincisi Malov'un *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* adlı eserinden alınmıştır ve Malov'un yanlış bir okumasına dayanır. Küli Çor yazıtının 18. satırında geçen 𐰾𐰆𐰃𐰆𐰴𐰇 *yaġıt(t)uḳda* sözünü Malov, yanlış olarak, *yaġıtuḳda* okumuş (s. 28) ve sözlük bölümüne de, böylece, bir *yaġı-* "düşman olmak" fiili koymuştur. Buradaki fiil, hiç kuşkusuz *yaġıt-* (<**yaġıd-* <*yaġı-d-*)tır ve iki /t/ sesi bir harf ile yazılmıştır. Runik yazılı belgelerde bu tür imlâ kısaltmalarına sık-sık rastlanır. Sevortyan, bizim "Orhon Türkçesi Grameri"mize baş vurmuş olsaydı, Malov'un bu yanlışını belki de tekrarlamazdı.

Ettuhfetüzzekiyye'den alınan *ḳatı-* "katı olmak, katılaşmak" örneği de Besim Atalay'ın sözü yanlış okumasından ileri gelmiştir. Bu söz, Arap harfli asıl metinde, harekesiz olarak, قطدى şeklinde yazılmıştır (bk; varak 6 a) ve, hiç kuşkusuz, *ḳatdı* okunmak gerekir. Nitekim, aynı fiil varak 29 b'de, bu kez قاتّى yani *ḳattı* yazılmıştır. Doğrusu da budur. Çünkü, bu fiil gerek eski kaynaklarda gerekse modern Türk dillerinde hep *ḳat-/xat-* şeklindedir (krş. Mo. *ḳata-* ay.). *Tuhfe*'deki *ḳatı* sıfatı ise, *tarıġ* gibi, fiilden *-ġ* morfemi ile türemiş, daha sonra bu sesin Oğuz ve Kıpçak grubu Türk dillerinde düşmesi sonucu *ḳatı* şeklini almıştır.

Sevortyan'ın MK'dan getirdiği *tütün-* "duman tütmek" (s. 37) örneği de Besim Atalay'ın yanlış okumasına dayanmaktadır. II. cildin 23. sayfasındaki *çaḳsa tutnur, çalsa bilnür* "Çakmak çakılsa ateş çıkar, söz işitilse dilek anlaşılır" sözünde geçen bu kelimeyi B. Atalay önce *tütnür* okumuş ve "duman çıkar" diye anlamlandırmışsa da *Dizin*'de bunu *tutun-* "tutuşmak, ateş almak" diye düzeltmiştir

(s. 679). Sevortyan'ın B. Atalay'ın sonradan düzelttiği bu ilk yanlış okumasını doğruymuş gibi sözlüğüne alması herhalde kendisi lehine kaydedilecek bir davranış değildir.

Müellifin eski kaynaklara gereğinden çok güvenmesinin sebep olduğu yanlışlardan biri de Radloff'un sözlüğünden aldığı *oḳ* "ses, söz" ismi ile *oḳ-* "çağırmak, seslenmek" fiilidir (s. 38). Radloff'un kendi *Kudatku Bilik* yayınından aldığı *ok* "ses, bağırtı" sözü, yanlış okuma sonucu, yine kendisinin icat ettiği bir şekildir! Radloff, sözlüğünde, bu söz için *Kutadgu Bilig*'den üç tanık getirmiştir. (bk. 1, 991). Bu tanıkların son ikisinde geçen söz bildiğimiz *ok*'tur: *bayat kimke birse kılınç arkukı / anı emgetür bu zamane okı* "Tanrı kime kötü bir tabiat vermiş ise, bu felek oku ona eziyet çektirir" (Arat, *Kutadgu Bilig* I, s. 216, beyit 1983; II, s. 150), *yanut birdi ögdülmiş aydı kadaş / okun urdı ödlek köngül kıldı baş* "Öğdülmiş cevap verdi ve: –Kardeşim zemane ok ile beni vurdu, gönlümü yaraladı– dedi" (I, s. 565, beyit 5688; II, s. 407). Birinci tanıkta Radloff'un *oğı* okuduğu söz ise *atı* "adı"dır: *kalır menggü ölmez akılık atı* "Cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez" (I, s. 157, beyit 1402; II, s. 110). Radloff sözlüğündeki *ok-* "çağırmak, seslenmek" maddesi (I, 993) de *Kutadgu Bilig*'de ve *Rabguzi*'de yanlış okuduğu örneklere dayanmaktadır. *KB*'den alınan örneklerde bu söz *uk-* "anlamak", *Rabguzi*'den alınan örnekte de *okı-* olacaktır. Sevortyan, *Kutadgu Bilig*'in yanlışlarla dolu Radloff yayınına güveneceği yerde aynı eserin çok daha mükemmel Arat yayınına da bir göz atmış olsaydı, hiç kuşkusuz, böyle hatalara düşmezdi. Eski kaynaklar ancak yenileri ile kontrol edildikten sonra kullanılabilir.

Sözlüğün "Giriş" bölümündeki bu açık yanlışlar okuyucunun esere olan güvenini daha başlangıçta sarsmaktadır.

Sözlüğün bu ilk cildi, daha önce de belirttiğimiz gibi, yalnız ünlülerle başlayan sözleri içeriyor. Bununla birlikte ünlü ile başlayan bazı sözler, nedense, bu sözlüğe alınmamıştır. İşte birkaç örnek: Trkm. *āban-* "meyletmek, eğilmek", Türk., Gag. *aban-* ay., Trkm. *āra-* "seçmek; aramak", Gag. *āra-* "aramak", Türk. Az. vb. *ara-* ay., MK, Atebetülhakayık *arḳa-* ay., *ėw-* "acele etmek", Kıpç., Osm. *ėv-, ēv-/iv-* ay., MK vb. *eçkü* "keçi", MK *eşük* "örtü", Uyg., MK *eşi/işi* "hanım", Orh., Uyg. *ı* "orman, bitki", KB *ımġa* "yabani keçi", Trkm. vb. *ısırga* "küpe", MK vb. *osur-,* Uyg., MK *öm* "şalvar", MK vb. *üyez* "üvez", vb. Buna karşılık, Eski Türkçede (dolayısıyla de Ana Türkçede) *y-* ile başlayan pek çok söz, genellikle Türkmence şekiller esas alındığı için, bu cilde girmiştir.

Sözlükteki maddelerin düzeni şöyledir: 1. Kök ya da gövde şekillerinin listesi, 2. Anlamların listesi, 3. Etimolojik açıklamalar, 4. Sözlük maddeleri hakkında bibliyografya.

"Giriş"te de belirtildiğine göre, madde başı olan sözler, genellikle, Türkmence şekillerdir. Bunun itiraz edilecek bir yanı olmamakla birlikte, etimolojik bir sözlükte, sözlerin şu ya da bu dilde seslik değişmelere uğramış şekillerinden çok mevcut malzemeye dayanılarak tasarlanacak ilk şekillerinin, başka bir deyişle,

Ana Dildeki şekillerinin madde başı yapılması daha uygun ve daha pratik olurdu. Türkmence şekillerin madde başı yapılması şu sonuçları doğurmuştur: 1. Eski Türkçede (dolayısıyla de Ana Türkçede) *y-* fonemi ile başlayan birçok söz, Türkmencede seslik gelişme sonucu bu *y* fonemi düşmüş olduğundan, bu ciltte yer almıştır: *igde* (MK *yigde/yigte*), *iññe* "iğne" (MK *yigne*), *iy-* (Uyg., MK vb. *ye-/yi-*), *ince* (Orh. vb. *yinçge*), *it-* "yedmek" (MK vb. *yet-*), vb.; 2. Düz *a* ve *e* ünlüleri ile başlayan pek çok söz, Türkmencedeki yuvarlaklaşmalar sonucu, *o* ve *ö* ile başlayan sözler arasında yer almıştır: *ovuz* (MK vb. *aġuz* "ilk süt"), *ovuç* (KB *awuç*), *övür-* (MK vb. *ewür-,* Uyg. *ewir-*) *öy* (MK *ew,* Orh. *eb*), vb. Bu durumun, aranılan herhangi bir sözü bulmakta güçlük doğuracağı açıktır. Müellif, sözlüğünü, Räsänen gibi, ana dildeki şekillere göre düzenlemiş olsaydı bu güçlük ortadan kalkardı.

Sözlük maddelerinin 1. ve 2. bölümleri, genel olarak, iyi hazırlanmış ve düzenlenmiştir. Sözlerin Türk dil ve diyalektlerindeki türlü şekilleri dikkat ve titizlikle saptanmış ve bir araya getirilmiştir. Eski kaynaklar da dikkatlice taranmış, sözlerin Arap harfli yazılışları verilmiş ve geçtikleri yerler, sayfa numaraları da belirtilmek suretiyle, gösterilmiştir. Bununla birlikte, bütün sözler için bütün kaynakların tarandığı ve bütün verilerin saptandığı söylenemez. Örneğin, *abdıra-* "şaşalamak, şaşkına dönmek" maddesinde (s. 58), bu fiil Kırgızcada da bulunduğu halde, sözlüğe kaydedilmemiştir. Bunun gibi, Trkm. *āğı* "ağlama, hıçkırma" maddesinde (s. 79) bununla ilgili olan Türkçe *ağıt* sözü yoktur. Yine, Trkm. *āya* "aya" maddesinde (s. 100) bu sözün köktaşlarından olan Trkm. *āytım* "aya" sözü anılmıyor. *Akın* maddesinde de (s. 123) Trkm. *akgın* "akın" şekli bulunmamaktadır. Daha önce de belirttiğim gibi, Sevortyan, Grønbech'in *Komanisches Wörterbuch* adlı çok önemli sözlüğünden de faydalanmamıştır. Bu eksiklik, bütün sözlerin tarihi şekillerinin tam olarak saptanmasını engellemiş olduğu gibi, sözlerin etimolojisini ve ana şekillerini tasarlamayı da güçleştirmiştir.

Bu etimolojik sözlüğün en zayıf yanı, ne yazık ki, sözlük maddelerinin 3. bölümü olan "etimolojik açıklamalar"dır. Bu bölümlerde, müellif, büyük bir kararsızlık, hatta şaşkınlık, içindedir. Esasen, Sevortyan gerçek anlamı ile etimoloji yapmıyor, yani sözlerin Ana Türkçedeki ilk şekillerini tasarlamıyor; müellifin yaptığı, sözlerin Türk dil gruplarındaki türlü şekillerini nöbetleşen şekiller olarak yan-yana getirmekten ibarettir. Örneğin, Trkm. *aygır* sözünün Türk dillerindeki türlü şekillerine (Eski Türkçe *adġır,* MK *adġır,* Sarı Uygur *azġır,* vb.) bakarak, bu sözün **ay-~*ad-~*aḍ-* ve **az-* gibi dört tane nöbetleşen şekli olan ve "aşmak, çiftleşmek" anlamına gelen farazi bir fiil kökünden *-ḳır~-ġır* eki ile türemiş olacağı sonucuna varıyor (s. 108). Böyle bir etimoloji, okuyucuda, müellifin Türk dilindeki seslik değişme ya da gelişmelerden habersiz olduğu izlenimini bırakmaktadır. Bilindiği gibi, Türk dilindeki seslik değişmelerin en önemlilerinden biri *d > d /t /z /y* ses değişmesi ya da gelişmesidir. Eski Türkçe söz içi ve sonundaki /d/ fonemi, Yakutçada ötümsüzleşip /t/ olmuş, Tuvacada ve Halaççada korunmuş, Hakasça ve Sarı Uygurcada, ötümlü dişlerarası sızıcı /ḍ/ aracılığı

ile (krş. MK *aḍıġ, aḍġır,* vb.) /z/ fonemine dönüşmüş, öbür Türk dillerinde de, yine aynı ses aracılığı ile /y/ olmuştur. Yine bilindiği gibi, aynı /d/ fonemi Çuvaşçada /r/ ile temsil edilmektedir. Durum böyle olunca, Trkm. vb. *aygır,* Sarı Uygur *azġır,* Hakas *askır* (<*azġır*) ve Yak. *atīr* şekillerinin hepsinin bu sözün saptayabildiğimiz en eski şekli olan Eski Türkçe (Orhon Türkçesi) *adġır*'dan gelişmiş olduğu sonucu kendiliğinden ortaya çıkar (Yakutça *atīr* <**adıġır* <ET *adġır*). O halde, bu sözün bir fiilden türediği düşünülüyorsa, tasarlanacak kök sadece **ad-* olabilir, fakat aynı zamanda hem **ad-,* hem **aḍ-,* hem **az-* hem de **ay-* olamaz! Çünkü, Ana Türkçede bu nöbetleşmelerin var olduğu düşünülemez. Aksi halde, bu bir yanlış zamanlama (anachronism) olur. Sevortyan, Eski Türkçe /d/ foneminin bulunduğu bütün sözlerin etimolojisinde aynı hatalı tutumunu sürdürüyor: *ayır-* fiilini **ay-~*ad-~*aḍ-~*at-* kökünden (!), *ayı* ismini **ay-~*ad-* kökünden (burada, nedense, Hakasça *azıġ* şekli dikkate alınmamış!), *ayak* sözünü **ay-~*ad-* kökünden (burada da Hakasça *azax,* Yakutça *atax* ve Çuvaşça *ura* şekilleri dikkate alınmamış!) getiriyor. Oysa, bütün bu sözlerin Ana Türkçe şekilleri ancak **adır-, *adıġ* ve **adaḳ* olarak tasarlanabilir. Bugünkü Türk dillerindeki /y/li, /z/li ve /t/li şekillerin hiçbirisi aslî değildir; hepsi de ikincildir. Çuvaşçadaki /r/li şekiller de ikincildir. Bütün bu sesler tek bir fonemden, /d/den gelişmiştir. O halde, Ana Türkçe şekilleri ancak /d/li olarak tasarlayabiliriz.

Bir dilcinin etimoloji anlayışı böyle olunca, onun tarafından düzenlenen etimolojik bir sözlükte pek çok hatanın bulunacağı doğaldır. Durum gerçekten de böyledir. Bu sözlük baştan sona yanlışlarla doludur. Yazımızı fazla uzatmamak için bu yanlışların bazılarına değinip geçeceğiz.

1. Kıpçak grubu Türk dillerinde bulunan *abdıra-* "şaşkına dönmek" fiilini, müellif, Türkçe olarak açıklamağa çalışıyor (s.58). Oysa bu fiil, Räsänen'in belirttiği gibi (s. 22), Mongolcadan alınmıştır (krş. Mo. *aptara-* "bitkin olmak, bitap düşmek, yenilmek").

2. Sayfa 59'daki *abra-* "kurtarmak" maddesinde bu fiil Eski Türkçe *amra-, amran-* "sevmek" fiili ile karıştırılmış. Karayimce *abra-* fiili Mongolcadır (krş. Mo. *abura-* "kurtarmak"). ET *amra-* fiilinin bununla bir ilgisi yoktur.

3. Trkm. *āw* "av" maddesinde (s. 62, 63, müellif, bu sözü *āğ/āk* "ağ" ile birleştiriyor. Bu etimolojisini kanıtlamak için de Türk dillerinde *b/w/ğ* nöbetleşmesine ilişkin *sub/suw/suğ* örneğini getiriyor. Getirdiği örnekteki nöbetleşme için seslik neden vardır: yuvarlak /u/ ünlüsü. Söz konusu kelimede ise düz /a/ ünlüsü bulunmaktadır. Bu şartlar altında, hem de Eski Türkçe döneminde, bir *b/w/ğ* nöbetleşmesi düşünülemez. Her halde, Türkçe *āb* "av" (Mo. *aba* ay.) ve *āğ* "ağ" (krş. Mo. *ağalcan/ağalcin* "örümcek") ayrı ayrı sözlerdir.

4. Sevortyan 68. sayfada Trkm. *āğ* "pantolon ağı" sözünü Trkm. *āk* "balık ağı" ve *āğıl* "ağıl" sözleri ile ilgili görüyor. Anlam bakımından sakat bir etimoloji. Türkçe *āğ* sözü Mo. *ağulcaburi/ağulcar* "kavşak, birleşme noktası ya da yeri" sözü ile karşılaştırılabilir (krş. Mo. *ömüdün-ü ağulcaburi* "pantolon ağı").

5. Sayfa 72'deki *ağaç* maddesinde, müellif, bu sözün /y/li şekillerindeki *y-/c-/ń* - seslerinin bölge karakteri olduğunu ileri sürüyor. Oysa, bu ses, Räsänen'in de belirttiği gibi (s. 7), türemedir. Önseste *y* türemesi ünlü uzunluğundan ileri gelmiştir. Sözün en eski şekli *īğaç* (<*ī-ğaç*) olarak tasarlanabilir. Räsänen'in bu sözün ilk şeklini **ağaç* (<**añaç*) olarak tasarlaması yanlıştır (krş. Orh., Uyg. vb. *ığaç;* /y/li ve /a/lı şekiller yenidir).

6. Trkm. *āğı* "ağlama, hıçkırma" maddesinde, Sevortyan, Yak *ıtī* sözünü bununla ilgili görüyor. Oysa, Yak. *ıt,ī* ismi *ıtā-* "ağlamak" fiilinden türemiştir ki bu da Eski Türkçe *sığta-* fiilinden gelişmiştir.

7. Trkm. *ağız* maddesinde bu söz Yak. *aÿak* "ağız" ile karşılaştırılıyor (s. 82). Oysa, *ağız* sözünün Yakutçadaki denktaşı "dudak" anlamındaki *uos*'tur. *Ağız* sözü Yak. *ay~ak* ile köktaş olabilir, fakat bu sözün ilk şeklini, Çuvaşça —^*var*'dan ötürü, **āğır* olarak tasarlamak zorundayız: Çuv. *śĭvar* < **yığar* < **yağır* < **āğır.*

8. Sayfa 88'de, Az. *adax* "çocuğun ilk adımları" sözünün **ād-/ad-~*ay-* "adım atmak" kökünden geldiği söyleniyor ve bu söz *ayak* ile ilgili bulunuyor. Oysa, *ayak* sözünün Azeri *adax* ile hiçbir şekilde ilgisi yoktur. Az. *adax* (<**ātak*) sözü **āt-* "adım atmak" fiilinden yapılmış bir isimdir. Önses /a/nın uzun olması nedeniyle onu izleyen /t/ fonemi /d/ye dönüşmüştür. Trkm. *ādım* "adım" ismi de bu fiilden gelir.

9. Sevortyan Az. *addım* "adım" sözünü <*ad+-dı+-m* şeklinde çözümlüyor ki tamamıyla yanlıştır. Az. *addım,* Türk. *adım,* Trkm. *ādım* sözlerinin hepsi de Ana Türkçe **ātım*'dan gelişmiştir. Azeride /d/ sesinin ikizleşmesi ikincildir ve önses /a/nın uzunluğu ile ilgilidir (bk. T. Tekin, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler,* Ankara 1975, s. 218).

10. Trkm. *ācı* "acı" ve *āca-* maddelerinde bu sözlerin **āç-~*aç* köklerinden türediği ileri sürülüyor (s. 92). Bu da tamamıyla yanlıştır. Türk,. Az. *acı-,* Trkm. *āca-* "acımak, acılaşmak" fiilleri Ana Türkçe **āçı-* şekline gider. Türkmence şekilde gövde sonundaki /a/ ikincildir ve /ı/dan gelişmiştir (krş. Trkm. *oka-* <*oḳı-, doka-* <*toḳı-,* vb.). Sevortyan, Türk., Az. *acı,* Trkm. *ācı* sıfatlarını da çözümleyemiyor. Oysa, bunlar **āçı-* fiilinden *-ġ* morfemi ile türemiş ve Türk., Az. vb.'da /ġ/ foneminin düşmesi ile bu şekli almışlardır. Sıfatın Türkmence şeklindeki /ı/ ünlüsü ikincil uzunluk nedeniyle (*ācı* < **ācī* < **āçıġ*) kendini korumuştur.

11. Sevortyan, 93. sayfadaki *acıra-* maddesinde, bu fiili ET *adru-* "ayırmak", Alt. *ayrı-* vb. ile birleştiriyor. Oysa, Kırg. vb. *acıra-* "ayırmak" Mongolcadan alınmıştır. (krş. Räsänen, *VEWT,* s. 4). ET *adru-* ise *adır-* fiilinin başka bir şeklidir. Türkçe *adır-* ile Mo. *acira-* denktaş sözlerdir; bunları bir maddede toplayıp açıklamağa çalışmak hatadır. Türkçenin hiçbir döneminde /d/ fonemi /ı/ ya da /i/ ünlüsü önünde /c/ye dönüşmemiştir. Bu gelişme Mongolcaya özgüdür.

12. 96. sayfadaki *azman*/*azban* "iğdiş (hayvan)" maddesinde, bu sözün **(y)az-~*(y)aza-* "iğdiş etmek" gibi farazi bir fiilden *–man*/*-ban* eki ile türemiş olduğu ileri sürülüyor. Oysa, *azman* sözü Mongolcadır (krş. Mo. *asaman* "iğdiş").

13. 103. sayfada, *ayak*/*adak*/*atax*/*ura* sözünün (*ay-*) ~ **ad-* kökünden geldiği söyleniyor. Oysa, sözün ET şekli *adak*'tır; *ayak* şekli yeni olduğundan, bu sözün /y/li bir kökten çıktığı düşünülemez.

14. 100. sayfadaki Trkm. *āya* "aya" maddesine Tuv. *adış* "avuç" ile Yak. *ıtıs* ay. sözleri de alınmış. Bu sözler Trkm. *āya* ile köktaş olamaz. Çünkü, birincisi Eski Türkçede de /y/ iledir (krş. Uyg. vb. *aya*). Tuv. *adış* ile Yak. *ıtıs* ise daha eski bir **aduç* şekline gider. Bu şekil, büyük bir ihtimalle, Eski Türkçe *adut* "avuç" sözünün aynı anlamdaki **abuç* sözü ile karıştırılması sonucu ortaya çıkmıştır (krş. Räsänen, *VEWT,* s. 7).

15. 113. sayfadaki *ayık* maddesinde, bu sıfatın **āy-* kökünden türediği ileri sürülüyor. Oysa, bu sözdeki /y/ fonemi daha eski /d/ foneminden gelişmiştir (krş. MK *aḏıg* "ayık", *aḏıl-* "ayılmak", *aḏın-* ay.). Çuvaşça *ura* "ayık" sözü de *ayık*'taki /y/ foneminin aslında /d/ olduğunu gösterir. O halde, kökü ancak **ād-* olarak tasarlayabiliriz.

16. 180. sayfada *art*/*ard* sözünün yine *art*'tan çıktığı belirtiliyor. Oysa, bu sözdeki /a/ ünlüsünün Ana Türkçede uzun olduğunu tasarlamak zorundayız (krş. Trkm. *ārt,* Az. *ard,* Yak. *ārtık* "dağ geçidi", vb.).

17. Yine aynı sayfada, *art-* "yüklemek" sözünün Ana Türkçe şekli de böyle tasarlanıyor. Oysa, bu fiilin ilk şeklini de, uzun ünlülü olarak, **ārt-* biçiminde düşünmemiz gerekiyor. Sözün aslî şekli Gagauzcanın Vulkaneşt diyalektinde yaşamaktadır: *ārt-.* Ayrıca, bu fiildeki /t/ foneminin Osmanlıcada /d/ ye dönüşmesi (krş. *Tarama Sözlüğü* I, 190: *ard-* "üstüne almak", *ardıl-* vb.) de /a/ ünlüsünün aslında uzun olduğunu gösterir.

18. 194. sayfadaki *asra-* fiilini, Sevortyan, Türkçe olarak kabul edip açıklamağa çalışıyor. Oysa, bu fiil, Räsänen'in de belirttiği gibi Mongolcadan alınmıştır (krş. Mo. *asara-* "beslemek, yetiştirmek").

19. 202. sayfada, *atan* "iğdiş deve" sözü **at-* "iğdiş etmek" gibi, farazi bir fiilden getiriliyor. Oysa, böyle bir fiil düşünülemez. Türk dillerinde "iğdiş etmek" anlamındaki fiiller *aktala-* (Tuv. vb.) ile *attā-* (Yak.) dır. Bunlardan birincisi *akta* "iğdiş" sözünden, Yakutça *attā-* ise "iğdiş" anlamına da gelen *at* sözünden türemiştir.

20. 203. sayfadaki *ātdaş* maddesinde, bu söz Eski Türkçe *adaş* "arkadaş" ile karıştırılmış. Oysa, bunlar iki ayrı sözdür. Çünkü, ET *adaş,* kurallı olarak, Kırg. vb. da *ayaş*'a, Yakutçada da *atas*'a gelişmiştir. Trkm. *ātdaş,* Kırg. *attaş,* vb. *āt* "ad" sözünden *-daş* eki ile türemiş yeni şekillerdir. Türkçe *adaş* sözü de, **addaş* > *adaş* gelişimi ile, *ātdaş*'tan çıkmıştır.

21. Trkm. *īn* "en, genişlik" maddesinde (s. 352), bu sözün aslî şeklinin /ñ/li olduğu ileri sürülüyor. Oysa, Tat., Bşk. *iñ* şekillerindeki /ñ/ aslî olmayıp ikincildir. Sevortyan, bu sözdeki ünlünün niteliğini de açıkça belirtmiyor. Yak. *ien* ve Çuv. *an* verileri karşısında bu sözün ilk şeklini **ēn* ya da **ēn* olarak tasarlayabiliriz.

22. Trkm. *īr* "er, erken" maddesinde (s. 369) bu söz Uyg. *ür* "uzun zaman, uzun süre" sözü ile karıştırılıyor. Trkm. *īr,* Az. *er* vb. Ana Türkçe **ēr*'e gider. Uygurca *ür* ise bambaşka bir sözdür.

23. *Ova* maddesinde (s. 403), bu sözün *op-* "yemek, aşındırmak" fiili ve *obruk* "çukur, oyuk" sözü ile ilgili olduğu ileri sürülüyor ki doğru değildir. Çünkü, aksi halde, sözde /v/ değil /b/ bulunurdu! Bizce *ova* sözü, Trkm. *ōy* "çukur, basık, alçak yer" ile ilgilidir ve buradaki /v/ fonemi ikincil, yani /y/ den dönmedir: *ova* < *ōva* (Az. Dmanisi d.) < **ōya* < *ōy-a.*

24. Trkm. *owurt* "avurt" maddesinde (s. 407) Sevortyan bu sözü **ap-/ab-* gibi farazi bir fiil kökünden getiriyor. Oysa, bu söz, *d* > *y* > *w* gelişimi ile, Eski Türkçe *adurt*'tan gelir: *adurt* > *ayurt* > *awurt* (Türk. vb.) > *owurt* (Trkm.).

25. 674. sayfadaki Türk. *ışı-* maddesinde, bu fiilin **ışı-*~**ışa-* gibi bir şekilden geliştiği ileri sürülüyor. Oysa, bu fiilin en eski şekli bambaşkadır. Bu fiil, *yışı-* ara şekli (bk. Fazılov, *Starouzbekskiy Slovar',* I, s. 531) ile, Eski Türkçe *yaşu-/yaşı-* (krş. Kutadgu Bilig *yaşık* "güneş") şeklinden gelişmiştir.

İşte, sözlükte saptadığımız yüzlerce yanlıştan bazıları bunlardır. Öbür yanlışlara kısaca değinmek bile bu yazının oylumunu en az birkaç kat artıracaktır. Onun için bu kadarına işaret etmekle yetiniyoruz.

Özetlemek gerekirse diyeceğiz ki, Sevortyan'ın sözlüğü, topladığı malzeme bakımından oldukça zengin ise de, etimolojik açıklamalar yönünden son derece zayıf ve yetersizdir. Bu sözlük, Räsänen'in büyük bir alçak gönüllülük göstererek *Versuch* ("deneme") adını verdiği etimolojik sözlüğünü, ne yazık ki, aşmıyor, aşamıyor. Hattâ, etimolojik açıklamalar ve ana şekilleri tasarlama bakımından ondan çok daha gerilerde kalıyor.

Türk Dillerinin etimolojik sözlüğü hâlâ yazarını beklemektedir.

11

TARİH BOYUNCA TÜRKÇENİN YAZISI•

Tarih boyunca Türkler kadar alfabe değiştirmiş başka bir ulus, ya da Türk dili kadar değişik alfabelerle yazılmış ve yazılmakta olan başka bir dil yoktur denilebilir. Gerçekten, belgelerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca, Türk dilinin değişik dönem ve çevrelerde Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve İslav alfabeleri gibi başlıca 12 alfabe ile yazılmış ve yazılmakta olduğunu biliyoruz. Bunlardan, belirli tarihsel dönemlerde ve belirli çevrelerde dar ölçüde kullanılmış olan Sogd, Mani, Brahmi, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri bir yana bırakılsa bile, Türk dilinin yazımı için geniş ölçüde kullanılmış ve kullanılmakta olan alfabelerin sayısı yine de 5'i bulur: Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve İslav. Türk dilinin 1300 yıl gibi pek uzun sayılamayacak bir süre içinde bu kadar değişik alfabelerle yazılmış ve yazılmakta olması, Türk zümrelerinin göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış, türlü uygarlık çevrelerine girip çıkmış ve değişik din ve kültürleri benimsemiş olmaları ile açıklanabilir. Bu yazımızda, bugünkü bilgilerimize göre Türkçenin yazımı için kullanılmış ilk alfabe olan Köktürk alfabesinden başlayarak, bugüne kadar kullanılmış ve kullanılmakta olan bütün bu alfabeleri kısaca tanıtmak istiyoruz.

Köktürk Alfabesi

Bugünkü bilgilerimize göre, Türklerce kullanılan ilk alfabe İskandinav runik yazısına benzediği için *Eski Türk Runik Yazısı* diye de adlandırılan Köktürk ya da Orhon-Yenisey alfabesidir. ünlü Danimarkalı dilci Vilhelm Thomsen tarafından 15 Aralık 1893'te çözülmüş olan bu alfabe ile yazılmış irili ufaklı pek çok yazıt bulunmuştur. Kırgızistan'ın Talas vadisi ile Yenisey ırmağının yukarı havzasında bulunan yazıtlar, harf sayısı ve türü bakımından daha zengin olmakla birlikte genellikle kısa ve tarihsizdir. Yazılış ya da dikiliş tarihleri az çok kesinlikle bilinen runik harfli büyük yazıtlar Moğolistan'da Orhon ırmağı kıyılarında ve Kuzey Moğolistan'ın öbür bölgelerinde bulunanlardır. Bunların çoğu II. Köktürk hanedanı zamanından (682-745), bir kısmı da Moğolistan'daki Uygur devleti döneminden (745-840) kalmadır. Moğolistan'daki bu yazıtların içinde dikiliş tarihi kesin olarak bilineni Kül Tigin yazıtıdır. Üzerindeki Çince yazıttan öğrenildiğine göre, bu

---

• Bu yazının orijinalinde yer alan alfabe örnekleri buraya alınmamıştır. İlgilenenler yazarın *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı,* (Ankara 1997) adlı kitabına bakabilirler (editörler).

yazıt 1 Ağustos 732 tarihinde dikilmiştir. Öbür yazıtların tarihleri ise, yaklaşık olarak şöyledir: Bilge Kağan (735), Tunyukuk (720), Ongin (732-735 arası), Küli Çor (719-723 arası). Bugünkü bilgilerimize göre Moğolistan'daki Köktürk yazıtlarının en eskisi Doğu Gobi'de bulunan Çoyren yazıtıdır. Bu yazıtın II. Köktürk hanedanının kurucusu İlteriş Kağan (hükümdarlık yılları 682-692) zamanından kaldığı sanılmaktadır.

Taş üzerine yazılmış bu yazıtlardan başka Doğu Türkistan'da da Köktürk alfabesiyle yazılmış bazı metinler ve metin parçaları bulunmuştur. Bunlar içinde en önemlisi küçük boyda 100 sayfadan oluşan Şamanist bir fal kitapçığıdır. *Irk Bitig* "Fal kitabı" adını taşıyan bu kitapçığın IX. yüzyıldan kalma olduğu sanılmaktadır.

Orhon yazıtlarında kullanılan Köktürk alfabesi 40 işaretten oluşur. Bu 40 işaretten ikisi, Tunyukuk yazıtında her ikisi de birer kez kullanılmış olan iki hece işaretidir (*aş* ve *baş* değerlerinde). Bunlar bir yana bırakılırsa geri kalan 38 harften dördü ünlü işaretleridir. Bu ünlü işaretlerinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir. Daha açık olarak, *a* ve *e* için bir işaret, *ı* ve *i* için bir işaret, *o* ve *u* için bir işaret, *ö* ve *ü* için de bir işaret vardır. Türkçedeki ünlü uyumu ve runik alfabenin biraz sonra açıklayacağımız çifte ünsüz işaretleri sistemi *a/e* ve *ı/i* ünlülerinin kolayca ayırt edilmesini sağlar. Ancak bu alfabede *o* ile *u*'yu, *ö* ile *ü*'yü ayırt etmek olanağı yoktur. Yenisey yazıtlarında beşinci bir ünlü işareti vardır ki, bu da kapalı *e* ünlüsünü gösterir.

Köktürk alfabesinın ünlüler dışındaki işaretlerinden 20'si 10 ünsüzün (bunlar *b, d,* g, *k, l, n, r, s, t* ve *y*'dir) art (kalın) ve ön (ince) ünlülü sözlerin yazımında kullanılan çifte işaretleridir. Bu işaretler *a* ya da *e* ile başlayan ve ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece değerindedirler: *ab, eb; ad, ed; ag, eg* vb. gibi. Buna göre, örneğin "ayak" anlamındaki *adak* sözü *ad-ak* şeklinde *ad* ve *ak* işaretleriyle, "adamlar" anlamındaki *eren* sözü de *er-en* şeklinde *er* ve *en* işaretleriyle yazılırdı. Bununla birlikte eski Türk runik yazısı tam bir hece yazısı sayılamaz. Çünkü, bu hece işaretleri tek ünsüz değerinde de kullanıldığı gibi, geri kalan *ç, m, ny* (öndamaksıl *n*), *ng* (geniz *n*'si), *p, ş* ve *z* için de yalnız birer işaret vardır; başka bir deyişle, bu ünsüzleri gösteren harfler ünlü bakımından tarafsızdır.

Köktürk yazısında ayrıca *lt* (*altı, altun* vb. gibi art ünlülü sözlerdeki *lt*), *nç* ve *nt* ünsüz çiftleri için üç ayrı işaret bulunmaktadır. Alfabenin geri kalan dört işareti hece işaretleridir ve sırasıyla şu hecelerin yazımında kullanılır: *ok/uk, ök/ük, ık* ve *iç.* Bu işaretlerin her zaman bu değerlerde olmadıklarını ve sırasıyla *ko-/ku-, kö-/kü-, kı-* ve *çi-* ses gruplarıyla başlayan sözlerin ilk ünsüzünü göstermek için de kullanıldıklarını belirtelim.

Runik yazının Talas ve Yenisey yazıtlarında kullanılan türünün işaret bakımından daha zengin olduğuna değinmiştik. Yenisey yazıtlarında, kapalı *e* işaretinden başka, art (kalın) geniz *ñ*'si için ayrı bir işaret (Orhon yazıtlarındaki işaret bu ünsüzün ince türü için kullanılır), art (kalın) *t* için farklı bir işaret, *ş* ünsüzü için de Orhon yazıtlarındakinden farklı beş ayrı işaret vardır.

Runik yazının Doğu Türkistan'da bulunmuş elyazmalarında kullanılan türünde, biri *op/up* öbürü de *ot/ut* değerinde, iki hece işareti daha bulunmaktadır.

Eski Türk runik yazısı, görüldüğü gibi, ünlü işaretleri bakımından yetersiz fakat ünsüz ve hece işaretleri bakımından zengin bir alfabedir. Bu yazının kökeni hakkında bugüne değin türlü teoriler ileri sürülmüştür. Bu teoriler içinde bilim çevrelerinde en çok yandaş bulanı Thomsen'inkidir. Alfabeyi çözen Thomsen'e göre eski Türk runik yazısı ya doğrudan doğruya ya da başka bir alfabe (İrani bir alfabe) aracılığı ile, Arami tipinde bir Sami alfabesinden, büyük bir olasılıkla Arami alfabesinden türemiştir. Gerçekten, Köktürk alfabesinin bazı harfleri ile bunların Arami/İrani alfabelerindeki karşılıkları arasında gerek biçim gerekse değer bakımından büyük bir benzerlik vardır. Ayrıca, eski Türk runik yazısının sağdan sola doğru yazılması da onun Sami kökenli olduğuna kanıt sayılabilir. Batı Türkleri bu alfabeyi Tiyenşan kuzeyindeki bozkırlarda o bölgede yaşayan ve temas halinde oldukları Soğdca konuşan Hıristiyanlardan almış olmalıdırlar. Eski Türk runik yazısının daha ilkel, dolayısıyla daha eski sayılabilecek türü ile yazılmış yazıtların o bölgedeki Talas vadisinde bulunmuş olması bu sayıltıyı güçlendiren kanıtlardandır. Runik yazı Talas bölgesinden daha sonra Doğu Türklerine, Yenisey ve Orhon bölgelerine geçmiş olmalıdır.

Bununla birlikte, eski Türk runik yazısının Soğdlardan ya da başka bir İrani kavimden olduğu gibi alınmış olduğunu sanmak yanlıştır. Bu yazıyı Türkçe için hazırlayan ya da hazırlayanlar örnek aldıkları Arami/İrani alfabede bulunmayan birçok işaretleri kendileri icat etmişlerdir. Bu işaretler şunlardır: 1. *a/e, ı/i, o/u* ve *ö/ü* ünlülerini gösteren ünlü işaretleri, 2. Yalnız art (kalın) ya da yalnız ön (ince) ünlülü sözlerde kullanılan bazı ünsüz işaretleri. Bu alfabeye Türklerin kattığı işaretler arasında çadıra benzeyen *eb* işareti (Orhon Türkçesi *eb* "çadır") ile *ok/uk* değerindeki oka benzeyen *ok* işareti ve yarımay ya da *yay* biçimindeki (Eski Türkçe *ya* "yay") *ay/ya* işareti de vardır. Öbür hece işaretlerine gelince, bunların hiç değilse bazılarının eski Türk damgalarından çıkmış oldukları ileri sürülebilir.

Runik yazının Türklerce ne zamandan beri kullanıldığı da ayrı bir sorudur. Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, VI. yüzyıl ortalarına rastlar. 552'de kurulan I. Köktürk Kağanlığında devlet ya da resmi yazışma

dili olarak Türkçenin kullanılmış olduğu şüphelidir. Son yıllarda Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunmuş olan ve Köktürkler'den kalma en eski yazıt olduğu sanılan Bugut yazıtı (dikilişi 581) Soğd alfabesiyle ve Soğdca yazılmıştır. Bununla birlikte, Bugut yazıtının Soğdca yazılmış olması I. Köktürk Kağanlığında Türklerin yazı dili olarak yalnızca bu dili kullanmış oldukları anlamına gelmez. Türkler daha I. Köktürk hanedanı döneminde, başka ülkelerle olan yazışmalarında, Soğdca yanında kendi dillerini de kullanmış olabilirler. Bizans kaynakları Batı Köktürk yabgusunun Bizans'a gönderdiği elçilik heyetinin (568 ile 576 yılları arası) imparatora "İskit harfleriyle yazılmış bir belge" getirmiş olduğunu kaydederler. Bizans kaynaklarının dili ve içeriği hakkında bilgi vermedikleri "İskit" harfleriyle yazılmış bu belgenin runik harflerle yazılmış Türkçe bir belge olduğu düşünülebilir. Bu doğru ise, eski Türk runik yazısının VI. yüzyılın ikinci yarısında Türklerce kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Kazakistan'da 1970 yılında yapılan kazılarda Issık Köl yakınlarındaki Esik'te İsa'dan önce IV. ya da V. yüzyıldan kalma olduğu sanılan bir kurganda altın zırhlı bir cesetle birçok altın eşya ve gümüş tabaklar bulunmuştur. Kurganda bulunan gümüş tabaklardan birinin üzerinde Köktürk alfabesindeki harflere çok benzeyen bir yazıyla 26 harflik bir yazıt vardır. Kazak dilcilerinden Olcas Süleymenov bu yazıtı Türkçe sayarak bir okuma denemesi yapmış, bazı dilci ve tarihçilerimiz de buna dayanarak Esik yazıtının Köktürk alfabesiyle yazılmış en eski Türkçe yazıt olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ne var ki Süleymenov'un okuma denemesi hiç de kandırıcı değildir. Kaldı ki, İsa'dan önce V. ve IV. yüzyıllar Hun (Hiung-nu) döneminden de eskidir. Bu dönemde Issık Köl civarında bir Türk varlığından söz etmek bilimsel verilerle pek bağdaşmaz. Esik kurganında bulunan altın zırhlı cesedin genç yaşta ölmüş bir Saka (İskit) prensine ait bir ceset, bu kurganda bulunan yazıtın da Saka dilinde bir yazıt olması sayıltısı, bu bakımlardan, daha güçlüdür. Bununla birlikte, Esik yazıtı eski Türk runik yazısının kökeni sorusunu aydınlatabilecek nitelikte olması bakımından son derece önemlidir.

Soğd Alfabesi

Türklerin runik yazıdan sonra kullandıkları ikinci yazının Soğd alfabesi olduğu söylenebilir. Orta Asyalı İrani bir kavim olan Soğdlar, bilindiği gibi, Türklerin Çinlilerden sonra en çok temas ettikleri ve kültürel etkileri altında kaldıkları önemli bir yabancı kavimdir. Daha önce de değindiğimiz gibi, I. Köktürk hanedanı zamanından kalma Bugut yazıtı (dikilişi 581) Soğd yazısıyla ve Soğdca yazılmıştır. Gobi'nin güneyinde Sevrey dağının eteklerinde bulunmuş olan ve Uygur kağanı Bögü'nün 762 yılında Çin'e yaptığı seferden söz eden Sevrey yazıtı da Soğdca ve Türkçe olarak iki dillidir. IX. yüzyıl başlarından kalma olduğu sanılan

Kara Balgasun yazıtı ise Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Bütün bu veriler Soğdların ve Soğdcanın eski Türklerin toplumsal ve kültürel yaşamında oynadıkları büyük rolü göstermesi bakımından ilginçtir.

Moğolistan'daki Uygur devletinin (745-840) yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'a göç eden Uygurların runik yazıyı bırakarak Türkçeyi Soğd yazısı ile yazmağa başladıkları düşünülebilir. Soğd alfabesiyle yazılmış Türkçe (Uygurca) metinlerin sayısı azdır ve hepsi de Budist Uygurlardan kalmadır.

Soğd alfabesi Sami kökenli Süryani alfabesinin bir türünden çıkmıştır. Bu alfabede *a* ve *e* ünlüleri ayırt edilir (*a* iki dişli, *e* ise bir dişlidir). *o/u* ve *ö/ü* ünlüleri için harf birleşimleri kullanılır: *o* ve *u* ünlüleri söz başında ve ilk hecede *elif-vav, ö* ve *ü* ünlüleri de *elif-vav-ye* ile yazılır. İlk hece dışında ve söz sonunda yuvarlak ünlülerin hepsi sadece *vav*'la gösterilir. Soğd yazısında *ı* ve *i* ünlüleri ayırt edilmez. Bunlar söz başında *elif-ye,* söz içi ve sonunda ise *ye* ile yazılır. Ünsüzlerden *b/p, ç/c,* ince *k/g* ve *z/j* ayırt edilmez. Bunun gibi, *f/w*, *gı/hı* ve *g/h* sesleri için de birer işaret vardır. *o/u* ünlü işaretinin söz içindeki şekli aynı zamanda *v* ünsüzünü yazmak için de kullanılır. Ayırma işareti tek ya da çift noktadır. Yazı, runik alfabe gibi, sağdan sola yazılır.

Uygur Alfabesi

Türklerin runik yazıdan sonra uzun süre ve geniş ölçüde kullandıkları alfabe Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi Soğd alfabesinin hızlı ya da işlek (kürsiv) türünden çıkmıştır.

Uygur alfabesinde de *o* ile *u, ö* ile *ü*, *ı* ile *i*, *b* ile *p,* ince *k* ile ince *g* ayırt edilmez. Bu yazıda, Soğd alfabesinden farklı olarak, *s* ile *ş* ünsüzleri de bir ve aynı harfle yazılır. Kalın *k* harfi kalın *g* işaretinin üzerine iki nokta konularak bundan ayırt edilirse de, yazıda bu noktalar çoğu kez ihmal edildiğinden, bu ünsüzlerin yazımında da karışıklık olur. Bunlardan başka *o, u, ö* ve *ü* ünlüleri, ilk hece dışında birbirlerinden ayırt edilmezler. Ayrıca, *e* ve *n* harfleri ile söz içi ve sonundaki *a* harfi birbirlerine çok benzer. Bütün bu eksiklikler Uygur alfabesinin Türklerce daha önce kullanılmış olan runik yazıya göre ne denli yetersiz olduğunu açıkça göstermektedir.

Türkçenin yazımı için yetersiz olmasına karşın, Uygur alfabesi Türklerce uzun süre kullanılmıştır. IX. yüzyıl ortalarında Doğu Türkistan'da yaklaşık 400 yıl süren bir devlet kuran Uygurlardan kalma elyazmalarının çoğu (genellikle Budist metinleri) Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu alfabe ile yazılmış Mani ve Hıristiyan (Nesturi) metinlerinin sayısı da az değildir.

Uygur alfabesiyle yazılmış en eski yapıtlar, VIII. yüzyıldan kalma Mani dinine ait metin parçalarıdır. Uygur yazısıyla meydana getirilen Budist edebiyat, özellikle IX.-X. yüzyıllarda doruk noktasına erişmiştir. Bu edebiyatın en önemli ürünleri IX. yüzyılda Toharcadan çevirilen *Maitrisimit,* Beşbalık'lı Sıngku Seli Tutung tarafından 925 ile 950 yılları arasında Çinceden çevirilen *Altun Yaruk* (=Altın Işık, *Suvarnaprabhāsa*) ve Çinli Budist rahip Hüen-tsang'ın 629-645 yıllarında Türkistan üzerinden Hindistan'a yapmış olduğu büyük yolculukla Çin'e döndükten sonraki çalışmalarını anlatan biyografisinin Uygurca çevirisidir.

Uygur alfabesi Doğu Türkistan'daki Uygur devleti dışında da kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in 1439'da Herat'ta istinsah edilen Viyana nüshası, bilindiği gibi, Uygur yazısıyladır. *Oğuz Kağan* destanı ile Mi'râcnâme'nin Paris'te Ulusal Kitaplık'ta bulunan nüshası ve Harezmî'nin *Muhabbetnâme*'sinin Londra nüshası da, bilindiği gibi, Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Uygur alfabesinin bu yazıyı bilen katiplerce Fatih Sultan Mehmed'in sarayında da kullanılmış olduğunu, Fatih'in Uzun Hasan'a gönderdiği Uygur alfabesiyle yazılmış bir mektuptan anlıyoruz.

Uygur alfabesi XII. yüzyılın ikinci yarısında Uygurlardan Moğollara da geçmiş ve Moğollar dillerini, uzun süre, XX. yüzyıla kadar, bu alfabe ile yazmışlardır.

Mani Alfabesi

Eski Türklerin dillerinin yazımı için kullandıkları alfabelerin biri de Mani alfabesidir. Maniheizm ya da Mani dini, Türkler arasına oldukça erken bir tarihte girmiş, Moğolistan'daki Uygur kağanı Bögü Kağan (759-780) Maniheizmi 762'de devletin resmi dini olarak kabul etmiştir. Maniheist Uygurlar, daha Doğu Türkistan'a göç etmeden önce, Mani alfabesi denilen yazıyı Türkçe için geliştirmiş ve kullanmağa başlamış olmalıdırlar.

Mani alfabesi, Arami alfabesinin bitişik olmayan türü ile Süryani alfabesinin bitişik türü arasında bir geçiş şeklini temsil eden Estrangelo yazısından çıkmıştır; hatta Mani yazısı Estrangelo yazısının biraz değişik bir türü sayılabilir.

Mani alfabesinde ünlülerin yazımı Uygur yazısındaki gibidir. Yalnız söz başındaki *ı* ve *i, elif*'le değil de *ayın*'la yazılır. Söz sonundaki *ı* ve *i* çoğu kez tekrarlanır, yani iki *ye* ile gösterilir: *iki* yerine *ikii* gibi. Ünsüz işaretlerine gelince, Mani alfabesi, bu bakımdan Soğd ve Uygur alfabelerinden üstündür. Mani alfabesinde *b* ile *p, g* ile *k, gı* ile *ka* ve *s* ile *ş* birbirlerinden ayırt edilir; başka bir deyişle, bütün bu ünsüzler için ayrı harfler vardır. Noktalama, Uygur alfabesindeki gibidir. Mani yazısı da, Uygur ve Soğd yazıları gibi, sağdan sola yazılır.

Mani alfabesiyle yazılmış Eski Türkçe metinler azdır. Mani elyazmaları Turfan ve Tun-huang'da bulunmuştur. En önemli Mani metinlerinden biri, bir tövbe

duası olan ve 20'den çok nüshası bulunan *Huastuanif*'tir. Bu yapıtın Soğdcadan çevirildiği sanılmaktadır.

Brahmi Yazısı

Bazı Eski Türkçe metinler Soğd, Uygur ve Mani yazılarından tamamıyla farklı olan Brahmi yazısı ile yazılmıştır. Brahmi yazısı, Sanskritçenin yazımı için kullanılmış Hint kökenli bir yazıdır. Hindistan'dan gelen Budist misyonerler, bu yazıyı Orta Asya'daki Toharlar, Sakalar ve Türkler arasına sokmuş, bunu yaparken de, Brahmi yazısına, Hint dillerinde bulunmayan sesleri gösterebilmek için bazı yeni işaretler katmışlardır.

Brahmi yazısı, Sami kökenli Köktürk, Soğd, Uygur ve Mani yazılarına zıt olarak, soldan sağa yazılır ve bir hece yazısıdır. Brahmi yazısında her işaret, belirli bir ünlüyü ya da belirli bir ünsüzle onu izleyen bir *a* ünlüsünü, başka bir deyişle, ünsüzle başlayıp *a* ile biten açık bir heceyi gösterir. Yazılacak hece *a*'dan başka bir ünlü ile sona eriyorsa, hece işaretinde küçük bir düzeltme yapılır. Söz sonundaki "sakin" ya da "harekesiz" ünsüzleri göstermek içinse, bir önceki işaretin üzerine ince ve yatay bir çizgi, asıl işaretin üzerine de bir nokta konulur.

Bu alfabeyi Türkçeye uygulayanlar, Türkçedeki açık *e, ö* ve *ü* ünlüleri için *ya* işaretinin türlü birleşimleri ile yeni ünlü işaretleri yaratmışlardır. Örneğin, açık *e* için *aya, ü* için *uyu, ö* için *oya* ya da *oyo* birleşimlerini kullanmışlardır. Brahmi yazısı Türkçedeki iki türlü *e*'yi, açık *e* ile kapalı *e*'yi, *o* ile *u*'yu ve *ö* ile *ü*'yü ayırt ettiğinden, bu alfabe ile yazılmış metinler Türk dili tarihi için son derece önemlidir. Ancak, Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerdeki diyalektin öbür alfabelerle yazılmış metinlerin diyalektlerinden farklı olduğunu da unutmamak gerekir.

Süryani Alfabesi

Doğu Türkistan'daki Uygurlar ve Orta Asya'daki öbür Türk toplulukları arasında yayılan dinlerden biri de Hıristiyanlık, özellikle bu dinin Nesturi mezhebi idi. Doğu Türkistan'da Turfan dolaylarında az sayıda da olsa Uygurca Hıristiyan metinleri ve metin parçaları bulunmuştur. Berlin'de bulunan Uygur alfabesiyle yazılmış Hıristiyan metinleri dışında Süryani alfabesiyle yazılmış Türkçe metin parçaları da vardır. Bu yazmalardan başka, Yedisu (Semireçiye) yörelerinde ve İç Moğolistan'da Süryani yazısıyla ve Türkçe Hıristiyan mezar taşları da bulunmuştur. XIII. ve XIV. yüz yıllardan kalma bu mezar taşları Yedisu bölgesinde yaşayan Hıristiyan (Nesturi) Türklerle İç Moğolistan'da yaşayan Hıristiyan Öngüt Türklerine aittir.

Sami kökenli bütün alfabeler gibi sağdan sola yazılan Süryani yazısının birkaç türü vardır. Bu yazının Yedisu ve Öngüt mezar taşlarında kullanılan türüne *Estrangelo* adı verilmektedir. *Estrangelo* alfabesi Mani alfabesine benzer; daha doğrusu, Mani yazısı Estrangelo yazısından çıkmıştır. Mani alfabesinde olduğu gibi, bu yazıda da *b* ile *p, k* ile *g* ve *s* ile *ş* birbirlerinden ayırt edilir. Ünlülerin yazımı da Mani alfabesinde olduğu gibidir.

Arap Alfabesi

Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabeler içinde, gerek kullanım süresinin uzunluğu gerekse yayılma alanının genişliği bakımından, en başta geleni hiç kuşkusuz, Arap alfabesidir. Altay Türkleri, Yakutlar ve Çuvaşlarla Karaylar (Karaimler), Gagauzlar ve Karamanlılar gibi küçük Türk toplulukları dışındaki bütün müslüman Türk zümreleri İslam dininin Türkler arasında yayılmaya başladığı IX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl ortalarına kadar kendi dil ve diyalektlerinin yazımında Arap alfabesini kullanmışlardır. Arap alfabesi, Doğu Türkistan'da, Çin'in Sinkiang eyaletinde yaşayan Uygurlar (eski Uygurların torunları) tarafından 1960lı yılların ortalarına kadar kullanılmıştır. Daha sonra Latin alfabesine geçilmiş ise de 1980lerin başından itibaren yeniden Arap alfabesine dönülmüştür. Bugün, Irak'ta, Kerkük ve yöresinde yaşayan Türklerden başka Arap alfabesini kullanan Türk topluluğu yok gibidir.

Arap alfabesi, Batı Sami kökenli bir hece yazısından, Arami alfabesinin bir türünden gelişmiştir. İslam çağının başlarında Arap alfabesinin Kûfi ve Neshi olmak üzere başlıca iki türü vardı. Kûfi yazı giderek yerini Neshi'ye bırakmıştır. Modern Arap alfabesi, işte, işlek olarak kullanılan bu Neshi türünden gelişmiştir. İşlek yazının yozlaşması ile Arap harfleri o denli birbirine benzer hale gelmiştir ki, onları diakritik noktalarla ayırt etmek zorunlu olmuştur.

Arap alfabesinde, bilindiği gibi, 28 harf vardır. Bunlardan üçü, *elif, vav* ve *ye,* Arapça'daki uzun *ā, ū* ve *ī* ünlülerinin yazımında kullanılır, kısa *a, u* ve *i* ünlüleri ise *fetha, damme* ve *kesre* denilen "hareke"ler ya da ünlü işaretleri ile gösterilirdi. Hece ve söz sonundaki ünsüzler bu harflerin üzerine konulan *cezme* ya da *sükûn* işareti, ikiz ünsüzler de ünsüz işaretinin üstüne konulan *şedde* ile belirtilirdi. İlk müslüman Türklerden Karahanlılar Türkçeyi işte bu 28 harfli Arap alfabesi ve büyük bir olasılıkla Arap yazım sistemi ile yazmışlardır.

Karahanlılar döneminde Türkçeyi Arap harfleri ile ilk kez yazanlardan biri, hiç kuşkusuz, büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud'tu. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lugati-t-türk* (l073) adlı eşsiz Türkçe-Arapça sözlüğünde uyguladığı sistem şöyledir: Söz başındaki kısa *a* ve *e* ünlüleri *fetha*'lı *elif*'le (*at, et* vb.), kısa *ı* ve *i*

ünlüleri *kesre*'li *elif*'le (*ıt* "it", *iç* vb.), kısa *o, u, ö* ve *ü* ünlüleri de *damme*'li *elif*'le (*ok, us, öng* "ön", *üç* vb.), söz içindeki kısa *a* ve *e* ünlüleri *fetha* (*adak* "ayak", *etek* vb.), kısa *ı* ve *i* ünlüleri *kesre* (*ağız, ilik* vb.), kısa *o, u, ö* ve *ü* ünlüleri de *damme* ile (*konuk, köküz* "göğüs" vb.) gösterilir. Uzun ünlülerin yazımına gelince, Karahanlı Türkçesinde bulunduğu kuşkusuz olan uzun ünlüleri Kâşgarlı Mahmud Arapçada "uzatma harfleri" (*hurûfü-l-medd*) denilen *elif, vav, ye* ve bunların birleşimleri ile yazmıştır. Kaşgarlı, söz başındaki uzun *ā* ünlüsünü yan yana konulmuş iki *elif*'le (*āt* "ad, isim", *āl* "hile" vb.), uzun *ī* ve *ī* ünlülerini *kesre*'li *elif* ve *ye* ile (*īd-* "göndermek", *īş* "iş" vb.), uzun *ō, ū, ȫ ve ǖ* ünlülerini de *damme*'li *elif* ve *vav* ile (*ōn* "10", *ūç* "uc", *ȫç* "öc", *ǖn* "ün, ses" vb.), söz içindeki uzun *ā*, *ī/ī* ve *ō/ū/ȫ/ǖ* ünlülerini ise, sırasıyla, *elif* (*bāş* "yara", *yāt* "yad, yabancı" vb.), *ye (tīn* "nefes", *tīş "diş"* vb.) ve *vav* (*tōn* "don, elbise", *būt* "but, bacak", *kȫk* "gök, mavi", *sǖt* "süt" vb.) ile göstermiştir. Söz sonundaki ünlülerin yazımına gelince, Kâşgarlı bunları daima *elif, ye* ve *vav* ile yazmıştır.

Kâşgarlı'nın Türkçedeki ünlülerin yazımı için uyguladığı bu yöntemin, Arap yazım sisteminin, XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'da yazılan karışık dilli (Oğuzca-Doğu Türkçesi), hatta Oğuzca bazı yapıtlarda da kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, karışık dili yapıtlardan *Behcetü-l-hadâ'ik*'te bu yöntem uygulanmıştır.

Türkçedeki ünsüzlerin yazımına gelince, Kâşgarlı Mahmud burada da genel olarak Arap yazım sistemine bağlı kalmış ve İranlıların Arap alfabesine kattıkları üç noktalı *pe,* üç noktalı *çe* (çim) ve iki çizgili *ge* harflerini kullanmamıştır. Kâşgarlının yazım sisteminde, sonuç olarak, *b* ile *p,* c ile *ç* ve *k* ile g ünsüzleri ayırt edilmez. Büyük dilcimizin Karahanlı Türkçesinin Arap alfabesiyle yazımında yaptığı değişiklikler Fars alfabesindeki üç noktalı *je* harfini, bir de kendisinin "*f* ile *b* arasında söylenen bir ses" diye tanımladığı ötümsüz çift dudak sızıcısı için üç noktalı *vav* harfini kullanmasıdır. Kâşgarlının Arap alfabesini Türkçeye uygularken yaptığı önemli yeniliklerden biri, ilk Oğuzca yapıtlarla Osmanlıcadaki uygulamanın tersine, *tı* ve *sad* harflerini kullanmamış olmasıdır. Kâşgarlı art ünlülü sözlerdeki *t* ve *s* ünsüzlerini de *te* ve *sin* harfleriyle yazar. Bu uygulama Karahanlı Türkçesinden Çağataycaya da geçmiş ve Doğu Türkçesi yazım sistemini Batı Türkçesi (Osmanlı) yazım sisteminden ayıran kurallardan biri olmuştur. Kâşgarlı Mahmud, Türkçedeki geniz *n*'si için de ayrı bir harf kullanmamış ve bu sesi, Uygur yazım geleneğine bağlı kalarak *nun* ve *kef* ile göstermiştir.

Türkçenin Arap alfabesiyle yazımında baştan beri uygulanan sistemlerden biri de bütün ünlülerin *elif, vav* ve *ye* ile gösterildiği "tam yazım" (*plene writing*) sistemidir. Bu sistem Uygur yazım geleneğinin etkisiyle uygulanmış olmalıdır. *Kutadgu Bilig*'in Arap harfleriyle yazılmış Fergana nüshası (XII. yüzyıl?) ile Kahire nüshasında (XIII. yüzyıl?) ve biricik nüshası Türk ve İslam Eserleri Müzesinde

bulunan satıraltı Kur'an çevirisinde (XI. ya da XII. yüzyıllar) tam yazım sistemi uygulanmıştır. Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile Çağataycanın yazımında uygulanan sistem de, bilindiği gibi, tam yazım sistemidir. Harezm Türkçesi döneminde ayrıca başvurulan "hareke" sistemi Çağatayca'da tamamıyla bırakılmıştır.

Batıda, Anadolu alanında yazılan karışık dilli (örneğin, *Behcetü-l hadâ'ik*) ve Oğuzca (Eski Anadolu Türkçesi) bazı yapıtlarda daha çok Arap yazım sisteminin ya da "eksik yazım" yönteminin uygulanmış olduğuna yukarıda değinmiştik. Bununla birlikte, Eski Anadolu Türkçesi döneminde (XII.-XV. yüzyıllar) bazı yapıtlarda (örneğin, Şeyyad Hamza'nın *Destân-ı Yûsuf* adlı mesnevisi) "tam yazım" sisteminin, ya da ona yakın bir sistemin, uygulanmış olduğunu da görüyoruz. Oğuz Türklerinin Türkçenin Arap alfabesiyle yazımında yaptıkları yeniliklerden biri, söz içi ve sonundaki *e* ünlüsü için, *elif*'le birlikte, *he* harfini de kullanmış olmalarıdır. Söz içi ve sonundaki *e* ünlüsü, giderek, sadece *he* ile yazılır olmuştur.

Oğuz Türkleri, Türkçedeki *p, ç* ve *g* ünsüzlerini göstermek için de Farslardan *pe, çim* ve *gef* (kâf-ı Fârisi) harflerini almışlar ve böylece Arap alfabesini Türkçe için daha uygun bir biçime sokmuşlardır. Oğuz Türklerinin Arap alfabesine kattıkları harflerden biri de, geniz *n*'sini göstermek üzre, *kef* harfinin üzerine üç nokta koymak suretiyle icat ettikleri *sağır kef* (kâf-ı nûni)dir. Bununla birlikte, yazıda bu üç nokta çoğu kez ihmal edildiğinden, eski yapıtların çoğunda geniz *n*'si ile *kef* birbirine karışır ve okumada güçlük doğururdu. *Kâf-ı Fârisi*'nin ikinci çizgisi de ihmal edildiğinden, *k* ile g ünsüzlerini ayırt etmek de güçleşirdi.

Osmanlı yazımını Doğu Türkçesi yazımından ayıran başlıca farklardan biri de, art ünlülü sözlerdeki *t* ve *s* ünsüzleri için Arap alfabesindeki *tı* ve *sad* harflerinin kullanılmasıydı. Örneğin, *tag* "dağ" sözü Doğu Türkçesinde *te, elif* ve *gayın* harfleri ile yazılırken, Osmanlıcada *tı, elif* ve *gayın*'la, *su* sözü de, Doğu Türkçesinde *sin* ve *vav*'la yazılırken, Osmanlıcada *sad* ve *vav* harfleriyle yazılırdı.

Arap alfabesi ünsüz işaretleri bakımından zengin, ünlü işaretleri bakımından ise son derece yoksul bir alfabedir. Türkçenin 8 ünlüsünü göstermek için bu alfabede ancak üç harf, *elif, vav* ve *ye,* vardı. Türkler söz başındaki *a* ünlüsünü *med*'li *elif; e* ünlüsünü *hemze*'li *elif,* söz içi ve sonundaki *e* ünlüsünü ise açık hecelerde *he* ile yazmak, kapalı hecelerde ise hiç göstermemek suretiyle bu alfabenin *a* ile *e*'yi ayırt etmedeki yetersizliğini bir dereceye kadar gidermeğe çalıştılar. Ancak, Arap alfabesinin *ı* ile *i*'yi ve Türkçenin birbirinden ayrı dört yuvarlak ünlüsünü ayırt edemeyen sistemi karşısında bir şey yapamadılar.

Ermeni Alfabesi

XI. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'daki Ermeni devletinin Selçuklu Türklerince yıkılmasından sonra, Ermenilerin çoğu Kırım'a göçmüş ve oraya yerleşmiş-

lerdi. Göçmen Ermenilerin bir kısmı daha sonra Batı Ukrayna'ya gittiler. Kırım ve Ukrayna'daki bu Ermeniler yüzyıllarca Kıpçak Türklerine bağımlı olarak yaşadılar. Uzun süren bu temas sonucu Kıpçak Türkçesi bu Ermenilerin din ve devlet dilleri oldu. Kilisede ve resmi yazışmalarda Kıpçak Türkçesini kullanır hale geldiler. Ancak, yazılarını değiştirmediler ve konuştukları Türkçeyi Ermeni alfabesiyle yazdılar.

Ermeni alfabesi de Arami kökenlidir. Ermeni-Kıpçakçasında şu ünlüler yazıda ayırt edilir: *a, ı, o, u, e,* ve *i.* Ünlülerden *ö*, *ü* ve açık *e* Ermeni yazısında belirtilmez. Normalden kısa ünlüler de çoğu kez yazılmaz.

Ermeni alfabesiyle yazılmış yapıtların çoğu resmi belgelerdir, XVI. ve XVII. yüzyıllardan kalma bu belgelerin bir kısmı 1943'e kadar Kiev'te bulunuyordu. Bu belgeler 1944'teki Alman çekilmesi sırasında yanıp yok olmuştur. Bugün Viyana, Paris, Venedik, Breslav ve Krakov kentleri kitaplıklarında 30'a yakın Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe elyazması vardır. Bu yazmalar arasında bir Ermeni Kıpçakçası sözlüğü, Ermeni Kolonisi yıllıkları, türlü belgeler ve dini parçalar bulunmaktadır.

İbrani Alfabesi

Bugün Ukrayna ve Litvanya'da (1943'e kadar Kırım'da da!) yaşayan Musevi dinindeki Türk asıllı Karaylar ya da Karaimler dini yapıtlarda İbrani alfabesini kullanmışlardır. En eski Tevrat çevirileri XVI. (Haliç diyalektinde) ve XVIII. (Trakay diyalektinde) yüzyıllara aittir.

İbrani alfabesiyle yazılmış Karaimce yapıtlarda belirli bir yazım sistemi yoktur. Elyazmalarının çoğu harekelidir. İbrani alfabesinin ünlü işaretleri sistemi *a, e, i* ve çok daha önemli olarak *o* ve *u* ünlülerini ayırt eder. Trakay Karaimcesinde, çoğu kez, söz başındaki *ö* (elif-ye-o) ile *ü* (elif-ye-u) birbirinden ayırt edilir.

İbrani alfabesinde *b* ile *p*'nin ayrı işaretleri vardır. Buna karşılık, *b* ile *v*, *s* ile *ş* ayırt edilmez. Katışık ünsüzlerden *c, dal* ve *sad* harfleriyle, *ç* ve *ts* de *sad* harfiyle gösterilir. Geniz *n*'si için de, genellikle, Uygur ve Çağatay yazımında olduğu gibi, *nun* ve *gimel* (ge) harfleri kullanılır.

Karaimler XIX. yüzyıl sonlarından beri Avrupa etkisi altında yeni bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu yapıtlar Rus (İslav) ve Leh (Latin) alfabesiyledir.

Grek Alfabesi

1924 yılındaki Türk-Yunan mübadelesine kadar Orta ve Güney Anadolu'nun türlü yöreleri ile İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde yaşayan ve kendilerine

Karamanlılar denilen Grek-Ortodoks Türkler, diyalektlerini yüzyıllar boyunca Grek alfabesi ile yazmışlardır.

Grek alfabesiyle yazılmış Karamanlı Türkçesi elyazmalarının en eskileri XVI. yüzyıldan kalmadır. XVI. ve XVIII. yüzyıllardan da pek çok yazma kalmıştır. XVIII. yüzyıldan başlayarak İstanbul'da, İzmir'de ve Avrupa'nın birçok kentinde Karamanlı Türkçesi ile kitaplar basılmıştır. Karamanlı diyalekti ile yazılmış elyazmaları ile kitapların çoğu Grekçeden çevrilmiş dini yapıtlardır.

Karamanlı Türkçesinin yazımında kullanılan modern Grek alfabesinde *a* (alfa), *e* (episilon), *i* (yōta, ēta) ve *o* (omikron) ünlüleri için ayrı harfler vardır. *U* ünlüsü *omikron* (o) ve *upsilon* ile, *ö* ünlüsü de *omikron* ve *yōta* ile gösterilir. *Ü* ünlüsü yazıda ayırt edilmez ve *u* ünlüsü gibi yazılır. Ünsüzlerden *b* ile *p* ayırt edilmez; her ikisi de *pi* (p) ile gösterilir. *D* ünsüzü daha çok *tau* (t), seyrek olarak da *delta* (d) ile yazılır. Karamanlılar öndamaksıl (ince) *k* ve g ünsüzlerini *kappa* (k) ve *yōta* ile, *y* ünsüzünü *gamma* ya da *gamma* ve *yōfa* ile gösterirler. Katışık ünsüzlerden *c* için *delta* ve *zeta* (z), *ç* için ise *tau* ve *zeta* kullanılır. Grek alfabesinde *ş* için ayrı bir işaret yoktur; *sigma* (s) harfi hem *s*'yi hem de *ş* ünsüzünü gösterir.

Latin Alfabesi

Türk zümreleri içinde Latin asıllı bir alfabeyi ilk kez kullananlar Azerilerdir. Azeri aydınları arasında Arap alfabesini değiştirme düşüncesinin başlangıcı XIX. yüzyıla kadar gider. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında ünlü Azeri dramaturgu Mirza Fethali Ahundov, Arap alfabesinin bırakılıp yerine Latin-İslav asıllı yeni bir alfabenin kabul edilmesini önermişti. Ancak toplumsal ve politik şartlar o dönemde böyle bir düşüncenin gerçekleştirilmesine, hatta tartışılmasına elverişli değildi,

Azeri Türkçesinin yazımı için Latin alfabesi asıllı bir alfabenin hazırlanması ancak Sovyet Devriminden sonra, 1922'de gerçekleşti. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde 1923-24 yıllarında yayımlanan bir genelgede yeni Türk (Azeri) alfabesinin kullanımının zorunlu olduğu bildiriliyordu. Bununla birlikte Latin asıllı yeni alfabe ancak 1925'te öğretimde kullanılmaya başlandı.

Latin asıllı ilk Azeri alfabesinde Latin alfabesinden alınmış 6 ünlü işareti ile 18 ünsüz işareti vardı. Latin alfabesindeki *u* harfi *ü* sesini) *y* harfi de *u* sesini gösteriyordu. *Ş* ünsüzü için de Rus alfabesindeki *z* harfi seçilmişti. *C*, geniz *n*'si, *ö,* açık *e, j* ve *ı* sesleri için ise türlü diakritik işaretlerle yeni harfler uydurulmuştu. Latin asıllı bu Azeri alfabesinde 1933 ve 1938 yıllarında iki kez değişiklik yapıl-

mış, 1939 Mayısında ise bu alfabe yerini İslav asıllı yeni Azeri alfabesine bırakmıştır.

Bununla birlikte, Latin alfabesiyle yazılan ilk Türk dili Azeri değil, Yakutçadır. 1819'dan beri İslav alfabesiyle yazılmakta olan Yakutça için 1917'de ünlü pedagog S. A. Novgorod, Uluslararası Fonetik İşaretlerini esas kabul ederek 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe düzenlemişti. Yakutça 1917'den 1939 yılına kadar bu alfabe ile yazıldı.

SSCB'de Yakutça ve Azeri'den sonra Latin alfabesiyle yazılan üçüncü Türk diyalekti Karaçayca-Balkarcadır. Bu diyalekt için 1924'te İ. Akbayev ve İ. Abayev tarafından hazırlanan Latin alfabesi 31 harften oluşuyordu. 1926 Baku Türkoloji Kongresinden sonra kabul edilen 3 yeni harfle bu sayı 34'e çıkmıştı.

SSCB'de konuşulan öbür Türk dil ve diyalektleri de aşağıda gösterilen yıllar arasında *Yangalif* (Yeni alfabe) denilen ve birbirlerinden ufak-tefek bazı farklarla ayrılan Latin asıllı yeni alfabelerle yazılmıştır: Altayca (1928-1938), Başkırtça (1930-1940), Gagauzca (1932-1957), Hakasça (1929-1939), Karakalpakça (1928-1940), Kazakça (1928-1940), Kırgızca (1928-1940), Kırım Tatarcası (1929-1938), Kumukça (1928-938), Nogayca (1928-1938), Özbekçe (1930-1940), Tatarca (1927-1939), Tuvaca (1930-1943), Türkmence (1929-940), Uygurca (1930-1947).

Türkiye'de 1928'de gerçekleştirilen yazı devrimi ile Türkçe, belgelerle izleyebildiğimiz 1300 yıllık tarihi boyunca ilk kez her sesinin ayrı bir harfle gösterildiği, yüzde yüze yakın fonetik bir yazıma kavuşmuştur. Bugünkü alfabemiz yalnız Türkçenin yabancı dillerden (Arapça ve Farsçadan) aldığı bazı ödünç fonemleri yazmaya elverişli değildir (örneğin *katil* "öldüren" sözündeki /q/ ile *kâr* sözündeki /k/ gibi).

Latin asıllı yeni Türk alfabesi, bilindiği gibi, Kıbrıs ve eski Yugoslavya'da yaşayan Türklerce de kullanılmaktadır.

Bugün Türk zümreleri içinde dillerini bizden sonra Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazanlar, Çin'in Sinkiang eyaletinde yaşayan Uygurlar'la Kazaklardır. Uygurca son zamanlara kadar Arap alfabesiyle yazılıyordu. Uygurlar 1960'ların ortalarında Latin asıllı yeni bir alfabe kabul etmişler ve Yeni Uygurcayı bu alfabe ile yazmaya başlamışlardır. Ancak 1980'li yılların başında yeniden Arap alfabesine dönmüşlerdir.

Latin asıllı yeni Uygur alfabesinde 8 ünlü işareti vardır. Bunlardan *a, i, o, u,* ve *ü* harfleri bizim alfabemizdeki ünlü işaretleri ile eşdeğerlidir. *e* harfi Uygurca-

daki kapalı *e* sesi için kullanılır. Açık *e* ünlüsü de ters çevrik miniskül *e* harfi ile gösterilir. Ortasına dalgalı bir çizgi çekilmiş *o* harfi ise *ö* dür.

Yeni Uygur alfabesinin bizim için şaşırtıcı olabilecek yanı bazı harflerin değerleridir. Örneğin, *x* harfi *ş* sesini, *q* harfi de *ç* sesini temsil eder. Uygur alfabesinde *k* harfi yalnız ince *k* ünsüzünü gösterir. Kalın *k* sesi için *k* harfinin bir çengelle değiştirilmiş şekli kullanılır. *h* harfi Arap alfabesindeki noktalı *hı*'nın, çengelli *h* harfi ise noktasız *ha* ile *he*'nin karşılığıdır. *g* harfi ince *g* sesini gösterir; kalın *g* ünsüzü içinse miniskül *q* harfine benzer fakat çizgisi yuvarlak başından biraz ayrı özel bir harf kullanılır. *J* harfi *c* değerindedir; geniz *n*'si ise *ng* ile yazılır. Alfabenin öbür harfleri Türk alfabesindeki harflerle eşdeğerlidir.

Yeni Kazak alfabesi de birkaç işaret farkı ile Uygur alfabesinin aynıdır. Ünlülerden *i* sesi *e* ile, *e* sesi de aksanlı *ê* ile gösterilir. Kazak alfabesinde *j* harfi, bizim alfabemizdeki gibi, *j* sesini gösterir.

İslav Alfabesi

Bugün SSCB'nin türlü cumhuriyetleri ile bölgelerinde konuşulan Türk dil ve diyalektlerinin hepsi İslav asıllı alfabelerle yazılmaktadır. Bu bakımdan, Türkçenin yazımı için tarih boyunca kullanılmış ve kullanılmakta olan alfabeleri konu edinen bu yazımızda İslav alfabesine de değinmek gerekiyor.

İslav alfabesi, Grek alfabesi kökenlidir. IX. yüzyıl sonlarında Kiril adlı Bizanslı bir din adamı tarafından Eski Kilise İslavcası için düzenlenen bu alfabe, zamanla bazı değişikliklere uğrayarak, günümüze kadar gelmiştir. Bugün başlıca Doğu (Rus) ve Güney-Doğu (Bulgar) İslav dillerinin yazımında kullanılan bu alfabe, düzenleyicisinin adıyla, "Kiril alfabesi" diye de anılır.

Türk dilleri içinde İslav alfabesiyle yazılan ilk dil Çuvaşçadır. Eski Bulgar Türklerinin torunları olan ve öteden beri Volga-Kama bölgesinde yaşayan Çuvaşların yazıları yoktu. XVIII. yüzyıl başlarında Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlara giden Rus misyonerleri, bu dili Rus harfleri ile yazdılar. 1769'da Rus Bilimler Akademisi'nce yayımlanan ilk Çuvaşça gramerde Çuvaşça için 35 harften oluşan bir alfabe kullanılmıştır. Bu harflerin 31 tanesi Rus alfabesinden, 1 tanesi de (*g* harfi) Latin alfabesinden alınmıştı. Geri kalan 3 işaret ise çift harflerle oluşturulmuş birleşimlerdi. Bundan aşağı yukarı yüz yıl sonra, 1871'de, Çuvaşların ilk hocaları sayılan İvan Yakovleviç Yakovlev, Çuvaşça için İslav asıllı yeni bir alfabe düzenledi. Bu alfabe fonemikti ve 28 harften oluşuyordu. Çuvaşça 1938'e kadar, zaman zaman ufak-tefek değişikliklere uğrayan bu alfabe ile yazıldı. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiştir ve 36 harften oluşur.

İslav alfabesiyle yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. Yakutça için ilk alfabe 1819'da düzenlenmişti. Bununla birlikte Yakutçanın ilk bilimsel alfabesi Otto Böhtlingk'in 1851'de yayımlanan Yakutça gramerinde kullandığı İslav alfabesidir. Bu alfabe 29 harften oluşur. Böhtlingk, Yakutçadaki uzun ünlüleri harflerin üzerine koyduğu düz çizgi ile, ikiz ünlüleri (diftong) de ünlü birleşimleri ile (*ie, uo, üö* gibi) göstermişti. 1917'den 1939'a kadar Latin asıllı bir alfabe ile yazılan Yakutça 1939'dan beri yine İslav asıllı ve 40 harften oluşan bir alfabe ile yazılmaktadır. Bu alfabede uzun ünlüler çift ünlü işareti ile gösterilir.

SSCB'deki Türk dillerinden Hakasça da 1924'ten 1929'a kadar İslav alfabesiyle yazılmış, 1929'da bu dil için Latin asıllı yeni bir alfabe kabul edilmiş, 10 yıl sonra bu alfabe bırakılarak Hakasça yeniden İslav alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır.

SSCB'deki türlü Türk dil ve diyalektleri aşağıda gösterilen yıllardan beri İslav alfabesi ile yazılmaktadır: Azeri (1939 [1991'e kadar]), Altayca (1938), Başkurtça (1940), Gagauzca (1957), Hakasça (1939), Karaçayca-Balkarca (1936), Karakalpakça (1940), Kazakça (1940), Kırgızca (1940), Kırım Tatarcası (1938), Kumukça (1938), Nogayca (1938), Özbekçe (1940), Tatarca (1939), Tuvaca (1943), Türkmence (1940 [1996'dan itibaren Latin alfabesi resmi devlet yazısı olarak kabul edilmiştir.), Uygurca (1947).

İslav alfabesinin SSCB'deki Türk dil ve diyalektleri için kullanılması aslında bir yenilik değildi. Yukarıda da değindiğimiz gibi, XIII. yüzyılda Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlar ve Yakutlar arasına giden Rus misyonerleri bu Türk dillerini, doğal olarak, Rus alfabesiyle yazmışlardı. XIX. yüzyıl Rus türkologları ile ünlü türkolog Radloff da Türk dil ve diyalektleri için, yine pek doğal olarak, İslav alfabesi esaslı yazı çevrimi (transcription) sistemleri kullanmışlardı. Bugün de birçok Sovyet türkologu Türk dil ve diyalektleri konusundaki yapıtlarında İslav alfabesi asıllı yazı çevrimi sistemleri kullanıyorlar. Ne var ki, bilimsel çalışmalarda kullanılacak özel yazı çevrimi ile bir dilin yazımında kullanılacak alfabe ayrı şeylerdir. Türk dil ve diyalektleri araştırmalarında uzun süre İslav alfabesi asıllı yazı çevrimi sisteminin ya da sistemlerinin kullanılmış olması SSCB'deki Türk dil ve diyalektleri için en elverişli alfabenin İslav alfabesi olduğu ya da olacağı anlamına gelmez, gelmemeliydi.

İslav alfabesinin Türk dil ve diyalektlerinin yazımı için Latin alfabesinden daha elverişli olduğu da ileri sürülemez. İslav alfabesinde, bilindiği gibi, *ö* ve *ü* ünlüleri ile açık *e* (Alman alfabesinde *ä* ile gösterilen *e*) ünlüsü için uygun harfler yoktur. Bu nedenle, *ö* için ortasında dalgalı bir çizgi olan *o, ü* için düz kuyruklu küçük boyda majiskül *y,* açık *e* ünlüsü için de ters çevrik miniskül *e* harfleri uy-

durulmuştur. Oysa, bu ünlüleri gösterecek harfler Latin alfabesinde hazır olarak vardır (Alman alfabesindeki *ö, ü* ve *ä*). İslav alfabesinde Türk dil ve diyalektlerindeki seslerden ötümlü katışık *c,* artdamaksıl (kalın) *k,* artdamak sızıcısı g (bizim yumuşak *ğ* ile gösterdiğimiz ses), soluksul *h* ve geniz *n*'si için de harfler yoktur. Bu nedenle, bu ünsüzleri göstermek için türlü yollara başvurulmuştur. Örneğin, *c* sesi Azeri alfabesinde İslav alfabesindeki *ç* harfine konulan ince dik bir çizgi, Türkmen ve Uygur alfabelerinde *j* harfine takılan bir çengel ile belirtilirken bu ses Karaçay-Balkar alfabesinde *dj* harf birleşimi ile, Yakut alfabesinde de *d* harfinden sonra yazılan inceltme işareti ile gösterilir. Öbür ünsüzleri göstermek için de ilgili harflerde buna benzer değişiklikler yapılmıştır. Oysa, Latin alfabesinde bu seslerin çoğu için hazır harfler ya da harf birleşimleri vardır: Kalın *k* için *q,* geniz *n*'si için *ng,* soluksul ünsüz için *h* vb. gibi.

SSCB'deki Türk dilleri alfabelerinin bir kusuru bu alfabelerde bazı harflerin Rusçadaki değerleri ile kullanılmasıdır. Bazı alfabelerde, örneğin Türkmen alfabesinde, *e* harfi (Rusça adı ve değeri *ye*) söz başında *ye,* söz içi ve sonunda ise *e* değerindedir. Oysa bu alfabede *y* için ayrı bir harf bulunmaktadır. Yine birçok alfabelerde iki noktalı *ë* harfi (Rusça adı ve değeri *yo*), yalnız Rusça sözlerde değil, Türkçe sözlerde de *yo* değerinde kullanılmaktadır. Oysa bu alfabelerde *y* ve *o* için ayrı harfler vardır. Rus alfabesindeki *ya* ve *yu* harflerinin Türk dilleri alfabelerine dahil edilmesi de aynı şekilde, bir fazlalıktır. Çünkü bu harfler yalnız Rusçadan geçmiş sözlerin yazımında değil, Türkçe sözlerin yazımında da kullanılıyor. Hatta Tatar alfabesinde *ya* harfi aynı zamanda *yä, yu* harfi de aynı zamanda *yü* değerindedir. Bu uygulamalar SSCB'deki Türk dilleri alfabelerinin çoğunu ne fonetik ne de fonemik olmayan alfabeler durumuna sokmuştur. Oysa, bilindiği gibi, bir dilin yazımı için ideal alfabe ya fonetik ya da fonemik olan bir alfabedir. Alfabeleri 10 yıl gibi çok kısa bir süre içinde iki kez değiştirilen Türk dillerinin ya fonetik ya da her fonemin ayrı bir işaretle karşılandığı fonemik bir alfabeye sahip olamamaları üzücüdür.

Seçme Kaynakça

Genel

Gelb, I. J, 1963: *A Study of Writing,* Chicago (2. baskı).

Holger, P., 1962: *The Discovery of Language, Linguistic Science in the Nineteenth Century,* Bloomington (3. baskı).

Jensen, H, 1925: *Geschichte der Schrift,* Hanover.

Köktürk Alfabesi

Thomsen, V., 1893: "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire", *Bulletin de l' Acadèmie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark,* Copenhague , ss. 285-299.

––, 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déschiffrées,* Helsingfors.

––, 1912: "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang", *JRAS*, ss. 217-267.

––, 1913: "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi", *JSFOu* XXX: 4, ss. 1-9.

Malov, S. Ye., 1951: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Mosko-va-Leningrad.

––, 1952: *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov,* Moskova-Leningrad.

––, 1925: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii.*

Polivanov, E. D., 1925: "İdeografiçeskiy motiv v formatsii orkhonskogo alfavita", *Byulleten Sredno-Aziatskogo Gosud, Universiteta,* Taşkent, s. 9.

Tekin, T., 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 69, Bloomington, ss. 21-49.

Uygur Alfabesi

Gabain, A. von, 1950: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig (2. baskı), ss. 15-28.

Le Coq, A. v., 1919: "Kurtze Einführung in die uigurische Schriftkunde", *MSOS* XXII, Westaisatische Studien, ss. 92-109.

Müller, F. W.K., 1891: "Zur Frage über den Ursprung der uigurisch-mongolisch-mandschurischen Schrift", *WZKM,* V, s. 182 ve devamı.

Brahmi Yazısı

Gabain, A. von, 1950: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig, ss. 32-41.

––, 1952: *Türkische Turfan-Texte VIII,* ABAW, K1. für Spr., Lit., Kunst, 7.

Süryani Alfabesi

Chwolson, D., 1890: *Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie;* nebst einer Beilage: W. Radloff: *über das türkische Sprachmaterial dieser Grabinschriften,* St. Petersburg.

Grønbech, K., 1939: *Turkish Inscriptions from Inner Mongolia,* Monumenta Serica, IV, ss. 305-308.

Mani Alfabesi

Le Coq, A. von, 1912, 1919, 1922: "Türkische Manichaica aus Chostscho", *APAW* I, II, III.

––, 1911: "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tunhuang, being a Confessionprayer of the Manichaean Auditores", ss. 277-314.

Lidzbarski, M., 1916: "Die Herkunft der manichaischen Schrift", *SBAW,* Phil.-hist. Kl. 50, ss. 1213-1222.

Arap Alfabesi

Atalay, B., 1939-1940: *Dîvânü Lugat-it-Türk Tercümesi* I-III, Ankara.

T.D.K., 1942: *Kutadgu Bilig* (Fergana Nüshası), Tıpkıbasım, Ankara.

T.D.K., 1943: *Kutadgu Bilig* (Mısır Nüshası), Tıpkıbasım, Ankara.

Grek Alfabesi

Eckmann, J., 1950: "Yunan harfli Karamanlı İmlâsı hakkında", *Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar,* Ankara, ss. 27-31.

––, 1950: "Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar I. Phonetica", *AÜ DTCF Dergisi* VIII, ss. 165-200.

Ermeni Alfabesi

Lewicki, M. ve R. Kohnowa, 1957: "La version turque-kiptchak du code des lois des Arménien polonais", *RO,* 21, ss. 153-300.

Tryjarski, E., 1968: *Dictionaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises,* c. I, Fas. 1: A-H, Warsawa.

İbrani Alfabesi

Pritsak, O., 1959: "Das Karaimische", *PhTF,* Wiesbaden, ss. 318-340.

Musayev, K.M., 1964: "Grammatika karaimskogo yazıka", Moskova.

İslav Alfabesi

Musayev, K. M., 1965: *Alfavitı yazıkov narodov SSSR,* Moskva.

An SSSR, lns. Yaz., 1972: *Voprosı soverşenstvovaniya alfavitov tyurkskikh yazıkov SSSR,* Moskva.

[TANITMA] ***Varqa ve Gülşāh: A Fourteenth Century. Anatolian Turkish Mesnevī by Yūsuf-i Meddāh.*** **Edited with translation, glossary, and introduction by Grace Martin Smith. Pp. 222+facsimiles (fifteen folios). Leiden: E. J. Brill. 1976. Gld. 64.**

Early Anatolian Turkish literature is quite rich in *me nevīs,* metrical romances based on the love stories of fabulous couples. If we disregard ʻAlī's *Qiṣṣa-i Yūsuf* written in a mixed dialect, i.e., the Oghuz dialect mixed with Eastern Turkic elements, Şeyyād Ḥamza's *Destān-i Yūsuf* (which probably dates from the second half of the thirteenth century) is the first of such poems composed in pure Anatolian Turkish. At the end of the thirteenth century, another Anatolian poet, Suli (Süli?) Faqīḥ, produced a much longer (4,800 couplets) metrical romance based on the Koranic love story. From the following century we possess at least three such poems: Yūsuf-i Meddāḥ's *Varqa ve Gülşāh* (1342-43 or 1368-69), Hoca Mesʻūd's *Süheyl ü Nevbahār* (1378), and Şeyxoğlu Muṣṭafā's *Xurşīdnāme* (1387).

The book under review is the critical edition of one of these metrical romances, that of *Varqa ve Gülşāh* by Yūsuf-i Meddāḥ. It begins with an introduction (pp. 1-21) that gives information on literary activities in Anatolia in the thirteenth and fourteenth centuries, on the author, and on his main work, *Varqa ve Gülşāḥ,* and the various copies of this work. So far it has generally been assumed that Yūsuf's work is practically identical with the Persian poet ʻAyyūqī's story of Varqa and Gülşāḥ (which probably dates from the twelfth century). After comparing the two versions, Dr. Smith has come to the conclusion that these two works are by no means identical, that is, Yūsuf's work is not a translation of ʻAyyūqī's metrical romance.

The introduction also contains a short section on the linguistic and spelling peculiarities of the text (pp. 17-20). Among the spelling features, indication of the accusative suffix *-ı/-i* by *hemze* occasionally and that of *iżāfe* (*-ı/-i*) by *vav* in some cases are especially noteworthy. Also remarkable is the determination of spelling by the meter, i.e., the use of letters of prolongation to indicate the vowels of metrically long syllables or the omission of these letters to designate the vowels of metrically short ones, e.g., شاو شوب *sevišüb* (29 b), كالولردى *gelürler-di* (31 a), دكينالر *degineler* (56 a), نيبا *beni* (187 a), جنى *canı* (1479 b). It goes without saying that this practice prevents the determination of the originally long vowels of genuine Turkic words through the meter.

The introduction is followed by the text in transcription and its English translation (pp. 24-213). Let it be said beforehand that the editor has generally been successful in reading the original copy, i.e., the Koyunoğlu manuscript, which is written in a cramped and indeed difficult script. In reconstructing the text, she has used this copy as the basic manuscript because, in spite of its obvious scribal errors, it seems that the Koyunoğlu copy is the most reliable one. In order to reproduce a more or

less correct text, however, the editor often refers to the other copies, mainly to the Paris and Yozgat manuscripts and less frequently to the Üsküdar (Selim Ağa Library, Kemankeş, No. 539) manuscript. It should be said that Dr. Smith has generally been successful in identifying the textual errors made by the copyists and in correcting them with the help of the meter.

In spite of many such corrections, however, quite a number of verses in the text have remained uncorrected. For example, the author reads گوهر the Persian word for "pearl", *gevher* wherever it occurs: *ikisi iki gevherden gev arı* (19a), *al ṭayusı eydür i adı gevher* (746a), *laʿl u yāqūt u zümürrüd hep gevher* (808a). In all these verses, the first syllable of the work is measured short. Consequently, if we read it *gevher,* all these lines are metrically defective. On the other hand, in spite of its spelling with *vav,* if we read it *güher,* these verses are metrically correct. There are cases, however, in which we have to read this word *gevher,* e.g., *o1 daxı bir qīmetī gevher bulur* (17b). Obviously, the poet makes use of the existence of alternative forms in the language.

Other metrically defective lines occurring throughout the work could also be corrected easily. Thus, line 199a, which reads *vardı ṣavdı süñüsin o1 itüñ*, could be corrected as *vardı ṣavdı süñüsini ol itüñ*, and line 332b, reading *šehd u šīrīn šekeristānum benüm,* as *šehd u šīrīn šekkeristānum benüm.* Similarly, line 399b, which reads *aldı šehrden ṭašra čıqdı qamusın,* should be read *aldı šardan ṭašra čıqdı qamusın* (the Turkicised, contracted form *šar* occurs frequently in Old Anatolian Turkish), and line 790b, reading *nidiser eydem qalanın yarın,* and *nidiser eydem qalanını yarın* (the Yozgat manuscript has *qalanını*). Even more radical changes could and should have been made in order to reconstruct metrically correct verses. For example, couplet 376 reads as follows: *didi-kim yā pāsbān Varqa benem/dōstvañ size yayıya düšmen benem.* Since the words immediately preceding *benem* in both lines do not rhyme, these lines cannot be regarded as rhymed. Besides, the second line is metrically defective, even if we regard the word *dōst* as one syllable metrically. Consequently, the reconstruction of this couplet should be as follows: *didi-kim yā pāsbān Varqa benem/dōstvan size yaġıya düšmenem.* Similarly, couplet 633 reads as follows *nice kim er diledi ol šīr-i ner/ cümle ṣumm bekem oldı gör neyder.* The second line is metrically defective. Two corrections must be made: first, *neyder* should be read *nider,* and second, *ṣumm bekem* must be read *ṣummun bukmun,* "deafs and dumbs", because this is a citation from the Koran. Thus, the line should be reconstructed to read *cümle ṣummun bukmun oldı gör nider,* "they all were as if deaf and dumb; see what he did."

In some cases, metrically defective verses result from the editor's misreading of certain words. For example, the word *dege* at the end of line 171a should be corrected as *degir,* since it is actually written دگر in the manuscript and it rhymes with *esīr!* Similarly, line 473a, which reads *bašlaruñ üstinde čaqa čaq tīġ,* "over their heads, the clashing of swords", should be corrected as follows:

bašlaruñ üstinde čaqāčāq-i tīġ, "over the heads, the clashing of swords" (the manuscript has چ قاچق, which is a misspelling for even the Turkicised form *čaqāčāq* of the Persian چ كاچاك). Likewise, the word *gökcek* in line 772a should be corrected to *gökcegi,* for this is what actually is written on p. 8v of the Koyunoğlu manuscript. Thus, the couplet reads *qamu ʿālem gökcegi bir dırnaġına/degmez ola tā ki bir bir saġına.* Still, there is an extra syllable in the first line. In my opinion, the word *bir* is superfluous here and the line should read as follows: *qamu ʿālem gökcegi dırnaġına.* Another such misreading is the word *yuvalanur* in line 1495a, which reads *geh sarāy ičinde ġalṭān yuvalanur,* "sometimes staggering inside the palace", (p. 198). What we actually have in the manuscript is يـ ولـ نور, i.e. *yuvlanur,* the aorist of *yuvlan-* "to roll", a form which alternates with the more common *yuvalan-* in Old Anatolian Turkish.

In the text there are some lines which either are non-Turkish or do not make sense at all. Some of them, however, could be corrected easily. Thus, line 737b, reading *šahlarınuñ bašı kesük buldılar,* is grammatically wrong for one may either say *šahlarnuñ bašın* or *šahlarını bašı* in such a context. The Koyunoğlu manuscript actually has *bašını,* which makes the line one syllable longer. If we reconstruct the line to read *šahlarını bašı kesük buldılar,* however, it is correct both grammatically and metrically.

Other misreadings are of minor importance but they occur frequently. Thus, for example, *iylüg-ile* (67a) should be corrected as *eylüg-ile, qodu* (112b) as *qadı, resᵘmle* (210) as *resmile, qāṣᵘd* (834b) as *qaṣīd, ügüš* (1125a) as *üküš, tabusına* (1563b) as *tapusına,* etc. Similarly*, yürüden* (2a), *yüridi* (14la), and *yüridiler* (433a) should have been *yörüden, yöridi,* and *yöridiler,* respectively. Likewise, *yuqaru* (381b, etc.) and *uyandı* (733b) should have been read *yoqaru* and *oyandı.*

The editor indicates the long vowels of Arabic and Persian loan-words with superimposed lines, which is a common practice, e.g., *yāqūt* (3a), *maqṣūdına* (4b), *fedā* (7b). However, throughout the work there are many cases in which such long vowels are not indicated, e.g., *šive* (26a), *axire* (194b), *bari* (410a), *ġayġa* (595b), *čapük-süvār* (586b), *aletin* (636b), *sinesinden* (1113b). In all these words long vowels should have been indicated by superimposed lines. Moreover, the editor could have drawn a line also over the *o* of the Turkicised word *xoca* (<P. خواجه) because the first syllable of this word is generally measured long in *Varqa ve Gülşāh: xōcaları čün sebaq virür idi* (30b), *xōcam oġlını severem cān-ile* (685 a).

On the other hand, however, the author employs this method also in the transcription of metrically long syllables of genuine Turkic works, which is not a common practice, e.g., *qātına,* "to the presence of" (459b), *qalqānını,* "his shield" (463a), *ṣavāšın,* "their fight" (629a), *tāyuñ,* "your uncle" (710a).

Another peculiarily of the transcription system is that the editor indicates the epenthetic vowels of some Arabic loanwords by writing them on a higher level, e.g., *qavᵘm,* "tribe" (273a, etc.). In my opinion, it is not necessary to adopt

such a transcriptional system. Besides, in the case of the word *qavm,* the inserted vowel would be *u,* not *ı*, in the Old Anatolian Turkish. In this connection, it should also be noted that the transcription of the Arabic word آخر as *āxʲr* in line 697b is wrong, for this word already consists of two syllables in Arabic.

Finally, with regard to the text, I would like to say a few words on the printing mistakes. Although the work under review is a well printed book, it is by no means free of misprints. On the contrary, *Varqa* ve *Gülşāh* is full of printing mistakes. One may encounter this kind of mistake on almost every page of the work. There are also some inconsistencies in the transcription of certain words which rather seem to belong to the editor; for example *silāḥšūra* (38a) but *silahšōr* (50b), *dōst* (376b) but *dūst* (1434b), *qīmetī* (17b) but *qīymetī* (99a) and *qiymetī* (808a, etc.).

The text and its translation are followed by a glossary of five and a half pages (pp. 215-220), and then by the facsimilies of the Koyunoğlu manuscript (15 folios). Although it is well-arranged, the glossary is too small, containing only some rather rare words and expressions. It should be emphasized that many rare words or linguistically important archaic forms are not included in the glossary, e.g., *eniš,* "descent" (2b; important for its initial *e*), *bular* "these" (28b, etc.), *xōca* "teacher" (30b, 685a; important because the first syllable is measured long), *pusı* "ambush" (75b; important for its initial *p*), *vaqt-i bičin* "harvest time" (670b), *göndür-* "to send" (750b), *odaq* "tent" (818b; transcribed as *ōdāq,* important for the voicing of *t*). It goes without saying that a complete glossary containing all the words occurring in the text would be much more useful for linguistic studies.

These are the shortcomings which caught my eye while turning the pages of the book under review. However, as I have already pointed out, all these are of minor importance and do not cause much harm to the value of the work.

In concluding this review, let it be said that Dr. Smith's work, in spite of the shortcomings mentioned above, is a useful book and a valuable contribution to Anatolian Turkish studies.

13

THE TARIAT (TERKHIN) INSCRIPTION

The Tariat or Terkhin inscription was found in four pieces in the Tariat region (*somon*) of the Arkhangay (North Khangay) *aymak* of the Mongolian People's Republic in 1957, 1969 and 1970. The first piece of the monument was found by the archaeologist Ts. Dorjsuren at a place called Doloon-mod in the valley of the river Terkhin-gol, 12 km to the west of the lake Terkhin-Tsagan-nur and 2 km to the south of the steep slopes of Tarbagatay (NorthWest Khangay) mountains. The Soviet-Mongolian epigraphical team (S. G. Klyashtornïy, Kh. Lubsanbaldan, M. Shinekhüü and B. Bazilkhan) made excavations in the location in 1969 and unearthed a stone tortoise which served as the base of the monument. Finally, in 1970, the archaeologist N. Ser-Odjav and V. V. Volkov who continued excavations in the same location were able to find the other two parts of the monument. The three pieces of the inscription and the stone tortoise were then transfered to Ulan-Bator and placed in the Institute of History of the Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic.

The Tariat (Terkhin) inscription has been studied and published by M. Shinekhüü[1] and S. G. Klyasthornïy[2] According to the information given by these authors the lengths of the three pieces of the monument are 70 *cm,* 90 *cm* and 75 *cm* respectively. Thus, the total height of the monument is 2.35 *m* (according to Klyashtornïy, however, it is 2.85 *m*). The monument is 27 *cm* wide on the top and 37 *cm* at the bottom. The thickness of the monument is 20 *cm.* Thus, the monument is in the shape of a rectangular prism the upper part of which is narrower than its lower part.

The stone tortoise which obviously served as the base of the monument is 1.17 *m* long, 85 *cm* wide and 38 *cm* high. The socket of the monument on it is 21 *cm* long, 30 *cm* wide and 20 *cm* deep.

Both the monument and the tortoise are made of light ash-coloredstone. The statue of the tortoise is chipped skillfully. On the right (according to Klyashtornïy, back) side of the statue the sentence *bunï y(a)r(a)t(ï)yma bökä tut(a)m* ("He who created this is Böke Tutam") is inscribed and a tamga in the shape of 𐱅 is engraved.

---

1 M. Shinekhüü, *Tariatïn Orkhon bičgijn šine dursgal*, Ulaan-Baatar 1975.

2 S. G. Klyaštornïy, *Terkhinskaya nadpis': ST* 1980, No.3, pp. 82-95.

All sides of the monument are covered with inscriptions. There are 7 lines on the front (east) and back (west) sides of the upper piece of the monument. The middle piece contains 8 lines on the same sides and the lower one 9. On the narrower right (south) and left (north) sides, however, there are only 6 lines. Thus, the total number of lines on the monument amounts to 30. The engraved runic letters are about 2–2.5 *mm* deep and 3 *cm* high. The distance between the lines is about 40 *mm.*

Shinekhüü's publication contains the photographs of only one side (west) of the monument and they are poorly taken or printed. Fortunately the author gives the reproduction of the text in the runic script three times in his book: first, as the texts of three pieces, secondly as the text of the whole monument, and finally as independent lines. Although there are some inconsistencies. Shinekhüü's reproduction is, on the whole, reliable and makes sense. Nevertheless, there are quite a few puzzling places which, for the time being at least, cannot be corrected.

Klyashtornïy's text is generally identical with Shinekhüü's reproduction, although it differs from the latter in some places.

Shinekhüü gives the text of the monument in the following order: west (a), north (b), east (v) and south (g). Klyashtornïy has the same order: This sequence, however, does not seem to be correct, because the east side does not follow the north. The inscription on the north side of the monument is probably the last part of the text, because the fifth line on this side reads as follows: ...*bit(i)gmä bunï y(a)r(a)t(ï)γma bilgä qutl(u)γ t(a)rq(a)n s(ä)ñün* ("He who inscribed and created this is General Bilge Kutlug Tarkan..."). Therefore, the right sequence of the text should be as follows : east south, west and north.

The Tariat (Terkhin) monument dates from 752 and 753**.** The Uygur khan by whose orders the monument was erected is undoubtedly Moyun Čor (747–759). This is evident from the first line on the west side which read as follows: *t(ä)ñrida bolm(ï)š (e)l (e)tm(i)š b(i)lgä q(a)γ(a)n.* As is known this was Moyun Čor's title which occurs also in the Shine-Usu inscription (N 1). Apart from this, the tamga 𐰴 on the right side of the stone tortoise resembles the one found at the end of the last line of the Shine-Usu inscription and the tamgaN engraved on the right upper corner of the east side of the monumement is identical with the first of the three tamgas engraved on the north side of the Shine-Usu memorial. Furthermore, some passages of the Tariat (Terkhin) inscription are almost identical with certain passages of the Shine-Usu inscription. Observe the following:

irt(i)m q(a)ra qum (a)šm(ï)š küg(ü)rdä köm(ü)r t(a)γda y(a)r üg(ü)zdä üč tuγl(u)γ türük bod(u)n ... (Shine-Usu, N 8) *= ... irt(i)m q(a)ra qum (a)šmiš*

küg(ü)rdä köm(ü)r t(a)γda y(a)r üg(ü)zdä üč tuγl(u)γ türük bod(u)nqa anta y(e)t(i)n̲č̲ (a)y tört y(e)g(i)rmikä (Tariat, E 7)

ozm(ï)š tig(i)n q(a)n bolm(ï)š qoœ yïlqa yorïd(ï)m ... (Shine-Usu, N 9) = *... ozm(ï)š t(i)g(i)n q(a)n bo̲lt̲ï q̂o̲oń yïlîq̂a yorïd(ï)m* (Tariat, E 9)

üč q(a)rlúq̂ y(a)bl(a)q s(a)q(ï)n(ï)p t(ä)zä b(a)rdï qur(ï)ya on ó̂q(q)a kirti l(a)γzïn yïlqa t[oqïd(ï)m?] ... (Shine-Usu, N 11) = *... (a)n̲t̲a k(e)srä ït yïlîq̂a üč q(a)rlúq̂ y(a)bl(a)q s(a)q(ï)n(ï)p t(ä)zä b(a)rdï qur(ï)ya on ó̂q(q)a kirti* (Tariat, S 3-4), etc.

As is seen, the same military activities are related-with the same words the two inscriptions from the mouth of the same person, i.e., Moyun Čor.

As we know from the Shine-Usu inscription, Moyun Čor had a monument erected probably in the year of the Dragon, i.e., in 752, when he spent the inner of that year at Ötüken: ... *qa ötük̲(ä)n yïš b(a)šï (a)n̲t̲a ... -iñ(i)z bašï (a)n̲t̲a ïdúq̂ b(a)š kid(i)ntä y(a)b(a)š tuq(u)š b(ä)lt(i)rintä [(a)n̲t̲a] y(a)yl(a)d(ï)m örg(i)n (a)n̲t̲a y(a)r(a)t(ï)td(ï)m čït (a)n̲t̲a toqïtd(ï)m bïñ yïll(ï)q tüm(ä)n künl(i)k bit(i)g(i)m(i)n b(ä)lgüm(i)n (a)n̲t̲a y(a)sï t(a)šqa/y(a)r(a)t(ï)td(ï)m* (Shine-Usu, E 9–10). The passage parallel to this in the Tariat inscription reads as follows: *ulu yilîq̂a ötük̲(ä)n ortusïn̲t̲a (a)s öñ(ü)z b(a)š q(a)n ïdúq̂ b(a)š k(e)d(i)nin̲t̲ä y(a)yl(a)d(ï)m örgin bun̲t̲a y(a)r(a)t(ï)d(dï)m čït bun̲t̲a toq(ï)tdïm bïñ yïl(l)ïq tüm(ä)n künl(i)k b(i)t(i)g(i)m(i)n b(ä)lgüm(i)n bun̲t̲a y(a)sï t(a)šqa y(a)r(a)t(ï)d(ï)m tulq̂ùu t(a)šqa tóq̂ïtd(ï)m* (Tariat, W 2-3). It is clear from these identical passages that the monument mentioned in the Shine-Usu insciption is the Tariat (Terkhin) inscription itself.[3] However, there is a puzzling point with regard to the exact date of the Tariat inscription. In Tariat W 1–2, Moyun Čor says that he spent the summers of the Tiger (750) and Serpent (753) years at the head of the Tez (River). Now, if the monument was erected in the Year of Dragon (752), how could he speak of an event which took place in the following year, i.e., in 753? The only solution seems to be as follows: The construction of the monument did start in 752, but it was not actually completed until the summer of the following year because of the military campaigns. Thus, at least the west and the north sides of the monument must have been inscribed in 753.

There are many misreadings in Shinekhüü's transcription of the runic text. Klyashtornïy's reading too is not free from mistakes. In my rendering of the text I

3 The word which was read ... *iñ(i)z* by Ramstedt in the passage taken from Shine-Usu inscription can now be repaired as *[(a)s ö]ñ(ü)z* or *[as ö]ñ(ü)z.*

have tried to correct most of these misreadings on the basis of the two reproductions produced by the two authors. Many puzzling places, however, remain as such. It goes without saying that in order to reproduce a more reliable and coherent text, one must either have excellent photographs of the inscription or be given the opportunity of studying the monument on the spot and closely.

The textual differences between Shinekhüü's and Klyashtornïy's reproductions, will be discussed in the excplanations section.

Transcription of the Text

East Side

E l: ... (ca. 75 letters are missing) *yoll(u)γ q(a)γ(a)n...bumïn qaγ(a)n üč q(a)γ(a)n ol(u)rm(ï)š (e)ki yüz yïl ol(u)rm(ï)š*

E 2: ... (ca. 75 letters are missing) *bod(u)nï q(a)za b(a)rm(ï)š uč[m(ï)š? bir?] (e)ki (atl(ï)γ(ï)n tük(ä)p b(a)rm(ï)š q(a)d(ï)r q(a)s(a)r (ä)bdi b(ä)rs(i)l y(a)t(ï)z oγ(u)z*

E3: ... (ca. 80 letters are missing) *(ä)čüm (a)pam s(ä)k(i)z on yïl ol(u)rm(ï)š ötük(ä)n (e)li t(ä)gr(ä)s (e)li (e)k(i)n (a)ra orqùn üg(ü)zdä*

E 4:. ... (ca. 82 letters are missing*) yïl ol(u)r<m(ï)š> (a)nta ... yïl b(a)rm(ï)š (a)t(ï)m(ï)n üza köök t(ä)ñri, (a)sra y(a)γ(ï)z y(e)r y(a)na*

E 5: ... (ca. 80 letters are missing) ... *-nt(a)r (a)t(a)nt(ï)m säk(i)z ot(u)z y(a)š(ï)ma yïl(a)n yïlqa türük (e)l(i)n (a)nta bulγ(a)d(ï)m (a)nta (a)rt(a)td(ï)m*

E 6: ... (ca. 75 letters are missing) *(a)tl(ï)γ(ï)n y(a)m(a)šdï bïña yorïdï ozm(ï)š t(e)g(i)n ud(a)rγ(a)nta yorïyur t(e)di (a)nï (a)lγ(ï)l t(e)di*

E 7: ... (ca. 50 letters are missing) *irt(i)m q(a)ra qum (a)šm(ï)š küg(ü)rdä köm(ü)r t(a)γda y(a)r üg(ü)zdä üč tuγl(u)γ türük bod(u)nqa (a)nta y(e)t(i)nč (a)y tört y(e)g(i)rmikä*

E 8: ... (ca. 75 letters are missing) *(a)nta toqt(a)rt(ï)m q(a)n[ïn (a)lt(ï)m] (a)nta yoq bolti türük bod(u)n(u)γ (a)nta (i)čg(ä)rt(i)m (a)nta y(a)na*

E 9:... *t(a)q(ï) ozm(ï)š tig(i)n q(a)n bolti qooń yïlïqa yorïd(ï)m*

South Side

S l: *(e)k(i)nti* ... (ca. 68 letters are missing) *b(i)č(i)n yïlïqa yorïd(ï)m ...* (ca. 25 letters are missing) *süñ(ü)šdüm (a)nta s(a)nčd(ï)m q(a)nïn (a)nta*

S 2: *tutd(u)m [q(a)tunïn (a)n̲t̲a (a)l̲t̲(ï)m]* ... (ca. 35 letters are missing) *(a)n̲t̲a kisrä b(a)šï k(ä)lti ... t(a)qïyu yïlïq̂a yorïd(ï)m yïll(a)d(ï)m b(e)š(i)n̲č̲ (a)y üč y(e)g(i)rmikä q(a)l(ï)šdï*

S 3: *süñ(ü)šd(ü)m (a)n̲t̲a s(a)n̲č̲d(ï)m ... b(ä)g* ... (ca. 25 letters are missing) *-t(i)m ičg(ä)r(i)p igd(i)r bül[ük] ... b(ä)n (a)n̲t̲a k(e)srä ït yïlïq̂a üč q(a)rlu͟q̂ y(a)bl(a)q s(a)q(ï)n(ï)p t(ä)zä b(a)rdï qur(ï)ya on ó͟q̂(q)a*

S 4: *kirti (a)n̲t̲a [ič(i)k]di ...* (ca. 20 letters are missing) *[ö]lt[i]... üč q(a)rluq t(a)γz(ï)n yïlqa to͟q̂(u)z t(a)t(a)r ... to͟q̂(u)z buyruq [b]ï[ñ] s(ä)ñüt q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ï)n q(a)ñ(ï)m q(a)nqa öt(ü)nti (ä)čü (a)pa (a)tï*

S 5: *b(a)r t(e)di ötü̲k̲(ä)n (e)li s(i)zdä (ä)b(i)r ti[di? öz(ü)m(i)n] (a)nta y(a)bγu (a)t(a)dï (a)n̲t̲a k(e)srä küsgü yïlïq̂a sinl(ä)gdä küč q(a)ra bod(u)n t(e)m(i)š sin s(i)zdä küč q(a)ra sub (ä)rm(i)š q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ï)n q(a)γ(a)n*

S 6: *(a)t(a)dï t(ä)ñridä bolm(ï)š (e)l (e)tm(i)š b(i)lgä q(a)γ(a)n (a)t(a)dï (e)l b(i)lgä q(a)tun (a)t(a)dï q(a)γ(a)n (a)t(a)n(ï)p q(a)tun (a)t(a)n(ï)p ötü̲k̲(ä)n ortusïn̲t̲a (a)s öñ(ü)z b(a)š q(a)n ïdu͟q̂ b(a)š k(e)d(i)nin örgin bun̲t̲a (e)ti(t)d(i)m*

West Side

W 1: *t(ä)ñridä bolm(ï)š (e)l (e)tm(i)š b(i)lgä q(a)γ(a)n (e)l b(i)lgä q(a)tun q(a)γ(a)n (a)t(ï)γ q(a)tun (a)t(ï)γ (a)t(a)n(ï)p ötük(ä)n k(e)d(i)n učïnta t(ä)z b(a)šïnta örg(i)n [(a)n̲t̲a (e)t(i)td(i)m čït] (a)nta y(a)r(a)t(ï)td(ï)m b(a)rs yïlqa yïl(a)n yïlqa (e)ki yïl*

W 2: *y(a)yl(a)d(ï)m ulu yïlïq̂a ötü̲k̲(ä)n ortusïn̲t̲a (a)s öñ(ü)z b(a)š q(a)n ïdu͟q̂ b(a)š k(e)d(i)nin̲t̲ä y(a)yl(a)d(ï)m örgin bunta y(a)r(a)t(ït)d(ï)m čït bun̲t̲a toq(ï)td(ï)m biñ yïl(l)ïq tüm(ä)n künl(i)k b(i)t(i)g(i)m(i)n b(ä)lgüm(i)n bun̲t̲a*

W 3: *y(a)sï t(a)šqa y(a)r(a)t(ït)d(ï)m tulq̂u t(a)šqa t̂oqïtd(ï)m üzä kök t(ä)ñri y(a)rl(ï)q(a)du͟q̂ üč(ü)n (a)sra y(a)γ(ï)z y(e)r ig(i)t(t)ü̲k̲ üč(ü)n (e)l(i)m(i)n törüm(i)n (e)t(i)nt [(i)m] öñrä kün tuγs(u)qd(a)qï bod(u)n k(e)srä (a)y tuγs(u)qd(a)qï bod(u)n*

W 4: *tört bul(u)ñd(a)qï bod(u)n (i)š küč b(e)rür y(a)γ(ï)m bülük yó͟q̂ bot[tï ötük(ä)n (e)lit(ä)gr(ä)s (e)li] (e)k(i)n (a)ra ïlγ(a)m t(a)r(ï)γl(a)γ(ï)m s(ä)k(i)z s(ä)l(ä)ñä orq̂un tuγla s(ä)b(i)n t(ä)l(?ä)dü q(a)r(a)γa buryu ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ï)n qon(a)r koč(ä)r b(ä)n*

W 5: *y(a)yl(a)γ(ï)m ötük(ä)n quzï k(e)d(i)n učï t(ä)z b(a)šï öñd(ü)ni q(a)ńuy k̲üün(ü)y b²z ... ič(ï)lγ(a)m ötük(ä)n y(i)ri onγï t(a)rq(a)n süy y(a)γ(ï)*

bod(u)nqï q(a)γ(a)nγï b(i)rig(ä)rü učï (a)l̲tun yïš k(e)d(i)n učï kögm(ä)n (i)lig(ä)rü učï költ[i]

W 6: *t(ä)ñridä bolm(ï)š (e)l (e)tm(i)š b(i)lgä q(a)n(ï)m i̲čr(ä)ki bod(u)nï (a)l̲tm(ï)š i̲č buyruq b(a)šï ïn(a)n̲čᵘ b(a)γa t(a)rq(a)n; ul(u)γ buyrúq̂ t̂oquz bolm(ï)š b(i)lgä t(a)y s(ä)ñün oñï b(e)š yüz b(a)šï kül(ü)g oñï öz ïn(a)n̲čᵘ b(e)š yüz b(a)šï ul(u)γ öz ïn(a)n̲čᵘ*

W 7: *ur(u)ñu yüz b(a)šï ul(u)γ ur(u)ñu töl(i)s b(ä)gl(ä)r oγlï biñ b(a)sï töl(i)s kül(ü)g (ä)r(ä)n t(a)rduš b(ä)gl(ä)r oγlï biñ b(a)šï t(a)rduš kül(ü)g (ä)r(ä)n t(a)rduš išb(a)ras b(e)š biñ (ä)r b(a)šï išb(a)ra s(ä)ñün y(a)γl(a)q(a)r*

W 8: (ca. 50 letters are missing) *toq(u)z yüz (ä)r b(a)šï tuyq(u)n ul(u)γ t(a)rq(a)n bú̂quy biña*

W 9: (ca. 30 letters are missing) *bod(u)nï biña q(a)γ(a)s (a)t(a)čú̂q bod(u)nï biña*

North Side

N 1: *t(ä)ñr(i)m q(a)n(ï)m t(i)k(i)m t(ä)g (e)l(i)g tutdï b²s² ...* (ca. 25 letters are missing) *qutl(u)γ čigši (a)q(ï)nču (a)lp b(i)lgä čigši ..... q(a)n (a)rú̂q oγ(u)z bod(u)n (a)l̲tï yüz s(ä)ñüt bir tüm(ä)n bod(u)n q(a)zγ(a)n̲tï*

N 2: *t(ä)ñri q(a)n(ï)m (a)tl(ï)γï to̲q̂(u)z t(a)t(a)r y(e)ti y(e)g(i)rmi (a)z buyrú̂q toñra (ä)dä s(ä)ñüt biña uyγ(u)r bod(u)nï t(i)g(i)t(i)m(i)n bu bit(i)dük̲dä q(a)n(ï)ma turγ(a)q b(a)šï q(a)γ(a)s (a)t(a)čú̂q b(ä)gz(ä)k(ä)r čigši bïla b(a)γa t(a)rq(a)n üč yüz turγ(a)q tur(ut)dï*

N 3: *t(ä)ñr(i)m q(a)n(ï)m oγlï b(i)lgä t(a)rduš ul(u)γ b(i)lgä y(a)bγu qutl(u)γï (i)s(i)g y[ir?] qutl(u)γï ... buyrú̂qï (a)z s(ï)pa t(a)y s(ä)ñün bod(u)nï toñra (ä)dä ... -ïq b̲a̲š q(a)y (a)b(a) b̲a̲š üč q(a)rlú̂q bun̲čᵃ bod(u)n y(a)bγu bod(u)nï*

N 4: *t(ä)ñr(i)m q(a)n(ï)m oγlï b(i)lgä töl(i)s ul(u)γ b(i)lgä č(a)d qutl(u)γï ..... qutl(u)γï ud(u)rγ(a)n buyrú̂qï č(a)b(ï)š s(ä)ñün bod(u)nï t̂oq(u)z b(a)y(ïr)q̂ùu (a)q b̲a̲š q(a)y (a)b(a) b(a)sm(i)l to̲q̂(u)z t(a)t(a)r bun̲čᵃ bod(u)n č(a)d bod(u)nï*

N 5: (ca. 15 letters are missing) *bit(i)gmä bunï y(a)r(a)t(ï)γma bilgä qutl(u)γ t(a)rq(a)n s(ä)ñün bun̲čᵃ bod(u)n(u)γ (a)tïn yolïn y(a)γma (a)lumčisi (e)ki yur t(e)di qutl(u)γ b(i)lgä s(ä)ñün ur(u)šu qutl(u)γ t(a)rq(a)n s(ä)ñün ol (e)ki yur*

N 6: *y(a)rlú̂q(a)dï b(a)y(ï)rq̂ùu t(a)rduš b(i)ligä t(a)rq(a)n qutl(u)γ y(a)γma t(a)bγ(a)č soγd(a)q b(a)šï b(i)ligä s(ä)ñün uz(a)l öñ (ä)rk(i)n*

Translation of the Text

East Side

E 1: .... Yollug Kagan .. Bumïn Kagan, (all together?) three kagans reigned. They reigned for (about) two hundred years.

E 2: .... people wandered about .... together with (one or?) two horsemen, they were about to be perished (?). Kadïr, Kasar, Ebdi, Bersil, Yatïz (and) Oguz

E 3: .... My ancestors reigned (about) eighty years. (They reigned) in the land of Ötüken (and) Tegres, between the two, on the Orkhon river

E 4: .... They reigned (about) ... years. Then ... years passed by. The blue heaven above and the brown earth below ... my title, again

E 5: .... I was appointed... At my age of twenty eight, in the Year of the Serpent, I disturbed and destroyed the realm of the Turks.

E 6: ... They came and joined (us?) together with ... horsemen. The battalion marched forward. (The kagan) said: "Prince Ozmïš is marching off (together whith his forces) from Udargan. Capture him!" he said.

E 7: ... I pursued him, (then) I heard that he passed over the Kara-Kum. On Kügür and Kömür-Tag, and by the Yar river, (I attacked?) the three-bannered Turkish people there, on the fourteenth (day) of the seventh month

E 8: ... there I had (them) beaten. (I captured) their khan. There they perished, there I subjugated the Turkish people. Then, again

E 9: ... Prince Ozmïš became khan again. In the Year of Sheep, I (again) marched off.

South Side

S 1: ... secondly ... in the Year of Monkey, I marched off. ... I engaged in battle and stabbed (their men) there. Their kan

S 2: I captured. ... After that, they came (over us) again. In the Year of Hen, I marched off and spent the year (there). On the thirteenth (day) of the fifth month, they uprose (again).

S 3: I fought (against them) and stabbed (their men) there ... I (subjugated them). After subjugating Bü(lük) of the Igdir (tribe) Afterwards, in the Year of Hound, the Three-Karluks indulged in hostile thoughts (against us), they ran away and took refuge in the On-Ok ("Ten-Arrows");

S 4: there they became (subject to them) ... and died ... The Three-Karluks, in the Year of Swine, the Nine-Tatars ... the nine *buyruks* ... thousand generals and the common people, having stood up (in front of him), presented a petition to my father, the khan: "You bear the name of (our) ancestors"

S 5: they said, "the land of Ötüken in your hands, rule (it)!" There, my father appointed (me) yabgu. After that, in the Year of Rat, in the graveyard (of our ancestors), the powerful common people spoke (as follows): "The grave(s) of (our ancestors) are in your possession. The power (you need?) is surely in the Kara-Sub (river). "(Thus), the common people, having stood up (in front of me),

S 6: appointed (me) kagan, appointed (me) *Tängridä-bolmiš, El-etmiš Bilgä Kagan* (= the Heaven-born and the State-Founder Wise Kagan) and (my wife) *El-Bilgä Katun* (= the Wise Queen of the people). After having been appointed *kagan* and *katun,* I had my headquarters established here, on the western (slopes) of the As-Öngüz summit and the Kan-Iduk (= Royal-Sacred) summit amidst Ötüken.

West Side

W 1: I, the Heaven-born and the State-Founder Bilgä Kagan, and (my wife) EI-Bilgä Katun, having assumed the title of kagan and the title of katun, I had (my) headquarters (established there) and I had (the fences of my headquarters) built there, at the western end of Ötüken, at the head of the Tez (River). There I spent the summers for two years, (first) in the Year of Tiger, (then) in the Year of Serpent.

W 2: In the Year of Dragon, I spent the summer on the western part of the As-Öngüz summit and the Kan-Iduk summit, amidst Ötüken. I had (my) headquarters established here and I had the fences (of my headquarters) constructed here. Here I had my scripts and (royal) signs which would last one thousand years and ten thousand days inscribed and engraved on (this)

W 3: flat stone and single-piece stone. Since the Blue Heaven above granted mercifully and the Brown Earth below provided (generously), I have got for myself my state and my institutions. Peoples living at the sunrise in the east and the peoples living at the moonrise in the west,

W 4: all the peoples living in the four quarters (of the world) are giving (their) services (to me). Bülük, my (chief) enemy, has been annihilated ... between (these) two (boundaries), my arable lowlands and cultivations (are located by and around the rivers of) Eight-Selenga, Orkhon, Tugla, Sabin, Teledu,

Karaga and Burgu (Burugu?). I keep nomadizing on these lands of mine and along these rivers of mine.

W 5: My summer pastures are the northern (slopes) of the Ötüken (mountains). Its western end is the head of the Tez (river), and its eastern (end) is Kanyuy and Künüy ... My private lowlands (meadows) are (in) Ötüken. Its northern (end) is Ongı Tarkan Süy (?), belonging to the hostile tribes and (hostile) kagan; its southern end is *Altun yïš* (i.e., Altay mountains) its western end is Kögmen (i.e., Tannu-Tuva mountains) and its eastern end is Költi (?).

W 6: (The number of) the court people of my Khan, the Heaven-born and the State-Founder, is sixty. The head of the court *buyruks* is Inanču Baga Tarkan. The Grand Buyruk is Tokuz-bolmiš Bilge Tay-Sengün. The Ongı is Külüg Ongı, head of five hundred (soldiers). The Öz Inanču is Ulug Öz Inanču, head of five hundred (soldiers).

W 7: The Urungu is Captain Ulug Urungu. (Then come) sons of Tölis *begs,* majors, famous soldiers, and sons of Tarduš *begs,* majors, famous soldiers. The *Ïšbaras* of the Tarduš are: Ïšbara Sengün Yaglakar, head of five thousand soldiers,

W 8: ..... Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bïnga, head of nine hundred soldiers,

W 9: ... his people (equals to) a *bïnga* (about one thousand soldiers ?); Kagas Atačuk: his people (equals to) a *bïnga.*

North Side

N 1: My heavenly Khan ruled the land and hold the tribes as tight as the firmly sewn seams (?) ... Kutlug Čigsi, Akınču Alp Bilge Čigši ... The Khan (?) conquered and captured the tired Oguz tribes. He won (from them) one hundred generals and ten thousand men (i.e., warrious).

N 2: The cavalry of my heavenly Khan are the Nine-Tatars, the Seventeen Az; (his) *buyruks* are (from) the Tongra, Ede and (his) generals and *bıngas* are (from) the Uygur people. When I inscribed this (monument) together with my princes, Kagas Atačuk and Begzeker Buyla Baga Tarkan, the heads of the watching posts, had three hundred watching posts constructed for my Kan.

N 3: The son of my heavenly Khan is Bilge Tarduš Ulug Bilge Yabgu. His *kutlug* is Isig (?) ...., his *kutlug* is ...., his *buyruk* is Az Sïpa Tay Sengün, and his tribes are Tongra, Ede, ... –baš, Kay, Aba-baš (?) and the Three-Karluks. This many tribes are the tribes of the Yabgu.

N 4: The son of my heavenly Khan is Bilge Tölis Ulug Bilge ƒad. His *kutlug* is ..., his *kutlug* is Udurgan, his *buyruk* is Čabïš Sengün, and his tribes are the Nine-Bayïrku, Ak-baš (?), Kay, Aba (?), Basmil (?) and the Nine-Tatars. This many tribes are the tribes of the Sad.

N 5: ... He who inscribed (this) and he who created this is Bilge Kutlug Tarkan Sengün.Those who spelled out (the names of) this many tribes, their names and reputations, are the two brothers-in-law (?), the tax collectors (of the Yagma (tribe). Kutlug Bilge Sengün and Kutlug Tarken Sengün are those two brothers-in-law.

N 6: (Those who) gave the orders are Bayïrku Tarduš Bilge Tarkan Kutlug and Bilge Sengün Uzal Öng Erkin, the heads of (the affairs) of the Yagma, Tabgač and Sogdak.

Explanations

East Side

1) E 1) *yol(lu)γ:* Sh(inekhüü) and K(lyashtornïy) read this *yolïγ.* This name occurs in Orkhon I and II as the name of the inscriber. In I, SW it is probably spelt with double *l*[1] (the vertical line of the first *l*[1] is very clear in the copy published by the Finnish Archaeological Society). Furthermore, in the newly found Avdarant inscription the word is clearly written with double *l*[1]*: yoll(u)γ ïya b(a)s(ï)p ... (Arheologijn Sudlal,* Ulaan-Baatar 1980, p. 38, line 6). The word *yolluγ* "lucky, fortunate" occurs in Uigur texts in the hend. *atlïγ yolluγ* id. It also survives in the modern languages: Tuv. *čolduγ* "lucky, happy", Nog. *yollï* id., Kklp. *ƒollï* id. *Yolluγ* is morphologically and semantically identical with *qutluγ* which is widely used as a personal name.

2) E 1. *bumïn:* The name *bumïn* is fully vocalized. It is also spelt as such in the Bugut inscription.

3) E 1. *üč q(a)γ(a)n:* This phrase suggests that the lacuna before *bumïn q(a)γ(a)n* could be filled with the name of another early Turkish kagan, most probably with the name of *išt(ä)mi q(a)γ(a)n.*

4) E 1. *(e)ki yüz yïl ol(u)rm(ï)š:* The phrase *eki yüz yïl* "two hundred years" probably refers to the life of the Köktürk Empire which lasted roughly two hundred years from the middle of the 6th to the middle of the 8th centuries.

5) E 2. *bod(u)nï q(a)za b(a)rm(ï)s:* Sh. has *bod(u)n* (p. 80). K reads the second word *qïza* and translates it as "getting angry". Sh. translates the whole sentence as "the people perished". If the text is correct, *q(a)za* could be a gerund of a

verb from which *qazaq* is derived; cf. Chag.; Krm., Tat. *qazaq* "a free, independent man, adventurer, vagabond", Chag. "robber, high-wayman", Hou. *qazaq* "independent, free", etc. But such a verb has not been attested elsewhere.

6) E 2. *tük(ä)p b(a)rm(ï)š:* The first word is *tük(ä)* in both Sh.'s and K's texts. But such an adverbial form is very puzzling, because the verbal stem itself is *tükä-.* Could this be a misreading for *tüńk(ä)p?* The gerund *tük(ä)p* occurs in Shine-Usu: ... *-in b(a)rča tük(ä)p t(ä)zä* ... (South, a).

7) E 2. Of the tribal names occurring in this line only *q(a)s(a)r* could be identified with *Ko-sa* of the Chinese sources. As is known, *Qasar* was one of the nine tribes belonging to the Uigur federation (cf. J. Hamilton, *Toquz oguz et On-Uygur: JA* 1962, p. 43).

8) E 4. *ol(u)r <m(ï)š>:* The word is spelt *Ul¹r¹ŋtA.* Sh. reads *oluranta* and K *olurïnta.* Both readings cannot be accepted, because a verb form in {-AntA-} (like in modern Azerbaijani) is impossible in Old Turkic. K's *olurïnta,* if it is not a printing mistake for *oluranta,* cannot be explained morphologically. It is obvious that the scribe simply forgot the suffix *-m(ï)š* and inscribed the immediately following word *(a)ŋta.*

9) E 5. *-ŋt(a)r:* This must be the rest of an Old Turkic title; but such a title is unknown to me.

10) E 5. *yïl(a)n yïlqa* "in the Year of Serpent", i.e., in 741. From this sentence we learn that Moyun Čor was born in 713.

11) E 6. *y(a)m(a)šdï:* K reads this *yumšadï* and translates it together with the preceding *(a)tl(ï)γ(ï)n* as "svoju konnicu poslal" (p. 93). The word cannot be read *yumšadï.* This verb is the reciprocal-cooperative stem of *yama-* and is used here with the meaning "to join, be added" (cf. NUig. *yamaš-* "to join, be added, be attached", Uzb. *yamaš-* id., etc.). The preceding word must be the instrumental case of *atlïγ* "cavalry".

12) E 6. *bïña yorïdï:* This sentence is parallel to *sü yorïdï, öz(ü)m(i)n öñrä bïña b(a)šï ït(t)ï* of the Shine-Usu inscription, North 6 (Ramstedt 1913, p. 15).

13) E 7. This passage is identical with the one occurring in Shine-Usu, North 8.

14) E 8. *toqt(a)rt(ï)m:* Sh. reads *toqïtartïm* and K *toqïtïrtïm.* Both readings are incorrect. The verb should be understood as *toqï-t-ar-,* but it was probably pronounced *toqtar-.*

15) E 8. *(i)čg(ä)rt(i)m:* Sh. reads *ičgirtim,* which is of course wrong.

16) E 9. The identical passage in Shine-Usu, North 9, reads as follows: *ozm(ï)š tig(i)n q(a)n bolm(ï)š qoń yïlqa yorïd(ï)m.*

17) E 9. *q͡ooń yïlī͡qa* "in the Year of Sheep", i.e., in 743.

South Side

18) S 1. *b(i)č(i)n yïlī͡qa* "in the Year of Monkey", i.e., in 744.

19) S 2. *tutd(u)m [q(a)tunïn (a)nta (a)lt(ï)m]*: The passage between square brackets is taken from the corresponding identical passage in Shine Usu, North 10.

20) S 2. *t(a)qïγu yïlïqa* "In the Year of Fowl", i.e., in 745.

21) S 2. *q(a)l(ï)šdï:* Sh. reads correctly, but mistranslates as "uskakal"; K reads *aqlašdï* (p. 92) and translates as "sobralis'" (p. 93). This verb is the coop. stem of *qalï-* "to rise, jump, spring" and it is used here with the meaning "to uprise, riot".

22) S 3. *igd(i)r:* This is the first occurrence of the name of this famous Oguz tribe. Both Sh. and K read the word *igdär.* For the vocalization of the second syllable see MK. I, 57.

23) S 3. *igd(i)r bül[ük]:* Both Sh. and K take the second word as the verb *böl-* "to divide". This is wrong. The word must be a personal name. It must be identical with the name occurring in W 4: ... *y(a)γ(ï)m bül(ü)k yo͡q bol[tï* ... "My enemy Bülük perished".

24) S 3. *ït yïlī͡qa* "In the Year of Hound", i.e., in 746.

25) S 3-4. For the passage beginning with *üč q(a)rlu͡q* and ending in *kirti* see Shine-Usu, North 11.

26) S 4. *l(a)γz(ï)n yïlqa* "in the Year of Swine", i.e., in 747.

27) S 4. *tur(u)y(ï)n:* Sh. reads *toryan,* and K *turyan.* They both regard this as the name of a kagan, i.e., the personal name of El-etmiš Bilge Kagan (cf. K, p. 95). This seems very unlikely. Medial consonant cluster /ry/ may occur only in morpheme-boundary position in Turkic. It is very probable that what we have here is the verbal stem *tur-* with the gerundial suffix, {-(I)yIn}; i.e., *tur(u)y(ï)n;* cf. *bol(u)y(ï)n* "having become" in Tunyukuk I, W 6-7 and *bulm(a)y(ï)n* "having not found" in Tunyukuk I, W 2.

28) S 5. *ötü̲k(ä)n (e)li:* K has *t²gr²s²= tägiräs* for the first word. Sh. spells it twice as *ötü̲k(ä)n* (pp. 54, 65) and once as *öt(ü)gä)n* (p. 91).

29) S 5. *s(i)zdä:* K could not read. Together with the preceding two words it makes a sentence: *ötük(ä)n (e)li s(i)zdä.*

30) S 5. *(ä)b(i)r ti[di]:* Sh. reads *bärti* "gave"; K *bärt(t)i* "routed". K's reading would hardly be correct. If the word is to be read *b(e)rti* "gave", the preceding word then should be *s(i)zkä* "to you" which is very probable, because the runic *k* could easily be mistaken for *d²* especially if the spot is heavily damaged.

31) S 5. *öz(ü)m(i)n:* Sh. *örg(i)n* "palace" (pp. 91, 92). This seems to be impossible, however. What the inscription originally has is probably *öz(ü)m(i)n,* because the following words are *(a)ŋta y(a)bγu (a)t(a)dï.* It is very probable that Kül Bilge, Moyun Čor's father, appointed him *yabgu* before his death, i.e., in 747, because he fought for the throne against Tay Bilge Tutuk.

32) S 5. *küsgü yilīqa* "In the Year of the Rat", i.e., in 748.

33) S 5. *sinl(ä)gdä:* Sh. reads *sin äligdä* and translates "you, in your realm" which is completely wrong. K reads the word *äsinligdä* which does not make sense at all. What we have here is the locative case of *sinläg* "cemetery, graveyard", Old Turkic form of Old Anatolian Turkish *sinlä.* The root of the word is *sin* "tomb, grave", a loanword borrowed from Chinese *(ts'in* "tomb, mausoleum"). Both DTS and Clauson read this word *sïn* which is incorrect. This word is always spelt with *sin* in Old Anatolian texts (see *Tarama Sözlüğü*).

34) S 5. *küč q(a)ra bod(u)n:* The noun *küč* is apparently used here attributively.

35) S 5. *t(e)m(i)š:* Sh. and K read *ätmiš.*

36) S 5. *q(a)ra sub* "the Black Water", i.e., "River": This must be a river or lake in Ötüken. Could it be *Xar us nūr* "the Black-Water Lake" in the Altay region in North-West Mongolia?

37) S 6. *(a)s-öñ(ü)z:* The words are spelt as one word between colons. Sh. reads it *šöñ(ü)z,* and K *süñ(ü)z.* Both readings cannot be correct, for the first letter is not *s²,* but *s¹.* In my opinion, what we have here are two words written together, i.e., *(a)s* or *(a)š* and *öñ(ü)z* or *üñ(ü)z.* These must be the names of certain summits or peaks. I prefer *as* because of *as, ās* "ermine with a white coat" in MK, and *öñ(ü)z* because of *öñ* "colour". The word *öñüz* could be a derivative of this *öñ* (cf. Uig. *mäñ* "mole", *mäñiz* "complexion").

38) S 6. *q(a)n ïduq̄ b(a)š:* K regards the first word as the second syllable of the preceding word. Thus, he has *süñüz bašqan ïduq baš* (p. 92). This seems impossible, however. In my opinion, the phrase should be understood as follows:

(a)s öñ(ü)z b(a)š, q(a)n ïdu͡q b(a)š k(e)d(i)nin ... The phrase *q(a)n ïdu͡q b(a)š* could mean "the Royal Sacred Summit" or "the Sacred Summit of the Khan".

39) S 6. *(e)ti(t)d(i)m:* Sh. reads *itidim,* which is of course wrong.

West Side

40) W 1, *t(ä)ñridä bolm(ï)š (e)l-(e)tm(i)š b(i)lgä q(a)ɣ(a)n:* This is the title of Moyun Čor, Kül Bilge Kagan's son and the second kagan of the Uigur kingdom in Mongolia, which also occurs in the Shine-Usu inscription (see Ramstedt 1913, p. 13). The expression *t(ä)ñridä bolm(ï)š* is obviously taken from the title of the Kök Türk kagans. The expression *(e)l-(e)tm(i)š* "State-Founder" occurs twice in the Ongin inscription: *(e)l-(e)tm(i)š ɣ(a)bɣu oɣlï, (e)l-(e)tm(i)š (a)t(a)m* (see Clauson 1957, p. 177).

41) W 1. *(e)l-b(i)lgä q(a)tun:* This title, too, is taken from Kök Türks. As is known, it was the title of Bilge Kagan's mother: *ög(ü)m il bilgä q(a)tun ...* (KT, north 11, BK, east 10).

42) W 1. *t(ä)z b(a)šïŋ͡ŧa:* This must be the original Turkic name of the present-day Tes River in North-West Mongolia (Tuv. *Tes Xem,* Mo. *Tesijn*).

43) W 1. *örg(i)n:* A deverbal noun in *–n.* The verbal stem occurs in Shine-Usu, S 10: *(e)l örginin (a)ŋ͡ŧa örg(i)p(ä)n ...* (see Ramstedt 1913, p. 31, and also Ramstedt's note on this word on p. 53).

44) W 1. *[(a)ŋ͡ŧa (e)t(i)td(i)m čït (a)ŋ͡ŧa:* The lacuna between *örg(i)n* and *(a)ŋ͡ŧa* could be filled like this on the basis of the corresponding passage *örg(i)n (a)ŋ͡ŧa y(a)r(a)t(ï)td(ï)m čït (a)ŋ͡ŧa to͡qïtd(ï)m* in Shine-Usu, East 9. For the expression *örgin etit-* cf. also *örg(i)n (a)ŋ͡ŧa it(i)td(i)m* in Shine-Usu, East 8.

45) W 1. *b(a)rs yïlqa* "in the Year of Tiger", i.e., in 750; *yïl(a)n yïlqa* "in the Year of Serpent", i.e., in 753.

46) W 2. *ulu yïlï͡qa* "in the Year of Dragon", i.e., in 752. The Chinese loan-word *lu* or *luu* (<Chin. *lung* "dragon") occurs here for the first time with a prothetic *u.* This word survives as such in some Turkic languages: Kirg. *ulū jïl* "Dragon Year", Tuv. *ulu* "dragon", Kzk., Kklp. *uluw* id., YUig. *ulu, olu, lu* id.

47) W 2. *ulu yïlï͡qa ... y(a)sï t(a)šqa y(a)r(a)t(ï)td(ï)m:* The passage corresponding to this is found in Shine-Usu, East 9-10.

48) W 3. *tulq͡ūu:* Sh. and K read this *tolqu.* Sh. translates the phrase *tulquu t(a)šqa* as "na pedestal kamennyj" (p. 68) and K as "na gruznom kamne" (p. 92). Obviously they both regard this word as a derivative of *tol-* "to become full". In my opinion, this word could be identical with Kirg. *tulqu* "whole, entire, com-

plete" (i.e.; *tulqu boy* "the whole body"), Tuv. *dulgu* "whole, complete, single-piece", etc.

49) W 3. *ig(i)t(t)ük:* Sh. reads this *igitik,* which is wrong.

50) W 3. *(e)l(i)m(i)n törüm(i)n:* Sh. reads *älmän törümän,* which is incorrect.

51) W 3. *(e)t(i)nt[(i)m]:* The word is spelt $t^2n^2t^2I$ in the reproduced texts. This must be an error, for the context requires here *etintim* "I organized".

52) W 4. *tört bul(u)ñd(a)qï bod(u)n:* In Shinekhüü's runic text the last word is spelt $b^1Ud^1n^1I$, i.e., *bod(u)nï.* This is impossible, however. It is very probable that the letter which is taken to be *ï* by Shinekhüü is the letter s^2, i.e., the word *(i)š,* because the following words are *küč b(e)rür.* See below.

53) W 4. *(i)š küč b(e)rür:* For the first word see above. In Klyashtornïy's text there is only a colon between the words *bod(u)n* and *küč* which could be a misreading for the letter s^2. The expression *iš küč bir-* "to give one's services" is very common in the Old Turkic inscriptions. Sh. reads the last word *äbirür* (p. 69), which is of course wrong.

54) W 4. *y(a)γ(ï)m bül(ü)k:* This phrase is misunderstood both by Sh. and K. Bülük of the Igdir tribe was obviously the chief enemy of Moyun Čor (see note 23).

55) W 4. *yo͡q bol[tï.....] (e)k(i)n (a)ra:* The lacuna could be filled with *ötü͡k(ä)n (e)li t(ä)gr(ä)s (e)li.* Cf. E 3 which reads *ötü͡kän (e)li t(ä)gr(ä)s (e)li (e)kin (a)ra* ...

56) W 4. *ïlγ(a)m t(a)r(ï)γl(a)γ(ï)m:* Sh. reads *ïlγïm. Tarïγ alγïm* and mistranslates (p. 69). K reads *ïlγïm tarïylaγïm* (p. 90). K translates the first word as "moy skot" (p. 92) which cannot be correct, because the word for "herd of horses, cattle" always occurs as *yïlqï* in Old Turkic. What we have here is a hendiadyoin, i.e., two more or less synonomous words both having the 1st p. poss. suff. {-(I)m}. Since the second word is *tarïylaγïm* "my cultivated lands", the first word is probably *ïlyam* "my lowlands". The latter is probably the archaic form of modern Turkic *yïlγa* (cf. Tat., Bash. *yïlγa* "river", Nog. *yïlγa* "river, stream, valley, lowland", Kirg. *jïlγa* "river bed", etc.). This word also occurs in Mongolian: *jïlγa* "ravine, dell, hollow, basin, ditch", Hlh. *jalγa* id. The initial /y/ in Turkic *yïlγa* could be a prothetic consonant. If this is correct, *ïlγa* "lowland" can be explained as a deverbal noun in *-γa* derived from MK *ïl-* "to go down, descend" (I, 169, 175, etc.). Kirg. *ïldïy* "down, downward(s)", Kklp. *ïldïy* "depressed, low-lying place, lowland" too seem to be related to this verbal root. Cf. also Chuv. *yălăm* "the low-

er and meadowy bank of a river" < **īlïm,* Trk. (SDD) *yïlïm* "precipice, slope, falling ground", *yïlma* "slope, downward slope", *yïlmala-* "to go down, to descend", etc.

57) W 4. *s(ä)k(i)z s(ä)l(ä)ñä:* "the Eight-Selenga", i.e., "the Selenga river with its eight tributaries".

58) W 4. *t(ä)l(ä)dü:* K has, together with the preceding *s²b²n²* (*säbän* or *säbin*), *säbäntürdü* (p. 90). Sh. reads the first word *ögüz!*

59) W 4. *q(a)r(a)ɣa:* Sh. and K read this word *qarɣa.* This could be the original form of the name of the present-day river *Xarā,* i.e., *Xarā gol.*

60) W 4. *ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ï)n qon(a)r köč(ä)r b(ä)n:* Sh. misreads and mistranslates the sentence: *ol yärmän, subman (min) qonur küč är bän* (p. 69). K reads the passage as *ol yär äkin subïmïn qonar köčürbän* (p. 90). The letter K takes to be *k* must be *m* in his *äkin,* i.e., the word must be *y(e)r(i)m(i)n.*

61) W 5. *y(a)yl(a)ɣ(ï)m:* Sh. reads *yaylïɣïm,* which is wrong.

62) W 5. *q(a)ńuy k̲üün(ü)y b²z* ... : Sh. reads *qunčuy künäy* ... (p. 70). K has *qonar köčär bän* (p. 90) which is impossible after *öñd(ü)ni* "its eastern (border)". In my opinion, Shinekhüü's *qn̲čUy* is a misreading for *qńUy,* i.e., *q(a)ńuy.* This name must be identical with the name of the river *Xanuy* in northern Mongolia. The runic *ń* could easily be mistaken for *n̲č. K̲üün(ü)y* is modern Xünüy.

63) W 5. *ič-(ï)lɣ(a)m:* The two words are written together; for this reason the initial *ï* of the second word is not written. Sh. reads *ič alɣïm* and translates wrongly. K reads *čalɣïm* and translates incorrectly.

64) W 5. *süy:* Sh. translates *onɣï tarqan süy* as "Ongï Tarkan's army" (p. 70). K reads *onɣï atla[ndï] sü iy* and translates wrongly. The kagan speaks of the boundaries of his private valley (*ič ïlya)* here: *y(i)ri* ..., *birigärü učï* ..., *kedin učï* ..., *iligärü učï* ... Conseqently, the word *süy* must be the part of a geographical name. It cannot be the Old Turkic word for "army", i.e., *sü.* The word *süy* here could be identical with. Mo. *süy* "gifts given to the bride's family".

65) W 5. *y(a)ɣ(ï) bod(u)nqï:* K reads *yïɣ bodun* (p. 90) and takes this to be an order, for he translates this as "sobiraj narod!" (p. 92).

66) W 6. *(a)ltm(ï)š:* K misreads and mistranslates this word: *alïtmïš.*

67) W 7. *išb(a)ra s(ä)ñün y(a)ɣl(a)q(a)r:* This is probably the same *Yaɣlaqar* in whose memory the Sudīi inscription was erected. In 753 he was *Ïšbara Säñün* commanding an army of five thousand men. Later he became *Buyla Qutluɣ Yarɣan* (see Ramstedt 1913, pp. 4-9). W 8. *tuyq(u)n:* Sh. reads *tuyuqun*

(?), and K reads *toyqan.* Being a personal name it is probably identical with Kirg. *tuyγun* "a kind of white falcon; hence used attributively for heroes and youths" < **tuyqun.*

68) W 9. *(a)t(a)čuq̑:* Sh. reads *atačïq,* which is wrong.

North Side

69) N 1. *t(i)k(i)m t(ä)g (e)l(i)g tutdï:* Sh. has *t²mr²,* i.e., *tämir* for the first word. According to K, the first word is *t²km,* i.e., *täkim* which he translates as "množestvo" (p. 93). But the Turkic word for "many" is *tälim!* If his reading is correct, what we have here could be *tikim* "seam" from *tik-* "to sew".

The last word is spelt *t¹Ut¹n¹* according to Shinekhüü. He reads this *tutun* and to following word *birti* (p. 74). A phrase like *tutun birti* is unusual for Turkic. Could it be a misreading for *tuta birti*? The phrase *tämir täg elig tutdï* (or *tuta birti)* could also be acceptable. But K's *täñrim qanïm täkim täglig tutdï* "Moj Nebesnyj xan zaxvatil mnoīestvo zabludšix *(buk.:* slepyx") cannot be regarded as correct.

70) N 1. *b²s²:* Sh. *b²Ir²t²I,* i.e., *birti* (see above).

71) N 1. *b²s² ...* : Sh. has *uyγur t(a)rduš* after *birti.*

72) N 1. *(a)q(ï)n̲ču:* Sh. reads *qunču* and translates this together with the following *(a)lp* as "kunču bogatyr'" (p. 74-75). K reads the word *qanču* and takes it to be a personal name (p. 91 and 93).

73) N 1. *q(a)n (a)ruq̑:* Sh.'s text has *q(a)n (a)rdï* "The Khan got tired" (p. (p. 75).

74) N 1. *oγ(u)z bod(u)n:* Sh. has *oγ(u)z [čig]ši* (p. 75).

75) N 1. *yüz s(ä)ñüt:* K has *(a)l̲tï* before *yüz.*

76) N 1. *s(ä)ñüt:* Sh. reads this word *söñüt* and takes it to be an ethnic name.

77) N 2. *toñra (ä)dä:* Both Sh. and K read this *toñrada.* But it is spelt with *d²*!

78) N 2. *t(i)g(i)t(i)m(i)n:* Sh. reads this *tägit man,* which is incorrect.

79) N 2. *turγ(a)q:* This word occurs in QB 608 and 2536 with the meaning "watchman, sentry". Here it obviously means "watching post".

80) N 2. *tur(ut)dï:* Sh. and K read this *turdï.* What we need here is a causative verb like *turut-* "to have constructed". The consonant cluster /td/ is sometimes spelt with a single *t* or *d:* cf. *(e)ti(t)d(i)m* (S 6), *y(a)r(a)t(ït)d(ï)m* (W 2),

etc. The expression used here is obviously *turγaq turut-* "to have watching posts built or constructed".

81) N 3. *b(i)lgä t(a)rduš ul(u)γ b(i)lgä y(a)bγu:* This must be the title of Moyun Čor's son who was appointed *yabγu* over the Tarduš. K's text has $t^1r^1qn^1$, i.e., *tarqan* for *t(a)rduš,* and qUt^{1}l^{1}γ, i.e., *qutluγ* for *ul(u)γ.*

82) N 3. *qutl(u)γï:* K's text has $t^1l^1\gamma$ which he reads *atlïγ* and translates as "imenitye, voīdi" (pp. 91, 93).

83) N 3. *(i)s(i)g y(e)r?:* Shinekhüü's text has only s^2gy^2 after colon. In K's text the letter r^2 after y^2 is visible. K reads this, together with the preceding *i* which in my opinion belongs to the preceding word, *isig yer* "desert". This is possible, but the phrase must go like *atlïγi isig yer atlïγï,* not like *atlïγ isig yer atlïγï* as K reads.

84) N 3. *qutl(u)γï:* K's text has $t^1l^1\gamma I$, i.e., *atlïγï: isig yer atlïγï* (p. 91). K translates this passage as "dignitaries from desert" or "dignitaries from Isig Yen" (p. 93).

85) N 3. *buyrūqï:* K's text has $b^1y^1r^1qU$, Le., *b(a)y(ï)rq̂uu,* but he reads this *bayarqu.* In my opinion, Shinekhüü's *buyrūqï* is correct here, because in this line as well as in the following line, dignitaries holding high titles are enumerated in the manner of *qutluγ-ï, buyruq-ï,* etc.

86 N 3. *(a)z s(ï)pa t(a)y s(ä)ñün:* Sh. reads this *az aš apa tay säñün* (p. 76). K's text has *bod(u)nï* before *(a)z.* He reads the phrase *az ašpa tay säñün* and translates it as "Aspa Tay-Sengün from the Az" (p. 93). A name like *Ašpa* does not sound Turkic, however, because of its unusual medial consonant cluster /šp/.

87) N 3. *toñra (ä)dä:* See note 77.

88) N 3 ... *-ïq bąš q(a)y (a)b(a) bąš:* Sh. reads this *aq gaš aqï ay babaš* which is probably wrong. K reads the same passage *baš qaybaš* and translates it, together with the preceding *toñrada,* as "Baš Kaybaš from the Toñra (tribe)" (p. 93). In my opinion, what we have here are tribal names, because the word *bod(u)nï* occurs at the beginning. Of these tribal names I know of only *Toñra* and *Qay.*

89) N 4. *b(i)lgä töl(i)s ul(u)γ b(i)lgä č(a)d:* The title of Moyun Čor's other son who was appointed *čad,* i.e., *šad,* over the Tölis. Not found in K's text. The spelling *č(a)d* indicates that the initial /š/ in loan-words is substituted by /č/ in the Uygur dialect.

90) N 4. *qutl(u)γï ... qutl(u)γï ud(a)rγ(a)n:* In K's text the word *qutl(u)γï* is not found. Before the space for the second *qutl(u)γï* his text has *bod(u)nqa.* He reads the last word *Oduryan.*

91) N 4. *buyruq̂ï č(a)b(ï)š s(ä)ñün:* The first word is not found in K's text. Sh. reads it *buyuruqï,* and the last two words *ič baš säñün* which is of course wrong.

92) N 4. *(a)q baş q(a)y (a)b(a) b(a)sm(i)l:* Sh. reads the passage *aq baš aqï ay babaš maš* which is undoubtedly wrong. K's text has *qy¹r¹Ab¹s¹ms¹* which he reads *qayra basmïš* (p. 91) and translates, together with the preceding *toquz bayarqu* (his transcription), as "Tokuz-Bayarku subjugated again" (p. 93). This cannot be correct, because what we have here are tribal names, not the story of military activities. For this reason I incline to read the last word *b(a)sm(i)l,* although it is spelt *b¹s¹ms¹* in both texts. The runic letter *l²* could easily be mistaken for *s¹* if the spot is damaged.

93) N 5. *b(i)t(i)gmä:* K's text has *n̲tAt²gd²I.* He reads this *(a)n̲ta tägdi* which is out of place here, because the following phrase is *bunï y(a)r(a)t(ï)γma.* We may think that the word *bunï* also occurs before *bitigmä.*

94) N 5. *y(a)γma (a)lum-čisi:* Sh. thinks the *čisi* is a misspelling for *čigši* (p. 78). K reads *yaγma lum Čisi* (p. 91) and translates the passage as "against the Yagma and Alum-čisi", but he also hesitates between two other possibilities, i.e., "Lum and čisi" or "Alumči from the Yagma people" (p. 93). The last word which is spelt as two separate words could be *alumči* with the 3rd p. poss. suffix *-si.* The word *alïmcï* is well-attested in Uigur texts with the meaning "creditor" (see Clauson 1972, p. 146). It survives in Teleut with the meaning "debt collector" which may fit here perfectly: *yaγma alumčisi* "the debt collector(s) of the Yagma". The early labialization of *ï* is puzzling, but not impossible.

95) N 5. *(e)ki yur t(e)di:* Sh. reads *äki yor tidi* and K *eki yorïtdï.* These readings and their translations are undoubtedly wrong. (Sh. takes his *yor* to be the verb *yorï-*). I regard the second word as the simplex of *yurč* "brother-in-law" which occurs in KT east 32: *oñ tutuq yurčin* ... "Oñ Tutuk's brother-in-law...". The phoneme /č/; in *yurč* could be a diminutive suffix (cf. *atač* from *ata*). For the occurrence of Old Turkic *yurč* in modern Turkic languages see Clauson 1972, 958.

96) N 5. *ur(u)šu* or *uršu:* Both Sh. and K take this word to be a part of a personal name: Sh. attaches it to the preceding and K to the following name. In my opinion, what we have here is nothing but a conjunction derived from *uruš-* "to hit one another": *uruš-u.* The fact that this word occurs between two names be-

ginning with *qutl(u)γ* testifies to this assumption. Such a conjunction, however, has not yet been attested elsewhere.

97) N 6. *y(a)rlu͡q(a)dï:* The labial /u/ in this word is puzzling. Could it be a misreading for *y(a)rlï͡q(a)dï?* K reads *yarlïqadï,* but the runic sign *oq/uq* is very clear in his text.

98) N 6. *b(i)ligä:* The word *bilgä* is spelt as such twice in this line. In the inscription there is another example which occurs with an inserted vowel: *(i)lig(ä)rü* in W 5 for an expected *ilg(ä)rü.* Obviously, at least in the dialect of those who inscribed this monument there was a tendency of inserting vowels between the consonant cluster /lg/ and perhaps also between /lq/: cf. *yïlï͡qa* (E 9, S 1, 2, 3, 5, W 2) alternating with *yïlqa* (E 5, S 4, W 1**,** 1).

99) N 6. *uz(a)l:* Sh. reads this *uzul* and K *ozïl.* I prefer *uzal* i.e., the imperative of *uzal-* "to long last" which is suitable for a personal name.

100) N 6. *(e)rk(i)n:* This title is usually spelt *irk(i)n* in the Kül Tigin and Bilge Kagan inscriptions. It also occurs as such in the Küli Čor inscription: *sir irk(i)n* (E 9). MK derives this title from *irk-* "to accumulate" (I, 108); but it seems like a folk etymology.

Glossary

aba ethnic n. (N 4)
aba-baš ethnic n. (N 3)
al- to capture, conquer
  a.-γïl (E 6)
  a.-tï (N 1)
alp pers. n.
aqïnču a. bilgä čigši (N 1)
altmiš sixty (W 6)
altun gold (in geog. n.) (W 5)
altun yiš Altay mountains (W 5)
alumči? tax collector?
  a.-si (N 5)
anï acc. of *ol* (E 6)
anta there; then; from that (E 4, 5, 7, 8; S 1**,** 3, 4, 5)
  a. kisrä (S 2, 3, 5)
apa ancestor, forefather (8 4)
  a.-m (E 3)
  äčü a. (E 3, 8 4)
aqïnču raider (title)
  a. alp bilgä čigši (N 1)
ara between
  ekin a. (E 3, W 4)
artat- to destroy, ruin
  a.-dïm (E 5)
aruq tired, fatigued (N 1)
as-öñüz geog. n. (S 6, W 2)
asra below (E 4, W 3)

aš- to pass over
a.-miš (E 7)
at name, title
a.-ï (S 4)
a.-ïγ (W 1, 1)
a.-ïn (N 5)
a.-ïmïn (E 4)
ata- to give a title, to appoint
a.-dï (S 5, 6, 6, 6)
atačuq nickname (lit. 'dear old man')
qayas a. (W 9, N 2)
atan- to be given a title
a.-ïp (8 6, 6, w: 1)
a.-tïm (E 5)
atlïγ cavalry, horsemen
a.-ï (N 2)
a.-ïn (E 2, 6)
ay moon; month (E 7, 8 2, W 3)
az ethnic n.
a. sïpa tay-säñün (N 3)
yeti yegirmi a. (N 2)
bayа a title
bïla b. tarqan (N 2)
ïnanču b. tarqan (W 6)
bar exists (S 5)
bar- to go away; to pass by
b.-miš (E 2, 2, 4)
qaza b.- (E 2)
tükä (tükäp?) *b.-* (E 2)
bars Tiger (year's name)
b. yilqa (W 1)
basmil ethnic n. (N 4)
baš summit, peak; head
as-öñüz b. (W 2, S 6)
qan ïduq b. (W 2, S 6)
b.-ï (G 2, W 6, 6, 6, 7, 7, 7, 7, 8, N 2,6)
b.-ïnta (W 1)
beš yüz b.-ï (W 6, 6)
bïñ b.-ï (W 7, 7)
ič buyruq b.-ï (W 6)
turγaq b.-ï (N 2)
yüz b.-ï (W 7)
bayïrqu ethnic n.
b. tarduš (N 6)
toquz b. (N 4)
bäg (?) *bey,* lord (8 3)
b.-lär (W 7, 7)
bägzäkär pers. n.
b. čigsi bïla bayа tarqan (N 2)
bälgü sign, mark, *tamga*
b.-ümin (W 2)
bitig b. (W 2)
bän I (used copulatively)
qonar köčär b. (W 4)
ber- to give
b.-ür (W 4)
iš küč b.- (W 4)
bärsil ethnic n. (E 2)
beš five
b. bïñ (W 7)
b. yüz (W 6, 6)
bešinč fifth
b. ay (8 2)
bïla Buyla (a high title)
b. baya tarqan (N 2)
bïñ thousand
b. baši (W 7, 7)
beš b. är baši (W 7)
[b]ï[ñ] säñüt (8 4)

bïña a military unit; head of such a unit, commander (E 6, W 9, 9, N 2)
säñüt b. (N 2)
tuyqun uluš tarqan buquy b. (W 8)
bičin Monkey (year's name)
b. yïlïqa (S 1)
bilgä a title (wise; able)
b. qaγan (S 6, W 1)
b. qanïm (W 6)
b. qutluγ tarqan (N 5)
b. tarduš uluγ b. yabγu (N 3)
b. tölis uluš b. čad (N 4)
b. tay-säñün (W 6)
aqïnču alp b. čigši (N 1)
qutluγ b. säñün (N 5)
biligä variant of *bilgä*
b. tarqan qutluγ (N 6)
b. säñün uzal öñ erkin (N 6)
biti- to inscribe, write
b.-dükdä (N 2)
b.-gmä (N 5)
bitig inscription, writing
b.-imin (W 2)
b. bälgü (W 2)
bir one
b. tümän (N 1)
birigärü south, southern
b. učï (W 5)
bodun tribes, people
bir tümän b. (N 1)
bunča b. (N 3, 4)
oγuz b. (N 1)
qara b. (S 4, 5, 5)
-daqï b. (W 3, 3, 4)
b.-ï (E 2, W 6, 8, 9, N 2, 3, 3, 4, 4)
b.-qa (E 7)
b.-qï (W 5)
b.-uγ (E 8, N 5)
bol- to become, be created
b.-mïš (W 1, 6, 6, 8 6)
b.-tï (E 8, 9), *b.-[tï]* (W 4)
qan b.- (E 9)
täñridä b.- (W 1, 6, 8 6)
yoq b.- (E 8, W 4)
bu this (acc.)
b. bitidükdä (N 2)
bulγa- to disturb order
b.-dïm (E 5)
b.- artat- (E 5)
buluñ corner, quarter
b.-daqï (W 4)
bumïn pers. n.
b. qaγan (E 1)
bunča this many
b. bodun (N 3, 4, 5)
bunï this (acc.)
b. bitigmä (N 5)
bunta here (S 6, W 2, 2, 2)
buquγ a title
tuyqun uluγ tarqan b. bïña (W 8)
burγu geog. n. (river) (W 4)
buyruq a title (commander) (N 2)
ič b. bašï (W 6)
toquz b. (S 4)
uluγ b. (W 6)
b.-ï (N 3, 4)
bülük pers. n.
yaγïm b. (W 4)
igdir bül[ük] (S 3)
čabïš pers. n.
č. säñün (N 4)

čad a title, šad
bilgä tölis uluγ bilgä č. (N 4)
č. boduni (N 4)
čït fence, stockade (W 2)
č. toqït- (W 2)
čigši a title (<Chin. *ts'yek syi*)
aqïnču alp bilgä č. (N 1)
bagzäkar č. bïla baγa tarqan (N
qutluγ č. (N 1)

äbdi (?), *ebdi* (?) ethnic n. (E 2)
äbir- (?) to govern (?), rule (?)
ä. ti[di?] (S 5)
äcü ancestor, forefather (S 4)
ä.-m (E 3)
ä. apa (E 3, S 4)
ädä ethnic n. (N 2, 3)
eki two (E 2)
e. yïl (W 1)
e. yur (K 5, 5)
e. yüz (E 1)
e.-n ara (E 3, W 4)
el people, land, state
e.-i (S 5, E 3, 3)
e.-ig (K 1)
e.-imin (W 3)
e.-in (E 5)
ötükän e.-i (E 3, S 5)
tägräs e.-i (E 3)
türük e.-in (E 5)
e. törü (W 3)
el-bilgä Katun's title
e. qatun (S 6, W 1)
el-etmiš Kagan's title
e. bilgä qaγan (S 6, W 1)
e. bilgä qanïm (W 6)

är man, men, soldier(s)
beš biñ ä. bašï (W 7)
toquz yüz ä. bašï (W 8)
är- to be
a.-miš (S 5)
ärän men, soldiers
külüg ä. (W 7, 7)
erkin a title
uzal öñ e. (N 6)
et- to organize
e.-miš (S 6, W 1, 6)
el e.- (S 6, W 1, 6)
etin- to organize for oneself
e.-tim (W 3)
el törü e.- (W 3)
etit- to have built, established
e.-dim (S 6)

ïduq holy, sacred (in geog. n.)
ï. baš (S 6, W 2)
ïlγa valley, river side
ï.-m (W 4, 5)
ï. tarïγlaγ (W 4)
ič ï. (W 5)
ïnanču a title
ï. baγa tarqan (W 6)
öz ï. (W 6, 6)
išbara a title ("Skr. *iśvara* "lord")
ï. sañün yaγlaqar (W 7)
išbaras pl. *išbara*
tarduš ï. (W 7)
ït Dog (year's name)
ï. yïlïqa (S 3)
ič interior, private, belonging to the court

i. buyruq baši (W 6)
i. ïlγam (W 5)
ičgär- to subjugate
i.-ip (S 3)
i.-tim (E 8)
ičräki belonging to the court
i. bodunï (W 6)
igdir ethnic n.
i. bül[ük] (S 3)
igit- to feed, nourish
i.-tük üčün (W 3)
iligärü forward, east, eastern
i. učï (W 5)
ir- to follow, pursue
i.-tim (E 7)
iš work, service
i. küč ber- (W 4)
isig (?) pers. n. (N 3)

kedin back, west, western
k. učï (W 5, 5)
k. učïnta (W 1) *k.-in* (S 6)
k.-ïntä (W 2)
käl- to come
k.-ti (S 2)
kir- to enter, submit
k.-ti (S 4)
kisrä backward, in west; after
k. ay tuγsuqdaqï (W 3)
anta k. (S 2, 3, 5)
köč- to nomadize
k.-är bän (W 4)
qon- k.- (W 4)
kögmän Tannu-Tuva mountains
kidin učï k. (W 5)
kök blue
k. täñri (E 4, W 3)
költ[i?] geog. n. (W 5)
kömür geog. n. (mountain)
k. taγda (E 7)
küč power, strength; powerful (S 5)
k. qara bodun (S 5)
ič k. ber- (W 4)
kügür geog. n.
k.-dä (E 7)
külüg famous
k. ärän (W 7, 7)
külüg pers. n.
k. oñï (W 6)
kün sun
k. tuγsuqdaqï (W 3)
künlik a period of a day
tümän k. (W 2)
künüy geog. n. (river) (W 5)
küsgü Rat (year's name)
k. yïlïqa (S 5)

laγzïn Swine (year's name)
l. yïlqa (S 4)

oγul, oγïl son
o.-ï (W 7, 7, N 3, 3)
oγuz ethnic n.
o. bodun (N 1)
ol that
o. eki yur (N 5)
o. yerimin subumïn (W 4)
olur- to succeed to the throne, to reign, rule
o.-miš (E 1, 1, 3)
o.- <miš> (E 4)

on ten
säkiz o. yïl (E 3)
on-oq The On-Oks, Western Turks
o.-qa (S 3)
onγï pers. n. (?)
o. tarqan süy (?) (W 5)
oñï a title (W 6, 6)
külüg o. (W 6)
orqun Orkhon river
o. ügüzdä (E 3)
ortu middle, center
o.-sïnta (S 6, W 2)
otuz thirty
säkiz o. (E 5)
ozmïš pers. n.
o. tigin (E 6, 9)
öl- to die, perish
[ö]lt[i] (S 4)
ön fore, front- (in title)
ö. erkin (N 6)
öñdün front, east
ö.-i (W 5)
öñrä in front, in east
o. *kün tuγsuqdaqï* (W 3)
öñüz (cf. *as-öñüz)*
örgin throne, tent of a kagan
ö. etit- (S 6)
ö. yaratït- (W 2)
ötükän geog. n. (Ötüken) (S 6, W 1, 2, 5, 5)
ö. eli (E 3, S 5)
ötün- to ask for, request, pray
ö.-ti (S 4)
öz private (in title)
ö. ïnanču (W 6)
ulu o. ïnanču (W 6)
qadïr (qadar?) ethnic n. (E 2)
qaγan kagan (S 5, 6, W 1)
bumïn q. (E 1)
el-etmiš q. (S 6, W 1)
yolluγ q. (E 1)
qaγanγï belonging to the kagan
yaγï bodunqï q. (W 5)
qaγas pers. n.
q. atačuq (W 9, N 2)
qalïš- to rebel, rise in revolt
q.-dï (S 2)
qan khan, ruler (E 9, N 1)
q. ïduq baš (S 6, W 2)
q.-ïm (S 4, W 6, N 1, 2, 3, 4)
q.-ïma (N 2)
q.-ïn (E 8, S 1)
q.-qa (S 4)
qañ father
q.-ïm (S 4)
qańuy geog. n. (Hanuy river) (W 5)
qara black; common, ordinary
q. bodun (S 4, 5, 5)
q. qum (E 7)
q. sub (S 5)
qara qum geog. n. (E 7)
qara sub geog. n. (S 5)
qaraγa geog. n. (river) (W 4)
qarluq ethnic n.
üč q. (S 3, 4, N 3)
qasar ethnic n. (E 2)
qatun katun, kagan's wife *el-bilgä*
q. (S 6, W 1)
qay ethnic n. (N 3, 4)

qaz- to leave the tribe, to free oneself (?)
q.-a bar- (E 2)
qazγan- to win, gain
q.-tï (N 1)
qon- to settle down, to camp
q.-ar (W 4)
q.- köč- (W 4)
qoń Sheep (year's name)
q. yïlïqa (E 9)
qum sand (in geog. n.)
qara q. (E 7)
qurïya in back, in west (S 3)
qutluγ pers. n.
q. bilgä säñün (N 5)
q. čigši (N 1)
q. tarqan säñün (N 5)
qutluγ a title
biligä tarqan q. (N 6)
q.-ï (N 3, 3, 4, 4)
quz northern part of a mountain
q.-ï (W 5)

sanč- to stab, thrust
s.-dïm (S 1, 3)
saqïn- to think
s.-ïp (S 3)
yablaq s.- (S 3)
säbin (säbän?) geog. n. (W 4)
säkiz eight
s. on (E 3)
s. otuz (E 5)
s. säläñä (W 4)
säñün general (<Chin. *tsiang-kün*)
cabïš s. (N 4)
išbara s. yaγlaqar (W 7)
bilgä qutluγ tarqan s. (N 5)
biligä s. uzal öñ erkin (N 6)
qutluγ bilgä s. (N 5)
qutluγ tarqan s. (N 5)
tay s. (W 6, N 3)
säñüt pl. of *säñün*
s. bïña (N 2)
[b]ï[ñ] s. (S 4)
sïpa pers. n.
az s. tay säñün (N 3)
sin tomb, grave (<Chin. *ts'in*) (S 5)
sinläg cemetery
s.-dä (S 5)
siz you
s.-dä (S 5, 5)
soγdaq Sogdian, Sogdiana
s. bašï (N 6)
sub water, river (S 5, W 4)
s.-umïn (W 4)
qara s. (S 5)
yer s. (W 4)
süñüš- to fight
s.-düm (S 1, 3)
süy geog. n.
onγï tarqan s. (W 5)
tabγač China, Northern China
t. soγdaq bašï (N 6)
tay mountain
t.-da (E 7)
kömür t. (E 7)
taqïγu Hen, Fowl (year's name)
t. yïlïqa (S 2)
tarduš Western part of the Uygur Empire
t. bäglär oγlï (W 7)
t. biligä tarqan qutluγ (N 6)
t. išbaras (W 7)

t. külüg äräп (W 7)
bilgä t. uluγ bilgä yabγu (N 3)
tarïγlaγ cultivation
t.-ïm (W 4) .
ïlγa t. (W 4)
tarqan a title
bïla baγa t. (N 2)
bilgä qutluγ t. (N 5)
biligä t. qutluγ (N 6)
ïnanču baγa t. (W 6)
onγï t. süγ (W 5)
qutluγ t. säñün (N 5)
tuyqun uluγ t. (W 8)
aš stone
t.-qa (W 3, 3)
tatar ethnic n.
toquz t. (S 4, N 2, 4)
tay-säñün great general (<Chin. *tatsiang-kün*)
az sïpa t. (N 3)
toquz bolmiš bilgä t. (W 6)
te- to say
t.-di (E 6, 6, S 5)
t.-mis (S 5)
täg like
tikim t. (N 1)
tägräs geog. n.
t. eli (E 3)
tülädü (*täldü*?) n geog. n. (river) (W 4)
täñri sky, heaven, God; heavenly
t. qanïm (N 2)
kök t. (E 4, W 3)
t.-dä (S 6, W **1, 6)**
t.-m (N **1,** 3, 4)
täz geog. n. (Tes river)
t. bašï (W 5)
t. bašïnta (W 1)
täz- to run away, flee
t.-ä (8 3)
t.-ä bar- (8 3)
ti- to say (cf. *te-*)
ti[di?] (N 5)
tigin prince
ozmiš t. (E 6, 9)
tigit pl. of *tigin*
t.-imin (N 2)
tikim (?) seam
t. täg (N 1)
toñra ethnic n. (Tongra)
t. ädä (N 2, 3)
toqït- to have inscribed; to have constructed, built
t.-dïm (W 2, 3)
bitig bälgä t.- (W 3)
čït t.- (W 2)
toqtar- to have beaten
t.-tïm (E 8)
toquz nine
t. bayïrqu (N 4)
t. buyruq (8 4)
t. tatar (8 4, N 2, 4)
t. yüz (W 8)
toquz-bolmiš pers. n.
t. bilgä tay-säñün (W 6)
tölis Eastern part of the Uygur Empire
t. bäglär (W 7)
t. külüg äräп (W 7)
tört four
t. buluñdaqï (W 4)
t. yegirmi (E 7)

törü state law, traditional law
t.-min (W 3)
el t. (W 3)
tuγla (*tuγula*?) Tola (*Tuul*) river
orqun t. (W 4)
tuγluγ having banners, bannered
üč t. türük bodunqa (E 7)
tuγsuq rising (direction), east
t.-daqï (W 3, 3)
ay t. (W 3)
kün t. (W 3)
tulqu single-piece.
t. tašqa (W 3)
tur- to stand up
t.-uyïn (8 4, 5)
turγaq watching post (N 2)
t. baši (N 2)
üč yüz t. (N 2)
t. turut- (N 2)
turut- to have constructed
t.-dï (N 2)
tut- to capture; to hold
t.-dï (N 1)
t.-dum (8 2)
tuγqun pers. n.
t. uluγ tarqan buquγ bïña (W 8)
tükä- to finish, to come to an end
t.-p (?) (E 2)
t.-p bar- (E 2)
tümän ten thousand
t. künlik (W 2)
bir t. bodun (N 1)
türük ethnic n. (Turk)
t. bodunuγ (E 8)
t. bodunqa (E 7)
t. elin (E 5)
üč tuγluγ t. bodun (E 7)
uč end
u.-ï (W 5, 5, 5, 5)
u.-ïnta (W 1)
uč- to fly, disappear
u.-[miš?] (E 2)
udarγan geog. n.
u.-ta (E 6)
udurγan (udarγan?) pers. n.
qutluγï u. (N 4)
ulu Dragon (year's name) (<Chin. *lung*)
u. yïlïqa (W 2)
uluγ big, great, grand
u. bilgä čad (N 4)
u. bilgä yabγu (N 3)
u. buyruq (W 6)
u. öz ïnanču (W 6)
u. tarqan (W 8)
uluγ pers. n. (?)
yüz baši u. uruñu (W 7)
ur(u)ñu a title (W 7)
uluγ u. (W 7)
urušu (*uršu?*) and (?) (N 5)
uyγur ethnic n. (Uygur)
u. boduni (N 2)
uzal pers. n.
u. öñ erkin (N 6)
üč three
ü. qaγan (E 1)
ü. qarluq (S 3, 4)
ü. tuγluγ türük bodunqa (E 7)
ü. yegirmikä (8 2)
üčün for
igittük ü. (W 3)
yarlïqaduq ü. (W 3)
ügüz river
ü.-dä (E 3, 7)

orqun ü. (E 3)
yar ü. (E 7)
üzä above
ü. kök täñri (E 4, W 3)
yabγu a title (N 3, 3)
y. ata- (8 5)
yablaq bad
y. saqïn- (8 3)
yaγï enemy, foe (W 5)
y.-m (W 4)
y. bodunqï (W 5)
yaγïz brown, reddish brown
y. yer (E 4, W 3)
yaγlaqar pers. n.
išbara säñün y. (W 7)
yaγma ethnic n. (N 5, 6)
y. alum-čisi (N 5)
y. tabγač soγdaq baši (N 6)
yamaš- to join
y.-dï (E 6)
yana again (E 4, 8)
yar geog. n. (river)
y. ügüzdä (E 7)
yarat- to make, create
y.-ïγma (N 5)
yaratït- to have made, constructed, built
y.-dïm (W **1,** 2, 3)
bitig bälgü y.- (W 2-3)
čït y.- (W 1)
örgin y.- (W 2)
yarlïqa- to mercy, be graceful
y.-duq (W 3)
yarluqa- to give orders
y.-dï (N 6)
yasï flat
y. tašqa (W 3)
yaš age
y.-ïma (E 5)
yatïz ethnic n. (E 2)
yayla- to spend the summer
y.-dïn (W 2, 2)
yaylaγ summer camping-ground
y.-ïm (W 5)
yegirmi twenty
y.-kä (E 7, 8 2)
tört y. (E 7)
üč y. (8 2)
yeti y. az (N 2)
yer earth, land (E 4)
y.-imin (W 4)
yaγïz y. (E 4)
y. sub (W 4)
yeti seven
y. yegirmi (N 2)
yetinč seventh
y. ay (E 7)
yïl year (E 1, 3, 4, 4, W 1)
y. ïqa (E 9, S 1, 2, 3, 5, W 2)
y.-qa (E 5, S 4, W 1, 1)
bars y. (W 1)
bičin y. (S 1)
it y. (S 3)
küsgü y. (S 5)
laγzïn y. (S 4)
qoń y. (E 9)
taqïγu y. (S 2)
ulu y. (W 2)
yïlan y. (E 5, W 1)
yïlan Serpent (year's name)
y. yïlqa (E 5, W 1)

yïlla- to spend the year
y.-dïm (S 2)
yïllïq a period of a year
biñ y. (W 2)
yir northern part, north
y.-i (W 5)
yïl wooded mountain, mountain
altun y. (W 5)
yol fame, reputation
y.-ïn (N 5)
at y. (N 5)
yolluγ pers. n.
y. qaγan (E 1)
yoq non-existent
y. bo1- (E 8, W 4)
yorï- to march, start a campaign
y.-dï (E 6)
y.-dïm (E 9, S 1, 2)
y.-yur (E 6)
yur brother-in-law (?)
eki y. (N 5)
ol eki y. (N 5)
yüz hundred
y. bašï (N 2)
y. säñüt (N 1)
beš y. (W 6, 6)
eki y. (E 1)
toquz y. (W 8)
üč y. (N 2)

Inscription on the stone tortoise

bökä pers. n. (or nickname?)
bunï this (acc.)
tutam (*tutum*?) pers. n.
yarat- to make, create
y.-ïγma

14

SOME CORRECTIONS IN KITĀB-I DEDE QORQUT

Kitāb-i Dede Qorqut is one of the rare works which has drawn the attention of many scholars and been studied rather thoroughly in various respects. As is known, many historians, philologists and linguists such as W. W. Barthold[1], Kilisli Muallim Rifat[2], Orhan Şaik Gökyay[3], Hamit Araslı[4], Ettore Rossi[5], Muharrem Ergin[6] and A. N. Kononov[7] worked on the text of *Kitāb-i Dede Qorqut,* and published some or all of the stories in it. Apart from these, many investigators like İ. N. Dilmen[8], V. İzbudak[9], H. N. Orkun[10], A. İnan[11], M. S. Ülkütaşır[12], İ. Başgöz[13], A. Bombaci[14] and T. Gandjei[15] made or offered some corrections in the text of this important work. Most recently, Ergin[16] and Gökyay[17] have published new editions of *Kitāb-i Dede Qorqut.*

---

1 V. V. Bartol'd, *Bor'ba bogatyrja s angelom smerti,* in "ZVO", VIII, pp. 203-218; XI, pp. 175-193; XII, pp. 37-57; XV, pp. 1-38 (1894-1903).

2 Kilisli Muallim Rifat, *Kitāb-i Dede Korkud 'alā lisān-i tā'ife-i Oġuzān,* İstanbul 1332 (1916). 172 pp.

3 Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut,* İstanbul 1938. LXXVII + 171 pp.

4 Hamit Araslı, *Kitab-ı Dede Korkud,* Baku 1939. 179 pp. (Second ed.: Baku 1962. 174 pp.).

5 Ettore Rossi, *Il "Kitab-i Dede Qorqut"*, Città del Vaticano 1952.

6 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I:* Giriş-Metin-Faksimile, TDK Yayınları: Sayı 169, Ankara 1958. XVII + 251 pp.

7 A. N. Kononov, *Kniga Moego Deda Korkuta: Oguzkij geroičeskij epos* (V. V. Bartol'd, M. Žirmunskij-A. N. Kononov), Moskva 1962. 299 pp.

8 İbrahim Necmi Dilmen, *Deli Dumrul,* in "Kadro", No. 18, pp. 70-79; *Kanlı Kocaoğlu Kanturalı,* in "Kadro", No. 19, pp. 45-51; No. 21, pp. 39-47, No. 22, pp. 47-54.

9 Velet İzbudak, *Dirse Han-oğlu Bogaç Han Hikâyesi,* in "Duygu", 353; *Pusatın Tepe Gözü Öldürdüğü Boyu,* in "Duygu", 398 (Çankırı 1937-1938).

10 H. N. Orkun, *Üçüncü Ders,* in "Türklük", No. 4, pp. 273-282 (1 Temmuz 1939).

11 Abdülkadir İnan, *Dede Korkut Hikâyeleri,* "Ülkü", IX, pp. 139-140; X, pp. 78-80, 545-547; XI, pp. 549-551; XIII, pp. 168-171, 359-361 (1937-1939).

12 M. Ş. Ülkütaşır, *Dede Korkud'un Orhan Şaik neşri üzerine tenkidi notlar,* in "Türklük", No. 4, pp. 330-336, No.6, pp. 491-496 (1939).

13 İlhan Başgöz, *Dede Korkut'ta yanlış okunan bazı kelimeler,* in "Türk Dili", IX, No. 104, pp. 442-444 (1 Mayıs 1960).

14 A. Bombaci, Review of Rossi's *Il "Kitab-i Dede Qorqut"*, in "Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli", Nuova Serie, V, pp. 253-261 (Napoli 1953).

15 Tourkhan Gandjei, review of Rossi's *Il "Kitab-i Dede Qorqut",* in "Oriens", Vol. 6, No. 2, pp. 402-404 (1953).

16 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* Ankara 1964. VI + 217 pp.

17 Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973. 360 + DCLXXI pp.

In spite of all these studies, however, the work still has many words and passages which are either misread or misinterpreted or simply left unexplained. This situation is mainly due to the following reasons or facts: 1) the Dresden copy, which is the only complete copy of the work, is generally unvocalized and full of scribal errors; 2) the Vatican copy found by the late E. Rossi, though vocalized thoroughly, is incomplete (contains only half of the stories) and not free from copying mistakes; 3) finally, the work, being a product of the oral literary tradition, contains many words and expressions which are found either rarely or not at all in other literary and linguistic sources.

Despite these unfavorable conditions, however, I believe that some corrections of major and minor importance could be made in the text of *Kitāb-i Dede Qorqut.* In this paper, by comparing the two latest editions of the work which contain many discrepancies and by referring to the Dresden and Vatican copies, I will make or offer some corrections. Let it be known that my aim is not to criticise anyone but to make a modest contribution to a new edition of this very important product of the early Turkish folk literature.

1. Ergin 1: *Urlašuban sular tašsa* = Gökyay 1: *Orlašuban sular tašsa.*

Gökyay's reading of the first word is correct, for this verb occurs in Turkmen and Yakut with /o/: Trkm. *orla-* "to cry loudly, to bellow; to shout and yell", *orlaš-* rec. stem, Yak. *orulā-* "to bellow low; to cry, shout, yell"; cf. also Mo. *orila-* "to cry out, shout, scream", *orkira-* "to roar, bawl; to growl" = Tuv. *oγur-* "to bellow (of deer)" < **ōqïr-* < **orkïr-*). (*ürüla-, urla-, urlaš-* and *urï* in the hend. *urï qïqï* in MK and DTS should be corrected).

2. Ergin 1: *Oğul atanuñ yetüridür* = Gökyay 1: *oğul atanuñ sırrıdur.*

The last word is written يِ تري در in D 3 and سِرِنْدُرْ in V 3. Ergin's reading is incorrect, because there is no such a word in Turkic. The Vatican copy has the correct form here, since the proverb is the Turkish translation of a well-known Arab proverb: "The child is the secret of his father". Obviously, the copyst of the D copy took the *kesre* of *sin* as the dots of *ye* and the *šedde* of *re* as the dots of *te.*

3. Ergin 1: *Devletlü oğul kopsa ocağınuñ közidür* = Gökyay 1: *Devletlü oğul kopsa tirkešinde tîridür, devletsüz oğul kopsa ocağınuñ körüdür.*

Ergin contents himself with what is found in D 4. But the V copy seems to be closer to the original also in this passage. As a matter of fact, these two sentences in V 3 form, together with the two previous sentences, a group of proverbs rhyming with one another: *Oğul atanuñ sırrıdur/İki gözinüñ biridür/ Devletlü oğlı kopsa terkešinde tiridür/Devletsüz oğlı kopsa ocağınuñ köridür* (V 3, lines

5-6). The last word which is read *körüdür* by Gökyay is in all likelihood the Persian word for "grave", i.e., *gōr* (> Trkm. *gŏr,* Osm. *kör,* Az. *kor* id.).

4. Ergin 2: *Gögez yirler čemenlerin kulan bilür* = Gökyay 2: *Geñez yerler čemenlerin kulan bilür.*

The first word is written كز ـگ in D 5 and ككَزْ in V 4. Gökyay correctly reads *geñez.* The word is first attested in MK: *kenges suw* "az su, sığ su". In the early Ottoman texts *geñez* means "easy". In the above cited sentence, however, it rather means "near" (cf. Trkm. *ġolay* "near").

5. Ergin 2: *ʿulemalar ögreninče küydi pičdi* = Gökyay 2: *ulemalar ögrenince köydü, bičti.*

Ergin reads the first verb of the sentence, i.e., *küydi,* correctly. Gökyay has confused this verb with *köy-* " to burn". The verb *küy-* is the intensive stem of Uig. *kü-* "to watch, protect, wait for": MK *küd-* "saklamak, korumak, muhafaza etmek", CC *küy-* "erwarten", Yak. *kŭt-* id., Kirg., etc. *küy-* "to wait for" (Turkish and Azerbaijani *güd-* has come into existence as a result of devoicing of /d/ in final position).

As for the other verb of the sentence, it must be a verb synonomous with *küy-.* In my opinion, the word بچدیِ (*bičdi*) in D 6 is a scribal error for بـ خدی, i.e., *baḫdı.* As is known, the verb *baḫ-* occurs, with the meaning "to wait for, watch, protect", many times in DQ and elsewhere. Therefore, this sentence, together with the preceding and following ones should be corrected as follows: *Ol Kurʾānı yazdı düzdi, ʿulemālar ögrenince küydi baḫdı, ʿālimler serveri ʿOsmān ʿAffān oğlı görkli.* As is known, the caliph ʿUsmān is known among the first four caliphs as the organizer of an authoritative and standard Koran text over against alternative version.

6. Ergin 2: *Birisi tolduran topdur* = Gökyay 3: *birisi dolduran topdur.*

Both Ergin and Gökyay understand *tolduran/dolduran* as a participle from *toldur-/doldur-* "to fill". This seems impossible, for a phrase like *tolduran/dolduran top* is absurd. According to the context this type of woman *Depidince yerinden örü turdı, elin yüzin yumadın obanuñ ol ucından bu ucına, bu ucından ol ucına čarpışdurdı kov kovladı, diñ diñledi, öyledence gezdi.* It is clear that this type of woman is likened to a "rolling ball". In MK we have a verb *tul-* meaning "to hit (a ball)": *Er topıknı adrı bile tuldı* "Adam topa sopa ile vurdu" (MK II 22). The causative stem of this verb is formed with the suffix *-dur-: Atlığ anı tuldurdı* "Atlı ona čarptı" (MK III 447). In my opinion, the word which is read *tolduran/dolduran* by the two authors should be read *tulduran.*

Thus, the phrase *tulduran top* means "a ball which is hit, a ball which rolls from one place to another".

7. Ergin 3: *gördi-kim oğrı köpek yike tana ivini birbirine katmıš* = Gökyay 3: *gördü kim uğru köpek, yiğe dana evini birbirine katmıš.*

Gökyay's *uğru* is a misreading: cf. Trkm. *oğrı* "thief", Anat. dial. (SDD 1084) *oğrun* "gizli, hafi", *oğurla-* "Çalmak, aşırmak" <*oğrula-,* Az. *oğru* "thief", etc.

The word which is read *yike* by Ergin is written يَكّهَ (*yekke*) in D 8 and يكهَ (*yike* or *yige*) in V 5. Ergin interprets *yike* as "büyük, koca, kocaman" in the glossary (p. 216). Gökyay, who cites both Anat. (SDD) *yege/yige* "hırsız, ziyankar" and Rad. *yeke* "iri, cüsseli, büyük" under *yige* (p. 312), hesitates between the two or accepts both meanings (p. CCXLIII). But *yeke/yekke* "great, big, large" and *yege/yige* "hırsız, ziyankar" are two different words: the first is a loan from Mo. *yeke* "great, big, large", and the latter is a derivative of *ye-/yi-* "to eat", formed with the suffix *-ge,* i.e., *yege/yige* "one who eats too much, a gluttonous person or animal".

In view of the preceding parallel phrase *oğrı köpek,* it would be logical to assume that the word in question is not *yekke,* but *yige;* cf. SDD 1531 *yiğe* "hırsız" (insan ve hayvan hakkında), 1504: *yeğe* "hırsız, ziyankar", etc. Therefore, the whole sentence should be corrected as follows: *gördi-kim oğrı köpek yige tana evini birbirine katmıš.*

8. Ergin 3: *Bunuñ kibinüñ ḫanum bebekleri yetmesün* = Gökyay 3: *Bunuñ gibinüñ Hanum bebekleri bitmesün.*

The last word is spelt بـ تمـ سون (*bitmesün*) in D 9 and بِتْمَسوُنِ (*bitmesün*) in V 5. The same sentence occurs as such also in D 7 and V 5. Cf. also *bebekleri bitsün* in D 7 and V 5. Dede Qorqut's prayers and curses are related to women's giving or not giving birth to a child. Therefore, the verb in this expression could only be *bit-* "to be born, come into existence", for *yet-* means "to grow up, increase in stature, attain maturity".

9. Ergin 4: *Kavunum viregüm düvlegüm* = Gökyay 5: *Kadunum, veregüm, dölügüm.*

According to Ergin all the words in this line mean "kavun", i.e., "melon" (see Glossary, pages 181, 191 and 212). This seems impossible, for likening a woman or one's wife to a melon is rather strange and unusual. The first word is written قآودونُمْ in D 12 (in the V copy this line is missing). As is seen clearly and noticed by Gökyay, there is a *dal* over the first *vav* of this word. Obviously, the copyist wanted to correct his misspelling. The second word which is written ويره كوم must be a misspelling for ديـ ره كوم, i.e., *diregüm* "my pole, my pillar". A woman is gen-

erally regarded as the main pillar or prop of the house. Thus, in the introduction of *Kitāb-i Dede Qorqut* the only good type of women is likened to the prop of a house: *Birisi evüñ tayagıdur* (D 7: Ergin, 2). This makes it clear that the word in question should be *diregüm.* Gökyay is of the same opinion (see p. CCXXVI), but he somehow reads the word *veregüm* in the text. In the glossary section, however, neither *verek* nor *direk* is listed!

As for the last word of the line, Gökyay sees two possibilities: 1. *dölek* "döl veren", 2. *dölek* "sakin, itaatli" (ibid.). The first possibility is weak as Gökyay states, because Dirse Khan's wife did not have a child when he addressed her with these verses. Gökyay's choice is therefore the second *dölek.* The latter is attested in MK, Old Anatolian Turkish and modern Turkish dialects: MK *tölek* "calm, quiet", TS *dölek* "sakin, muti, itaatkar", SDD *dölek* "uslu, sakin, ağırbaşlı", etc. It is therefore very probable that the word in question is this *dölek.* However, it is also probable that what we have here is *dülük* meaning "power, strength". This word is attested in Uigur: *kilimbi yekig tülükin urup...* "hitting the demon Kilimbi with (all his) strength..." (in DTS erroneously *tölüklüg* "powerful, strong" *tülüksüz* "powerless" (DTS: *tölüklüg*), etc. This word seems to have survived in Kirgiz *tülük* "torture, torment; difficulty". In my opinion, *dülügüm* "my power, my strength" fits better the context: *Kadunum, diregüm, dülügüm* "My woman, my prop, my power!"

10. Ergin 9, etc.: *butun bindi* = Gökyay 9, etc.: *butun bindi.*

Gökyay who reads the first word *butun* in this expression lists it as *batun* "derhal, çabucak" in the glossary (p. 173). According to him, *batun* "çabucak, hemen, bir sıçrayışta" must be related to *bat* "çabuk, süratli" (p. CCXXII). He also argues that Ergin has not given any reference for the reading *butun* (ibid.).

It should be stressed that Gökyay's reading is incorrect and his argument is futile. The word in question is generally written بـ طن in D (D 24, etc.), but it is usually spelt بوُطوُنْ in V (V 13, etc.). Furthermore, the same word is twice spelt with *dal* in the same manuscript: بوُدِنْ *budın* (V 93 and 95). These spellings clearly show that what we have here is the instrumental case of *but/bud* "thigh, upper leg, leg". Similarly, the word *buda* (D 336: بـ وده) in the sentence *Şahbaz aygırı čekdürdi, buda bindi* (Ergin 93, Gökyay 115) is no doubt a scribal error for بـ ودن (*budun*). This word is not explained by Gökyay and not included in the glossary by Ergin.

11. Ergin 9, etc.: *Kamın akan...* = Gökyay 10, etc.: *Kamın akan...*

The word *kamın* which occurs six times in DQ has not yet been explained. Both Ergin and Gökyay put a question mark in front of this word in the glossary sections of their work.

The word *kamın* occurs in the following verses in DQ:

Kamın akan yügrük sudan bir oğul akıtduñ-ise degil mańa (twice)

Kamın akan görklü suyuñ kurımasun (four times).

As is seen, in this context the word *kamın* occurs before the participle *akan* "flowing". In another verse which occurs nine times in DQ, the phrase *kamın akan* is replaced by *akındılu/akındılı* "with current":

Akındılu/akındılı görklü su (Ergin 31/Gökyay 37 and others)

It is clear that the word *kamın* is an adverb meaning "fast, rapid, with great speed, violently" and the like. Since it is an adverb or a word used adverbially, it probably has the instrumental suffix *-ın* in its structure. As for the simplex *kam,* this could be identical with Yakut *xam tik-* "to sew firmly", *xam kurdan-* "to gird oneself tightly", etc. Thus, *kamın akan yügrük su* means "a fast-flowing running water" (in Turkish "coşkun akan ırmak").

12. Ergin 10: *On igiče süñüčügüñ ören olmıš yığšur aḫı.* = Gökyay 11: *On iki ince süñücügüñ özün almıš bağšur aḫı.*

Ergin misreads the second word. According to him what we have here is *igi* "iğ" plus the suffix *-ce.* This is impossible, for *ig* (<*īk*) "spindle" is a monosyllabic word.

Gökyay's *iki ince* is a misreading too. This word is written اکی نجه in D 27 and اِيكِجهَ V 15. This could be nothing but *ikice,* together with the first word, *on ikice* "about twelve". Thus, *on ikice süñücügüñ* means "your twelve (pairs of) dear ribs".

The fourth word is spelt اوزون in D 27 and اوُرَن) in V 15. Gökyay reads this *özün* and undoubtedly understands it as "özünü", i.e., "himself".

This is impossible, for in that case the spelling would have been اوزيِ ن Besides, together with *almıš* (a misreading for *olmış*), a line like *on iki ince süñücügüñ özün almıš* is meaningless. There is no doubt that اوُرَن *ören* in V 15 is correct in this context: *on ikice süñücügüñ ören olmıš.*

The sixth word is written يِ غ شر in D 27 and بَغْشُوُرْ in V 15. There is no doubt that the D copy has the correct form here. Gökyay interprets *bağšur-* as "bağlamak, bir araya getirmek" (p. 171). But as far as I know such a word occurs nowhere. On the other hand, the verbal stem *yığšur-:* "to gather together" is

well-attested (see, for example, SDD 1524: *yıkšır-* "toplamak, dermek"). This verb is the causative of *yığıš-* (cf. OAT *deršür-* id. <*deriš-ür-*).

Thus, the whole line must be corrected as follows:

On ikice süñücügüñ ören olmıš, yığšur aḫı!

13. Ergin 10: *tañrı viren tatlu canuñ seyranda imiš anıt aḫı* = Gökyay 11: *Tañrı veren tatlu canuñ seyranda imiš indi aḫı.*

The last two words are written اذ دي دخي in D 27 and انِدَخي in V 15. Ergin reads the seventh word *anıt,* and in the glossary he explains this word as "tuzak kurmak, yakalamağa çalışmak". He also states that the stem could also be *andı-* or *andıt-* (p. 171). These are all wrong. *Anıt-* or *anut-* means "to prepare", not "tuzak kurmak". As for *andı-* or *andıt-* no such verbs occur in Turkic. The only *andı-* I know of is in MK and it is with nasal /ñ/, i.e., *añdı-* "to watch for, keep an eye on": *Awčı keyikni añdıdı* (MK I 311).

It is not clear how Gökyay interprets *indi* because it is not listed in the glossary! If he understands it as *indi* "now" (cf. Az. *indi* id.), this would destroy the syntactic parallelism between the first two lines and this one: in the first two lines preceding this the transitive verbs *ačġıl* and *yığšur* occur before *aḫı.* Consequently, the word occurring before *aḫı* in the third line should also be a transitive verb and this transitive verb must have a meaning like "to look for, search, seek" because of the context (*Tañrı viren tatlu cānuñ seyrānda imiš...*).

Such a verb occurs in Turkmen: *inde-* "to look for, search, seek". This Trkm. verb goes back to an earlier **indi-/*inti-* (cf. *eri-* " to melt" > Trkm. *ere-, *čüri-* "to decay" > Trkm. *čüyre-,* etc.). The latter must have developed from a still earlier **yint(i)-:* cf. MK *yin-* "to look for, investigate", Atab. *yind-* id., Tuv. *čindi-* id., Hak. *nindi-* id. <**yint(i)-,* Kirg. *tint-* id. <**yint-,* etc. Thus, the word in question in the third line is in all likelihood the older form of Trkm. *inde-,* i.e., *indi-:*

Tañrı viren tatlu cānuñ seyrānda imiš, indi aḫı. ("Your sweet soul given by God has probably gone for a trip; please go and look for it!").

14. Ergin 14: *Čapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün* = Gökyay 15: *Čapariken ağ boz atuñ büdürmesün* (in the glossary *büder-!*).

Gökyay misreads *büdri-* "to stumble". This verb is written بد درمسون in D 35, but it is always vocalized as بوُدْرِمَسوُنْ *büdrimesün* in the V copy (cf. V 20, 69, 85). Cf. also Az. *büdrä-,* Trkm. *büdre-* id. <Mo. *büdüre-, büdüri-* id.

15. Ergin 15: *Itüm-ile bir yalakda yundım ičen azġun kāfir* = Gökyay 18: *Itümile bir yalakda yundum ičen azġun kâfir.*

The word read *yundı* by Ergin and *yundu* by Gökyay is written يِ وذ د م in D 40 and يوُيِنذُمْ (*yuyındum*) in V 55. There is no doubt that the latter is correct. The

word occurs as *yuyındu/yuyundu* in the Old Anatolian Turkish texts. It also survives in Turkmen as *yuvundı.*

16. Ergin 17: *Kavum kabile menüm kuma yurdum* = Gökyay 19: *Kavum kabile benüm kama yurdum.*

The word which is read *kabile* by the two authors is spelt قمله (*kamla*) in D 44 and قَبْلَهَ (*kabla*) in V 57. Obviously, the Arabic *kabīle* became Turkicised, i.e., *kabla* (cf. *ṭavīle* > *tavla, ḫazīne* > *ḫazne/ḫazna,* etc.) at an early date. The form *kamla* in the D copy must have come into existence through assimilation due to the final *m* in *kavum* and the initial *m* in *menüm.*

The word before *yurdum* is spelt قوما (*kuma*) in D 44 and قَماَ (*kama*) in V 57. Gökyay wishes to regard this word as the Turkicised form of the Arabic *el-kamʿe* "šol yere dinür ki ana asla güneş uğramaya " (p. 233). But he is not persistent in his view, for he cites the word as *kuma* in the glossary (p. 252). In all likelihood, the word is misvocalized in the V copy. *Kuma* which means "second wife" is obviously used here attributively, i.e., with the sense of "common, mutual".

17. Ergin 17: *Karıčuk anam oluranda* = Gökyay 19: *Karıcık anam oturanda.*

The last word of the phrase is spelt اولوزنده in D 44 and اتوُرَنْدهَ in V 57. Ergin regards the spelling with *lam* in the D copy as correct. This is impossible. The form *olur-* "to sit" is peculiar to Orkhon Turkic and Uigur, i.e., it is the most archaic form which has survived only in Yakut (*olor-*) and Chuvash (*lar-* < **olur-*). This verb had the phonetic shape *oltur-/oldur-* already in Middle Turkic and it occurs as *otur-* throughout in the OAT texts. Besides, the occurrence of the most archaic form *olur-* together with the comparatively new Azerbaijani form *-anda* would be an anachronism. Therefore, the form with *lam* in D 44 must be regarded as a scribal error.

18. Ergin 20: *Tolması* (*altun*) *bišikde...* = Gökyay 24: *Dolaması* (*altun*) *bešikde...*

The first word is writtenطولمه سی in D 52. This word occurs also in D165: *Tolama bešiklerde beledügüm oğul.* Ergin misreads the word. Obviously, it is a, verbal noun in *-ma* derived from the verb *tola-* "to wind round, wrap".

19: Ergin 21: *Ağač ağač dir isem saña erilenme ağač* = Gökyay 25: *Ağač ağač derisem saña arlanma ağač*

The word written ارلنمه D 55 and اَرْلنْمهَ in V 63 is of course nothing but *arlanma.* Ergin's *erilen-* "kaygılanmak, yerinmek, üzülmek" occurs nowhere in Turkic. The verb *arlan-* derived from the Arabic *ʿār* "shame", on the other hand, is well-attested. For the Turkicised spelling without *ʿayn* cf. D 149 قلا = V 81 قَلاً *kala* "fortress", D 12 قَراَ يَبْ *karayıp,* i.e., *kara ʿayıb,* etc.

20. Ergin 24: *Bıyığın eñsesinde yidi yirde dügen* = Gökyay 27: *..... dögen.*

Gökyay misreads D 59 دوكن and V 65 دُگَنْ It is *dügen* from *düg-* "to make a knot".

21. Ergin 25: *Kara polat öz kılıčlar čalındı, yalmağı düšdi* = Gökyay 29: ... *yalmanı düšdi.*

Ergin misreads the word *yalmanı.* It is written correctly يَلْمَانِي in V 66. The spelling لماغى يـ in D 63 is obviously a scribal error. *Yalman* "the pointed cutting part of a sword" is a well-attested word: *yassı yalmanlu süñü, kılıč yalmanı,* etc. Besides, the word *demreni* in the following parallel sentence *Üč yeleklü kayın oklar atıldı, demreni düšdi* clearly shows that the word in question could only be *yalmanı.*

22. Ergin 28: *četir otağ, ala sayvan dikdürdi* = Gökyay 33: *čatır otağ...*

The word is written تر چ, i.e., without *elif,* in D 73, but it must be read *čatır..* The same cliché expression occurs as چادر اوتا اق (*čādır otak*) in D 290: *Kazan görklü čemene čādır otak dikdürdi* (Ergin 115).

Ergin's *četirli otak* in p. 42 (D 111) should also be corrected as *čatırlı otak.*

23. Ergin 31: *Dedenüñ anısı anıtdı* = Gökyay 38: *Dedenüñ anısı anıtdı.*

The second and third words of this sentence occurring in D 84 are misread by both Ergin and Gökyay. Ergin interprets *anı* as "hayret, şaşkınlık" and the verb *anıt-* as "şaşırmak" (p. 171). Gökyay explains *anı* as "an, us, akıl" and the verb *anıt-* as "bir vak'a, bir manzara karşısında elinde olmadan şaşırıp kalmak" (p. 164). There are no such words in Turkic. Gökyay's example *anı učtu* "bîhuş olup kaldı, aklı başından gitti" for *anı* is wrong, because the word in this example is not *anı* with *nun,* but *añ* with nasal *ñ.*

The last two words in the above-given sentence are written اندي اذ **سي**اذ in D 84. What we have here is the expression *ensi ent-* "to lose one's head" which is well-attested in the OAT texts: *ensi entdi, ensleri enddi, ensi ender, ensi endüp, ensleri endüp, ensin entdürdi,* etc. (cf. TS III, pp. 1475, 1476). It is clear from these examples that a verb *ent-/end-* "to be confused about, lose one's head" does exist in Turkic. The adjective *endik* in MK is derived from this verb. OAT *ende* "sersem, akılsız" and *endik-* " şaşırmak, şaşalamak" are also derivatives of the same verbal root. So are Kirg. *entele-* "to be bewildered, confused" and *endire-* id. Trkm. *ente-* "to oscillate, totter" goes back to an earlier *enti-* which must be a variant of the verb *ent-/ end-* (cf. also Mo. *ende-* "to err, fall into error, be mistaken, blunder; to go astray").

As for the word *ensi* in the expression, this could only be analyzed as the noun *ens* plus the 3rd p. poss. suffix *-i.* The noun *ens* must have come into exist-

ence, with epenthesis, from *es* " reason, memory, mind". The epenthetic /n/ here is probably caused by the /n/ in the following word *ent-,* i.e., *es-i ent-* > *ens-i ent-,* for the word *es* occurs, throughout in Turkic, without /n/.

A similar expression occurs in Quṭb's *Ḫusrev u Şīrīn: usı entikti, yıklu yazdı, turdı* "He lost his head, he was about to fall down, (but) he stood up " (Fazylov, *Starouzbekskij slovar',* I, p. 147).

24. Ergin 32: *gelürmeyecek olur-iseñ*=Gökyay 39: *getürmeyecek olurısañ.*

كالل ورمه يجك (*gelürmeyecek*) in D 86 is obviously a scribal error for *getürmeyecek* (V 31). Orkhon Turkic and Uigur *kelür-* has survived only in Chuvash *kălar-* "to take off, remove, take out" (<*kelür-*). The occurrence of such an archaic form together with the comparatively new future participle suffix *-ecek* would be an anachronism (cf. *oluranda* above).

25. Ergin 32: *beni kapudan tışaru eyle.*

The word written ... in D 88 should be read *tašarı* (cf. Trkm. *dašarı* id.).

26. Ergin 34: *ögür ögür aglašdılar* = Gökyay 42: *ögür ögür ağlašdılar*

The repeated echoic word should be read with nasal /ñ/ (cf. Turk., Trkm. *hüngür hüngür,* Az. *öngür öngür,* etc.): *üñür üñür* or *öñür öñür.*

27. Ergin 37: *avazum gedilmedin ünüm yoğulmadın* = Gökyay 46: *Avazum kedilmedin, ünüm yoğulmadın.*

Both Ergin and Gökyay interpret *yoğul-* as "kalınla*ş*mak, yoğunla*ş*mak" (Ergin 216, Gökyay 313). There is no such a verb in Turkic. The corresponding passage in V 39 is *Avazum boğulmadın, kopuzum kırılmadın.* It is obvious that يو وغ لمديو ن in D 101 is a scribal error for *boğulmadın.* The expression *üni boğul-* is well-attested in OAT (cf. TS 4074).

28. Ergin 38: *aña varmasun, tekine tüšine varsun* = Gökyay 46: id.

Tekine tüšine should be corrected as *teñine tušına* (cf. Trkm. *deñ-dūš* "of the same age").

29. Ergin 38: *Yüregüñe kaynar yağlar koyılupdur* = Gökyay 47: *yüregüñe kaynar yağlar koyulupdur.*

The verb should be read with /u/, for it is the passive stem of *kuy-* "to pour".

30. Ergin 53: *Umanına usanına aš yidürdüm* = Gökyay 66: *Umanına usanına aš yedürdüm*

The word *usanına* should be corrected as *osanına,* because the verb which forms a binary with *um-* is with /o/: cf. Trkm. *os-* "to think, guess, expect", Kirg. *osmok* or *osmok söz* "supposition, estimation, guess", etc. (*us-* in MK and DTS should also be corrected).

31. Ergin 58: *Akındılu görklü sular karısa kara tašmaz* = Gökyay. 71: *Akındılı...*

The phrase *kara tašmaz* should be understood as *kar-a tašmaz,* i.e., *kar-a* is a gerund in -*a.* The verb *kar-* is synonomous with *taš-;* cf. MK *kar-* "to overflow", e.g., *Suw arıktın kardı* "Water flowed over (the brim of) the irrigation canal". The verb *kar-* is not listed in Ergin's and Gökyay's glossaries.

32. Ergin 80: *Yarar kocaların yanına cemʿ eyledi, yadığı yarağı-y-ile yola girdi* = Gökyay 98: id.

Both Ergin and Gökyay explain the word *yadık* as "yassı su kabı" (Ergin 212, Gökyay 301). But the word having this meaning occurs as *yatuk/ yatık,* i.e., with /t/ in OAT, not with /d/.

The word read *yadığı* by the authors is written يد اد يغى in D 202 and يَاذْ يَاغي in V 85. It is obvious that we have two words here, i.e. *yad yağı* "alien and enemy", a well-attested binary: Uig. *yat yağı;* TS 4195 *yad yağı* etc.

33. Ergin 82: *Yil esdi yağmur yağdı yüki kopdı* = Gökyay 101: *Yel esdi, yağmur yağdı, buñu kopdu.*

The word read *yüki* by Ergin and *buñu* by Gökyay is written يو وكى in D 207 and يوكُي in V 89. In Ergin's glossary there is only one *yük* which he explains as "yük" i.e., "load" (p. 217). This is of course wrong, because Yegenek's uncle Emen speaks about his arrow here and an arrow does not have a "load".

Gökyay misreads and misinterprets the word in question: 1. it is written with *ye,* not with *be;* 2. the word which means "sıkıntı, keder" is not *buñu* (p. 181), but *buñ.*

It is clear that what we have here is *yuñ* or *yüñ* "feather" (cf. Tuv., Khak. *cüg* id. <*yüñ,* Kirg. *cün* id., Alt. *yun* id. <*yuñ*). As is known, it was customary to attach feathers to arrows. Consequently, the line, together with the preceding one, should be read as follows:

Kayın talı yeleginden som altunlu menüm oḫum

Yil esdi, yağmur yağdı, yuñı kopdı

34. Ergin 89: *Mere kocalar süglügi ocağa koñ kızsun* = Gökyay 110: *Mere kocalar süñülügü ocağa kon, kızsun*

The word read *süglük* by Ergin and *süñülük* by Gökyay occurs twice more in the following two sentences. Ergin's reading is correct, for *süglük* is derived from *sügül-* " to barbecue, roast, broil" (cf. Uig. Br. *sükül-* "braten").

35. Ergin 92: *Kara tağa ayıtduğunda išit virsün* = Gökyay 114: *Kara dağa yetdüğünde ašıt versün*

The third word is spelt ایتدوککده, i.e., *eytdügüñde* in D 234. Therefore, Ergin's reading cannot be accepted. On the other hand, Gökyay maintains that this is a scribal error for یتدوککده, i.e., *yetdügüñde* and اتشت (*išit*) a copying mistake for اشیت (ašıt). This seems to be logical especially in the view of the following line which reads *Kanlu kanlu sulardan kičit virsün. Ašıt* with the meaning of "mountain pass' is attested in Anatolian dialects: *ašıt* "geçit, aşılacak yer" (Döğdemkaya - "Artvin-Čoruh", Konya) (SDD I, 122).

It should be noted however that Ergin's interpretation too seems to be logical provided that *eyit-* here means "to ask" (cf. Ergin 172: *ayıt* "söylemek"): *Kara tağa eytdügüñde išit versün* "When you ask the black (i.e., "great") mountain (for its pass) may it give (you) an answer". But *išit* "ses, cevap" seems to be attested nowhere.

36. Ergin 93: *Kalın Oğuz biglerini yükden kurtarduñ* = Gökyay 114: *Kalın Oğuz beglerini buñdan kurtarduñ.*

Although the fourth word is written یوکدن in D 234, Ergin's reading is erroneous, because *yükden kurtar-* "to free (a person) from a burden" is a new expression in Turkish. Besides, at the beginning of the story Dede Qorqut speaks to Depegöz as follows: "*Oğul Depegöz, Oğuz eliñde zebūn oldı, buñaldı, ayağın toprağına meni saldılar*" (Ergin 86). Thus, Basat, by killing Depegöz, "saves" the Oghuz from a "trouble". Consequently, the word in question must be regarded as a scribal error for بوکدن (*buñdan*).

37. Ergin 99: *Kalkanın uvatdı, tuğulġasını boğradı* = Gökyay 122: *Kalkanın uvatdı. Tuğulgasını yuğurdu.*

The last word is written clearly یو غردی (*yuğurdı*) in D 250. The same word occurs also in D 180: *Buğa dizin čökdi, buynuzı-y-ıla bir mermer taši yuğurdı, peynir kibi ditdi* (Ergin reads *yoğurdı*).

Ergin explains *boğra-* as "gedik açmak, kertik açmak, çökertmek, yara açmak, delik açmak" (p. 175). He apparently identifies this word with *boğra-* "(ağacı) parçalamak, doğramak, parça parça kesmek" in MK III 277. This is doubtful, because MK *boğra-* is a *hap. leg.* Besides, MK *boğra-* means "to cut up in slices", whereas in the passage in which the above given sentence occurs the infidel Tekür beats, pounds or kneads like dough the helmet of Begil oğlı Emre with a *mace.* Since a mace is a weapon of beating rather than cutting, the verb *yuğur-* fits better here.

Similarly, Ergin's *boğradayım* in the sentence *Kaba čomak altında boğradayım senüñ üčün* (Ergin 50) should be corrected as *yuğurdayım.* The word is spelt یو وغره دیم in D 129, but it must be a scribal error for یو وغرده یم *yuğurdayım* (Gökyay reads *yuğradayım:* p. 62).

38. Ergin 99: *İbrahimi tutdurduñ/Ḫanum göne čolġaduñ* = Gökyay 122: *İbrahimi tutdurduñ/Ḫanum güne čolgaduñ*

Gökyay's *güne* is a misreading, for the word should be the dative case of *gön* "leather". The following word is misread by both of the authors, for it is *čulğa-* with /u/: cf. Az. *čulğa-* "to wrap, to wind", Kirg., etc. *čulğa-* id., Kzk. *šulğa-* id., Tat., Bash. *čolğa-* id. (This verb is a loan from Mo. *čuġla-* "to wrap").

39. Ergin 105: *depegen köpini süsegen yırtar* = Gökyay 130: *Depegen götünü süsegen yırtar.*

The second word is written كونبني in D 265. Obviously, it is a scribal error for كوتيني i.e., *götini,* because *köpini* would be meaningless here.

40. Ergin 107: *altun tuč borılar ağarıldı* = Gökyay 133: *Burması altun tuč borular uruldu.*

Gökyay misreads the last word, for it is spelt اغرلدي in D 271. Ergin explains *ağarıl-* as "boru çalınmak" with a question mark (p. 169). He is right in his doubt, for such a verb occurs nowhere in Turkic. What we have here is *ağırıl-,* i.e., the passive stem of *ağır-* "to shout, yell" (< **ākır-*). The verb *ağırıl-* means here "to be blown (of a trumpet)". The simple *akır-* is well-attested and it occurs in many Turkic language: Tat., Bash., Kzk., Kklp., etc. *akır-* "to bellow, low, bray", Alt. *ağır-, ağırt-* id., Osm. *ağır-* "to roar (of a lion), to bray (of a donkey)" < **ākır-.* Thus, both Ergin's and Gökyay's readings are erroneous.

Similarly, the word which is written اغردب in D 283 and 301 should be corrected as *ağırdup* (Ergin 113: *ağardup,* Gökyay 140: *uğurdup*), for it is the causative stem of *ağır-: Borı ağırdup köčdiler* (D 283), *čeri dirüp* (in MS ديو وب) *borı ağırdup* (D 301).

41. Ergin 119: *Ağča koyunlarum mañrıšmadın/Ağča yüzlü kızum gelinüm eñšišmedin* = Gökyay 149: *Ağca koynularum mañrašmadın...*

Ergin misreads مكرشمدين (*mañrašmadın*) in D 299, for this is the cooperative stem of *mañra-* "to bleat" (cf. Uig. *mañra-* "blöken", MK *mañra-* "bağırmak", *mañraš-* coop., *mañrat-* caus., Kzk. Kkpl., Nog. etc. *mañra-* "to bleat", Alt., Kirg. *māra-* id. < *mañra-.*

Ergin's reading is probably depends on مكرشيب in D 139. But this could also be read *mañrašıp;* cf. شُوبْمَكرَ *mañrašup* and يَيِنْمِي مَكْرة *mañrayayın-mı* in V 77 (Ergin reads *mañrıyayın mı*).

15

KUZEY MOĞOLİSTAN'DA YENİ BİR UYGUR ANITI: TARYAT (TERHİN) KİTABESİ

Kitabenin bulunuşu:

Son yıllarda Moğolistan'da "runik" harfli irili-ufaklı birçok Türkçe kitabe bulunmuştur. Bunların en önemlilerinden biri *Taryat* veya *Terhin* kitabesidir. Dört parça halinde ele geçen bu kitabenin ilk parçası Moğol arkeologu Ts. Dorjsuren tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arkhangay (Kuzey Hangay) aymağının Taryat bölgesinde, Hangay dağlarının kuzey-batı kısmında, Terhin ırmağı vadisinde toprağa çakılı olarak bulunmuştur. Mongolist Kh. Lubsanbaldan ile M. Şinekhüü'den ve türkolog B. Bazilkhan ile S. G. Klyaştornıy'dan oluşan karma Moğol-Sovyet bilimsel heyeti 1969 yılında kitabe parçasının bulunduğu yerde kazılar yapmış ve kitabeye kaide vazifesini gördüğü anlaşılan bir taş kaplumbağa heykelini meydana çıkarmıştır. Nihayet, 1970 yılında aynı yerde kazılara devam eden iki arkeolog, N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, toprak altından kitabenin diğer iki parçasını da çıkarmışlar ve böylece görevi tamamlamışlardır. Üç parça halindeki kitabe ile taş kaplumbağa heykeli Moğol Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Ulan-Bator'a nakledilmiş ve Bilimler Akademisine bağlı Tarih Enstitüsü'ne konulmuştur.

Kitabenin bulunduğu yer:

Taryat veya *Terhin* kitabesi, Klyaştornıy'ın verdiği bilgilere göre, *Terhingol* ırmağının *Terhin-Tsagan-nur* gölüne döküldüğü yerin 12 km batısında, *Terhingol* ırmağının bir kilometre kuzeyinde ve Tarbagatay (kuzey-batı Hangay) dağlarının sarp yamaçlarının iki kilometre kadar güneyinde bulunmuştur. Kitabe, hemen tümüyle toprağa gömülü olarak, 4.7 m. çapında ve 1,4 m yüksekliğinde yapma bir tepeciğin güney-batısındaki bir tümsekten çıkarılmıştır. Aynı yerde kazılara devam edilmişse de kitabenin dahil olduğu arkeolojik kompleks ortaya çıkarılamamıştır.

Kitabenin ölçüleri:

Kitabe parçalarının uzunlukları, sırasıyla 70 *cm,* 90 *cm* ve 75 *cm* olup kitabenin toplam uzunluğu 2.35 *m*'dir. Kitabenin genişliği üstte 27 *cm,* altta 37 *cm,* kalınlığı ise 20 *cm*'dir. Taryat (Terhin) kitabesi, böylece, üst kısmı alt kısmından daha dar olan bir dikdörtgen prizması biçimindedir.

Anıtın kaidesi olan taş kaplumbağa heykelinin boyu 1.17 *m,* eni 85 *cm,* yüksekliği de 38 *cm*'dir. Kaplumbağa heykeli üzerinde içine kitabenin yerleştirildiği oyuk 21 *cm* uzunluğunda, 30 *cm* eninde ve 20 *cm* derinliğindedir.

Gerek kitabe gerekse kaplumbağa heykeli açık külrengi granitten yapılmıştır. Kaplumbağa heykeli sanatkârane bir şekilde yontulmuş olup sağ tarafına runik harflerle *bunı y(a)r(a)t(ı)ɣma böke tut(a)m* "bunu yaratan (veya "yapan")" Böke Tutam(dır)" cümlesi ile 𐰴 biçiminde bir damga hakkedilmiştir.

Üç parça halindeki anıtın her tarafı kitabe ile kaplıdır. Anıtın en üst parçasının ön (doğu) ve arka (batı) yüzlerinde 7'şer satır bulunmaktadır. Orta parçanın aynı yüzlerinde 8'er, en alt parçasının aynı yüzlerinde de 9'ar satır vardır. Anıtın daha dar olan sağ (güney) ve sol (kuzey) yüzlerinde de 6'şar satır bulunmaktadır. Anıttaki satırların toplam sayısı, böylece, 30'dur. Kitabeye hakkedilmiş olan runik harflerin boyları 3 ila 3,5 *cm.* derinlikleri de 2 ila 2,5 *mm* arasında değişmektedir.

Kitabe üzerine yayınlar:

Taryat (Terhin) kitabesi ilk olarak Moğol dilcilerinden M. Şinehüü tarafından yayımlanmıştır[1]. Şinehüü yayınında kitabenin sadece bir yüzünün (batı yüzünün) fotoğrafları bulunmaktadır. Ne var ki bu fotoğraflar ya kötü çekilmiş veya kötü basılmış olduğundan pek işe yaramamaktadır. Ancak müellif kitabında runik harfli orijinal metnin kendi eliyle hazırlamış olduğu kopyalarını üç kez vermektedir: üç kitabe parçasının ayrı ayrı metinleri (ss. 53-58), kitabenin bütün olarak metni (ss. 59-64), nihayet ayrı ayrı her satırın metinleri (ss. 66-92). Kitapta böylece üç kez verilen orijinal metinde bir-iki tutarsızlık varsa da Şinehüü'nün kopya ettiği metin, genel olarak, güvenilebilir ve anlam çıkarılabilir bir metindir. Şinehüü her satırın runik harfli orijinalini, daha sonra da Latin harfleriyle harf çevrimini (*transliteration*) ve yazı çevrimini (*transcription*) vermiştir. Müellif bundan sonra her satırın, sırasıyla, Klasik Moğolca, Modern Moğolca (Halha) ve Rusça çevirilerini vermektedir. Şinehüü yayını, ayrıca, kitabedeki türlü kelime ve unvanların açıklamaları (ss. 96-166) ile sözlük (ss. 168-195), dizin (ss. 197-201) ve bibliyografya (ss. 2: 214) bölümlerini içeriyor.

Şinehüü, kitabe metnini şu sıra ile vermiştir: batı (a), kuzey (b), doğu (v) ve güney (g). Ne var ki bu sıra pek doğru görünmüyor; çünkü kitabenin doğu yüzü

1 Şinehüü, M., *Tariatın orhon biçgiyn Şine dursgal* (= Orhon yazılı yeni Tariat kitabesi), *Studia Archaeologica,* Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. I, Ulaan-Baatar 1975.

kuzey yüzünün devamı değildir. Ayrıca, kitabeyi yazan veya yazdıranın kimliğini bildiren cümle de kuzey yüzünde, sondan bir önceki satırdadır. Buna göre, kitabe metninin doğru sırası şöyle olmalıdır: Doğu, güney, batı ve kuzey.

Şinehüü, kitabenin birçok yerini yanlış okumuş ve yanlış anlamıştır.

Taryat (Terhin) kitabesi ikinci olarak Sovyet türkologlarından S. G. Klyaştornıy tarafından "hazırlık yayını" (*predvaritel'naya publikatsiya*) kaydıyla makale şeklinde yayımlanmıştır[2]. Klyaştornıy kitabenin bulunuşunu hikâye ettikten ve ölçülerini verdikten sonra Terhin kitabesinin paleografik bakımdan Eski Uygur runik yazısının ilk evresine ait özellikleri taşıdığını ve harflerin Şine-Usu kitabesi ile Sevrey kitabesindeki harflere benzediğini kaydediyor (s. 85). Bundan sonra kitabenin muhtevasından ve Şine-Usu kitabesi ile paralellik gösteren kısımlarından söz eden müellif, kitabede zikredilen en son tarihe (yılan yılı = 753) bakarak, Terhin kitabesinin bu tarihten biraz sonra dikilmiş olacağı yargısına varıyor (s. 87).

Klyaştornıy da kitabe metnini, Şinehüü gibi, batı-kuzey-doğu güney sırasına göre vermektedir (ss. 90-92). Bu sıra, kanımızca, yanlıştır (yuk. bk.).

Klyaştornıy'ın makalesi Terhin kitabesinin müellif tarafından hazırlanmış kopyasının fotokopisini ihtiva etmektedir (ss. 88, 89). Bu metinle Şinehüü metni arasında yer yer önemli farklar göze çarpıyor. Kitabe yerinde görülüp incelenmedikçe bu farklar konusunda herhangi bir fikir ileri sürmek tabiatıyle zordur. Ancak, her iki kopyadaki ortak kısımlarla metnin gelişi bazı düzeltmeler yapma olanağını vermektedir.

Kitabenin tarihi ve kimin adına dikildiği:

Taryat (Terhin) kitabesi 753 yılında dikilmiştir. Kitabeyi yazdırtan ve diktiren Moğolistan'daki Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı Moyun Çor'dur. Moyun Çor (747-759), bilindiği gibi, Uygur devletinin kurucusu Kül Bilge Han'ın (745-747) oğludur ve unvanı *El-etmiş Bilge Kağan'*dır. Taryat (Terhin) kitabesinin Batı yüzündeki ilk satırda şöyle denilmektedir: *t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l-(e)t m(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (e)l-b(i)lge q(a)tun q(a)γ(a)n (a)t(ı)γ q(a)tun (a)t(ı)γ (a)t(a)n(ı)p ötük(e)n k(i)d(i)n uçınta t(e)z (b(a)şınta örg(i)n [(a)nta (e)t(i)td(i)m çıt] (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* "Tanrı'dan olmuş, El-etmiş Bilge Hakan ve El-Bilge Hatun, Hakan unvanını ve Hatun unvanını alıp Ötüken'in batı ucunda, Tez (ırmağı) başında, hükümdarlık çadırını (orada kurdurdum, ordugâh

2 Klyaştornıy, S. G., *"Terhinskaya nadpis", Sovetskaya Tyurkologiya,* 1980, No. 3, ss. 83-95.

çitlerini) orada yaptırdım" (Terhin, Batı 1). Ayrıca, kitabenin kaidesi olan taş kaplumbağa heykelinin sağ gerisinde bulunan 𐰴 şeklindeki damga Moyun Çor'un anısına 759 veya 760'ta dikilmiş olan Şine-Usu kitabesinin son satırının sonuna hakkedilmiş damgaya çok benzemektedir. Bundan başka, Taryat (Terhin) kitabesinin doğu yüzünün sağ üst köşesine hakkedilmiş 𐰴 şeklindeki damga Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünde bulunan üç damganın birincisiyle aynıdır. Bütün bunlara ek olarak, Taryat (Terhin) kitabesinin Doğu yüzünde (6., 7., 8. ve 9. satırlar) hikâye edilen askeri faaliyetlerin aynı veya pek az farklı cümlelerle Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünde (6., 8., 9. ve 10. satırlar) hikâye edilmiş olması da Taryat (Terhin) kitabesinin Moyun Çor tarafından diktirilmiş olduğunu kesin şekilde kanıtlamaktadır.

Şine-Usu kitabesinden öğrendiğimize göre, Moyun Çor hükümdarlığı zamanında iki kitabe daha diktirmişti. Bunlardan birincisi, Moyun Çor Kaplan yılının (750) ikinci ayının 14'ünde Kem (Yenisey) ırmağı kıyısında Çik kavmi ile savaştıktan sonra Ötüken'e dönüp "*...z b(a)şı (a)nta*" yayladığı yani yaz aylarını geçirdiği zaman (750 yazında) dikilmişti:.. *(a)nç(ı)p b(a)rs yılqa çik t(a)pa yorıd(ı)m* (.) *(e)kint(i) (a)y tört y(e)g(i)rmike k(e)mde toqıd(ı)m* (.) *ol y[ıl?]* ..... *[iç(i)kd]i ç.. (a)nt[a] ..z (b(a)şı (a)nta q(a)s(ı)r(a)q ordu örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m* (,) *çıt (a)nta toqıtd(ı)m* (.) *y(a)y (a)nta y(a)yl(a)d(ı)m, y(a)qa (a)nta y(a)q(a)l(a)d(ı)m* (.) *b(e)lgüm(i)n bit(i)g(i)m(i)n (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m...* "Öylece Kaplan yılında Çik (kavmine) doğru sefer ettim. İkinci ayın on dördünde Kem (Yenisey)'de (Çik'lerle) savaştım. O (yıl?)..... tabi oldular. ... Orada, .. *z* (ırmağı) başında, karargâhımı ve hükümdarlık otağ(ımı) orada kurdurdum, ordugâh çitlerini orada koydurttum. Yazın orada yayladım, (otlak olarak) oradaki yakaları yaka edindim. Damgalarımı ve kitabemi orada vurdurdum ve yaptırttım..." (Şine-Usu, Doğu, 7-8). Aynı olaylar Taryat (Terhin kitabesinde şöyle hikâye edilmektedir:... *q(a)γ(a)n (a)t(ı)γ q(a)tun (a)t(ı)γ (a)t(a)n(ı)p ötük(e)n k(i)d(i)n uçınta örg(i)n [a()nta (e)t(i)td(i)m* (,) *çıt] (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (.) *b(a)rs yılqa* (,) *yıl(a)n yılqa (e)ki yıl y(a)yl(a)d(ı)m* (Terhin, Batı 1-2). Bu parçadan, Moyun Çor'un Kaplan yılında (750), Ötüken'de Tez ırmağı başında yayladığı, Şine-Usu kitabesinde buna paralel olan parçadan da orada üzerinde damga bulunan bir kitabe diktirdiği anlaşılmaktadır. Şimdi Terhin kitabesi yardımı ile Şine-Usu kitabesinde Ramstedt'in sadece son harfini okuyabildiği Tez ırmağının adını tamir edebiliriz: *t(e)z b(a)şı (a)nta...*

Yine Şine-Usu kitabesinden öğrendiğimize göre Moyun Çor, bu tarihten iki veya üç yıl sonra, her, hâlükârda Tavşan yılından (751) sonra, yine Ötüken'de, fakat bu kez başka bir yerde, "*.ing(i)z"* başında, *Iduk Baş*'ın batısında, *Yabaş* ve *Tukuş* (veya *Tokuş*) ırmakları kavşağında yaylamış, hükümdarlık otağını orada

kurdurtmuş, ordugâh çitlerini orada koydurtmuş ve "bin yıllık, on bin günlük" kitabesini ve damgalarını yassı taş üzerine orada yazdırtmış ve vurdurtmuştur: *t(a)b(ı)şγ(a)n yıl biş(i)nç (a)yq[a] t(e)g.....-qa ötük(e)n yış b(a)şı (a)nta...ing(i)z b(a)şı (a)nta ıduq b(a)ş kid(i)nte y(a)b(a)ş tuq(uş) b(e)lt(i)rinte [(a)nta] y(a)yl(a)d(ı)m* (.) *örg(i)n (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (,) *çıt (a)nta toqıtd(ı)m* (,) *bıng yıll(ı)q tüm(e)n künl(ik) bit(i)g(i)m(i)n b(e)lgüm(i)n (a)nta y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(ı)td(ı)m...* (Şine-Usu, Doğu, 8.-10. satırlar). Taryat (Terhin) kitabesinde buna paralel olan parça şöyledir: ... *ulu yılıqa ötük(e)n ortusınta* (,) *(a)s-öng(ü)z b(a)ş* (,) *q(a)n ıduq b(a)ş k(i)d(i)ninte y(a)yl(a)d(ı)m* (.) *örgin bunta y(a)r(a)t(ı)t(ı)m* (,) *çıt bunta toq(ı)td(ı)m* (.) *bıng yıl(l)ıq tüm(e)n künl(ik) b(i)t(i)g(i)m(i)n b(e)lgüm(i)n bunta y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(ıt)d(ı)m,* (,) *tulquu t(a)şqa toqıtd(ı)m* (Terhin, Batı, 2. 3. satırlar). İki kitabedeki bu hemen hemen aynı parçalardan açıkça anlaşıldığı gibi Moyun Çor'un Şine Usu kitabesinde sözünü ettiği kitabe Taryat (Terhin) kitabesinden başkası değildir. Ancak, Taryat (Terhin) kitabesinde bu kitabenin *ulu yılqa,* yani Ejderha yılında (752) yazdırılıp diktirildiği yolundaki ifade biraz şaşırtıcıdır. Çünkü aynı kitabede, bir önceki satırda Moyun Çor, Kaplan (750) ve Yılan (753) yıllarının yaz aylarını Tez başında geçirdiğinden söz etmektedir. Şimdi, eğer Taryat kitabesi Ejderha yılında, yani 752'de yazdırılıp diktirildi ise, Uygur hakanı aynı kitabede bundan bir yıl sonra meydana gelen bir olaydan nasıl söz edebilmektedir? Bu şaşırtıcı durum bence şöyle aydınlatılabilir: Taryat (Terhin) anıtının yapımına ve kitabenin yazımına gerçekten 752'de başlanmıştır. Fakat, savaşlar ve diğer askeri faaliyetler sebebiyle kitabenin tamamlanması ancak 753 yılında mümkün olmuştur. Böylece, kitabenin hiç değilse yukarıdaki alıntının bulunduğu batı yüzü ile kuzey yüzü 753 yazında yazılmış olmalıdır.

Kitabenin İçeriği:

Uygur hükümdarı Moyun Çor tarafından diktirilen ikinci kitabe olan Taryat (Terhin) kitabesinin doğu yüzünde Köktürk ve Uygur tarihi hükümdarın ağzından hikâye edilmektedir. Ancak kitabenin bu yüzü tahribata uğramış olduğundan satırların başında 75-80 harflik kısımlar okunamamıştır. Satır sonlarından anlaşıldığına göre kitabenin bu yüzünde önce Köktürk tarihi, hükümdarların adları (Yolluğ Kağan, Bumın Kağan) anılarak özetlenmekte, adı okunamayan üçüncü kağanla birlikte bu hükümdarların "iki yüz yıl" hüküm sürdükleri belirtilmektedir. Bu iki yüz yıllık süre ile 6. yüzyıl ortalarından 8. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Köktürk imparatorluğunun kastedildiği açıktır. Bundan sonra Moyun Çor kendi atalarının 80 yıl hüküm sürdüklerini ve ülkelerinin Ötüken ile Tegres olduğunu belirtiyor (Doğu, 3). Daha sonra Moyun Çor, 28 yaşında iken, yani 741

tarihinde, Köktürkleri bozguna uğrattığını kaydediyor (Doğu, 5). Bundan sonraki 6., 7., 8. ve 9. satırların okunabilen son kısımları Şine-Usu kitabesinin kuzey yüzünün okunabilen baş kısımları (6., 7., 8. ve 9. satırlar) ile hemen hemen aynıdır. Bu satırlarda, babası Kül Bilge Han'ın Moyun Çor'u Köktürk prensi Ozmış Tigin üzerine gönderdiği, Moyun Çor'un Ozmış Tigin'in kuvvetleri ile Kügür'de, Kömür Dağ'da ve Yar ırmağı kıyılarında savaştığı, Köktürkleri bozguna uğrattığı ve Köktürk boylarını kendisine tabi kıldığı anlatılmaktadır. Ozmış Tigin'in hükümdar olarak Köktürk tahtına geçtiğini öğrenen Moyun Çor, Koyun yılında, yani 743'te, yeniden Köktürkler üzerine yürüyor ve Maymun yılında (744) Köktürk ordusunu büyük bir bozguna uğratarak hükümdarı ve Hatun'unu tutsak alıyor (Doğu 8, 9, Güney 1, 2, 3 = Şine-Usu, Kuzey 9, 10). Şine-Usu kitabesine göre bu Köktürklerin hakimiyetlerinin sonu olmuştur (Kuzey, 10). Ancak, Terhin kitabesinin güney yüzündeki 2. ve 3. satırlardan öğrendiğimize göre, Uygurlar, Köktürklere sadık bazı kuvvetlerle, özellikle Oğuzların İğdir boyundan Bülük'ün kumandası altındaki kuvvetlerle, bir süre daha savaşmak zorunda kalmışlardır. İt yılında (746) Üç-Karlukların Uygurlardan ayrılıp On-Oklara tabi olmalarından sonra, Domuz yılında (747) Moyun Çor'un babası Kül Bilge, *kağan* unvanıyla Köktürklerden boşalan tahta oturmuştur. Bu olay, Terhin kitabesine göre, şöyle cereyan etmiştir: Kül Bilge'ye sadık yüksek rütbeli bazı devlet büyükleri dokuz *buyruk,* generaller, *bınga*'lar ve "kara bodun" yani halk veya "avam"dan bazı temsilciler Kül Bilge Han'a gelip önünde dikilerek "Ecdadımızın şanı ve şöhreti söz konusudur. Ötüken sizin elinizde. (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!" diye ricada bulunuyorlar (Güney, 4-5). Kül Bilge'nin bunun üzerine *kağan* unvanını aldığı ve "birini" yabgu atadığı anlaşılıyor (Güney 5). Şine-Usu kitabesindeki cümle şöyledir: *t(a)y bilge tutuq(u)γ y(a)bγu (a)t(a)dı* (Kuzey 11-12). Terhin kitabesinde buna tekabül eden cümle ise, Şinehüü'ye göre, *örg(i)n (a)nta y(a)bγu (a)t(a)dı* (Güney 5) dır. Şinehüü'nün *örg(i)n* okuduğu bu kelime gerçekte pekâlâ dört harfli *öz(ü)m(i)n,* yani "beni, kendimi" olabilir. Kelimenin bulunduğu kısmın tahribata uğradığı anlaşılıyor. Nitekim Klyaştornıy bunu okuyamamıştır. Kitabeyi görüp yakından incelemeden kesin bir sonuca varmak imkânsız ise de ben Şinehüü'nün *örg(i)n* "taht" okuduğu bu kelimenin *öz(ü)m(i)n* olacağına kuvvetle inanıyorum. Çünkü Kül Bilge Han'ın ölümünden sonra Uygur elinde "taht" için Tay Bilge Tutuk ile Moyun Çor arasında çetin bir mücadele başlamış, bir iç savaş çıkmıştır. Bu mücadeleyi Moyun Çor kazanır. Terhin kitabesine göre "kara bodun", yani "halk" veya halk temsilcileri Sıçan yılında yani 748'de, "ecdat mezarlığı"nda Moyun Çor'un huzuruna çıkarak ona "Ecdadımızın mezarları sizin mülkiyetinizde bulunuyor, (kağanlık sizin hakkınızdır)" demiş ve Moyun Çor'u *Tengride Bolmış El-etmiş Bilge Kağan* unvanıyla *kağan,* eşini de *El-Bilge Katun* unvanıyla *katun* ilan etmişlerdir (Terhin, Güney 4-6).

Böylece halk tarafından kağan seçilen Moyun Çor karargâhını Kaplan yılında (750) Ötüken'in batısında, Tez ırmağının başında kurmuş, Yılan yılında da (753) yaz aylarını burada geçirmiştir (Batı 1-2). Moyun Çor Ejderha yılında, yani 752'de, Ötüken ortasında, As-Öngüz ve Kan (Han) Iduk zirvelerinin batısında yaylamış, ordugâh ve karargâhını burada kurmuş "bin yıllık on bin günlük" kitabesi ile damgalarını da "yassı ve yekpâre bir taş" üzerine burada hakkettirmiş ve diktirmiştir. Bu kitabenin Taryat (Terhin) kitabesi olduğuna şüphe yoktur.

Kitabenin Batı yüzündeki 3. satırda Moyun Çor yukarıdaki *Kök Tengri* (Mavi Gök) ve aşağıdaki *Yağız Yer*'in lutuf ve yardımları ile *el-törü,* yani "devlet", sahibi olduğunu, doğudan batıya kadar dünyanın dört bucağındaki halkların kendi hizmetinde olduklarını belirttikten sonra göçebe bir hayat sürdürdüğü ülkesinin tanımına geçiyor. Moyun Çor'un konup göçtüğü vadiler ve ektirdiği tarlalar Ötüken ile Tegres elinde, sekiz kollu Selenge ırmağı ile Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Karağa (=*Harā gol*), Teledü (Teldü?) ve Burgu (Burugu?) ırmakları boylarıdır (Batı 4). Yaylası Ötüken'in kuzey yamaçları, batıda Tez başı ile doğuda Kanyuy (= Hanuy) ve Künüy (= Mo. *Hünüy, Hüniyn-gol*) ırmakları arası, *iç ılga*'sı, yani has vadileri ise kuzeyde Ongı Tarkan Süy, güneyde Altun Yış (Altay dağları), batıda Kögmen (Sayan) dağları, doğuda da Költi (Külti?) ile sınırlı olan bölgedir (Batı 5).

Kitabenin bundan sonraki kısımları, yani Batı yüzündeki 6., 7., 8. ve 9. satırlarla Kuzey yüzünde artık Moyun Çor değil, fakat kitabeyi yazan Bilge Kutluğ Tarkan Sengün (Kuzey 5) konuşmaktadır. Batı 6'da Moyun Çor'a tabi boyların sayısının 60 olduğu belirtildikten sonra büyükten küçüğe doğru yüksek rütbeli kumandanlarının unvan ve adları kaydediliyor. (Batı 6, 7, 8 ve 9) Bunlar arasında 5,000 kişilik bir kuvvete kumanda eden Işbara Sengün Yağlakar'ın adı özellikle dikkati çekmektedir (Batı 7). Bu kumandanın, anısına bir kitabe (Suci kitabesi) diktirilen ve en son rütbesi *Buyla Kutluğ Yargan* olan Kırgız asıllı Yağlakar Kan Ata ile bir ve aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

Kitabenin kuzey yüzünde iki *çigşi*'nin adı anılmakta ve Oğuz Çigşi'nin yapılan savaşlarda 100 generalle 10.000 kişilik bir halk, yani "teba" kazandığı ifade edilmektedir (Kuzey 1). Bundan sonra Moyun Çor'un süvarilerinin Dokuz Tatar ve On Yedi Az'lardan oluştuğu, *buyruk*'larının, yani kumandanlarının Tongra ve Ede boylarından, general ve *bınga*'larının da Uygurlardan olduğu belirtilmekte ve kitabenin yazıldığı sırada Turgak Başı Kağas Ataçuk'un hükümdar için 300 *turgak,* yani "karakol" inşa ettirdiği kaydedilmektedir (Kuzey 2). Bu yüzün 3. ve 4. satırlarında Tarduş yabgusu ile Tölis şadının kumandanları ve boyları zikredilmektedir. Beşinci satırdan kitabeyi yazan ve yapanın Bilge Kutluğ Tarkan Sengün, kitabede adları geçen boy ve şahıs adlarını bir bir okuyup yazdıranın da

iki kayın biraderi (?) olduğunu öğreniyoruz. Son satırda ise kitabenin yazdırılıp diktirilmesi emrini veren iki kişinin ad ve unvanları belirtiliyor.

Yazı-Yazım ve Dil Özellikleri:

Terhin kitabesinde kullanılan runik harfler Şine-Usu kitabesindeki runik harflere benzemektedir. Bu benzerlik, özellikle *s*[1], *t*[1] ve *nt* işaretlerinde daha çok belirgindir.

Başlıca yazım özellikleri de şunlardır:

1) Şine-Usu kitabesinde olduğu gibi /ş/ için ayrı bir işaret yoktur; *s*[1] ve *s*[2] harfleri hem /s/ hem de /ş/ seslerini göstermek için kullanılır;

2) Art ünlülü sözlerdeki *-mış* eki genellikle *-ms*[2] şeklinde yazılır;

3) Art ünlülü sözlerdeki /lt/ ses grubu genellikle *lt* çift-ünsüz işareti ile gösterilir;

4) Söz içi ve sonundaki, *oq/uq* ses grupları genellikle *oq/uq* işareti ile, *ök/ük* ses grubu da *ök/ük* işareti ile yazılır (*türk* kelimesi daima *türük şekli*nde yazılmıştır);

5) /iç/ ses grubu iki kez *iç* işareti ile gösterilmiştir: *içr(e)ki* (B 6), *iç buyruq* (B 6);

6) *Baş* ideogramı (𐰴), üçü de boy adında olmak üzere, üç kez kullanılmıştır (K 3, 3 ve 4);

7) İlk hecedeki /i/ ünlüsünun, Orhon kitabelerindeki uygulamaya aykırı olarak, sık-sık yazılmadığı görülür: *b(i)lge, b(i)ç(i)n, b(i)t(i)g(i)m(i)n,* vb;

8) İlk hecesinde kapalı /e/ bulunan sözler genellikle ünlü işaretsiz yazılır: *(e)l, b(e)ş, b (e) r-, y(e)ti, t(e)-* vb. gibi.

Kitabede göze çarpan belli-başlı dil özellikleri de şunlardır:

1) Türk dilinde söz başında bulunmayan /ş/ sesi yerine /ç/ kullanılması: *ç(a)d* "şad" (K 4, 4);

2) Yüklem bağlayıcısı olarak kullanılan 1. kişi zamiri, Tunyukuk kitabesinde olduğu gibi, /b/ iledir: *qon(a)r köç(e)r b(e)n* (B 4);

3) Ön ünlülü sözlerdeki /lg/ ses grubunun ünsüzleri arasında /i/ türemesi eğilimi vardır: *bilge* yerine *b(i)lige* (K 6'da iki kez), *ilg(e)rü* yerine *(i)lig(e)rü* (B 5); aynı eğilimin art ünlülü sözlerdeki /lq/ ünsüz takımında da görüldüğü söylenebilir: *yılqa* (üç kez)~*yılıqa* (altı kez);

4) "Batı" anlamına genellikle *kid(i)n* kelimesi kullanılır; *qurıya* "batıda" kelimesi yalnız bir kez kullanılmıştır (G 3);

5) {-y(I)n} zarf-fiil eki yalnız iki kez kullanılmıştır: *tur(u)y(ı)n* (G 4, 5);

6) *tigin* "prens" ve *sengün* "general" kelimelerinin çokluk şekilleri *-t* eki, *er* kelimesinin çokluk şekli de *-en* eki ile yapılır: *t(i)g(i)t(i)m(i)n* "prenslerimle" (K 2), *s(e)ngüt* (K 2, G 4), *(e)r(e)n* (B 7, 7).

METİN

Doğu

D 1: ... (yaklaşık 75 harf) yol(lu)γ q(a)γ(a)n ..... bumın q(a)γ(a)n üç q(a)γ(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)ki yüz yıl ol(u)rm(ı)ş

D 2: ... (yaklaşık 72 harf) bod(u)nı q(a)z(a) b(a)rm(ı)ş uç[mış? bir?] (e)ki (a)tl(ı)γ(ı)n tüke b(a)rm(ı)ş q(a)d(ı)r q(a)s(a)r (e)bdi b(e)rs(i)l y(a)t(ı)z oγ(u)z

D 3: ... (yaklaşık 80 harf) (e)çüm (a)pam s(e)k(i)z on yıl ol(u)rm(ı)ş ötük(e)n (e)li t(e)gr(e)s (e)li (e)k(i)n (a)ra orqun üg(ü)zde

D 4:... (yaklaşık 82 harf) yıl ol(u)r<m(ı)ş> (a)nta....yıl b(a)rm(ı)ş (a)t(ı)m(ı)n üze kö̲k̲ t(e)ngri (a)sra y(a)γ(ı)z y(e)r y(a)na

D 5: ... (yaklaşık 80 harf) .. -nt(a)r (a)t(a)nt(ı)m s(e)k(i)z ot(u)z y(a)ş(ı)ma yıl(a)n yılqa türük (e)l(i)n (a)nta bulγ(a)d(ı)m (a)nta (a)rt(a)td(ı)m

D 6: ... (yaklaşık 75 harf) (a)tl(ı)γ(ı)n y(a)m(a)şdı bınga yorıdı ozm(ı)ş t(i)g(i)n ud(a)rγ(a)nta yorıyur t(e)di

D 7: ... (yaklaşık 50 harf) irt(i)m q(a)ra qum (a)şm(ı)ş küg(ü)rde köm(ü)r t(a)γda y(a)r üg(ü)zde üç tuγl(u)γ türük bod(u)nqa y(e)t(i)nç (a)y tört y(e)g(i)rmike

D 8: ... (yaklaşık 75 harf) (a)nta toqt(a)rt(ı)m q(a)n[ın (a)lt(ı)m] (a)nta yoq boltı türük bod(u)n(u)γ (a)nta (i)çg(e)rt(i)m (a)nta y(a)na

D 9: ... t(a)q(ı) ozm(ı)ş tig(i)n q(a)n boltı q͡oon͡y yılıqa yorıd(ı)m

Güney

G1: (e)k(i)nti... (yaklaşık 68 harf) b(i)ç(i)n yılıqa yorıd(ı)m...(yaklaşık 25 harf) süng(ü)şd(ü)m (a)nta s(a)nçd(ı)m q(a)nın (a)nta

G 2: tutd(u)m [q(a)tunın (a)nta (a)lt(ı)m] ... (yaklaşık 40 harf) (a)nta kisre b(a)şı k(e)lti ..... t(a)qıγu yılıqa (yorıd(ı)m yıll(a)d(ı)m b(e)ş(i)nç (a)y üç y(e)g(i)rmike q(a)l(ı)şdı

G 3: süng(ü)şd(ü)m (a)nta s(a)nçd(ı)m .. b(e)g ... (yaklaşık 25 harf) -t(i)m içg(e)r(i)p igd(i)r bül[ük] ..... b(e)n (a)nta k(i)sre ıt yılıqa üç q(a)rluq y(a)bl(a)q s(a)q(ı)n(ı)p t(e)ze b(a)rdı qur(ı)ya on oq(q)a

G 4: kirti (a)nta [iç(i)k]di ... (yaklaşık 20 harf) [ö]lt[i] ... üç q(a)rluq l(a)γz(ı)n yılqa toq(u)z t(a)t(a)r .....toq(u)z buyruq [b]ı[ng] s(e)ngüt q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ı)n q(a)ng(ı)m q(a)nqa öt(ü)nti (e)çü (a)pa (a)tı

G 5: b(a)r t(e)di ötük(e)n (e)li s(i)zde (e)b(i)r ti[di? öz(ü)m(i)n?] (a)nta y(a)bγu (a)t(a)dı (a)nta k(i)sre küsgü yılıqa sinl(e)gde küç q(a)ra bod(u)n t(e)m(i)ş sin s(i)zde küç q(a)ra sub (e)rm(i)ş q(a)ra bod(u)n tur(u)y(ı)n q(a)γ(a)n

G 6: (a)t(a)dı t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n, (a)t(a)dı (e)l b(i)lge q(a)tun (a)t(a)dı q(a)γ(a)n (a)t(a)n(ı)p q(a)tun (a)t(a)n(ı)p ötük(e)n ortusınta (a)s öng(ü)z b(a)ş q(a)n ıduq b(a)ş k(i)d(i)nin örgin bunta (e)ti(t)d(i)m

Batı

B 1: t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (e)l b(i)lge q(a)tun q(a)γ(a)n (a)t(ı)γ q(a)tun (a)t(ı)γ (a)t(a)n(ı)p ötük(e)n k(i)d(i)n uçınta t(e)z b(a)şınta örg(i)n [(a)nta (e)t(i)td(i)m çıt] (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m b(a)rs yılqa yıl(a)n yılqa (e)ki yıl

B 2: y(a)yl(a)d(ı)m ulu yılıqa ötük(e)n ortusınta (a)s öng(ü)z b(a)ş q(a)n ıduq b(a)ş k(i)d(i)ninte y(a)yl(a)d(ı)m örgin bunta y(a)r(a)t(ıt)d(ı)m çıt bunta toq(ı)td(ı)m bıng yıl(l)ıq tüm(e)n künl(i)k b(i)t(i)g(i)m(i)n b(e)lgüm(i)n bunta

B 3: y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(ıt)d(ı)m tulquu t(a)şqa toqıtd(ı)m üze kök t(e)ngri y(a)rl(ı)q(a)duq üç(ü)n (a)sra y(a)γ(ı)z y(e)r ig(i)t(t)ük üç(ü)n (e)l(i)m(i)n törüm(i)n (e)t(i)nt[(i)m] öngre kün tuγs(u)qd(a)qı bod(u)n k(i)sre (a)y tuγs(u)qd(a)qı bod(u)n

B 4: tört bul(u)ngd(a)qı bod(u)n (i)ş küç b(e)rür y(a)γ(ı)m bül(ü)k yoq bol[tı ötük(e)n (e)li t(e)gr(e)s (e)li] (e)k(i)n (a)ra ılγ(a)m t(a)r(ı)γl(a)γ(ı)m s(e)k(i)z s(e)l(e)nge orqun tuγla s(e)b(i)n t(e)l(e)dü q(a)r(a)γa buryγ ul y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n qon(a)r köç(e)r b(e)n

B 5: y(a)yl(a)γ(ı)m ötük(e)n quzı k(i)d(i)n uçı t(e)z b(a)şı öngd(ü)ni q(a)nyuy küün(ü)y b²z.....iç-(ı)lγ(a)m ötük(e)n y(i)ri onγı t(a)rq(a)n süy

y(a)γ(ı) bod(u)nqı q(a)γ(a)nγı b(i)rig(e)rü uçı (a)ltun yiş k(i)d(i)n uçı kögm(e)n (i)lig(e)rü uçı költ[i]

B 6: t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l-(e)tm(i)ş b(i)lge q(a)n(ı)m içr(e)ki bod(u)nı (a)ltm(ı)ş iç buyruq b(a)şı ın(a)nçu b(a)γa t(a)rq(a)n ul(u)γ buyruq toq(u)z bolm(ı)ş b(i)lge t(a)y s(e)ngün ongı b(e)ş yüz b(a)şı kül(ü)g ongı öz ın(a)nçu b(e)ş yüz b(a)şı ul(u)γ öz ın(a)nçu

B 7: ur(u)ngu yüz b(a)şı ul(u)γ ur(u)ngu töl(i)s b(e)gl(e)r oγlı bıng b(a)şı töl(i)s kül(ü)g (e)r(e)n t(a)rduş b(e)gl(e)r oγlı bıng b(a)şı t(a)rduş kül(ü)g (e)r(e)n t(a)rduş ışb(a)ras b(e)ş bıng (e)r b(a)şı ışb(a)ra s(e)ngün y(a)γl(a)q(a)r

B 8: ... (yaklaşık 50 harf) toq(u)z yüz (e)r b(a)şı tuyq(u)n ul(u)γ t(a)rq(a)n buquγ bınga

B 9: ... (yaklaşık 30 harf) bod(u)nı bınga q(a)γ(a)s (a)t(a)çuq bod(u)nı bınga

Kuzey

K 1: t(e)ngr(i)m q(a)n(ı)m t(i)k(i)m t(e)g (e)l(i)g tutdı [(e)b(i)rti?] ... (yaklaşık 25 harf) qutl(u)γ çigşi (a)q(ı)nçu (a)lp b(i)lge çigşi ..... q(a)n (a)ruq oγ(u)z bod(u)n (a)ltı yüz s(e)ngüt bir tüm(e)n bod(u)n q(a)zγ(a)ntı

K 2: t(e)ngri q(a)n(ı)m (a)tl(ı)γı toquz t(a)t(a)r y(e)ti y(e)g(i)rmi (a)z buyruq tongra (e)de s(e)ngüt bınga uyγ(u)r bod(u)nı t(i)g(i)t(i)m(i)n bu bit(i)dükde q(a)n(ı)ma turγ(a)q b(a)şı q(a)γ(a)s (a)t(a)çuq b(e)gz(e)k(er) çigşi bıla b(a)γa t(a)rq(a)n üç yüz turγ(a)q tur(u)tdı

K 3: t(e)ngr(i)m q(a)n(ı)m oγlı b(i)lge t(a)rduş ul(u)γ b(i)lge y(a)bγu qutl(u)γı (i)s(i)g y[ir?] qutl(u)γı ... buyruqı (a)z s(ı)pa t(a)y s(e)ngün bod(u)nı tongra (e)de....-ıq baş q(a)y (a)b(a) baş üç q(a)rluq bunça bodun y(a)bγu bod(u)nı

K 4: t(e)ngr(i)m q(a)n(ı)m oγlı b(i)lge töl(i)s ul(u)γ b(i)lge ç(a)d qutl(u)γı.....qutl(u)γı ud(u)rγ(a)n buyruqı ç(a)b(ı)ş s(e)ngün bod(u)nı toq(u)z b(a)y(ı)rquu (a)q baş q(a)y (a)b(a) b(a)sm(i)[l?] toq(u)z t(a)t(a)r bunça bod(u)n ç(a)d bod(u)nı

K 5: ... (yaklaşık 15 harf) bit(i)gme bunı y(a)r(a)t(ı)γma bilge qutl(u)γ t(a)rq(a)n s(e)ngün bunça bod(u)n(u)γ (a)tın yolın y(a)γma (a)lum-çisi (e)ki yur t(e)di qutl(u)γ b(i)lge s(e)ngün ur(u)şu qutl(u)γ t(a)rq(a)n s(e)ngün ol (e)ki yur

K 6: y(a)rluq (a)dı b(a)y(ı)rquu t(a)rduş b(i)lige t(a)rq(a)n qutl(u)γ y(a)γma t(a)bγ(a)ç soγd(a)q b(a)şı b(i)lige s(e)ngün uz(a)l öng (e)rk(i)n

Taş kaplumbağa heykeli üzerindeki kitabe: *bunı y(a)r(a)t(ı)γma böke tut(a)m*

METNİN ÇEVİRİSİ

D 1: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) Yolluğ Kağan, (İştemi Kağan?) ve Bumın Kağan hükümdar olmuşlar. İki yüz yıl hüküm sürmüşler.

D 2: ... (yaklaşık 72 harflik boşluk) boyları (birliği) terkedip gitmiş, (bir?) iki atlı(dan ibaret kalıp?) tükenip gitmişler. Kadır, Kasar, Ebdi, Bersil, Yatız, Oğuz.

D 3:... (yaklaşık 80 harflik boşluk) Atalarım seksen yıl hüküm sürmüşler. (Yurtları) Ötüken yurdu, Tegres yurdu (imiş). (Bu) ikisinin arasında, Orkun ırmağında,

D 4: ... (yaklaşık 82 harflik boşluk) yıl hüküm sürmüşler. Aradan .....yıl geçmiş. Adımı yukarıda Mavi Gök aşağıda Yağız Yer yeniden

D 5: ... (yaklaşık 80 harflik boşluk)... ntar atandım. Yirmi sekiz yaşımda, Yılan yılında, Türk yurdunu o zaman karıştırdım ve o zaman bozguna uğrattım.

D 6: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) atlı ile (bize) katıldı. Bin kişilik askeri birlik yürüdü. (Babam Kül Bilge) "Ozmış Tigin Udargan'dan (bize doğru) yürüyor" dedi, "(git ve) onu (tutsak) al!" dedi.

D 7: ... (yaklaşık 50 harflik boşluk) vardım. Kara Kum'u aşmış. Kügür'de, Kömür Dağ'da ve Yar Irmağında üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde

D 8: ... (yaklaşık 75 harflik boşluk) orada dövdürttüm ve mağlûp ettim. Hanlarını tutsak aldım. (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada kendime tabi kıldım. Oradan tekrar

D 9: ...ve Ozmış Tigin Han oldu. Koyun yılında (üzerine) yürüdüm.

Güney

G1: ikinci olarak. ... (yaklaşık 8 harflik boşluk) Maymun yılında yürüdüm. (yaklaşık 2 harflik boşluk) savaştım ve orada (hepsini) mızraktan geçirdim. Hanlarını orada

G 2: tuttum, (Hatununu orada tutsak aldım) ... (yaklaşık 40 harflik boşluk). Ondan sonra başları geldi. ..... Tavuk yılında (yine) sefere çıktım. Bir yıl geçirdim. Beşinci ayın on üçünde baş kaldırdılar.

G 3: Savaştım ve orada (hepsini) mızraktan geçirdim... bey... (yaklaşık 25 harflik boşluk)

(Kendime) tabi kılıp İğdir Bül(ük) ..... Üç Karluk'lar düşmanca emeller besleyip kaçıp gittiler ve batıda On-Ok'lara

G 4: dahil oldular ve orada (onların yönetimi altına gir)diler... (yaklaşık 20 harflik boşluk) öldüler... Üç-Karluk'lar Domuz yılında Dokuz-Tatar'lar..... dokuz *buyruk,* bin general ve halk (huzurunda) ayağa kalkarak babam Han'a (şöyle) maruzatta bulundular: "Atalarımızın adı (ve şöhreti)

G 5: var (yani, "atalarımızın adı ve şöhreti söz konusudur). Ötüken yurdu sizde (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!" de(diler. Beni) orada *yabgu* atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş (idi): "Atalarımızın) mezarları sizde. (Muhtaç olduğunuz) kudret Kara Su'dur" (dediler). Halk, (böylece) ayağa kalkarak (beni) *kağan*

G 6: atadı, Tanrı'dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) El-Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan unvanını alıp Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin, Kan-Iduk zirvesinin batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

Batı

B 1: Tanrı'dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Kağan, El-Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alıp Ötüken'in batı ucunda, Tez (ırmağı) başında, hükümdarlık otağını (orada kurdurdum, ordugâh çitlerini) orada yaptırttım. Kaplan yılında ve Yılan yılında (orada) iki yıl

B 2: yayladım. Ejderha yılında Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin ve Kan-Iduk zirvesinin batısında yayladım. Hükümdarlık çadırını burada kurdurttum ve ordugâh çitlerini burada vurdurttum. Bin yıllık, on bin günlük kitabemi ve damgalarımı burada

B 3: yassı taş üzerine yazdırttım (harf. yaptırttım), yekpâre taş üzerine kazdırttım. Yukarıda Mavi Gök lûtfedip buyurduğu, aşağıda da Yağız Yer besleyip doyurduğu için, halk ve devlet sahibi oldum. İleride gün doğusundaki halklar, geride ay doğusundaki halklar

B 4: dört bucaktaki halklar benim hizmetimdeler. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken yurdu ile Tegres yurdu) arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim.

B 5: Yaylam Ötüken'in kuzey (yamaçlarının) batı ucu, Tez (ırmağı) başı. Doğusu Kanyuy (= Hanuy) ve Künüy (= Huni) (ırmakları) ..... İç otlağım Ötüken; kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman(ımın)ki, Kağan'ınki, güney ucu Altay dağları, batı ucu Köğmen (= Tannu-Tuva dağları), doğu ucu Költi (dağları?).

B 6: Tanrı'dan-olmış, Devlet-kurmuş Bilge Han'ımın kendisine tabi boyların sayısı altmış. İç Buyruk Başı: İnançu Bağa Tarkan; Ulu Buyruk (Baş Kumandan): Tokuz Bolmış Bilge Tay Sengün; Ongı (yâver?): beş yüz (kişilik kuvvet) başı Külüg Ongı; Öz İnançu: beş yüz (kişilik kuvvet) başı Uluğ Öz İnançu;

B 7: Urungu (Muharip): Yüzbaşı Uluğ Urungu; Tölis Bey'lerinin oğulları Binbaşılar: Tölis'in ünlü erleri; Tarduş Beylerinin oğulları Binbaşılar: Tarduş'un ünlü erleri; Tarduş Işbaralar: beş bin er(lik kuvvet) başı Işbara Sengün Yağlakar

B 8: ... (yaklaşık 50 harflik boşluk) dokuz yüz er(lik kuvvet) başı: Tuykun Uluğ Tarkan Bukuğ Bınga

B 9: ... (yaklaşık 30 harflik boşluk) halkı (kuvveti): bin kişilik müfreze; Kağas Ataçuk; halkı (kuvveti): bin kişilik müfreze.

Kuzey

K 1: Tanrım Han'ım ülkeyi ve boyları sağlam bir dikiş (?) gibi (sıkıca) tuttu ve (yönetti?) ... (yaklaşık 25 harflik boşluk) Kutluğ Çigşi, Akıncı Alp Bilge Çigşi ..... Han, yorgun (?) Oğuzları ele geçirdi. (Onlardan) yü*z* general ve on bin (kişilik) bir halk (kuvvet) kazandı.

K 2: Tanrı Han'ımın süvarisi Dokuz Tatar'lar ve On Yedi Az'lar(dan oluşuyor). *Buyruk*lar (kumandanlar) Tongra ve Ede (boylarından), generaller ve *bınga*'lar (da) Uygur(lardan)dır. Prenslerimle birlikte bu (kitabeyi) yazdığımız zaman Karakollar Başı Kağas Ataçuk ve (?) Begzeker Çigşi Buyla Bağa Tarkan, Han'ım için, üç yüz karakol inşa ettirdi.

K 3: Tanrım Han'ımın oğlu Bilge Tarduş Ulu Bilge Yabgu'dur: *Kutluğ*'u İsig (?) ...; *Kutluğ*'u ...' *Buyruk*'u Az Sıpa (?) Tay Sengün; boyları Tongra, Ede, ... -Baş, Kay, Aba-Baş(?), Üç-Karluk... Bunca boylar Yabgu boyları.

K 4.: Tanrım Han'ım oğlu Bilge Tölis Ulu Bilge Şad'dır. *Kutluğ*'u .....; *Kutluğ*'u Udurgan, *Buyruk*'u Çabış Sengün, boyları Dokuz-Bayırku, Ak-Baş, Kay, Aba, Basmıl(?) ve Dokuz-Tatar ... Bunca boylar Şad boyları.

K 5: ... (yaklaşık 15 harflik boşluk) (bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutluğ Tarkan Sengün(dür). Bunca boyları, onların adları ve sanlarını Yağma (?) mültezimleri (?) olan iki kayın birader (?) söyledi. Kutluğ Bilge Sengün ile (?) Kutluğ Tarkan Sengün(dür) o iki kayın birader.

K 6: (Kitabenin yapımı ve yazımı için şunlar) emir verdi: Bayırku Tarduş Bilge Tarkan Kutluğ ve Yağma-Tabgaç-Soğdak (işleri) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin.

Taş kaplumbağa heykeli üzerindeki cümlenin çevirisi: Bunu yapan Böke Tutam(dır).

AÇIKLAMALAR

1) D 1. *yol(luγ):* Ş(inehüü) ve K(lyaştornıy) *yolıγ* okuyorlar. Bu isim, büyük bir ihtimalle, Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerini yazan Göktürk prensinin adı ile birdir. Bilindiği gibi, bu prensin adı Kül Tigin kitabesinde çift *ll* işareti ile yazılmıştır: *yoll(u)γ* (bk. Thomsen, *Inscriptions de l' Orkhon déchiffrées,* s. 120). "Talihli" anlamına gelen *yolluγ* kelimesi Uygur metinlerinde geçer: *atlıγ yolluγ* "talihli". Kelime modern Türk dillerinde de yaşamaktadır: Tuv. *çolduγ* "talihli, mutlu", Nog. *yollı,* Kklp. *collı* ay. Bu kelime, kişi adı olarak daha çok kullanılan *qutluγ* kelimesi ile aynı yapıda ve aynı anlamdadır.

2) D 1. *bumın:* Her iki hecenin ünlüsü yazılmıştır. Kelime Bugut kitabesinde de böyledir.

3) D 1. *üç q(a)γ(a)n:* Bu ibare *bumın* kelimesinden önceki 9-10 harflik boşlukta unvanıyla birlikte başka bir Göktürk kağanının adının bulunduğunu göstermektedir. Bu isim, 8 harfli *işt(e)mi q(a)γ(a)n* olabilir.

4) D 1. *(e)ki yüz yıl ol(u)rm(ı)ş:* Bu cümledeki "iki yüz yıl" 6. yüzyıl ortasından 8. yüzyıl ortalarına kadar süren Göktürk imparatorluğunun ömrüne tekabül etmektedir.

5) D 2. *bod(u)nı q(a)za b(a)rm(ı)ş:* İlk kelime Ş'de *bodun;* K ikinci kelimeyi *qıza* okuyor ve "kızarak" diye anlıyor. Ş ise bütün cümleyi "Halk ölüp gitmiş" diye çeviriyor. Metin doğruysa, burada *qazaq* "hür, serbest, başıboş, tek başına" sıfa-

tının kendisinden türediği bir *qaz-* fiili ile karşı karşıya olabiliriz. Ancak böyle bir fiil şimdiye kadar hiçbir yerde tesbit edilmiş değildir.

6) D 2. *tüke b(a)rm(ı)ş:* Fiil *tüke-* olduğuna göre bu ibare şaşırtıcıdır ve gramere aykırıdır. Bu fiilin zarf şekli Şine-Usu'da bulunuyor: ...-ın *b(a)rça tük(e)p t(e)ze...* (Güney, a). Acaba Ş ve K kelimenin son harfini yanlış mı okudular?

7) D 2. *q(a)d(ı)r q(a)s(a)r (e)bdi b(e)rs(i)l y(a)t(ı)z:* Bu boy adlarından ikincisi Çin kaynaklarında *K'o-sa* şeklinde tesbit edilen Uygur federasyonuna bağlı Qasar (Hazar?) boy adı ile bir ve aynı olmalıdır (bk. J. Hamilton, "Toquz-oγuz et On-Uyγur", *JA* 1962, s. 43). Dördüncü ad, Bizans kaynaklarında bir Hun-Bulgar boyu olarak zikredilen *Barsil* ile birleştirilebilir.

8) D 3. *t(e)gr(e)s (e)li:* K bu ibareyi, bundan önceki *ötük(e)n (e)li* ibaresiyle birlikte, "Ötüken ülkesi ve civarı" diye anlıyor (s. 93). Bence bu doğru değildir, çünkü bundan sonra *(e)k(i)n (a)ra* "ikisinin arasında" ibaresi geliyor. *Tegires* veya *tegres*'in bir özel ad, yer adı olduğu açıktır. Aynı ad Şine-Usu kitabesinde de geçmektedir: *t(e)gr(e)s ili* (Kuzey 2). Ancak, Ramstedt de bu ibareyi anlayamamış ve bu kelimeyi "çevre, etraf" anlamındaki *tegre* kelimesi sanmıştır (bk. Ramstedt 1913, s. 43, not 2).

9) D 4. *ol(u)r<m(ı)ş>:* Kelime kitabede *Ul¹r¹ntA* şeklindedir. Ş bunu *oluranta,* K ise *olurınta* okuyor. Her iki okuma da doğru değildir. Çünkü, Eski Türkçede, Modern Azerî'de bulunan {*-AntA*} fiil şeklinin mevcut olması imkânsızdır. K'nın okuyuşu ise şekilce izah edilemez. Bence, hakkâk burada *-mış* ekini yazmağı unutmuş, onun yerine, bunu izleyen *(a)nta* kelimesini yazmıştır.

10) D 4. *(a)t(ı)m(ı)n:* K bu kelimeyi *atamın* "babamı" okuyor. Bu doğru olamaz. Çünkü "baba" anlamındaki kelime bu dönemde *qang* idi!

11) D 5. *yıl(a)n yılqā* "Yılan yılında"; yani 741'de.

12) D 5. *türük:* Ş ve K bunu *türk* okuyorlar. Kelime sonundaki *ök/ük* işareti bu kelimenin ancak *türük* okunabileceğini gösterir.

13) D 6. *y(a)m(a)şdı:* K bu kelimeyi, yanlış olarak, *yumşadı* "yolladı" okuyor. Bu kelime *yama-* fiilinin iştaşlık-ortaklık çatısından başka birşey değildir; anlamı da "katılmak, iltihak etmek"tir. Krş. YUyg. *yamaş-* "katılmak, iltihak etmek, birleşmek", Özb. *yamaş-* ay. Bundan önceki *(a)tl(ı)γ(ı)n* kelimesi de *(a)tl(ı)γ* "atlı, süvari" kelimesinin vasıta (instrumental) halidir.

14.) D 6. *bınga yorıdı:* Bu cümle Şine-Usu'daki *sü yorıdı* cümlesine (Kuzey 6) paraleldir.

15) D 7. Bu parça Şine-Usu, Kuzey 8'de *üç tuγl(u)γ türük bod(u)n* ibaresine kadar aynen mevcuttur.

16) D 8. *toqt(a)rt(ı)m:* Ş bunu *tuqıtartım,* K ise *toqıtırtım* okuyor. Her iki okuma da yanlıştır.

17) D 8. *(i)çg(e)rt(i)m:* Ş bunu *içgirtim* okuyor ki yanlıştır.

18) D 9. Şine-Usu, Kuzey 9'da buna tekabül eden parça şöyledir: *azm(ı)ş tig(i)n q(a)n bolm(ı)ş qony yılqa yorıd(ı)m.*

19) D 9. *t(a)q(ı):* K'da yok.

20) D 9. *q͡oo͡ny yılıqa:* "Koyun yılında", yani 743'te. İkinci kelimeyi Ş ve K *yılqa* okuyorlar. Kelime *ıq* harfi ile yazıldığından ancak *yılıqa* okunabilir.

21) G 1. *b(i)ç(i)n yılıqa:* "Maymun yılında", yani 744'te. Ş ve K ikinci kelimeyi *yılqa* okuyorlar.

22) G 2: *[q(a)tunın (a)nta (a)lt(ı)m]:* Bu cümle Şine-Usu, Kuzey 10'dan alınmıştır.

23) G 2: *t(a)qıyu yılıqa:* "Tavuk yılında", yani 745'te.

24) G 2: *q(a)l(ı)şdı:* Ş bunu "sıçrayarak gitti" diye çeviriyor; K ise kelimeyi *aqlaşdı* okuyor ve "toplandı" diye çeviriyor. Bence bu kelime *qalı-* "yükselmek, sıçramak" fiilinin ortaklık çatısı *qalış-*'tır ve buradaki anlamı "baş kaldırmak, isyan etmek"tir.

25) G 3. *igd(i)r:* Ünlü Oğuz boyu İğdir. Ş ve K bunu *İgder* okuyorlar. İkinci hece ünlüsü için bk. MK, I, 57.

26) G 3. *bül[ük]: igd(i)r* kelimesinden sonra gelen üç harfi gerek Ş gerekse K *böl..* okuyor ve bunu *böl-* fiili olarak anlıyorlar. Bu doğru olamaz. Bence *igd(i)r* boy adından sonra gelen bu üç harf bir kişi adı olacaktır. Bu adı B 4'te *y(a)γ(ı)m bülük yoq bol[tı]* cümlesindeki kişi adı *Bülük* ile bir ve aynı sayıyorum. *İgdir* boyu lideri *Bülük*'ün Moyun Çor'un başlıca düşmanı olduğu ve onu çok uğraştırdığı anlaşılıyor.

27) G 3. *ıt yılıqa:* "Köpek yılında", yani 746'da.

28) G 3-4. *üç q(a)rluq... kirti:* Bu parça Şine-Usu, Kuzey 11'de aynen vardır.

29) G 4. *l(a)γz(ı)n yılıqa:* "Domuz yılında", yani 747'de.

30) G 4. *tur(u)y(ı)n:* Ş bu kelimeyi *toryan,* K da *turyan* okuyor. K'ya göre bu kelime El-etmiş Bilge Kağan'ın özel adıdır (s. 95). Bu doğru olamaz. Çünkü bu satırda bu kelimeden sonra *q(a)ng(ı)m q(a)nqa öt(ü)nti* ibaresi gelmektedir. Burada konuşan kişi Moyun Çor olduğuna göre K'ın *Turyan*'ı olsa olsa Moyun Çor'un babasının adı olabilirdi. Kaldı ki bu da imkânsızdır. Çünkü bundan sonraki satırda Moyun Çor halkın kendisini kağan seçtiğini şöyle ifade ediyor: *q(a)ra bod(u)n t¹Ur¹y¹n¹ q(a)γ(a)n (a)t(a)dı.* Bence bu kelime bir özel ad veya unvan değil, fakat *tur-* fiilinin {-(I)yIn} ekli zarf şeklidir: *tur(u)y(ı)n* "ayağa kalkarak",

Bu zarf-fiil eki için krş. *bulm(a)y(i)n* "bulmayıp, bulmayarak" (Tunyukuk, Batı 2), *bol(u)y(ı)n* ... "olarak" (Tunyukuk, Batı 7) vb. (krş. Tekin 1968, ss. 183, 184).

31) G 5. *ötük(e)n:* Ş bu kelimeyi iki kez *Üt²Ükn²* (ss. 54, 65), bir kez de *Üt²gn²* şeklinde veriyor. K'a göre ise kelime *t²gr²s²,* yani *tegires* (veya *tegres*)tir. (s. 88 ve 92). Kitabeyi göremediğimiz için kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, Moyun Çor bundan sonraki 6. satırda "Ötüken ortasında" kağan unvanını aldığını söylediğine göre söz konusu kelimenin *ötük(e)n* olması ihtimali daha kuvvetlidir.

32) G 5. *s(i)zde:* K'da yok.

33) G 5. *(e)b(i)r ti[di?]:* Ş *b²r²t²I* harf dizisini *berti* "verdi" okuyor. K ise aynı diziyi *bert(t)i* okuyup "bozguna uğrattı" diye tercüme ediyor. Kelime *berti* okunacaksa önceki kelimenin *s(i)zke* olması gerekirdi. Ayrıca bu takdirde *ötük(e)n (e)li* yerine *ötük(e)n (e)lin* beklenirdi. K'ın *bert-* "incitmek" fiiline verdiği anlam da yakıştırmadır. Bence burada iki kelime vardır: *(e)b(i)r ti[di]* "(devlet işlerini) çevir, yönet dedi". '

34) G 5. *[öz(ü)m(i)n]:* Ş'nün metninde *örg(i)n* "taht"; K'da yok. Bu kelimenin bulunduğu kısmın tahribata uğradığı anlaşılıyor. Kelimeden sonra *(a)nta y(a)byu (a)t(a)dı* ibaresi geldiğine göre dört harfli bu kelimenin *öz(ü)m(i)n* olması ihtimali kuvvetlidir. Ancak, Şine-Usu kitabesinde buna tekabül eden kısımda *t(a)y (bilge tutuq(u)γ y(a)byu (a)t(a)dı* cümlesi bulunuyor (Kuzey 11-12). Kül Bilge'nin Tay Bilge Tutuk'u ölümünden önce *yabgu* atadığı kesindir. Acaba, bu atamadan memnun olmayan Moyun Çor, babasının ölümünden az önce ona kendisini de *yabgu* mu tayin ettirmiştir? Böyle olması kuvvetle muhtemeldir, çünkü Kül Bilge'nin ölümünden sonra Moyun Çor Uygur tahtı için Tay Bilge Tutuk ile şiddetli bir mücadeleye girmiş, Uygur elinde iç savaş çıkmıştır.

35) G 5. *küsgü yılıqa:* "Sıçan yılında", yani 748'de.

36) G 5. *sinl(e)gde:* Ş bunu *sin eligde* okuyor ve "sen, ülkende" diye çeviriyor (ss. 91, 92), ki şüphesiz yanlıştır. K kelimeyi *esinligde* okuyor (s. 92) ve "esenlikte" diye anlıyor (s. 94). Bu okuma ve tercüme de doğru değildir. Bence bu kelime "mezarlık" anlamındaki *sinleg*'dir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *sinle* "mezarlık" kelimesi şüphesiz ki daha eski bir *sinleg*'e gider. Kelimenin kökü olan *sin* "mezar" Uygur metinlerinde tesbit edilmiştir ve Gabain'in işaret ettiği gibi Çinceden alınma ödünç sözdür (krş. Çince *ts'in* "kabir, türbe"). Kelimenin DTS ve Clauson'da art ünlü ile *sın şekli*nde okunması yanlıştır. Bilindiği gibi, *sin* kelimesi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde daima *sin* ile yazılmıştır.

37) G 5. *küç q(a)ra bod(u)n:* Bu ibarede *küç* "güç, kuvvet" kelimesinin sıfat olarak kullanılmış olması şaşırtıcıdır.

38) G 5. *t(e)m(i)ş:* Ş ve K bu kelimeyi *etmiş* okuyorlar ki yanlıştır.

39) G 5. *q(a)ra sub:* "Kara Su", yani "Kara Irmak" veya "Kara Göl". Acaba bu Kuzey-Batı Moğolistan'da, Altay bölgesindeki *har us nuur* "Kara Su gölü" ile bir ve aynı olabilir mi?

40) G 6. *(a)s öng(ü)z b(a)ş q(a)n ıduq b(a)ş:* İlk iki kelime kitabede bitişik yazılmıştır. Belki de bu yüzden Ş bunu *şöngüz* K da ş*üngüz* okumuştur. Ancak bu okuyuşlar kabul edilemez, çünkü ilk harf s^2 değil, s^1 işaretidir. Kelime ön ünlülü olsaydı ilk harfin de s^2 olması gerekirdi. Bence burada iki kelime bulunuyor: *(a)s* veya *(a)ş* ve *öng(ü)z* veya *üng(ü)z.* Ben *(a)s* ve *öng(ü)z* şekillerini tercih ediyorum, çünkü *as, ās* "ak, beyaz" demektir (krş. MK *as, ās* "kakım, beyaz kürklü ermin"), *öng(ü)z* de "renk" anlamındaki *öng* kelimesinden *-z* eki ile türemiş olabilir (krş. Uyg. *meng* "ben, benek", *mengiz* "yüz, beniz"). Böylece, *(a)s öng(ü)z b(a)ş* "beyaz renkli zirve" anlamına gelebilir. K'ın bu ibarenin sonundaki *b(a)ş* kelimesini bundan sonra gelen *q(a)n* kelimesi ile birleştirmesi de bu bakımdan doğru değildir. Burada Ötüken ortasındaki iki zirveden bahsediliyor. İkinci zirvenin adı *q(a)n ıduq b(a)ş*'tır ki bu da "Han(ın) Kutsal Tepesi" veya "Kutsal Han Tepesi" diye anlaşılabilir.

41) G 6. *(e)ti(t)d(i)m:* Ş bunu *itidim* okuyor ki yanlıştır.

42) B 1. *t(e)ngride bolm(ı)ş (e)l-(e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n:* Kül Bilge Kağan'ın oğlu ve Moğolistan'daki Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı Moyun Çor'un kağanlık unvanı. *Tengride bolmış* "Tanrıdan olmuş" deyimi Göktürk kağanlarının unvanından alınmıştır. *El-etmiş* "halkı düzene sokmuş, devlet kurmuş" deyimi de Ongin kitabesinde iki kez geçmektedir: *(e)l(e)tm(i)ş y(a)bγu, (e)l-(e)tm(i)ş (a)t(a)m* (bk. Clauson 1957, s. 177 ve Tekin 1968, s. 255).

43) B 1. *(e)l-b(i)lge q(a)tun:* Moyun Çor'un eşi Katun'un unvanı. Bu unvan da Göktürk'lerden alınmıştır. Bilindiği gibi, Bilge Kağan'ın annesinin unvanı *il bilge q(a)tun* idi (bk. Kül Tigin, Kuzey 11, Bilge Kağan, Doğu 10).

44) B 1. *t(e)z b(a)şınta:* Bu ibaredeki *Tez,* Kuzey-Batı Moğolistan'daki *Tes* (Tuvaca *Tes,* Mo. *Tes*) Irmağının orijinal adı olmalıdır. Bu ırmak *Bulnayn Nuruu* sıradağlarının kuzeyinde bulunan *Sangiyn Dalay Nuur* gölünün batısından çıkar ve Tannu-Ola dağlarının güneyindeki *Uvs Nuur* gölüne dökülür.

45) B 1 *örg(i)n:* "Taht, hakan otağı" anlamındaki bu kelime *örgi-* "yükseltmek" fiilinden *-n* ile türemiş bir isimdir. Fiil Şine-Usu kitabesinde geçer: *(e)l örginin (a)nta örg(i)p(e)n...* (bk. Ramstedt 1913, s. 31 ve 53). Bu fiilin Moğolcası *ergü-, örgü-, örgin* isminin Moğolcası da *ergüge(n), örgüge(n)*'dir.

46) B 1. *[(a)nta (e)t(i)td(i)m çıt] (a)nta:* Ş ve K bu satırda *örg(i)n* ile *(a)nta* arasındaki boşluğu doldurmuyorlar. Bu boşluk Şine Usu, Doğu 9'da buraya tekabül eden *örg(i)n (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m çıt (a)nta toqıtd(ı)m* yardımı ile yukarıdaki şekilde doldurulabilir. Terhin kitabesinde *çıt* için *yaratıt-* kullanıldığına göre *örgin* için *etit-* fiilinin kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz. *Örgin etit-* deyimi için krş. Şine-Usu, Doğu 8: *örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m.*

47) B 1. *b(a)rs yılqa:* "Kaplan yılında", yani 750'de.

48) B 1. *yıl(a)n yılqa:* "Yılan yılında", yani 753'te.

49) B 2. *ulu yılıqa:* "Ejderha yılında", yani 752'de. Çinceden Eski Türkçeye geçmiş olan *lu* veya *luu* (<Çince *lung* "ejderha") kelimesi burada ilk kez öntüreme /u/ ile *ulu şekli*ndedir. Kelimenin bu şekli bazı Türk dillerinde bugün de yaşamaktadır: Kırg. *ulū cıl* "ejderha yılı", Tuv. *ulu* "ejderha", Kzk., Kklp. *uluw* aynı, Sarı Uyg. *ulu, olu, lı* aynı.'

50) B 2-3. *örgin bunta... y(a)sı t(a)şqa y(a)r(a)t(ı)td(ı)m:* Bu parça *bunta* yerine *(a)nta* kelimesi kullanılarak Şine-Usu, Doğu 9-10'da aynen tekrarlanmıştır.

51) B 3. *tulquu:* Ş ve K bunu *tolqu* okuyor ve bu kelimeyi *tol* "dolmak" fiilinin bir türevi sayıyorlar. Bu doğru olamaz. Bence bu kelime Kırg. *tulqu* "bütün, yekpâre", Tuv. *dulgu* "yekpare" kelimeleri ile bir ve aynıdır.

52) B 3. *ig(i)t(t)ük:* Ş bunu: yanlış olarak *igitik* okuyor.

53 B 3. *(e)l(i)m(i)n törüm(i)n:* Ş bu ibareyi yanlış olarak *elmen törümen* okuyor.

54) B 3. *(e)t(i)nt[(i)m]:* Kelime gerek Ş gerekse K tarafından hazırlanmış kopyalarda *t²n²t²I şekli*ndedir ve müelliflerce *etinti* okunmuştur. Ne var ki bu doğru olamaz. Metin I. kişi ağzından olduğuna göre bunun *(e)t(i)nt(i)m* olması gerekir.

55) B 4. *tört bul(u)ngd(a)qı bod(u)n:* Son kelime Ş metninde *bod(u)nı*'dır. Ancak bu doğru olamaz. Ş, büyük bir ihtimalle, bunu izleyen *s²* harfini, yani *(i)ş* kelimesini, *i* sanmıştır.

56) B 4. *(i)ş küç b(e)rür:* İlk kelime için yuk. bk. K'da *bod(u)n* ile *küç* kelimeleri arasında sadece üstüste iki nokta vardır. Büyük bir ihtimalle K *s²* işaretini ayırma işareti sanmıştır. Çünkü Orhon Türkçesinde *küç ber-* diye bir deyim yoktur; yaygın olan deyim *iş küç ber-* deyimidir. Ş son kelimeyi *ebirür* okuyor. *Küç ebir-* diye bir deyime şimdiye kadar hiçbir metinde rastlanmamıştır.

57) B 4. *y(a)γ(ı)m bülük:* Bu ibare gerek Ş gerekse K tarafından yanlış anlaşılmıştır. İğdir boyundan (veya o boyun lideri) Bülük, , Moyun Çor'un başlıca

düşmanlarından biriydi. G 3'te sözü edilen *İgd(i)r Bül[ük]* aynı kişidir (bk. not 26)

58) B 4. *yoq bol[tı .....] (e)k(i)n (a)ra:* K *(a)ra*'dan önceki kelimeyi *s(e)k(i)z* okuyor. *Sekiz ara* gibi bir ibare tuhaf ve anlamsızdır. K'ın *s(e)k(i)z* okuduğu kelime *(e)k(i)n* olmalıdır. Nitekim Ş bunu *ekin* okuyor. Buna göre *bol[tı}* ile *(e)k(i)n* arasındaki 8-9 harflik boşluk da *ötük(e)n t(e)gr(e)s* ile doldurulabilir. Krş. E 3'teki *ötük(e)n (e)li t(e)gr(e)s (e)li (e)k(i)n (a)ra...*

59) B 4. *ılγ(a)m t(a)r(ı)γl(a)γı)m:* Ş bu ibareyi *ılγım. Tarıγ alγım* okuyor ve yanlış anlıyor (s. 69). K da ilk kelimeyi *ılγım* okuyor ve bunu "sürüm" diye çeviriyor (s. 92). "At sürüsü" anlamındaki kelime Eski Türkçede *ılγı* değil, *γılqı*'dır. Bence bu kelime *tarıγlaγ* "tarla" ile koşma (hendiadyoin) oluşturan bir söz olmalıdır. Bu kelime *ılγa* olabilir ve Türk dillerinde *γılγa, cılγa* vb. söylenişleriyle yaşayan kelime ile birleştirilebilir: Tat., Bşk. *γılγa* "ırmak", Nog. *γılγa* "ırmak, "çay, vadi, ova", Kırg. *cılγa* "ırmak yatağı", vb. Türkçe *γılγa* kelimesinin Moğolcada da karşılığı vardır (*cilγa* "vadi, ırmak yatağı, çukurluk") ve büyük bir ihtimalle Türkçeden geçmiştir. Türkçe *γılγa* kelimesinin önsesi türeme olmalıdır. Bu doğruysa, *ılγa* kelimesi MK'deki *ıl-* "inmek, alçalmak" fiilinden *-γa* ile yapılmış bir isim sayılabilir; ayrıca krş. Kırg. *ıldıγ* "aşağı, aşağıya", Kklp. *ıldıγ* "alçak arazi, ova", Çuv. *γĭlĭm* "ırmak kıyılarındaki alçak arazi ve otlak" < *"*īlım,* Türk. (SDD) *γılım* "yar, yamaç, alçalan arazi", *γılma* "yamaç, iniş", *γıl-mala-* "yamaçtan aşağıya inmek, alçalmak", vb. Bu verilere göre söz konusu kelimemizi "vadi, ırmak kıyılarındaki otlak" diye anlamak yanlış olmayacaktır.

60) B 4. *s(e)k(i)z s(e)l(e)nge:* "Sekiz Selenga", yani "sekiz kollu Selenga".

61) B 4. *s(e)b(i)n t(e)l(e)dü q(a)r(a)γa buryu:* Irmak adları. K ilk iki kelimeyi birleştirerek *sebentürdü* okuyor (s. 90). Runik l^2 ile r^2 birbirine çok benzer. Ş'de ilk kelime *Ügz*'dür: *ögüz* okuyor ve "ırmak" diye çeviriyor (s. 69). Bu ırmaklardan üçüncüsünü gerek Ş gerekse K *qarγa* okuyorlar. Bence kelime *q(a)r(a)γa* okunmalı ve bugünkü *Haraa* (*Haraa gool*) ile birleştirilmelidir. Sonuncu ırmak da bugünkü *Buruyu gool* ile birleştirilebilir.

62) B 4. *ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n qon(a)r köç(e)r b(e)n:* Ş bu cümleyi yanlış okuyor ve yanlış tercüme ediyor: *ol yermen subman (min) qonur küç er ben* (s. 69). K aynı cümleyi *ol yer ekin subımın qonar köçürben* şeklinde yanlış okuyor (s. 90). K'ın *ekin* okuduğu harf dizisindeki *k* harfi aslında *m* olmalıdır (Ş'de doğru olarak *m*'dir). Böylece daha önceki y^2r^2 ile beraber *y(e)r(i)m(i)n* doğrudur. Ayrıca *köç-ür* değil, *köç-er.*

63) B 5. *y(a)yl(a)γ(ı)m:* Ş'nün *yaylıγım* okuyuşu yanlıştır.

64) B 5. *q(a)nyuy küün(ü)y b^2z.....:* Ş metninde ilk kelime *qnçUy*'dur. Ş bunu *qunçuy* okuyor ki yanlıştır (s. 70). Kelime ancak *q(a)nçuy* okunabilir. K'da bu

ibare yerine *qon(a)r köç(ü)r b(e)n* varsa da (s. 90) bu imkânsızdır. Çünkü Moyun Çor burada "yayla"sının doğu sınırlarını (*öngdüni* "doğusu") belirliyor. Bu sebeple *öngd(ü)ni* kelimesini takip eden bu harf dizileri coğrafi adlar olmalıdır. Ş'nün *qnçUy* harf dizisinde *nç* sandığı harf gerçekte *ny* olabilir (bu iki harf birbirine çok benzer). Bu doğruysa, *q(a)nyuy* kelimesi bugünkü *Hanuy* ırmağının adı ile birleştirilebilir. Hanuy ırmağı Ötüken'in doğusundadır. *Küün(ü)y* de bugünkü *Huni* (Mo. *Hünüy,* genitifi *Hüniyn*) ırmağı ile bir ve aynı olabilir.

65) B 5. *iç-(ı)lγ(a)m:* K'da *çl*^{1}*γm*; K bunu *çalγım* okuyor ve yanlış tercüme ediyor. Ş *iç alγım* okuyor ve yanlış çeviriyor. Bence ibare *iç-(ı)lγ(a)m* okunmalı ve "iç otlaklarım, has vadilerim" diye anlaşılmalıdır.

66) B 5*. y(i)ri:* Ş'de *y*^{2}*s*^{1}*I.* Ş bunu *yişi* okuyor ve önceki *ötük(e)n* kelimesine bağlıyor. Kelime K'da *y*^{2}*r*^{2}*I*'dir. K bunu *yeri* okuyor ve önceki *ötük(e)n* kelimesi ile birlikte "Ötüken yeri" olarak anlıyor. Bence *iç-(ı)lγ(a)m ötük(e)n* başlıbaşına bir cümledir. Söz konusu kelime ise "kuzey" anlamındaki *ir* kelimesinin *y*'li şeklidir. Böylece *y(i)ri* kelimesi "kuzeyi, kuzey tarafı" anlamınadır. Çünkü bundan sonra, "iç-ılγa"nın *b(i)rig(e)rü* "güney", *k(i)d(i)n* "batı" ve *(i)lig(e)rü* "doğu" sınırları belirtilmektedir.

67) B 5. *onγı t(a)rq(a)n süy:* Ş bu ibareyi "Onγı Tarkan'ın ordusu" diye çeviriyor (s. 70). K'ın metninde ikinci kelime *t*^{1}*l*^{1}'dir. K bunu *atla[ndı]* ve son kelimeyi de *sü iy* okuyor (s. 90) ve "Ötüken yerinden Onγı benim isteğim üzerine yola çıktı. Ordu ile takip et, halkı topla!" diye çeviriyor (s. 92). Bence bu okuma ve tercüme doğru değildir. Çünkü Moyun Çor burada kendi iç ılγa'sının sınırlarından söz ediyor. Bu sebeple burada bir yer adı karşısındayız demektir: *Onγı t(a)rq(a)n süy.* Sonuncu kelime belki de Moğolcada "gelin'in ailesine verilen hediye" (bu bir arazi de olabilir) anlamındaki *süy* ile bir ve aynıdır.

68) B 5*. y(a)γ(ı) bod(u)nqı: K*'da *y*^{1}*γb*^{1}*Ud*^{1}*n.*. K bunu *yıγ bodun* okuyor (s. 90) ve "halkı topla!" diye anlıyor (s. 92). Bence *y(a)γ(ı) bod(u)nqı* "düşman(ım olan) halkınki" doğrudur.

69) B 5. *q(a)γ(a)nγı:* K okuyamıyor. *bod(u)nqı*'dan sonra *q(a)γ(a)nγı* şaşırtıcıdır. Acaba Ş *-qı* ekindeki *q* harfini *γ* mı sanmıştır? Bununla beraber, *-qı/-ki* ekinin *-γı/-gi* şekli de vardır.

70) B 5. *költ[i]:* K'a göre *y*^{2}*Ul*^{2}*t*^{2}*= yölet.* K bunu "savun, koru!" anlamında bir emir sayıyor (s. 92). Doğru değildir. Yukarıda da işaret ettiğim gibi bu kelimenin de coğrafi bir ad (dağ, göl veya ırmak) olması gerekir.

71) B 6. *(a)ltm(ı)ş:* K bunu *alıtmış* okuyor ve yanlış tercüme ediyor.

72) B 6. *toq(u)z bolm(ı)ş:* K bu ibareyi, önceki *ul(u)γ buyruq* ile birlikte, "bütün ulu buyrukları dokuz imiş" diye anlıyor (s. 93). Bence bu doğru değildir.

Burada önce unvan, sonra da bu unvanı taşıyan veya makamı işgal eden kişiler (kumandanlar) birer birer anılmaktadır. Bu sebeple ben *Toq(u)z Bolm(ı)ş*'ı kişi adı sayıyorum.

73) B 6. *ongı:* K'da *b(i)lge t(a)y s(e)ngün*'den sonra *tutuq,* Ş'de ise *ongı* vardır. Bunlardan *tutuq* dört harfli *ongı* ise üç harflidir. Kitabeyi göremediğimiz için kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak kendi metnindeki *tutuq* unvanını *bilge tay sengün* ile birleştiren K bundan sonra *b(e)ş yüz b(a)şı* ile birlikte bütün ibareyi "Bilge Tay-sengün-tutuk, beşyüzbaşı" diye çeviriyor (s. 93) ki doğru olmasa gerekir. Çünkü Tay-sengün "Büyük general" ve "Tutuk" gibi yüksek unvanlar taşıyan bir kumandanın beş yüz kişilik bir kuvvetin başı olması duşünülemez! Ş'nün *ongı*'sından sonra *b(e)ş yüz b(a)şı kül(üg ongı* ibaresi geldiğine göre bu okuyuş daha doğru görünüyor. *Ongı* küçük bir askeri rütbe olmalıdır.

74) B 7. *ışb(a)ras:* K'da *ışb(a)rış* (s. 91). Unvan *ışb(a)ra* olduğuna göre bunun çokluk şekli (Soğdca?) *ışb(a)ras* olmalıdır. Kelime Şine-Usu Güney 2'de *ışb(a)r(a)s* şeklinde ünlüsüzdür: *ışb(a)r(a)s t(a)rq(a)t* "Işbaralar ve Tarkanlar".

75) B 7. *ışb(a)ra s(e)ngün y(a)γl(a)q(a)r:* 5,000 kişilik bir kuvvetin başı olan bu kumandan belki de anısına Sud kitabesinin dikildiği Kırgız asıllı *y(a)γl(a)q(a)r q(a)n (a)ta* ile bir ve aynı şahıstır (bk. Ramstedt 1913, ss. 4-9).

76) B 8. *tuyq(u)n:* Bu kelimeyi Ş *tuyuqun,* K da *toyqan* okuyor. Kişi adı olduğundan ben bunu *tuyq(u)n* okuyor ve Kırg. *tuyγun* "bir tür ak doğan" ile birleştirmek istiyorum. Kırgızca *tuyγun* gençlere ve kahramanlara lâkap olarak da kullanılır.

77) B 9. *(a)t(a)çuq:* "Babacık" anlamındaki bu kelime büyük bir ihtimalle bir *bınga*'ya kumanda eden *Q(a)γ(a)s*'ın lâkabıdır.

78) K 1. *t(i)k(i)m t(e)g (e)l(i)g tutdı (e)birti:* Ş'de ilk kelime t^2mr^2, yani *t(e)m(i)r*'dir. K'a göre ise bu kelime t^2km'dir. K bunu *tekim* okuyor ve "çok" diye çeviriyor. Ancak "çok" anlamındaki kelime *tekim* değil, *telim*'dir*!* K'ın okuyuşu doğruysa kelime *t(i)k(i)m* "dikim, dikiş" olabilir ve hemen sonra gelen *t(e)g* gibi kelimesi ile birlikte anlamlı olur. K bu *t(e)g* kelimesini sonraki l^2g ile birlikte *teglig* okuyor "sürüden ayrılmış, sapıtmış (*harf.* kör)" diye çeviriyor (s. 93). Bu okuma ve tercüme bence yanlıştır. Dördüncü kelime Ş'de $t^1Ut^1n^1$ = *tutun*'dur. Ş son kelimeyi de *birti* okuyor. Ancak *tut(u)n birti* veya *tut(a)n birti* gibi şekiller Türkçe için şaşırtıcıdır. Acaba ibare *tuta birti* midir? Ben K'ın metnini doğru kabul ediyor ve son kelimeyi (K'da b^2s^2 = *beş*) Ş'den farklı olarak *(e)birti* "çevirdi, yönetti" okuyorum. G 5'teki *(e)b(i)r* aynı fiilin emir şekli olmalıdır: *ötük(e)n (e)li s(i)zde, (e)b(i)r ti[di]* "Ötüken ili sizde; yönetin! dedi".

79) K 1. *(a)q(ı)nçu:* Bu kelimeyi Ş *qunçu,* K da *qançu* okuyor. *aqınçu* kelimesi MK'da vardır ve "geceleyin düşmanı basan asker" anlamınadır (I, 134.).

80) K 1. *q(a)n (a)ruq oγ(u)z bod(u)n (a)ltı:* Ş'de ikinci kelime *r¹d¹I.* Ş bunu *ardı* okuyor ve *q(a)n* kelimesi ile birlikte "Han yoruldu" diye tercüme ediyor. Ayrıca, Ş'de *bod(u)n* yerine *[çig]şi* kelimesi vardır. K metni yukarıdaki gibi vermekte ve böyle okumakta ise de *(a)ltı* "aldı, zaptetti" kelimesini "6" anlıyor ve sonraki *yüz s(e)ngüt* ibaresi ile birlikte "altı yüz general" diye çeviriyor (s. 93). "Yorgun Oğuzlar"ın 600 generalleri bulunması ve bunların Moyun Çor tarafından tutsak alınması bana abartmalı ve gerçeğe aykırı gibi geliyor. Bence burada iki cümle vardır: birincisi *(a)ltı* ile, ikincisi de *q(a)zγ(a)ntı* ile sona ermektedir.

81) K 1. *s(e)ngüt:* Ş bu kelimeyi yanlış olarak *söngüt* okuyor ve bunu yine yanlış olarak bir kavim adı sanıyor. Oysa kelime *s(e)ngün* 'ün *-t* eki ile yapılmış çokluk şeklidir.

82) K 2. *tongra (e)de:* Gerek Ş gerekse K bu iki kelimeyi *tongrada* okuyor ve bir kelime sayıyorlar. Oysa kelime *d²* iledir! *Tongra* Uygurların ünlü boylarından biridir. *Ede* Çin kaynaklarında *A-tie* şeklinde kaydedilmiş olan boy olabilir.

83) K 2. *t(i)g(i)t(i)m(i)n:* Ş bunu *tegit men* okuyor ve yanlış anlıyor.

84) K 2. *q(a)n(ı)ma:* K bunu *qanım a* okuyor ve "ey Han'ım!" diye tercüme ediyor. Oysa bu kelime *q(a)n(ı)m* kelimesinin datif halidir.

85) K 2. *turγ(a)q:* Bu kelime Kutadgu Bilig'de iki yerde geçmektedir (608 ve 2536) ve "nöbetçi, muhafız" anlamınadır. Burada ise daha çok "nöbetçi/muhafız karakolu" anlamınadır.

86) K 2. *tur(ut)dı:* Ş ve K *turdı* okuyorlar. Bu doğru olamaz, çünkü burada ettirgen fiile ihtiyaç vardır. Bu ise ancak *tur(u)t-* "diktirmek, inşa ettirmek" olabilir. Kelime içindeki /td/ ünsüz çiftinin tek bir harf ile (*t* veya *d*) yazılması mümkündür ve birçok örnek gösterilebilir: *(e)ti(t)d(i)m* (G 6)*, y(a)r(a)t(ıt)d(ı)m* (B 2), vb. gibi.

87) K 2. *bıla:* Bu kelime *buyla* unvanının değişik bir söylenişi olmalıdır.

88) K 3. *b(i)lge t(a)rduş ul(u)γ b(i)lge y(a)byu:* Moyun Çor'un Tarduş'lar üzerine *yabgu* atanan oğlunun unvanı. K'ın metninde *t(a)rduş* yerine *t(a)rq(a)n, ul(u)γ* yerine de *qutl(u)γ* vardır!

89) K 3. *qutl(u)γı:* K'ın metninde *t¹l¹γ;* K bunu *atlıγ* okuyor ve "ünlü, namdar" diye çeviriyor. (ss. 91 ve 93).

90) K 3. *(i)s(i)g y(e)r* (?): Ş'nün metninde ayırma işaretinden sonra sadece *s²gy²* harf dizisi vardır. K'ın metninde ise *y²* harfinden sonra *r²* görülüyor. K bunu önceki kelimeye (*qutluγı* kelimesine) ait olduğunu sandığım *i* harfi ile birlikte *isig yer* okuyor ve "sıcak yer" diye tercüme ediyor. Bu mümkündür ancak ibare *(a)tl(ı)γı (i)s(i)g y(e)r (a)tl(ı)γı* şeklinde olursa doğrudur.

91) K 3. *qutl(u)yı:* K'da *t¹l¹yI,* yani *atlıyı: isig yer atlıyı* (s. 91). K bunu "çöllü yüksek şahsiyetler" veya "İsig Yer"li yüksek şahsiyetler" diye çeviriyor (s. 93).

92) K 3. *buyruqı:* K'da bunun yerine *b¹y¹r¹IquUb¹Ud¹n¹I* (s. 89). K bunu *bayarqu bodunı* okuyor (s. 91). Kitabeyi görmeden kesin birşey söylemek mümkün değilse de Ş'nün metni daha tutarlı ve anlamlı görünüyor. Çünkü burada da, bundan önceki satırda olduğu gibi, yüksek unvanlı şahsiyetler *qutluγ-ı, buyruq-ı* tarzında bir bir sayılmaktadır: *buyruqı (a)z s(ı)pa t(a)y s(e)ngün.*

93) K 3. *(a)z s(ı)pa t(a)y s(e)ngün:* Ş bu ibareyi *az aş apa tay sengün* okuyor (s. 76). K'da, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *(a)z* kelimesinden önce *bod(u)nı* vardır. K ibareyi *az aşpa tay sengün* okuyor ve "Az'lardan Aşpa Tay-Sengün" diye tercüme ediyor (s. 93). *Aşpa* gibi bir kişi adı Türkçe olabilir mi? /şp/ ünsüz grubu Eski Türkçenin fonolojik yapısına aykırıdır. Bence *(a)z* boy adından sonraki kelime kişi adı (krş. *igdir bülük), s(ı)pa* olabilir. MK'da "bir yaşında tay" anlamına bir *sıp* kelimesi vardır. Bunun *-a* ile genişletilmiş şeklinden başka bir şey olmayan *sıpa* "bir yaşında eşek yavrusu" Türkçede ve Azerîde yaşamaktadır.

94) K 3. *tongra (e)de:* Ş ve K'da *tongrada* (bk. not 82).

95) K 3. ...*-ıq baş q(a)y (a)b(a) baş*: Ş bu ibareyi *aq baş aqı ay babaş* okuyor ki doğru sayılamaz. K'da ...*-ıq* yoktur. Geri kalan harf dizisini K *baş qaybaş* okuyor ve önceki *tongrada* kelimesi ile birlikte "Tongra boyundan Baş Qaybaş" diye tercüme ediyor (s. 93). Bence bu harf dizisindeki adlar kişi adı değil, boy adlarıdır. İlk baş ideogramından sonraki iki harf *q(a)y* okunabilir. *Qay* ünlü bir Türk boyunun adıdır (bk. MK.) Bundan sonraki *b¹baş* dizisini de pekâlâ *(a)b(a)-baş* okuyabiliriz. Buradaki *aba* kelimesi MK'daki Oğuz boyu *Ava/Yava/Yawa/Iva/Yıva* ile birleştirilebilir.

96) K 4. *b(i)lge töl(i)s ul(u)γ b(i)lge ç(a)d:* Moyun Çor'un Tölis'ler üzerine *çad (şad)* atanan öbür oğlunun unvanı. K'da yok.

97) K 4. *qut(lu)yı:.....qutl(u)yı ud(u)rγ(a)n:* K'da *qutl(u)yı* kelimeleri yok; ikinci *qutluyı* kelimesinden önce de *bod(u)nqa* var. Son kelimeyi Ş *udaryan,* K da *Oduryan* okuyor. Kelime türlü şekillerde okunabilir. Kişi adı olduğu kesindir. Kül Tigin kitabesinin kuzey yüzündeki *Ud(a)r S(e)ngün* adı ile karşılaştırılabilir (KT, Kuzey 12).

98) K 4. *buyruqı ç(a)b(ı)ş s(e)ngün:* İlk kelime K'da yok. Ş ilk kelimeyi *buyuruqı,* son iki kelimeyi de *iç baş sengün* okuyor ki yanlıştır. *Çabış* kelimesi "ordu kumandanı, kağan'ın başkumandanı" anlamı ile Tunyukuk kitabesinde geçer: *b(i)lg(e)si ç(a)b(ı)şı b(e)n ök (e)rt(i)m* T I, Batı 7). Burada ise *çabış* kişi adı olarak geçmektedir.

99) K 4. *(a)q baş q(a)y (a)b(a) b(a)sm(i)l:* Ş ibareyi *aq baş aqı ay babaş* okuyor. (s. 77). K'da ilk iki kelime yok. Geri kalan harf dizisi ise *qy¹r¹Ab¹s¹ms¹ˈ*dır. K bunu *qayra basmış* okuyor (s. 91) ve daha önceki *toq(u)z b(a)y(ı)rquu* (K *toquz bayarqu* okuyor) ile birlikte "Dokuz Bayarku tabi kılmış" diye çeviriyor (s. 93). Son kelime her iki müellife göre *b¹s¹ms¹* tır. Ben son harfin aslında *l²* olduğunu sanıyorum (runik *s¹* ile *l²* birbirine çok benzer). Böylece bu *basmil* okunabilir ve *Basmıl* kavim adı ile birleştirilebilir.

100) K 5. *b(i)t(i)gme:* K'da bunun yerine *ntAt² g²d²I* harf dizisi var. K bunu *anta tegdi* okuyor. Böyle bir ibare burada yersiz görünüyor, çünkü bunu *bunı y(a)r(a)t(ı)γma* "bunu yapan" izlemektedir. Bence *b(i)t(i)gme* doğrudur, hattâ önüne *bunı* kelimesi ilave edilebilir: ... *bunı] b(i)t(i)gme bunı y(a)r(a)t(ı)γma.*

101) K. 5*. y(a)γma (a)lum-çisi* (?): Ş ayrı bir kelime gibi yazılmış olan *çi-si*'nin *çigsi* (yani *çigşi)* yerine bir yazı yanlışı olduğunu sanıyor (s. 78). K ibareyi *yaγma lum çisi* okuyor (s. 91) ve Yagma ve (A)lumçisi'ye karşı" diye tercüme ediyor (s. 93). Bununla birlikte K bu ibare konusunda kararsızdır. *Lum* ve *Çi-si*'nin iki ayrı ad olabileceğini düşündüğü gibi ibarenin "Yağma halkından Alumçi" diye anlaşılabileceğini de ileri sürüyor. Bence bu ibarede *alımçı* "alımcı, vergi tahsildarı, devlet alacaklarını tahsil ile görevli resmî şahıs" kelimesinin (bk. Clauson, s. 146) *m*'den önceki ünlüsü yuvarlaklaşmış değişik bir söylenişi ile karşı karşıya olabiliriz: *yaγma alumçisi* "Yağma halkının borçlarını, vergilerini tahsil ile görevli şahıs". Erken bir ünlü yuvarlaklaşması şaşırtıcı olmakla birlikte imkânsız değildir.

102) K 5. *(e)ki yur t(e)di:* Ş bu ibareyi *eki yor tidi,* K ise *eki yorıtdı* okuyor. K'ın okuyuşu kabul edilemez, çünkü son kelime *t²* ve *d²* iledir. Her iki müellif bu-rada *yorı-* fiilinin bulunduğunu sanıyor ki bu fiil burada tamamıyla yersizdir. Çünkü burada kitabede anılan boy adlarının okunup yazdırılmasından söz ediliyor. Bence ikinci kelime *yur* okunmalı ve "kayın birader" anlamındaki Eski Türkçe *yurç* ile birleştirilmelidir. *Yurç* kelimesi Kül Tigin kitabesinde geçer: *ong tutuq yurçin...* "Ong Tutuk'un kayın biraderini..." (KT, Doğu 32). *Yurç* kelimesindeki *–ç* küçültme eki olabilir. (krş. *ataç* < *ata-ç*). Bu kelimenin modern Türk dillerindeki türlü şekilleri için bk. Clauson 1972, s. 958.

103) K 5. *ur(u)şu* veya *urşu:* Ş ve K bu kelimeyi bir kişi adının parçası sayıyorlar. Ş bunu önceki K da sonraki isme bağlıyor. Bence bu kelime burada "ve" anlamında bağlayıcı olarak kullanılmıştır: *uruş-u* veya, ünlü düşmesi ile *urş-u.* Her iki ismin *Qutluγ* ile başlaması (*Qutluγ* Bilge Sengün, *Qutluγ* Tarqan Sengün) bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ancak böyle bir bağlayıcının şimdiye kadar hiçbir yerde tesbit edilmemiş olduğunu da hatırlatmak isterim. Benzer yapıda

sözler için krş. MK *qarşı, qarşu* (<*qarış-* "karşılaşmak, karşı gelmek, karşı çıkmak"), CC *körşü* "yakın, komşu" <*körüş-,* vb.

104) *ol (e)ki yur:* Bence cümle bu ibare ile bitmektedir. K son kelimeyi yine /o/ ile *yor* okuyor ve bunu *yorı-* fiilinden emir sayıyor. Fiil iki heceli olduğundan bu görüş kabul edilemez.

105) K 6. *y(a)rluq(a)dı:* Bu kelimedeki yuvarlak /u/ ünlüsü şaşırtıcıdır. Acaba Ş ve K runik *ıq* harfini *oq/uq* işareti mi sandılar? K'ın runik harfli metninde kelime *oq/uq* harfi ile olduğu halde K bunu *yarlıqadı* okuyor (s. 91).

106) K 6. *b(i)lige: Bilge* kelimesi bu satırda iki kez böyle yazılmıştır. /lg/ ünsüz takımı arasında ünlü türemesi için krş. *(i)lig(e)rü* (B 5). Hiç değilse bu kitabeyi yazanların diyalektinde /lg/ ünsüz takımı arasına ünlü sokma eğilimi bulunduğu anlaşılıyor. Aynı eğilimin /lq/ ünsüz takımı bulunan kelimelerde de müşahede olunduğu söylenebilir: *yılqa yerine yılıqa* (6 kez; bk. D 9, G 1, 2, 3, 5, B 2).

107) K 6. *uz(a)l:* Ş bunu *uzul,* K da *ozıl* okuyor. Ben, *uzal-* "uzun sürmek" fiilini göz önünde bulundurarak ve böyle emir şeklinin kişi adı için uygun olacağını düşünerek *uzal* okuyorum.

108) K 6. *(e)rk(i)n:* Bu kelime Kül Tigin, Bilge Kagan ve Küli Çor kitabelerinde geçen *irk(i)n* unvanının değişik bir şekli olmalıdır. (krş. Clauson, s. 225). Bundan önceki *öng* kelimesi bu unvanın bir parçası olabilir: *öng (e)rk(i)n,* yani "Ön Erkin".

Sözlük

aba bir boy adı (K 4)

aba-baş bir boy adı (K 3)

al- almak, zaptetmek
a .-γıl (D 6)
a.-tı (K1)

alp kişi adı
aqınçu a. bilge çigşi (K 1)

altmış 60 (B 6)

altun altın (Altay dağlarının adı)
a. yiş (B 5)

alumçi alımcı, devlet alacaklarını tahsil eden görevli (?)
a .-si (K 5)

anı onu (D 6)

anta orada, o zaman; ondan (D 4, 5, 7, 8; G 1, 3, 4, 5)
a. kisre (G 2, 3, 5)

apa ata, ced, ecdat (G 4)
a.-m (D3)
eçü a. (D 3, G 4)

aqınçu akıncı, baskıncı (unvan)
a. alp bilge çigşi (K 1)

ara arasında
ekin a. (D 3, B 4)

artat- bozmak, bozguna uğratmak
a.-dım (D 5)

aruq yorgun, bitkin, bitap
a. oγuz bodun (K 1)

as-öngüz Ötüken'de bir zirve
a. baş (B 2, G 6)

asra aşağıda (D 4, B 3)

aş- aşmak
a.-mış (D 7)

at ad, unvan
a.-ı (G 4)
a.-ıγ (B 1, 1)
a.-ın (K 5)
a .-ımın (D 4)

ata- unvan vermek
a.-dı (G 5, 6, 6, 6)

ataçuq babacık (lâkap)
qaγas a. (B 9, K 2)

atan- unvan verilmek, unvan almak
a.-ıp (G 6, 6, B 1)
a.-tım (D 5)

atlıγ atlı, süvari
a.-ı (K 2)
a.-ın (D 2, 6)

ay ay
a. tuγsuqdaqı (B 3)
beşinç a. (G 2)
yetinç a. (D 7)

az Az kavmi
a. sıpa tay sengün (K 3)
yeti yegirmi a. (K 2)

baγa bir unvan
bıla b. tarqan (K 2)
ınançu b. tarqan (B 6)

bar (G 5)

bar- varmak, gitmek, geçmek
b.-mış (D 2, 2, 4)
qaza b.- (D 2)

tüke (*tükep?*) *b-* (D 2).

bars Kaplan (yıl adı)
b. yılqa (B 1)

baş zirve, doruk; baş, lider; ırmak başı
as-öngüz b. (B 2, G 6)
qan ıduq b. (B 2, G6)
b.-ı (B 6, 6, 7, 7, 7, 7, 8; G 2; K 2, 6)
b.-ınta (B 1)
beş yüz b.- (B 6, 6)
bıng b.-ı (B 7, 7)
iç buyruq b.-ı (B 6)
turγaq b.-ı (K 2)
yüz b.-ı (B 7)

bayırqu ünlü Uygur boyu Bayırku
b. tarduş (K 6)
toquz b. (K 4)

beg bey (G 3)
b.-ler (B 7, 7)

begzeker kişi adı (?)
b. çigşi bıla baγa tarqan (K 2)

belgü damga, nişan
b .-min (B 2)
bitig b. (B 2)

ben ben (G 3, B 4)
qonar köçer b. (B 4)

bersil bir boy adı (D 2)

ber- vermek
b.-ür (B 4.)
iş küç b.- (B 4)

beş beş
b. bıng (B 7)
b. yüz (B 6, 6)

beşinç beşinci
b. ay (G 2)

bıla Buyla (unvan)
b. baya tarqan (K 2)

bıng 1000 (B 2, G 4)
b. başı (G 7, 7)
beş b. er başı (G 7)

bınga 1000 kişilik birlik, müfreze; bu birliğin başı, kumandanı (D 6; B 9, 9; K 2)
sengüt b. (K 2)
tuyqun uluγ tarqan buquγ b. (B 8)

biçin Maymun (yıl adı)
b. yılıqa (G 1)

bilge unvan
b. qaγan (B 1, G 6)
b. qanım (B 6)
b. tarduş uluγ b. yabγu (K 3)
b. tölis uluγ bilge çad (K 4)
b. qutluγ tarqan (K 5)
b. tay sengün (B 6)
aqınçu alp b. çigşi (K 1)
qutluγ b. sengün (K 5)

bilige aynı unvanın değişik bir şekli
b. tarqan qutluγ (K 6)
b. sengün uzal öng erkin (K 6)
biti- yazmak
b.-dükde (K 2)
b.-gme (K 5)

bitig yazı, kitabe
b.-imin (B 2)
b. belgü (B 2)

bir bir
b. tümen (K 1)

birigerü güney
b. uçı (B 5)

bodun boylar, halk; maiyet (?)
bir tümen b. (K 1)
bunça b. (K 3, 4)
oγuz b. (K 1)
qara b. (G 4, 5, 5)
-daqı b. (B 3, 3, 4)
b .-ı (D2, B 6, 8, 9; K 2, 3, 3, 4, 4)
b.-qa (D 7)
b .-qı (B 5)
b.-uγ (D 8, K 5)

bol- olmak
b.-mış (B 1,6,6; G 6)
b.-tı (D 8, 9), *b.-tı* (B 4)
qan b.- (D 9)
tengride b.- (B 1, 6; G 6)
yoq b.- (D 8, B 4)

bu bu, bunu
b. bitidükde (K 2)

bulγa- karıştırmak, karışıklık çıkarmak
b.-dım (D 5)

bulung köşe, bucak, yön, cihet
b .-daqı (B 4)

bumın ilk Göktürk kağanı T'u-men
b. qaγan (D 1)

bunça bunca, bu kadar
b. bodun (K 3, 4, 5)

bunı bunu
b. bitigme (K 5)

bunta burada (G 6; B 2, 2, 2)

buquγ bir unvan
tuyqun uluγ tarqan b. bınga (B 8)

buryu ırmak adı (B 4)

buyruq kumandan (unvan) (K 2)
iç b. başı (B 6)
toquz b. (G 4)
uluγ b. (B 6)
b.-ı (K 3, 4)

bülük kişi adı
yaγım b. (B 4)
igdir bül[ük] (G 3)

çabış kişi adı
ç. sengün (K 4)

çad şad (unvan)
bilge tölis uluγ bilge ç. (K 4)
ç. bodunı (K 4)

çıt çit, ordugâh etrafına çekilen dikenli (?) çit (B 2)
ç. toqıt- (B 2)

çigşi bir unvan (<Çince *ts'yek syi*)
aqınçu alp bilge ç. (K 1)
begzeker ç. bıla baγa tarqan (K 2)
qutluγ ç. (K 1)

ebdi bir boy adı (D 2)

ebir- (devlet işlerini) çevirmek, (devleti) yönetmek?
e. ti [di?] (G 5)
e.-ti (K 1)

eçü ata, ced, ecdat (G 4)
e.-m (D 3)
e. apa (D 3)

ede bir boy adı (K 2, 3)

eki iki (D 2; K 5, 5; B 1)
e. yıl (B 1)
e. yüz (D 1)
e.-n ara (D e, B 4)

el yurt, ülke, memleket, devlet
e.-i (D e, 3; G 5)
e.-ig (K 1)
e .-imin (B e)
e .-in (D 5)
ötüken e.-i (D 3, G 5)
tegres e.-i (D 3)
türük e.-i (D 5)
e. törü (B 3)

el-bilge unvan (Moyun Çor'un eşinin)
e. qatun (G 6, B 1)

el-etmiş unvan (Moyun Çor'un)
tengride bolmış e. bilge qaγan (G 6, B 1)
tengride bolmış e. bilge qanım (B 6)

er er, asker
beş bıng e. (B 7)
toquz yüz e. (B 8)

er- olmak (cevher fiili)
e.-miş (G 5)

eren erler, askerler, yiğitler
külüg e. (B 7, 7)

erkin unvan
uzal öng e. (K 6)

et- düzenlemek, tanzim etmek, yapmak
il e. (G 6, B 1, 6)

et - edinmek
e.-tim (B3)
el törü e.- (B 3)

etit- yaptırmak, yaptırtmak
e.-dim (G 6)

ıduq kutsal, mukaddes (zirve adında)
qan ı. baş (B 2, G 6)

ılγa vadi, ırmak kıyısı, ırmak
ı.-m (B 4, 5)
ı. tarıγlaγ (B 4)
iç ı. (B 5)

ınançu bir unvan
ı. baγa tarqan (B 6)
öz ı. (B 6)
yüz başı uluγ öz ı. (B 6)

ışbara bir unvan (<Skr. *īśvara* "bey, prens")
ı. sengün yaγlaqar (B 27)

ışbaras Işbara unvanının çokluk şekli
tarduş ı. (B 7)

ıt Köpek (yıl adı)
ı. yılıqa (G 3)

iç iç; has, kağana mahsus
i. buyruq başı (B 6)
i. ılγam (B 5)

içger- kendisine tabi kılmak
i.-ip (G3)
i.-tim (D 8)

içreki has, hakana ait
i. bodunı (B 6)

igdir Oğuzların İğdir boyu
i. bül[ük] (G 3)

ig- beslemek, doyurmak
i. -tük üçün (B 3)

iligerü ileri, doğu
i. *uçı* (B 5)

ir- takip etmek, ardına düşmek (?)
i.-tim (D 7)

isig (?) kişi adı (?)
qutluγı i. (K 3)

iş iş, hizmet
i. küç ber- (B 4)

kel- gelmek
k.-ti (G 2)

kidin geri, batı
k. uçı (B 5, 5)
k. uçınta (B 1)
k.-ın (G 6)
k .-inte (B 2)

kir- girmek, dahil olmak
k.-ti (G 4)

kisre geride, batıda; sonra
k. ay tuγsuqdaqı (B 3)
anta k. (G 2, 3, 5)

köç- göçmek
k.-er ben (B 4)
qon- k.- (B 4)

kögmen Tannu-Tuva dağları (B 5)

kök mavi
k. tegri (D 4, B 3)

költ[i]? Ötüken'in doğusunda bir yer veya dağ (B 5)

kömür Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ
k. tayda (D 7)

küç güç, kuvvet; güçlü (S 5, 5, B 4)
iş k. ber- (B 4)

kügür yer adı (Kara-Kum ile Ötüken arasında bir göl?)
k.-de (D 7)

külüg ünlü, namdar
tarduş k. eren (B 7)
tölis k. eren (B 7)

külüg kişi adı
k. ongı (B 6)

kün güneş, gün
k. tuγsuqdaqı (B 3)

künlik günlük

tümen k. (B 2)

künüy Ötüken'in doğusunda bir ırmak (B 5)

küsgü Sıçan (yıl adı)
k. yılıqa (G 5)

laγzın Domuz (yıl adı)
l. yılqa (G 4)

oγ(u)l veya *oγ(ı)l* oğul
o.-ı (B 7, 7, K 3, 4)

oγuz Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar (D 2)
o. bodun (K 1)

ol o
o. eki yur (K 5)
o. yerimin subımın (B 4)

olur- tahta oturmak, hükümdar olmak, hüküm sürmek
o.-mış (D 1, 1, 3)
o.-<mış> (D 4)

on on
sekiz o. yıl (D 3)

on-oq On-Oklar, Batı Türkleri
o.-qa (G3)

onγı askerî bir rütbe (?)
o. tarqan süy (?) (B 5)

ongı askerî bir rütbe (B 6, 6)
külüg o. (B 6)

orqun Orhon ırmağı (B 4)
o. ügüzde (D 3)

ortu orta
o.-sında (G 6, B 2)

otuz otuz
sekiz o. (D 5)

ozmış kişi adı (son Göktürk hakanı)
ö. tigin (D 6, 9)

öl- ölmek
[ö] lt [i] (G 4)

öng ön (?) (unvanda)
ö. erkin (K 6)

öngdün ön taraf, doğu
ö.-i (B 5).

öngre önde, doğuda
ö. kün tuγsuqdaqı (B 3)

öngüz (bk. *as-öngüz*)

örgin hakan otağı, taht (G 6, B 1, 2)
ö. etit- (G 6)
ö. yaratıt- (B 2)

ötüken Ötüken (G 6, B 1, 2, 5)
ö. eli (D 3, G 5)

ötün- rica etmek, arz etmek
ö.-ti (G 4)

öz has (unvanda)
ö. ınançu (B 6)
uluγ ö. ınançu (B 6)

qadır bir boy adı (D 2)

qaγan kağan, hakan (G 5, 6, B 1)
bumın q. (D 1)
el-etmiş bilge q. (G 6, B 1)
yolluγ q. (D 1)
üç q. (D 1)

qaγanγı kağan'a ait (B 5)

qaγas kişi adı
q. ataçuq (B 9, K 2)

qalış- isyan etmek, başkaldırmak
q.-dı (G 2)

qan han, hakan (D 9, K 1)
q. ıduq baş (G 6, B 2)
q.-ım (G 4, B 6, N 1, 2, 3, 4)
q.-ıma (K 2)
q.-ın (D 8, G 1)
q.-qa (G 4)

qang baba
q.-ım (G 4)

qanyuy Ötüken'in doğusunda bir ırmak (Hanuy ırmağı?) (B 5)

qara kara, avam
q. bodun (G 4, 5, 5)
küç q. bodun (G 5)

qara sub Kara-Su (ırmak veya göl adı) (G 5)

qara qum Kara-Kum, Gobi'nin kuzey batısı (?) (D 7)

qaraγa ırmak adı (Mo. *haraa gool*) (B 4)

qarluq Karluk'lar
üç q. (G 3, 4, K 3)

qasar bir Uygur boyu (D 2)

qatun unvan, Kağan'ın eşi (G 6, B 1)
el-bilge q. (S 6, B 1)

qay bir boy adı (K 3, 4)

qaz- boyu, ülkeyi terketmek, bağımsız olmak için kaçıp gitmek(?)
q.-a bar- (D 2)

qazγan- kazanmak
q.-tı (K 1)

qon- yerleşmek, kamp kurmak
q.-ar (B 4)
q.- köç- (B 4)

qony Koyun, (yıl adı)
q. yılıqa (D 9)

qum kum (özel adda)
qara q. (D 7)

qurıya geride, batıda (G 3)

qutluγ kişi adı
q. bilge sengün (K 5)
q. çigşi (K 1)
q. tarqan sengün (K 5)
bilge q. tarqan sengün (K 5)

qutluγ unvan
bilige tarqan q. (K 6)
q.-ı (K e, 3, 4, 4)

quz dağın kuzey yüzü ve yamaçları
q.-ı (B 5)

sanç- mızraklamak
s.-dım (G 1, 3)

saqın- düşünmek
s.-ıp (G 3)
yablaq s.- (G 3)

sebin (seben?) ırmak adı (B 4)

sekiz sekiz
s. on (D 3)
s. otuz (D 5)
s. selenge (B 4)

selenge Selenga ırmağı
sekiz s. (B 4)

sengün general (<Çince *ts'iang-kün*)
çabış s. (K 4)
ışbara s. yaγlaqar (B 7)
bilge qutluγ tarqan s. (K 5)
bilige s. uzal öng erkin (K 6)
qutluγ bilge s. (K 5)
qutluγ tarqan s. (K 5)
tay s. (B 6, K 3)

sengüt Sengün unvanının çokluk şekli
s. bınga (K 2)
[b]ı[ng] s. (G 4)

sıpa (?) kişi adı
az s. tay sengün (K 3)

sin mezar, kabir (<Çince *ts'in*) (G 5)

sinleg mezarlık, kabristan
s.-de (G 5)

siz siz
s.-de (G 5, 5)

soγdaq Soğd kavmi
yayma tabγaç s. başı (K 6)

sub ırmak
qara s. (G 5)
s. umın (B 4)
yer s. (B 4)

süngüş- savaşmak
s.-düm (G 1, 3)

süy yer adı (?)
onγı tarqan s. (B 5)

tabγaç Çin, Kuzey Çin (K 6)
taγ dağ
t.-da (D 7)
kömür t. (D 7)

taqı ve (D 9)

taqıγu Tavuk (yıl adı)
t. yılıqa (G 2)

tarduş Uygur devletinin batı kısmı
t. begler oγlı (B, 7)
t. bilige tarqan qutluγ (K 6)
t. ışbaras (B 7)
t. külüg eren (B 7)
bilge t. uluγ bilge yabγu (K 3)

tarıylaγ tarla
t.-ım (B 4)
ılγa t. (B 4)

tarkan unvan
bıla bayа t. (K 2)
bilge qutluγ t. (K 5)
bilige t. qutluγ (K 6)
ınançu bayа t. (B 6)
onγı t. süy (B 5)
qutluγ t. sengün (K 5)
tuyqun uluγ t. (B 8)

taş taş
t.-qa (B 3, 3)

tatar kavim adı
toquz t. (G 4; K 2, 4)

tay-sengün <Çince *ta tsiang-kün* "büyük general"
az sıpa t. (K 3)
toquz bolmış bilge t. (B 6)

te- demek, söylemek
t.-di (D 6, 6, G 5)
t.-miş (G 5)

teg gibi
tikim t. (K 1)

tegres Ötüken'e yakın bir bölge, Uygur yurdu
t. eli (D 3)

teledü (*teldü?*) ırmak adı (B 4)

tengri gök, Tanrı, ilahi
t. qanım (K 2)
kök t. (D 4, B 3)
t.-de (G 6, B 1,6)
t.-m (K I, 3, 4)

tez Tez ırmağı (Tuv. *Tes*)
t. başı (B 5)
t. başınta (B 1)

tez- kaçmak
t.-e (G 3)
t.-e bar- (G 3)

ti- demek, söylemek
ti[di?] (G 5)

tigin prens
ozmış t. (D 6, 9)

tigit prensler
t.-imin (K 2)

tikim (?) dikiş
t. teg (K 1)

tongra Tongra, Uygur boyu (K 2, 3)

toqıt- vurdurtmak; hâkkettirmek
t.-dım (B 2, 3)

bitig belgü t.- (B 3)
çıt t.- (B 2)

toqtar- dövdürtmek, yenilgiye uğratmak
t.-tım (D 8)

toquz dokuz
t. bayırqu (K 4)
t. buyruq (G 4)
t. tatar (G 4; K 2)
t. yüz (B 8)

totuz-bolmış kişi adı
t. bilge tay sengün (B 6)

tölis Uygur devletinin doğu kısmı
t. begler (B 7)
t. külüg eren (B 7)

tört dört
t. bulungdaqı (B 4)
t. yegirmi (D 7)

törü kanun, devlet
t.-min (B 3)
el t. (B 3)

tuγla Tola (Mo. *Tuul*) ırmağı (B 4)

tuγluγ tuğlu
üç t. türük bodunqa (D 7)

tuγsuq doğu, gündoğar tarafı
t.-daqı (B 3, 3)

ay t. (B 3)
kün t. (B 3)

tulqu bir parça, yekpâre
t. taşqa (B 3)

tur- ayağa kalkmak
t.-uyın (G 4, 5)

turγaq gözetleme karakolu (K 2)
t. başı (K 2)
üç yüz t. (K 2)

turut- diktirmek, inşa ettirmek
t.-dı (K 3)

tut- tutmak; yönetmek
t.-dı (K 1)
t.-dum (G 2)

tuyqun kişi adı
t. uluγ tarqan buquγ bınga (B 8)

tüke- tükenmek, bitmek
t.-p (D 2) (bk. not 6)
t.-p bar- (D 2)

tümen on bin
t. künlik (B 2)
bir t. bodun (K 1)

türük Türk, Göktürk (D 5. 7, 8)
t. elin (D 5)
t. bodunuγ (D 8)
üç tuγluγ t. bodunqa (D 7)

uç uc, nihayet
u.-ı (B 5, 5, 5, 5)
u.-ınta (B 1)

uç- uçmak, kaybolup gitmek
u.[-mış?] (D 2)

udaryan yer adı
u.-ta (D 6)

udurγan kişi adı
qutluγı u. (K 4)

ulu Ejderha (yıl adı) (<Çince *lung*)
u. yılıqa (B 2)

uluγ ulu, yüksek, yüce
u. bilge çad (K 4)
u. bilge yabγu (K 4)
u. buyruq (B 6)
u. öz ınançu (B 6)
u. tarqan (B 8)

uluγ kişi adı (?)
yüz başı u. urungu (B 7)

ur(u)şu ve (K 5)

uyγur Uygur
u. bodunı (K 2)

uzal kişi adı
u. öng erkin (K 6)

üç üç
ü. qaγan (D 1)
ü. qarluq (G 3, 4)
ü. tuγluγ türük bodunqa (D 7)
ü. yegirmike (G 2)

üçün için (B 3, 3)

ügüz ırmak
ü.-de (D 3, 7)
orqun ü. (D 3)
yar ü. (D 7)

üze yukarıda, üstte; üzerine, üzerinde
ü. kök tengri (B 3)
atımın ü. (D 4)

yabγu unvan (G 5; K 3, 3)
bilge tarduş uluγ bilge y. (K 3)
yablaq fena, kötü
y. saqın- (G 3)
yayı düşman (B 5)
y.-m (B 4)
yayız yağız, kızılımsı kahverengi
y. yer (D 4, B 3)
yaγlaqar kişi adı
ışbara sengün y. (B 7)
yaγma kavim adı (K 5, 6)
yamaş- katılmak, iltihak etmek
y.-dı (D 6)
yana yeniden, tekrar (D 4, 8)
yar ırmak adı
y. ügüzde (D 7)
yarat- yapmak, yaratmak
y.-ıγma (K 5)
yaratıt- yaptırtmak
y.-dım (B 1.2, 3)
çıt y. (B 1)
bitig belgü y.- (B 2, 3)
örgin y.- (B 2)
yarlıqa- lutfetmek, ihsan etmek (aş. bk.)
y.-duq (B 3)
yarluqa- emir vermek (yuk. bk.)
y.-dı (K 6)
yası yassı (B 3)
yaş yaş, yıl
y.-ıma (D 5)
yatız boy adı, kavim adı (D 2)
yayla- yaylamak, yazı geçirmek
y.-dım (B 2, 2)
yaylaγ yayla
y.-ım (B 5)
yegirmi yirmi (K 2)
y.-ke (D 7, G 2)
tört y. (D 7)
üç y. (G 2)
yeti y. az (K 2)
yer yer, toprak, ülke (D 4)
y.-imin (B 4)
y. sub (B 4)
yeti yedi
y. yegirmi (K 2)
yetinç yedinci
y. ay (D 7)
yıl yıl (D 1, 3, 4, 4; B 1)
biçin y.-ıqa (G 1)
ıt y.-ıqa (G 3)
qony y.-ıqa (D 9)
küsgü y.-ıqa (G 5)
taqıγu y.-ıqa (G 2)
ulu y.-ıqa (B 2)
bars y.-qa (B 1)
laγzın y.-qa (G 4)
yılan y.-qa (D 5, B 1)
yılan Yılan (yıl adı)
y. yılqa (D 5, B 1)
yılla- yıllamak, yılı geçirmek
y.-dım (G 2)
yıllıq yıllık
bıng y. (B 2)
yir kuz tarafı, kuzey
y.-i (B 5)

yiş dağ, ormanlı dağ
altun y. (B 5)

yol ün, unvan
y.-ın (K 5)
at y. (K 5)

yolluγ kişi adı
y. qayan (D 1)

yoq yok
y. bol- (D 8, B 4)

yorı- yürümek, sefere çıkmak
y.-dı (D 6)
y.-dım (D 9, S 1, 2)
y.-yur (D 6)

yur kayın birader (?)
eki y. (K 5)
ol eki y. (K 5)

yüz yüz (sayı)
y. sengüt (K 1)
beş y. (B 6, 6)
eki y. (D 1)
toquz y. (B 8)
üç y. (K 2)
y. başı (K 2)

Taş kaplumbağa üzerindeki kitabe

böke kişi adı veya lâkap

bunı bunu

tutam (*tutum?*) kişi adı

yaratıγma yapan, yaratan

Yer Adları Dizini

(A)ltun yiş Altay dağları (B 5)

(A)s-Öng(ü)z b(a)ş Ötüken ortasında bir dağ zirvesi (G 6, B 2)

Buryu veya *Bur(u)yu* ırmak adı (= Mo. *Burugu gool?)* (B 4)

Kögm(e)n Tannu-Tuva dağları (B 5)

Költ[i?] Ötüken'in doğusunda bir dağ veya dağ silsilesi (B 5)

Köm(ü)r t(a)γ Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir dağ (D 7)

Küg(ü)r Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir göl veya ırmak (= Mo. *Kügür nayur?*) (D 7)

Küün(ü)y Ötüken'in doğusunda bir ırmak (= Mo. *Huni, Hüne, Hüniyn gool*) (B 5)

Onγı T(a)rq(a)n süy (?) Ötüken'in kuzeyinde bir yer (?) (B 5)

Orqun ügüz, Orqun Orhon ırmağı (D 3, B 4)

Ötük(e)n Hangay dağlarının kuzey-batı kısmı, Orhon ile Tez *(Tesiyn*) ırmağı arasındaki (?) bölge (D 3; G 5, 6; B 1, 2, 3, 5)

Q(a)n Iduq b(a)ş Ötüken ortasında bir dağ zirvesi (G 6, B 2)

Q(a)nyuy (?) Selenga'nın kollarından Hanuy (B 5)

Q(a)ra-qum Gobi'nin kuzey-batısı (?) (D 7)

Q(a)ra sub Kuzey-Batı Moğolistan'da bir ırmak veya göl (= Mo. *Har us nuur*?) (G 5)

Q(a)r(a)γa ırmak adı (= Mo. *Haraa gool?*) (B 4)

S(e)b(i)n veya *S(e)b(e)n* ırmak adı (B 4)

S(e)k(i)z S(e)l(e)nge "Sekiz kollu" Selenga ırmağı (B 4)

T(e)gr(e)s Ötüken'in doğusunda (?) bir bölge, Ötüken'le birlikte Uygurların ana yurdu (D 3)

T(e)l(e)dü veya *T(e)ldü* ırmak adı (B 4)

T(e)z Kuzey-Batı Moğolistan'da bir ırmak (Tuvaca *Tes*)

Tuγla veya *Tuγ(u)la* Tola (Mo. *Tuul*) ırmağı (B 4)

Ud(a)rγ(a)n Ötüken'in doğusunda veya güney-doğusunda bir dağ (?) (D 6)

Y(a)r üg(ü)z Gobi'nin kuzey-batısında, Kara-Kum ile Ötüken arasında bir ırmak (D 7)

Boy ve Halk Adları

(A)b(a): Tölis Şad'ına bağlı bir boy. Kâşgarlı'nın *Ava, Tava, Yava, Yawa, Iva, Yıva* şekillerinde tesbit ettiği Oğuz boyu ile bir ve aynı olabilir (K 4)

(A)b(a)-baş: Tarduş Yabgu'suna bağlı bir boy (K 3)

(A)k-Baş: Tölis Şad'ına bağlı bir boy (K 4)

B(a)sm(i)l (?): Uygurların *Basmıl* boyu (K 4); Tölis Şad'ına bağlı.

B(a)y(ı)rquu: Uygurların ünlü boylarından biri (K 6)

B(e)rs(i)l: Bizans kaynaklarında Hun-Bulgar boyları arasında anılan *Barsıl*'larla bir ve aynı olabilir (D 2)

(E)bdi veya *B(e)di, B(i)di:* D 2

(E)de: Çin kaynaklarında T'ie-le boyları arasında zikredilen *A-tie* boyu (Mau-Tsai, s. 243 vb) ile bir ve aynı olabilir mi? (K 2, K 3)

-ıq/-baş: Tarduş Yabgu'suna bağlı boylardan biri (K 3)

İgd(i)r: Ünlü Oğuz boylarından *İgdir* (G 3)

Q(a)d(ı)r veya *Q(a)d(a)r:* Çin kaynaklarında Hunların torunları T'ie-le'lere bağlı boylardan biri olarak zikredilen *K'o-ta* boyu (Mau-Tsai, s. 128) ile bir ve aynı olabilir mi? (D 2)

Q(a)s(a)r: Çin kaynaklarında *K'o-sa şekli*nde geçen *Qazar (Hazar)* boyu (D 2)

Q(a)γ: Kâşgarlı'nın da kaydettiği bir Türk boyu (K 3, K 4)

Oγ(u)z: Oğuzlar, Dokuz-Oğuzlar (D 2)

On-oq: On-Ok'lar, Batı Türkleri (G 3, K 3)

Soγd(a)q: İranlı kavimlerden Soğdlar (K 6)

T(a)bγ(a)ç: Çinliler, Çin ülkesi (Kuzey Çin ve halkı) (K 6)

T(a)rduş: Göktürklerde ve Uygurlarda ülkenin batı kısmındaki boyların tümüne verilen ad (B 7, K 3, 6)

Toq(u)z B(a)y(ı)rquu: Dokuz boylu Bayırku'ların genel adı (K 4)

Toq(u)z T(a)t(a)r: Dokuz boylu bir Moğol halkı (?) (G 4, K 2, K 4).

Tongra: Uygurların ünlü boylarından biri (B 7, K 4)

Tölis: Göktürk ve Uygurlarda ülkenin doğu kısmındaki boyların genel adı (K 4) *Türük; Türük bod(u)n:* Göktürkler (D 5, D 7, D 8)

Uyγ(u)r: Uygurlar (K 2)

Üç Q(a)rluq: Üç Karluk'lar; kitabede Tarduş Yabgusuna bağlı boylar veya halklar arasında zikrediliyor (G 3, G 4, K 3)

Y(a)γma: Bir Türk boyu veya halkı (K 5, K 6)

Y(a)t(ı)z veya *Y(a)t(a)z:* Çin kaynaklarında T'ie-lere bağlı boylardan biri olarak zikredilen *Ye-tie* boyu (Mau-Tsai, s. 127, 586) ile aynı olabilir (D 2)

Y(e)ti y(e)g(i)rmi (A)z: 17 boydan oluşan Az'lar (K 2)

Rütbe ve Unvanlar

(A)q(ı)nçu: Akıncı, baskıncı (?) (K 1)

(A)lum-çi (?): Alımcı, yani devlet alacaklarını tahsil eden (?) (K 5)

B(a)γa T(a)rq(a)n: Bir Tarkan rütbesi (B 6)

B(e)g (?): Bey (G 3)

Bıla: Buyla unvanının değişik bir söylenişi (K 2)

Bıng b(a)şı: Binbaşı (B 7)

Bınga: Aynı addaki askeri birliğin kumandanı (?) (K 2)

Buq(u)γ: Yüksek bir rütbe, kumandan (B 8)

Buyruq: Yüksek bir askerî rütbe, kumandan (G 4, K 2, K 4)

Ç(a)d: Şad unvanının değişik bir söylenişi (K 4, K 4)

Çigşi: Yüksek bir rütbe (<Çince) K 1, K 2)

(E)l-b(i)lge Q(a)tun: Moyun Çor'un Hatun'unun unvanı (G 6, B 1)

(E)rk(i)n: Yüksek bir rütbe (K 6)

In(a)nçu: Yüksek bir rütbe (B 6, 6, 6)

Işb(a)ra: Yüksek bir rütbe (B 7); çokluk şekli *Işb(a)ras* (B 7)

İç Buyruq b(a)şı: Hassa Başkumandanı (?) (B 6)

Ongı: Bir askerî rütbe (B 6, B 6)

Öz In(a)nçu: Yüksek bir rütbe (B 6, B 6)

Q(a)γ(a)n: Kağan, Hakan (D 1, G 5, G 6, B 1, B 5)

Q(a)n: Han, Hakan (D 8, D 9, G 1, G 4, G 6, K 1, K 2, K 3, K 4)

Q(a)tun: Katun, Hatun, Hakan'ın eşi (G 6, G 6, B 1, B 1)

Qutl(u)γ: Yüksek bir rütbe (K 3, K 4)

S(e)ngün: General (<Çince *tsiang-kün*) (B 6, B 7, K 4, K 5, K 5, K 6); çokluk şekli *s(e)ngüt* (G 4, K 2)

T(a)rq(a)n: Tarkan (B 5, B 6, B 8, K 2, K 5, K 5, K 6)

T(a)y S(e)ngün: Büyük general (<Çince *Ta tsiang-kün)* (B 6, K 23)

T(e)ngride bolm(ı)ş (E)l-(e)tm(i)ş B(i)lge Q(a)γ(a)n: Moyun Çor'un unvanı (G 6, B 1)

T(i)g(i)n, Tig(i)n: Prens (D 6, D 9); çokluk şekli *t(i)g(i)t* (K 2)

Turγ(a)q b(a)şı: Gözcü karakolları başı (K 2)

Ul(u)γ Buyruq: Başkumandan (B 6)

Ul(u)γ T(a)rq(a)n: Büyük Tarkan (B 8)

Ur(u)ngu: Askerî bir rütbe (B 7, B 7)

Y(a)bγu: Yabgu, Kağan'dan sonra en yüksek rütbe (G 5, K 3, K 3)

Yüz b(a)şı: Yüzbaşı (B 7)

-nt(a)r: Moyun Çor'un prens iken aldığı rütbelerden biri (D 5)

Kişi Adları (Unvanlarıyla birlikte)

(A)q(ı)nçu (A)lp B(i)lge Çigşi (K 1)

(A)z S(ı)pa T(a)y S(e)ngün: Yabgu *buyruk*'larından (K 3)

B(a)y(ı)rquu T(a)rduş B(i)lige T(a)rq(a)n Qutl(u)γ (K 6)

B(e)gz(e)k(e)r Çigşi Bıla B(a)γa T(a)rq(a)n (K 2)

Bilge Qutl(u)γ T(a)rq(a)n S(e)ngün: Kitabeyi yazan (K 5)

B(i)lige(S(e)ngün Uz(a)l Öng (E)rk(i)n: (K 6)

B(i)lge T(a)rduş Ul(u)γ B(i)lge Y(a)byu (K 3)

B(i)lge Töl(i)s Ul(u)γ B(i)lge Ç(a)d (K 4)

Bumın Q(a)γ(a)n: İlk Göktürk kağanı *T'u-men* (ölümü 552)

Bülük (B 4), *Bül[ük]* (G 3): *İgdir* boyuna mensup bir lider; Moyun Çor'un başlıca düşmanlarından (G 3, B 4)

Ç(a)b(ı)ş S(e)ngün: Tölis Şad'ının *buyruk*'larından (K 4)

In(a)nçu B(a)γa T(a)rq(a)n: İç Buyruk başı (B 6)

Işb(a)ra S(e)ngün Y(a)γl(a)q(a)r: 5000 kişilik bir ordunun başı (B 7)

Kül(ü)g Ongı: 500 kişilik bir birliğin başı (B 6)

Ozm(ı)ş Tig(i)n: Prens Ozmış, son Göktürk kağanı (D 6, D 9)

Q(a)γ(a)s (A)t(a)çuq: Bınga kumandanı (B 9)

Qutl{u)γ B(i)lge S(e)ngün (K 5)

Qutl(u)γ Çigşi (K 1)

Qutl(u)γ T(a)rq(a)n S(e)ngün (K 5)

Toq(u)z Bolm(ı)ş B(i)lge T(a)y S(e)ngün: Uluγ Buyruq (Başkumandan?) (B 6)

Tuyq(u)n Ul(u)γ T(a)rq(a)n Buq(u)γ Bınga: 900 kişilik kuvvetin başı (B 8)

Ud(u)rγ(a)n: Tölis Şad'ının *qutluγ*'larından (K 4)

Ul(u)γ Öz In(a)nçu: Yüzbaşı (B 6)

Ul(u)γ Ur(u)ngu: Yüzbaşı (B 7)

Yol(lu)γ Q(a)γ(a)n: İlk Göktürk (?) kağanlarından biri (D 1)

Böke Tut(a)m: Taş kaplumbağa heykelini yapan sanatçı (heykelin sağ yüzünde)

Kısaltmalar ve Bibliyografya

CC = K. Grønbech, 1942: *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus,* Kobenhavn.

Clauson 1957 = Gerard Clauson, 1957: "The Ongin Inscription", *JRAS*, ss. 177-192.

Clauson 1972 =*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

Çuv. = 1971: *Çuvaşsko-russkiy slovar',* (pod red. M. Ya. Sirotkina) Moskva.

DTS = 1969: *Drevnetyurkskiy slovar',* (Redaktorı V M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak) Leningrad.

Hamilton, James R., 1962: "Toquz-Oγuz et On-Uyγur", *JA*, ss. 23-64.

Kklp. = 1958: *Karakalpaksko-russkiy slovar'* (pod. red. Prof. N. A. Baskakova), Moskva.

Kırg. = K. K. Yudahin, 1965: *Kirgizsko-russkiy slovar',* Moskva.

MK = 1940-1943: *Divanü lugati't-türk,* I, I, III ve *Dizin,* (Besim Atalay), Ankara.

Mau-Tsai = Liu Mau-Tsai, 1958: *Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* , Wiesbaden.

Orkun, H. N., 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları,* I, II, III, IV, İstanbul.

Nog. = 1963: *Nogaysko-russkiy slovar'* (pod. red. N. A. Baskakova), Moskva.

Özb. = 1959: *Uzbeksko-russkiy slovar'* (pod. red. S. F. Akabirova, Z. M. Magrufova, A. T. Hocahanova), Moskva.

Ramstedt 1913 = G. J. Ramstedt, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu,* XXX.

SDD = 1939-1947: Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, I, Il, III, İstanbul.

Sarı Uygur=Tenişev, E. R., 1976: *Stroy Sarıg-yugurskogo yazıka,* Moskva.

Tekin 1968=Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 69, Bloomington.

Thomsen, V., 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees* (= *MSFOu* V), Helsingfors.

Tuv. = 1955: *Tuvinsko - russkiy slovar'* (pod. red. A. A. Pal'mbaha), Moskva.

YUyg. = 1968: *Uygursko-russkiy slovar'* (sostavil E. N. Nacip), Moskva.

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

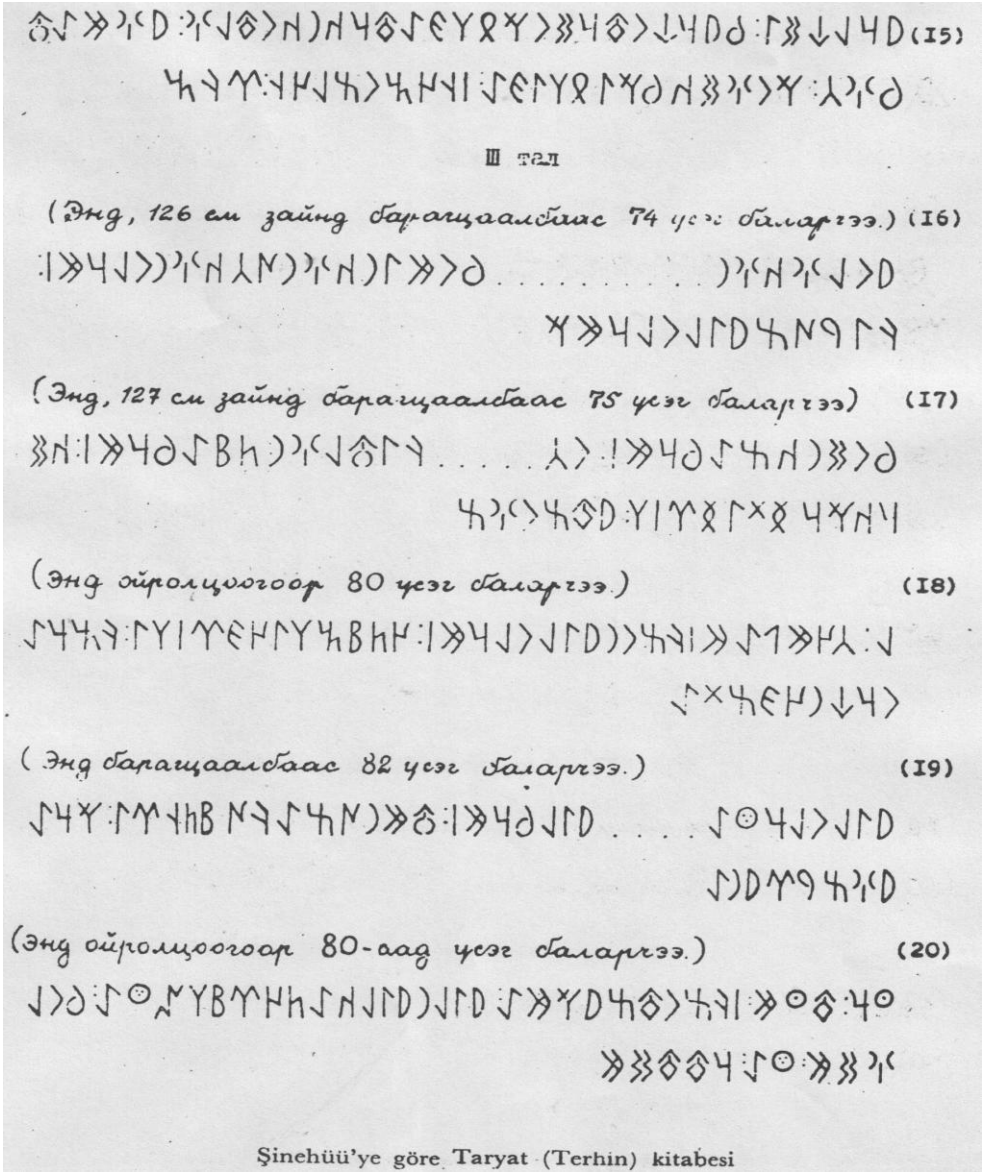

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

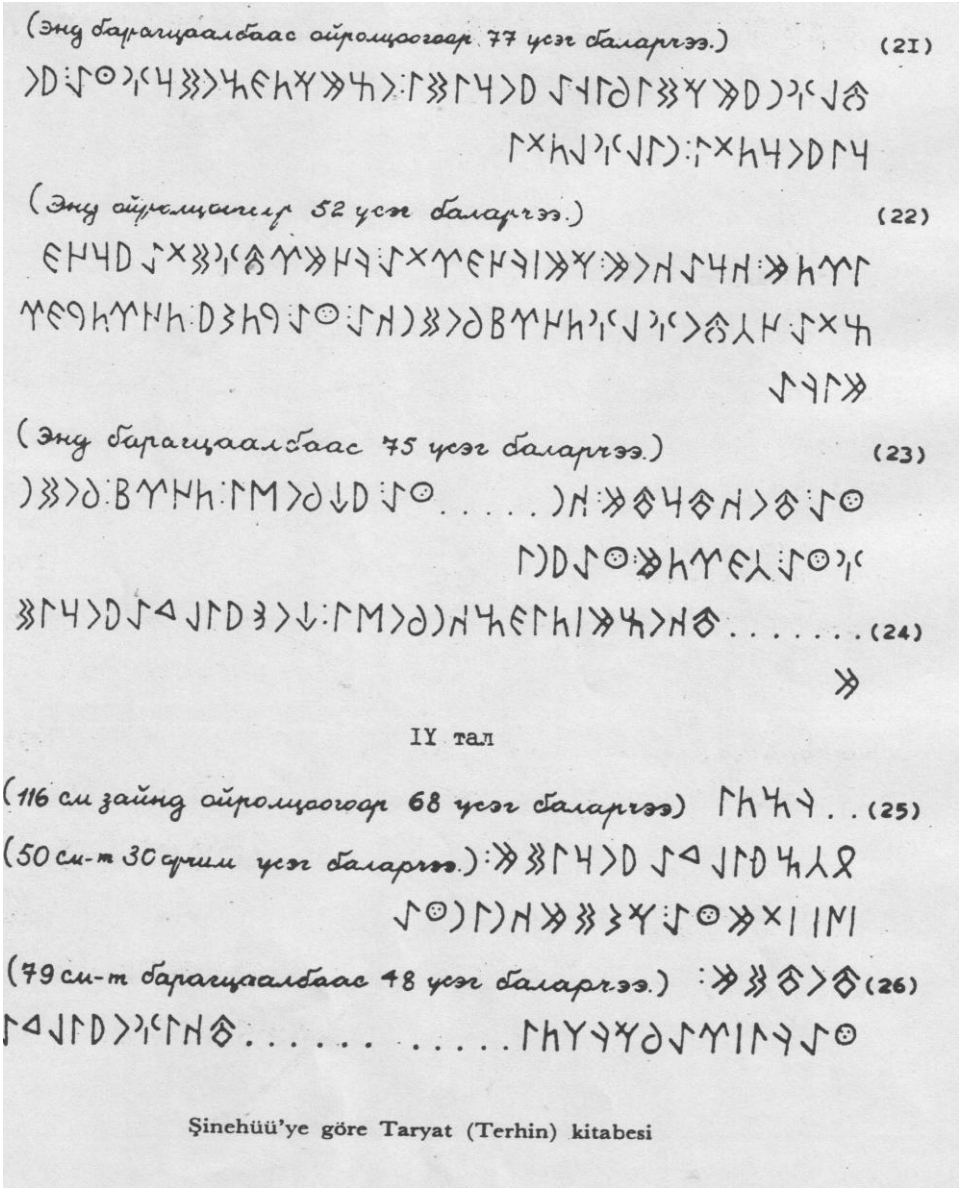

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

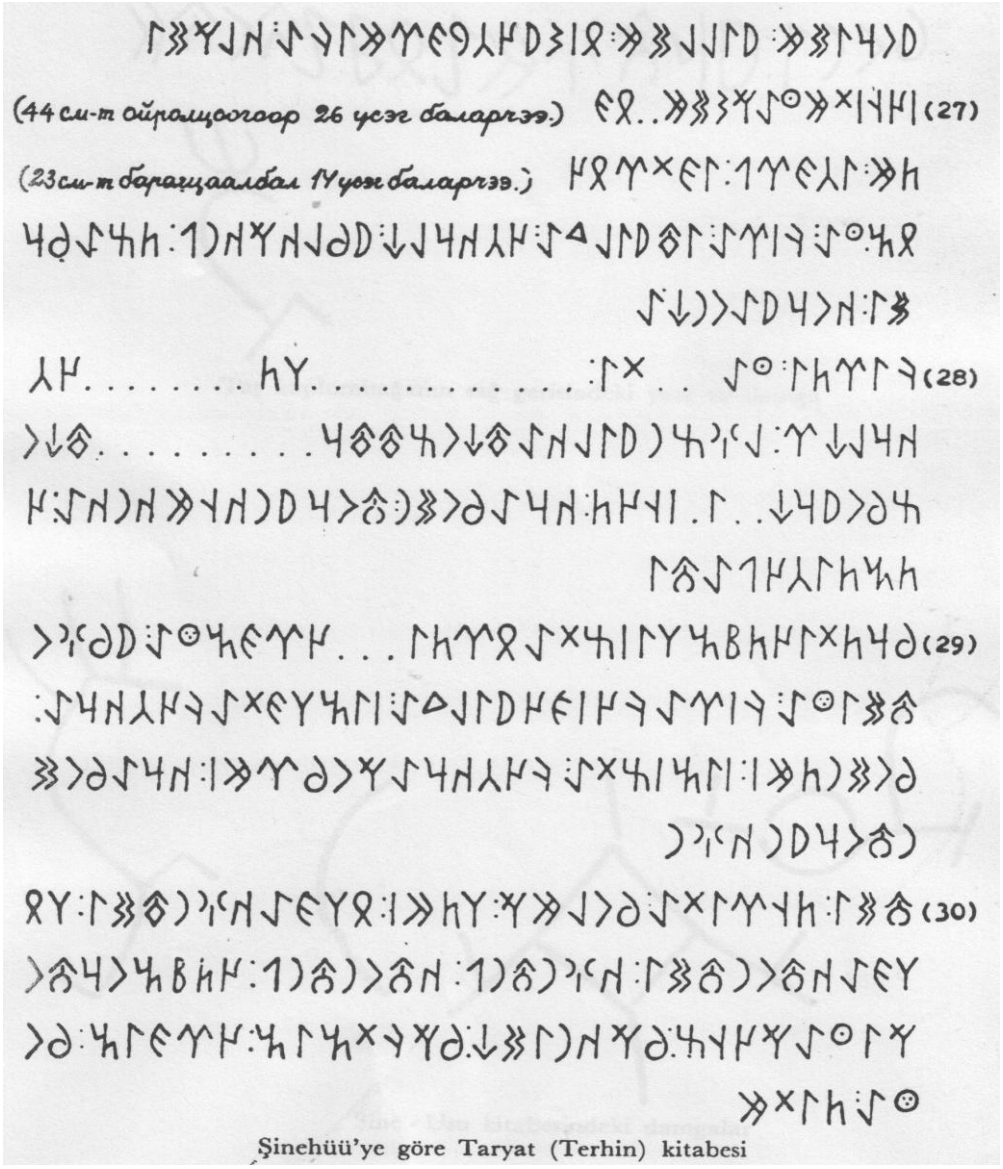

Şinehüü'ye göre Taryat (Terhin) kitabesi

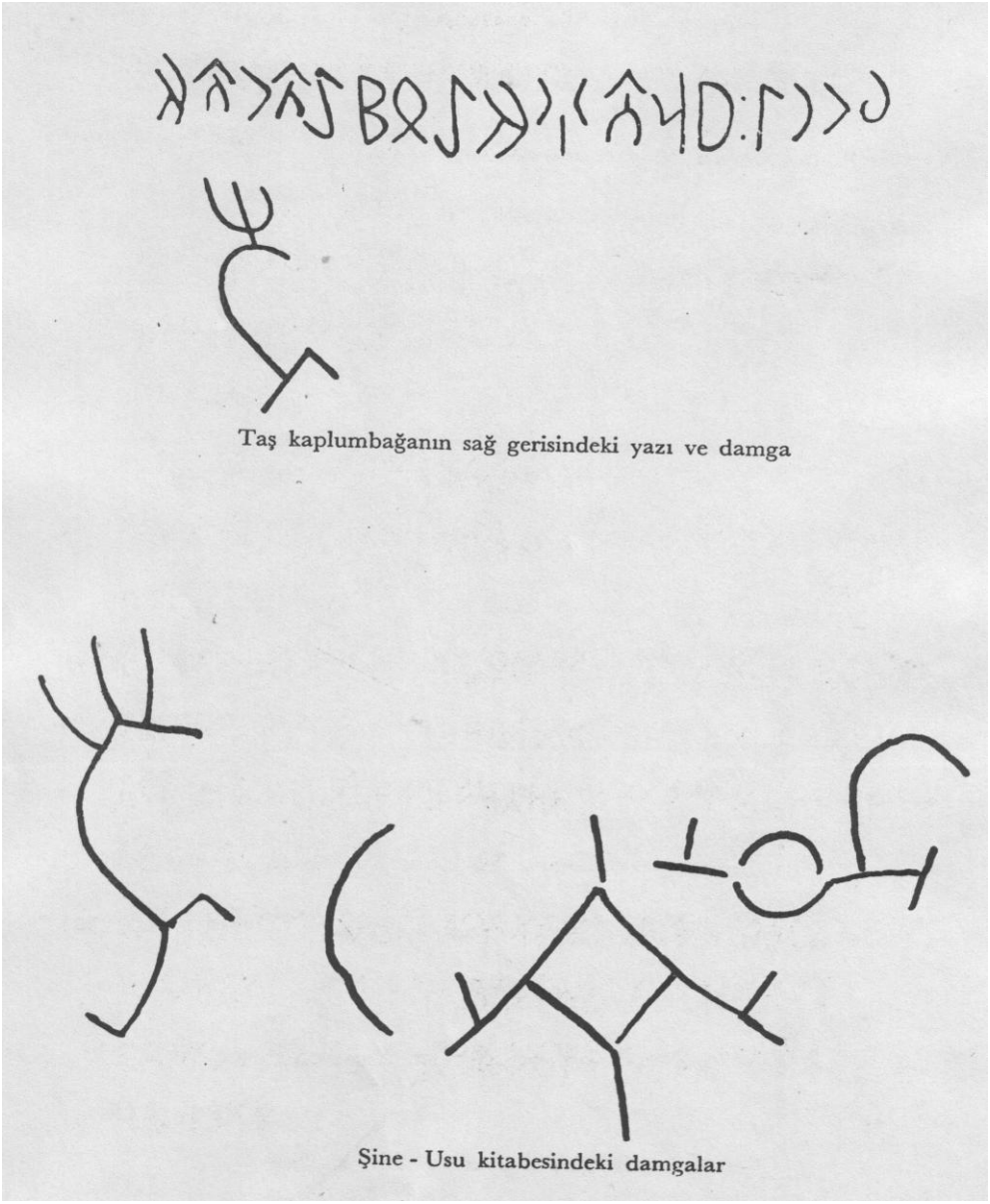

Taş kaplumbağanın sağ gerisindeki yazı ve damga

Şine - Usu kitabesindeki damgalar

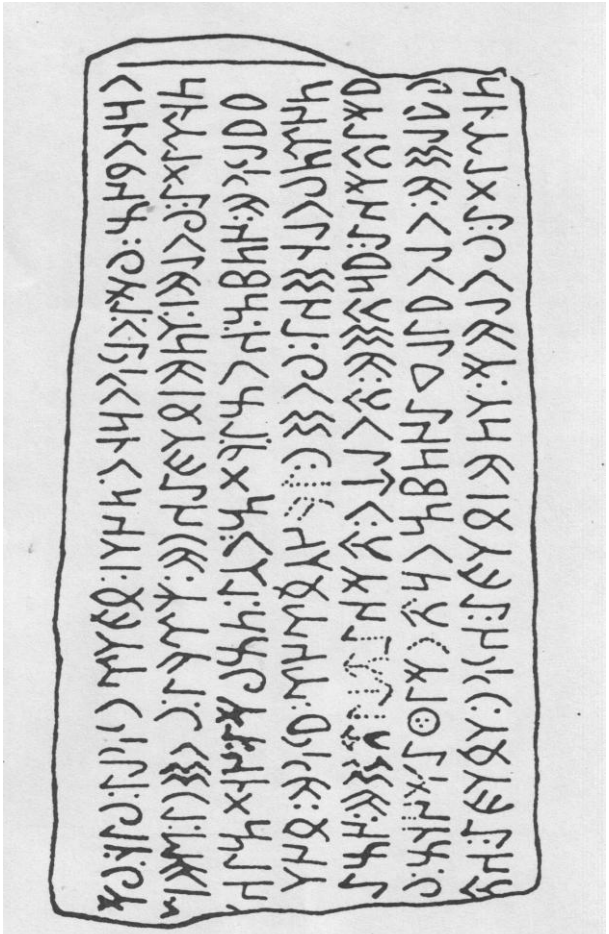

Ia

Taryat kitabesinin Batı yüzü
(Üst parça)

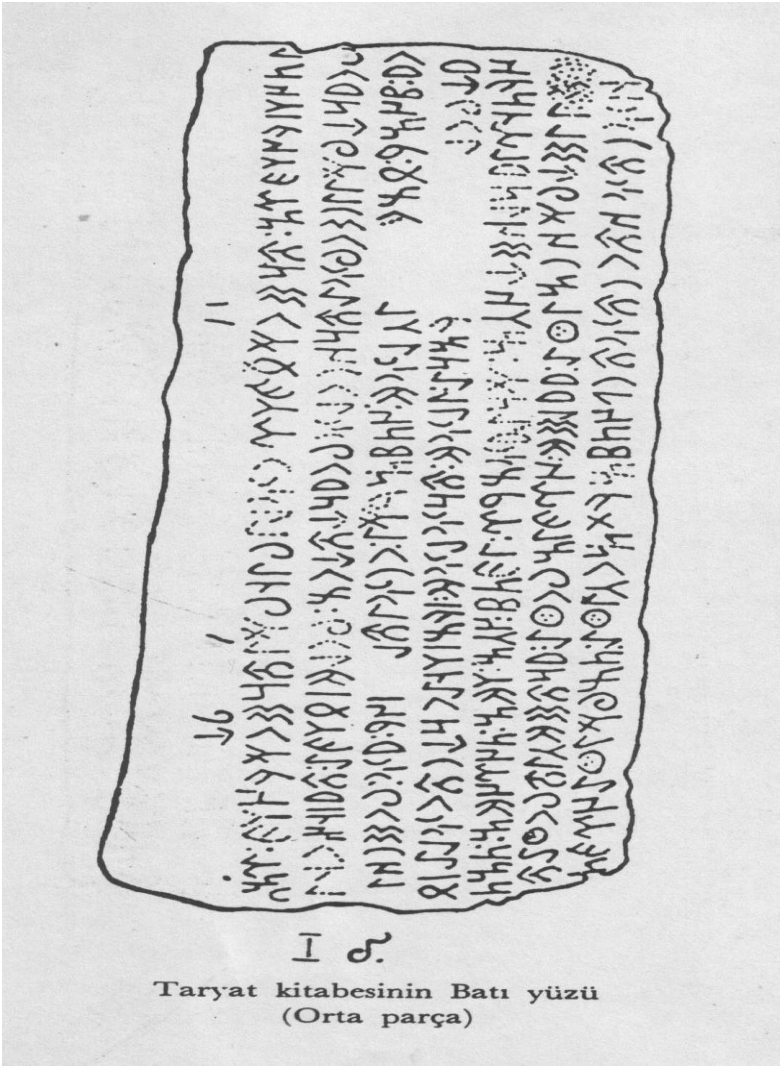

Taryat kitabesinin Batı yüzü
(Orta parça)

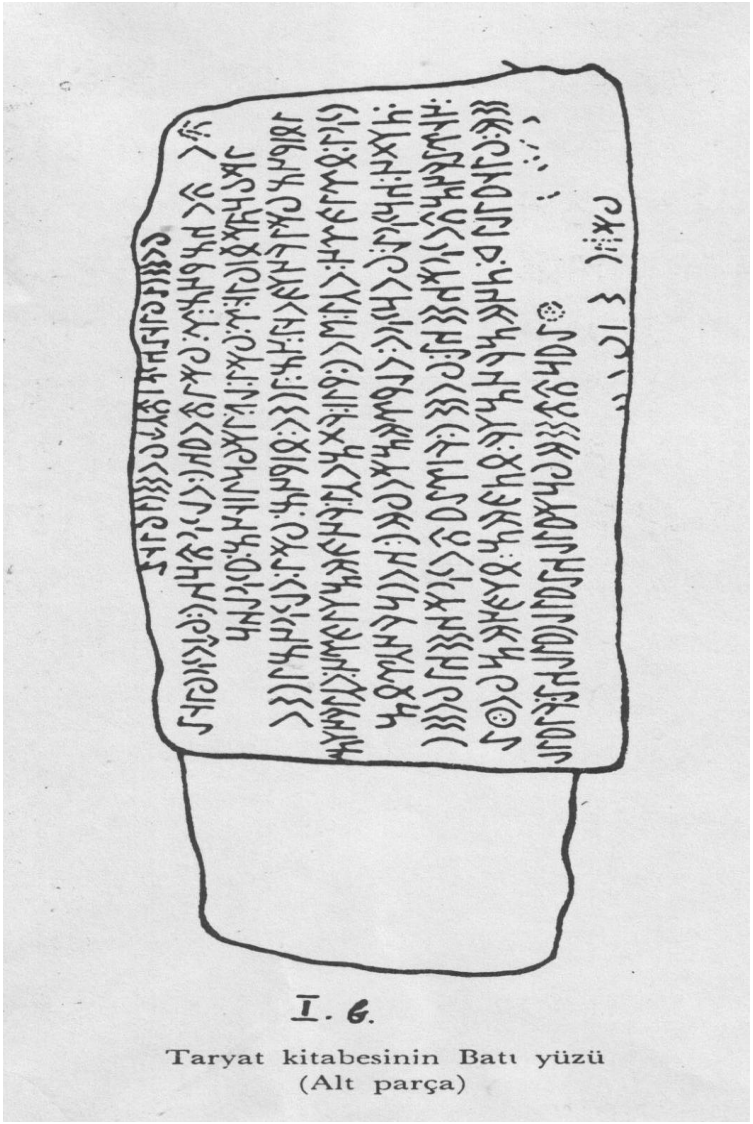

I. 6.

Taryat kitabesinin Batı yüzü
(Alt parça)

16

TÜRKÇEDEKİ EN ESKİ ÖDÜNÇ SÖZLER

Bir dilin söz hazinesi başlıca iki yolla oluşur ve zenginleşir: 1. türetme, 2. ödünçleme. Bunlardan birincisini "dilde mevcut kök ve eklerden yararlanarak, örnekleme (*analogy*) yolu ile yeni sözler yaratma" diye tanımlayabiliriz. Dilin söz hazinesindeki öz (*native*) sözlerle yabancı asıllı köklerden türetilmiş melez veya kırma (*hybrid*) sözler bu yolla ortaya çıkar.

Dilin söz hazinesini zenginleştiren ikinci yol da ödünçlemedir. Adı pek uygun olmasa da, ödünçleme (*borrowing*) bir dilin konuşurlarınca bilinmeyen canlı cansız varlık ve nesne adları ile din, bilim, teknik, sanat, askerlik vb. gibi türlü alanlarla ilgili yabancı sözlerin komşu veya kültürel ilişki içinde bulunulan dillerden olduğu gibi alınması veya aktarılmasıdır. Ölü veya canlı bütün dillerin konuşurları türetme yanında ödünçlemeye de başvurmuş ve dillerine başka dillerden söz almışlardır. Yeryüzünde söz hazinesinde başka dillerden alınmış yabancı söz bulunmayan hiçbir dil yoktur. En geri kabilelerin dillerinde bile komşu kabilelerin dillerinden alınmış sözler bulunur. Bu, son derece doğaldır. Çünkü hiçbir insan topluluğu başka insan toplulukları ile ilişki kurmaksızın, tek başına veya onlardan tamamıyla ayrı ve uzak yaşamaz, yaşayamaz. Türlü ticari ve kültürel ilişkiler, savaşlar ve istilalar sonucu dile yabancı asıllı sözler girer, konuşurlar arasında yaygınlaşarak dilin söz hazinesine katılır ve onu zenginleştirir.

Dil biliminde, başka dillerden en çok ödünçlemede bulunmuş dillere örnek olarak İngilizce ile Türkçe gösterilir. İngilizce nasıl Latince ile Fransızcadan büyük ölçüde söz almışsa, Türkçe de Arapça ile Farsçadan aynı ölçüde ödünçlemede bulunmuş ve bunları söz hazinesine katmıştır. Ayrıca, İngilizceye nasıl İngilizlerin ilişkide bulundukları türlü dillerden ödünç sözler girmişse, Türkçeye de Türklerin tarih boyunca ilişki kurdukları türlü halkların dillerinden, Çinceden, Tibetçeden, Sanskritçeden, Toharcadan, İran dillerinden, Yunancadan, İtalyancadan, Fransızcadan ve daha başka dillerden pek çok söz girmiştir. Klasik edebiyat döneminde, şair, bilim adamı ve okumuşlarca gerekli gereksiz yazı dilimize sokulmuş ve şimdi hemen hepsi unutulup gitmiş Arapça-Farsça aydın ödünçlemeleri bir yana bırakılırsa, Türkçenin söz hazinesi yüzyıllar boyunca dile giren bu alıntılarla zenginleşmiştir, diyebiliriz.

Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinden sonra Arapça ile Farsçadan, daha sonra da Yunanca, İtalyanca, Fransızca vb. gibi dillerden Türkçeye girmiş sözler konu ile ilgili olanlarca bilinmekte ve bunlar sözlüklerde belirtilmektedir. Ancak,

İslâmlıktan önce Türkçeye, daha doğrusu Eski Türkçeye girmiş yabancı asıllı sözler hakkında Türk aydınının pek fazla bilgisi yoktur. Bu yüzdendir ki dil inkılâbı hareketinin başladığı yıllarda türlü Arapça-Farsça kelimelere karşılık bulmak için eski sözlüklere, bu arada en çok *Divanü lûgati't-türk*'e başvurulmuş ve buralarda bulunan *ajun/acun* "dünya", *kent* "şehir", *amaç* "maksat, gaye", *tamu* "cehennem", *uçmak* "cennet" vb. gibi yabancı asıllı eski ödünçlemeler Türkçe, yani öz Türkçe sanılmıştı. Bu yanılgıya düşülmesinde dil biliminin ülkemizde henüz yeterince gelişmemiş olması kadar dil inkılâbına girişenlerin hazırlıksız ve aceleci olmalarının da büyük rolü olmuştur.

Türkçedeki en eski ödünçlemeler Türk dilinin o dönemde komşu olduğu Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Orta İranca vb. gibi dillerden geçmiş sözlerdir. Hemen belirtelim ki Eski Türkçedeki bu alıntılar henüz yeterince araştırılıp incelenmemiştir. Bununla beraber Eski Türkçedeki ödünçlemelerin büyükçe bir bölümünü yabancı Türk ve Altay dilleri bilginleri konu ile ilgili eserlerinde açıklamışlar ve bunların hangi dillerden alınmış olduklarını az çok kesin bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu yazıda, Batılı Türk ve Altay dilleri bilginlerinin bu araştırmalarından yararlanarak Türkçedeki en eski ödünçlemelerden bazılarını belirtmeğe çalışacağız.

Eski Türklerin ilişki kurdukları ilk yabancı halklardan birinin Çinliler olduğu düşünülürse Türkçedeki en eski ödünçlemelerin Çince asıllı sözler olması gerektiği sonucuna varılabilir. Gerçekten, Eski Türkçede Çinceden alınmış bir hayli ödünç söz veya alıntı vardır. Eski Çinceden Eski Türkçeye girmiş ödünçlemeler askerlik, din, eğitim, teknik, müzik vb. gibi türlü anlam alanlarına ilişkin sözlerdir. Bunların çoğu Eski Türkçe dönemi (VI-X. yüzyıllar) sonunda unutulup gitmiş, bir kısmı Orta Türkçe dönemi (XI-XVI. yüzyıllar) sonlarına kadar kullanılmış, pek azı bugüne kadar varlığını koruyabilmiştir.

Eski Çinceden Eski Türkçeye girmiş ödünçlemeler içinde askerlikle ilgili olanlarının en önemlisi, hiç şüphesiz, "general" anlamındaki *sengün* kelimesidir. Eski Türklerde *yüz başı, bıng başı* "binbaşı" gibi küçük askeri rütbeler bulunmakla beraber "general" gibi yüksek bir askeri rütbeyi karşılayacak öz Türkçe bir kelime yoktu. Bu yüzden Türkler Çinceden *tsiang-kün* "general" unvanını olduğu gibi almakta tereddüt etmediler. Türkçede katışık /ts/ ünsüzü olmadığından kelime başındaki ses *s*'ye değişmiş ve kelime gerileyici ünlü benzeşmesi ile *sengün* biçimine girmiştir. Orhon kitabelerinde bu şekilde geçen kelimeyi, Turfan'da bulunmuş runik harfli metinlerde ve Yenisey kitabelerinde art ünlülü olarak, yani *sangun* biçiminde buluyoruz. Bu da ilerleyici ünlü benzeşmesi ile meydana gelmiş olmalıdır.

Türkçede rütbe ve unvanlar özel addan sonra kullanıldığından *sengün/sangün* kelimesi de kişi adının sonuna getiriliyordu: *Ku Sengün, Enik Sengün, Udur Sengün, Bars Kan Sangun, Kürebir Urungu Sangun* vb. gibi. Bu kelimenin çokluk şeklinin *-t* eki ile yapıldığını 753-754 yılında Uygur hakanı Bayan Çor tarafından diktirilmiş olan Taryat kitabesinden öğreniyoruz: *sengüt* "generaller".

Eski Türkler Çinlilerden sadece *sengün* unvanını değil, Çince *tsiang-kün* kelimesinin başına getirilen ve "büyük" anlamına olan *ta* kelimesi ile oluşmuş *ta tsiang-kün* "büyük general, orgeneral" unvanını da almışlardır: *Li-sün Tay Sengün* (Bilge Kağan kitabesi, Güney 11).

Çinceden Eski Türkçeye geçmiş sözlerin birkaçı dinle ilgilidir. Bunların başında "Budist rahip, hoca" anlamına olan *bakşı* kelimesi gelir. Modern Çincesi *bo-şi* olan bu kelimenin Eski Çince biçimi *pāk-si* olarak tasarlanıyor. *Bakşı* kelimesi "hoca, öğretmen" anlamında Uygurcada yaygın olarak kullanılmış, hatta "hekim" anlamındaki Türkçe *otaçı* kelimesi ile birlikte kullanılarak anlam değişmesine de uğramıştır. *Bakşı* kelimesi bugünkü Türk dillerinden bazılarında yaşamaktadır: Kırgızca *bakşı* "hekim, şaman", Kazakça *baksı* "şaman, büyücü", Türkmence *bagşı* "saz şairi, ozan, destancı, masalcı". Osmanlı sarayında Uygur yazısını bilen ve kullanan katip ve hattatlara da *bahşı* deniliyordu.

Çinceden Eski Türkçeye geçmiş dinle ilgili kelimelerden biri de "rahip" anlamındaki *toyın* kelimesidir. Modern Çincesi *dao-yen, dau-yin* olan bu kelimenin Eski Çincesinin *tao-yên* olduğu sanılıyor. Eski Türkçeye *toyın* biçiminde giren bu kelimenin Uygurcada *toyun* şekli de vardır. Bu kelime Türk dilleri içinde sadece Yakutçada yaşamaktadır. Dudak uyumu ile *toyon* şeklini almış olan bu kelime Yakutçada anlam değişmesine de uğramıştır. *Toyon* kelimesinin Yakutçada şu anlamları vardır: 1. efendi (*baay toyon* "zengin efendi"), 2. aile reisi, 3. başkan, âmir, 4. kartal.

Dinle ilgili sayılabilecek eski bir Çince alıntı da "mezar" analmındaki *sin* kelimesidir. Bu kelimenin "ecdat mezarlarının bulunduğu yapı, türbe" anlamındaki Çince *ts'in* kelimesinden geldiği kabul ediliyor. "Mezar" anlamındaki bu kelime "boy, endam, vücut" analmındaki Türkçe *sın* kelimesi ile karıştırılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, "mezar insan boyunda olduğu için ona da *sın* denir" der. Oysa bu iki kelime farklıdır. "Mezar" anlamına olan kelimenin *i* ile *sin* biçiminde söylendiğini Taryat kitabesinden biliyoruz (Güney, 5). Aynı kitabede bundan türetilmiş *sinleg* "mezarlık" kelimesi de geçmektedir (Güney, 5).

Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *sin* "mezar" kelimesi ile Eski Türkçe *sinleg*'den gelen *sinle* "mezarlık" kelimesinin daima *sin* harfi ile ya-

zıldığına da işaret edelim. Buna işaret eden Clauson, nedense, kelimeyi *ı* ile *sın* şeklinde okumuş ve bunu "boy, vücut, heykel" anlamındaki *sın* kelimesi ile karıştırmıştır.

"Mezar" anlamındaki *sin* kelimesi bugün sadece Anadolu ağızlarında yaşamaktadır: *sin* "kabir, mezar" (Ankara, Amasya, Antalya vb.), *sinlik* "mezarlık" (Gâvurdağı, Cebelibereket-Seyhan), *sinne* "mezar" (*sinle*'den; Zile, Tokat).

Çinceden Eski Türkçeye geçmiş maddi kültür kelimelerinin başında, hiç şüphesiz, "yazı fırçası" anlamındaki *bir/biir* kelimesi gelir. Modern Çincesi *pi* olan bu kelimenin Eski Çincede *pyit* şeklinin de mevcut olduğu sanılmaktadır. Çince kelimenin *t*'li şekli bundan türetilmiş olan Eski Türkçe *biti-* "yazmak" fiilinde görülür. Türkçede: "yazmak" anlamındaki en eski fiil budur. Bundan *-g* eki ile türetilmiş *bitig* kelimesi Orhon Türkçesinde "kitabe", Uygurcada da "kitap" anlamında kullanılmıştır. Eski Türkçe *biti-* ve *bitig* kelimeleri *biçi-* ve *biçig* şekillerinde Türkçeden Moğolcaya da geçmiştir.

Eski Türkçe *biti-* fiili Eski Anadolu Türkçesinde "mukadder olmak, alnına yazılmak" anlamında bir süre kullanılmış ve daha sonra unutulmuştur. Bundan türemiş olan *bitig* kelimesi ise Eski Anadolu Türkçesinde *biti* şeklinde ve "yazılı şey, mektup, defter" anlamlarında uzun süre kullanılmış olduğu gibi, bugün de bazı Anadolu ağızlarında "mektup, defter, kitap, muska" anlamlarında yaşamaktadır. Kelime Anadolu ağızları dışında bugün sadece Karaycada (*bitig* "kitap") ve Yeni Uygurcada (*pütük* "tezkere, mektup", *pütükçi* "katip, yazıcı") yaşıyor.

Çinceden Eski Türkçeye geçmiş maddi kültür ve teknikle ilgili başka bir kelime de *teng*'dir. Eski Türkçede daha çok "denk, eşit, müsavi" anlamlarında kullanılmış olan bu kelimenin Çince aslı "terazi; denk, eşit, müsavi" anlamlarındaki *têng*'dir. Uygurcada yaygın olarak kullanılmış olan bu kelimeden birçok söz türetilmiştir: *teng-lig* "eşit, ölçülü, miktar", *tengsiz* "ölçüsüz, aşırı, uygunsuz, yakışıksız", *tengger-* "eşitlemek, müsavi kılmak", *tengle-* "denklemek, eşitlemek", *tengeş* "eşit, denk", *tengleyü* "ölçülü", *tenge-* "denk olmak, uygun düşmek, uygun olmak" vb. gibi. Bunlardan *tenglig* kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde *denglü* biçimini almış ve "kadar, miktar" anlamında yaygın olarak kullanılmıştır: *bu denglü* "bu kadar:', *ol denglü* "o kadar" vb. gibi. Bugün bazılarınca kullanılan *denli* kelimesi işte budur. Eski Türkçe *tengsiz* kelimesi de bugünkü *densiz*'den başkası değildir. Osmanlıcada geniz *n*'si ile olan *dene-* "sınamak, tecrübe etmek" fiili de Eski Türkçe *tenge-* kelimesinden gelir.

Eski Türkçeye Çinceden geçmiş kelimeler bunlardan ibaret değildir. Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, biz sadece bunlardan birkaçına değinmekle yetindik.

17

KİTÂB-I DEDE KORKUT'TA YENİ DÜZELTMELER

Kitâb-ı Dede Korkut'taki destanî hikâyeler üzerinde geçen yüzyıl sonlarından beri yerli ve yabancı birçok araştırıcı çalışmış, eserin bizde ve yurt dışında birkaç bilimsel yayını yapılmıştır. Buna rağmen bu hikâyelerde hâlâ yanlış anlaşılmış veya henüz kandırıcı ve doyurucu bir biçimde açıklanamamış birçok kelime, deyim ve ibare bulunmaktadır. Bunlardan kırk kadarı, eserin Ergin ve Gökyay tarafından yapılmış tenkitli yayınları ile yazma nüshaları karşılaştırılmak suretiyle bu satırların yazarınca düzeltilmiştir[1]. Ancak, hemen belirtelim ki, *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta düzeltilmesi veya açıklanması gereken daha birçok kelime, deyim ve ibare vardır. Bu yazımızda Bamsı Beyrek hikâyesindeki "soylama"lardan birinde geçen ve şimdiye kadar açıklanamayan bir kelime üzerinde durarak "soylama"daki birkaç mısrada bazı düzeltmeler yapmak istiyoruz.

Söz konusu "soylama", eski adaklısı Banu Çiçek ile evlenmek üzere olan Yalancı oğlu Yaltacuk'un yüzüğünü oku ile parçalayan Bamsı Beyrek'in Salur Kazan'ın huzurunda ona hitaben söylediği "soylama"dır. Bamsı Beyrek soylamanın başında Salur Kazan'ı övdükten sonra *"Hanum Kazan / Ünüm anla, sözüm dinle"* uyarısı ile asıl konuya geçer. Soylamanın bu ikinci kısmı Ergin yayınında şöyledir:

Hanum Kazan
Ünüm añla sözüm diñle
Alan sabah turmışsın
Ağ ormana girmişsin
Ağ kavağuñ budağından yırgayuban kiçmişsin
Can yaçuğın eğmişsin
Okçuğazın kurmışsın
Adın gerdek komışsın
Sağda oturan sağ bigler
Sol kolda oturan sol bigler
İşikdeki ınaklar
Düpde oturan has bigler
Kutlu olsun devletüñüz (Ergin 1964, s. 42).

---

1 Talât Tekin, "Some corrections in *Kitâb-i Dede Qorqut*", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* (Bombaci Armağanı), Napoli 1982, ss. 563-576.

Bu parçanın altıncı dizesinde geçen *yaçuğın* kelimesini Ergin sözlüğe almamıştır. Soylamanın bu kısmı Gökyay yayınında şöyledir:

Can bacuğum eğmişsin
O(ta)kçuğazın kurmışsın
Okçuğazın atmışsın
Adın gerdek komışsın (Gökyay 1973, s. 51)

Gökyay, eserinin sözlük kısmına *bacuk* kelimesini almış, fakat bir anlam verememiştir (s. 170). Müellif, kitabının açıklamalar kısmındaki *Can bacuğı* maddesinde de Abdülkadir İnan'ın bu ibare hakkında vaktiyle yaptığı "yan bacağı" şeklindeki açıklamayı tekrarlamakla yetiniyor (s. CCXXIII).

Abdülkadir İnan bu ibaredeki *can* kelimesini Türkçe *yan*'ın Kıpçak diyalektlerinde görülen *y* > *c* değişmesi ile meydana gelmiş bir şekli saymıştır *(Ülkü,* c. XIII, sayı 76, s. 360). Bu görüş kabul edilemez; çünkü Dede Korkut hikâyeleri Kıpçak diyalekti ile değil, eserin başlığında da belirtildiği gibi, *'alâ lisân-ı tâ'ife-i Oğuzân,* yani "Oğuz boylarının dili ile" söylenmiş ve yazılmıştır. *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta *y* > *c* değişmesine örnek gösterilebilecek başka hiçbir Türkçe kelime yoktur. Sonuç olarak, bu ibaredeki *can* kelimesinin Farsça asıllı *cân* olduğundan şüphe edilemez.

İbarenin ikinci kelimesine gelince, Ergin'in *yaçuğın,* Gökyay'ın da *bacuğın* (51. sayfadaki *bacuğum* şeklini bir dizgi yanlışı sayıyorum) okuduğu bu kelime Dresden nüshasında *be* veya *ye, elif, cim, vav, gayn* ve *nun* ile (tıpkıbasım, s. 140), Vatikan nüshasında da *be, elif, cim, vav, gayn, ye* ve *nun* ile yazılmış ve *bacuğın* okunacak şekilde harekelenmiştir (tıpkıbasım, s. 44). Ancak, ne Eski Anadolu Türkçesinde ne de bugünkü Azerîde ve Türkmencede *bacuk* diye bir kelime yoktur. Abdülkadir İnan'ın bu kelimeyi bugünkü *bacak* kelimesi ile birleştirmesi ve "çadır direği" olarak açıklaması da (aynı yer) doğru değildir. Türkçe *bacak* kelimesi, büyük bir ihtimalle, Farsça *pâçe* "paça" kelimesinden küçültme eki *-k* ile türemiştir[2]. Yeni Uygurca *paçak* "bacak, ayak; diz" kelimesi de bu etimolojiyi destekler niteliktedir.

Bence, Ergin'in söz konusu kelimenin ilk harfini *ye* olarak kabul etmesi doğrudur. Dresden nüshasında müstensihin tek ve çift noktası çok yerde birbirine benzer; bu yüzden *ye* ve *be* harflerini ayırt etmek güçleşir *(bitmesün - yetmesün, batman - yetmen* gibi farklı okuyuşların sebebi de budur zaten). Bana göre,

2 Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki 1969, s. 377a.

Dresden nüshasındaki kelime *yâcuğın* okunmalıdır; Vatikan nüshasındaki *bacuğın* bir istinsah yanlışıdır.

Kelimenin yapısına ve anlamına gelince: Kelimenin aslı *yâcuk*'tur; bu ise *yay* kelimesinin eski şekli olan *yâ*'dan küçültme ve okşama eki *-cuk* ile türemiştir. Böylece, *yâcuğın* kelimesinin anlamı "yaycığını" olur ve bu anlam dizeyi de anlamlı yapar:

Can yâcuğın eğmişsin "Onun aziz (*veya* sevgili) yayını eğmişsin"

Yay kelimesi *Kitâb-ı Dede Korkut'ta,* bekleneceği gibi, daima *yay* şeklinde geçer. Ancak, kelimenin bu şekli yenidir; Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde bu kelime uzun *â* ile *yâ* biçimindedir. Bu kelimeden *-çuk* eki ile eski bir tarihte türemiş olması gereken *yâçuk* "yaycık" kelimesinin Eski Anadolu Türkçesinde, *ç* sesinin uzun *â*'dan sonra ötümlüleşmesi ile *yâcuk* şeklini alması, Oğuzcanın ses tarihi kurallarına uygundur. (Ergin'in kelimeyi *ç* ile *yaçuğın* tarzında okuması, bu bakımdan yanlıştır.) *Yâ* "yay" kelimesi daha sonra *yay* biçimini almış, ancak eski bir türeme olan *yâcuk*'ta eski *yâ* şekli kendini korumuştur. Burada, yeri gelmişken, Hakasçada (Abakan Türkçesinde) *yay*'a *çâcah,* yani "yaycık" denildiğini de hatırlatmak isterim.

***

Altıncı dizeyi bu şekilde düzelttikten sonra bunu izleyen dizelere geçebiliriz. Dresden nüshasında bu dizeden sonra *Okcuğazın kurmışsın,* Vatikan nüshasında da *Okcuğazın atmışsız* dizesi gelmektedir. Ergin, Dresden nüshasındaki şekli doğru kabul ediyor ve bunu *Okçuğazın kurmışsın* tarzında okuyor. Bence bu dizedeki *kurmışsın* fiili doğru olamaz; çünkü "ok" *kurulmaz, atılır;* ancak "yay" *kurulur.* Bu bakımdan Vatikan nüshasındaki *Okcuğazın atmışsız* dizesi doğrudur.

Bundan sonraki dize Dresden nüshasında *Adın gerdek komışsın,* Vatikan nüshasında da *Adın gerdek komışsız* şeklindedir. Bence, Vatikan nüshasında *Okcuğazın atmışsız* dizesinden sonra gelen bu dize onunla uyuşmamakta, havada kalmaktadır. Başka bir deyişle, burada bir eksiklik vardır. Bu iki dize arasında "Onun çadırını kurmuşsun/kurmuşsunuz" anlamında bir dize bulunması gerekir. Oysa ne Dresden ne de Vatikan nüshasında böyle bir dize yoktur. Bu eksikliği fark eden Gökyay soylamanın bu kısmını şu şekilde tamir etmiştir:

O(ta)kçuğazın kurmışsın
Okçuğazın atmışsın
Adın gerdek komışsın (s. 51)

Görüldüğü gibi, Gökyay *ok*'un kurulamayacağını, olsa olsa *otak*'ın, yani çadır'ın kurulabileceğini pek doğru olarak düşünmüş ve *Okçuğazın kurmışsın* dizesini yukarıdaki gibi tamir etmiştir. Ne var ki sayın Göyay, *Okçuğazın atmışsın* di-

zesini bundan sonraya almakla yanılmıştır. *Otakçuğazın kurmışsın* dizesi *Adın gerdek komışsın* dizesinden hemen önce gelmelidir. Bunun böyle olması gerektiği yine Bamsı Beyrek hikâyesinde evlenecek bir Oğuz gencinin yapması gereken işler hakkında verilen bilgilerden anlaşılmaktadır: *Oğuz zamânında ka'ide bu-yidi-ki bir yigit evlense ok atar-idi; okı nereye düşse (anda) gerdek (hâne) diker-idi. Beyrek (Han dahı) okın atdı; (dibine) gerdegin dikdi* (Vatikan, s. 32; Dresden, s. 89). Bu satırlardan açıkça anlaşıldığına göre, eski Oğuzlarda evlenecek bir genç, önce dilediği bir yönde okunu atıyor, sonra da okun düştüğü yere gerdeğini, yani zifaf odası olarak kullanılacak otağını dikiyor veya kuruyordu.

Buna göre, *Otakcuğazın kurmışsın,* daha doğrusu, bu dizeler 7 heceli olduklarından, *Otakcuğın kurmışsın* dizesi, *Okcuğazın atmışsın* ile *Adın gerdek komışsın* dizesinin arasında olmak gerekir.

Bütün bu açıklamalardan sonra, şimdi, soylamadaki söz konusu dizeleri, araya müstensihlerin unuttukları dizeyi de katarak, şöylece sıralayabiliriz:

Can yâcuğın eğmişsiz (Dresden: *eğmişsin*)
Okçuğazın atmışsız (Dresden: *kurmışsın*)
Otakçuğın kurmışsız (nüshalarda yok)
Adın gerdek komışsız (Dresden: *komışsın*)

Vatikan nüshasındaki *-sız*'lı ve *-siz*'li fiil şekillerinin metnin aslına uygun olduğu kanısındayım. Çünkü soylamanın son dizesi Dresden nüshasında *Kutlu olsun devletüñüz*'dür. Böylece yukardaki dört dize son dize ile kafiyeli olur.

18

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE BAZI DÜZELTMELER•

Türk halk edebiyatı geleneğinin türü kendine özgü tek ürünü olan Dede Korkut hikâyelerinin metni üzerinde bugüne değin W. W. Barthold[1], Kilisli Muallim Rifat[2], Orhan Şaik Gökyay[3], Hamit Araslı[4], Ettore Rossi[5], Muharrem Ergin[6] ve A. N. Kononov[7] gibi bir çok filolog ve dilci çalışmış ve hikayelerin bir kısmını veya tümünü, bazıları birkaç kez olmak üzere yayımlamışlardır. Ayrıca, İ. N. Dilmen[8], V. İzbudak[9], H. N. Orkun[10], A. İnan[11], M. Ş. Ülkütaşır[12], İ. Başgöz[13], A. Bombaci[14], T. Gandjei[15] vb. gibi pek çok araştırıcı da Dede Korkut hikâyelerinin metni üzerinde bir çok düzeltmeler yapmış veya düzeltme önerilerinde bulunmuşlardır. Buna rağmen, Dede Korkut hikâyelerinin Ergin[16] ve Gökyay[17] tarafından hazırlanmış olan en son yayınlarından ve bunların karşılaştırılmasından

---

- Bu makalenin İngilizcesi için bk. Talat Tekin, "Some Corrections in Kitab-i Dede Qorqut", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata,* Instituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici, Series Minor. XIX, Napoli 1982, s. 563-576.

1 W. W. Barthold, "Borba bogatıra s angelom smerti", *ZVO,* VIII, 203-218 (1894), XI, 175-193 (1897), XII, 37-57 (1900), XV, 1-38 (1903).

2 Kilisli Muallim Rifat, *Kitâb-ı Dede Korkud alâ Lisan-ı Tâ'ife-i Oğuzân,* İstanbul 1332 (1916).

3 Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut,* İstanbul 1938.

4 Hamit Araslı, *Kitab-ı Dede Korkud,* Baku 1939; Baku 1962.

5 Ettore Rossi, *Il "Kitâb-ı Dede Qorqut",* Vaticano 1952.

6 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* TDK Yayınları: 169, Ankara 1958.

7 A. N. Kononov, *Kniga moyego Deda Korkuta: Oguzskiy geroiçeskiy epos,* Moskva 1962.

8 İbrahim Necmi Dilmen, "Deli Dumrul", *Kadro,* sayı 18, 70-79; "Kanlı Kocaoğlu Kanturalı", *Kadro,* sayı 19, 45-51.

9 Velet İzbudak, "Dede Korkut hikâyeleri", *Duygu* (Çankırı), sayılar 353-400 (1937-1938).

10 H. N. Orkun, "Bir İzah", *Türklük,* sayı V, s. 416 (1939).

11 Abdülkadir İnan, "Dede Korkut hikâyeleri", *Oluş,* cilt 2, sayı 28, 442-443 (1939).

12 M. Şakir Ülkütaşır, *"Dede Korkud'un* Orhan Şaik neşri üzerine tenkidî notlar", *Türklük,* sayı IV, 330-336, sayı VI, 491-496 (1939).

13 İlhan Başgöz, "Dede Korkut'ta yanlış okunan bazı kelimeler", *Türk Dili,* cilt IX, s.104, 442-444 (1960).

14 Alessio Bombaci, *"Il Kitâb-ı Dede Qorqud"* (Rossi'nin yayınını tenkid), *Annali del Instituto Universitario Orientale di Napoli,* Nuova Serie, cilt V (Napoli 1953), 253-261.

15 Tourkhan Gandjei, *"Il Kitâb-ı Dede Qorqud"* (Rossi'nin yayınını tenkid) *Oriens,* cilt 6, no. 2 (1953), 402-404.

16 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1964.

17 Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1973.

da anlaşılabileceği gibi, *Kitāb-ı Dede Korkut*'ta yanlış okunmuş, yanlış anlamlandırılmış, doyurucu ve kandırıcı şekilde açıklanmamış veya hiç anlaşılmamış daha pek çok kelime ve ibare bulunmaktadır. Bu durum, kanımca, şu sebeplerden ileri gelmiştir:

a) Eserin tek tam nüshası olan Dresden nüshasının genellikle harekesiz ve yer yer açık istinsah yanlışları ile dolu olması;

b) E. Rossi tarafından bulunan Vatikan nüshasının, harekeli olmakla birlikte, yarı yarıya eksik ve istinsah yanlışları bol bir nüsha olması;

c) Sözlü edebiyat geleneğiyle oluşmuş epik bir ürün olması sebebiyle eserde başka kaynaklarda az rastlanan veya hiç rastlanmayan bazı nadir kelime ve deyimlerin bulunması;

d) Son olarak, eser üzerinde çalışan araştırıcıların her zaman kendilerinden beklenen titizliği göstermemiş olmaları.

Bu yazıda, Dede Korkut hikâyelerinin Ergin ve Gökyay tarafından hazırlanmış olan en son yayınlarından hareketle *Kitāb-ı Dede Korkut*'un metni üzerinde bazı düzeltme tekliflerinde bulunacağız. Amacımız Türk dili ve edebiyatı bakımından büyük önem taşıyan bu eserin ileride hazırlanacak olan daha doğru bir yayınına katkıda bulunmaktır.

1. Ergin 1: *Urlaşuban ṣular ṭaşsa* = Gökyay 1: *Orlaşuban sular taşsa*

Gökyay'ın okuyuşu doğrudur. Türkmence ve Yakutçada bu fiil /u/ ile değil /o/ iledir: Trkm. *orla-* "yüksek sesle ağlamak, böğürmek; bağırıp çağırmak", *orlaş-* iştaşlık çatısı, Yak. *orulā-* "hırıltılı bir sesle böğürmek; (hastalık veya korku sebebiyle) bağırmak, haykırmak". Bu Türkçe fiilin Moğolcası da /o/ iledir: *orila-* "bağırmak, feryat etmek, çığlık koparmak"; ayrıca krş. Mo. *orkira-* "kükremek, gür1emek; hırlamak; (ok gibi) ıslık çalmak" = Tuv. *oğur-* "(karaca) böğürmek" <**okır-* <**orkıra-*[18] (MK ve DTS'daki *urıla-, urla-, urılaş-* ve *urı ḳıḳı* ikilemesindeki *urı* düzeltilmelidir.)

2. Ergin 1: *Ḳara ḳoça ḳıymayınça yol alınmaz* =Gökyay 1: *Karagoça kıymayınca yol alınmaz*

Ergin bu cümledeki ilk üç kelimeyi önce *Ḳızaguça ḳaymayınça* (?) okumuşsa da, dipnotta bunların *ḳara ġoça ḳıymayınça* şeklinde okunabileceğini belirtmiştir (s. 74). Ancak, ne Ergin ne de Gökyay, V nüshasındaki *binmeyince*'ye rağmen *kıymayınca* kelimesini düzeltmemişlerdir. Şüphe yok ki V nüshasındaki *binmeyince* doğrudur. *Kara koça binmek* deyimi eserde pek çok yerde geçmektedir: *Men*

18 Talat Tekin "On the structure of Altaic echoic verbs in (-KırA)", *AOH* XXXVI, Fasc. 1-3, s. 510.

kara koç atuma binmedin... (Gökyay, 36-34), *Kara koç ata binenler* (Gökyay, 66-4), *Kara koç ata süvar oldı* (Gökyay, 98-20) vb. Buna karşılık, *kara koça kıymak* gibi bir deyim başka hiçbir yerde yoktur.

Ayrıca, metnin gelişi de buradaki kelimenin *kıymayınca* olamayacağını göstermektedir. Çünkü bir cümle sonra *Er mālına ḳıymayınca adı çıkmaz* cümlesi vardır.

3. Ergin 1: *Oğul atanuñ yetüridür* = Gökyay 1: *oğul atanuñ sırrıdur*

D 3'te *yeteridür* şeklinde okunabilecek olan kelimeyi Ergin *yetüridür* okuyor; ne var ki Ergin bu kelimeyi sözlüğe almamıştır. Türkçede *yetür* diye bir söz olduğunu sanmıyoruz. Gökyay, Ergin'in bu okuyuşunu haklı olarak eleştirmiş ve V 3'teki *sırrıdur*'un doğru olacağını ileri sürmüştür. Arap yazısında iki kelimenin yazılışları birbirine çok yakındır. D 3'teki *yeteri-dür*'ün bir müstensih yanlışı olduğu açıktır.

4. Ergin 1: *Devletlü oğul ḳopsa ocağınuñ közidür* = Gökyay 1: *Devletlü oğul kopsa tirkeşinde tîridür, devletsüz oğul kopsa ocağının körüdür*

Ergin D 4'te yazılı olanı almıştır. Ancak V nüshası, burada da, asıl metne daha yakın görünüyor. Aslında V 3'teki bu iki cümle bundan önceki iki cümle ile bir bütün oluşturmaktadır:

Oġul atanuñ sırrı-dur

İki gözinüñ biri-dür

Devletlü oġlı ḳopsa terkeşinde tiri-dür (*t*'nin noktaları yok)

Devletsüz oġlı kopsa ocaġınuñ göri-dür

Ayrıca, son cümledeki söz Farsça "mezar" anlamındaki *gor* kelimesi olmalıdır. Bu söz Türkmencede *gör* şeklindedir.

5. Ergin 2: *Gögez yirler çemenlerin ḳulan bilür* = Gökyay 2: *Geñez yerler çemenlerin ḳulan bilür*

Ergin'in D 4'te *kkz* şeklinde yazılmış olan kelimeyi *gögez* "yeşermiş, yeşillenmiş" diye okuyup anlaması yanlıştır. Bu kelime, V 5'te açıkça görüldüğü gibi, *geñez*'dir; anlamı da "yakın" olmalıdır. Bu kelime ilk olarak MK'da *keñges* tarzında görülür: *keñges suw* "az su, sığ su". Yukarıdaki cümlede *geñez yer* "yakın yer, kolay yer" anlamına olmalıdır. Çünkü yeşermiş yerlerin çimenlerini bilmek kulan için bir meziyet sayılamaz. "Kolay" kavramı ile "yakın" kavramı arasındaki anlam ilişkisi için krş. Trkm. *ġolay* "yakın".

6. Ergin 2: *ᶜulemalar öğrenince küydi piçdi* = Gökyay 2; *ulemalar öğrenince köydü, biçti*

Ergin'in cümledeki ilk fiili *küydi* okuması ve bu fiili sözlükte "beklemek, gözlemek, gözetmek" diye anlamlandırması doğrudur. Bu fiil, bilindiği gibi, Eski Türkçe *kü-* "korumak, himaye etmek, gözetmek" fiilinin *-d-* eki ile pekiştirilmiş şeklidir: krş. MK *küd-* "saklamak, korumak, muhafaza etmek", Codex Cumanicus *küy-* "beklemek", Yak. *küt-* aynı, Kırg. vb. *küy-* "beklemek". (Türk. ve Az. *güd-* de dişlerarası sızıcı *d*'nin söz sonunda ötümsüzleşmesi sonucu meydana gelmiş olmalıdır)

Cümlenin öbür fiiline gelince, bunun *küy-* ile eşanlamlı bir fiil olması gerekir. D nüshasında *biçdi* yazılmış olan bu kelime *baḫdı* yerine bir istinsah yanlışı olmalıdır. *Bakmak* fiili, "beklemek, korumak, gözetmek" anlamına da gelir. Dede Korkut'ta pek çok yerde "beklemek" anlamına kullanılmıştır. Bundan önceki cümle ile birlikte bu cümle söyle düzeltilmelidir: *Ol Kur'ānı yazdı düzdi, ʿulemālar ögrenince küydi baḫdı.*

7 Ergin 2: *Birisi ṭolduran ṭopdur* = Gökyay 3: *birisi dolduran topdur*

Bu cümledeki *ṭolduran/dolduran top* ibaresi anlamsızdır. Esere göre bu tür kadın *"Depidinçe yerinden örü turdı, elin yüzin yumadın obanuñ ol ucından bu ucına, bu ucından ol ucına çarpışdurdı, ḳov ḳovladı, diñ diñledi, öyledence gezdi".* Bu açıklama gösteriyor ki bu tür kadın oradan oraya yuvarlanan bir topa benzetilmiştir. MK'da "vurmak" anlamına bir *tul-* fiili vardır: *Er topıḳnı adrı bile tuldı* "Adam topa sopa ile vurdu" (MK II 22). Bu fiilin ettirgen çatısı da *-dur-* eki ile *tuldur-* şeklindedir: *Atlıġ anı tuldurdı* "Atlı ona çarptı" (MK III 447). İşte, kanımca, yukarıdaki cümledeki kelime bu *tuldur-* fillinden yapılmış sıfattır. *Tulduran top deyimi,* böylece, "vurulan top, oradan oraya yuvarlanan top" tarzında anlaşılmalıdır.

8. Ergin 3: *yike ṭana* = Gökyay 3: *yige dana,*

İlk kelime D 8'de *yekke,* V 5'te ise *yike* ya da *yige*'dir. Ergin *yike* okuduğu bu kelimeyi sözlük kısmında "büyük, koca, kocaman" diye anlamlandırmıştır (s. 216) (krş. Az. *yėke* "büyük" <Mo.). Gökyay ise bu kelimeyi Anadolu ağızlarındaki *yeğe* "başıboş gezmeğe alışmış yarı vahşi hayvan; hırsız, ziyankâr" kelimesi ile birleştirmek istemiştir (s. 312). Gerçekten Anadolu ağızlarında *yeğe, yiğe* diye bir kelime vardır ve anlamları "hırsız, ziyankâr, itaatsiz"dir. Bu ibareden önceki *oġrı köpek* "hırsız köpek" ibaresi göz önünde tutulursa *yige ṭana* "ziyankâr dana" metnin gelişine uygun düşmektedir. *Yeke/yekke ṭana* "koca dana" ise iki ibare arasındaki koşutluğu bozmaktadır. D nüshasını yazan büyük bir ihtimalle *yege/yige* kelimesini anlamamış ve bunu "büyük" anlamındaki *yeke/yekke* sanmıştır.

"Hırsız, ziyankâr" anlamındaki *yege/yige* kelimesi *ye-/yi-* fiilinden türemiş olmalıdır (krş. Eski Türkçe *bilge*).

9. Ergin 3: *bebekleri yetsün* = Gökyay 3: *bebekleri bitsün*

D ve V nüshalarında açıkça *bitsün* (D 7 ve V 4); fiilin olumsuz çatısı ile *bebekleri bitmesün* (D 8, V 5). Dede Korkut'un duaları ve ilençleri, kadınların çocukları olup olmaması ile ilgilidir. Bu bakımdan *bitmek* fiili uygun düşmektedir. *Yetmek* fiili ise, doğduktan sonra "boy atmak, büyümek" anlamınadır.

10. Ergin 4: *issini* "sahibini": Gökyay 4: *ısını*

Gökyay'ın okuyuşu yanlıştır. D 11'de harekeli ve şeddeli *sin* ile *issini.* Kelimenin aslı, 3. kişi iyelik eki ile birlikte, *issi*'dir. Kelimenin yapısındaki 3. kişi iyelik eki unutularak *issi-si* şeklinde de kullanılmıştır (bk. TS III, 2099). Bu sözün gelişimi şöyledir: *idi-si* > *iyisi* > *īsi* > *issi.* Buradan, yanlış çözümleme ile, *is* çıkarılmıştır (TS III, 2099). Aynı kökten *-süz* eki ile türemiş *īsüz* daha sonra ünsüz ikizleşmesi ve artdamaksıllaşma ile, *ıssuz* biçimini almıştır.

ll. Ergin 4: *Ḳavunum viregüm düvlegüm* = Gökyay 5: *Kadunum, veregüm, dölügüm*

Dirse Han'ın karısına hitaben söylediği manzum parçada geçen bu mısradaki bütün kelimeleri Ergin "kavun" olarak anlamlandırmak istiyor. İlk kelimenin birinci *vav*'ı üzerinde, Gökyay'ın da belirtmiş olduğu gibi, bir *dal* vardır ve kelime pekâlâ *kadunum* okunabilir. İkinci kelime de *diregüm* olmalıdır. Kadın'ın evin direği, dayağı sayılması yaygın bir düşüncedir. Dede Korkut'un giriş kısmında tanımlanan dört kadın türünden birincisi için *Birisi evüñ ṭayağıdur* deniliyor. Gökyay bu kelimenin *diregüm* olması gerektiğini ileri sürmesine rağmen metne *veregüm* şeklini almıştır. Üçüncü kelime için Gökyay iki ihtimal görüyor: *dölek* "döl veren", *dölek* "sakin, itaatli". Dirse Han bu sözleri söylediğinde çocuğu olmadığına göre birinci ihtimal, Gökyay'ın da belirttiği gibi, zayıftır. Bize göre üçüncü kelime *diregüm* sözüne koşut bir başka söz olmalıdır. Uygurcada "güç, kuvvet" anlamına bir *tülük* (DTS'de *tölük*) kelimesi vardır: *yekig tülükin urup* "şeytanı güc ile vurup" (DTS 579)[19]. Bu kelime Kırgızcada yaşamaktadır. Anlamı da "zorluk, güçlük, müşkilât"tır. Kanımızca bütün mısra şöyle düzeltilmelidir: *Ḳadunum, diregüm, dülügüm* "Kadınım, direğim, gücüm kuvvetim".

12. Ergin 5: *bir batman ogul* = Gökyay 5: *bir yetmen oğul*

Ergin'le Gökyay'ın üzerinde anlaşamadıkları kelimelerden biri de bu deyimdeki *batman/yetmen* kelimesidir. Gökyay'ın kelimenin *ytmAn* yazıldığını

19 DTS, s. 579'daki *tölük* düzeltilmelidir.

ileri sürüldüğü D 13 ve 14'te de kelime *btmAn*'dır. Ancak doğacak çocuğun bir ağırlık ölçüsü ile nitelendirilmesi, Gökyay'ın da belirtmiş olduğu gibi, pek doğal değildir. Ayrıca, bir batman altı okkalık veya sekiz kiloluk bir ağırlık ölçüsü olduğundan yeni doğmuş bir çocuğun normal ağırlığından oldukça fazladır.

Bu kelimenin, Gökyay'ın ileri sürdüğü gibi, *yetmen* olması ihtimali kuvvetlidir. Anlamı da "yetkin, gelişmiş, gelişatlı" olabilir.

13. Ergin 9 vb.: *buṭun bindi* = Gökyay 9 vb. *butun bindi.*

Gökyay bu deyimdeki *buṭun* sözünü metne böyle almakla birlikte, sözlüğe *batun* "çabuk, süratli, çabucak" diye almıştır (s. 173). Eski Türkçe *bat* "çabuk" sözünün vasıta hali *batun* değil, *batın* olurdu. Oysa söz konusu kelime her iki nüshada genellikle *buṭun* şeklindedir: بطن (D 24 vb.), بوطون (V 13). Ayrıca, V nüshasında bu kelimenin *but/bud* isminin vasıta hali olduğunu hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde kanıtlayan, başka bir deyişle *dal*'la yazılmış, iki örneği daha vardır: بـ ودن *budın* (V 93 ve V 95).

Begil Oglı Emre Boyu'nda *Şahbaz aygırı çekdürdi, buda bindi* (Ergin 93, Gökyay ll5) cümlesindeki *buda* (D 236: بـ وده) kelimesi de بـ ودن *budun/budın* yerine bir müstensih yanlışıdır. Söz sonundaki *nun* harfi *he* sanılmıştır.

14. Ergin 9 vb.: *Ḳamın aḳan*... = Gökyay 10 vb.: *Kamın akan...*

DK'ta altı kez geçen *ḳamın* kelimesi de bugüne değin açıklanamamıştır. Ergin ve Gökyay da bu kelimeye bir anlam vermekten kaçınmışlardır.

Ḳamın kelimesinin içinde bulunduğu mısra ve cümleler şunlardır:

Ḳamın aḳan yügrük sudan bir oğul aḳıtduñ-ise degil mańa (iki kez)

Ḳamın aḳan görklü suyuñ kurımasun (dört kez)

Bu kalıplaşmış ifade şekillerindeki *ḳamın* sözünün anlamını tespit etmek zor değildir. Bu kelime "coşkun, akıntılı" anlamında bir zarf olmalıdır. Buna benzer başka bir kalıplaşmış ibare de şudur:

Aḳındılu /aḳındılı görklü su (dokuz kez)

Görüldüğü gibi, *ḳamın aḳan* deyimini bu ikinci ibarede *aḳındılu* "akıntılı" kelimesi karşılamaktadır. Bu durumda *ḳamın*'ın anlamı "coşkun, hızlı, gürül gürül" veya bunlara yakın bir anlam olmak gerekir.

Ḳamın kelimesi, zarf olarak kullanıldığına göre, vasıta hali eki *-ın* ile kurulmuş bir söz olabilir. Yakutçada "sıkı, yoğun, pek, şiddetli" anlamında *ḫam* diye bir zarf vardır. Bu, daha eski bir **ḳam* şekline gider. DK'taki *ḳamın* kelimesi bu **ḳam* sözünden türemiş olabilir. Anlamı da "yoğun olarak, coşkunca, şiddetle" olabilir.

15. Ergin 10: *On igiçe süñüçügüñ ören olmış yığşur aḫı* = Gökyay 11: *On iki ince süñücügüñ özün almış bağşur ahı*

Ergin'in ikinci kelimeyi okuyuşu hatalıdır. Sözlükte *igi* kelimesine, soru işareti ile birlikte, "iğ" anlamı vermiş. Türkçe *iğ* <*īk* kelimesinin böyle iki heceli bir şekli yoktur. Ayrıca, bu kelime metne uygun düşmez.

Gökyay'ın ilk iki kelimeyi *on iki ince* diye okuması da hatalıdır. V 15'te açıkça *on ikice* yazılıdır. D 27'de yazılan da budur; sadece *kef*'te*n* sonra gelen *ye*'nin noktaları unutulmuştur. Bundan sonra gelen kelime *süñücügüñ* "kemikciğin" olduğuna göre *on ikice* metne uygun düşmektedir: "On iki kadar kemiciğin...".

Dördüncü kelime V 15'te *ören,* D 27'de ise اوزون'dur. Gökyay bunu *özün* okuyor ve şüphe yok ki "özünü" diye anlıyor. Ancak buna imkan yoktur. Çünkü bu takdirde kelime اوزڽ ن *özin* şeklinde olurdu. Ayrıca "On iki ince kemiğin özünü almış" anlamsızdır.

Gökyay sondan bir önceki kelimeyi de *bağşur* okuyor. Sözlükte *bağşur-* kelimesini "bağlamak, bir araya getirmek" diye anlamlandırmış. Ancak, Türkçede böyle bir fiil olduğunu sanmıyoruz.

D 27'de *yġşr,* V l5'te de *yaġşur* yazılmış olan bu kelime, büyük bir ihtimalle, Ergin'in kabul ettiği gibi, *yığşur-* "toplamak, devşirmek" olmalıdır. *Yığşur-* fiili Anadolu ağızlarında vardır (bk. SDD: *yıkşır-* "toplamak, dermek"; ayrıca, krş. Eski Anadolu Türkçesi *derşür-* <*der-i-ş-ür-.*

Bütün mısra şöyle düzeltilmelidir:

On ikice süñücügüñ ören olmış, yıġşur aḫı

16. Ergin 10: *Tañrı viren tatlu canun seyranda imiş anıt aḫı* = Gökyay 11: *Tanrı veren tatlu canun seyranda imiş indi ahı*

Son iki kelime D 27'de اندى دخي , V l5'te de اندخى yazılmıştır. Ergin, V nüshasına dayanarak *anıt aḫı* okuyor. Sözlük kısmında "tuzak kurmak, yakalamağa çalışmak" diye açıklamak istediği bu fiilin *andı-* veya *andıt-* olabileceğini belirtiyor. *Anıt-/anut-* fiili "hazırlamak" anlamınadır. MK'da bir *añdı-* fiili vardır ama geniz *n*'si iledir: *Awçı keyikni añdıdı* "Avcı geyiği gözledi" (I, 311).

Gökyay'ın *indi*'yi nasıl anladığı anlaşılmıyor (Sözlük'te yok!). Azerî'deki *indi* "şimdi" ile mi birleştiriyor? Bu, metne uygun düşerse de, ilk iki mısra ile bu mısra arasındaki sözdizimlik koşutluğu bozar: ilk iki mısrada *aḫı*'dan önce geçişli fiiller vardır: *açġıl, yığşur.* Aynı *aḫı* kelimesi ile biten üçüncü mısrada da bu kelimeden önce geçişli bir fiil olması gerekir.

Türkmencede "aramak" anlamında bir *inde-* fiili vardır. Bu fiil daha eski bir *indi-/inti-* şekline gider ki bu da en eski bir **yint(i)-* şeklinden gelişmiştir: krş. MK *yin-* "aramak, araştırmak", Atebetül-Hakayık *yind-* "aramak", Tuv. *çindi-* "aramak, araştırmak" < **yinti-,* Hak. *nindi-* ay. < **yinti-,* Kırg. vb. *tint-* ay. <*yint-.* Mısradaki söz konusu kelime, böylece Türkmence *inde-* fiilinin daha eski şekli *indi-* olabilir. Bu anlamdaki *indi-* fiili metinle de uyuşmaktadır: Annesi oğluna seyranda olan canını aramasını söylüyor.

17. Ergin 14: *Çapar-iken aġ boz atuñ büdrimesün* = Gökyay 15: *Çapariken ağ boz atuñ büdürmesün*

DK'ta üç kez geçen bu cümledeki fiil V 69 ve V 85'te açıkça *büdrimesün* şeklinde harekelenmiştir. Fiil Azerîde *büdrä-,* Türkmencede de *büdre-* şeklindedir. "Ayağı sürçmek" anlamında olan bu fiil Moğolcadan Türkçeye geçmiştir (krş. Mo. *büdüre-/büdüri-*).

Türkmence *büdre-* şekli daha eski bir *büdri-* şekline gittiğinden Ergin'in okuyuşu doğrudur.

18. Ergin 15: *İtüm-ile bir yalaḳda yundım içen azġun kāfir* = Gökyay 18: *İtüm ile bir yalaḳda yundum içen azgun kâfir*

Bu mısrada Ergin'in *yundı,* Gökyay'ın da *yundu* okuduğu söz V 55'te, açıkça *yuyındu'*dur. Kelime Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de böyle olduğu gibi, Türkmencesi de *yuvundı'*dur. O halde bu söz *yuyındum* şeklinde düzeltilmelidir.

19: Ergin 17: *Ḳavum ḳabile menüm ḳuma yurdum* = 19: *Kavum kabile benüm kama yurdum*

Her iki yazarın *ḳabile* okudukları kelime D 44'te açıkça *ḳamla,* V 57'de de açıkça *ḳabla*'dır. Bu tür üç heceli Arapça kelimelerin Türkçede halk dilinde, orta hece ünlüsünün düşmesi ile, iki heceli olup uyuma girdikleri bilinir: *ṭavīle tavla, hazīne* > *hazne/hazna* vb. gibi. Arapça *ḳabīle* kelimesinin de, erken bir tarihte, halk dilinde *ḳabla* söylenişini kazanmış olduğu anlaşılıyor. V nüshasmda kelimenin *lamelif* ile yazılmış olması bunun en güçlü kanıtıdır. D nüshasındaki *ḳamla* şekli benzeşme sonucu meydana gelmiş olmalıdır: *ḳavum ḳamla.*

Yurdum kelimesinden önceki kelime D nüshasında *ḳuma,* V nüshasında ise *ḳama'*dır. Gökyay V nüshasındaki şekli doğru kabul ediyor ve bunu Arapça *el-kam'e* "şol yere dinür ki ana asla güneş uğramaya" sözü ile birleştirmek istiyorsa da (s. 233), bu görüşünde ısrar etmediği anlaşılıyor. Çünkü Sözlük bölümüne *kuma'*yı da almıştır (s. 253). *Kuma* kelimesinin "ortak" anlamında bir söz olduğu düşünülürse, D nüshasındaki bu şeklin metne daha uygun olacağı iddia edilebilir: "Kavim kabile benim ortak yurdum".

20. Ergin 17: *Ḳarıçuk anam oluranda* = Gökyay 19: *Karıcık anam oturanda*

Ergin D 44'teki *oluranda* şeklini doğru kabul ediyor. Ancak *Kitāb-ı Dede Korkut'ta* bu kadar arkaik bir kelimenin bulunması düşünülemez. Bu fiil Karahanlı Türkçesinde bile *oltur-/oldur-* biçimindedir. Çağataycada da *oltur-* biçimi hâkimdir. Oğuz grubunda ise öteden beri /l/ düşmesi ile ortaya çıkmış olan *otur-* şekli kullanılmıştır. Bu sebeple D nüshasındaki şekil bir istinsah yanlışı olmalıdır.

21. Ergin 20: *Tolması (altun) bişikde...* = Gökyay 2: *Dolaması (altun) beşikde...*

D 52'deki ظولامه سی şüphesiz ki *ṭolaması* okunmalıdır. Bu kelime, aynı imla ile, bir de Deli Dumrul hikâyesinde geçmektedir: *ṭolama beşiklerde beledügüm oġul* (D 165). Ergin bunu da *ṭolma* okuyor (s. 65). Kelime, *ṭola-* fiilinden *-ma* ile yapılmış bir isim olduğuna göre *ṭolama* doğrudur.

22. Ergin 21: *Aġaç aġaç dir ise*m *saña erilenme aġaç* = Gökyay 25: *Ağaç ağaç derisem saña arlanma ağaç*

D 55'te ارلا نمه, V 63'te de ارلا نمه tarzında yazılmış olan kelime şüphesiz ki *arlanma* okunmalıdır. Ergin *erilen-* fiiline sözlükte "kaygılanmak, yerinmek, üzülmek" anlamlarını veriyor. Oysa ne eski Türk dili yadigârlarında ne de yeni Türk dillerinde böyle bir fiil yoktur. Arapça *ʿār* isminden türemiş *arlan-* fiili ise Karahanlı Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi metinlerde tespit edilmiştir. Bugünkü Türkiye Türkçesinde de vardır. Fiilin *ayın*sız yazılması müstensihlerin kelimeyi Türkçe saymış olmaları ile izah edilebilir. *Kitāb-ı Dede Korkut'ta ayın*'sız yazılan öbür kelimeler şunlardır: D 19 قلا ve V 81 قلا *ḳala* (<Ar. *ḳalʿa*), D 12 قرايب; *ḳarayıp* <*ḳara ayıp* (Ar. *ʿayb*) vb.

23. Ergin 24: *Bıyığın eñsesinde yidi yirde dügen* = Gökyay 27: ..... *dögen*

Ergin'in okuyuşu şüphesiz ki doğrudur: *düg-* "düğümlemek, düğüm atmak".

24. Ergin 25: *Ḳara polat öz kılıçlar, çalındı, yalmaġı düşdi* = Gökyay 29: ... *yalmanı düşdi*

D 63'teki يلماغی *yalmaġı,* V 66'daki يلمنی *yalmanı* yerine bir müstensih yanlışı olmalıdır. *Yalman* "kılıç, bıçak, süngü gibi kesici aletlerin sivri ve keskin ucu" anlamına yaygın bir kelimedir: *yassı yalmanlu süñü, kılıç yalmanı* vb. Ayrıca, bundan sonra gelen *Üç yeleklü ḳayın oklar atıldı, demreni düşdi* cümlesindeki *demreni* kelimesi de söz konusu kelimenin *yalmanı* olacağını gösterir: *yalmanı - demreni.*

25. Ergin 28: *çetir otaġ, ala ṣayvan dikdürdi* = Gökyay 33: *çatır otağ...*

Ergin'in D 73'te *elif*siz yazıldığı için *çetir* okuduğu kelime, şüphesiz ki, *çatır*'dan başka bir şey değildir. Nitekim, aynı klişe deyim Uşun Koca oğlı Segrek

hikâyesinde *çadır otaḳ* olarak geçmektedir: *Ḳazan görklü çemene çadır otaḳ dikdürdi* (D 290, Ergin 115).

Ergin, aynı hikâyede geçen *çatırlı otaḳ mı* ibaresindeki *çatırlı* sözünü de *çetirlü* okuyor (s. 42). Bu da düzeltilmelidir.

26. Ergin 30: *seni ivermeḫ mi gerek?* = Gökyay 36: *seni evermeh mi* ge*rek*

D 80'de iki kez geçen اېۋومخ fiilinin mastar eki art ünlü ile *-maḫ* okunmalıdır; çünkü ancak art damaksıl *k* (*q*) ünsüzü *ḫ*'ya değişebilir. Aynı sayfada birkaç satır aşağıda geçen بنمخ kelimesi de *binmaḫ* okunmalıdır. Mastar eki *-maḳ/-mek*'in ön ünlülü fiillerde uyuma girmemesi, bazı Doğu Anadolu ağızlarının (örn. Bitlis ağzının) özelliklerinden biridir.

27. Ergin 31: *Dedenüñ anısı anıtdı* = Gökyay 38: *Dedenüñ anısı anıtdı*

D 84'teki bu cümlenin ikinci ve üçüncü kelimelerini her iki yazar da yanlış okumuştur. Ergin *anı*'yı "hayret, şaşkınlık", *anıt-* fiilini de "şaşırmak" diye anlamlandırıyor (s. 171) Gökyay ise *anı*'yı "an, us, akıl", *anıt-* fiilini de "bir vaka, bir manzara karşısında elinde olmadan şaşırıp kalmak" diye açıklıyor (s. 164). Ergin ve Gökyay, cümledeki fiilin anlamını kestirmekle birlikte her iki kelimeyi de yanlış okumuşlardır.

Türkçede "hayret, şaşkınlık" anlamında *anı* diye bir kelime yoktur. Gökyay'ın verdigi *anı uçtu* "bîhuş olup kaldı, aklı başından gitti" örneğinde kelime *anı* değil, geniz *n*'si ile ve tek heceli olarak *añ*'dır. Söz konusu kelime ise *nun*'la yazılmıştır ve *anısı* okuduklarına göre iki hecelidir.

Gerçek şudur ki burada Eski Anadolu Türkçesinde hiç de nadir olmayan bir deyimle karşı karşıyayız. Bu deyim *ensi ent-* "aklı başından gitmek, şaşırmak" deyimidir. TS'de bu deyim için pek çok örnek vardır. *ensi entdi, ensleri enddi, ensi ender, ensi endüp, ensleri endüp, ensin entdürdi* vb. gibi. Bu örnekler gösteriyor ki Türkçede *ent-/end-* diye bir fiil vardır. MK'daki *endik* "şaşkın" sıfatı (I 105, 106) bu fiilden türemiştir. Eski Anadolu Türkçesindeki *endik-* fiili de yine bu *end-kökünden -k-* ile türetilmiş pekiştirmeli bir çatıdır. EAT'de bir de *ende* "sersem, akılsız" sıfatı vardır ki bu da *end-* fiilinden türemedir. Kırgızcada kullanılan *entele-* "şaşkın bir hale düşmek" ile *endire-* "şaşırmak, şaşalamak" fiilleri de yine bu *end(i)-* fiilinden türemiş çatılardır. Türkmencedeki *ente-* "sallanmak, sendelemek" fiili de daha eski bir **enti-* şekline gider ki söz konusu fiilimizin iki heceli başka bir şeklidir.

Deyimin ilk kelimesine gelince, bu kelime ancak *ens* isminin 3. kişi iyelik eki almış şekli olarak açıklanabilir. Bu deyimdeki *ens* sözü, Türkçe "akıl, hafıza, hatır" anlamlarındaki *es* isminden /n/ türemesi ile oluşmuştur. Bu /n/ türemesi deyimdeki *ent-* fiilinin etkisi ile meydana gelmiş olmalıdır. Buna benzer bir

deyim Kıpçak Türkçesi ürünlerinden Ḳutb'un *Husrev u Şīrīn*'inde geçmektedir: *usı entikti, yıḳlu yazdı turdı* (E. Fazılov, *Starouzbekskiy Slovar'* I, s. 147). Böylece, Oğuzca *ensi ent-* deyiminin Kıpçakça karşılığının *usı entik-* olduğunu da öğreniyoruz.

28. Ergin 32: *gelürmeyeçek olur-iseñ* = Gökyay 39: *getürmeyecek olurısan*

D 86 كالورميجك *gelürmeyecek,* V 31 كتوميجك *getürmeyecek.* Dede Korkutta *gelür-/ kelür-* gibi arkaik bir şeklin bulunması imkânsızdır. Bu fiil daha Karahanlı Türkçesinde *keltür-* şeklini almıştır. Oğuz diyalektinde ise daha ilk dönemlerde /l/ düşmesi ile *getür-* şekli ortaya çıkmış ve hep bu kullanılmıştır. D nüshasındaki söz konusu şeklin müstensih yanlışı olduğu muhakkaktır. Çünkü bir önceki cümlede bu fiil *getür-* şeklindedir: *getürecek olursañuz.* Ayrıca, bir yandan söz başında /g/ fonemi ve *-ecek*'li gelecek zaman, öte yandan *kelür-* gibi arkaik bir şeklin muhafazası anakronizmdir.

29. Ergin 32: *beni kapudan tışaru eyle* (Gökyay'da yok).

D 88'de ط شارى şeklinde yazılmış olan bu kelime *taşarı* olacaktır (krş. Trkm. *daşarı*).

30. Ergin 34: *çırġap (çuha) altun akça* = Gökyay 42: *çarġap altun aḳça.*

Birçok yerde geçen ve D nüshasında جرغاب şeklinde yazılan bu kelime, Ergin'in okumuş olduğu gibi, *çırġap* olacaktır. V 69'da kelime iki kez چرغاب şeklinde harekelenmiştir. Farsça چارقد *çārkad'*dan bozma olabilir (krş. Az., Trkm. *çarġat* "baş örtüsü").

31. Ergin 34: *ögür ögür aġlaşdılar* = Gökyay 42: *ögür ögür aġlaşdılar*

D 93'te اوكور اوكر şeklinde yazılmış olan ses taklidi kelime geniz *n*'si ile okunmalıdır (krş. Türkçe *hünür hünür,* Trkm. *hüñür hüñür,* Az. *öngür*).

Aynı ses taklidi kelime bir de Ergin 119 ve Gökyay 150'de geçmektedir: *Destmālın eline alup ögür ögür aġladı.* Bu da düzeltilmelidir.

32. Ergin 37: *avazum gedilmedin ünüm yoġulmadın* = Gökyay 46: *Avazum kedilmedin, ünüm yogulmadın*

D nüshasındaki bu ibare yerine (s. 101) V nüshasında *avazum boġulmadın ḳopuzum ḳırılmadın* ibaresi vardır (s. 39). Gerek Ergin gerek Gökyay D nüshasındaki ibareyi almışlar ve يوغلمدين kelimesini *yoġulmadın* okumuşlardır. Türkçede "'yoğunlaşmak, kalınlaşmak" anlamında böyle bir fiil yoktur. Ayrıca, parçadan anlaşıldığına göre sesin "yoğunlaşması" veya "kalınlaşması" değil, "kısılması", hattâ "yok olması" söz konusudur. Buna göre, her iki araştırıcının *yoġulmadın* okudukları kelime *yoġalmadın* olabilir. Böylece *avazum gedilmedin* ile paralel bir deyim elde edilmiş olur: *avazum gedilmedin, ünüm yoġalmadın.*

Bununla beraber V 39'da *avazum boġulmadın* ibaresindeki *boġulmadın* doğru olabilir. Bu durumda D 101'deki يو غلمدين kelimesinin *boġulmadın* yerine bir müstensih yanlışı olacağı da düşünülebilir (Krş. TS, 4074: *üni boğul-* deyimi).

33. Ergin 38: *añа varmasun, tekine tüşine varsun* = Gökyay 6: *añа varmasun, tekine tüşüne varsun*

Her iki yazarın da *tekine tüşine* okudukları kelime koşması *teñine tuşına* olarak düzeltilmelidir. "Yaşıt" anlamındaki bu kelime koşması Türkmencede *deñ-düş* olarak yaşamaktadır.

34. Ergin 38: *aġlar buzlar* = Gökyay 6: *aġlar, buzlar*

Kitāb-ı Dede Korkut'ta birçok kez geçen ve her iki yazarın da /u/ ile *buzla-* okudukları fiilin doğrusu /o/ ile *bozla-mak*'tır. Bu fiilden türeme *buzlat-, buzlaş-* ve *buzlaştur-* gibi çatılar da buna göre düzeltilmelidir. Bununla birlikte bugünkü Azerîde fiil *buzla-* biçimindedir.

35. Ergin 38: *Yüregüñe ḳaynar yaġlar ḳoyılupdur* = Gökyay 47: *Yüregüñe kaynar yağlar koyulupdur*

Her iki yazarın /o/ ile okudukları bu fiil "dökmek" anlamına olan *ḳuy-* fiilinin edilgen çatısıdır ve V 40'taki harekeli imlâsına göre *ḳuyulupdur* okunmak gerekir.

36. Ergin 41: *Tul tulara girdügüm tulararı/Duḫarluyı ḳoduġum yaġı yurdı* = Gökyay 50: *Tul tulara gerdügüm/Tuladarı duharlayı koduğum/ Yağı yurdı*

Bamsı Beyrek hikâyesindeki bu iki mısraı ne Ergin ne de Gökyay açıklayamamıştır. Ayrıca, Gökyay burada iki mısra olduğunu fark etmemiştir. Bu iki mısra bizce şöyle okunmalıdır: *Tol tolada girdüğüm tola deri/Doḫarlayı ḳoduġum yaġı yurdı.* Şimdi açıklayalım: Dördüncü kelime Türkçe "ham deri, sepilenmemiş deri" anlamındaki *tola* kelimesidir ve burada kendinden sonra gelen *deri* kelimesi ile bir eşanlamlı kelime koşması oluşturmaktadır. (*Tola* kelimesi Türk diyalektlerinde yaşamaktadır: krş. Tat. *tula* "evde dokunmuş kumaş" < **tola*). İkinci kelime *tolat-* "dolatmak" fiilinin *-a*'lı zarf-fiil şeklidir: *tolad-a* "dolatarak". Hikâyenin bu kısmında Beyrek eski bir deve çuvalını boynuna geçirip düğün yerine geldiğine göre üçüncü kelime *girdügüm* olacaktır. Tek heceli ilk kelime ise iki heceli *tola* kelimesinin kökü olmak gerekir. O halde, bütün mısra şöyle olacaktır: *Tol tolada girdügüm tola deri* "Çuval (gibi) dolatarak içine girdiğim ham deri".

İkinci mısraa gelince, Ergin *Duḫarlu* şeklinde okuduğu ilk kelimeye bir anlam verememiş (s. 181), Gökyay *duharlayı* şeklinin bir fiil olacağını kestirmekle birlikte *duharla-* fiiline bir anlam vermekten kaçınmıştır. Bu mısraın çözümü için de yine hikâyeye müracaat etmek yerinde olacaktır. Bamsı Beyrek, 39 yiğidi ile birlikte düşmana tutsak olur ve Bayburt Hisarında 16 yıl tutsaklıkta kalır.

Başka bir deyişle, Beyrek tutsaklıkta ihtiyarlamıştır. Bizce, Beyrek ikinci mısrada ömrünün 16 yılını geçirip ihtiyarladığı düşman yurduna seslenmektedir. Bu durumda *ḳoduġum* kelimesinden önceki kelime "ihtiyarlamak" anlamına bir fiilin zarf şekli olmak gerekir. Türkmencede "yaşlı, yaşça büyük" anlamında bir *tokar* kelimesi vardır. Bu kelimenin Eski Azerî diyalektindeki şekli normal *t/d* ve *ḳ/ḫ* değişmeleri ile *doḫar* olabilir. İşte, ikinci mısraın başındaki kelime bizce bu *doḫar* sıfatından *-la-* eki ile türemiş *doḫarla-* fiilinin *-ı*'lı zarf şeklidir. Bütün mısra şöyle düzeltilmelidir: *Doḫarlayı ḳoduğum yaġı yurdı* "İhtiyarlayıp kaldığım düşman yurdu".

37. Ergin 42: *Aġ ḳavaġuñ budaġından yırġayuban kiçmişsin* = Gökyay 51: ... *geçmişsin*

Bu mısradaki *yırġayuban* kelimesi D 110'da يرغيوبن, V 44'te de يرغايوبنى *yırġayubanı* şeklinde yazılmıştır. Gökyay, Ergin gibi, *yırġa-* şeklini doğru kabul etmekle birlikte sözlüğe kelimeyi *yarga-* olarak almış ve *yargayuban* şeklini "yararak, yarıp" diye açıklamıştır (s. 305). Mısradaki fiil *keç-* olduğuna göre söz konusu kelime, Ergin'in okuduğu ve anlamlandırdığı gibi, *yırġayuban* "sallayarak" olmalıdır (*ırġa-* fiilinin /y/ türemeli şekli için TS'ne bakınız). Ayrıca, DK'ta *ılġa-* ve *yılġa-* (D 38 = Ergin 15).

38. Ergin 42: *Can yaçuġın egmişsin/Okçuġazın ḳurmışsın / Adın gerdek ḳomışsın* = Gökyay 51: *Can bacuġum eğmişsin / O(ta)kçuğazın ḳurmışsın / (Okçuğazın atmışsın) / Adın gerdek komışsın*

DK'ta anlaşılması en güç olan parçalardan biri de budur. Birinci mısra D 110'da جان يـ اجوغن اكمشن *can yacuġın egmişin,* V 44'te de, unutulup sayfa kenarına sonradan ilave edilmiş olarak,جان بـ اجوغ ين اكمـ شـ سز *can bacuġın egmişsiz* şeklindedir. Ergin *yaçuġın* okuduğu kelimeyi sözlüğe almamışsa da, oraya bir *ya* "yay" kelimesi koymuştur (s. 212). Bu *ya* kelimesi DK'ta başka hiçbir yerde geçmediğine göre, Ergin bunu *yaçuk* "yaycık" kelimesinin kökü olarak vermiş olabilir. Gökyay ise kelimeyi *bacuk* okuyor ve bir anlam veremiyor. *Can* kelimesi ile birlikte *can bacuğu* ibaresini ise tereddütlü olarak "yan bacağı" tarzında izaha çalışıyor (s. 183). Gökyay'ın buradaki *can* kelimesini *yan* ile birleştirmesi A. İnan'ın bu ibare hakkındaki eski bir açıklamasına dayanır ("Dede Korkut kitabındaki bazı motifler ve kelimelere ait", *Ülkü,* XIII, Sayı 76, ss. 359-361). Bizce, Oğuz diyalekti ile yazılmış DK'ta Kıpçak diyalektlerine ait *y/c* değişmesi örnekleri bulunamaz. Bu ilk kelime bildiğimiz Farsça asıllı *can* kelimesidir. İkinci kelime ise *yacuk,* yani *yācuk* "yaycık" kelimesinden başka bir şey değildir. *Cān yācuġın egmişsin* mısraı böylece "aziz yaycığını eğmişsin" demek olur.

İkinci mısraa gelince, D nüshasındaki *oḳcuġazın ḳurmışsın* anlamsızdır. Çünkü ok *kurulmaz, atılır.* Bu bakımdan, V nüshasındaki *oḳcuġazın atmışsız* daha anlamlıdır. Bundan sonra her iki nüshada *adın gerdek ḳomışsın / ḳomışsız* mısraı geliyor. Bizce bu mısra ile bundan önceki mısra arasında bir mısra daha olmalıdır. Gökyay da bu fikirdedir. Ancak, o *O(ta)kçuğazın kurmışsın* tarzında düşündüğü mısraı yanlış yere, *Okçuğazın atmışsın* mısraından önceye koymuştur. Aynı hikâyede Oğuz yiğitlerinin gerdek dikmeleri ile ilgili çok önemli saydığım bir bilgi verilmektedir. Deniliyor ki: *"Oġuz zamānında bir yigit ki evlense oḫ atar-idi, oḳı ne yerde düşse anda gerdek diker-idi"* (Ergin, 33). Demek ki gerdek dikmek veya kurmak için önce "ok atmak" gerekiyordu. Bu durumda gerdek dikiminden söz edilen bu parçanın aslı şöyle olmak gerekir: *Cān yācuġın egmişsin* / *Oḳçuġazın atmışsın / Odaḳçuğın ḳurmışsın* / *Adın gerdek ḳomışsın*.[20]

39: Ergin 50 *Ḳaba çomak altında boġradayını senüñ içün* = Gökyay 62: *Kaba çomak altında yuğradayım senüñ içün*

D 129'da بـ وغره ديـ م tarzında yazılan fiili Ergin her halde MK'daki *boġra-* "(ağacı) parçalamak, doğramak, parça parça kesmek" fiili ile birleştirerek, *boğrat-* okuyor. Bu fiil metne anlamca uygun düşmekle birlikte şimdilik MK'dan başka bir yerde geçmediğinden ancak ihtiyatla kabul edilebilir. Öte yandan, DK'taki Kan Turalı hikâyesinde, boğanın "bir mermer taşı yoğurmasından ve peynir gibi ditmesinden" söz edilmektedir: *Buġa dizin çökdi, buynuzu-y-ile bir mermer ṭaşı yuġurdı, peynir kibi ditdi* (Ergin 71). MK'daki *bogra-* fiili "bir ağacı doğramak, parça parça kesmek" anlamınadır. Oysa burada demir miğferin kaba çomak, yani bir gürz ile dövülmesi, ezilmesi, yamrı yumru bir hale gelmesi söz konusudur. Bu sebeple *yuġur-* fiilinin ettirgen çatısı olan *yuğurt-* daha uygun düşmektedir. D 129'daki بـ وغرده يـ م kelimesi يـ مـ يوغرده *yuğurdayım* yerine bir müstensih yanlışı olmalıdır.

40: Ergin 53: *Umanına usanına aş yidürdüm* = Gökyay 66: *Umanına usanına aş yedürdüm*

Her iki yazarın *usanına* okuduğu kelime *osanına* şeklinde düzeltilmelidir (Krş. Trkm. *os-* "düşünmek"). Çünkü *um-* ile eş veya yakın anlamlı bir kelime koşması oluşturan bu fiil /o/ iledir: krş. Trkm. *os-* "düşünmek, farz etmek, zannetmek", Kırg. *osmok* veya *osmok söz* "farz, tahmin, zan" vb. (MK ve DTS'daki *us-* düzeltilmelidir).

41. Ergin 54: *Ḳuzıçaġum aldurmışam mañrıyayın mı* = Gökyay 67: *...mañrayayın mı*

20 Talât Tekin, "*Kitâb-ı Dede Korkut*'ta yeni düzeltmeler", *Türk Dili*, s. 385 (Ocak 1984), 26-29.

D 139'da مکریه ینمی, V 77'de مکریه ینمی şeklinde yazılmış olan bu kelime, Gökyay'ın okuduğu gibi, *mañrayayın* mı olacaktır (krş. MK *mañra-, mañraş-, mañrat-* vb.).

Bundan önceki *Ḳozucaġı mañraşup bile keçdi* mısraında geçen *mañraşup* kelimesini Ergin *mañrışup,* D 299'da *aġca koyunlarum mañraşmadın* mısraındaki *mañraşmadın* kelimesini de *mañrışmadın* okuyor (s. 119). Bunlar da düzeltilmelidir.

42: Ergin 58: *Aḳındılu görklü sular ḳarısa ḳara taşmaz* = Gökyay 71: *Akındılı...*

Mısra sonundaki *ḳara taşmaz* ibaresini *ḳar-a taşmaz* şeklinde anlamak gerekir (bk. MK *ḳar-* "taşmak": *suw arıktın ḳardı*). Hem Ergin'de hem de Gökyay da *kar-* fiili yoktur.

43. Ergin 80: Y*arar ḳocaların yanına cem' eyledi, yadıġı yaraġı-y-ile yola girdi* = Gökyay 98: ... *Yadığı yarağıyıla yola girdi*

Gerek Ergin gerek Gökyay ikinci cümledeki *yadıḳ* (?) kelimesini Eski Anadolu Türkçesindeki *yatuḳ/yatıḳ* "yassı su kabı" olarak izah ediyorlar. Oysa bu kelime daima /t/ iledir! Yazarların *yadıḳ* okudukları kelimenin bulunduğu ibare D 202'de یادیغی یر اغیله şeklinde, V 85'te ise açıkça یاد غیی راغلیهیاغی yani *yad yaġı yarağı-y-la* şeklindedir. Bu durumda D nüshasında *yad* kelimesinden sonra gelen یغی kelimesi de *elif*'siz yazılmış *yaġı* kelimesi olacaktır. *Yad yaġı* "yabancı ve düşman" kelime koşması için krş. Uyg. *yat yaġıḳa basınturmatın...* (DTS 247), *yad yaġı ayaġın...* (TS 4195), vb.

44. Ergin 82: *Yil esdi yaġmur yaġdı yüki ḳopdı* = Gökyay 101: *Yel esdi yağmur yağdı, buñu kopdu*

Sondan ikinci kelime D 205'te بوکی , V 89'da da یونی şeklinde yazılmıştır. Gökyay *buñu* okuduğu bu kelimeyi sözlüğe *bunu* diye almış ve "sıkıntı, keder" diye açıklamıştır. Oysa bu kelimenin 3. kişi iyelik ekli bir kelime olması gerekir. Ayrıca ilk harf *b* değil, *y*'dir. Ergin ise kelimeyi bildiğimiz *yük* saymaktadır. Bence her iki yazar da yanılmıştır. Bu ve bundan önceki mısrada *ok*'tan bir şey kopması söz konusu olduğuna göre bu kelime "kuş tüyü" anlamına *yuñ/yüñ* olmalıdır. MK'da bir de "kuş tüyü, kuş yeleği" anlamına یوك *yök/yük* kelimesi vardır. Tuvacadaki *çöök* "kuş tüyü" bundan gelişmiş olabileceği gibi, bir **yüñek* şekline de gidebilir (krş. Hak. *çüg* ay.).

45. Ergin 92: *Ḳara taġa ayıtduġuñda işit virsün* = Gökyay 114: *Kara dağa yetdügüñde aşıt versün*

Bu mısraın üçüncü kelimesi D 234'te ایتدوککدهده *eytdügüñde* şeklindedir. Buna rağmen Ergin'in kelimeyi art ünlülü okuması hatalıdır. Öte yandan Gökyay'ın bu

kelimenin يتدوككده *yetdügünde* yerine, ايشت *işit* kelimesinin de *aşıt* yerine müstensih yanlışı olduğu yolundaki görüşüne katılmak zordur. Türkçe *eşid-* fiili daha basit bir *eş-* köküne gider: Küer. *eş-,* Sag., Koyb. *es-,* Hak. *is-* "işitmek". DK'daki *işit* bu kökten *-t* eki ile yapılmış bir isim olabilir. Bu takdirde mısra "Kara dağa sorduğunda (sana) cevap versin" anlamında olur.

46. Ergin 92: *Ḳalın Oğuz biglerini yükden ḳurtarduñ* = Gökyay 114: *Ḳalın Oğuz beglerini buñdan kurtarduñ*

Üçüncü kelime D 23'te açıkça *ye* ile yazılmıştır: يوكدن . Ne var ki *yükden kurtar-* gibi bir deyim DK için oldukça yeni sayılabilir. Bu bakımdan bu kelimeyi Gökyay gibi بوكدن *buñdan* yerine bir müstensih yanlışı saymak daha uygun olur. Ayrıca, hikâyenin başlarında Oğuzların Depegöz'ün elinden "zebun olup bunaldıkları" ifade edilmektedir (Ergin 86). Dede Korkut, Depegöz'e şöyle söylüyor: "Oġul Depegöz, Oġuz elüñde zebun oldı, buñaldı, ayaġın toprağına meni saldılar" (Ergin 86). Basat, böylece, yani Depegöz'ü öldürmekle, Oğuzları "buñdan kurtarmış" oluyor.

47. Ergin 105: *Depegen köpini süsegen yırtar* = Gökyay 130: *Depegen götini süsegen yırtar*

Gökyay'ın okuyuşu doğrudur. Ergin'in sözlükte *köp* kelimesine verdiği "şişkin, şişme, şişkinlik" anlamları yakıştırmadır (s. 195).

48. Ergin 107: *altun tuç borılar aġarıldı* = Gökyay 133: *Burması altun tuç borular uruldu*

Ergin, D 271'de اغرلدى şeklinde yazılan kelimeyi *aġarıldı* okuyor ve sözlükte bu fiile "boru çalınmak" anlamını veriyor (s. 169). Ne var ki Türkçede bu anlamda böyle bir fiil yoktur. Gökyay'ın kelimeyi *uruldı* yerine bir istinsah yanlışı sayması da doğru değildir. Bu kelime Genel Türkçe *akır-* "bağırmak, haykırmak" fiilinin edilgen çatısıdır ve *aġırıl-* okunması gerekir. DK'ta *borı* için kullanılan fiiller *aġırıl-* ile *çalın-* fiilleridir (krş. Ergin 120: *Borı çalındı, kös uruldı*).

49. Ergin 113: *Borı aġardup köçdiler* = Gökyay 140: *Boru uğurdup göçdüler*

D nüshasında اغردب şeklinde yazılan kelime *aġırdup* okunmalıdır. Bu fiil *aġır-* (<*aḳır-*) fiilinin ettirgen çatısı olan *aġırt-*'tır: *Borı aġırdup...* "Boru çaldırıp...". Aynı kelime Ergin 120'deki *çeri dirüp borı aġırdup* ibaresinde de geçmektedir.

19

YUNUS EMRE'NİN GOTİK HARFLERİYLE İKİ MANZUMESİ

Yunus Emre'nin iki manzumesi 1480 yılında Urach'ta gotik harfleri ile ve Latince yayımlanmıştı. Daha sonraki yıllarda birçok araştırmacı tarafından sözü edilen bu manzumelerin basılış öyküleri ve başka metinlerle karşılaştırmalı bir incelemesini sunuyoruz.

Bu yüzyılın başında, Alman Türkologlarından Karl Foy, Yunus adlı bir Türk şairinin Gotik harfleri ile yazılmış iki manzumesini yayımlamıştı[1]. Bu iki manzume 1480 yılında Urach'ta basılmış olan ve *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* adını taşıyan Latince bir kitabın içinde bulunuyordu. Latince eserin yazarı "Türk halk dili ile iki sermon" başlığı altında verdiği Gotik harfli manzumelerin Latince çevirilerini de yapmıştı.

Bu iki Türkçe manzumeyi bilim dünyasına tanıtan Karl Foy'un belirttiğine göre Breslav Devlet Kitaplığında bulunan bu Latince eserden ve içindeki Türkçe "sermon" lardan ilk kez söz eden ünlü Arabist ve Türkolog Carl Brockelmann olmuştur[2]. Brockelmann, Foy'un isteği üzerine Gotik harfli Türkçe manzumeleri ve Latince çevirilerini bu eserden kopya ederek kendisine göndermiştir. Brockelmann, ayrıca, birçok kısaltmalar ve harf birleştirmeleriyle dolu arkaik Gotik yazısını çözmede Foy'a yardımcı olmuştur. Karl Foy, daha sonra, bu Latince eserin Berlin Kraliyet Kitaplığında bulunan üç nüshasını da görmek imkanını bulmuştur. Bu nüshalar içinde en eskisi 1480'de Urach'ta basılmış olanı imiş[3]

Foy'un verdiği bilgilere göre bu Latince eserin yazarı Transilvanya'nın Siebenbürgen bölgesinde bir yerde doğmuş ve 15-16 yaşlarında iken Mühlbach veya Macarca adı ile Sebes (Şebeş) şehrine gelmiştir. Adının Georg olduğu sonradan öğrenilen bu Macar genci Şebeş kalesinin Fatih Sultan Mehmed'in babası 2. Murad'ın kumandasındaki Türk ordusu tarafından 1480'de fethi sırasında esir düşmüş ve bir esir tacirine satılmış. Tacir bu Macar gencini satın aldığı diğer esirlerle birlikte Tuna üzerinden o zaman Türk başkenti olan Edirne'ye getirmiştir. Georg'un bu şekilde başlayan esaret veya kölelik hayatı yirmi yıl sürmüştür. Yirmi yıllık esareti süresinde Georg yedi kez efendi değiştirmiş, Bergama ve Bur-

---

1 Karl Foy "Die ältesten osmanischen Transcriptionstexte in gothischen Lettern", Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen, c. 4, Berlin 1901: 230-277.

2 age., s. 230.

3 age., s. 231

sa şehirlerinde de bulunmuştur. Türkiye'de geçirdiği yirmi yıl içinde Türkçeyi de öğrenen Georg sekiz kez kaçma girişiminde bulunmuşsa da başarılı olamamış, nihayet 1458'de azat edilerek özgürlüğüne kavuşmuş, Roma'ya gidip bir Dominikan manastırına girmiş ve rahip olmuştur. Georg bu manastırdaki rahipliği sırasında 1478'de, yani Türkiye'den dönüşünden yirmi yıl sonra yukarıda sözünü ettiğimiz eserini yazmış, böylece de hayatının yirmi yılını geçirdiği ikinci vatanına adeta yeniden dönmüştür. Kitabına aldığı iki Türkçe manzume ile Türkçeyi unutmadığını ispatlayan Georg 1502'de seksen yaşında Roma'da ölmüştür.

Şebeşli Georg'un kitabına aldığı iki Türkçe manzume eserin Urach baskısının 134-136. sayfalarındadır ve manzume şeklinde değil, nesir biçiminde yazılmıştır. Ancak, yazar musammat şeklinde yazılmış olan bu manzumeleri dize ortalarını ve sonlarını noktalayarak vermiştir. Georg'un "sermon" adını verdiği bu manzumelerin "Interpretacio sermonum predictorum in latino" başlığını taşıyan Latince yorumları da eserin 136. ve 137. sayfalarındadır.

Karl Foy'un bu manzumeleri bilim dünyasına tanıtan "Die ältesten osmanischen Transscriptionstexte in gothischen Lettern" başlıklı yazısı iki kısım halinde yayımlanmıştır. Yazısının 1901'de yayımlanan birinci kısmında, Foy, Avrupa'da Grek ve Latin harfleri ile basılmış ilk Türkçe eserlerden kısaca söz ettikten sonra Georg'un Tractatus'unu tanıtmış, yazar hakkında bilgiler verdikten sonra da Yunus imzasını taşıyan iki manzumenin incelenmesine geçmiştir.

Foy, yazısının inceleme kısmında önce manzumelerin eserde yazılmış oldukları şekli ile yazı çevrimlerini ve Latince çevirilerini vermiş daha sonra da bu manzumeleri tamir etmiştir. Alman Türkologu, bu kadarla da yetinmeyerek bu iki manzumenin tamir edilmiş metinlerini Arap harfleri ile de vermiştir. Foy'un bu ilk yazısı söz konusu manzumelerin Almanca çevirilerini ve manzumelerde geçen türlü kelimeleri yazım, yapı ve anlam bakımından inceleyip açıklayan notları da içermektedir.

Foy'un bu ilk yazısı dönemin Avrupalı Türkologları tarafından ilgi ile karşılanmış, Houtsma, Johannes Mardtmann ve Martin Hartmann gibi bilginler bu manzumeler hakkında Foy'a görüşlerini bildirmişler ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Foy bu eleştirileri de dikkate alarak bir yıl sonra, yani 1902'de, yazısının ikinci kısmını yayımlamıştır[4]. Birinci yazısında söz konusu manzumelerin *Fâilâtün fâilün* ölçüsü ile, yani aruzla yazılmış olduğunu ileri süren Foy, ikinci ya-

4 Karl Foy, "Die ältesten osmanichen Transcriptionstexte in gothischen Lettern: II", *MSOS,* c. 5, Berlin 1902: 233-293.

zısında görüş değiştirmiş ve bu manzumelerin *parmak hesâbı* ile, yani hece ölçüsü ile ve bu ölçünün 8'li kalıbı ile yazılmış olduğunu söylemiştir (s. 235).

Manzumelerin tamirine gelince Foy birinci yazısında yanlış okuduğu bazı yerleri ikinci yazısında düzeltmiş ise de (örneğin birinci manzumedeki *Aldāma maladauuara* dizesini *Aldanmamalı adamlara* okumuş iken daha sonra bunu *Aldanma mala davvara* şeklinde düzeltmiştir) birçok yanlış okumaları ikinci yazısında da düzeltmeden bırakmıştır. Ayrıca ikinci yazısında bu manzumelerin hece ölçüsünün 8'li kalıbı ile yazılmış olduğunu söylediği halde ikinci manzumedeki birçok dizeyi 7 heceli olarak okumuş, yani metni tamir edememiştir.

Karl Foy'un yayınlarından vaktinde haberdar olan Fuat Köprülü bu iki manzumeyi "*transcription*'da lüzum gördüğümüz biraz değişiklikle" kaydı ile yeniden yayımlamıştır[5]. Ancak Fuat Köprülü'nün "değişiklikler"i birkaç önemsiz yazı çevrimi veya okuyuş farkından ileri gitmemiş, manzumelerdeki okuma yanlışları ile ölçü düşüklükleri düzeltilmeden, olduğu gibi bırakılmıştır.

Ülkemizde Türk dili ve edebiyatı tarihi bakımından son derece önemli olan Gotik harfli bu iki Yunus manzumesini ele alıp inceleyen başka bir araştırıcı çıkmamıştır. Birkaç yıl öncesinden başlayarak bu manzumeler üzerinde çalışmakta iken uzun süreden beri Türk üniversitelerinde öğretim üyeliği yapan Prof. Dr. Wilfried Buch'un Macar Georg ve eseri üzerine Türkiye'de Almanca olarak bir makale yayımlamış olduğunu öğrendim[6]. Beni Prof. Buch'un yazısından haberdar eden ve hala Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Dr. Reinhard Klukoff bana Tractatus'un 1480'de Roma'da basılan nüshasındaki Yunus manzumelerinin fotokopilerini de vermek lütfunda bulundu. Burada kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Tractatus'un Roma baskısı, manzumelerden anlaşıldığına göre, Foy'un kullandığı Urach baskılarından daha dikkatli ve daha itinalıdır. Foy'un göremediği bu baskıda Yunus'un manzumeleri nesir şeklinde değil de her dizesi ayrı bir satır halinde, yani musammat şeklinde yayımlanmıştır. Manzumelerin metninde de iki baskı arasında bazı farklar vardır. Örneğin Urach baskısındaki *czusteri* yerine

---

5 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* İstanbul 1919, İkinci basım: Ankara 1966: 246.

6 Prof. Dr. Wilfried Buch, "Zwei alttürkische Gedichte kehren heim 'Zu einem europaischen Türkei-Bericht des 15. Jahrhunderts'", *Newspot,* 3 August 1984.

Prof. W. Buch bana aynı konuda yazdığı ve aynı gazetede yayımlanacak olan "Autobiographische Notizen Georgs von Hungarn (1422-1502): Zweite Heimat Türkei" başlıklı yazısının bir kopyasını da vermek lûtfunda bulundu. Burada pek çok yararlandığım her iki yazısı için kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Roma baskısında daha doğru olarak *czusleri*, yani *süzleri* (sözleri) yazılmıştır. Bunun gibi, Urach baskısındaki *moriffer* (ma'rifet), Roma baskısında *t* ile *moriffet* şeklindedir. Ayrıca Urach baskılarında *cziaczar* şeklinde yanlış yazılmış olan kelime, Roma baskısında doğru olarak *cziaczat* (siyasat) şeklinde dizilmiştir. Bunlar dışındaki farklar daha çok yazımla ilgilidir. Hece ve kelime sonlarındaki *n* ve *m* sesleri, Urach baskısında kendilerinden önceki ünlü harflerinin üzerine düz bir çizgi çekilmek suretiyle gösterilmişken, Roma baskısında böyle kısaltmalara başvurulmamış ve bu sesler *n* ve *m* harfleri ile yazılmıştır: Urach *Aldāma*=Roma *Aldanma*, Urach *Gēdizci*=Roma *Gendiczi* (kendisi), Urach *Bilmeczē*=Roma *bilmeczem* (bilmezem) vb. vb. gibi. İki baskı arasındaki bir fark da Yunus adının yazımında görülmektedir. Urach baskısında bu ad *Jon'* ve *Yon'* şeklinde kısaltılarak yazıldığı halde, Roma baskısında *Jonus* ve *Yonus* tarzında tam olarak yazılmıştır.

I. Manzume

1. Caffil olma aths goesingi, halinga bak oeleni gore,
   Ruenelit itma doeniede[1], yasuclerung deleni[2] goer.
2. Nitscheler yatir duessuebeni, gir nulan tstheyan uessuebeni[3],
   Czuemuekleri tsassabeni, tsthuerrybeni olam guer.
3 Kym ach iduep kilir zari, kuenethdur ellinde vuari[4],
   Gutsthmisth yatir kari giri, miczkynueri[5] guueleni goer.
4. Czorma hallynkymczene[6] vuarma[7] yeramanczine,
   Kymzini[8] goefdeczini, vulsub[9] gyeni[10] iulani goer.
5 Hane mehenimet[11] mustafa, huekym[12] itti kaftan kaffa,
   Doenne kyme[13] kildi baffa, aldaniben galani goer.
6 Aldanma maladauuara, kulukeyla haka yar,
   Seugile bile vuara[14] baki iotasch[15] olani goer.
7 Jonus[16] bii czusleri[17] tsattar, halka moriffet[18] satar,
   Gendiczine[19] hadar duttar, czolediği ialani goer.

1. Roma: doennede
2. Urach: delem
3. Urach: vessuebeni
4. Roma: vvari
5. Roma: myzkynueri

6. Urach: hallynkynczene
7. Roma: uuarma
8. Urach: kymczini
9. Roma: uulsub
10. Urach: gyeni
11. Roma: mehenlmet
12. Urach: huekym
13. Urach: kyme
14. Roma: uuara
15. Roma: iotasth
16. Roma: Jon'
17. Urach: czusteri
18. Urach: moriffer
19. Urach: gediczine

Manzumenin Onarımı

A. Georg'un şivesi ile

1. Kāfil olma aç gözingi, hālinga bak öleni gör.
   Kürilik itma dönyede, yazuklerung dileni gör.
2. Niçeler yatir düşşübeni, girm ilan çeyan üşşübeni
   Sümükleri çaşşabeni, çürübeni olani gör.
3. Kim ah idüp kilir zāri, küneh-dur elinde vāri,
   Güçmiş yatir kara yiri, miskinneri güleni gör.
4. Sorma hālin kim(i)sine, varma ıra(h)mansi(zi)ne,
   Kim isine göfdesine, vulşup yeni yulani gör.
5. Hani Mehemmet Mustafā, hükim itti Kaftan Kafa,
   Dönne kime kıldı bafā, aldaniben galani gör.
6. Aldanma mala davara, kul(l)luk eyla Hak(k)a yar(a),
   Sevi-yile bile vara, bāki yol(l)taş olani gör.
7. Yonus bu süzleri çatar, halka mo(a)rifet satar,
   Gendisi ne hadar dutar, soledigi yalani gör.

B. XIII. Yüzyıl edebî Türkçesi ile

1. Gāfil olma aç gözüngi, hâluña bak öleni gör,
   Kürelik etme dünyede, yazuklaruñ dileni gör.
2. Niçe yatur düşübeni, ılan çayan üşübeni,
   Süñükleri çağşabanı, çüriyüben ulanı gör.
3. Kimi âh idüp kılur zârî, günehdür elinde vârı,
   Göçmiş yatur kara yiri, miskinleri güleni gör.
4. Sorma hâlın kimisine, varma ıra(h)mansuzına,
   Kim isine gövdesine, ulşup yeñi yolanı gör.
5. Kanı Muhammed Mustafâ, hüküm itti Kaftan Kafa,
   Dünye kime kıldı vefâ, aldanuban kalanı gör.
6. Aldanma mala davara, kulluk eyle Hakk'a yara
   Sevi-yile bile vara, bâkî yoldaş olanı gör.
7. Yûnus bu sözleri çatar, halka maarifet satar,
   Kendüsi ne kadar dutar, söyledüği yalanı gör.

Açıklamalar

I-1. *Kürelik.* Eserin Urach baskıları ile Roma baskısında *Ruenelit* biçiminde yazılmış olan bu kelimeyi Foy daha birinci yazısında *Kütilik* "kötülük" okumuştu (Foy I, 251). Gotik yazıda büyük *K* ve *R* harfleri birbirine çok benzer; bu nedenle karıştırılmaları kolaydır. Foy'un ikinci yazısından öğrendiğimize göre Houtsma'nın elindeki nüshada bu kelime *K* ile *Kuenelit* şeklinde imiş (Foy II, 252). Gotik yazıda *n* ile *t*'nin karıştırılmaları olasılığı yok ise de, ben de, manzumenin bu ilk kelimesinin Foy gibi *Küetelik*, yani *Kütilik*, yerine bir yazım yanlışı olduğu kanısında idim (bk. *Gösteri,* Ağustos 1986, s. 23). Ancak aradan geçen zaman içinde fikrimi değiştirmiş bulunuyorum. Manzumenin bu ilk kelimesi bence *Kürelik* "taşkınlık, azgınlık" yerine bir yazım yanlışıdır!

I-1. *dileni.* Böyle okuduğumuz kelime eserin Urach baskılarında *delem* Roma baskısında ise açıkça *deleni* şeklindedir. Latin yazısında *ni* harflerinin *m* harfine benzetilmesi, eğer *i* harfinin noktası konulmamışsa veya seçilemiyorsa, çok kolaydır.

Foy bu kelimeyi gerek birinci gerekse ikinci yazısında *beleni* yerine bir yazım yanlışı kabul etmiş ve kelimeyi *bileni* okumuştur. Latin yazısında *b* ve *d* harflerinin birbirine karıştırılması zordur. Bu nedenle ben *deleni* kelimesini doğru kabul ediyor ve kelimeyi *dileni* okuyorum.

Foy'un birinci yazısı üzerine eleştiride bulunan Houtsma da bu kelimenin kendi nüshasında *deleni* şeklinde olduğunu söyleyerek bunun *dile-* fiilinin bir şekli olması gerektiğini ileri sürmüş, görüşünü savunmak için de *suçın dile-* "um Verzeihung bitten" deyimini kanıt göstermiştir (Foy II, 254). Bu görüşü eleştiren Foy kelime *dile-* fiilinden gelseydi *dilen* değil *dileyen* olurdu demiş, ayrıca o takdirde dizenin ikinci *parçasında yazuklerung* değil *yazuklerin* şeklinin bulunması gerektiğini ileri sürmüştür (Foy II, 254).

Hemen belirteyim ki Foy'un bu itirazları kabul edilemez. Bir kez, *deleni* yani *dileni* kelimesi burada sıfat-fiil değil fakat *dilen-* fiilinden *-i*'li zarf-fiildir: *dilen-i gör* "hemen dileniver, dilenmeye bak". İkinci olarak, dizedeki *yazuklerung* kelimesi eksiz akuzatif halindedir ve gramer bakımından uygundur: *yazuklerung dileni gör* "günahların için (Tanrıdan af) dilenmeye bak!".

Fuat Köprülü Foy'un *bileni* okuduğu kelimeyi *dileni* olarak düzeltmiş ise de bundan önceki *yazuklerung* kelimesini *yazukların* şekline sokmakla yanılmıştır. Yukarıda da belirttiğim gibi*, yazuklerung* kelimesi eksiz akuzatif halindedir ve doğrudur.

I-2. *düşşübeni.* Foy, bu kelimeyi, bütün nüshalarda *duessuebeni* şeklinde yazılmış olduğu halde, *düşşüben* okumuştur. Foy'un kelimeyi ölçü gereği bu şekilde kısalttığı anlaşılıyor. Ancak, bu durumda bununla uyak oluşturan kelimeleri de *-ben* eki ile okumak gerekir ki bu okuyuş bütün beytin ölçüsünü bozar.

I-2. *girm ılan çeyan üşşübeni.* Foy ikinci kelimeyi *ilan* "yılan" okuyor. Bence bu kelime *ilen* "ile" kelimesinin ilk kelime olan *girm* (Farsça *kirm* "böcek") kelimesinin etkisi ile *i*'si yuvarlaklaşmış şekli de olabilir. Ancak, parçada yine de bir hece fazladır. Foy, parçayı *girm ilan çeyan üşşüben* şekline sokarak ölçüyü düzeltmiştir. Ancak, yukarıda da belirtmiş olduğum gibi son kelimeyi, uyak gereği, *üşübeni* okumak zorundayız. Bence bu parça *girm* kelimesi atılarak *ılan çayan üşübeni* şeklinde düzeltilebilir. Yunus'un şiirlerinde *girm* kelimesi hiç geçmez. Buna karşılık *ılan çayan* deyimine sıkça rastlanır:

Beş karış bezdürür tonum, ılan çayan yiye tenüm,
Yıl geçe obrıla sinüm, unıdılup kalam bir gün.

I-2. *Sümükleri çaşşabeni.* Foy bu parçayı önce *Sümüklere çapişüben*, ikinci yazısında da *Sümüklere çöküşşüben* şeklinde okumuş ve parçayı "(und) lassen sich in Massen auf die Knochen nieder", yani "(ve) kemiklerin üzerine kendilerini yığın halinde bırakıp" şeklinde tercüme etmiştir (II, 250). Köprülü de Foy'un okuyuşunu kabul ederek parçayı *Sümüklere çöküşüben* şeklinde almıştır (s. 246).

Hemen belirtelim ki Foy bu parçayı anlamamıştır. Bir kez ilk kelime *sümüklere* değil, *sümükleri* "kemikleri" olacaktır; çünkü kelime açıkça *czuemuekleri* şeklinde yazılmıştır.

İkinci kelimeye gelince bu ne *çapişüben* ne de *çöküşşüben* okunabilir.

Bütün nüshalarda *tsassabeni* şeklinde yazılmış olan bu kelime ancak *çaşşabeni* okunabilir. Bu kelime, bence, Eski Anadolu Türkçesinde sıkça geçen *çahşa-* "sarsılıp gevşemek, yerinden oynamak" fiilinin *-beni* ekli zarf şeklidir. Bu fiil ilk olarak MK'da geçer: *çaḫşa-* "çağıl çuğul etmek, (takılan süs eşyası) ses vermek" (III, 286). Fiil Eski Anadolu Türkçesinde bu anlamda kullanıldığı gibi, "sarsılıp gevşemek, yerinden oynamak" anlamında da geçer: *Esāsı çaḫşamışdur bu binānuñ* (*TS* II, 794: *Hikmetname,* XV. yüzyıl), *çağşak* "eklem yeri çok oynak, gevşek" (*TS* II, 793). Eski Anadolu Türkçesinde bu fiilin *kaḫşa-* şekli de vardır: *Süñügi kaḫşamış, beli bükülmiş* (*TS* IV, 2163), Bu veriler karşısında dizenin bu parçasındaki deyimin *süñükleri çaḫşa-* "kemikleri yerinden oynamak, kopmak, dağılmak" deyimi olduğundan şüphe edilemez. Böylece metindeki *çaşşabeni* şekli daha eski ve aslî bir *çaḫşabeni* veya *çağşabeni* şeklinden gelişmiş olmalıdır.

I-2. *çüribeni olanı gör.* Foy, bu parçayı önce *çürriben bozilani gör* (I, 248), daha sonra da *çürriben ovulani gör* şeklinde okumuştur (II, 247). Fuat Köprülü ise bu parçayı *çürüyen ovulanı gör* tarzında değiştirmiştir (s. 246).

Bütün nüshalarda *tsthuerrybeni* şeklinde yazılmış olan ilk kelime *çüribeni* veya *çürribeni* okunabilir. Ünlü ile biten *çüri-* fiilinin *-übeni* ekli zarf şekli Eski Anadolu Türkçesinde *çüriyübeni* olmalıydı; çünkü Eski Türkçe *-p* ve bunun türevi olan *–pan/-pen* eki Eski Anadolu Türkçesinde kendinden önceki bağlama ünlüsü ile birlikte *-up/-üp* ve *-uban/-üben* şekillerini kazanmıştı: *başla-y-up, bekle-y-üp, ağla-y-uban, eyle-y-üben* vb. Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesinde *-p* zarf-fiil ekinin ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine Eski Türkçede olduğu gibi, doğrudan doğruya eklendiği de görülür: *uğra-p, kayna-p, bağla-p esirge-p, di-p* (*TS VII: Ekler,* 240) vb. gibi. Söz konusu dize parçasında da, bir arkaizm olarak, *çüriyübeni* yerine *çüribeni* kelimesi kullanılmış olabilir.

İkinci kelimeye gelince, orijinal metinde *olani* şeklinde yazılmış olan bu kelime *ovulanı* okunamaz. Foy bu *ol-* şeklinin *ovul-* şeklinden büzülme ile meydana gelmiş olabileceğini düşünüyor (II. 256). Bu görüş kabul edilemez, çünkü onun "zerfallen", yani "ufalanmak, parçalanmak" diye çevirdiği fiil Eski Anadolu Türkçesinde *ovul-* değil, *uval-* şeklinde idi (*TS VI,* 4017).

Bence bu parçadaki *olanı* kelimesi "eprimek, eriyecek ve dağılacak hale gelmek, eskiyerek yıpranmak" anlamındaki *ul-* fiilinden *-an* eki ile türemiş sıfat-fiildir. *Ul-* fiili MK'da geçmektedir: *Et bışıp uldı* "Et pişerek epridi" (I, 169), *Ol*

eşiç içre et ulturdı "O, tencere içinde eti (pişirerek) epritti" (I, 223-224). Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre *ul-* fiili elbise ve benzeri şeylerin epriyip yıpranması için de kullanılır. Bu parçada, böylece *çüri-* fiili ile eş veya ona yakın anlamlı bir fiilin kullanılmış olduğunu görüyoruz. Esasen *Tractatus'un* yazarı bu parçanın çevirisinde "çürümek" anlamına gelen iki Latince fiil kullanmıştır: "Pleni omni putredine et fetore". Bu nedenle Foy'un yazarın *olani* kelimesini çevirmeden geçtiği yolundaki iddiası da geçersiz olmaktadır (II, 257).

Söz konusu fiil şeklinin burada *o* ile yazılmış olması da bir diyalekt özelliğidir. Çünkü *Yunus* adı da bütün nüshalarda *o* ile *Yonus* şeklinde yazılmıştır.

I-3. *Kim ah idüp kılır zāri.* Foy'da ve Köprülü'de bu şekilde olan dize *Kimi āh idüp kılır zāri* şeklinde düzeltilmelidir. İlk kelimenin gramer bakımından *kimi* olması gerekir. İkinci kelime ünlü ile başladığı için binişme olur ve dize *Kim'āh idüp kılır zāri* şeklinde okunacağı için ölçü bozulmaz.

I-3. *elinde.* Bütün nüshalarda *ellinde* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy, nedense, *alemde* okumuştur (II, 217). Köprülü de Foy'a uymuş ve kelimeyi *âlemde* olarak almıştır (s. 246). *Küneh-dur elinde varı* dizesi gramere ve bağlama uygun özlü bir deyiştir.

I-3. *kara yiri.* Eserde *kari giri* şeklinde yazılmış olan bu iki kelimeyi Foy hiç anlayamamış ve tamamıyla keyfî olarak *pir-i kari* (!) şekline sokmuştur. Foy'a göre ilk kelime Farsça *pîr,* ikinci kelime ise "Kur'an okuyan" anlamındaki Arapça *kārī* kelimesidir (I, 252).

Fuat Köprülü de, Foy'un etkisinde kalmış, ancak ondan biraz ayrılarak ibareyi *pîr u karı* şeklinde değiştirmiştir (s. 246).

Bence ne Foy'un ne de Köprülü'nün okuyuş veya düzeltmeleri doğrudur. İbare *kara yiri* olarak anlaşılmalıdır. Macar Georg *kara* kelimesini yanlış olarak *kari* yazmıştır. Georg Türkçe kelimelerdeki *y* sesini bazan *g* ile gösteriyor. Altıncı beytin ikinci dizesindeki *seuigile* yani *seviyile* "sevi ile, aşk ile" ibaresi buna kanıt olarak gösterilebilir. Sonuç olarak *Göçmiş yatur kara yiri* dizesi gramere ve metne uygun tam Türkçe, hattâ Yunus'ça bir söyleyiştir.

I-4. *Sorma halın kim(i)sine.* Bu dize parçasındaki sonuncu kelimeyi Foy *kimsesine* okumuş Köprülü de bu okuyuşu kabul etmiştir. Oysa *Sorma halin kimsesine* ibaresi Türkçe bakımından bozuktur. Son kelime *kimsesine* değil *kimisine* olmalıdır. Nitekim, bu kelime Roma baskısında *kymczene*, Urach baskılarında da *m* yerine *n* ile *kynczene* yazılmıştır. Bu yazım hiç şüphe yok ki, *kimisine* yerinedir.

I-4. *ıraman(si)sine.* Nüshalarda *yeramanszine* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy önce *yaramas suzine,* yani *yaramaz sözine* okumuş (I, 248), daha son-

ra ise bunu *eramanesine* tarzında değiştirmiştir (II, 247). Foy'a göre bu kelimenin aslı *râhib* kelimesinin çoğulu olan *rehâbine*'dir; kelime *r* ile başladığı için başına bir *i* veya *e* ünlüsü getirilmiş kelime içindeki *b* de, halk dilinde *bahâne*'ye *mahâne* denilmesi gibi, *m*'ye değiştirilmiştir. Fuat Köprülü de Foy'un bu ikinci görüşünü kabul etmiştir (s. 246).

Metnin Latince yorumunda bu kelime "cortrarium dicentibus" ibaresi ile karşılanmıştır (Foy 1, 246). Urach nüshalarında *yeramanszine,* Roma nüshasında *yeramanszine* şeklinde yazılmış olan bu kelimede baştaki *ye* harf grubu, büyük bir olasılıkla, *ı* ünlüsünü veya *yı* seslerini temsil etmektedir. Buna göre kelime *ıramansine* veya *yıramansine* okunabilir. Bu şekiller bir anlam ifade etmediğinden burada *-sine*'den önce bir *-si* hecesinin unutulmuş olduğunu düşünürsek kelimeyi *ıraman(si)sine* şeklinde tamir edebiliriz. Bu da pekala *ırahmansızına,* yani *rahmansuzına* "Allahsızına" yerine bir diyalekt söylenişi olarak kabul edilebilir. Dini öğretiye karşı olanlar *rehâbine* "rahipler" değil, *rahmansuz*'lar, yani Allahsızlardır. Yunus Emre *Varma ırahmansuzına* ibaresi ile "Allahsızlara gitme, onlann dediklerine inanma" demek istiyor. Türkçe olumsuz sıfat eki *–sız/-siz* ikinci manzumede *yaccassis,* yani *yakasiz* kelimesinde de *-sis* şeklinde *s* ile yazılmıştır.

I-4. *Kim isine.* Urach baskılarında *Kymczini,* Roma baskısında da *Kymczini* şeklinde yazılmış olan bu iki kelimeyi Foy önce *Kim isini(r),* daha sonra da *Kim isini* okumuş ve *isini* kelimesini *isin-* fiilinin *r*'si söylenişte düşmüş *-ir* ekli geniş zaman *şekli* saymıştır (II, 258). Fuat Köprülü de kelimeyi *ısını* şeklinde okumuştur (s. 246).

Bence bu kelime *isine* okunmalı ve *isin-* fiilinin *-e*'li geniş zamanı sayılmalıdır. Macar Georg kelime sonundaki *-e* ünlüsünü bunu izleyen *goifdeczini,* yani *göfdesine* kelimesinde de *i* ile yazmıştır. Dize parçası şöyle okunmalıdır: *Kim isine göfdesine* "Kim ısınır gövdesine?"

I-4. *Vulşup yeni yulanı gör.* Bu dize parçasını Foy önce *vullup giden insanı gör* şeklinde okumuş ve bunu "Ölüp giden insanı gör!" olarak açıklamıştır (I, 248). İkinci yazısında ise aynı parçayı *ullup giden yelani gör* tarzında okumuş ve "Dan dahingestorbenen Herkules schau an!" yani, "Ölüp giden Herkül'ü gör!" şeklinde tercüme etmiştir (II, 251). Foy'a göre *iulani* şeklinde'yazılmış olan üçüncü kelime *yelani* yerinedir ve bu da "güçlü insan, kahraman" analmındaki *yel* kelimesinin çoğuludur.

Fuat Köprülü ise bu dize parçasını *Alup giden yılanı gör* şekline sokmuştur (s. 246).

Foy ve Köprülü bu parçayı okuyamamış ve anlayamamışlardır. İlk kelime (Urach baskılarında *vulsub,* Roma baskısında *uulsub*) ancak *vulşup* okunabilir ki bu da başına *v* sesi eklenmiş *ulşup,* yani *uluşup*'tan başka bir şey değildir. İkinci kelime olan *gyeni* ise *yeni* okunmalı ve *yeng* "yen" kelimesinin akuzatif hali olarak anlaşılmalıdır. Üçüncü kelime de *yulani,* yani "yolanı" şeklinde anlaşılıp açıklanmalıdır. Türkçe *yol-* fiili Oğuz grubu dışındaki Türk dil ve lehçelerinde *yul-, cul-* şeklinde *u* iledir. Eski Anadolu Türkçesinde, Yunus'un dilinde de böyle olduğu ileri sürülebilir (krş. Oğuz grubu *boz-* öbür dil ve lehçeler *buz-*). Başka bir açıklama da Georg'un öğrendiği diyalektte (Edirne, yani Rumeli diyalekti) *o, ö* ünlülerinin daralmış olarak, yani *u* ve *ü* söylenmiş olmasıdır. Nitekim, *onda* kelimesi *vnda,* yani *unda* şeklinde geçmektedir. Buna göre söz konusu dize parçası *vulşup yeni yulani gör* okunmalı ve "uluşup yenlerini yolanları gör!" tarzında anlaşılmalıdır.

I-6. *Sevi-yile.* Orijinal metinde *Seuigile* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy yanlış olarak *sevig ile* okumuştur (I, 248; II, 247). Fuat Köprülü'de ise bu kelime ile başlayan dize parçası *Sevik eyle bile vara* şeklinde büsbütün yanlış ve anlamsızdır. Ancak, bu yanlışlık Köprülü'nün Arap harfli metnini yeni harflere çevirenlerce yapılmış olmalıdır. *Sevig* kelimesini *sevik, ile* kelimesini de *eyle* okumuşlar.

Georg'un *seuigile* şeklinde yazdığı kelime, daha doğrusu kelimeler, *seviyile* tarzında okunmalıdır. Eski Türkçe *sewig* kelimesi Yunus'ta ve bütün Eski Anadolu Türkçesinde *sevi* veya *sevü* şeklindedir. Kelimenin son iki hecesi ise buna *y* sesi ile bağlanan *ile* kelimesinden başka bir şey değildir: *Sevi-yile bile vara* "(Allah) sevgisi ile beraber gider/gidecektir".

I-7. *mo(a)rifet.* Urach baskılarında *moriffer* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy birinci *yazısında morifler* (I, 248), ikinci yazısında ise *moarifler* tarzında okumuştur (II, 247). Köprülü de Foy'un bu okuyuşunu kabul etmiş ve kelimeyi *maârifler* şeklinde yazmıştır (s. 246).

Söz konusu kelime Roma baskısında *t* ile *moriffet* şeklindedir. Bence bu kelime Arapça *maᶜrifet* kelimesidir. Ancak, ölçü gereği ve *ayın* nedeniyle burada *maᶜarifet* (*m*'nin yuvarlaklaştırıcı etkisi ile de *moᶜarifet*) şeklinde dört heceli okunacaktır: *halka moʿ(a)rifet satar.*

II. Manzume

1 Janar itschim goner osim, ben oelim[1] angitstac,
Olim endestherczin hosth, vululara[2] danitsthag.

2. Oliczeris belli bean, gisli[3] itsthimis olor ean,
   Tenesthir ustine[4] konp, halk vnginde iuunitsthad[5].
3 Hitsch bilmeczem[6] ben nitge idem[7], hāke ianna[8] czaffaridem[9],
   Yaccassis don geemgidem[10], baschsis atta binnitstheg.
4. Gelle banga[11] kauum[12] gardasth, ola czimdegi ioltasth,
   Kim olaczar banga[13] haltasth, ben czinindo[14] egalitsthag.
5. Galam[15] ben amalimla, hernitgeczii halimla,
   Gide kauum[16] guule guele, efden ianga donitstheg.
6. Sanga aidirem ai passa, nelergelliczor bassa,
   Kiming icziden[17] bagir pissche, kim schraba kanitsthag.
7. Yarrin[18] cziaczat[19] gurla, tschumla galeik derle
   Kime mir czeuuan[20] herle, kiming icziden[21] ianitschag[22].
8. Amal vuer vnda tsthoap, amalsisa olor hedep,
   Schol hisschia[23] olmacz hezzep, bunda azat olitsthag.
9. Yonus[24] emdi kil iarak vtanmeaczin dogri bak,
   Tschumla galeik derle, atli atila[25] czaiitlitschag[26].

1. Urach: oel̄ī
2. Roma: uulular̄a
3. Urach: gissi
4. Urach: vstine
5. Urach: iuūtsthad
6. Urach: bilmeczē
7. Urach: idē
8. Urach: iāna
9. Urach: czaffaridē
10. Urach: geemgidē
11. Urach: bāga
12. Urach: kauū
13. Urach: bāga
14. Urach: cziñ̄nde
15. Urach: galā

16. Urach: kauū
17. Urach: iczidem
18. Urach: yarrin
19. Urach: cziaczar
20. Urach: czeūuā
21. Urach: iczidē
22. Urach: iātschag
23. Urach: gisschia
24. Urach: yon'
25. Urach: atilia
26. Urach: czaitlitschag

Manzumenin Onarımı

Georg'un şivesi ile

1. Yanar içim goner ozim, ben ölim(imi) angiçag,
   Olim endeşesi ne hoş vululara dani(şi)çag.
2. Oliseriz belli beyan, gizli içimiz olor eyan,
   Teneşir ustine kon(u)p halk unginde yuvuniçag.
3. Hiç bilmezem ben nice idem, hankı yana safar idem,
   Yakasız don geyem gidem, başsiz ata bini(şi)çeg.
4. Gele banga kavum gardaş, ola si(ne) degi yoltaş,
   Kim olasar banga haltaş, ben sinimde gali(şi)çag.
5. Galam ben āmālim(i)la, her nicesi hālim(i)la,
   Gide kavum güle güle, efden yanga doni(şi)çeg.
6. Sanga aydirem ay paşa, neler geliser(dur) başa,
   Kimi isiden bagır pişe, kim ş(e)raba kani(şi)çag.
7. Yarın siyāsat gur(i)la, çumla galeyik der(i)le,
   Kim emir sey(e)van birle, kim isiden yani(şi)çag.
8. Amal ver(e) unda ço(v)ap, amalsiza olor hedep,
   Sol gişiya olmas hezep, bunda azat oli(şi) çag.
9. Yonus emdi (sen) kıl yarak, utanmeyasin dogri bak,
   Çumla galeyik dir(i)le, atli ati(y)la sayliçag.

XIII. yüzyıl edebî Türkçesi ile

1. Yanar içüm göyner özüm, ben ölüm(ümi) añıcak,
   Ölüm endîşesi ne hoş, ululara danı(şı)cak.
2. Öliserüz bellü beyân, gizlü içümüz olur ayân
   Teneşür üstine kon(u)p, halk öñinde yuvunıcak.
3. Hiç bilmezem ben nice idem, kangı yana sefer idem,
   Yakasuz don geyem gidem, başsuz ata bini(şi)cek.
4. Gele baña kavum kardaş, ola si(ne) degi(n) yoldaş,
   Kim olısar baña haldaş, ben sinümde kalı(şı)cak.
5. Kalam ben âmâlum(ı)la, her nicesi hâlum(ı)la,
   Gide kavum güle güle, evden yaña döni(şi)cek.
6. Saña eydürem ey paşa, neler geliser(dür) başa,
   Kimi isiden bağrı pişe, kim ş(a)râba kanı(şı)cak.
7. Yarın siyâset kur(ı)la, cümle halâyık dir(i)le,
   Kim(i) emir sây(e)vân birle kimi isiden yanı(şı)cak.
8. Amal vir(e) anda cevâb, amalsuza olur itâb,
   Şol kişiye olmaz azâb, bunda âzâd olu(şı)cak.
9. Yûnus imdi (sen) kıl yarak, utanmayasın doğrı bak,
   Cümle halâyık dir(i)le, adlu adı(y)la saylıcak.

Açıklamalar

II-1. *göyner.* Orijinal metinde *goner* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy önce *doner* (döner) okumuş (Foy I, 249), daha sonra bunu *goner,* yani *göner* "yanar" olarak düzeltmiştir (Foy II, 248, 261-262). Köprülü de kelimeyi *göner* olarak bırakmıştır (s. 246).

Eski Türkçe *köń-* "yanmak" fiili Eski Anadolu Türkçesinde daima *göyün-* şeklinde geçer (krş. Eski Türkçe *koń,* fakat Türkçe *koyun*). Bu fiil, Yunus'ta da daima *göyün-* biçiminde iki hecelidir. Georg'un kelimeyi *goner* biçiminde yazması onu *göyner* okumamıza engel değildir; çünkü o *söyledügi* kelimesini de *soledigi* şeklinde yazmıştır.

Fiilin geniş zaman şekline gelince, bu genellikle *göynür* olmakla birlikte bazı metinlerde *-er* ile *göyner* biçiminde de geçer (bk. TS).

II- I. *ölüm(ümi).* Urach baskılarında *oelī* (=*ölim*), Roma baskısında ise *oelim* biçiminde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *ölimi* okumuştur (I, 249; II, 248). Fuat Köprülü de Foy'un bu okuyuşunu kabul etmiştir (a.y.). Ne var ki kelime böyle

okunursa ölçü bozulmakta, bir hece eksik olmaktadır. Bence, Georg burada ard arda gelen iki *mi* hecesi yüzünden yanlışlık yapmış ve *oelimimi* yerine *oelim* (veya *oelî*) yazmıştır.

II-I. *danı(şı)cak.* Urach baskılarında *dantsthag,* Roma baskısında ise *danitsthag* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *dañicag* okumuştur (a. y.) Köprülü de kelimeyi düzeltmemiş, Foy'un bu okuyuşunu kabul etmiştir (a.y.) Oysa, böyle kabul edildiğinde ölçü bir hece eksik kalmakta ve bozulmaktadır. Ayrıca ve çok daha önemli olarak, Foy bu kelimeyi *dan-* "şaşmak, hayret etmek" fiili sanmakla yanılgıya düşmüştür. Bu fiil *dan-* değil, "müşavere etmek, akıl danışmak, sormak" anlamındaki *danış-* fiilidir.

Georg Türkçe *ç* sesini genellikle *tsth* harfleri ile yazıyor. Bu nedenle *danitsthag* kelimesi ancak *daniçak* okunabilir. Ancak, bence burada *-çak* hecesinden önceki *şı* hecesi yutulmuş veya unutulmuş ve kelime bir hece eksik yazılmıştır. Bu hece yutulması *danışıcak* şeklinde *ş*'den sonraki *ı* ünlüsünün söylenişte düşmesi ile meydana gelmiş olmalıdır. Böylece *kelime* içinde *ş* ve *ç* sesleri bir araya gelmiş ve Georg bu iki sesi *ç* için kullandığı *tsth* harf dizisi ile yazmıştır.

II-2. *gizli,* Foy, Urach nüshalarında *gissi* şeklinde yazılmış olan kelimeyi *gişşi* yani *kişi, itsthimis* şeklinde yazılmış olan kelimeyi de *geçmiş* okumuş, daha doğrusu bunu *geçmiş* yerine bir yazım yanlışı saymıştır (II, 248). Fuat Köprülü de *ilk* kelimeyi *kişi* ikincisini ise *göçmüş* (?!) okumuştur (s. 246).

Bence ikinci kelime ne *geçmiş* ne de *göçmüş* okunabilir. Bir kez kelimenin başında *g* harfi yoktur. Sonra, bundan daha önemli olarak, Georg'un yazı çevrimi sisteminde *kelime* sonundaki *s* harfi sadece *z* sesini temsil eder: *oliczeris* (öliseriz), *yaccassis* (yakasiz), *baschsis* (başsiz) vb. Buna karşılık, Georg, kelime sonundaki *ş* sesini daima *sth* harf dizisi ile yazmıştır: *gutsthmisth* (güçmiş), *hosth* (hoş), *gardasth* (gardaş) *ioltasth* (yoltaş), *haltasth* (haltaş).

Foy ve ona uyarak Köprülü, dize parçası sonundaki *ean* kelimesini de *oan* şeklinde yanlış okumuşlardır. Urach baskılarında *eā,* Roma baskısında da *ean* şeklinde yazılmış olan bu kelime ancak *eyan*, yani *ayân* okunabilir.

Bu düşüncelerin ışığı altında ben ilk iki kelimeyi *gizli içimiz* okuyorum. Esasen Roma baskısında birinci kelime açıkça *gisli*, yani *gizli* şeklindedir. Böylece *gizli içimiz olor eyan* anlamlı bir dize parçası olur: "Gizli içimiz aşikâr olur".

II-2. *kon(u)p.* Orijinal metinde *konp* şeklinde *u' suz* yazılmış olan bu kelimeyi Foy her halde uyak gereği *konan* okumuştur. Fuat Köprülü de aynı sebeple Foy'un bu okuyuşunu kabul etmiştir. Bence bu okuyuş doğru olamaz; çünkü böyle okunduğu takdirde söz dizimi ve cümle yapısı bozulmaktadır. Burada sıfat-fiile

değil, zarf-fiile ihtiyaç vardır. Söz konusu kelime, bu nedenle, ancak *kon(u)p* olabilir.

II-2. *yuvunıcak.* Urach baskılarında *iuūtsthad,* Roma baskısında da *iuunitshad* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy*, yunuçag*, Fuat Köprülü de *yuniçag* okumuştur. Kelime sonundaki *d* harfinin *g* yerine bir yazım veya dizgi yanlışı olduğu kesindir. Ancak *-ıcak* ekli bu fiilin gövdesi *yun-* okunamaz; bu gövde *yuvun-* veya *yuyun-* okunabilir. "Yıkanmak" anlamındaki bu fiilin Eski Anadolu Türkçesinde *yun-* şekli yanında *yuvun-*, *yuvın-* ve *yuyun-* şekilleri de vardır. Ayrıca, kelime *yunıcak* okunursa bir hece eksik olur ve ölçü bozulur.

II-3. *bini(şi)cek.* Orijinal metinde *binnitstheg* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *binniçeg*, yani *biniçek,* Köprülü de *binicek* okumuştur. Ancak bu takdirde dize bir hece eksik olmakta ve ölçü bozulmaktadır.

Bence, ilk beyitteki *danitsthag* kelimesinde olduğu gibi, burada da bir hece yutulması vardır. Georg*, binişicek* kelimesini *ş*'den sonraki *i* ünlüsünü düşürerek *binişçek* tarzında hatırlamış ve kelimeyi dört yerine üç heceli olarak yazmıştır.

II-4. *kavum.* Urach baskılarında *kauū,* Roma baskısında da *kauum* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy, nedense, *kamu* okumuştur. Fuat Köprülü de Foy'un bu okuyuşunu kabul etmiştir. Bu okuyuş kabul edilemez. *Kauū* = *kauum* şeklinde yazılmış olan bu kelime ancak *kavum* okunabilir.

II-4. *sine degin.* Orijinal metinde *czimdegi* şeklinde yazılmış olan bu kelimeleri Foy, doğru olarak, *sine degi* okumuştur. Köprülü de bunu kabul etmiştir. Ancak Köprülü'nün metnini yeni yazıya çevirenler bu iki kelimeyi *sînedeki* (!) şeklinde yanlış okumuşlardır (s. 246).

Urach ve Roma baskılarında *m* olarak dizilmiş olan harf aslında *ni* iken *m*'ye benzetilmiş ve öyle dizilmiş olabilir. Georg kelime sonundaki *e* ünlüsünü bazan *i* yazıyor: *Kymczini goefdeczini* = *Kim isine göfdesine* vb. gibi. Burada da *czine* yerine *czini* yazmış olabilir.

Bundan daha önemli bir nokta *degin* "kadar" kelimesinin *degi* şeklinde yani *n*'siz yazılmış olmasıdır. Bu kelime Eski Anadolu Türkçesinde daima *degin* şeklindedir. Georg burada ya kelime sonundaki *n*'yi unutmuş ya da kelimeyi *deg,* (=*degin*) şeklinde yazmış, dizgide *i* harfinin üzerindeki çizgi konulmamıştır.

II-4. *olısar.* Orijinal metinde *olaczar* (olasar) şeklindedir. Burada bir dizgi yanlışı söz konusu olabilir: *ı* veya *i* yerine *a* dizilmiştir. (krş. *oliczeris* = *oliseriz*).

II-5. *kalı(şı)cak.* Orijinaı metinde *egalitsthag* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *galiçağ,* Köprülü de *kalıçag* okumuştur. Bu durumda dizede bir hece eksik olmakta ve ölçü bozulmaktadır. Bence uyağı oluşturan bu kelime de,

danı(şı)cak, bini(şi)cek, döni(şi)cek, kanı(şı)cak, yanı(şı)cak ve *olı(şı)cak* kelimeleri gibi, *kalı(şı)cak* yerine eksik yazım sayılmalıdır.

II-5. *amalım(ı)la, halım(ı)la.* Nüshalarda *amalımla* ve *halimla* şekillerinde yazılmış olan bu kelimeler böyle okunduğunda dize parçaları birer hece eksik olmakta, ölçü bozulmaktadır. Nitekim, Foy da bunun farkına varmış ve söz konusu kelimeleri *amalim ile* ve *halim ile* tarzında okumuştur (II, 248).

Ancak Foy ilk kelimeyi Arapça *aᶜmâl* değil de, bunun tekili *ᶜamel* sanmakla yanılmıştır. Foy'un birinci yazısı üzerine Mordtmann bu kelimenin Arapça *ᶜamel*'in çoğulu *aᶜmâl* olacağını ileri sürmüş ise de Foy bunu kabul etmemiş ve bu kelimenin *ᶜamel*'in uyuma girmiş şekli olduğu görüşünü savunmuştur (II, 265). Bence sorunun çözümü bununla uyak oluşturan *halım(ı)la* kelimesindedir. Bu kelimenin ilk hecesindeki *a* uzun olduğuna, yani kelime *hālım(ı)la* tarzında okunmak gerektiğine göre, söz konusu kelime de ancak *aᶜmālım(ı)la* olabilir.

II-5. *her nicesi.* Nüshalarda *hernitgeczii* şeklinde bitişik yazılmış olan bu kelimeleri Foy, nedense, *her nice ise* tarzında okumuştur (II, 248). Köprülü de bu ibareyi *her niceyse* okuyarak Foy'a uymuştur (s. 246). Bence ibareyi yazıldığı gibi, yani *her nicesi* tarzında okumak gerekir.

II-5. *kavum.* Urach nüshalarında *kauū,* Roma baskısında ise *kauum* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi, Foy, dördüncü beyitte olduğu gibi, yine *kamu* okumuştur (II, 248). Köprülü de bu yanlış okumayı kabul etmiştir.

II-5. *döni(şi)cek.* Nüshalarda *donitstheg* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *doniçeg,* yani *döniçek* okumuştur (II, 248). Köprülü ise *dönicek* şeklini yeğlemiştir (s. 246).

Yine ölçü ve uyak gereği bu kelimeyi *dönişicek* olarak tasarlamak zorundayız.

II-6. *geliser(dür).* Nüshalarda *gelliczor* biçiminde yazılmış olan bu kelimenin son hecesindeki *o* harfinin *e* yerine bir yazım veya dizgi yanlışı olduğu kesindir. Foy bunu *gelliser* okumuş, Köprülü ise *geliser(dur)* tarzında düzeltmiştir. Ölçü gereği kelimeyi *geliser(dür)* şeklinde onarmak gerekir.

II-6. *Kimi isiden bagrı pişe* (*Kim'isiden...*). İlk kelime nüshalarda *Kiming*'dir. Üçüncü kelime de *bagir* şeklinde yazılmıştır. Bence dizenin bu ilk parçası düzeltiğimiz şekilde olmalıdır.

II-6. *kanı(şı)cak.* Nüshalarda *kanitsthag* şeklinde yazılmış olan bu kelime de ölçü ve uyak gereği, *kanışıcak* olarak anlaşılmalıdır. Foy'da *kaniçag,* Köprülü'de *kanıçag.*

II-7. *siyasat.* Urach baskılarında *cziaczar* şeklinde yazılmış olan bu kelimeyi Foy *sayısar* okumuş ve bunun *sayılısar* yerine bir yazım yanlışı olduğunu dü-

şünmüştür (I, 254). Köprülü de bunu kabul etmiştir. Roma baskısında kelimenin son harfi açık olarak *t*'dir. Kelime, hiç şüphesiz, Arapça *siyâset*'ten başka bir şey değildir. Ancak son hece uyuma girmiş ve *siyasat* biçimini almıştır.

II-7. *kur(ı)la. Siyasal* kelimesinden sonra gelen kelime Urach nüshalarında *guria,* Roma nüshasında ise açıkça *gurla* şeklinde dizilmiştir. Foy bu kelimedeki *g* harfinin *d* yerine yanlış dizildiğini, kelimenin *durla(r),* yani "dırlar" olması gerektiğini ileri sürmüştür. Köprülü de bu kelimeyi *durle* olarak yazmıştır.

Bence, Gotik yazıda *d* harfinin *g* ile karıştırılması söz konusu olamaz. İlk kelime *siyasat* olduğuna göre *gurla* kelimesi *gur(ı)la,* yani *kur(ı)la* "kurulacak"'kelimesinden başka bir şey olamaz. *Siyâset kurıla* ibaresi burada "adalet kurulacak" anlamınadır.

II-7. *Cümle halâyık der(i)le.* Foy ilk kelimeyi *çumla* okumuş, dize parçasının son kelimesini ise, *derle* şeklinde yazılmış olduğu halde, *dirilirle* şeklinde düzeltmiştir(!). Nüshalarda *derle* şeklinde olan kelime, hiç şüphesiz, *der(i)le* "derilecek, toplanacak" anlamında *der(i)le*'den başka bir şey değildir.

II-7. *Kimi(i) emir.* Urach nüshalarında *kime mir,* Roma nüshasında da *Kime mir* şeklinde yazılmış olan bu iki kelime, şüphesiz ki, *kimi emir* ibaresinin *kim'emir* tarzında ünlü düşürümü ile birleştirilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Foy'da *kim emir,* Köprülü'de *kim emîr.*

II-7. *kimi isiden.* İlk kelime Urach nüshalarında *kim‡g; yani kiming,* Roma nüshasında da *kiming* şeklindedir. Foy bu kelimeyi *kim* yerine yanlış yazım veya dizim saymıştır (I, 254). Dize parçasının son kelimesi *yanı(şı)cak* olduğuna göre, ilk kelime *kimi* olarak anlaşılmalıdır. Ne var ki *kimi isiden* ibaresi, ölçü gereği, *kim'isiden* tarzında okunacaktır.

II-7. *yanı(şı)cak.* Urach nüshalarında *iātschag,* Roma nüshasında ise *ianitschag* şeklinde dizilmiş olan bu kelime, ölçü ve uyak gereği, *yanı(şı)cak* okunmak zorundadır. Foy'da *yaniçag,* Köprülü'de *yanıçag.*

II- 8. *ver(ir).* Nüshalarda *vuer* şeklinde yazılmış olan bu kelime, şüphesiz ki, *ver(ir)* olacaktır. Bu kelime *ver(e)* şeklinde de onarılabilirdi. Ne var ki dizenin ikinci parçasındaki *olor* "olur" fiili birinci olasılığı, yani *ver(ir)* tarzındaki onarımı güçlendirmektedir. Foy da kelimeyi böyle onarmıştır.

II-8. *Şol kişiye.* Nüshalarda *Schol bisschia* şeklinde dizilmiş olan bu ibarenin ikinci kelimesini Foy *bizce ya* tarzında okumuştur (II, 249). Köprülü de bunu kabul etmiştir.

Bence, ikinci kelimenin başındaki *b* harfi *k* yerine bir yanlış yazım veya dizimdir. Kelime *kişiye*'den başka bir şey olamaz.

II-8. *olı(şı)cak.* Nüshalarda *olitsthag* tarzında yazılmış olan bu kelime, ölçü ve uyak gereği, *olı(şı)cak* okunmalıdır. Foy'da *oliçag,* Köprülü'de *olıçag.*

II-9. *Yonus emdi* (*sen*) *kıl yarak.* Bir hece eksik olan bu dize parçasını Foy başa bir *ey* ünlemi ekleyerek düzeltmek istemiştir: *Ey Yonus, emdi kıl yarak* (II, 249). Köprülü de bunu kabul etmiştir (s. 246). Ne var ki dize böyle onarılırsa parçanın 4+4 durağı bozulmaktadır. Bence, *emdi* ile *kıl* arasına *sen* zamiri eklenirse bu sakınca giderilmiş olur: *Yonus emdi/sen kıl yarak.*

II-9. *dir(i)le.* Foy, *derle* şeklinde yazılan kelimeyi, nedense, yine *dirilirle* "dirilirler" tarzında okuyor. Köprülü, yedinci beyitte olduğu gibi, doğru olarak *dirile* okumuştur.

II-9. *atlı atı(y)la.* Urach baskılarında *atlı atilia,* Roma baskısında ise *atli atila* şeklinde yazılmış olan bu ibare, şüphesiz ki, *adlu adı(y)la* yerinedir. Bu kelimede *d* ünsüzünün gerek ilk, gerekse ikinci kelimede *t* ile yazılmış olması ilginçtir.

II-9. *saylıcak.* Urach baskılarında *czaiitlitschag,* Roma baskısında da *czaitlitschag* şeklinde yazılmış veya dizilmiş olan bu kelime, şüphesiz ki, Foy'un okumuş olduğu gibi, *saylıcak* tarzında okunmalıdır.

BU MANZUMELER HANGİ YUNUS'UN?

Bu manzumeleri ilk kez yayımlayan ve bilim dünyasına tanıtan Karl Foy bunların Yunus Emre'ye ait olduğundan şüphe etmiştir. Foy'a göre bu iki manzume Yunus adını taşıyan fakat edebiyat tarihlerinde adı geçmeyen başka bir şaire aittir (I, 241-242). Foy'un ilk yazısından sonra bu manzumelerden haberdar olan Johannes Mordtmann ve Martin Hartmann ise bunların Yunus Emre'ye ait olduğunu savunmuşlardır. (Foy II, 236). Fuat Köprülü de Foy'un görüşüne karşı çıkmış ve *Tractatus*'taki iki ilahinin "mutlak surette" Yunus Emre'ye ait olduğunu ileri sürmüştür (*İlk Mutasavvıflar*, s. 225, 247).

Foy'un bu iki manzumenin Yunus Emre'ye ait olduğundan şüphe etmesi bunların elindeki 1302'de İstanbul'da basılmış taş basması Yunus Emre Divanı'nda bulunmamasıdır. Gerçekten *Tractatus*'taki iki ilahi ne Foy'un yararlandığı taş basması divanda ne de divanın bilinen yazma nüshalarında mevcuttur. Yunus'un ilâhilerini içeren eski şiir mecmualarında da bu iki manzumeye rastlanmıyor. Ancak, bu söz konusu iki ilahinin Yunus Emre'ye ait olmadığı ya da olmayacağı anlamına gelmez. Yunus Emre divanının yazma nüshalarındaki şiir sayısı değişiktir. Fatih nüshasında 203, Nuruosmaniye nüshasında 219, Yahya Efendi nüshasında da 302 manzume vardır. Türlü kitaplıklarda bulunan Yunus Emre divanlarındaki şiir sayıları da farklı olduğu gibi birçok manzumenin türlü nüshalarındaki şekilleri arasında bazen büyük ayrılıklar vardır. Bu durum kolayca

açıklanabilir: Yunus'un ilahileri dervişler ve halk tarafından çok sevildiği için ezberlenmiş ve yazıya geçirilmek istendiğinde de çoğu kez hafızalarda kaldığı, hatırlandığı şekilleri ile kaydedilmiştir. Bu arada bazı ilahilerin zamanla unutulmuş ve sonradan düzenlenmiş divanlara girmemiş olması pekâlâ mümkündür.

Tractatus'taki şiirlerin Yunus adlı başka bir şaire ait olmayacağını gösteren ikinci bir kanıt da şudur: Şebeşli Georg Türkiye'de 1438-1458 yılları arasında bulunmuş ve bu ilahileri Edirne, Bergama ve Bursa'daki ikameti sırasında tanıştığı dervişlerden öğrenmiştir. Demek ki 15. yüzyılın ilk yarısında ünü ve ilâhileri Batı Anadolu şehirlerine hatta Rumeli'ye kadar yayılmış "mutasavvıf" bir şairle karşı karşıyayız. Bu şair, kendisini Yunus Derviş, Yunus ve Yunus Emrem diye anan, 15. yüzyılda yaşamış ve 1439-1440 tarihlerinde veya bundan bir süre sonra öldüğü sanılan Aşık Yunus olamaz. Georg'un Edirne'ye geldiği sıralarda ölmüş bir şairin ününün ve şiirlerinin Edirne'ye kadar yayılmış olmasını düşünmek ve kabul etmek güçtür. Öte yandan 1240/1241 ve 1320/1321 yılları arasında yaşamış olan Yunus Emre'nin ününün ve şiirlerinin Georg'un Türkiye'ye, Edirne'ye geliş tarihi olan 1438'e kadar gerek Anadolu gerekse Rumeli'de yayılmış olması daha akla yakın ve doğaldır.

Tractatus'taki iki manzumenin Yunus Emre'ye ait olduğu görüşünü destekleyen en güçlü kanıt bunların içeriği, dili ve üslûbudur. Gerçekten bu iki manzume gerek içerik gerekse dil ve deyiş özellikleri bakımından tamamıyla Yunus Emre ilahilerinin havasını taşımaktadır. Birinci manzumedeki

Aldanma mala davara, kulluk eyle Hakk'a yara
Seviyile bile vara, bâkî yoldaş olanı gör

dizeleri ile ikinci manzumedeki

Yanar içüm göyner özüm, ben ölüm(ümi) añıcak,
Ölüm endîşesi ne hoş, ululara danı(şı)cak

dizeleri bunların şairinin Yunus Emre olduğundan asla şüphe ettirmeyecek içerik, şekil, dil ve deyiş özellikleri ile doludur. 8+8 heceli musammat gazel şekli Yunus'un en çok sevdiği ve kullandığı nazım şekillerindendir. Ayrıca "ılan çayan", "kavum kardaş", "içi yanmak özi göyünmek" vb. gibi eşanlamlı kelime grupları da Yunus'un şiirlerinde sık sık rastlanan ve ona özgü klişe ifade şekilleridir:

Beş karış bezdürür tonum, ılan çayan yiye tenüm
Yıl geçe obrıla sinüm, unıdılup kalam bir gün

Urdılar suyum ılıdı, kavum kardaş cümle geldi (Gölpınarlı, s. 246)

Esen kalsun kavum kardaş, Allah saña sundum elüm (s. 247)

Bu dünyede bir nesneye yanar içüm göynür özüm,
Yigit iken ölenlere, gök ekini biçmiş gibi! (a.y., s. 150)

Sonuç olarak, Macar Georg'un 1438-1458 yılları arasında Türkiye'de ikameti sırasında öğrendiği ve Avrupa'ya döndükten yirmi yıl sonra da unutmayıp kitabına aldığı *Yonus* imzalı bu iki manzumenin Yunus Emre'ye ait olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz.

Sözlükçe

aç- açmak
a. gözingi I, 1
ah ah
a. idüp I, 3
aldan- aldanmak
a.-iben I, 5
a.-ma I, 6
amal amel (a.) II, 8
amal ameller, âmâl (a.)
a.-im(i)la II, 5
amelsiz amelsiz, iyiliği olmayan
a.-a II, 8
añ- anmak, hatırlamak
a.-içag II, 1
at at
a.-a II, 3
at ad
a.-i(y)la II, 9
atli adlı, adı olan II, 9
ay ey
a. paşa II, 6
ayt- sormak, söylemek
aydirem II, 6
azat azat (f.) II, 8
bafa vefa
b. kıl- I, 9
bagir bağır
b.-(i) pişe II, 6
bak- bakmak
dogri b. II, 9
baki baki, kalıcı L, 6
bañа bana II, 4
baş baş
b.-a II, 6
başsiz başsız
b. ata II, 3
belli belli, aşikâr
b. beyan II, 2
ben ben II, I, 4, 5
beyan beyan, bildirme
belli b. II, 2
biniş- binmek, birlikte binmek
b.-içeg II, 3
bile beraber, birlikte I, 6
birle ile II, 7

bu I, 7

bunda burada II, 8

çaşşa- kağşamak, dağılmak
ç.-beni I, 2

çat- çatmak, nazmetmek
ç.-ar I, 8

çeyan çıyan
ilan ç. I, 2

ço(v)ap cevap (a.) 11, 9

çumla cümle, bütün
ç. gale(y)ik II, 7, 9

çüri- çürümek
ç.-beni I, 2

daniş- danışmak
d.-içag II, 1

davar mal, davar
d.-a I, 6
mal d. I, 6

degi(n) kadar
sine d. II, 4

dilen- dilenmek, dilemek
d.-i gör I, 1

diril- dirilmek, canlanmak
d.-e II, 7, 9

dogri doğru
d. bak II, 9

don elbise, esvap
yakasiz d. II, 3

doniş- dönişmek, birlikte dönmek
d.-içeg II, 5

dönne dünya (a.) I, 5

dönye dünya (a.) I, 1

dur -dır
küneh-d. I, 3

dut- tutmak
d.-ar I, 7

düş- düşmek
d.-übeni I, 2

ef ev
e.-den yana II, 5

el el
e.-inde I, 3

emdi şimdi II, 9.

emir emir, kumandan (a.) II, 7

endeşe endişe (f.)
e.-si II, 1

eyla- eylemek
kul(l)uk e. I, 6

gal- kalmak
g.-am II, 5

galan kalan
g.-i I, 5

gale(y)ik halâ'ik, halk (a.)
çumla g. II, 7, 9

gali(ş)- kalışmak, kalmak.
g.-(i)çag II, 4.

gardaş kardeş
kavum g. II, 4

gel- gelmek
g.-e II, 4
g.-iser(dur) II, 6

gendi kendi
g.-si I, 7

gey- giymek
g.-em II, 3

girm kurt, kurtçuk (f.)
g. ilan çeyan I, 7

gişi kişi
g.-ye II, 8

git- gitmek
gide II, 3
gizli gizli
g. içimiz II, 2
göfde gövde
g.-sine I, 4
gon- (*gön-, göyn-*) yanmak
g.-er II, 1
gör- görmek
g.! I, 1, 1; 2, 3, 4, 5, 6, 7
göz göz
g.-iñi I, 1
gur(ı)l- kurulmak
siyasat g.-a II, 7
güç- göçmek
g.-miş I, 3
gül- gülmek
g.-e g.-e II, 5
gülen gülen
g.-i I, 3
hadar kadar (a.)
ne h. I, 7
Hak Allah, Tanrı (a.)
H.-a I, 6
hal hal (a.)
h.-im(i)la II, 5
h.-in I, 4
h.-iña I, 1
halk halk (a.) II, 2
h.-a I, 7
haltaş haldaş II, 4
hani hani I, 5
hankı hangi
h. yana II, 3
hedep itâb, azarlama (a.)
h. ol- II, 8
her her (f.) .
h. nicesi II, 5
hezep azap (a.)
h. ol- II, 8
hiç hiç (f.)
h. bilmezem II, 3
hoş hoş (f.)
ne h. II, 1
hükim hüküm (a.)
h. it- I, 5
ıra(h)mansi(z) Rahmansız
ı.-ine 1, 4
iç iç
i.-im II, 1
i.-imiz II, 2
ilan yılan
girm i. çeyan I, 2
isi ısı, hararet
i.-den II, 6
isin- ısınmak
i.-e I, 4
it- etmek
idüp I, 3
idem II, 3
itma I, 1
itti I, 5
Kaf Kaf
K.-tan I, 5
K.-a I, 5
kafil gafil (a.)
k. ol- I, 1
kaniş- birlikte kanmak
k.-içag II, 6
kara kara
k. yiri I, 3
kavum eş dost, halk (a.)
k. gardaş, II, 5
kıl- kılmak
k. -yarak II, 9
k.-dı I, 5
k.-ır I, 3

kim kim I, 3, 4; II, 4, 7, 7
k.-e I, 5
kimi kimi, bazıları II, 6
k.-sine I, 4
kon- konmak, konulmak
k.-(u)p II, 2
kul(l)uk kulluk
k. eyla- I, 6
küneh günah (f.)
k.-dur I, 3
kürelik azgınlık, taşkınlık
k. it- I, 1
mal mal (a.)
m.-a I, 6
m. davar I, 6
Mehemmed Muhammed Peygamber (a.)
M. Mustafa I, 5
miskin aciz, zavallı (a.)
m.-neri I, 3
mo(a)rifet marifet, bilgi (a.)
m. sat- I, 7
ne ne
n. hoş II, 1
n.-ler II, 6
nice nasıl II, 3
n.-si II, 5
ol- olmak
o.-ma I, 1
o.-or II, 2
o.-asar II, 4
o.-a II, 4
o.-mas II, 8
olan olan
o.-i I, 6
olan epriyen, dağılan
o.-i II, 2
oliş- birlikte olmak
o.-içag II, 8
azat o.- II 8
ol- (*öl-*) ölmek
o.-seriz II, 2
olim (*ölim*) II, 1
ölim ölüm
ö.-(imi) II, 1
ölen ölen
ö.-i I, 1
oz (*öz*) öz, nefs
o.-im II, 1
paşa paşa, bey, efendi
ay p. II, 6
piş- pişmek
p.-e II 6
safar sefer (a.)
s. idem II, 3
saña sana II, 6
sat- satmak
s. -ar I, 7
say(ı)l- sayılmak
s.-içag II, 9
sevi aşk
s.-yile I, 6
sey(e)van sayvan (f.) II, 7
sin mezar
s.-e degi(n) II, 4
s.-imde II, 4
siyasat adalet, yargılama (a.)
s. gur(ı)l- II, 7
sor- sormak
s.-ma I, 4
sole- söylemek
s.-digi I, 7
sümük kemik
s.-leri I, 2
süz söz
s.-leri I, 7

ş(e)rab şarap (a.)
ş.-a II, 6
sol şu
ş. gişiye II, 8
teneşir teneşir (f.)
t. ustine II,2
unda orada, o zaman II, 8
utan- utanmak
u.-meyasin II, 9
uñ (üng) ön
u.-inde II, 2
ust (üst) üst
u.-ine II, 2
üş- üşmek
ü.-übeni I, 2
var- var, mevcut
v.-ı I, 3
var- varmak, gitmek
v.-ma I, 4
ver- vermek
v.-(ir) II, 8
vulu ulu
v.-lara II, 1
vul(u)ş- uluşmak, feryat etmek?
yakasiz yakasız
y. don II, 3
yalan yalan
y.-i I, 7
yan yan
y.-a II, 3
yan- yanmak
y.-ar II, 1
yaniş- birlikte yanmak
y.-içag II, 7
yaña yana, tarafa
efden y. II, 5
yara- yaramak
Hak(k)a y. I, 6
yarak hazırlık
kıl y. II, 9
yarin yarın II, 7
yat- yatmak
y.-ir I, 2
yazuk günah
y.-leruñ I, 1
yen yen
y.-i yul- I, 4
yoltaş yoldaş II, 4
yo(l)taş I, 6.
Yonus Yunus (Emre) I, 7; II 9
yuvun- yıkanmak
y.-içag II, 2
yulan yolan
y.-i I, 4
yeni y. I, 4
zari ağlama (f.)
z. kıl- I, 3

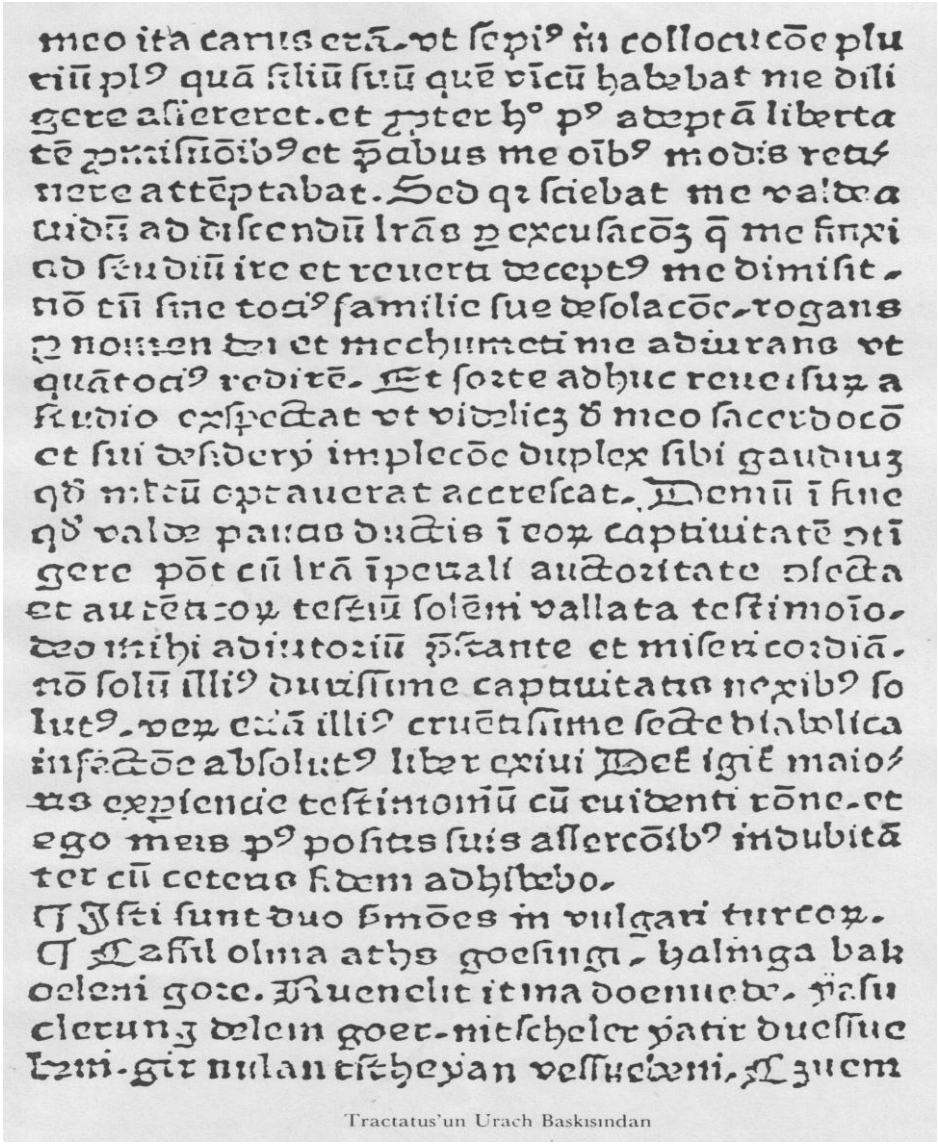

meo ita carus erā. vt sepi⁹ in collocucōe plu
riū pl⁹ quā filiū suū quē vīcū habebat me dili
gere assereret. et ꝓpter h° p⁹ adeptā liberta
tē ꝓmissiōib⁹ et ꝑcibus me oīb⁹ modis reti
nere attēptabat. Sed qr sciebat me valde a
uidū ad discendū lrās ꝑ excusacōz q̄ me finxi
ad studiū ire et reuerti decept⁹ me dimisit.
nō tñ sine toci⁹ familie sue desolacōe. rogans
ꝑ nomen dei et mechumeti me adiurans vt
quātoci⁹ redirē. Et forte adhuc reuersuꝝ a
studio exspectat vt videlicz d̄ meo sacerdocō
et sui desiderij implecōe duplex sibi gaudiuz
qd̄ mltū optauerat accrescat. Demū ī fine
qd̄ valde paucis ductis ī eoꝝ captiuitatē ꝯtī
gere pōt cū lrā īperiali auctoritate ꝯfecta
et autēticoꝝ testiū solēni vallata testimoīo.
deo mihi adiutoriū ꝑstante et misericordiā.
nō solū illi⁹ durissime captiuitatis nexib⁹ so
lut⁹. veꝝ eriā illi⁹ cruētissime secte diabolica
infectōe absolut⁹ liber exiui Det igit maio
ris expiencie testimoniū cū euidenti rōne. et
ego meis p⁹ positis suis assercōib⁹ indubitā
ter cū ceteris fidem adhibebo.
¶ Isti sunt duo ꝑmōes in vulgari turcoꝝ.
¶ Cassil olma aths goesingi. halinga bak
oeleni gore. Ruenelit itma doenuede. yasu
clerung delem goer. nitscheler yatir duessue
beni. gir nulan tstheyan vessuebeni. Czuem

Tractatus'un Urach Baskısından

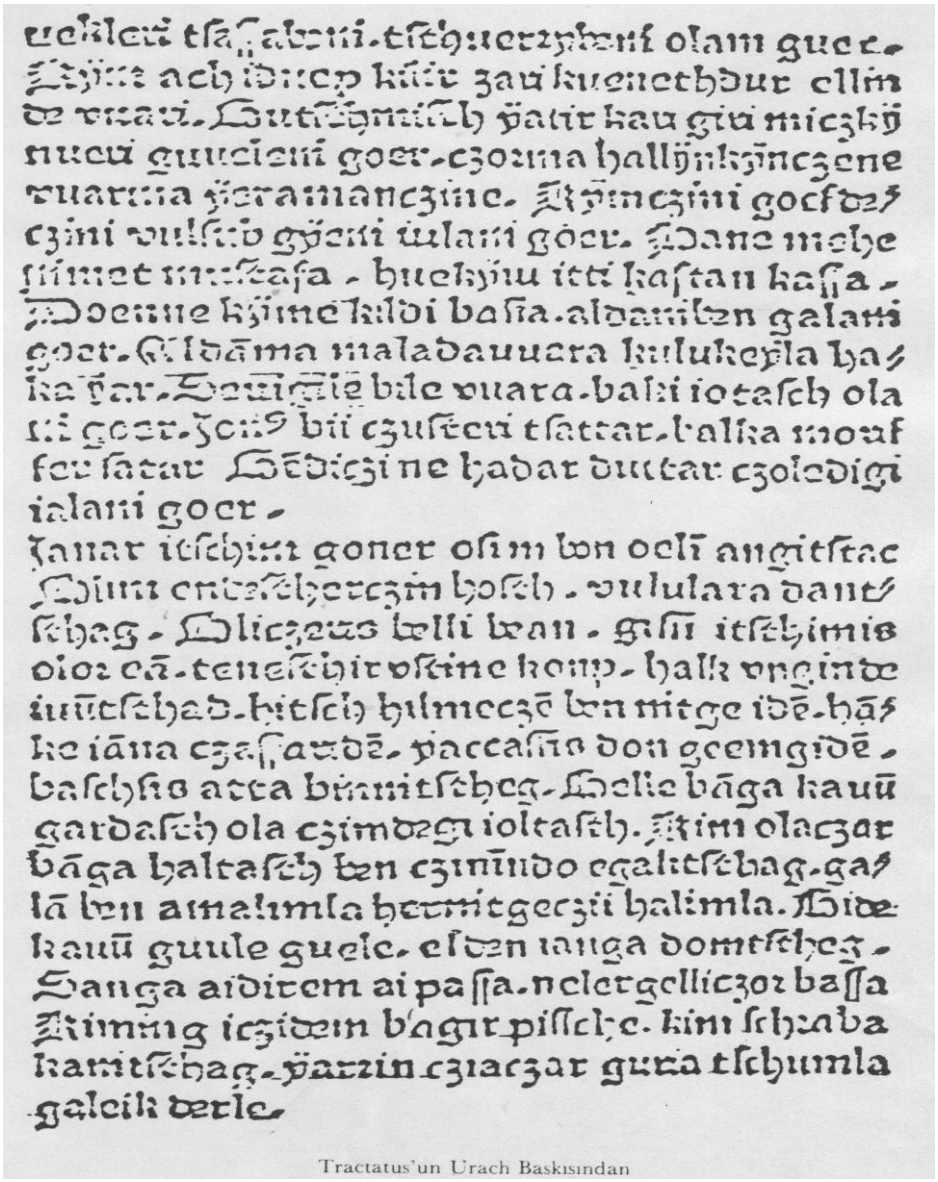

Tractatus'un Urach Baskısından

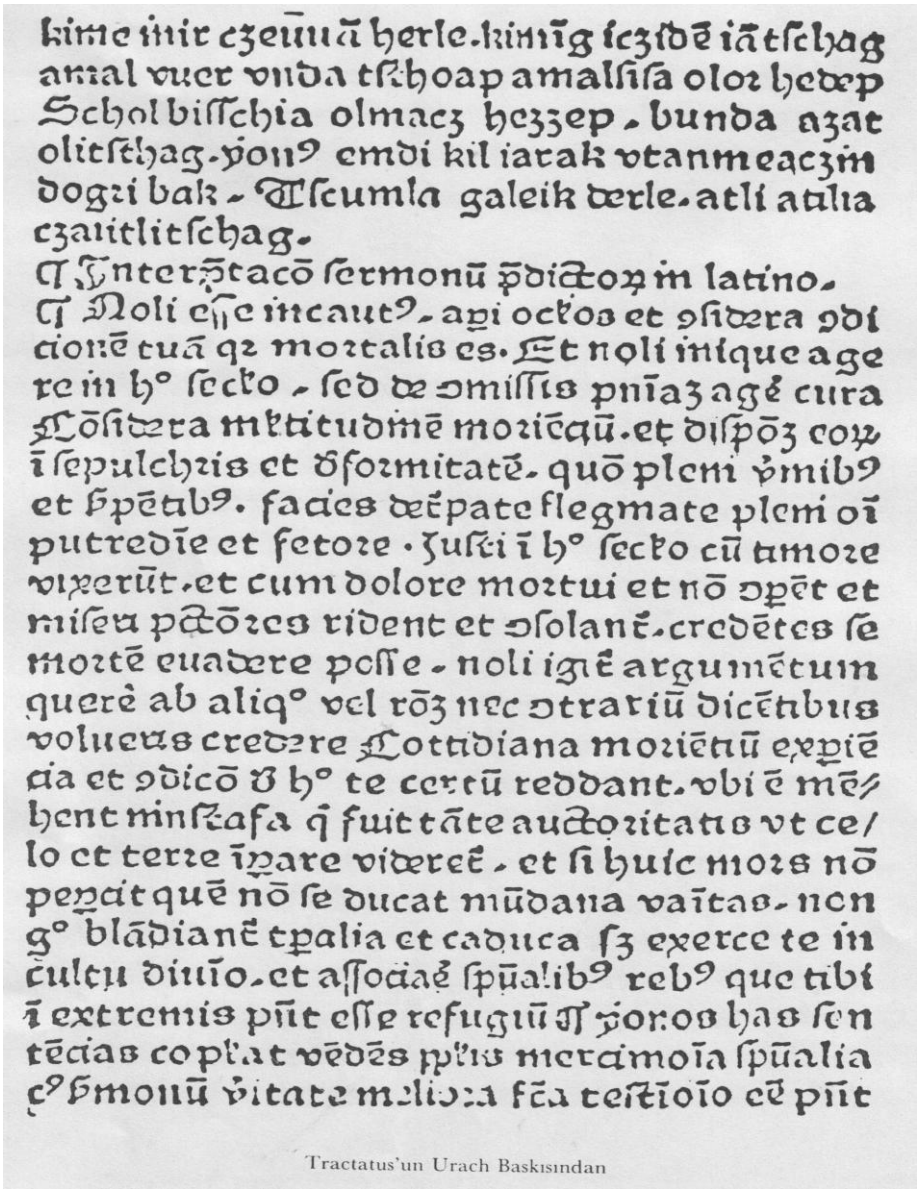

Tractatus'un Urach Baskısından

20

İPEK YOLU'NDAN BİN YILLIK TÜRKÇE MEKTUPLAR

Yazı türleri içinde okuma yazma bilen herkes, her sıradan vatandaş tarafından kaleme alınabileni, hiç şüphesiz ki "mektup"tur. Gerçekten, okuma yazması olup da mektup yazmamış insan yok gibidir. Ne var ki sıradan vatandaş mektupları genellikle orijinal veya özgün anlatımdan yoksun, klişe cümle ve anlatım şekilleri ile dolu "sıradan" yazılardır. Bununla birlikte, bu sıradan mektuplarda bile yazanın o andaki psikolojik durumu veya yazıldığı dönemin toplumsal ilişkilerini, kaba çizgilerle de olsa, yansıtan anlatım şekillerine ve cümlelere rastlanabilir. Bu nedenle, özellikle eski mektuplar toplum tarihi araştırıcıları veya sosyologlar için vazgeçilmez belge niteliğindedirler.

Acaba "sıradan" kimseler tarafından yazılmış çok eski Türkçe mektuplar veya mektup parçaları var mıdır? Varsa, bunlar ne zaman, nerede ve hangi tarihî lehçe ile yazılmıştır?

Bu konuda son yıllara kadar söylenebilecek fazla bir şey yoktu diyebiliriz. Bütün bildiğimiz Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunmuş olan Uygurca (Türkçe) metinler arasında işlek Uygur yazısı ile yazılmış bazı mektup parçalarının bulunduğu ve bunların hepsinin de araştırıcılarca yayımlanmış olduğundan ibaretti. Sayıları altıyı geçmeyen bu Uygurca mektup parçaları sırasıyla W. Radloff[1], A. Von Gabain[2], A. Haneda-N. Yamada[3] ve S. Tezcan-P. Zieme[4] tarafından yayımlanmıştır. En son yazıya P. Zieme tarafından düşülen bir dip notundan öğrendiğimize göre Berlin'deki Turfan koleksiyonunda yayımlanmamış daha 13 tane mektup parçası vardır[5].

İşte, son günlere kadar Türkçe en eski mektup örnekleri olarak elimizde sadece bu parçaların, hattâ "parçacıklar"ın var olduğunu sanırken, bu yıl, bir kaç ay

---

1 W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmaler*, Leningrad, 1928, 29 numaralı metin.

2 A. von Gabain, "Alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta* II, Wiesbaden 1965, s. 238.

3 A. Haneda ve N. Yamada, *A List of Manuscript Remains in Uigur Script preserved in the Ryukoku Library, Monumenta Serindica Volume IV: Buddhist Manuscripts and Secular Documents of the Ancient Languages in Central Asia.* Kyoto 1961, s. 205 (2718 numaralı metin).

4 S. Tezcan ve P. Zieme, "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcicae*, edidit L. Ligeti, Akademiai Kiado, Budapest, 1971, s. 451-460.

5 *A. e.* s. 451, not 2.

önce, Paris'te nefis bir şekilde basılmış ve yayımlanmış olan bir eser aracılığı ile[6], hepsi de tam ve daha eski (1000 yıllık!) bir düzine kadar Uygurca (Eski Türkçe) mektubun bize kadar geldiğini ve bunların Paris'teki Ulusal Kitaplık'la Londra'daki Britanya Müzesi'nde saklanmakta olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Bizi bin yıllık Türkçe mektupların varlığından haberdar eden bu çok önemli eser otuz küsur yıldan beri Paris'te Uygur tarihi ve Eski Uygurca (Eski Türkçe) üzerine incelemeler yapan James Hamilton tarafından hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

Hamilton'un yayımladığı Uygurca metinlerin 14'ünü İpek Yolu'ndan veya komşu şehirlerden Tun-huang'a gönderilmiş özel mektuplar oluşturmaktadır. Bunların da on biri eksiksiz veya tam olup yalnızca üç tanesi fragman yani parça halindedir. Hamilton bu Uygurca mektupların 10. yüzyıldan kalma olduğunu söylüyor. Onu bu kanıya vardıran şey bu mektupların, onlarla birlikte yayımlanan diğer metinlerle birlikte, Çin'in Kan-su eyaletindeki Tun-huang şehrinde ele geçirilmiş olmalarıdır. Burada Türkoloji literatüründe "Tun-huang yazmaları" diye bilinen Uygurca eserlerin ilginç öyküsüne kısaca değinmenin yararsız olmayacağı kanısındayım.

Çin'in Kan-su eyaletindeki Tun-huang (Şa-çu) şehri Eski Çin'in batıya açılan son kapısı durumunda idi. Tun-huang'dan sonra asıl Çin'den çıkılır ve batıya, Türkistan'a yönelinirdi. Hami'ye giden eski kervan yolu üzerinde bulunan Tun-huang'ın 20 kilometre kadar güney doğusunda, kervan yoluna sapa bir yerde Çince'de *T'sien-fo tong*, yani "Bin Buda mağaraları" olarak bilinen yanyana ve altlı üstlü sıralanmış beş yüz kadar mağara vardır. Bu mağaralara çok eski zamanlarda Budist keşişler yerleşmiş, mağaraları hem tapınak hem de konut olarak kullanmışlardı. Bin buda mağaralarının çoğu 5. ve 11. yüzyıllar arasında burayı ziyaret eden Budist hacıların bağışları ile tapınak haline sokulmuş, heykeller ve fresklerle süslenmişti. Tapınaklarının ve keşişlerinin çokluğu nedeniyle "Bin Buda Mağaraları" dindar Budistlerin sık sık ziyaret ettikleri kutsal yerlerden biri olmuştu. Uzak ülkelerden gelen Budist hacılar burada toplanır ve tapınırlardı. Kısacası, "Bin Buda Mağaraları" Budistlerin Mekke'si gibiydi âdeta. Bu durum 5. yüzyıldan 11. yüzyıl başlarına kadar, 600 yıl böylece sürüp gitti[7].

11. yüzyılın ikinci çeyreği başlarında, daha kesin olarak 1028 yılında, bütün Kan-su bölgesi, bu arada Tun-huang, yeni türemiş siyasî ve askerî bir gücün, Tangut'ların, eline geçti ve 9. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan Kansu Uygur Han-

6 James Hamilton, *Manuscrits ouigours du IXe-Xe siecle de T'oun-houang,* I ve II, Fondation Singer-Polignac, Paris, 1986.

7 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), Ankara 1946, s. 262.

lığı da böylece tarihe karışmış oldu. Bin Buda Mağaraları'ndaki Budist keşişler barbar Tangut istilâcılarının önünden kaçıp gitmeyi başarmış; gitmeden önce de çok akıllıca bir iş yapmışlardı. Yaptıkları çok akıllıca iş şuydu: Keşişler, Bin Buda Mağaraları'nda 600 yüzyıl süresince birikmiş olan bütün değerli eşyayı, resim ve işlemeleri, türlü dillerdeki binlerce el yazması eseri ve diğer yazılı belgeleri mağaralardan birinin içine taşımış, bu iş bittikten sonra da mağaranın ağzını duvarla örüp kapatmışlardı. Bu iş öyle ustaca yapılmış olmalı ki, mağara ağzındaki örme duvar 20. yüzyıl başlarına kadar, yani 1000 yıl fark edilmemiş ve ardındaki paha biçilmez eski eserler istilâcı-yağmacıların tahrip ve yağmalarından kurtulabilmiştir[8].

20. yüzyıl başlarında Bin Buda Mağaraları'nın bakım ve onarım işleri ile uğraşan Çinli Taoist rahip Wang bir gün ağzı 11. yüzyılda duvarla kapatılan mağara hücresini keşfetmiş, içinin yazma eserlerle dolu olduğunu görmüştür. Çinli rahibin bütün gizli tutma çabalarına rağmen haber çabucak yayılmış, o sırada Tun-huang'da bulunan İngiliz Bilimsel Araştırma Heyeti başkanı arkeolog Aurel Stein'ın da kulağına çalınmıştır. Hemen Bin Buda Mağaraları'na koşan A. Stein, uzun konuşma ve tartışmalardan sonra, tapınakların bekçiliğini üstlenmiş olan Çinli rahibi ikna etmeyi ve 1000 yıl kapalı ve gizli kalmış olan paha biçilmez hazine-kitaplığa girmeyi başarmıştır[9].

Yirmi beş metre küp oylumundaki mağaranın on beş metre küpünü eski yazmalar oluşturmakta imiş. Buraya ilk giren Avrupalı olarak A. Stein arslan payını almakta gecikmemiş. Yirmi dört sandık (aşağı yukarı 11.000) yazma eserle beş sandık resim ve işleme Britanya Müzesi'ne konulmak üzere Londra'nın yolunu tutmuş!

Tun-huang'da eski bir budist kitaplığı keşfedildiği ve A. Stein'ın buradaki yazmaların büyük bir bölümünü elde etmiş olduğu haberi o sıralarda Türkistan'da dolaşmakta olan ünlü Fransız sinologu Paul Pelliot'un da kulağına çalınmış doğal olarak. Pelliot hiç vakit kaybetmeden yola çıkar ve 1908 Mart'ında Tun-huang'a ulaşır. Budist kitaplığında Stein'dan arta kalan 15.000 kadar yazmayı elden geçiren Pelliot bunların içinden 7.000 kadarını seçer ve daha sonra Ulusal Kitaplık'ta Pelliot Fonu'nu oluşturacak olan bu yazmaları Paris'e gönderir.

Pekin'deki Çin İmparatorluk hükûmeti biraz geç de olsa Tun-huang'daki bu eski eser yağmasından haberdar olur ve 1911'de kitaplıkta kalan aşağı yukarı 10.000 tomar yazma eseri Pekin'deki Ulusal Kitaplık'ta korumak üzere Pekin'e

8 *A. e.,* s. 262.
9 *A. e.,* s. 262-265.

getirtir. Bunu duyan Japonlar da hemen harekete geçer ve Tun-huang'a yollanırlar. Böylece birkaç yüz Çince ve Tibetçe Tun-huang yazması da Japonya'nın yolunu tutar ve Kyoto'daki Ryûkoku Üniversitesi Kitaplığına konur.

Tun-huang'daki yazma yağmasından en son yararlananlar Ruslar olmuştur. Rus hindologlarından Serge d'Oldenburg Birinci Dünya Harbi başlarında Tun-huang'a gelmiş ve mağaralarla diğer yerlerden topladığı on bine yakın yazma ile Petersburg'a dönmüştür. Hepsi fragman halinde olan bu yazmaların çoğu Çince ve Tibetçe, bir kısmı da başka dillerdedir.

Son olarak, Tun-huang'da bunca yağmadan sonra yine de çoğu Tibetçe olan önemli sayıda el yazması kalır. Bunlar da Çin'deki ve dünyanın başka yerlerindeki küçük koleksiyonlara dağılıp gider[10].

İşte, Tun-huang yazmalarının öyküsü, kısaca, budur.

Bin Buda Mağaraları'nda ele geçen yazmaların toplam sayısı 40.000'den aşağı değildir. Bu yazmaların büyük bölümü, aşağı yukarı yarısı Tibetçe, yüzde elliye yakını da Çincedir. Geri kalan yazmalar ise Sanskritçe, Hotanca, Sogdca, Kuşanca, Uygurca veya Eski Türkçedir. Eski Türkçe yazmalardan kitap şeklinde olanları daha önce yayımlanmış, geriye türlü kitaplardan kopmuş sayfalarla tek yapraklık parça halindeki metinler kalmıştı. İşte, James Hamilton'un son olarak yayımladığı Uygurca metinler bunlardır.

Toplam sayısı otuz sekiz olan bu yazmaların 14'ü, daha önce de belirtmiş olduğum gibi, Tun-huang'a gönderilmiş özel mektuplardır. Bu mektupların sadece üç tanesi parça halinde olup diğerleri tam veya eksiksiz denilebilecek durumdadır. Buna göre elimizde hepsi de bin yılllık bir düzine kadar Eski Türkçe mektup var demektir.

Bin yıllık Eski Türkçe mektupların genel adı *esengü bitig*'dir. *Esengü* kelimesi *esen*'den gelir ve "sağlık, esenlik" demektir. Buna göre *esengü bitig* ibaresinin anlamı "sağlık, esenlik mektubu" olur. Bin yıl önceki Türkçe *esengü bitig*'lerin şekli eldeki örneklere göre şöyledir:

1. Mektubun tarihi başta veya sonda da olabilir. Çoğu tarihsizdir.

2. Önce muhatabın adı, bundan hemen sonra da gönderenin adı zikredilir. Gönderenin adından hemen sonra *esengü bitigim, esengü bitigimiz* veya kısa *esengümüz* "sağlık esenlik mektubumuz" ibaresi bulunur.

10 J. Hamilton, *a. g. e.,* s. Introduction IX.

3. Hitaptan sonra ilk olarak hal-hatır sorulur. Bu da genellikle şu şekilde bir cümledir: *Irak yerdin yaguk köngülin isinü amranu esengüleyü üküş köngül ayıtu ıdur biz* "Uzak yerden yakın gönül ile, en içten ve hararetle selâmlayarak pek çok hal-hatır sorarız". Bu klişe-cümledeki karşıtlı koşutluk (*ırak yerdin yaguk köngülin* "uzak yerden yakın gönül ile...") dikkati çekmektedir.

4. Hal-hatır sorma *Neteg siler? Edgü mü esen mü?* "Nasılsınız? İyi mi(siniz), esen mi(siniz)?" veya *Könglüng edgü mü, yining yinik mü?* "Gönlün iyi mi, hoş mu? Bedenin hafif mi (sağlıklı mı)? türünden gerçek sağlık sorma cümleleri ile devam eder.

5. Bunu mektubu yazanın veya yazanların sağlık durumunu bildiren cümle izler: *Biz yeme bu bitig bitiginçe edgü esen erür biz* "Biz de bu mektubu yazdığımız şu ana kadar sıhhat ve âfiyetteyiz".

6. Mektubun yazılmasına neden olan asıl amaca geçiş cümlesi çok ilginçtir: *Amtı bitigde ne üküş sav ayu ıdayın*? "Şimdi, mektupta ne diye fazla söz söyleyeyim?" veya *Amtı bitigde ne üküş sav ıdalım?* "Şimdi, mektupta ne diye fazla söz söyleyelim?" yani "Sözü ne diye uzatalım?"

7. Bundan sonra asıl amaç birkaç cümle ile belirtilir ve kervanla gönderilen malların veya hediyelerin üzerlerindeki damgalara bakılarak bulunup alınması öğütlenir.

8. Mektup kimin tarafından yazıldığını ve kime verileceğini bildiren iki kısa cümle ile son bulur: *Beg Bars Tarkan bitigimiz. Küvin Toyunka birzün (*Bu bizim), Bey Bars Tarkan'ın mektubudur. Keşiş Küvin'e versin(ler).

Doğal olarak bu şekle her mektupta uyulmaz. Fakat mektupların çoğunda yukarıda belirttiğimiz şekle uyulduğu gibi, kullanılan klişe cümleler de hemen hemen aynıdır. Bu en eski Türkçe mektuplarda orijinallik ancak mektubun yazılma nedenini açıklayan amaç cümlelerinde bulunur.

Bu yazımızda sözünü ettiğimiz en eski Türkçe mektuplardan birkaç örnek sunmak istiyoruz. Hamilton'un söz konusu eserinden aktaracağımız mektupların metninde herhangi bir değişiklik yapmadık.

Dünürden dünüre mektup (Hamilton: 23)

Tun-huang'da oturan Soğdu Beg ile onun hanımına ticaret amacı ile oradan başka bir yere giden dünürleri Beg Yegen ile Bay Totok tarafından gönderilen mektup oldukça ilginçtir. Bu mektuptan öğrendiğimize göre mektubu yazanlar daha önce Baban Çor adlı bir şahıs aracılığı ile Tun-huang'da yaşayan dünürleri Soğdu Beg'e çok değerli bir mal (hediye?) göndermişler; dünürlerine bunun kar-

şılığında ne yapacaklarını soruyorlar. Mektupta verilen başka bir haber de şudur: Mektup sahipleri develerinden birini Taz adlı bir şahsa iki balya ham ipek ve iki çapa karşılığı kiralamışlar. Dünürlerine deveyi teslim alırken iki balya ham ipekle iki çapayı da almayı unutmamalarını söylüyorlar. Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

Küvin Hoca'ya mektup (Hamilton: 25)

Şaçu'ya gidip yerleşen Küvin adlı Budist hocasına yazılan mektup da son derece ilginçtir. Mektuptan anlaşıldığına göre Küvin Hoca akrabası Yegen Kül Tarkan Bey'e herhangi bir nedenle kızmış, çoluğunu çocuğunu bırakarak Şaçu'ya (Tun-huang'a) gelip yerleşmiştir. Küvin Hoca'nın yakın akrabası olduğu anlaşılan Yegen Kül Tarkan "Çocuklarını, oğlunu kızını hiç mi düşünmüyorsun? Niçin gelmiyorsun?" gibi sorular sormakta ve "Senin burada verilecek, ödenecek borcun yok" diyerek galiba kendini borçlu sanan Hoca'yı ikna edip dönmesini sağlamağa çalışmaktadır. Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Y(e)ğen Kül Tarkan Beg bitiğimiz, Küvin Açarı-ka
2. Sen Şaçuda turmışığ m(e)n işit(t)im. Şaçu'da turup mente
3. nelük kelmez /sen/? Sening kılınç(ı)ğ antağ ol. Sen berü kelmez
4. üçün m(e)n kakıp anı üçün bitiğ belek ıdmaz
5. m(e)n. S(e)n bir munta kelser negül? Sening oğul kızığ
6. açınguçı kim ol? Sen oğul kızığ idi mu ömez sen?
7. Amtı y(e)me mening savığ algıl. Sanga munta birim yok.

Arka yüz

8. Sen yavız kişi savı alma, mening sav algıl. Berü
9. kel. Mening belekim bir /kap tıt/. Arkış barır
10. üçün anın bitig ıdtım(ı)z. Sening oğul kız y(e)me
11. /muntakıtı/ esen ol. Bir iletü yinçge böz
12. sükin körü al, Edgü Y(e)gen elginte al.
13. Beg Bars Tarkan (Ters yazılmış olarak) bitiğim(i)z.
14. Küvin Toyun-ka birzün.

Çevirisi:

1. Yeğen Kül Tarkan Bey mektubumuz, Küvin Hoca'ya:
2. Sen(in) Şaçu'da oturduğunu işittim. Şaçu'da oturuyorsun (da) bana
3. niçin gelmiyorsun? Senin huyun böyle (işte). Sen buraya gelmediğin
4. için ben kızıyor, onun için mektup (ve) hediye göndermiyo-
5. rum. Sen buraya gelsen ne olur? Senin oğluna kızına

6. kim bakacak? Sen oğlunu kızını hiç düşünmez misin?
7. Şimdi, bak, benim sözümü dinle: Senin burada (hiç) borcun yok.

Arka yüz

8. Sen kötü kişilerin sözünü dinleme, benim sözümü dinle, buraya
9. gel. Benim hediyem bir (çuval çam fıstığı). Kervan gideceği
10. için, onunla mektup gönderdik. Senin oğlun kızın da
11. (burada ikenki gibi) iyiler. Bir ipek mendil (ve) ince bez
12. dengini görüp al, Edgü Yeğen'in elinden al.
13. Bey Bars Tarkan mektubumuz.
14. Küvin Hoca'ya versinler.

Şaçu'da kâğıt yok mu? (Hamilton: 30)

Şaçu'da yani Tun-huang'da oturan Rahip Saksı'ya yazılmış olan bir mektup da oldukça ilginçtir. Mektuptan anlaşıldığına göre rahip kendini dine vermiş, akrabalarına mektup yazmaz olmuştur. Mektubu yazan kişi bu nedenle sitem etmekte ve Rahip Saksı'ya "Hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? (Yoksa) Şaçu'da kâğıt mı yok?" diye sormaktadır. Bu ilginç mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Sak Toyın, Jinüçi Sükçü Siliğ evteki ul/uğ kiçiğke .../
2. üküş üküş köngül aytu ıtur m(e)n öngre-ken bitig ıtur
3. biz. Sen-ler meng bir bitiğ ıtmaz sen-ler. Negül? Şaçuda keğde
4. yok-mu? Saksı Toyın-ka bir savım: Tezek bardı. Edgü-ti
5. açın. Tezek ne sav sözlese savın sıma, usa Tezek bilen
6. kelgil. Kelü umasa Tezekiğ mançulayu açın. Manga kaça kurç
7. kezlik ıtgıl. Sente boduğ yok erse kişite bir
8. torkuluğ boduğ alıp ıtgıl. Sanga bir edgü
9. yik torku ıtğay m(e)n. M(e)n-eme Süguçda erür m(e)n.

Arka yüz

10. Anın belek ıtu umatım. Belek yok tip öpkeleme.
11. Ne uluğ belek erse kinki arkış-ta ıtğay m(e)n.
12. Tü...üğ bitiğim.
13. Şaçuda Saksı Toyın-ka birzün.

Çevirisi

1. Rahip Sak, Jinüçi, Sükçü Silig (ve) evdeki bü(yük ve küçüklere...)
2. çok çok hatır sorup selâm gönderirim. Önceden mektup gönderiyo-
3. ruz. Siz hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? Şaçu'da kâğıt
4. yok mu (yoksa)? Saksı Rahib'e bir sözüm (var): Tezek gitti. (Ona) iyi
5. bak. Tezek ne söylerse (yap), sözünü kırma. Mümkünse Tezek ile
6. gel. Gelemezsen, Tezek'in ücretini ver, bak. Bana kap kacak, keskin
7. bıçak gönder. Sende boya yok ise birinden bir
8. (balya) ipeklik boya alıp gönder. Sana bir (balya) iyi
9. ham ipek göndereceğim. Ben de Sügçu'da bulunuyorum.
10. Onun için hediye gönderemedim. (Sakın) hediye yok diye öfkelenme.
11. (Her) ne ise büyük bir hediyeyi sonraki kervanla göndereceğim.
12. (Bu ben...) mektubum.
13. Şaçu'da Rahip Saksı'ya versinler.

Bir teselli mektubu (Hamilton: 20)

Tun-huang mektupları içinde bir tanesi oldukça uzun bir teselli mektubudur. Mektuptan anlaşıldığına göre, Tun-huang'da oturan Altun adlı hanımın kocası ölüme mahkûm iken öldürülmüş veya işkence sonucu ölmüştür. Bunu işten iki kardeşi yengeleri Altun Hanıma bir teselli mektubu gönderiyorlar ve ondan metin olmasını, evi barkı eskisi gibi çekip çevirmesini, kötü yola düşmemesini ve (çocukları?) Yıpar ile İl Yaruk'a iyi bakmasını istiyorlar.

Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Y(e)me toğa tözün k(ı)lınu bilge tözün k(ı)lınç-lağ bilge
2. b(i)liğliğ edgü atı y(e)ngeçimiz Altun y(e)ngeç-ke urı..
3. Silig Kar Çor Yazır-dın ırak yirden yağık könglin
4. /i/ sinü amranu esengü-leyü üküş köngül ayıtu ıdur-
5. biz. Y(e)me bu bitiğ bitiğinçe edgü esen erür-biz
6. amtı esengü bitiğ-de ne üküş sav ayu ıdalam?
7. Küreg kişi kelip bizing eçik ölti tip işidtimiz;
8. /a/nı ölürdi tip işidtimiz anı. Keriğde turur
9. /e/rdi. Sığıtka öntümüz. Y(a)zır y(e)me Ötüken-ke
10. /k/in kelti. Munçak(a)-tegi edgü esen erür-biz. Siz
11. /in/g b(i)tiğingiz-ler kelti. Yügürgen-te bultumuz. Esen/ingiz/-
12. /le/r-ni eşidip üküş sevintimiz erdi. Yine küreg
13. /a/ğzınta muntağ sav eşidip ayı busantımaz. Altun
14. /yen/geç katığ-lanıng; ev bark uzkı(y)a başlap turung.

15. /ayı/ğ atlağ bolmang, katığlanıng. Men y(e)me Kar
16. /çor?/ birle Çungul-tın yangı ayka teği Kan-çıu-
17. /ka/ kelgey biz. Yıprağ, İl Yarukuğ açınang.

Çevirisi

1. Doğuştan asil yaratılışlı, bilgili, asil davranışlı, hikmet
2. sahibi, iyi adı (yayılmış) yengeciğimiz, Altın yengeciğe: erkek..
3. Siliğ, Kır Çor (ve) Yazır'dan: Uzak yerden yakın hatır-gönül ile
4. hararet ve muhabbetle selâmlayarak çok hatır-gönül sora-
5. rız. Bu mektub(u) yazıncaya kadar sıhhat ve âfiyetteyiz.
6. Şimdi sağlık-esenlik mektubunda ne diye fazla söz söyleyelim?
7. (Buraya bir) kaçak geldi. Bizim ağabeyimizin öldüğünü işittik;
8. Onu öldürmüşler diye işittik. Gergide duruyor
9. idi. Matem tuttuk. Yazır da Ötüken'den (daha)
10. sonra geldi. Şu âna kadar sıhhat ve afiyetteyiz. Si-
11. zin mektubunuz geldi. Seferde iken bulduk. Sağ esen olduğunu-
12. zu işitip çok sevinmiş idik. Fakat kaçağın
13. ağzından böyle bir haber alınca pek çok üzüldük. Altın
14. yengecik katlanın; evi barkı ustaca yönetin, çekip çevirin.
15. Kötü adlı olmayın, katlanın. Ben de Kır
16. (Çor?) ile Çungul'dan yeni aya kadar Kan-çıu-
17. ya geleceğiz. Yıpar'a, İl Yaruk'a iyi bakın.

[TANITMA] JAMES HAMILTON, *Manuscrits ouïgours du IXe-X^e^ siecle de Touen-houang*. Textes etablis, traduits, et commentes par James Hamilton, Tom I, II, Fondation Singer-Polignac, Paris 1986.

Uygur tarihi ve Uygurca üzerine araştırmaları ile tanınmış ünlü Sinolog ve Türkolog James Hamilton'un tanıtacağımız bu yeni eseri Paris'te Ulusal Kitaplıkta bulunan yayımlanmamış bütün Uygurca yazmalar ile Londra'da Britanya Müzesinde bulunan Tun-huang'dan getirilmiş Uygurca yazmaları bilim dünyasına tanıtmaktadır. Birinci ciltte, toplam sayısı otuz altı olan bu Uygurca yazmaların harf ve yazı çevrimleri ile Fransızca çevirileri ve yazma parçalarında geçen türlü kelime ve deyimler üzerine yapılan açıklamalar yer almaktadır. İkinci ciltte ise Uygurca yazmalarda geçen bütün kelimelerin analitik dizini ile yazmaların tıpkıbasımları bulunmaktadır. İkinci cilde, ayrıca, W. Bang tarafından işlenerek yayımlanan Sekiz Yükmek'in Londra nüshasının güzel bir tıpkıbasımı ile Orta Asya'nın X. yüzyıldaki durumunu gösteren büyük bir harita da eklenmiştir.

Tun-huang yakınındaki Bin Buda Mağaralarının 17 numaralısında bulunan Eski Türkçe el yazmalarının toplam sayısı elliyi bulur. Bunlardan biri Mani alfabesi ile, iki veya üç tanesi Tibet, dört tanesi eski Türk runik yazısı ile, geri kalan otuz dokuzu da Uygur alfabesi iledir. Bu eski Türkçe eserler içinde ilk kez yayımlananı *Huastuanift* olmuştur (A. von Le coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-huang", *JRAS,* 1911, ss. 277-314). Bunu, iki başka el yazması ile birlikte runik harfli *Irk Bitig* izlemiştir (Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'runic' Script from Miran and Tun-huang", *JRAS,* 1912, ss. 181-227+3 fotokopi). Bundan iki yıl sonra, 1914'te, Clement Huart ile Paul Pelliot, Prens Kalyānamkara ile Pāpamkara'nın, iyi düşünceli prens ile kötü düşünceli prensin, öyküsünü ayrı ayrı yayımlamışlardı (Cl. Huart, "Le Conte bouddhique des deux ereres, en langue turque et en caracteres ouïgours", *JA,* XIe Serie, III, janv.-fevr., 1914, ss. 5-57; P. Pelliot, "Le Version ouïgoure de l'histoire des Princes Kalyānamkara et Pāpamkara", *T'oung-Pao,* XV, 1914, ss. 225-272). Bu tarihten yirmi yıl sonra da ünlü Türkolog Willy Bang-Kaup, öğrencileri A. von Gabain ve G. R. Rachmati ile birlikte, Londra'da Britanya Müzesindeki *Sekiz Yükmek* adlı Uygurca *sūtra*'yı Türkçe Turfan Metinleri dizisinin altıncısı olarak yayımlamıştı: W. Bang, A. von Gabain, G. R. Rachmati *Türkische Turfantexte* VI. Das Buddhistische *Sūtra Säkiz Yükmäk, SPAW,* 1934, X, ss. 93-192, I fotokopi.

Hocası Sinolog Paul Demieville'in yönetiminde hazırladığı "Çin Belgelerine Göre Beş Sülâle Döneminde Uygurlar" adlı tezi ile Üniversite Doktoru unvanını alan dostum ve meslektaşım J. Hamilton Uygur tarihi üzerindeki araştırmalarının yanısıra Uygurca metinlere de ilgi duymuş ve C. Huart ile P. Pelliot tarafından 1914'te yayımlanan Prens Kalyānamkara ve Pāpamkara hikâyesini yeniden yayımlama işine girişmiştir. Bu eserin ilk yayınları üzerine yapılan eleştirilerden yararlanan Hamilton Londra'da Britanya Müzesinde bu hikâyeye ait bir yapraklık bir yazma parçası da bulmuş ve metne bu parçayı da katarak bu çalışmasını Paris Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesine 3. Derece Doktora Tezi olarak sunmuştur (1968). Hamilton'un bu eseri 1971'de nefis bir şekilde basılmış, Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi Bütçe Ödülünü de almıştır. İşte bu eserinden on beş yıl sonra, Hamilton, yazımıza konu olan yeni kitabını yayımlamış bulunuyor.

Eserin birinci cildinde on dört sayfalık bir giriş bölümünden sonra otuz altı Uygurca yazmanın harf ve yazı çevrimleri ile bunların Fransızca çevirileri ve açıklayıcı notlar yer almaktadır. Hamilton tarafından yayımlanan Uygurca yazmaların toplam sayısı 36 ise de bu yazmaların gerçek sayısı 38'dir; çünkü 15 ve 17 numaralı yazmalar aslında ikişer parçadan oluşmaktadır. Bu 38 yazma parçanın 25'i Paris'te, Ulusal Kitaplıktaki Pelliot koleksiyonunda, 13'ü ise Londra'da Britanya Müzesi Kitaplığında bulunmaktadır. Yazmaların çoğu, özellikle Pelliot koleksiyonuna ait olanların hepsi Çince Budist yazma tomarlarının veya tomar parçalarının arka yüzlerine yazılmıştır. Diğerleri, özellikle 1 ve 2 numaralı yazmalar kitap şeklindeki daha büyük Uygurca eserlerden kopmuş varak veya sayfalara benzemektedir (*Introduction,* s. XXI).

Yazmaların konularına ve içeriklerine gelince, bunların 13'ü dinî (Budist, Maniheist ve başka) nitelikte eserlerdir. Dört yazma karışık karakterlerde olup nazım parçaları, resmi veya diplomatik mektuplar, hesaplar, ata sözleri vb. gibi türlü konulardaki kayıtlardan oluşmaktadır. Geri kalan on dokuz yazma ise din dışı konularda yazılar, aile ve ticaret mektupları, ticari kayıtlar vb. gibi parçalardır (*Introduction,* s. XXI-XXII).

Yazmaların tarihine gelince, hepsi de tarihsiz olan bu yazmalar için *terminus ad quem,* Hamilton'un da belirtmiş olduğu gibi, hiç şüphesiz yazmaların bulunduğu 17 numaralı mağaranın duvarla örülüp kapatıldığı XI. yüzyıl başlarıdır. Hamilton'a göre, yazmaların büyük bir kısmı, özellikle din dışı nitelikte olanlar (mektuplar, ticarî kayıtlar vb.) X. yüzyıla, dinî içerikli yazmalar da IX. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır (*Introduction,* s. XXII).

Yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, Hamilton Uygurca metnin önce harf çevirimini, daha sonra da yazı çevirimini vermiş. Harf çevrimi ile yazı çevrimi karşılaştırılınca Hamilton'un belirli bazı kelimelerin söylenişleri konusunda diğer meslektaşlarından ayrıldığı anlaşılıyor. Bu kelimeler şunlardır:

'YKY= *ekki* "2" (2:12 vb.)

'YKYNTY = *ekkinti* "ikinci" (5:5).

YL YK = *ellig* "hükümdar" (1:3 vb.)

'SYZ= *essiz* "talihsiz, zavallı, yazık" (1:30).

YYTY = *yetti* "7" (1:2 vb.)

YYTYNC = *yettinç* "yedinci" (I: 23 vb.)

Hamilton'un yukarıdaki kelimelerin Uygurcada, çift ünsüzlü olduğu veya öyle söylendiği yolundaki görüşünü paylaşmak zordur. Birinci kelime ve onun türevi *ikinti* kelimesi gerek Brahmi gerekse Tibet yazılı metinlerde *i* ve tek *k* iledir: *iki, ikirer, ikindi* vb. (TT VIII), *i-ki, i-kin-ti~yi-kin-ti* (Takao Moriyasu, "Etude sur un catécisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine", *Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University,* XXV, s. 8, 15 ve Dieter Maue und Klaus Röhrborn, "Ein buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", *ZDMG,* 135, Heft I, s. 81). Orhon Türkçesinde kapalı *e* ile olan, Yenisey yazıtlarında da kapalı *e* harfi ile yazılan bu kelime, daha sonra, *k* ünsüzünün ikizleşmesi ile, *ekki, ikki* şekillerine de değişmiştir (MK *iki, ikki* = Özb., YUyg. *ikki,* Yak. *ikki* vb. gibi). Bu ikizleşmenin sebebi kapalı *e* ünlüsünün uzunluğu olabilir: **ėki* > *ekki~ikki.* Oğuz grubu Türk dillerindeki *iki* şekli daha eski *ikki*'den geliyor olmalıdır.

"Hükümdar" anlamındaki ikinci kelimenin etimolojisi *el-lig* olabilir; ama Uygurca metinlerdeki şekli hep tek *l* iledir. İkizleşme örnekleri pek bol olan Brahmi yazılı metinlerde de kelime *elig* veya *eleg* şeklinde tek *l* ile yazılmıştır.

Hamilton'un *'SYZ* şeklinde yazılmış olan kelimeyi *essiz* okumasının nedeni belki de onun bu kelime için önerdiği etimolojidir. O bu kelimeyi *edgü* "iyi" kelimesinin kökü olan *ed*'den getiriyor: **ed-siz* > *essiz* (1, s. 15, not 1.15). Bu etimoloji, anlam bakımından kuvvetli ise de ses bilimi bakımından zayıftır; çünkü Eski Türkçe döneminden de önce bir **ds* >*ss* benzeşmesi pek mümkün görünmüyor. Kaldı ki, kelime Yenisey yazıtlarında ve Uygurca metinlerde hep tek *s* iledir; *esiz! esiz e!* "yazık"!, "heyhat!".

Orhon Türkçesi *y(e)ti~yiti* "7" kelimesi de, Uygurca metinlerde hemen daima *YYTY,* yani *yiti* şeklinde geçer. Bu kelimedeki *t* ünsüzünün ikizleşmesi daha sonra meydana gelmiş bir olaydır. İkizleşmenin sebebi de ilk hecedeki kapalı *e* ünlüsünün aslında uzun olmasıdır: **yēti* > MK *yeti, yetti,* Az. *yeddi,* Yak. *sette,* Çuv. śiççĭ (<Vol. Bulg. *cieti* < **yēti*), Türk., Trkm. *yedi.* Buna göre, Clauson (*EDPT,* s. 856), Doerfer (*TDAY* 1975-76, s. 15) ve başkalarının bu kelimenin ana şeklini çift *t* ünsüzü ile tasarlamaları yanlıştır.

Hamilton'un paylaşamadığım diğer okuyuşları ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunan şu kelimelerdir: *qowrag̀, oǵuş, ögüz, ön-, tüzü, tüzün, yoǵur-, toǵ-* ve *ürüg.*

Bunlardan birincisi Brahmi yazılı metinlerde daima *u* iledir: *quwrāg̀, quwrāh, hkuwrāg* (TT VIII, 97). Buna gore kelimeyi *u* ile okumak doğru olur.

İlk yayınlarda *o* ile *oǵuş* okunan kelimeyi bugün genellikle okunduğu gibi *uǵuş* okumak ve Alt. *uk* "soy, aile, köken", Tuv. *uk "boy,* kabile, soy" kelimesine bağlamak doğru olur sanırım. Kelime Brahmi yazılı metinlerde de *u* iledir: *ūhūṣ* (TT VIII, s. 101). Yakutça *ūs* da *oǵuş*'a değil, *uǵuş*'a gider.

Öteden beri *ö* ile *ögüz* şeklinde okunan "ırmak" anlamındaki kelimeyi de *ü* ile okumak doğru olacaktır. Kelime Codex Cumanicus'ta *ogus* şeklinde yazılmış ise de halen yaşamakta olduğu Sarı Uygur diyalektinde *ü* ile *ügüs* biçimindedir (Malov, s. 132, Tenişev, s. 217). Kelimenin Moğolca karşılığı *üyer* "ırmak taşması, taşma, taşkın; sel, dere" de *ö* ile değil, *ü* iledir.

"Çıkmak, yükselmek" anlamlarındaki dördüncü kelime Brahmi yazılı metinlerde hep *ü* iledir: *ün-, üm-, üntür-* (TT VIII, s. 102). Bu kelime Kumancada, Kıpçak grubu Türk dillerinde *ö* ile olmakla birlikte şu dillerde *ü* iledir: Yak. *ün-* "büyümek, yükselmek", Tuv. *ün-* "çıkmak; bitmek, büyümek", Uyg. *ün-* ay., Özb., *un-* (*ün-*) ay. Halaççа *in-* "çıkmak" ve *i-* şekilleri de daha eski ve asli bir *ün-* şekline gider. Kıpçakça *ö*'lü şekiller ile Türkmence *ön-* şekli asli kabul edilse bile Özbekçe ve Yeni Uygurca *ü*'lü şekiller nedeniyle söz konusu kelimeyi Uygurca metinlerde *ü* ile okumak daha doğru olacaktır.

Uygurca metinlerde *alku* "bütün, hep, hepsi, tamamıyla", ile eş anlamlı olan *TWYZW* kelimesi önceleri *ö* ile *tözü* şeklinde okunmuşken son yıllarda yapılan yayınlarda genellikle *ü* ile *tüzü* biçiminde okunmaktadır. Hamilton da 2 numaralı metinde iki kez geçen bu kelimeyi *ü* ile okumuştur: *tüzü tüzün bodisavat* (2: 21), *bu altı yegirmi bodisawatlar alqu tüzü tüzün mançuşiri ...* (2:37-39). Uygurca *alku* ve *tüketi* "tamamıyla" ile eş anlamlı olan bu kelime Şinasi Tekin tarafından *tüz-ü,* yani *tüz-* "düzene koymak, tanzim etmek" fiilinin *-ü*'lü zarf şekli olarak açıklanmak istenmiştir (*Maytrısimit,* s. 284, 285). Hamilton (*Le conte*

bouddhique du bon et du mauvais prince, s. 134) ve Clauson da (*EDPT,* s. 573) bu etimolojiyi kabul etmişlerdir. Bu etimoloji anlam bakımından kabul edilemez; çünkü anlamı "tanzim etmek, düzenlemek" olan bir fiilden "bütün, hep, hepsi, tamamıyla" gibi anlamları olan bir kelime türeyemez. Ben Uygurca *TWYZY* kelimesini bu yıl Eylül ayında Giessen'de yapılan "Eğitim ve Türkoloji Sempozyumu"nda verdiğim bildiride Ana Türkçe **tōz-* "koparmak, kökünden sökmek" fiilinden getirdim. Bu Ana Türkçe fiil Yakutça'da *tüös-* "sökmek, koparmak" olarak yaşamaktadır. Yakutça'da bu fiilin *r*'li şekli de vardır: *tüör-* "sökmek, koparmak". Bunlardan daha ilginç olan Yakutça şekil *tüöre* kelimesidir. Bir zarf olan bu Yakutça kelimenin anlamı "hep, hepsi, tamamı, tümü"dür: *Bihigi tüöre kinini kıtta söbülehebit* "Biz hep(imiz) onunla aynı fikirdeyiz". Yakutça *törüt* "büsbütün, bütün bütün, tamamıyla" zarfı da bence aynı fiilin bir türevidir: *Min manı törüt bilbeppin* "Ben bunu hiç bilmiyorum".

Hamilton, 1 numaralı metinde geçen TWYZYN kelimesi hakkında yaptığı açıklamada bunun Arat'ın *Eski Türk Şiiri,* ss. 339-341'de belirtmiş olduğu sebepler dolayısıyla *tözün* değil, *tüzün* okunması gerektiğini ileri sürüyor (s. 11, not 1.2). Ne var ki, Arat sözü edilen açıklamasında *tüzün* kelimesini Orhon yazıtlarında da geçen *tüz* (mutî, itaatkâr, halîm, selîm, yumuşak huylu vb.) sıfatından türettiği halde, Hamilton bu kelimeyi *tüz-* "aplanir, lisser, regulariser, mettre en bon ordre" fiilinden *-ᵒn* ile türetilmiş bir sıfat saymaktadır (aynı yer). Clauson da söz konusu kelimeyi *tüzün* okumuş ve *tüz-* fiilinin türevi saymıştır (*EDPT,* s. 576). Bence Uygurca metinlerde daha çok "asil, soylu" anlamına gelen bu kelimeyi *ö* ile okuyup; *töz* "asıl, temel, kök, köken" kelimesine bağlamak doğru olur (krş. Ar. *aṣīl* <*aṣl*). Aslında, bu kelime Brahmi yazılı metinlerde de *ö* ile geçmektedir: *tözöm yol=tözün yol* "asil yol" (TT VIII, II). Clauson, bu kelimenin geçtiği Brahmi yazılı metinde yazının acayip olduğunu, örneğin *örtül-* fiilinin bile *ürtül-* şeklinde yazıldığını belirterek *tözöm* yazılışına fazla güvenmemek gerektiğini dolaylı olarak söylüyor (*EDPT,* s. 576). Clauson'un bu kanıtı bence onun görüşünü desteklemez. Çünkü Genel Türkçe *ört-* fiili Eski Uygurcanın devamı olan dillerde, Yeni Uygurca ile Özbekçede, *ü* iledir: Uyg. *ürt-,* Özb. *urt-* (*ürt-*).

Hamilton'un *o* ile *yoġur-* okuduğu fiile gelince, bu kelimeyi galiba *u* ile, yani *yuġur-* biçiminde, okumak daha doğru olacaktır; çünkü bu fiil gerek eski gerekse yeni dil ve lehçelerde genellikle *u* iledir: CC *yur-* (<*yuġur-*), Trkm. *yuġur-,* YUyg. *juġur-,* Kırg. *cūr-,* Hak. *çūr-,* vb. Bu Türkçe kelimenin Moğolca karşılığı da bu görüşümüzü destekler niteliktedir: *cigura-, cugura-,* Halha *dzūra-.*

Hamilton'un ünlüsünün niteliği konusunda tereddütlü olduğu kelimelerden biri de *toġ-* "naître" kelimesidir (bk. c. II, s. 254). İlk Uygurca yayınlarda Türkiye Türkçesindeki *o*'lu *doğ-* şeklinin etkisi ile genellikle *toġ-* okunan bu kelime son

yıllarda yapılan yayınlarda daha çok *u* ile okunmaktadır. Bunun sebeplerinden biri ve belki de en önemlisi kelimenin Brahmi yazılı metinlerde *u* ile yazılmış olmasıdır (*TT VIII,* s. 100). Bence kelimenin Yeni Uygurca ve Özbekçe şekilleri olan *tuġ-* da en az bu kanıt kadar önemlidir.

Hamilton, 2 numaralı Uygurca metinde *amal* "sakin, sessiz, hareketsiz" sıfatının eş anlamlısı olarak geçen 'Y *WRWK* kelimesini de *ü* ile, *ürüg* biçiminde, okuyor: *ürüg amal yiltizlig* (c. I, s. 23). Bu ibareyi Fransızcaya "(le bodhisatva?) Pourvu de la Racine Sereine et Tranquille" tarzında çeviren araştırıcı (s. 24) *ürüg* kelimesini "uzun süre" anlamındaki *ür* kelimesine bağlıyor ve Uygurca *ürük uzatı* "uzun uzadıya, sürekli olarak, devamlı olarak" ibaresindeki *ürük* (Hamilton *ürüg* okuyor) ile bir ve aynı sanıyor. Aynı birleştirmeyi, söz konusu kelimeleri *örüg* okumak suretiyle daha önce Clauson yapmıştı (*EDPT,* s. 222). Bence bu birleştirme anlam bakımından zayıftır. Aynı kelime bir yandan *uzatı* "uzun süre" zarfı, öte yandan da *amıl~amal* "sakin, huzur içinde" sıfatı ile eş anlamlı olarak nasıl kullanılır? Hamilton'un *ürüg* okuduğu kelime, bence, Arat'ın *ETŞ,* s. 327-328'deki açıklamaları ışığında *örüg* okunmalıdır. Arat'ın zikrettiği Şorca *örüg* "sakin" verisine ve diğer verilere şunlar da eklenebilir: Kırg. *örǖ* "dinlenme, istirahat" (< **örüg*), Yak. *örȫ-* "dinlenmek, istirahat etmek" (< **örü-*). Bu verilere dayanarak *örüg* "sakin" kelimesinin *örü-* "dinlenmek, istirahat etmek" anlamındaki fiilden *-g* ile türetilmiş bir isim-sıfat olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, genellikle *ürük,* Clauson tarafından da *örüg* okunan Uygurca zarfı da *ü* ve *g* ile *ürüg* okumak doğru olacaktır sanırım, çünkü bu kelime Yakutçada *örǖ* biçiminde yaşamaktadır: *Manna örǖ tımnī* "Burası daima soğuk(tur)", *örǖ küöḫ mastar* "her zaman yeşil (olan) ağaçlar". Yakutça *örǖ* "daima, her zaman" zarfı şüphe yok ki daha eski bir *örüg* şekline, o da, *büyük* bir olasılıkla, en eski ve aslî *ürüg* şekline gider. Genel Türkçe *ü* ünlüsüne Yakutçada birkaç kelimede *ö* ünlüsünün denk geldiğini biliyoruz: Uyg. (Br.) *ür* "uzun zaman, uzun süre, Hak., Tuv. *ür* ay. Yak., *ör,* Genel Türkçe *kümüş* = Yak*. kömüs,* vb.

Yuvarlak ünlülü bu kelimeler konusundaki düsüncelerimden sonra 13 numaralı 5 satırlık kısa metinde geçen iki kelimenin okunuş ve yorumunda Hamilton'a katılmadığımı belirtmek isterim. Beş satırlık kısa metin şudur:

1. *tsuıntakı la totok oġlı arslan sangun*
2. *bu kutlug varḫar-ka kirü teg-intim burkan-*
3. *lar küç basut birzün esen tükel*
4. *tokuz on yaşayur karı atam-ka burkan*
5. *küçinge öz evke tegmez bolzun.*

Hamilton beşinci satırdaki *'WYZ' VK'* kelimelerini yukarıda da görüldüğü gibi *öz evke* okuyor ve "a (sa/ma/notre?) propre maison" tarzında çeviriyor (I, 75-76). Bence bu bağlam içinde *öz evke* "ala maison, de soi-meme, a (sa/ma?) propre maison" gibi bir ibare anlamsız olur. Bu kısa metinde, La Totok oğlu Arslan Sangun kutsal manastıra girdiğini belirttikten sonra 90 yaşındaki babası için bir iyi dilekte bulunuyor. Dilek (yüklem) olumsuz olduğuna göre (*tegmez bolzun* "değmesin, ulaşmasın, erişmesin") bundan önceki ibare (özne) kötü anlamlı bir kelime çifti olmalıdır. Bu kelime çifti, bence, *üz evke*'den başkası olamaz. İlk kelime Uygurca metinlerde genellikle *buz* ile birlikte "kin, nefret" anlamında geçer: *üz buz bilig, üz buz köngül, üz buz kıl-* vb. (DTS, 629, EDPT, 279). Bu kelime çifti *öpke* ile de kullanılmıştır: *öpke üz buz köngül tutdum erser* "İçimde öfke, kin ve nefret duyguları besledim ise..." (EDPT, 279). Asıl anlamı "akciğer" olan, fakat daha başlangıçta "hiddet" anlamını da kazanmış olduğu anlaşılan *öfke* kelimesi, Uygurca metinlerde genellikle *'WYPK'* (*öpke*) ve *'WYVK'* (*övke*) şekillerinde geçer. *MK*'da *f*'li *öfke* şekli de vardır (I, 195). Çağataycada, *öyke* şekli de bulunan bu kelimenin ilk hece ünsüzü, büyük bir olasılıkla, *b* idi. Kelime başındaki ünlüye gelince, en eski metinlerden beri *ö* olan bu ünlü Kutb'un *Husrev u Şirin*'inde *e* olarak da tesbit edilmiştir: *evke, efke* (EDPT, 9). XIV. yüzyıl Harezm Türkçesindeki bu *e*'li şekiller düzleşme sonucu meydana gelmiş olamaz. Bence Kutb'daki *evke, efke* şekilleri Uygurcadaki *ö*'lü şekillerden daha eskidir. Nitekim Altayistler, bu Türkçe kelimeyi Moğolca *ebçigü(n), ebçigüü* "göğüs, göğüs kafesi" (Halha *övçüü(n)* "göğüs kemiği") ve Tunguzca *ebte* "ak ciğer" kelimeleri ile karşılaştırıyorlar (Poppe, *Verg.*) Bu veriler karşısında söz konusu metindeki *'WK'* yazımının yanlış olmadığı, tersine, bunun, *övke* kelimesinin daha eski bir şeklini yansıttığı söylenebilir. Buna göre metnin son cümlesini "Sağ salim (olarak) doksan yaşına gelen ihtiyar babama, Buda'nın gücü sayesinde, kin ve nefret değmesin" tarzında çevirebiliriz.

Bu yazıya son vermeden Hamilton'un 26 numaralı metnin 10. satırındaki *M'NKRW,* yani *mangaru* "bana doğru, bana" kelimesini niçin *mengerü* okuduğunu anlayamadığımı da söylemeliyim. *Ben/men* zamirinin datif ve direktif halleri Eski Türkçede art ünlülü olarak *banga/manga* ve *bangaru/mangaru* değil midir?

Buraya kadar işaret ettiğim, okunuş veya yorumlarına katılmadığım bazı kelimeler hakkındaki görüşlerimin Hamilton'un bu çok önemli eserinin değerini küçümsemeyi amaçlamadığını özellikle vurgulamak isterim. Amacım, uzun bir emek, ciddi ve titiz bir araştırma ürünü olan bu güzel eser dolayısıyla Türkologlar arasında esasen tartışmalı olan bazı Eski Türkçe kelimeler üzerine kendisi ile fikir alış-verişinde bulunmaktı. James Hamilton'u, yayımlanmamış bütün Tun-huang Uygur yazılarını gün ışığına çıkaran, çevirileri, türlü kelimeler üzeri-

ne yaptığı değerli açıklamaları, analitik sözlüğü ve tıpkıbasımları ile nefis bir şekilde bilim dünyasının istifadesine sunan bu eserinden ötürü içtenlikle kutlar ve değerli çalışmalarının sürmesini dileriz.

22

TÜRKÇE EN ESKİ DAVA DİLEKÇESİ

Müslüman atalarımız Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ni kurarlarken, şimdiki Çin Türkistanı'nda yaşayan amcaoğullarımız hâlâ Burkancıydı. Dilimiz ortak olmasına ortak da, (*Azerî ağzıyla*) *bir uzman kömek etmeksizin kolay başa düşebilemiriz.*

Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Uygurca (Eski Türkçe) yazmalar arasında toprak satışı, toprak kiralama, borç verme, vergi toplama vb. gibi türlü konularda düzenlenmiş eski Türk hukuk belgeleri önemli bir yer tutar. Bunlar arasında konusu bakımından eşsiz ve benzersiz, dili bakımından da çok ilginç olan bir şikâyetname de bulunmaktadır.

İlk kez ünlü Rus Türkologu S. Ye. Malov tarafından yayımlanan bu belgenin yazarı bir uşak, daha doğrusu bir Türk köledir. Bintung adındaki bu Türk köle belgede efendisini Çinli yargıçlardan kurulu bir heyete şikâyet etmektedir. Türk kölenin şikâyeti şöylece özetlenebilir: Bintung küçüklüğünde okuma yazma öğrenmiş ve kutsal kitapları okumuş biridir. Bintung'un en büyük arzusu rahip olmaktır. Bu konuda Çinli Budist hocalara danışır. Bunlar da "Seni satın alıp azat edelim, rahip ol" derler. Bu arada, sonradan efendisi olacak olan adam da "Seni ben satın alayım; azat belgesini de önceden eline vereyim" der ve Bintung'u satın alır. Kölenin güvenini kazanmak için Çinli efendi daha da ileri gider ve azat belgesinin bir suretini de köleye verir. Ne var ki Çinli efendi bir süre sonra köledeki azat belgesini "Sen bunu kaybedersin; onun için bana ver, ben saklayayım" diyerek geri alır. Daha sonra da belgeyi kaybettiğini söyler, hattâ "Sen kaybetmişsindir" diye köleyi suçlar. Efendinin niyeti açıktır: Azat edeceğim diye aldığı köleyi azat etmeyecek, bir başkasına satacaktır. Bu gerçeği anlayan köle sözkonusu belge ile mahkemeye başvurur ve adaletin yerine getirilmesi için ricada bulunur.

Son devir işlek Uygur yazısı ile yazılmış otuz altı satırlık bu ilginç belgeyi Rus Türkologu Malov 1913 Haziran'ında Doğu Türkistan'da, Sinkiang bölgesinin merkezi Ürümçi'de bulmuştur. Belge, o sırada Sinkiang Eğitim Müfettişi olarak görev yapan Cin-Lun adlı Çinli bir memurun elinde imiş. Bunu öğrenen Malov, Katolik misyoner F. Hogers aracılığı ile 22 Haziran 1913 günü belgeyi görür, istinsah eder ve Cin-Lun'un rızası ile bir de fotoğrafını çeker.

Malov'un yüzyılın başlarında Ürümçi'de görüp istinsah ettiği ve fotoğrafını çektiği bu belge ilk kez onun *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti* (Eski Türk dili yadigârları) adlı eserinde yayımlanmıştır[1]. Malov, bu yayımda belgenin bir sayfa boyundaki fotoğrafı ile, Uygur harfli metnini, metnin Latin harfleriyle yazı çevrimini ve Rusça tercümesini vermiştir.

Belgenin Malov tarafından yayımlanan fotoğrafı epey küçültülmüşe benzemektedir. Bu nedenle de belgeyi fotoğraftan okumak güçleşiyor. Ancak, Malov metnin Uygur harfli metnini de verdiğinden bununla fotoğrafı karşılaştırmak yine de mümkün olabilmektedir. Bu karşılaştırma Malov'un bazı yerlerde belgenin aslından biraz ayrıldığını, farklı okuyuş ve yorumlarda bulunduğunu gösteriyor.

Belge üzerinde yapılan ikinci çalışma B. S. Adams adlı bir İngiliz araştırıcıya aittir. B. S. Adams belgenin fotoğrafı ile Malov metnini karşılaştırmak suretiyle bazı düzeltmeler yapmış ve daha sağlam bir metin vermeğe çalışmıştır[2]. Ne var ki Adams'ın bu yayını da tam anlamıyla doyurucu olmaktan uzaktır.

Biz, Malov'un yayımladığı fotoğrafı büyülterek metni yeniden okuduk. Malov yayını ile Adams'ın yaptığı düzeltmeleri de dikkate alarak belgenin daha doğru bir metnini vermeğe çalıştık.

Belgenin düzenleniş şekli, Adams'ın da haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, onun bir dava dilekçesi olduğunu göstermektedir. Bunun, dönemin Çin dava dilekçeleri modelinde mi yoksa eski Uygur dava dilekçeleri modelinde mi olduğu sorusu şimdilik cevapsız kalacaktır. Bu soruyu yanıtlamak aslında Türk hukuk tarihi araştırıcılarına düşen bir görevdir.

Dava dilekçesinin tarihine gelince, belgede herhangi bir tarih yoktur. Malov da belgenin tarihi konusunda herhangi bir şey söylememiş, sadece Uygur hukuk belgelerinin 10.-13. yüzyıllar arasında düzenlenmiş olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Adams ise dava dilekçesini "a medieval document from Sinkiang", yani "Sinkiang'dan bir ortaçağ belgesi" olarak tanımlamıştır.

Ben bu dava dilekçesinin düzenlenme tarihinin yaklaşık olarak tahmin edilebileceği kanısındayım. Bence bu dava dilekçesi 14. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmıştır. Beni bu kanıya vardıran nedenler belgedeki *Kovang Ming'ning üskinte* "Ming hükümet (temsilcisi) huzurunda" ve *Ming begining tamgasın ka-*

1 S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskova-Leningrad 1951, s. 200-204.

2 B. S. Adams, "Notes on an Uyğur text", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 1968 (Ankara 1969), s. 53-57; Türkçe çevirisi: "Bir Uygur metni üzerine notlar" (Çeviren Bilge Karasu), aynı yer, s. 59-61.

kıp "Ming beyinin damgasını vurup" ibareleridir. Bu ibarelerden anlaşıldığına göre bu dava dilekçesi Ming sülâlesi döneminde düzenlenmiştir. Ming sülâlesi, bilindiği gibi, 1368 ile 1644 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu durumda sözkonusu belgenin 1368 yılında veya ondan sonra düzenlenmiş olması gerekir. Belgenin düzenlenme tarihi her hâlükârda 1368'den öncesi olamaz. Belgenin işlek (kürsiv) Uygur yazısı da bunun son devir (13. ve 14. yüzyıllar) Uygur metinlerinden olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki 14. yüzyılda kaleme alınmış İslâm öncesi Uygurca bir dava dilekçesi ile karşı karşıyayız. Bu belge Uygur hukuk belgeleri arasında konusu veya içeriği bakımından tek ve benzersiz resmî bir şikâyetname veya daha doğrusu bir dava dilekçesidir. Belgenin bunun dışında ayrı bir önemi daha vardır ki o da bu dilekçenin bir köle tarafından kaleme alınmış ve ilgili resmi makamlara verilmiş olmasıdır.

METNİN YAZI ÇEVRİMİ[3]

1) Buyançı beglerim kutınga
2) mung ödüglüg kuludı[4]
3) B(intu)ng ödügüm
4) teginür. M(e)n Bintung
5) Aday-nıng[5] ev-intin üner-te iş-in küçin
6) bütürü umadın ünmiş ermez. Kiçig(k)i(y)-em-te[6]
7) bitig uj-ik nom bogşut örgenmiş üçün
8) "Neteg erser toyın bolup toyın törüsinte
9) yorıgay mu m(e)n?" [tip) sakınıp Tikuy tayşı[7] başlap

---

3 Anlamayı kolaylaştırmak için büyük harf ve noktalama işaretleri kullanılmıştır.

4 *kuludı:* Metinde *kuludı* olarak yazılmış olan bu kelimeyi Malov *koludı* okumuş ve bunu kişi adı saymıştır. Adams aynı kelimeyi *koldaçı* okumuş ve "supplicant", yani "ricacı" olarak çevirmiştir. Kelime *koldaçı* okunamaz. *Kuludı* şeklinde yazılmış olan bu kelime bizce, *kulut* "kul, köle" kelimesiyle üçüncü kişi iyelik eki *-ı* dan ibarettir; anlamı da "kulları" olmalıdır.

5 *Aday-nıng:* Malov bu kelimeyi "baba" anlamındaki *ata* kelimesinin bir türü saymıştır. Adams bunu kabul etmiyor ve kelimeyi özel isim sayıyor. Bizce bu kelime *ata* kelimesinin *-y* ekli küçültme şeklinden başka bir şey değildir. *Atay* kelimesi Türk dillerinde yaşamaktadır: Başkurtça *atay* "baba, babacık", Nogayca *atay* "dede, dedecik", Tatarca *etiy* (/atay) "baba, babacık" vb. gibi. Köle Bintung'un yaşlı efendisinden *atay* "babacık, dedecik" diye söz etmesi son derece doğaldır.

6 *kiçig(k)i(y)-em-te:* "Küçücükken" anlamındaki bu kelimeyi Malov *kiçigi-(e)m-te,* Adams ise *kiçigi-m-te* şeklinde okumuştur. Bu kelime gerçekte "küçük" anlamındaki *kiçig* kelimesinin *-kiye* küçültme eki almış şekli olmalıdır.

7 *tayşı:* Malov bu kelimeyi "knyaz", yani "prens" olarak çevirmiştir. Adams, haklı olarak, bunun "üstad, büyük hoca" anlamındaki Çince *tay-şı* kelimesinden başka bir şey olmayacağını ileri

10) Kıtay tayşı-larka kengeşser[8]m(e)n Tikuy tayşı
11) ma takı öz-ge kişi-ler m-e "Yulup alayın,
12) boş kılayın" tiser, bu begim "M(e)n yulup alayın",
13) sanga burunça boş bitig bireyin" tip
14) Kovang Ming-ning[9] üskinte "M(e)n bar ergınçe[10]
15) manga tapınıp yorız-un. M(un)ta song kalsar
16) tört yolı boş bolup, köngülinçe toyın bolup
17) il-ke kan-ka buyan alkış birip yorız-un" tip
18) Ming begi-ning tamga-sın kakıp manga boş
19) bitig birip, anta song mini yulup alıp
20) boş bitig m-e kolup aldı erti. Song
21) yorıyu minteki boş ıdmış bitig-ni begim
22) "Manga birgil, m(e)n yıgayın, yok kılgay s(e)n" tiser
23) ol bitig-ni m-e begim-ke birtim. Amtı
24) ol bitig-ler-ni begim yaman kayuta kodup
25) unıtdı. Kişi-ke mü alsıkdı? Mini "Alyuk
26) s(e)n" tip inç kılmadın turur. M(e)n küçüm yitmiş-
27) ince iş küç kılıp tapınıp yazmışım yok.
28) Begim m-e manga yavız yaman kılınmışı yok.
29) Negü iş-ke ugrals(a)r[11] m(e)n anındın berü negü
30) m-e timişi yok erti. Yene bir kul algalı
31) mini bilen kengeleşip[12] turur.

---

sürmüştür.

8 *kengeş*(*s*)*er:* Malov bunu *kengenser* okumuştur. Oysa Türkçede böyle bir fiil mevcut değildir. Fiil, Adams'ın haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, *kengeş-* "danışmak" fiilinden başka bir şey değildir. Kelimedeki *şs* ses grubu tek *s* harfi ile gösterilmiştir.

9 *Ming-ning:* Malov, yanlış olarak, *ming-ning* okuyor.

10 *ergınçe:* Malov bunu *erkinçe* okuyor ve "bütün kuvvetiyle" diye çeviriyor. Oysa bu kelime daha önceki iki kelime ile birlikte *m(e)n bar ergınçe* diye okunmalı ve "ben var oldukça" şeklinde anlaşılmalıdır.

11 *ugrals*(*a*)*r:* Malov bu kelimeyi *ogrılar* şeklinde okuyor ve bunu *ogrıla-* "çevirmek" (!) fiilinin geniş zamanı sayıyor. Türkçede böyle bir fiil yoktur. Eski Türkçe *ogrıla-* fiilinin anlamı "çalmak"tır ki bu da metne uymaz. Aslında fotoğraf dikkatle incelenirse kelimenin ancak *ugrals(a)r* okunabilecek şekilde yazılmış olduğu görülür. Adams bu düzeltmeyi yapmış ve *negü işke uğrals(a)r m*(*e*)*n* ibaresini "To whatever work I have been put...", yani "Ne işe koşulsam..." tarzında çevirmiştir. Bu okuyuş ve yoruma tamamıyla katılıyorum. Bu *uğral-* fiili *uğur* isminden *-al-* eki ile yapılmış olmalıdır.

12 *kengeleşip:* Malov bu kelimeyi *kengileşip* şeklinde okumuş ve bunun *kengi* "geniş" isminden türemiş bir fiil saymıştır. "Geniş" anlamındaki kelime *kengi* değil, *keng*'dir. Ayrıca, "kendini genişletmek, genişlemek, kendini büyültmek" gibi anlamar metne uymaz. Adams'ın kelimeyi *kengeleşip* şeklinde okuyuşuna katılıyorum. Ancak, onun *yana bir kul algalı mini bilen kengeleşip turur* cümlesini "When about to buy a new slave he has consulted me", yani "Yeni

32) “İl kan atınga toyın bolup buyan birz-ün” tip
33) uj-ik boş bitig birip mini aldı erti;
34) yanturu satgalı almadı erti. Amtı “Satar m(e)n”
35) tir ermiş. Beglerim buyan-layu tsuyurkayu
36) y(a)rlıkasar, köngül-gerü[13] uka y(a)rlıkaz-unlar.

METNİN ÇEVİRİSİ

1) iyiliksever beylerim(in) mübarek huzurlarına
2) dert(li) ricacı kulları
3) Bintung ricam(ı)
4) arz eder(im). Ben Bintung
5) Babacığın evinden (her) çıkışımda hizmetini
6) bitiremeden çıkmış değil(im). Küçüklüğümde
7) okuma yazma (ve) kutsal kitapları öğrenmiş (olduğum) için
8) “Ne suretle olursa olsun, rahip olup rahip(ler) yolunda
9) yürüyeyim mi (acaba)?” (diye) düşünüp başta Tigüy hoca olmak üzere
10) Çinli hocalara danışınca, Tigüy hoca olsun
11) başka kişiler olsun, “(Seni) satın alayım,
12) azat edeyim” dediklerinde bu efendim “Ben satın alayım,
13) sana önceden azat belgesi vereyim” deyip
14) Ming devleti temsilcisi huzurunda, “Ben var oldukça
15) bana hizmet edip dursun. Bundan sonra (sağ) kalırsa
16) dört kez azat olup dilediğince rahip olup
17) halka (ve) hükümdara şan ve şeref versin” deyip
18) Ming beyinin mührünü basmış, bana (da) azat
19) belgesi vermiş, ondan sonra beni satın alıp
20) azat belgesi de isteyip almış idi. Sonra
21) yürüyüp (giderken) bendeki azat belgesini efendim
22) “Bana ver, ben saklayayım, (sen) kaybedersin” deyince
23) o belgeyi de efendime verdim. Şimdi

---

bir kul alacak olsa bana danıştı” tarzındaki yorumuna katılmıyorum. Bu cümlenin başındaki *yana* veya *yene* kelimesi “yeni” anlamında değil, “yeniden, yine, tekrar” anlamınadır. Cümlenin yüklemi olan *kengeleşip turur*'un anlamı da “danışıp duruyor, sık sık danışıyor, tartışıyor” olmalıdır; çünkü *kengeleş-* fiili *kengeş-* “danışmak” fiilinin sıklık (*frequentative*) çatısıdır.

13 *köngülgerü:* Malov bu kelimeyi *köngül kerü* şeklinde iki kelime halinde okumuş ve ikinci kelimeyi *ker-* yani *ger-* fiilinin zarf (*gerund*) şekli saymıştır. Oysa buradaki kelime Uygurca *köngülker-* veya *köngülger-* fiilinden başkası değildir. Eski Türkçe *köngülger-* fiilinin anlamı “iyice anlamak, derinden anlamak”tır. Böylece *köngülgerü uka yarlıkazunlar* ibaresinin “(durumunu) iyice anlamak lûtfunu göstersinler” olur.

24) o belgeleri efendim kötü bir yere koyup
25) unuttu. Birine mi aldırdı? Bana “sen almış-
26) sın” diye rahat huzur vermiyor. Ben gücümün yettiği
27) kadar çalışıyor, hizmette kusur etmiyorum.
28) Efendimin de bana kötü muamele ettiği yok.
29) Hangi işe koşulsam, o işten dolayı (bana) herhangi bir şey
30) demişliği (de) yok idi. (Ancak), şimdi bir köle almak için
31) benimle tartışıp duruyor.
32) (Efendim) halk ve hükümdar adına rahip olup sevap işlesin diye
33) (önceden) azat belgesi verip beni almış idi; (yoksa)
34) tekrar satmak için almamış idi. Şimdi “Satıyorum”
35) diyormuş. Beylerim iyilik ve merhamet göstermek
36) lûtfunda bulunacak olurlarsa, (durumu) iyice anlayıp (öyle) karara var-
sınlar.

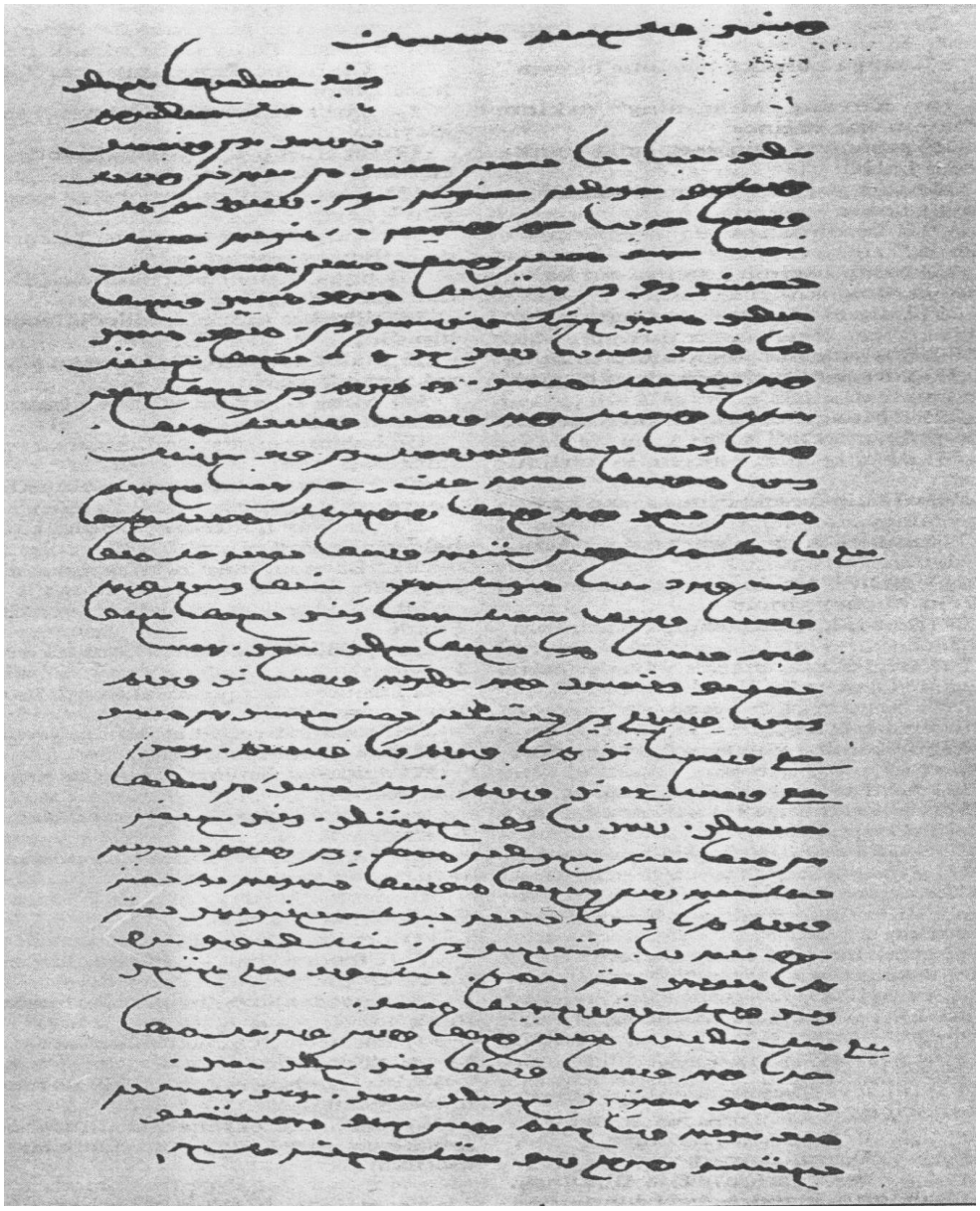

23

TES YAZITI HAKKINDA DOKUZ NOT

1976 yazında, S. G. Klyashtorny, S. Kharjaubai ve A. Oçir başkanlığında Ortak Sovyet-Moğol Tarih ve Kültür Heyeti Epigrafi grubu, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Khöwsögöl (Hubsugul) Aymak'ındaki Tes Irmağı (Tesiyn gol)'nın yukarı mecrasında Türk Runik harfli yazıtlarla kaplı bir anıt parçası buldu. Kızıl renkli dikdörtgen granit bloktan ibaret olan bu anıt, daha büyük bir anıtın alt kısmıdır. Anıt parçasının uzunluğu 86 cm.*;* iki geniş yüzünün eni 32 cm., iki dar yüzünün eni de 22 cm.dir. Dört yüzü de yazıtla kaplanmıştır. Geniş yüzlerinde 6'şar, dar yüzlerinde ise 5'er satır vardır, fakat yazıtın iki satırı tamamen kaybolmuştur. Yazıtın korunan kısmının uzunluğu 76 cm.'dir. Satırlar oyuk çizgilerle birbirinden ayrılmıştır. Oyulmuş Runik harflerin yüksekliği 3,5-4 cm.'dir. Harfler, Terhin (Taryat) ve Şine Usu yazıtlarındaki harfler gibi hakkedilmiştir, yani onların şekilleri hemen hemen aynıdır. Tes yazıtının dar kenarlarının alt kısmında, Terhin ve Sine Usu yazıtlarındaki damgalara benzeyen bir damga vardır[1].

Tes yazıtı, ilk kez S. Kharjaubai tarafından yayımlanmıştır[2]. Kharjaubai'ın makalesi, Runik harfli metnin el yapımı bir kopyasını, Latin ve Kiril harfleriyle yazı çevrimlerini, Kazakça, Klasik Moğolca, Halha (Modern Moğolca) ve Rusça'ya tercümelerini içerir.

Tes yazıtı, ikinci olarak müteveffa Moğol bilgini M. Shinekhüü tarafından yayımlanmıştır[3]. Shinekhüü'nün makalesi, Runik harfli metnin el yapımı bir kopyasını, Latin harfleriyle yazı çevrimini ve Halha diline tercümesini içerir.

Tes yazıtının en yeni yayımı S. G. Klyashtorny tarafından gerçekleştirilmiştir[4]. Klyashtorny'ın makalesi yazıtın mükemmel bir el yapımı kopyasını Latin harfleriyle yazı çevrimini ve Runik harfli metnin İngilizceye tercümesini içerir. Makalede ayrıca, anıt parçasının dört yüzünün fotoğrafları ile Uygur tarihinin kısa bir özeti de yer almaktadır.

---

1 S. G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica,* cilt 39 (I), s. 138-141.

2 S. Kharjaubai, "Tesiyn gerelt xöşöö" (Tes yazıtı), *Studia Linguae et Literarum,* Instituti Linguae et Litterum Academiae, cilt 13. fasikül 15, Ulan-Bator 1978, s. 117-124.

3 M. Shinekhüü, *Orxon-Selengiyn runi biçgiyn sine dursgal* (Orhon-Selenga Runik harfleriyle yeni yazıtlar) - *Arkheologiyn Sudlal,* cilt 8, fasikül I, Studia Archaelogica, Instituti Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongoli, Ulaan-Baatar 1980, s. 36-41.

4 S. G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica,* cilt 39 (I), s. 137-156.

Tes yazıtının bu üç yayınının en iyisi, hiç şüphesiz, ünlü Sovyet bilgini Klyashtorny tarafından yapılanıdır. Herşeyden önce, Klyashtorny anıtın dört yüzündeki metni dört kısım halinde ve taşın her iki yüzü diğerini karşılayacak şekilde verir. İkinci olarak, satırları doğru sırayla, yani aşağıdan yukarıya doğru okumuştur. Üçüncü olarak ise, anıtın yüzlerini dört yöne göre saptamış ve onları Batı-Kuzey-Doğu-Güney sırasına koymuştur.

Bütün bu meziyetlere rağmen, Klyashtorny'ın metninin baştan sona anlaşılır ve belirli parçalar söz konusu olduğunda, önceki iki metinden daha anlamlı olduğu söylenemez. Zaten yazarın kendisi de okuma ve yorumlarının zayıf olduğunun farkındadır ve makalesinin sonunda şöyle demektedir: "Bu yayın, Tes yazıtının okunma ve çevirisi için yapılmış ilk hazırlık çalışması niteliğindedir." O, ayrıca "Metnin bazı bölümlerinin farklı okunup yorumlanmasının mümkün olduğu bu makalenin yazarı tarafından da bilinmektedir. Yazar, ilerde yapılacak daha ayrıntılı bir çalışmada, şimdi tartışmalı olan bir çok soruna daha doyurucu çözümler getirebileceğini ümit etmektedir." diyor (s. 155).

Klyashtorny'ın söz verdiği Tes yazıtının daha iyi bir yayınını beklerken, bu yazıda ben, pek inandırıcı ve doyurucu olmadıklarını sandığım bazı kelime ve pasajların okunma ve yorumları hakkında önerilerde bulunmak istiyorum. Önceden belirteyim ki, benim amacım herhangi bir kişiyi, özellikle sevgili meslektaşım ve arkadaşım Klyashtorny'ı eleştirmek değil, zaten son derece eksik olan yazıtın daha iyi bir yayını için, hiç olmazsa, bir miktar yardım önerisinde bulunmaktır.

1. Satır 7 (Kuzey I): *b^{u}k̲ü ul^{u}ġ ḳ^{a}ġ^{a}n ^{e}rm^{i}ş* "Bilgili ve ulu kağanlarmış."

İlk kelime Kharjaubai ve Shinekhüü'nün metinlerinde *ÇK^{ü}* şeklinde yazılmıştır. Bu yazılışa rağmen, her nasılsa, ikisi de onu *çik* olarak okumuşlar! Kharjaubai onu bir ünvan (s. 124), Shinekhüü ise *Çik* etnik adı olarak kabul ediyor (s. 41). Bu okuyuşlar ve yorumlar, *ÇK^{ü}* gibi bir kelime ancak *çök, çük* veya *(e)çük* okunabileceği için kabul edilemez.

Klyashtorny'a göre ilk harf *ç* değil, *B^{2}*'dir. O, bunu *b(ü)k̲ü* okuyup, "bilgili" olarak çeviriyor. Fakat *B^{2}k^{ü}* harf grubu, *b(ü)k̲ü* okunamaz, çünkü *K^{2}* Runik işareti kelime sonunda *ök* veya *ük* ses grubunu temsil eder. (Clauson'un *türkü*'sü *türük* yerine bir yanlış okumadır.) Ayrıca, Eski Türkçe "bilgili" kelimesi, *bükü* değil, *bügü* veya *bögü*'dür. (krş. Moğolca *böge,* Halha *böö'* "şaman").

Klyashtorny'ın okuyuşu doğru ise, *B^{2}k^{ü}* harf grubu, üç farklı şekilde okunabilir: *b̲ök, b̲ük* ve *(e)b̲ük.* Sonuç olarak ben bu kelimenin anlamı için aşağıdaki ihtimalleri düşünebiliyorum:

1) Kelime "yüce, yüksek, ulu" anlamında bir sıfattır ve *bök* okunmalıdır: krş. Kaşgarlı Mahmud *bök* "aşık kemiğinin bir yüzündeki tümsek veya yükseklik" (Clauson'da yanlış olarak *bög*), Kırgızca *bök* "tepe, yükseklik, yüksek yer", vb.

2) Kelime "kesinlikle, muhakkak" anlamında bir zarftır ve *bük* okunmalıdır (krş. Yakutça *bük* "kesinlikle, mutlaka").

Üçüncü bir ihtimal ise kelimeyi *bök(e)* okumak olurdu, ancak son ünlü yoktur.

Ben ilk seçeneği tercih ediyorum ve cümleyi aşağıdaki gibi okuyorum: *bök ul(u)ġ ḳ[(a)g(a)n (e)rm(i)ş]* "Yüce ve ulu kağanlarmış".

2. Satır 8 (Kuzey 2): *bıñ eli üç yüz yıl el tutmış* "Üç yüz yıldan beri bir çok (harf. bin) el'e hükmetmişler."

Klyashtorny'ın *b(ı)ñ* "bin" okuyuşu, *bıñ eli üç yüz yıl el tutmış* gibi bir cümle gramere aykırı olduğu için kabul edilemez. Burada sülalesi üç yüz yıl kadar hüküm sürmüş eski bir Uygur kağanından söz edildiği açıktır. Cümlenin ikinci kelimesi olan *(e)li (el* + 3. kişi iyelik eki *-i*) de önceki kelimenin *(a)n(ı)ñ* "onun" olduğuna işaret eder. Zaten Shinekhüü'nün metninde Klyashtorny'daki $B^{I}Ñ$ yerine $N^{I}Ñ$ (anıñ) vardır. Runik B^{I} işaretinin bu yazıttaki şekli N^{I} işaretine benzemektedir. Öyle görünüyor ki Klyashtorny N^{I} harfini B^{I} harfi sanmıştır.

Sonuç olarak, cümle aşağıdaki gibi okunmalı ve anlaşılmalıdır: *(a)n(ı)ñ (e)li üç yüz yıl (e)l tutm(ı)ş* "Onun devleti üç yüz yıl sürmüş."

3. Satır 9 (Kuzey 3): *buzuḳ başın ḳıza uçuz kül eki atlıġın tüke bar[mış]*

"Buzuk (halkı) liderlerinin kışkırtmalarıyla isyan edip, küçük Kül ve iki seçkin kişinin kışkırtmaları yüzünden yok olmuş."

Bu satırın gerek okunuşu gerekse yorumu doyurucu değildir. İlk olarak, üçüncü kelime, dar art ünlü *I* yazılmadığı için *ḳ(ı)za* okunamaz. İkinci olarak ise, *tüke* kelimesi, fiil gövdesinin kendisi bu biçime sahip olduğu için *tüke-* fiilinin zarf-fiili sayılamaz.

Ben $K^{I}ZA$ harf grubunu *(a)ḳ(ı)za* okuyorum ve onu, *boz oḳ b(a)şın* "Boz-Ok (halkı) liderini" gibi bir ibareden sonra geçişli bir fiile ihtiyacımız olduğu için, *-a* lı zarf-fiil olarak kabul ediyorum. Böylece *boz oḳ b(a)şın (a)ḳ(ı)za* "Boz-Ok liderini hücum ettirip ..." daha anlamlı oluyor.

İkinci olarak, *tüke, tüke-* "yok olmak" fiilinin zarf-fiili olamayacağı için, son iki kelimeyi *töke b(a)rm(ı)ş* "dökmüş" şeklinde okuyorum.

Üçüncü olarak, Klyashtorny'ın *eki* kelimesindeki son harf, fotoğraf ta *I*'dan ziyade *A*'ya benziyor. Gerçekten *A* ise *o* zaman $K^{U}ÜL^{2}:K^{I}A$ harf grubunu *kööl-ke* olarak okuyup, "göle" diye çevirebiliriz.

Yukardaki görüşler doğrultusunda, ben aşağıdaki okuyuşu ve yorumu öneriyorum: *boz oḳ b(a)şın (a)ḳ(ı)za uç(u)z k̲ö̲öl-ke (a)tl(ı)ġ(ı)n tö̲k̲e b(a)r[m(ı)ş}* "Boz-Ok liderini hücum ettirip, (o/onlar) (düşmanın) atlısını Uçuz Gölüne dökmüş."

Bununla ilgili olarak, Terhin (Taryat) yazıtında bulunan benzer bir bölümü hatırlatmak yerinde olur: ... *bod(u)nı* K^1ZA *b(a)rm(ı)ş* uç ... K^2I *(a)tl(ı)ġ(ı)n* $T^2K^{ü}A$ *b(a)rm(ı)ş (Doğu* 2). Ben Terhin (Taryat) yazıtı ile ilgili makalelerimde K^1ZA ve $T^2K^{ü}A$ harf gruplarını farklı çevirmiştim. Şimdi, K^1ZA'nın *(a)ḳ(ı)za* "hücum ettirip", $T^2K^{ü}A$'nin de *töke* "döküp" şekillerinde okunup çevrilmeleri gerektiğine inanıyorum. Ayrıca *uç* ile K^2I'nin arasındaki boşluğun da *uç[(u)z köölke* "Uçuz gölüne" şeklinde doldurulup düzeltilebileceği kanısındayım. Bu düzeltme, şüphesiz, kelime sonundaki *I*'nın *A* yerine bir yanlış okuma olduğu görüşüne dayanmaktadır.

4. Satır 10 (Kuzey 4): *ol* bod^un^um $k^eñ$ $k^er^işdi$ "O halkım geniş ölçüde birbiriyle kavgalıydı."

k(e)ñ kelimesini burada "geniş ölçüde" olarak çeviren Klyashtorny, makalesinin "Notlar" kısmında (s. 154, 10. satıra ait not) ona "düşmanlık, nefret, kin" anlamlarını veriyor. O, bu anlamı Kononov'un *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX v. v*, Leningrad 1980, s. 182 adlı eserinden almıştır. Bu bilginin yanlış olduğunu hemen söylemek gerekir. Türkçede "düşmanlık, nefret" anlamındaki kelime *keñ* değil, *kek*'tir. krş. Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 707; Kaşgarlı Mahmud *kek* "nefret, kin", Komanisches Wörterbuch *kek* "nefret", Kırgızca, Kazakça, v.b. *kek* aynı) Kononov bu *keñ* kelimesini Kül Tigin, Doğu 6'da bulunan *keñşür-* veya *kiñşür-* fiilinden çıkarmıştır. Ben kendim de bu kelimeyi *kiñşür-* okuyup "arayı açmak" olarak çevirmiştim. (Tekin T., *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968, s.350). Fakat ben, bu fiili *ken* "nefret, düşmanlık"den değil; onu *kiñ* "geniş" sıfatından getirmiştim. Bugün onun bir hata olduğuna inanıyorum. Problemli fiili *kikşür-* şeklinde okumak ve *kik-i-ş-* "kışkırtmak" fiilinin ettirgen çatısı olarak yorumlamak gerekir. (krş. Kaşgarlı Mahmud *kikçür-* karşılıklı kışkırtmak"; krş. Clauson, G., *Aynı eser,* s. 714).

Klyashtorny'ın *k(e)r(i)şdi* kelimesinin son harfi, Kharjaubai ve Shinekhüü tarafından *I* değil *A* okunmuştur. Onların okuyuşu doğru ise $K^2ÑK^2R^2S^2D^2A$ harf grubunu *k(e)ñk(e)r(e)sde* okuyup, *keñkeres*'in bulunma hali olarak yorumlayabiliriz. Bu *keñkeres,* Kül Tigin yazıtında bulunan kavim (veya yer) adı *keñeres*'in biraz farklı şekli olabilir: *(a)nta kisre ḳ(a)ra türg(i)ş bod(u)n y(a)ġı bolm(ı)ş, k(e)ñ(e)r(e)s t(a)pa b(a)rdı* (Doğu 39).

Bu kelime genellikle bir etnik ad, yani eski bir Türk kavminin adı olarak kabul edilmiştir. (krş. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkon dechiffrèe,* s. 110; Radloff. *Alttürkische Inschriften der Mongolei.* 1897, s.170). Ben, Orhon Türkçesi grameримde onu yer adı olarak almıştım. Burada kelimenin lokatif ekli oluşu da benim tahminimi destekler. Keñeres veya Keñkeres, Altay bölgesinde, Türgiş ve Uygur ülkelerini ayıran sınır yakınlarında bir yer adı olmalıdır.

5. Satır 11 (Kuzey 5): *[öñ]re tᵃbġᵃçḳa ḳızᵃ sᵘnmᵘş* "Önce Çin'e isyan etmişler, fakat yok olmuşlar".

Bu okuyuş *ḳız-* fiili asla "isyan etmek" gibi bir anlama sahip olmadığı için pek doyurucu değildir. Ayrıca, *K¹Z* harf grubu Runik alfabesinde bütün son ünlüler yazıldığı için *ḳız(a)* okunamaz.

Klyashtorny'ın *K¹Z S¹N¹MŞ*ına karşılık, Shinekhüü ve Kharjaubai'da *B¹ZL¹NMŞ,* yani daha uygun bir anlamı olan *b(a)zl(a)nm(ı)ş* boyun eğmiş, tabi kılınmış" vardır. Klyashtorny, *B¹* harfini *K¹, L¹* harfini de *S¹* sanmıştır.

bazlan- "boyun eğmek, bağımlı kılınmak" fiili, ilk kez bir Eski Türkçe metinde geçmektedir. Bu kelime, Orhon yazıtlarında da bir kaç kere geçen *baz* "tabi, bağımlı" sıfatından kurallı olarak türemiş bir fiildir: *b(a)z ḳıl-* "bağımlı kılmak", *b(a)z ḳ(a)ġ(a)n* "bağımlı kağan, vasal kağan". *baz* sıfatı, Uygurca'da da *tüz baz ḳıl-* "yatıştırmak, barıştırmak" deyiminde geçer.

Sonuç olarak, cümle şu şekilde düzeltilmeli ve okunmalıdır: *[öñ]re t(a)bġ(a)çḳa b(a)zl(a)nm(ı)ş* "(Uygur kağanı) ilk olarak Çin'e bağımlı olmuş."

6. Satır 13 (Doğu 2): *ḳᵃġᵃn ... ᵉki* (?) *ᵉrmᵘş ᵃntᵃdan öd kᵉŋç ḳᵃġᵃn ᵉrmᵘş* "Kağan, ... ikiymiş (?), sonra Öd Kenç kağan olmuş."

(a)ntad(a)n "sonra, ondan sonra" kelimesi, Türkçenin hiç bir devresinde böyle bir kelime görülmediği için oldukça gariptir.

İkinci olarak, *öd k(e)nç ḳ(a)ġ(a)n (e)rm(i)ş* ibaresi, "Öd kenç kağan olmuş" anlaşılamaz, çünkü Eski Türkçe *er-* fiili "imek" anlamındadır, "olmak" değil.

Klyashtorny, *öd k(e)ŋç*'in bir Uygur kağanının adı olduğuna inanıyor. Ona göre bu *öd k(e)ŋç İdi Kenç* ile, yani Bögü Kağan'ın tahta çıkmadan önceki adıyla aynı olabilir (s.155). Ayrıca, o, *Öd Kenç*'in Çin kaynaklarında Uygurların ikinci imparatorluğunun ilk hükümdarının adı olarak geçen T'ê-chien'in orijinal şekli olabileceğini de söylüyor *(aynı yer).*

Bu ad birleştirmelerinin hiç birinin doyurucu olmadığı söylenmelidir. İdi=öd ve öd kenç=T'ê-chien birleştirmeleri imkânsızdır.

Ben, tamamen farklı bir okuyuş ve yorum önermek istiyorum. *NTAD¹N¹* harf grubu, *(a)n̲ta (a)d(ı)n* "bundan başka, ayrıca" şeklinde okunabilir. *ÜD²K²NÇ* harf grubuna gelince, onu *ödk(ü)nç* okuyup, "uydurma, sahte" olarak yorumluyorum. *ödk(ü)nç* kelimesi *ödkün-* "taklit etmek" fiilinin bir türevidir. Bu fiil Eski Türkçe metinlerde tesbit edilmemiştir, fakat *ödkünç* kelimesi Karahanlı Türkçesi metinlerinde bulunmaktadır. Kutadgu Bilig'de iki kez geçmektedir (874 ve 877. beyitler). Arat, bu kelimeyi *t* ve *g* ile yani *ötgünç* okumuş ve Clauson da Arat'ı takip etmiştir. (Clauson, G., *Aynı eser*, s. 52). Arat'ın okuyuşu *ötkünç* olarak düzeltilmeli ve bu, orijinal bir *ödkünç'*e giden ikincil bir şekil olarak kabul edilmelidir. (krş. Osmanlıca, Çağatayca *öykünmek-* "taklit etmek", Türkmence *öykünmek-* aynı, Anadolu ağzı *öykünmek-* aynı). Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmud'daki *ötkünç* şekli, hece sonundaki *d*'nin kendinden sonra gelen *k* ile benzeşmesi sebebiyledir. Şor, Sagay *ökten-* ve *öktön-* ise metatetik şekillerdir. Çağatayca *ökten-* de öyledir. Yakutça *ütügün-* kurallı olarak eski bir *ödkün-*'e gider.

Bundan dolayı, ben burada *ödk(ü)n̲ç ḳ(a)ġ(a)n* "sahte kağan" gibi bir ibarenin bulunduğuna inanıyorum. Bu ibareyle belki de, Kül Bilge Han'ın büyük oğlu veya yakın bir akrabası olan Tay Bilge Tutuk kastediliyor. Bilindiği gibi Tay Bilge Tutuk, 746/747'de ölümünden önce Kül Bilge tarafından *yabgu* atanmış ve Uygur tahtı için Moyun Çor'a karşı mücadele etmiştir. Yabgu ünvanını taşıyan Tay Bilge Tutuk, büyük bir ihtimalle, kendisini 747'de kağan ilan etmiştir. Sonunda Uygur ülkesinde iki kağan olmuş ve bir iç savaş başlamıştır. Böylece, cümlenin tümü, kanımca, aşağıdaki gibi okunmalıdır: *ḳ(a)ġ(a)n .. (e)ki (e)rm(i)ş (a)n̲ta (a)d(ı)n ödk(ü)n̲ç ḳ(a)ġ(a)n (e)rm(i)ş* "böylece kağan iki imiş, ... bundan başka, (onların biri) sahte kağan imiş."

7. Satır 16 (Doğu 4): *ḳᵃġᵃnⁱm bᵉlgüˢⁱn üçᵘn*... "Kağanım işaretinin (şanı) için (sefere çıkmış) ..."

Bu ibare anlamsızdır. Klyashtorny'ın *B²L²G²US²N* harf grubuna karşılık, Shinekhüü'de *B²L²G²AS²N²* yani *b(i)lges(i)n* "bilge olduğu" vardır. Bu daha anlamlı ve daha mantıklıdır.

Ben Shinekhüü'nün Runik metni okuyuşunun doğru, buradaki şeyin de gerçekten *b(i)lges(i)n üç(ü)n* "bilge olduğu için" olduğuna inanıyorum. Bu tip ifadeler yazıtlarda oldukça yaygındır: *ilteriş ḳaġan bilgesin üçün alpin üçün* ... "İlteriş kağan bilge ve cesur olduğu için ..." (Tunyukuk II, Güney 4-5), *[bil]gesin üçün alpin erdemin üçün* "bilge olduğu için, cesur ve erdem sahibi olduğu için ..." (Küli Çor, Batı 7) v.b.

8. Satır 17 (Doğu 5): ... *[b]ol ḳıġ aya bᵃşı olᵘr[t]mⁱş* "Onu övüp (elin) başı olarak (tahta) oturtmuşlar."

Bu okuyuş ve yorum aşağıdaki nedenlerden dolayı kabul edilemez:

1) *aya*'daki ilk *a*'nın yazılması kurala aykırıdır;

2) *aya, -a*'lı zarf-fiil olarak alınamaz, çünkü fiil gövdesinin kendisi *aya-*'tır;

3) Eski Türkçe *aya-,* "övmek" değil, "saygı göstermek, hürmet etmek" anlamındadır;

4) *b(a)şı* "başı" kelimesinin tamlayıcısı olan isim eksiktir;

5) Klyashtorny'ın *ḳıġ* kelimesi anlamsızdır; bildiğim tek *ḳıġ,* "hayvan pisliği" anlamındadır.

Klyashtorny'daki *[b]ol ḳıġ*'a karşılık, hem Kharjaubai hem de Shinekhüü'de *Y¹UL¹L¹G¹,* yani *[b]ol ḳıġ*'dan daha uygun ve daha muhtemel bir kelime olan *yoll(u)g* vardır. *yollug* adı Terhin (Taryat) yazıtında da bulunmaktadır: *yol(lu)g ḳ(a)ġ(a)n ... bumın ḳ(a)ġa)n ol(u)rm(ı)ş* (Doğu 1). Bu iki yazıtta da geçen Yollug, şüphesiz eski bir Uygur kağanının adıdır.

Klyashtorny'daki *AY¹A,* Kharjaubai ve Shinekhüü tarafından *IY¹S²* okunmuş. Her ikisi de onu *iyasi* okumuşlar. Kharjaubai *yollug iyasi*'ni "Yollug'un varisleri" olarak çeviriyor (s. 123). Shinekhüü ise *iya* "sahip, efendi" kelimesinin 3. kişi iyelik eki *-si*'li şekli olarak alıyor! (s. 41). Bu yorumlar, malum sebeplerden dolayı kabul edilemez. Kanımca, buradaki kelime gerçekte *IY¹A,* yani *ıy-* "zaptetmek, basmak" fiilinin zarf-fiil biçimi olan *ıya*'dır.

Son olarak Klyashtorny'daki *B¹S¹I (başı)* kelimesi, Kharjaubai ve Shinekhüü'nün metinlerinde *B¹S¹P,* yani *b(a)s(ı)p* yazılmıştır. Bu okuyuş Klyashtorny'ın *b(a)şı* "başı" kelimesinden daha muhtemel görünüyor. Bilindiği gibi *ıy-* fiili, genellikle, kendisiyle ikileme yapan *bas-* "basmak, zaptetmek" fiili ile birlikte kullanılır: *törttin sıñar yir orunuġ ıymış basmış (Altun Yaruk,* s. 607: 14) *tınlıġlar öpke nızvanıların ıya basa umadın oḳ* (Türkische Turfan Texte II, s. 17), *ayıġ ḳılınçlıġ tosun yavlaḳ muyġa tınlıġlarıġ ıyar basar* (Türkische Turfan Texte VI, s. 254), *ıyın-basın-* "basılmak, bağımlı kılınmak", *ıyınç basınç* "baskı", v.b. (*Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad 1969'daki *ï*'li şekiller düzeltilmelidir).

Yukarıdaki görüşler ışığında, ben, problemli harf grubunun ya *B¹S¹P (basıp),* ya da *B¹S¹A (basa)* olduğuna kuvvetle inanıyorum. Böylece, cümle aşağıdaki gibi düzeltilmelidir: *...[y]oll(u)ġ ıya b(a)s(ı)p* (veya *basa*) *ol(u)rm(ı)ş* "Yollug (kağan) (bütün tebasını) bağımlı kılarak hüküm sürmüş."

9. Satır 19 (Güney 2): *...z¹g ḳᵃsᵃr ḳorᵘġ ḳontı* "Kasar Korug'a yerleşti."

Klyashtorny, *ḳ(a)s(a)r ḳoor(u)ġ* ibaresine, Bögü Kağanın batıdaki ordugâhının adı anlamını veriyor. Ona göre bu, büyük bir ihtimalle, Şine Usu yazıtındaki

Ḳasar Ḳordan'a tekabül etmektedir *(aynı yer*). Bu mümkündür. Fakat Kordan nedir? Bir yer adı mı? Bu oldukça şüpheli. Burada, son zamanlarda Sir Gerard Clauson'un bu kelimeyi *ḳurīdın* okuyup, *ḳ(a)s(a)r ḳur(ı)d(ı)n* ibaresini de "Kasar'ın batısında" diye çevirdiğini hatırlatmak isterim. (Clauson, G., *Aynı eser,* s. 645). Ben, bu okuyuşu ve yorumu, Klyashtorny'ın *Ḳasar Ḳordan*'ına tercih ederim. Böylece, Şine Usu yazıtındaki bütün cümle, kanımca, aşağıdaki gibi okunmalıdır: *[t](e)z b(a)şı (a)nta ḳ(a)s(a)r ḳur(ı)d(ı)n örg(i)n (a)n̲t̲a it(i)td(i)m çıt (a)n̲t̲a toḳıtd(ı)m y(a)y (a)n̲t̲a y(a)yl(a)d(ı)m* "... tahtımı orada, Kasar'ın batısında, Tez (ırmağı)'in başında kurdurdum ve orada çit yaptırdım ve yazı orada geçirdim." (Doğu 8).

Şimdi, sanırım Tes yazıtındaki bölüm de aynı kelimelerle aynı olayı, fakat 3. kişinin ağzından anlatıyor. Bir de Tes yazıtında farklı olarak, *t(e)z b(a)şı* yerine *t(e)z(i)g* "Tez'i" ve *ḳur(ı)d(ı)n* yerine *ḳuur(ı)ġ* "batısını" bulunuyor. Böylece, Tes yazıtındaki bütün cümlenin aşağıdaki gibi okunması gerektiğine inanıyorum: ... *[t](e)z(i)g ḳ(a)s(a)r ḳuur(ı)ġ ḳoon̲t̲ı çıt tikdi örg(i)n y(a)r(a)tdı y(a)yl(a)dı* "... Kasar'ın batısında, Tez ırmağında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi."

24

TARAMA SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAMALAR I

Türk Dil Kurumu'nun yurt içinde ve dışında Türkologlarca en çok aranan ve kaynak olarak kullanılan yayınlarından biri, hiç şüphesiz, *Tarama Sözlüğü*'dür.

Tarama Sözlüğü önce *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü* adı ile dört cilt olarak yayımlanmıştı (1943-1957). Bu dört ciltlik ilk baskı XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türkiye Türkçesi ile yazılmış 160 yazma eser taranmak suretiyle meydana getirilmiştir. Ancak, hemen belirtelim ki sözlüğün bu ilk baskısı bilimsel bir yayın olmaktan oldukça uzaktı. Çünkü, bu baskıda madde başı olan kelimeler Arap harfli asıl yazılışları ile değil, fakat Latin harfleri ile ve hiçbir transkripsiyon işareti kullanılmaksızın veriliyordu. Ayrıca, kelimeler için verilen tanıklarda kaynak eserdeki sayfa numaraları da belirtilmiyordu.

Her biri A'dan Z'ye ayrı bir sözlük gibi yayımlanan bu ilk dört ciltten sonra Türk Dil Kurumu 67 eseri daha tarattırarak toplam 227 yazma eserden taranmış bütün malzemeyi alfabetik sıra ile altı cilt halinde yeniden yayımladı (1963-1972). Bu yeni baskıda kelimelerin, harekesiz de olsa, Arap harf1i asıl yazılışları verilmiş ve örneklerin alınmış oldukları yazma eserlerindeki sayfa numaraları da belirtilmiştir. Ayrıca, Arap yazısındaki *ayın,* geniz *n*'si ve *hı* harfleri için transkripsiyon işaretleri de kullanılmıştır.

Böylece, biraz geç de olsa bilimsel bir yayın niteliğine kavuşmuş olan *Tarama Sözlüğü* acaba güvenle kullanılabilecek tarihsel bir sözlük sayılabılir mi? Hemen belirtelim ki *Tarama Sözlüğü* bu baskısı ile de onu kullananların güvenle başvuracağı bilimsel bir kaynak olmaktan uzaktır. *Tarama Sözlüğünde* Türkçe sanılarak alınmış birçok kelime yanında şüpheli veya yanlış, yani yanlış okunmuş, yanlış anlamlandırılmış önemli sayıda örnek kelime ve deyim de var. Aynca, bu sözlükte eşsesli fakat apayrı bazı kelimelerin ayrı maddeler halinde değil de aynı maddede verilmiş olması gibi yöntem yanlışlarına da sıkça raslanıyor.

Tarama Sözlüğü bütün bu eksiklerine ve yanlışlarına rağmen, Türkoloji araştırmaları için vazgeçilmez önemli bir kaynak niteliğindedir. Türkiye Türkçesinin tarihsel söz varlığı için elimizde başvurulabilecek daha iyi başka bir kaynak da henüz mevcut değildir. İşte bu nedenlerle, ilgili herkesin kullandığı ve güvendiği *Tarama Sözlüğü*'ndeki şüpheli ve yanlış kelime ve deyimleri kısa notlar halinde açıklayarak veya açıklamağa çalışarak bu sözlüğün değerini artırmak, ona katkıda bulunmak istedik. Bu yazı dizisi ile *Tarama Sözlüğü*'nü kullanacak araştırıcılara yararlı olabilirsek bundan büyük mutluluk duyacağız.

TARAMA SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE AÇIKLAMALAR

1. *abıca* "amca" (s. 2): Kaynakta *medli elif* ve *be* ile yazılı olan bu kelimenin kökeni ya Farsça *ʿamū* "amca" (<Arapça *ʿamm* ay.) + Türkçe *-ca* veya Türkçe *aba aça*(*sı*) *dır* (bk., T. Tekin, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı,* 1960, s. 283-291).

2. *abrıl* "nisan" (s. 2): Latince *aprilis* kelimesinin Anadolu Rumcasında aldığı şekilden (bk., Tietze, *Oriens,* cilt 8, s. 212).

3. *acırmak, acurmak* "1. acıktırmak; 2. uyar, bağlı halde bulundurmak" (s. 6): Fiilin anlamı "aç bırakmak, acıktırmak"tır; ikinci anlam yanlıştır. Bunun için verilen örnekteki *nefsin acur-* ibaresi de "nefsini aç bırakmak" anlamındadır.

4. *acmak, açmak* "acıkmak" (s. 8): Bu maddedeki *açmak* şekli çıkarılmalıdır; çünkü *ç*'li tek örnek olan ve Sultan Veled'den alınan *açarsız* kelimesi aslında *cim* ile *acarsız* şeklindedir (bk., Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,* İstanbul 1958, levha XCIV). Mansuroğlu'nun söz konusu kelimeyi *açar siz* okuyup *aç-* fiili sanması büsbütün yanlıştır (s. 40, 153).

5. *acuk* "açık" (s. 9): Bu, *açuk* kelimesinin *cim* ile yazılmış bir örneğidir; *açuk* okunması gerekir. Çünkü Eski Osmanlıca yazmaların çoğunda /ç/ sesi *cim* ile yazılırdı.

6. *acur, acır* "hıyar gibi ve hıyardan büyük sert bir meyvadır" (s. 9): Kelimenin aslı Arapça *'acūr*'dur (bk., Tietze, *Deny Armağanı,* s. 291).

7. *açılmadıkcak* "1. açılmamış mini mini; 2. açılmadıkça" (s. 10): İkinci anlam yanlıştır. Kelime *açılmaduk* + *çak*'tan gelir; buna göre anlamı da "henüz açılmamış" şeklinde düzeltilmelidir.

8. *açınmak* "açılmak, görünmek" (s. II): Verilen iki örnekten ikincisinde fiilin anlamı "ifşa etmek, açığa vurmak, itiraf etmek"tir. Fiilin bu anlamı Uygurca metinlerde de vardır.

9. *açmaz komak* "olduğu gibi terketmek, yüzüstü bırakmak" (s. 13): Örneklere dayanılarak tahmin edilen bu anlam kandırıcı değildir. Deyimin gerçek anlamını 17. yüzyıl sözlüklerinden öğreniyoruz "sich eines Dinges nicht mercken lassen, durch die finger sehen, übersehen" (Meninski, *Lexicon,* Viennae 1780, cilt I, s. 65), yani "bir şeyden renk vermemek, belli etmemek".

10. *adamcıllanmak* "adam gibi görünmek, adamlık taslamak" (s. 16): Bundan önceki *adamcıl* maddesinde bu kelimenin "adama saldıran (hayvan)" anlamına geldiği tesbit edildikten sonra *adamcıllanmak* için verilen anlam inandırıcı ve kandırıcı olmuyor. Örnek bir sözlükten alındığına göre bütün sorun Arapça *istiqbās* kelimesinin ne anlama geldiğindedir. Bu kelimeyi hiçbir Arapça sözlükte bulmadık ne yazık ki. Acaba *istikbās* yerıne *istiqbās* mı yazılmıştır diye şüphe et-

tik. Gerçi *istikbās* kelimesi de sözlüklerde yoktur, ama hiç değilse *kbs* kökünün başka fiil şekillerinde "saldırmak" kavramı vardır.

11. *adanlu* "... adını takınmış, adlı" (s. 16): Kelime yanlış olarak böyle okunmuş olmalı. Bilindiği gibi, 3. kişi iyelik eki *-lu/-lü* ve *–suz/-süz* eklerinden önce *-ın/-in* şeklini alır. Kelimenin doğru şekli *adınlu* olmalı.

12. *adımak* "ad vermek, tesmiye etmek" (s. 19): *Adamak* fiilinin *adımak* şekli yoktur. İlk örnekte geçen *adıduğundan* şekli ya bir yanlış okuma ya da bir müstensih yanlışıdır.

13. *adım kalgımak* "adım atmaya yeltenmek, ayağa kalkmaya çalışmak" (s. 19): Bugünkü "adım atlamak" ve mahallî "adım sekitmek" (*Derleme Sözlüğü,* s. 66) deyimlerine benzeyen bu deyim gençlerin (tazelerin) bir oyunda zıplamalarını tasvir etmektedir.

14. *admak* "basmak, adım atmak" (s. 20): Fiilin anlamı sadece "adım atmak"tır.

15. *ağaç püsü"* (*pusu, pus, püs*) "bazı ağaç ve bitkilerin gövdesinden sızan zamk, ağaç balı" (s. 28): İkinci kelimenin aslı Anadolu Rumcası *pissa*'dır (bk., Tietze, *Oriens,* cilt, 8, s. 236, numara 217).

16. *ağban iv* "büyük çadır, otak" (s. 29): *ağban* diye bir kelime yoktur. Dede Korkut'ta geçen bu ibareyi *ağ ban ėv* "ak, büyük çadır" şeklinde anlamak gerekir (*ağ* ve *ban ev* maddelerine bakınız).

17. *ağın* "hasis, pinti; 2. zorba, haydut" (s. 35): İki anlam uyuşmuyor. Birinci kelime *Derleme Sözlüğü,* s. 380'deki *avgın* "hasis, cimri" ile ikinci anlamdaki kelime de *Tarama Sözlüğü,* s. 281'deki *avan* "zorba, fesatçı, kötü adam" ile karşılaştırılabilir. Ne var ki Güvânî'den alınan ilk beyitte kelime *sakin* ile kafiye teşkil etmektedir.

18. *ağuz, ağız* "doğuran hayvanın ilk sütü" (s. 59): Bu kelime için ilk örnek Sultan Veled'den alınmış. Ne var ki dize sonlarında birbiri ile uyaklı olan kelimeler *kılağuzun* ve *ağuzun* şekillerinde yanlış okunmuştur. Kelimelerin doğru şekilleri *kılağuzvan* ve *ağuzvan* olacaktır.

19. *ağta* "ağda" (s. 58): Arapça *ʿaqîde* kelimesinin halk dilinde aldığı şekil (bk., Tietze, *Deny Armağanı,* s. 294).

20. *ahar* "eskiden kullanılan kâğıt cilâsı" (s. 62): Bu kelime Farsça *âhar* "cilâlamak için kullanılan nişasta" ile bir ve aynıdır. Fakat ne Türkçe ne de Farça olan bu kelimenin aslı belli değildir.

21. *aḫşam, ağşam* "akşam" (s. 65): Bu kelime öz Türkçe olmayıp Türkçeye bir Hint-Avrupa dilinden, büyük bir olasılıkla Soğdcadan geçmiştir (bk., Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkic,* Oxford 1972, s. 96).

22. *aksıma* "sekir veren ekşi şerbet" (s. 75): Kelimenin aslı Anadolu Rumcası *oksino, oksina*'dır (bk., Tzitzilis, Christos, *Greiechische Lehnwörter* in *Türkischen,* Wien 1987*,* s. 96).

23. *alabanda vermek* "gözdağı vermek" (s. 81): Akdeniz gemici dilinden (bk., Kahane-Tietze, *The Lingua Franca in the Levant,* s. 57, no. 16).

24. *alaşa* "sert başlı, huysuz, haşarı (at)" (s. 88): Kelimenin etimolojisi için bk., Doerfer, (*TMEN*)*, Türkische* und *Mongolische Elemente* im *Neupersischen,* cilt, 4, 1975, s. 262-263, no. N 20, Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiḫ yazıkov,* cilt I, 1974, s. 144-145.

25. *ala cehre* "sarı renk vermek için kullanılan bir kök" (s. 83): İkinci kelime fonetik nedenlerden ötürü Türkçe olamaz. Arapça *cahr* kelimesiyle de bir ilgisi yoktur. (Suriye Arapçasındaki *cihra* 'grain jaune' Arapçada yabancı bir kelimedir; belki modern Türkçedeki *cehri* şeklinden geliyor). Kelimenin aslı tesbit edilemedi.

26. *aladu, alıdu* "acele" (s. 85): Bu kelime Anadolu diyalektlerinde *aladı* şeklinde (*Derleme Sözlüğü,* s. 181) ve *alad/alat, alada* türlerinde yaşamaktadır. Birçok türevleri de vardır. Bunlardan *alat samat* veya *alat semet* 15. yüzyıl metinlerinde geçer. Gagauzcada *alatla* "aceleyle" deyimi vardır. *Derleme Sözlüğü*'nde ayrıca *aladı-, alat-* fiil şekilleri de kaydedilmiştir.

Bütün bu kelimeler Yeni Uygurca (Tarançi diyalekti ve diğerleri) *aldıra* "acele etmek" fiili ile akrabadır. T. Tekin bu kelime grubunu ve Türkmence *alñasa-* "acele etmek" fiilini Genel Türkçe, Uyg., MK vb. *aşuq-* "acele etmek" fiili ile akraba saymaktadır (bk., T. Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *Acta Orientalia Hungarica,* 1969, cilt 22, fasikül I, s. 76).

27. *alav* "alev, ateş" (s. 88): Kelimenin etimolojisi için bk., Doerfer, *TMEN,* cilt 3, 1967, s. 357, no. 1354.

28. *alay bağlamak* "asker saf saf olmak, harp safı nizamına girmek" (s. 89): Bu ve bundan sonraki *alay düzmek* ve *alay göstermek* deyimlerindeki *alay* kelimesi Bizans Grekçesi *alagion* "asker kıt'ası" kelimesinden alınmıştır (literatür için bk., Kriaras, cilt I, 1969, s. 215-216).

29*. albağ* "ferace" (s. 90): Doğrusu *olbağ* veya *ulbağ* "bir tür kışlık ceket". Kelimenin aslı Türkçe *olpaq*'tır (bk., Doerfer, *TMEN,* cilt, 2, s. 111-112, no. 527), fakat örnekteki kelime Farsçadan alınmışa benziyor; çünkü kelimenin Farsça şekli *ulbâğ*'dır.

30. *aldaya düşmek* "aldanmak, hileye kapılmak" (s. 98): Türkçede *alda* diye bir isim yoktur. Bu kelimeyi belki *aladuya/aladıya* şeklinde okumalı, yani 85. sayfadaki *aladu/aladı* "acele" ile birleştirmeli. Verilen örnek bu anlamda da anlaşılabilir.

31. *algasamak* "korkutmak, tedhiş etmek" (s. 100): Karaim Türkçesinde "korkmak" anlamı ile kullanılan bu fiil (bk., *Karaimsko-russko-pol'skiy Slovar',* 1974, s. 62) aslında Moğolcadır.

32. *alnuk* "gafil, sersem, meczup" ve *alnukluk* "âcizlik" (s. 111): Aynı sıfata iki ayrı anlam verilmiş. Verilen örneklerden anlam açık olarak belli olmuyor. Birinci örnekte *alnuğ u âciz* kelime1eri sinonim gibi kabul edilebilir, fakat bunlardan önceki sıfatlar (*zaîf ü kavî*) sinonim değil antonimlerdir. Kelimenin asıl anlamı belki de "yorgun"dur (krş. *Tarama Sözlüğü,* s. 226, *arnuk, arnukluk* "yorgun; yorgunluk").

33. *altcı, altcu* "birden çok karısı olan kimsenin ilk karısı" (s. 112-113): Kelimenin yapısı şaşırtıcı, açıklaması da güçtür. Belki ikinci ve diğer kadınlar birbirlerine *elti* dedikleri için (bk., *Derleme Sözlüğü,* cilt 5, s. 1728) hepsinin başı olan birinciye de *eltici* denilmiştir (?). Ne varki kelimenin bazı kaynaklarda medli elifle yazılmış olması bu açıklamayı zayıflatıyor. Ayrıca bir örnekteki *altcu* şekli işi büsbütün karıştırıyor.

34. *amaç* "hedef, nişangâh" (s. 117): Bu kelimenin etimolojisi için bk., Doerfer, *TMEN,* cilt 2, 1965, s. 124 ve Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkic,* Oxford 1972, s. 156.

35. *anbal, ambul* "bağda düz yer" (s. 126): Kelime Anadolu Rumcasından Türkçeye geçmiştir (bk., Tietze, *Oriens,* cilt 8, s. 210).

36. *añış* "kovandan peteği kesip almaya mahsus bıçak" (s. 158): Kelimenin doğru şekli *egiş* olacaktır (bk., *Derleme Sözlüğü,* s. 1680: *egiş, egiç* "kovandan bal almak için kullanılan demir araç"). Kelimenin aslı "çengel" anlamındaki Farsça *âguç*'tur.

37. *añız* (II), *ağız* (IV) "yağız (at)" (s. 160): Böyle bir kelimenin bugünkü Anadolu ağızlarında bulunmaması ve apayrı iki türünün bulunuşu bir *idiolekt* şüphesi uyandırıyor. Her iki türün Orhon Türkçesinde dahi bir at rengi olarak mevcut olan *yağız* kelimesinin birer çeşidi olması kuvvetle muhtemeldir. Orhon Türkçesi *yağız* kelimesinin *yazığ* türü de vardır (bk., Clauson, s. 985).

38. *anuklamak* "hazırlamak" (s. 171): Aynı kaynağın başka bir nüshasında bu kelime *ınakladı* okunacak şekilde harekelenmiştir. Bu kelime gerçekten *Tarama Sözlüğü* 2075'teki *ınaklamak* fiilinden başka bir şey değildir. Yalnız orada da anlamı yanlışlıkla "itimat göstermek" olarak verilmiş. Doğrusu "emniyet vermek, güven telkin etmek" olmalıdır. *Anuklamak* için başka örnek olmadığına göre bu madde sözlükten çıkarılmalıdır.

39. *añurdu gelmek* "ona doğru ondan yana gelmek" (s. 176): Medli elifle yazılmış olan bu kelime *öñürdü* yerine bir yazım yanlışı olacaktır. Anlamı da buna göre "daha önce gelmek" şeklinde düzeltilmelidir (bk., *Tarama Sözlüğü,* s. 3107).

40. *ardından beri* "arkaya doğru" (s. 189): Örneğe uyan anlam daha çok "arkasından" olmalı.

41. *argurmak, argırmak* "1. yorulmak, zayıflamak; 2. yormak, zayıflatmak" (s. 192): Birinci anlam yanlıştır; çünkü bu, *ar-* şeklinin anlamıdır. Birinci anlam için alınan örnekte de *argur-* fiilinin anlamı "yormak", nesnesi de *ten*'dir: *Ten cevmerdliği âbidlerüñdür kim Tañrı tâatinde argururlar* (Yani, ibadet edenler tenlerini yorar ve zayıflatırlar).

42. *arık, arığ, aruk* "zayıf, cılız" (s. 198): Bu maddedeki *arığ* şekli çıkarılmalıdır; çünkü bu *arığ et* ibaresinde, kelime sonundaki *k*'nın iki ünlü arasında tonlulaşmış şeklinden alınmıştır. Kelimenin *aruk* ve *arık* olarak iki farklı şekli vardır.

43. *arılmak* (II) "temizlenmek" (s. 205): Verilen tek örnekteki *arılınca* "temizleninceye kadar" belki de beklenen şekil *arınınca*'dan ünsüz başkalaşması ile meydana gelmiştir.

44. *arnuğ, arnuk* "I. yorgun, yorulmuş, bîtap; 2. yorgunluk" (s. 226): "Yorulmak" anlamındaki *ar-, arı-* fiilinin dönüşlü çatısından *-uk* eki ile türemiş sıfat. *Arnuğ* şekli maddeden çıkarılmalı; çünkü bu şekil *sandhi* de meydana gelmiştir: *Ac u arnuğ u susuz u yalıñuz...*

45. *arustak* "tavan" (s. 241): Anadolu ağızlarında *arastak, astarak, ostarak, arıstak, aristak, arıstah* ve *arustak* gibi birçok şekilleri bulunan bu kelimenin aslı Ermenice *arastag*'dır.

46. *arvana, avrana* "dişi deve" (s. 242): Kelimenin aslı Farsça *arvāna*'dır. (bk., Menges, "Das Kamel", *Ungarische Jahrbücher,* cilt 15, s. 526).

47. *arzuman* "istek, arzu, iştiyak" (s. 242): Anadolu ağızlarında birkaç farklı şekli de bulunan bu kelimenin aslı "istekli" anlamındaki Farsça *ârzûmend* sıfatıdır.

48. *asdar bez* "kaba, kalın bez" (s. 243): Bu ibaredeki *asdar* kelimesinin aslı Farsça *astâr* olmalıdır.

49. *aşıru* "aşağı" (s. 265): Anlam, "aşağı" değil, "aşırarak" olmalı: *it.. göndözini ol kuyudan aşıru atdı* "... kendini kuyu bileziğinden aşırarak attı".

50. *aşkar gözü* "bir çeşit içki kadehi" (s. 265): Arapça *aşqar* "doru at" demektir. O halde *aşkar gözi* de, *at kulağı* gibi, bir tür içki kadehi anlamına gelir.

51. *at cıvlandırmak* "at oynatmak" (s. 273): Bu deyimdeki fiilin daha basit şekli belki de *Söz Derleme Dergisi*'ndeki (cilt 3, s. 944) *cıvla-* "fırlayıp çıkmak" fiilidir.

52. *at kasnısı* "bir çeşit zamk veren bitki" (s. 275): Steingass'da bulunan *qasnî* "galbanum" kelimesi (s. 970) Farsçaya Arapçadan gelmiştir.

53. *atlaz* "atlas" (s. 277): Bu kelime de aslen Arapçadır.

54. *avadan* "iyice, adamakıllı, hakkıyle, tamamıyla" (s. 280): Bu kelımenin aslı Farsça *âbâdân, âvâdân*'dır, anlamı da "cultivated, peopled; good, elegant, fair"dir (bk., Steingass, *Persian-English Dictionary,* s. 3).

55. *avadanlık* (I) "bayındır (yer)" (s. 280): Farsça *âbâdân*'dan.

56. *avadanlık* (II) "alet, edevat" (s. 280): Farsça *âbdân, âbdan* kelimesinden. 17. yüzyıl Türkiye Türkçesinde *avadanlık* kelimesinin anlamları "kap kacak, alet" olarak verilmiştir (Meninski, cilt I, s. 357).

57. *avan* "zorba, fesatçı, kötü adam" (s. 281): Kökü Arapça olan Farsça *ᶜavân* "zalim, zorba" kelimesinden.

58. *avara* "kötü, adi, bayağı" (s. 281): Aslı Farsça *âvâre* "destitute of name or character" kelimesidir (bk., Steingass, Tietze, *Oriens,* cilt 20, 1969, s. 135, no. 14),

59. *avcar* "tencereye konan yemek malzemesi" (s. 282): Bu kelimenin aslı "baharat" anlamındaki Farsça *avzâr*'dır. Farsça *avzar* kelimesi Arapça kökenli olup asıl anlamı "aletler"dir (bk., Tietze, Andreas, "Persian Loanwords in Anatolian Turkish", *Oriens,* cilt 20, 1969, s. 132, no. 6).

60. *avdaz* "abdest" (s. 282): Farsça *âbdast* kelimesinden.

61. *avgun* "yer altındaki su yolu" (s. 282): Farsça *avgûn* "aquaduct" kelimesinden. Bu kelimenin ilk kısmı Farsça *âb* "su" olabilir, fakat ikinci kısmının aslı belli değildir.

62. *avkuş* "mürdük ve mürdümük de denilen bir bitki" (s. 283): Anadolu Rumcası *afkos* "bezelye" kelimesinden (bk., Tzitzilis, Christos, *Griechische Lehnwörter im Türkischen,* Wien 1987, s. 28, no. 43).

63. *avrat çekmek* "kadın getirmek" (s. 285): Bu deyimin anlamı şüphesiz ki "kadınları zorla götürüp ırzına geçmek"tir.

64. *avsıl* "sığır cinsinin dilinde ve ayağında hasıl olan bir türlü hastalık" (s. 286): Bu kelime Kırgızca *aqsıl* ve Tarançi *axsil* "bir sığır hastalığı" ile bir ve aynı olmalıdır (bk., Radloff, cilt I, s. 139).

65. *avsun* "efsun, büğü" (s. 286): Kelimenin aslı Farsça *afsûn*'dur.

66. *avurda* "ebe" (s. 286): Kelime Brahmi yazılı Uygurca metinlerde *āwirdhā* (bk., *Türkische Turfan-Texte,* cilt 8, s. 86), Divanu lûgati't-türk'te ise *awurta* biçiminde geçer. Kutadgu Bilig'de de *awurta* şeklindedir. Kelime Clauson'a göre yabancı (İran?) kökenli olabilir (Clauson, s. 15).

67. *ayak orusı* "helâ" (s. 307): İkinci kelime olan *oru* "çukur, hendek" için iyi bir örnek *Tarama Sözlüğü* 300'de *or, oru* maddesindedir. Ancak burada da *oru* kelimesine yanlışlıkla "kale, kale burcu" anlamı verilmiştir!

68. *ayanmak* "iyi bakılmak, korunmak" (s. 311): Bu fiil, bundan önceki *ayamak* "saygı göstermek" fiilinin edilgen çatısıdır; onun için anlamı da "saygı görmek, itibar görmek" olmalıdır. Esasen bu anlam metne uymaktadır: *İşitdi vü şāh oldı eñü yañu/Didi bislenüpdi kızum ayañu.* Ayrıca, bu fiilin son sesinin *n* olması tuhaf ve yanlıştır. Bu kelimenin burada *eñü yañu* "şaşkın, hayret içinde" kelimeleri ile kafiye teşkil etmesi nedeniyle *n* yerine *ñ* ile yazılmış olduğu tahmin edilebilir.

69. *ayıd ağacı* "tohumu şehveti kesmek için kullanılan bir bitki, beşparmak" (s. 317): Kelimenin aslı Arapça *ʿîd* (*vitex agnus-castus*)dir.

70. *ayık oyuk* "bomboş, işsiz güçsüz" (s. 319): Doğrusu herhalde *ayık uyuk,* yani "ayık olarak" olacaktır. Örnekten "işsiz güçsüz" anlamı çıkmıyor.

71. *ayıtmak, eyitmek, aytmak, eytmek, etmek, itmek* "söylemek, demek, anlatmak" (s. 323): Bu maddedeki *etmek* ve *itmek* şekilleri çıkarılmalıdır, çünkü bunlar *eyt-, eyd-* yerine birer okuma yanlışıdır.

72. *ayna, ayna günü* "cuma", *ayna ertesi* "cumartesi" (s. 330): Farsça *âdîna, âzîna, âyîna* "cum'a" kelimesinden. Ermeni Kıpçakçasında *ayna k'un* "cuma" anlamınadır (Tryjarski, *Dictionnaire Arméno Kiptchak,* 1968, s. 96).

73. *ayrık, ayrık koçu, ayrık koyunu* "yabani geyik ve sığır" (s. 335): Doğrusu, *ayrak*'tır (bk., Clauson, s. 8). Kelime Türkmencede de *ayrak* biçimindedir. Bu kelime Arapça *irâh* "genisse" kelimesi ile aynı kökten gelmiş olabilir (bk., Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes,* cilt I, s. 17).

74. *azguruşmak* "birbirine kızmak" (s. 343): Örnek cümlenin pek az kısmı verildiği için kelimenin anlamını kesin olarak çıkarmak mümkün olamıyor. Bu fiilin anlamı, yapısı gereği, "birbirini doğru yoldan saptırmak, iğva etmek"tir. Nitekim kelimenin öbür Türk dil ve lehçelerindeki anlamı da budur (Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte,* cilt I, sütun 577). Anadolu Türkçesinde de bu anlamda kullanılmış olmalıdır.

75. *aznavur* "azgın, kuvvetli, heybetli" (s. 354): Ermenice *aznawur* "dev" kelimesinden (bk., Tryjarski, 1968, s. 100).

76. *azvana urmak* "kükreyip haykırmak" (s. 355): Doğrusu, galiba *azvana* değil, bir noktanın kaldırılması ile, *arvana* olacak: (erkek) *deve gibi esirüp* (yani, azgınlaşup) *arvana* (ya'ni dişi deve) *urmağı bilmeyip...* Räsänen'e göre, *arvana* kelimesi İranî kökenlidir.

77. *azvay* "sarı sabır" (s. 355): Meninski'ye göre (1780, cilt I, s. 123) *âzvây* kelimesi "fossile, seu succus terrae niger, et amarus ex India afferri solitus, qui humorem e tumoribus extrahit" anlamınadır ve Farsçadan alınmadır.

25

OLD TURKIC *TWYZW* = *TÖZÜ*

One of the several words meaning "all, entire, whole; entirely, completely" in Uighur and Karakhanid Turkic is *tözü.*

The first Turkologist who dealt with this word was probably Radloff. He read it *tözü* in general in his edition of *Kutadgu Bilig* (*Das Kudatku Bilik,* St. Petersburg 1900, pp. 14, 77, etc.). Occasionaly, however, Radloff read and transcribed the same word as *tozu* because of its defective spelling in the Uighur script (*ibid.,* p. 46, etc.). On the other hand the word appears in Radloffs dictionary only as *tözü* and *tözi* (Wb. III, 1267).

F. W. K. Müller who published *Uighurica II* in 1910 read the word in question *tözü* (*U II,* 21:20). Here *tözü* functions adverbially forming a binary with its synonym *tükäti: ilig... savlarıġ barča olarqa tözü tükäti sözlädi.* Müller translated the binary *tözü tükäti* into German as "ausführlich" which is correct, although "gänzlich, völlig, vollständig" would be more appropriate.

A. von Le Coq who published the first volume of *Manichaica* in 1911 was the first to read the word in question as *tüzü.* He not only misread the word, but also mistranslated it into German as "vollkommen" (*Man. I,* 28). Le Coq's translation of this word cannot be accepted, because in all its occurrences in *M I tözü* means "all": *ymä amtı bolzun äsängü-ü alqıš tözü* (Le Coq: *tüzü*) *nom arqasınga* (*M I, 28:* 12), *ymä qutadmaq qıvadmaq bolzun tözü* (Le Coq: *tüzü*) *üdrülmiš* (Le Coq: *ödrülmis*) *arıġ dıntarlarqa* (*M I, 28:* 16), *ymä tözün* (Le Coq: *tüzün*) *barča ät'özümüz bütünün qadaqın* (misspelt for *qataġın* "as hard") *turzun* (*M I,* 28: 25).

W. Bang and A. von Gabain who jointly published *Türkische Turfan Texte III* in 1930 read the word under discussion *tözü* in general, but in one of its occurrences they read it *tüzü* (*TT III,* 103). W. Bang and A. von Gabain also read the collective form of the word as *tözügü* in its two occurrences: *ančulayu amrar ärti sizni-i tözügü anasın b[abasın] oġlanı-ı säfärčä* (*TT III,* 98), *[qut] qoluntïlar tözügü* (*TT III,* 141).

In *Analytischer Index* published in 1931 the authors corrected the earlier readings of the word with *ü.* However, they made a mistake by seeing a *tözün* "gänzlich, samtlich, alle" in *tözüni* (*TT III* 67, 154), for this word is nothing but the accusative form of the pronoun *tözü!*

A. von Gabain listed the words *tözü, tözügü* and *tözün* as *tüzü, tüzügü* and *tüzün* in the glossary section of her grammar (*Alttürkisch Grammatik,* Leipzig 1941, p. 346).

Arat, on the other hand, read the word in question as *tözü* in his editions of *Kutadgu Bilig* (1947) and *Atebetü'l-Hakayık* (1951).

Malov (1951) too read the word with *ö,* i.e., *tözü,* but he mixed things up considerably by citing also the forms *tozu* and *tozı.*

In 1959 Gabain read the word again with *ü* (*TT IX,* 4, 7 and *TT X,* 59).

Şinasi Tekin who prepared *Maytrısimit* for publication in 1960 read the word *tüzü.* He also offered an etymology for this word which will be discussed below.

Hazai and Zieme who published *BTT I* in 1970 read the word with *ü* (*BTT I,* 67).

Hamilton who published *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince* in 1971 also read the word with *ü* (p. 134).

Clauson listed the word in his etymological dictionary as *tüzü* and its collective form *tözügü* as *tüzügü* (pp. 573 and 575). The form *tözün* which occurs in *M I* (28: 15) is regarded by him as a scribal error (*EDT,* p. 576).

Klaus Röhrborn who published *Eine uigurische Totenmesse* in 1971 has doubts about the quality of the first syllable's vowel, hence he transcribes the word as *tÜzü* (*BTT II,* 28, 411, 475, 547, 702, 1247).

S. Tezcan who prepared the X. chapter of Hsüan Tsang's biography in 1975 reads the word *tüzü* (line 640).

Finally, P. Zieme transcribes the word under discussion as *tüzü* in one of his latest works (*Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* = *BTT XIII,* p. 239).

***

As is seen, Old Turkic *tözü* which had been read as such earlier has, in later works, generally been read and transcribed as *tüzü* under the influence of the assumption that it might etymologically be related to the verb *tüz-* "to put in order" and adjective *tüz.* This view was first disclosed by Şinasi Tekin in his work prepared in 1960 but appeared only in 1976, i.e., in *Maytrısimit.* According to him, Old Turkic *tüzü* is a gerund derived from the verb *tüz-* "düzene koymak" (to put in order) which is cognate with the adjective *tüz* "düz, mükemmel, tamam" (straight, perfect, complete) on the one hand, and with the verb *tüke-* "bitmek, sona ermek" on the other hand (*Maytrısimit,* pp. 284-285). A similar etymology has been put forward by J. Hamilton (*Le conte buddhique du bon et du mauvais*

prince, Paris 1971, p. 134). Clauson was of the same opinion, but he nevertheless admitted that the semantic connection between *tüzü* "all" and *tüz-* "to put in order" is teneous (*EDT,* p. 573).

The etymology deriving the word under discussion from the verb *tüz-* cannot be accepted for the following reasons:

1. The vowel-gerund of the verb *tüz-* is formed with *-ä,* not with *-ü* (see *Kutadgu Bilig III: İndeks,* p. 484);

2. There is no semantic relation whatever between *TWYZW* and the verb/adjective *tüz-/tüz* as pointed out by Clauson.

It seems that in putting forward such a theory Ş. Tekin and J. Hamilton have mainly been inspired by the meaning "gleichmäßig = mütenasip" given to *tüzü* in *Alttürkische Grammatik* together with the meanings "ganz, alle" (p. 346). But Old Turkic *tözü* does not have such a meaning!

***

Old Turkic *tözü* occurs in Uighur and Karakhanid Turkic with three different functions: 1) as an indefinite pronoun, 2) as an indefinite adjective, 3) as an adverb. As an indefinite pronoun *tözü* means "all, everyone, everything", as an indefinite adjective it means "all, whole, entire", and adverbially it conveys the meanings "completely, entirely, wholly", i.e., "vollständig, gänzlich, völlig, sämtlich", but never the meaning "gleichmäßig" or "richtig" .

I now would like to give some examples showing these different functions and meanings of this word occurring in Uighur and Karakhanid texts.

1. *tözü* functioning as an adverb:

tengriler tözü tüketi uḳıtdılar "gods taught (me these things) completely" (*Maytrısimit,* 9: 21-22)

tınlıġlarnıng ol ötüglärin tözü tükäti bimbazari ilig-kä ötünti "He presented the request of the inhabitants to King *Bimbasāra* entirely and completely" (*TT X,* 12: 59-61) .

savlarıġ barča olarqa tözü tükäti sözlädi "He communicated the statement in full (Hend.) to all of them" (*U II,* M 21: 20)

ḳamuġ mu'minıġ sen tözü yarlıḳa "pardon (the sins of) all believers wholly" (*Kutadgu Bilig,* 397)

išlärig tözü tükäl qılıp "polnost'ju soveršiv dela" (*DTS* 583: *Suv* 429-5)

alqusı barča ala-sızın tözü yapa adaqınga tägi uz yaraši bütürüldi "alles ganz und gar, restlos, vollständig (Hend.) bis zum Ende trefflich und gut ausgeführt". (*BSU* 50: 19)

yiti biček üze et'özin tözü yapa sančıp ... "piercing his body completely with a sharp knife ... " (*SD* 583: 11).

2. *tözü* functioning as an indefinite adjective:

ymä amtı bolzun äsängü-ü alqıš tözü nom arqasınga "and now let there be well-being and praise to all supporters of the doctrine" (*M I,* 28)

ymä qutadmaq qıvadmaq bolzun tözü üdrülmiš arıġ dıntarlarqa "May heavenly favor be upon all the chosen pure" (*M I,* 28)

tözü nengke yetti bu erkligliking "Your power extends to all things" (*Kutadgu Bilig,* 9)

aḳılıknı ʿām ḫāṣ tözü ḫalk öger "all the people, common (or) upper class, praise generosity" (*Atebetü'l-Hakayık,* 236)

3. *tözü* functioning as an indefinite pronoun:

qıltıngız ädgü tözükä "hast Du Allen Gutes erwiesen" (*TT III,* 103)

tözü tägzün ... "alle mögen erreichen ..." (*TT III,* 174)

tünärig tamu-tın tözüni-h ozġurtunguz "und aus der finsteren Holle befreitest Du sie alle" (*TT III,* 67)

sen törüttüng tözüg "You have created everyone (and everything)" (*Kutadgu Bilig,* 1257)

tözüke tegürgil baġırsaḳlıḳıng "May You deliver Your kindliness to all" (*Kutadgu Bilig,* 5272)

tözüdin kükülmiš "*Der überall Gelobte*" (BSU, 123, 20: 39)

tözü barča munglug sanga ī idi "all (hend., creatures) are in need of Thee, O Lord" (*Kutadgu Bilig,* 24)

As is seen, Old Turkic *tözü* functions adverbially, attributively and as an indefinite pronoun. It also forms binaries with *barča, tükäl, tükäti* and *yapa.*

The word *tözü* also occurs as *TWYZY,* i.e., *tözi* in Uighur texts:

tözi tınlıġlarqa asıġ tusu qılıp ... "having brought advantage to all living creatures ..." (DTS: Suv.)

uluš-ungdın tözi ünmädin "Ohne gänzlich (?) aus deinem Reich hinausgehen" (Zieme, *BSU,* 3: 26)

In a fragment in Manichaean script there occurs the form *tözä* which functions adverbially:

qoyınta ölüg yatur iring qan tökülür tözä (Le Coq: *tüzä*) *yıdıyur* (Le Coq: *yıdıyor*) "In his arms a corpse lies, blood is poured and it smells terribly all over" (*M I,* 6: 5)

The word *tözü* also have derivatives in Uighur: *tözün, tözügü* and *tözügün.* Here are the examples for these derivatives:

ymä tözün barča ät'özümüz bütünün qadaqın (spelling error for *qataġın*) *turzun* "and may all our bodies remain entirely and solidly" (*MI, 28:* 25)

qut qoluntılar tözügü "they all asked for divine favor" (*TT III,* 141)

kšanti qıltılar tözügün "they asked for pardon all together" (*BSU,* 12: 72)

***

Old Turkic *tözü* also occurs in the Uighur translations of Sanskrit *anuttara-saṃyak-saṃbodhi* "the unsurpassable perfect knowledge (or, awareness)". Old Turkic equivalents of this Sanskrit term vary from work to work. The most frequent varieties are the following:

üzäliksiz köni tüz tuymaq (*U II, 40, 102*)

üzäliksiz yig üstünki köni tuz tuymaq (*BTT II,* 99-102)

tüzkerinčsiz tüzü köni tuymaḳ (*Maytrısimit, 103:* 15)

tüzkärinčsiz yig tüzü köni tuymaq (*BTT I,* F 22-24)

As is seen, the first part of Skr. *Anuttarasaṃyaksaṃbodhi,* i.e., *anuttara* is translated into Old Turkic by the word *üzäliksiz* in the first phrase, and it is strengthened by the binary *yig üstünki* in the second. The rest of the first two phrases, i.e., *köni tüz tuymaq* translates Skr. *saṃyaksaṃbodhi.*

It has not been easy to read and interpret the first word of the last two phrases. It was first read *tüz kärinčsiz* as if it were two words and mistranslated into German as "die vollkommen unvergleichliche" (*TT III,* 66). It was Prof. A. von Gabain who corrected this misreading and misinterpretation. She rightfully asserted that the word should be read *tözkärinčsiz* and analyzed as *töz* "Wurzel" + *kärinč-siz.* According to her, *tözkär-* is a verb synonymous with Old Turkic *tüpkär-,* i.e., it means "die (tiefste) Wurzel begreifen". Consequently, *tözkärinčsiz* should mean something like "unergründlich" i.e., "unfathomable, impenetrable"

(*TT IX,* note 7 and *TT X,* note 96). This etymology has generally been accepted (Arat, *ETS* 7: 142, Ş. Tekin *Kuanşi İm Pusar,* note 210, Hazai-Zieme, *BTT I* F 22-23).

The late Sir Gerard Clauson, however, did not accept Gabain's etymology. He argues as follows: "The suggestion there is that it is a denominal verb, more or less synonymous with *tübger-,* from *tőz.* This is semantically unconvincing; there is no other trace of such a verb". (*EDT,* 575). Let it be known right away that "such a verb" exists in Uighur texts. In *BTT II* 509 there occurs *tözkärgülüksüz* in the following context: *yükünür biz bilgä biligi tözkärgülüksüz atl(ı)ġ t(ä)ngri[burxan qutınga]* "wir verneigen uns vor der göttlichen (Buddha-Majestät) namens: 'Dessen Weisheit unergründlich ist'" (*BTT II,* 32: 508-509). In his note on *tözkerinčsiz.* Ş. Tekin states that in an unpublished Uighur text there occurs the word *tözkerip,* i.e., a gerundial form of the verb *tözkär-: kögüzinte tözkerip* "düşüncesiyle derinleştirip" (going deeply into it in his thoughts) (*Kuanşi İm Pusar,* note 210). Finally, in *BSU* published by Zieme there occurs the verb *tözgär-* in a binary formed with *čınġar-: tözgärü čınġaru saqınsar* "Wenn man (es) wesenhaft und wahrhaftig bedenkt." (*BSU* 16: 25). These three examples prove beyond any doubt that the verb *tözgär-* "to fathom, get to the bottom of a matter, understand thoroughly" did exist in Old Turkic.

In connection with *tüzgerinčsiz* "requiring no guidance" (his proposal for *tözkärinčsiz*) Clauson also claims that it translates Sanskrit *anuttara* "unsurepassable" (*EDT,* 575). This claim cannot be accepted, for the Old Turkic equivalents of Skr. *anuttara* are *üzäliksiz* and *üzäliksiz yıg üstünki* as can be seen clearly in the above-given translations of Skr. *anuttarasaṃyaksaṃbodhi.* The word *tözgärinčsiz* found in some Old Turkic equivalents of the Sanskrit term then should be regarded only as an additional adjective added to these phrases to strengthen their meanings. Thus, *tözgärinčsiz burxan qutı* occurring in many texts should be understood as "the unfathomable, impenetrable Buddhahood".

After these introductory remarks on the Old Turkic equivalents of the Skr. term *anuttarasam¸yaksam¸bodhi,* I now would like to comment on *TWYZW* occurring in the last two phrases, i.e., in *tözgärinčsiz TWYZW köni tuymaq.* Ş. Tekin who read the word in question *tüzü,* translated it into Turkish as "mütenasip", i.e., "proportional, even" (*Maytrısimit,* p. 267). Hazai and Zieme too read the word with *ü* and translated it into German as "eben" (*BTT I,* p. 47). This reading and this translation go back to or stem from Prof. Gabain as I have already mentioned above.

In my opinion, *TWYZW* in the phrase *TWYZW köni tuymaq* cannot be a word related to *tüz;* it must be a word functioning as an adverb with a meaning "completely, entirely". I believe that Old Turkic *tözü* is the word having these peculiarities: *tözü köni* "completely right, completely straight", i.e., "perfect".

***

Under the light of the above discussion I now would like to offer an etymology for *tözü.* In my opinion, Old Turkic and Karakhanid Turkic *tözü* is related (through zetacism) to Yakut *tüörä* which means "all, altogether" as is seen in the following sentence: *Bihigi tüörä kinini kıtta söbülähäbit* "We all are in good terms with him". Yakut *tüörä* must be an adverb (gerund) originally derived from the verb *tüör-* "to uproot, eradicate, exterminate". Another adverb derived from the same verbal root is *törüt* which means "completely, entirely, altogether" as seen in the following example: *Min manı törüt bilbäppin* "I do not know this at all". (This Yak. *törüt* should not be confused with the other *törüt* which means "root, base, origin". The latter word is related –through zetacism– with Old Turkic *töz* "root, base, origin", *törči-* "to begin, start" and *törü-* "to be created, be born").

It is very curious that Yakut *tüör-* has a doublet in that language with a final /s/, i.e., *tüös-.* Yak. *tüös-* obviously goes back to an original **tȭz-* which may well be regarded as the root of Old Turkic *tözü* < **tȭz-ü.* As is known, such doublets resulted from zetacism occur in modern Turkic languages, e.g., Trkm. *bür-~büz-* "to constrict".

[TANITMA] *Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig): *A Turko-Islamic Mirror, for Princes.* By YUSUF KHASS HAJIB Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281.

The book under review is a translation of *Kutadgu Bilig,* the oldest monument of Islamic Turkish literature, dating from the eleventh century. *Kutadgu Bilig* is a long didactic poem consisting of more than 6,500 couplets, Its language is the so-called Karakhanid Turkic, which may well be regarded, as a continuation of Old Uighur, the language of the Manichaean and Buddhist works of the ninth and tenth centuries.

Kutadgu Bilig has come down to us in three manuscripts. The oldest of these copies is the Fergana manuscript, which was probably written in the thirteenth century. The Cairo manuscript seems to have been copied in the fourteenth century. The third copy of *Kutadgu Bilig* the Herat or Vienna manuscript, is in the Uighur script and was copied in the fifteenth century, more precisely in 1439. This manuscript was obviously copied from a manuscript in the Arabic script and contains many errors.

The critical edition *Kutadgu Bilig* was published by Reşid Rahmeti Arat in 1947[1]. In 1959, Arat also published its translation into modern Turkish, Dankoff's English translation is based on Arat's critical edition of the text. Dankoff has also made many (about 150) corrections to Arat's edition. It should be noted, however, that some of the textua1 mistakes in the edition of *Kutadgu Bilig* had been corrected by Arat himself in his translation of the text into modern Turkish[2]. Thus, for example, the word *iki,* "two", in the second line of couplet 50.

iki kadın erdi küdegü iki
bular erdi ödrüm budunda iki

was corrected by Arat as *yigi* "the best of", for the translated the second line as follows; "Bunlar halkın en iyisi ve seçkini idi", These were the best and choicest of people."[3]

---

1 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I: Metin* (İstanbul, 1947).
2 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, II: Tercüme* (Ankara, 1959).
3 Ibid., p.15.

Some of Dankoff's corrections are based an the different readings suggested by the late Sir Gerard Clauson,[4] two of them on those offered by S. Tezcan.[5] Most of the corrections, however, have been made by the translator himself.

The corrections made by Dankoff in the text of *Kutadgu Bilig* are very important, for they make many vague lines or couplets clearer and more meaningful. Thus, for example, the second line of the couplet 86 reads as follows in Arat's edition:

bulıt kökredi urdı nevbet tuġı
yašın yašnadı tarttı haḳan tuġı

Arat translated this couplet into modern Turkish as follows: "Gök gürledi, nevbet davulunu vurdu; Şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti" (Arat 1959: 18). Dankoff rightfully corrects the word *tuġı* "his standard", of the second line as *tiġi* "his sword", and translates the line as "lightning flashed, brandishing the Khaqan's sword" (p. 42). The Herat manuscript has *tuġı,* but the Fergana manuscript has *tīġı* instead of *tuġı.* Although the expression *tuġ tart-* "to unfurl the standard", is as normal and common as the expression *tīġ tart-,* "to draw the sword'" (cf. Turkish *kılıç çek-* id.), the word in question should be *tīġi* (better *tīġı*), as suggested by Dankoff, for the likening a drawn sword to lightning is a more appropriate simile, implying also the quickness of the action, Besides, the couplet (no. 80) which immediately follows, reads

biri ḳında čıktı sunup il tutar
biri küsi čawı ajunḳa yeter (couplet 87)

"The one brought out from its scabbard, is held forth to conquer the realm; the other, spread his fame repute throughout the world" (Dankoff 42)

makes it clear the word under discussion is *tīġı* "his sword."
Another such correction is the one made in the following couplet:

üküš sözde artuḳ asıġ körmedim
yana sözlemište asıġ tulmadım (Arat 1947: 34).

Arat translated this couplet as follows: "Çok sözden fazla fayda görmedim; ama söylemek de faydasız değildir" (Arat 1959: 23). Dankoff makes two correc-

4 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).
5 Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu-Belleten* 45 (1981): 23-78

tions in the second line: (1) *tulmadım* should be replaced by *bulmadım:* and (2) *yana sözlemište* should be understood as "in repetition", not as "ama söylemek de" ("but to talk ..."). Dankoff's translation of the couplet reads as follows: "I see no great profit in verbosity, nor do I find advantage in repetition" (p. 45), There is no doubt that Dankoff's interpretation of the couplet in question is correct. The Herat copy has *tadıġ körmedim,* "I found no taste", as the last two words of the second line, and the word read *tulmadım* by Arat may well be read *bulmadım,* for the first letter has no dots over it in the Fergana manuscript. Besides, the verb *tul-,* which means "to hit, push" (cf. MK. *er topıḳnı adrı bile tuldı,* "the man hit the ball with a stick"), would be out of place in this context.

These corrections and many others such as these clearly show that Robert Dankoff has an excellent knowledge of Karakhanid Turkic. In fact, Dankoff has also proven his knowledge in the translation of Maḥmūd al-Kāšġarī's *Dīwānu luġāt al-turk,* an edition in which many previous reading mistakes have also been corrected.[6]

Dankoff shows his proficiency also in the translation of the work. One should remember that to translate a work such as *Kutadgu Bilig* into English or into any other modern language is by no means an easy task. Dankoff has carried out this extremely difficult job with great success.

In translating *Kutadgu Bilig* into modern English, Dankoff has mainly aimed at coherence and readability (Introduction, p. 34). He has not hesitated to omit inappropriate line-fillers and to transpose words and phrases and sometimes entire lines. He has also made some additions in order *t*o produce a more coherent and readable text but has abstained from using "pedantic parentheses and brackets" thinking that "they would only serve to distract the reader from the sense."

Dankoff's style is very clear, fluent, and refined. He has deliberately abstained from using archaic words and forms, a method which some translators choose in order to reflect the archaic language or style of the original text Here and there, however, Dankoff uses archaic or poetic words such as "hearken", "doff", "don", etc.; but he chooses such words only for making his sentences measured and harmonious, i.e., for rhetorical purposes, thus trying to reflect more or less the musical effect of the original text. Indeed, Dankoff very often

6 Robert Dankoff (in collaboration with James Kelly), *Maḥmūd al-Kāšġarī: Compendium of the Turkic Dialects* (Cambridge, 1982, 1984, 1985).

makes use of alliteration in his prose, a device which is frequently used by Yusuf Khass Hajib: "A *zephyr* came *wafting from* the east ..." "... as *balmy breezes banished* stodgy winter", *"Sol* came back to his *starting-place", "Countless kinds* of flowers ..." *"Zephyr sprang* up carrying the *scent* of *cloves,* and all the world was *suffused* with *musk",* "Now *ducks* and *geese, swans* and wild *swallows* cover the *sky,* cackling and *swirling* up and down", "*Kökiš* and *crane cry* out in the *sky* with *echoing calls",* "but now I have *doffed* my *widow's weeds* and *donned* a *gown* of *white* ermine" (pp. 41, 42, etc.).

In *Kutadgu Bilig,* there are many quatrains distinguished only by their rhyme scheme (*aaba*). Dankoff has successfully rendered these quatrains into verse, changing their rhyme scheme into *abcb*. He has necessarily taken great liberties in the translation of these quatrains. Nevertheless he has striven hard to remain faithful to the original. To give an example, I have chosen the following quatrain from *Kutadgu Bilig:*

iwe kirme iške ṣabır ḳıl serin
iwe ḳılmıš išler ökinči yarın
ḳamuġ ište iwme serin öz tutun
serinse bulur ḳul bu beglik ḳurın (Arat 74).

This quatrain can be translated as follows: "Do not start working with haste, be patient; for works done hastily will bring sorrow tomorrow. Do not be hasty in any work, be patient and hold yourself; if a man has patience, he will find the rank of lordship." Dankoff has rendered this quatrain into verse successfully:

Be hot and hasty and you'll get
Regret and sorrow;
Be calm and cool and you'll become
A prince tomorrow (pp, 58-59).

As can be seen, Dankoff is not only a capable translator, but he is also a skillful versifier. In the introduction of his book, speaking of his translation, Dankoff quotes the following saying from Dr. Johnson: "A translator is to be like his author; it is not his business to excel him" (p. 34). It would not be an exaggeration to say that the translator of *Kutadgu Bilig* has failed to abide by Dr. Johnson's advice and has improved the author of this medieval Turkic work.

27

NINE NOTES ON THE TES INSCRIPTION

In the summer of 1976, the epigraphical group of the Joint Soviet Mongolian Expedition of History and Culture, headed by S. G. Klyashtorny, S. Kharjaubai and A. Ochir, found a monument piece covered with inscriptions in Turkic runic script in the valley of the upper reaches of the Tes River (*Tesiin gol*) belonging to the Khöwsögöl Aimak of the Mongolian People's Republic. The stone, a red rectangular granit block, is the lower part of a larger monument. The monument piece is 86 cm. high. The width of the piece is 32 cm. on the two wider sides, and 22 cm. on the narrower sides. Four sides of the piece are covered with inscriptions. There are 6 lines on the wider sides, and 5 lines on the narrower sides, but two lines of the inscription are completely lost. The length of the surviving text is about 76 cm. The lines are separated from one another by engraved channels. The height of the engraved runic letters is about 3,5-4 cm. The letters are engraved in the same manner as those of the Terkh (Tariat) and Shine Usu inscriptions, i.e., their shapes are almost identical. In the lower part of one of the narrower sides there is a *tamga* resembling the *tamgas* found in the Terkh and Shine Usu inscriptions[1].

The Tes inscription was first published by S. Kharjaubai[2]. Kharjaubai's article contains a handmade copy of the runic text, its transcriptions in the Latin and Cyrillic scripts, and the translations of the text into Kazakh, Classical Mongolian, Khalkha and Russian.

The Tes inscription was secondly published by the late Mongolian scholar M. Shinekhüü[3]. Shinekhüü's article contains a handmade copy of the runic text, a transcription in the Latin script and a translation of the text into Khalkha.

The most recent publication of the Tes inscription has been accomplished by. S. G. Klyashtorny.[4] Klyashtorny's article contains an excellent handmade copy

---

1 S. G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica,* XXXIX (1), pp. 138-141.

2 S. Kharjaubai, "Tesijn gerelt xöšöö" (The Tes inscription), *Studia Linguae et Literarum,* Instituti Linguae et Litterum Academiae, Vol. XIII, Fasc.15, Ulan-Bator 1978, pp. 117-124.

3 M. Shinekhüü, *Orxon-Selengijn runi bičgijn šine dursgal* (New inscriptions in the Orkhon-Selenga runic script) =*Arkheologijn Sudlal,* Vol. VIII, Fasc. I, Studia Archaelogica, Instituti historiae scientiarum Reipublicae Populi Mongoli, Ulaan-Baatar 1980, pp. 36-41.

of the inscription, a Latin transcription and an English translation of the runic text. It also contains photographs of the four sides of the monument piece and a survey of the Uigur history.

There is no doubt that the best of these three editions of the Tes inscription is the one carried out by the well-known Soviet scholar S. G. Klyashtorny. First of all, Klyashtorny renders the runic text in four parts, each corresponding to the one side of the monument piece. Secondly, he reads the lines in the right order, i.e., from the bottom to the top. Thirdly, he identifies the sides of the monument in terms of the four directions and puts them into the order of West-North-East-South.

In spite of all these merits, however, it cannot be said that Klyashtorny's text is coherent through out and makes more sense than the two previous texts as far as certain passages are concerned. As a matter of fact, the author himself is aware of the weakness of some of his readings and interpretations, for at the end of his paper he states that "The present publication contains only a most preliminary explanation of the reading and translation of the Tes inscription." He also states that "the possibility of a different decipherment and understanding of certain passages of the text are evident for the author of this paper. It is hoped that in a later and more detailed study, he will be able to give a satisfactory solution to many problems now under discussion." (p. 155).

While waiting for a better edition of the Tes inscription promised by Klyashtorny, in this paper, I would like to make some suggestions as to the readings and interpretations of certain words and passages which, I believe, are not very convincing and satisfactory. Let it be stated beforehand that my aim is not to criticize anyone, especially my dear colleage and friend Klyashtorny. My sole aim is to offer some help, if any, to a better edition of this extremely fragmentary inscription.

I. Line 7 (North I): *bükü ulγ qaγan ermiš* "They were wise and great Qaghans."

The first word is spelled *ČKʷ* in Kharjaubai's and Shinekhüü's texts. In spite of this spelling, however, they both read it *čik!* Kharjaubai takes it to be a title (p. 124) and Shinekhüü regards it as the ethnic name *čik* (p. 41). These readings and interpretations cannot be accepted, for a word like *ČKʷ* can only be read *čök, čük* or *(ä)čük.*

4 S. G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica,* XXXIX (1), pp. 137-156.

According to Klyashtorny, the first letter is not *č,* but *B²*. He reads this *b(ü)k̲ü* and translates it as "wise". But the letter group *B²K*ʷ cannot be read *b(ü)kü* because the runic sign *K*ʷ at the end of a word represents the sound group *ök* or *ük* (Clauson's *türkü* is a misreading for *türük!*). Besides, Old Turkic word for "wise" is not *bükü* but *bügü* or *bögü.* (cf. Mongolian *böge,* Khalkha *böö,* "shaman").

If Klyashtorny's reading is correct, the letter group *B²K*ʷ can be read in three different ways: *bök, bük* and *(ä)bük* Consequently, I can think of the following possibilities for the interpretation of this word:

1) It is an adjective meaning "high, exalted, sublime" and should be read *bök*; cf. Mahmud of Kashgar *bök* "the protuberance or elevation on the side of an anklebone (Clauson erroneously *bög*), Kirgiz Turkish *bök* "hill, height, elevation", etc.

2) It is an adverb meaning "certainly, surely" and should be read *bük* (cf. Yakut Turkish *bük* "absolutely, certainly").

A third possibility would be to read it *bök(ä),* but the final vowel is not there.

I prefer the first alternative and incline to read the sentence as follows: *bök ul(u)γ q[(a)γ(a)n (ä)rm(ï)š* "They were high and great kagans".

2. Line 8 (North 2): *bïñ ᵉli üč yüz yïl ᵉl tutmïš* "For three hundred years they ruled over many (lit. thousand) *el*s."

Klyashtorny's *b(ï)ñ* "thousand" cannot be accepted, for a sentence like *bïñ eli üč yüz yïl el tutmïš* is a grammatical. It is obvious that here the word is going on the reign of an early Uigur kagan whose dynasty ruled about three hundred years. The second word of the sentence, i.e., *(e)li* (*el* + 3. p. possessive suffix *-i*) also suggests that the preceding word is *(a)n(ï)ñ* "his". As a matter of fact, Shinekhüü's text has *N¹Ñ (anïñ)* for Klyashtorny's *B¹Ñ* (p. 38). The runic sign *B¹* as used in this inscription resembles the sign *N¹.* It seems that Klyashtorny took the letter *N¹* here for *B¹.*

Consequently, the sentence should be read and understood as follows: *(a)n(ï)ñ (e)li üč yüz yïl (e)l tutm(ï)š* "His state lasted three hundred years".

3. Line 9 (North 3): *buzuq̂ bᵃšïn qïza üčᵘz kül ᵉki ᵃtlïγïn tük̲ä bᵃr[mïš]* "Revolted by the instigations of the leaders of the Buzuq (their people?) perished, because of the incitements of the petty Kül and of the Distinguished Two."

Both the reading and interpretation of this line are unsatisfactory. In the first place, the third word cannot be read *q(ï)za,* for the narrow back vowel *I* is

not written. Secondly, the word *tükä* cannot be regarded as a gerund of the verb *tükä-,* because the verbal stem itself has this shape.

I read the letter group *K¹ZA (a)q(ï)za* and regard it as a gerund in *-a,* for after a phrase like *boz o͡q b(a)šïn* "the leader of the Boz-Ok (people)" (acc.) we need a transitive verb. Thus, *boz o͡q b(a)šïn (a)q(ï)za* "having let the leader of the Boz-Oks raid ..." makes better sense.

Secondly, I read the last two words *tö͡kä b(a)r[m(ï)š]* "poured out", for *tükä* cannot be a gerund of the verb *tükä-* "to perish".

Thirdly, the last letter of Klyashtorny's *ᵉki* looks like *A* rather than *I* in the photograph. If it is really *A,* we may then read the letter group *K^wẄL²:K¹A* as *kö͡öl-kä* and translate it as "into the lake".

Depending on the above discussion, I offer the following reading and interpretation: *boz o͡q b(a)šïn (a)q(ï)za uč(u)z kö͡öl-kä (a)tl(ï)γ(ï)n tö͡kä b(a)r[m(ï)š]* "Having let the leader of the Boz-Oks raid, (he/they) poured (the enemy's) cavalry into the Lake Uchuz."

In connection with this, it should be reminded that a passage similar to this occurs in the Terkh (Tariat) inscription: ... *bod(u)nï K¹ZA b(a)rm(ï)š uč... K²I (a)tl(ï)γ(ï)n T²K^wA b(a)rm(ï)š* (East 2). In my articles dealing with the Terkh (Tariat) inscription I interpreted the letter groups *K¹ZA* and *T²K^wA* differently. Now, I believe that *K¹ZA* should be read *(a)q(ï)za* "having raid" and *T²K^wA* should be read and interpreted as *tö͡kä* "having poured out". I also believe that the lacuna between *uč* and *K²I* could be filled and corrected to read *uč[(u)z kö͡öl]kä* "into the Lake Uchuz". This correction depends of course on the assumption that the final *I* is a misreading for *A.*

4. Line 10 (North 4): *ol bodᵘnᵘm kᵃñ kᵃrᵢšdi* "That people of mine widely quarreled with each other."

Klyashtorny who translates the word *k(ä)ñ* as "widely" here, interprets it as "enmity, hatred, ill will" in the "Notes" section of his article (p. 154, note to Line 10). He gets this meaning from Kononov's *Grammatika Jazyka Tjurkskich Runičeskich Pamjatnikov VII-IX vv,* Leningrad 1980, p. 182. Let it be said right away that this information is wrong. In Turkic, the word meaning "enmity, hatred" is not *käñ,* but *käk* (cf. Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford 1972, p. 707: Mahmud of Kashgar *kek* "hatred, malice", *Komanisches Wörterbuch kek* "hatred", Kirgiz Turkish, Kazak Turkish etc. *kek* id.). Kononov subtracted this *käñ* from the verb *keñšür-* or *kiñšür-* occurring in Kül Tigin, East 6. I myself read this word *kiñšür-* and trans-

lated it as "to create a rift between" (*A Grammar of Orkhon Turkic,* p. 350). But I did not derive this verb from *käñ* "hatred, enmity"; I drove it from the adjective *kiñ* "wide". Today I believe that it was a mistake. The verb in question should be read *kikšür-* and understood as the causative stem of *kik-i-š-* "to incite one another" (cf. Mahmud of Kashgar *kikčür-* "to incite one against another"; cf. Clauson, G., *op. cit,* p. 714).

The final letter of Klyashtorny's *k(ä)r(i)šdi* is read not *I,* but *A* by Kharjaubai and Shinekhüü. If their reading is correct, we could read the letter group $K^2ÑK^2R^2S^2D^2A$ as *k(ä)ñk(ä)r(ä)sdä* and interpret it as the locative form of *käñkäräs.* This *käñkäräs* could be a slightly different form of the tribal (or geographical?) name *käñäräs* occurring in the Kül Tigin inscription: *(a)nta kisrä q(a)ra türg(i)š bod(u)n y(a)γï bolm(ï)š, k(ä)ñ(ä)r(ä)s t(a)pa b(a)rdï* (East 39).

This word is generally regarded as an ethnic name, i.e., the name of an ancient Turkic tribe (*cf. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon dechiffrèe,* p. 110; Radloff, *Alttürkische Inschriften der Mongolei.* 1897, p. 170). In my Orkhon Turkic grammar I took it to be a geographical name. The occurrence of the word with the locative suffix here may testify to my assumption. *Käñäräs* or *Käñkäräs* must be the name of a place in the Altai region, close to the border separating the realms of the Türgish and the Uigurs.

5. Line II (North 5): *[öñ]rä tᵃbγᵃčqa qĩzᵃ sïnmⁱš* "Earlier, they rose against the Tabghach, but they were annihilated."

This reading is not very satisfactory, for the verb *qïz-* has never possessed a meaning like "to rise". Besides, the letter group K^1Z cannot be read *qïz(a),* for all final vowels are written in the runic script.

For Klyashtorny's $K^ïZ\ S^1N^1M^1Š$ Shinekhüü and Kharjaubai have $B^1ZL^1NMŠ$, i.e., *b(a)zl(a)nm(ï)š* "subjugated" which makes a better meaning. It is obvious that Klyashtorny took the letter B^1 for $K^ï$ and the letter L^1 for S^1.

The verb *bazlan-* "to be subject, be subjugated" occurs for the first time in an Old Turkic text. It is a regular derivative derived from the adjective *baz* "dependent" which occurs several times in the Orkhon inscriptions: *b(a)z qïl-* "to subjugate", *b(a)z q(a)γ(a)n* "the dependent kagan, vassal kagan". The adjective *baz* also occurs in Uigur in the expression *tüz baz qïl-* "to pacify."

Thus the sentence should be corrected to read: *[öñ]rä t(a)bγ(a)čqa b(a)zl(a)nm(ï)š* "(The Uigur kagan) was first subjugated to China."

6. Line 13 (East 2): *qᵃγᵃn ... eki* (?) *ᵉrmⁱš ᵃntad ᵃn öd kᵃnč qᵃγᵃn ᵉrmⁱš* "The Qaghan ... were two (?). Then Öd Känč became the Qaghan."

The word *(a)ŋtad(a)n* "then" is rather strange here, for such a word is attested nowhere in Turkic.

Secondly, *öd k(ä)ŋč q(a)γ(a)n (e)rm(i)š* cannot be understood as "Öd Känč became kagan", because Old Turkich *är-* means "to be", not "to become".

Klyashtorny believes that *öd k(ä)ŋč* is the name of an Uigur kagan. According to him, this *öd k(ä)ŋč* could be identical with *İdi K(ä)ŋč,* i.e., Bögü kagan's name before his enthronment (p. 155). He also states that *Öd K(ä)ŋč* could be the original form of the name *T'ê-chien* which occur in Chinese sources as the name of the first ruler of the second empire o the Uigurs (*ibid.).*

Let it be known that none of these identifications is satisfactory. *İdi=öd,* and *öd k(ä)ŋč = T'ê-chien* are impossible.

I would like to suggest an entirely different reading and interpretation. The letter group *ŊTAD¹N¹* could be read *(a)ŋta (a)d(ï)n* "other than that, besides, furthermore". As for the letter group *ẄD²K² ŊČ,* I read it *ödk(ü)nč* and interpret it as "false, fake". The word *ödk(ü)nč* is a derivative of the verb *ödkün-* "to imitate". The verb has not so far been attested in the Old Turkic texts, but *ödkünč* does occur in Karakhanid Turkic. It occurs twice in *Qutadgu Bilig* (couplets 874 and 877). Arat read this word with *t* and *g,* i.e., *ötgünč,* and Clauson followed Arat (Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*) Oxford 1972, p. 52). Arat's reading should be corrected as *ötkünč* and this should be regarded as a secondary form going back to an original *ödkünč* (cf. Ottoman Turkish, Chagatay Turkish *öykün-* "to imitate", Turkmen Turkish *öykün-* id., Anatolian dialect *öykün-* id.). The form *ötkünč* in *Qutadgu Bilig* and *Mahmud of Kashgar* are due to the assimilation of syllable final *d* to the following *k.* Shor, Sagay *öktän-* and Teleut *öktön-* are metathetical forms. So is Chagatay Turkish *öktän-.* Yakut Turkish *ütügün-* goes back regularly to an earlier *ödkün-.*

Thus, I believe that what we have here is a phrase like *ödk(ü)nč q(a)γ(a)n* "false kagan, fake kagan". This phrase probably refers to Tay Bilgä Tutuk, the elder son or a close relative of Kül Bilgä Khan, who was appointed *yabgu* by him before his death in 746/747 and fought against Moyun Čor for the Uigur throne. Bearing the title of *yabgu,* Tay Bilgä Tutuk probably proclaimed himself kagan in 747. Consequently, there were two kagans in the Uigur realm and a civil war began. Thus, the whole line reads, in my opinion, as follows: ... *q(a)γ(a)n ... (e)ki (ä)rm(i)š (a)ŋta (a)d(ï)n ödk(ü)nč q(a)γ(a)n (ä)rm(i)š* "...thus there were two kagans ... Furthermore, (one of them) was a fake kagan".

7. Line 16 (East 4): *qᵃγᵃnⁱm bᵃlgüsⁱn üčün* ... "my Qaghan for the (glory) of his sign (campaigned) ..."

This phrase does not make sense. For Klyashtorny's letter group *B²L²G²WS²N²,* Shinekhüü has *B²L²G²AS²N²* i.e., *b(i)lgäs(i)n* "for his being wise" which is more meaningful and logical. I believe that Shinekhüü's reading the runic text is correct and what we have here actually is *b(i)lgäs(i)n üč(ü)n* "for his being wise". This type of expression is quite common in the inscriptions: *ilteriš kaγan bilgäsin üčün alpin üčün* ... "İlteris kagan for his being wise and brave" (Tunyukuk II**,** South 4-5), *[bi]lgäsin üčün alpin erdemin üčün* "for his being wise, brave and virtuous ..." (Küli Čor, West 7), etc.

8. Line 17 (East 5): ... *[b]ol q̂ïγaya bᵃšï olᵘr[t]mᵘš* "Praising him they let him sit (on the throne) as the head (of the *el*) ..."

This reading and interpretation cannot be accepted for the following reasons:

1) The spelling of the initial *a-* in *aya* is unusual;

2) *aya* cannot be taken as a gerund in *-a,* because the verbal stem it self is *aya-*;

3) Old Turkic *aya-* does not mean "to praise", but "to show respect, to honor";

4) A noun modifying the word *b*(*a)ši* "its head" is lacking;

5) Klyashtorny's *q̂ïγ* is meaningless; *the only qïγ* I know means "animal dung".

For Klyashtorny's *[b]ol q̂ïγ* both Kharjaubai and Shinekhüü have *Y¹WL¹L¹G¹* i.e., *yoll*(*u)γ,* a word more probable and suitable than *[b]ol qïγ.* The name *yolluγ* also occurs in the Terkh (Tariat) inscription: *yol(lu)γ q(a)γ(a)n .....bumïn q(a)γ(a)n ol(u)rm(ï)š* (East I). *Yolluγ* mentioned in these two inscriptions is undoubtedly the name of an early Uigur kagan.

Klyashtorny's *AY¹A* is read *IY¹S²* by Kharjaubai and Shinekhüü They both read it *iyasi.* Kharjaubai translates *yolluγ iyasi* as "the successors of Yollug" (p. 123) and Shinekhüü takes it to be *iya* "owner, master" having the 3rd p. possessive suffix *-si!* (p. 41). The interpretations cannot be accepted for obvious reasons. In my opinion, what we have here is actually *IY¹A,* i.e., *ïya,* the gerundial form of the verb *ïy-* "to suppress".

Finally, Klyashtorny's *B¹S¹I (bašï)* is spelled *B¹S¹P,* i.e., *b(a)s*(*ï)p* in Kharjaubai's and Shinekhüü's texts. This reading seems to be more probable than Klyashtorny's *b(a)šï* "its head". As is known, the verb *ïy-* is generally used together with the verb *bas-* "to suppress", forming a verbal binary with it: *törttin sïñar yir orunuγ ïymïš basmïš* (*Altun Yaruk,* p. 607: 14), *tïnlïγlar öpkä nïzvanïlarïn ïya basa umadïn oq* (*Türkische Turfan-Texte* II, p. 17), *ayïγ qïlïnčlïγ tosun yavlaq muyγa tïnlïγlarïγ ïyar basar* (*Türkische Turfan Texte* VI, P. 254),

ïyïn- basïn- "to be suppressed, subjugated", *ïyïnč basïnč* "oppression, suppression", etc. (the forms with *i* in *Drevnetyurkskiy Slovar',* Leningrad 1969, should be corrected).

In the light of above discussion, I strongly believe that the letter group in question is either B^1S^1P (*basïp)* or B^1S^1A (*basa).* Thus, the sentence should be corrected to read as follows: ...*[y]oll(u)γ ïya b(a)s(ï)p* (or, *basa*) *ol(u)rm(ï)š* "YoIlug (kagan) reigned suppressing (all his subjects)".

9. Line 19 (South 2): ... $z^1g\ q^as^ar\ \mathring{q}or^u\gamma\ \mathring{q}o\underline{n}t\ddot{i}$ "...he settled in Qasar Qorugh".

Klyashtorny interprets *q(a)s(a)r q̂oor(u)γ* as the name of Bögü kagan's western camp (p. 155). According to him it corresponds, in all probability, to *Qasar Qordan* in the Shine Usu inscription (*ibid.).* This is possible. But what is *Qordan?* A place name? This is rather doubtful. Here, I would like to remind that the late Sir Gerard Clauson read this word *kurïdïn* and translated the phrase *q(a)s(a)r qur(ï)d(ï)n* as "to the west of Kasar" (Clauson, G., *op. cit.,* p. 645). I prefer this reading and interpretation to Klyashtorny's *Qasar Qordan.* Thus, the whole sentence in the Shine Usu inscription reads, in my opinion, as follows: ... *[t](ä)z b(a)šï (a)n̲t̲a q(a)s(a)r qur(ï)d(ï)n örg(i)n (a)n̲t̲a it(i)td(i)m čït (a)n̲t̲a toqïtd(ï)m y(a)y (a)n̲t̲a y(a)yl(a)d(ï)m* "I had (my) throne erected there, at the head of the Tez (River), to the west of Kasar, and I had a stockade driven into the earth there, and I spent the summer there." (East 8).

Now, I think the passage in the Tes inscription narrates the same event with the same words but from the mouth of the third person, with the exception that we have, in the Tes inscription, *t(ä)z(i)g* "the Tez" (acc.) instead of *t(ä)z b(a)šï, and q̂uur(ï)γ* "the west" instead of *qur(ï)d(ï)n.* Thus, I believe that the whole sentence in the Tes inscription reads as follows: ...*[t](ä)z(i)g q(a)s(a)r q̂uur(ï)γ q̂oon̲t̲ï čït tikdi örg(i)n y(a)r(a)tdï y(a)yl(a)d(ï)"...* he settled down in Tez, west of Kasar, erected the stockade, built throne and spent the summer (there)."

28

ON THE ETYMOLOGY OF UIGHUR *ADGAN-/ADKAN-/ATKAN-*

Old Turkic *adgan-/adkan-/atkan-* "to stick, adhere, cling, be attached (to the material world); to perceive, grasp mentally, become aware (of) through senses" (= Skr. *ālamb-*) and *adgak/adkak/atkak* "bond, fetter, tie; object of sense organs or consciousness; seizing, grasping (the external objects), clinging (to the unreal)" (= Skr. *ālambana*) are perhaps the most puzzling, the most inexplicable and the most unanalyzable ones of the Uighur Buddhistic terms. Although more than half a century has elapsed since the first attempt to explain their structures was made, I believe that neither the transcriptions nor the etymologies of these words have been settled definitely.

As far as I know, three attempts have so far been made in order to explain the structure of the verb *adgan-/adkan-/atkan-.* Bang was the first scholar to offer an etymology for this word. He transcribed the verb as *adgan-* and supposed that it could be a denominal verb in *+a-n-* derived from a base like **adïγ,* i.e., *adïγ-a-n-,* with the syncopated medial syllable (*Briefe* III, 397). According to him, the hypothetical noun **adïγ* could be a derivative of the not yet-attested symplex **ad-* which probably possessed the same meaning as the verb *böl-* "to divide, separate" (*ibid.,* Anm. 396). Bang also stated that the verb *adïr-* "to divide, separate" was the factitive stem derived from the same verbal symplex **ad-* (ibid.).

It should be stated that Bang's etymology is weak semantically, for there is no semantic relation whatsoever between the two verbs, i.e., between *adgan-/adkan-/atkan-* and his hypothetical **ad-* "to divide, separate". Besides, Bang's hypothetical verb **ad-* must have had not a transitive but an intransitive meaning, if *adïr-* is a factitive stem-derived from that verbal root.

A second etymology for the verb *adgan-/adkan-/atkan-* has recently been put forward by Şinasi Tekin. According to Ş. Tekin, the verb *atqan-* (his transcription) is derived from the noun *at* "name" (*BTT* IX, 122, note to the line 19). Ş. Tekin explains this verb's coming about as follows: "Da die Aussenwelt in der buddhistischen Philosophie durch *ātman* 'Ich', *rūpa* 'Farbe' und *nāma* 'Name' beschrieben wird, können wir das *atqan-* in *at+qa-n-* zerlegen und auffassen als 'sich der Aussenwelt bewusst werden, indem man sagt: 'Das ist der Name!'. "Out of such an utterance then, Ş. Tekin believes, the meaning "to stick, adhere, be attached" came into being.

It must be stated that Ş. Tekin's etymology, too, is weak semantically. The basic and original meaning of *adgan-/adkan-/atkan-* is "to adhere, stick, be attached (to something or somebody)" and it is quite often used together with the verb *yapšïn-,* forming a verbal binary with it. How could, then, a verb having such a meaning be derived from a noun like *at* "name"? However, it should be noted that Ş. Tekin's etymology is nevertheless remarkable in that it tries to explain the structure of this puzzling Old Turkic verb in terms of the Buddhist doctrine of perception.

Most recently, Klaus Röhrborn has offered an etymology for the verb *atkan-* (his transcription). In his very interesting and instructive article dealing with the Old Turkic Buddhistic terms *tayak, tayan-, atkak, atkan-* and its derivatives,[1] Röhrborn states that these terms are all loan translations coined after the Chinese models which, in their turn, are the Chinese equivalents of the original Sanskrit terms. Röhrborn begins his discussion with the following statement: "Atü. *atkan-* 'als Objekt nehmen (Skr. *ālamb-*)' und *atkak* 'Bewusstseinsobjekt (Skr. *ālambana* (*pratyaya*)' sind nur terminologisch belegt und haben –so weit bekannt– keine Kontinuenten in den modernen türkischen Sprachen. Besonders merk würdig ist, dass ein *atka-,* als mutmassliche Basis von *atkak,* bis her nicht bekannt ist und dass *atkan-* –der Form nach ein Intransitivum– meist mit direktem Objekt vorkommt." (p. 275). He, then, cites a passage from *Saṅghabhadra,* an Indian monk who came to China in 489. The passage Röhrborn cites is as follows: "In den *Sūtras* lehrt man, dass es sechs Arten von Wahrnehmungen gibt, die alle auf jeden Fall (?) etwas haben das sie als Stütze nehmen (所依 *so i*), und etwas, das sie als Objekt nehmen (所緣 *so yüan*); die Augenwahrnehmung nämlich nimmt das Auge als Stütze und Farbe als Objekt ..." (*ibid.*). Röhrborn then cites two more passages, one from *Sunyātāparivarta* in *Altun Yaruk* (edited and translated by Ş. Tekin) where the Buddhist doctrine of void or nothingness is explained metaphorically and the terms *atkan-, atkak* and *atkangu* occur frequently, and the other from an Old Turkic commentary to *Abhidharmakośaśāstra* in which *tayak* "support" is used as a pendant to *atkak* (p. 276).

After a through examination of these passages on the Buddhist doctrine of perception. Röhrborn arrives at the conclusion that Chinese 緣 *yüan* which stands in contrast to 依 *i* "to support oneself, rely on (someone or something)" could give some information about the basic meaning and etymon of the complex structure *atkan-* (p. 278). But, as he states, Chinese 緣 *yüan* has two different meanings: first, it corresponds to Skr. *ālambana,* a term deriving from *ālamb-* "to stick, adhere, cling; to seize, grasp. take hold, grip, clutch" etc.; secondly, it is

1 Klaus Röhrborn, "Zur Terminologie der buddhistischen Sekundär- überlieferung in Zentralasien". *ZDMG,* Band 133-Heft 2 (Wiesbaden 1983), 273-296.

the equivalent of Skr. *pratyaya* which means "Grund, Ursache, Bedingung" and occasionally also "Nebenursache". Speculating further on this second meaning of the Chinese word in question, Röhrborn states that "緣*yüan* etwas ist, 'das der eigentlichen Ursache hilft"'. He also adds that this conception was known also to Uighurs who coined the term *basutčï* "helper" which is used as the equivalent of Skr. *pratyaya* in some Old Turkic texts (p. 278).

Taking all these points into consideration, Röhrborn finally derives Old Turkic *atkan-* from *art* "help, assistance" (p. 280). According to him, OT *atkan-* might go back to an older **artkan-* (*art+ka-n-*) which, later on, with the elision of *-r-* in the medial consonant cluster *-rtk-* (a phenomenon also seen in OT *kurtgar-* > *kutgar-* "to save" and in the 15th century Memluk-Kipchak *atkarı* "backwards" <**artgaru*), developed into *atkan-* (p. 280). Röhrborn maintains the same view in his excellent Uighur dictionary.

As is seen, Röhrborn bases his etymology on the second meaning of the Chinese Term 緣 *yüan,* i.e., "Grund, Ursache, Bedingung". I will say that this has not been a right choosing, for, I believe that, there is strong evidence showing that OT *atkan-* (better *adgan-/adkan-*) was coined on the basis of the first meaning of the Chinese term 緣 *yüan,* i.e., the one corresponding to Sanskrit *ālambana* (Pali *ārammaṆa*) which is derived from *ālamb-* "to stick, adhere, be suspended; to cling to, be attached; to seize, grasp, take hold of, catch, grip". In this paper, I will present this evidence and try to explain the structure of Old Turkic *adgan-/ adkan-.*

1. First of all, it should be emphasized that OT *adgan-/adkan-* is frequently used together with the synonomous verbs *yapšïn-, ilin-* and *tut-.* Observe the following examples:

biš ažun ičintä kirürlär. 'biš ažun ol' tip, atqanmazlar, yapšïnmazlar "Sie betreten die 5 Existenzformen. Was die 5 Existenzformen anlangt, so hängen und haften sie nicht an ihnen" (TT VI, 462) (Röhrborn offers a different translation: "[die Bodhisattvas] ergreifen [die 5 Existenzformen] nicht als 'die 5 Existenzformen' und hängen nicht [daran]").

y(i)mä bilgä biliglig küčläri yitmiščä ötrü anga a.-mazlar yapšïn-mazlar "dann, soweit ihre Weisheitskraft ausreicht, halten sie sich nicht an sie" (*TekinSuv.* 65 and 91)

ötrü anga a.-urlar anga yapšïnurlar "... dann ergreifen sie diese [Dharmas als Wesenheiten] und hängen sich an sie" (*UW* 4, 264)

kim ol činšu tigmä ärdük täg töz a.-maksïz yapšïnmaksïz üčün "Weil jene cinzu genannte, so-seinde (Skr. *tathatā, bhutatatha*) Wesenheit ohne Ergreifen und ohne Sich-Anhängen ist" (*UW* 4, 268)

yorïguluq yorïmaguluq nomlarda k(*ä*)*ntülari a.-mayuqïn yapšïnmayuqïn adınlarqa y(i)mä biltürgäli tanuqlatgalï* ... "um den anderen mitzuteilen und zu bezeugen, dass sie selbst nicht an den *sam¸skrta-* und *asam¸skrta* Dharmas haften..." (*TekinSuv.,* 66 and 92)

bo yertinčü yer suvka kuturu a.-mak yapšınmak alp ämgäk tetir "in übertriebener Weise nach dieser Welt zu greifen und sich an sie zu hängen bedeutet schweres Leid" (*UW* 4, 265).

köz biligi atkakında a.-sar yapšınsar ... "das Augen-Bewusstsein sein sein A5lambana ergreift und daran haftet ... " (*UW* 4, 261)

igid äzük adgangularka a.-ıp yapšınıp ... "wiederum haftend, an den falschen sechs *Viṣayas* ..." (Scharlipp 1986: 125)

b) With *tut-*:

anın m(*ä*)*n bolarnı čın kertü üzä tutmayın a.-mayın* "deshalb will ich diese nicht für Wahr halten und sie nicht [als Wesenheiten] ergreifen" (*UW* 4, 264)

bälgüg tutmazlar bälgükä a.-mazlar "[die Bodhisattvas in der Meditation] nehmen keine *Lakṣaṇas* und greifen nicht nach *Lakṣaṇas*" (*UW* 4, 265)

uyur üčün a.-galı tutgalı kenki bolmakıg ... (*UW* 4, 264; without translation)

eyin udu a.-ıp tutup ... (*UW* 4, 265; without translation)

c) With *tutyaklan-* "to grasp, hold on, be attached to":

tutyak tegüči savta a.-mak tutyaklanmak tep yörüg ol "im Wort 'tutyak' liegt die Bedeutung das 'Greifen', das 'Nehmen'" (*UW* 4, 268)

bo azta ulatı nızvanılar uyur üčün a.-galı tutyaklangalı üč bolmaklıg tugumug (*UW* 4, 265; without translation)[2]

d) With *ilin-* "to catch oneself on, be linked, be attached to":

yänä bo montag könmäkläringä k(*ä*)*ntü ilinmäzlär a.-mazlar* "dennoch hängen sie sich selbst nicht an dieses Schauen und greifen nicht danach" (*UW* 4, 265)

a.-maḳı ilinmeki kimning birök/anačım-a sizte yime bultuḳmasar "Eğer bir kimsenin bağlanması, ilişmesi, ey anacığım, sizde de bulunmamış olsa idi ..." (*ETŞ,* 15, 12)

2. Röhrborn's statement to the effect that the verb *atkan-* is an intransitive stem morphologically, but it is often used with direct object (p. 275) is correct. But it is equally true that there are quite a many occurrences in which

2 This clause may be translated as follows: "Since these passions (Skr. *kleśa*) beginning with lust (*thirst)* (Skr. *tṛiṣnā*), are able to seize (Hend.) the three stages of birth (Skr. *trijāti*) ..."

adgan-/adkan- is used with the dative case very much like its synonyms *yapšïn-* and *ilin-: alquqa a.-tačı köngülüg* "das Gefühl des Haftens an Allem" (*BT* I, F 12), *alquqa a.-γuluq töznüñ äzügin adïrtlasar* "Wenn man klar das Falsche der an allem haftenden Natur erkennt ..." (*BT* I, B 92), *alqunï bälgükä a.-tačï tïdïγ adalarïγ tarqarïp* "Removing obstructions and dangers which link everything to (material) signs..." (*DTS:* Suv. 73, 16), *alquqa a.-γuluγ tutyaqlïγ töz* "the nature which is attached and linked to everything ..." (*TT* VI, 462) *bälgüg tutmazlar bälgükä a.-mazlar* "die Bodhisattvas in der Meditation ... nehmen keine *Lakṣaṇas* und greifen nicht nach *Lakṣaṇas*" (*UW* 4, 265), etc.

It should be emphasized that the use of the reflexive verb *adgan-/adkan-* also with a direct object is not very surprising or unusual. In Old Turkic there are a few cases in which a real and independent direct object is governed by a reflexive verb. Observe the following examples:

yok(g)aru at yetä, yadagın, ıgač tutun-u agturdum "I made (the soldiers) climb upwards, on foot, pulling the horses behind them, holding themselves onto the trees" (*Tunyukuk,* 25: Erdal 1976, 168)

bilgä biliglig y(i)ti qılıčıg tayan-maq k(ä)rgäk "One should depend, support oneself, on the sharp sword of wisdom" (*BTT* **I,** B 78: Erdal 1976, 167)

it tišin k(*ä*)*nč oγlan asın-sar yüräklig bolur* "If a little boy hangs the tooth of a dog onto himself, he becomes stout-hearted" (*TT* VII, 23: Erdal 1976, 167)

tün kün seni umun-up ... "Wishing you for myself day and night..." (*U* III, 82, 27: Erdal 1976, 167)

3. The fact that **adga-/*adka-,* the presumable base of *adgan-/adkan-* and *adgak/adkak,* has not been attested so far is not unusual either, for in Old Turkic there are may cases similar to this, e.g., we have *ögrän-* "to get used to, to have had exercises", *ögrätig* "teaching, exercise" but not **ögrä-,* we have *odun-* "to wake up" and *odug* "awake" but not **od-,* we have *küvän-* "to be proud" and *küväz* "proud" but not **küvā-,* we have *ötün-* "to request" and *ötüg* "request" but not **öt-,* we have *tayan-* "to support oneself, rely on something" and *tayak* "prop, support" but not **taya-,* etc. etc. This does not mean however that the bases of these verbs, and among them that of *adgan-/adkan-* and *adgak/adkak,* did not exist in Proto-Turkic. Let alone the fact that in Old Turkic we have, apart from *adgak/adkak,* the reciprocal stem *adkaš-* occurring so far only once in *ETŞ*:

adḳaš-u turur ḳat ḳat taġda "Birbirine bağlı duran dağlarda ..." (On mountains tied together and lying one above the other...) (*ETŞ* 66, 1)

Thus, in the Old Turkic texts published so far we have at least one more cognate, i.e., *adkaš-* (<**adka-š-*) "to be tied together" which is obviously used in its literal meaning.

4. Finally, Röhrborn's statement to the effect that Old Turkic *atkan-* and *atkak* have no continuations in the modern Turkic languages seems to be valid only for *atkan-* (better *adgan-/adkan-*), for both *adkak* and *adkaš-* have continuations in modern Turkic.

OT *adkak* "bond, fetter, tie" survives in Tel., Tuv. *atkak* "barb on a fish-hook or harpoon". It was first compared with Tel. *atkak* "Widerhaken bei der Angel oder Harpune" (*WB* I, 464) by Bang and Gabain (*TT* III, Anm. 121). Clauson, who transcribes the Old Turkic word as *atkağ* seems to have accepted the equation OT *atkağ* = Tel., Tuv. *atkak* "barb on a fish-hook or harpoon" (*EDT,* 47b). Röhrborn, who transcribes the word as *atkak* and regards it a formation parallel to OT *tayak* "Stütze", has his doubts about this equation. He comments as follows: "Eine Verbindung mit *atkak* 'Kiemen (des Fisches), Widerhaken (der Angel)' aus dem Tel. anführt, ist möglich, obwohl der semantische Zusammenhang nicht ohne weiteres zu erkennen ist." (*UW* 4, 261 a)

In my opinion, there is no reason for having doubts about this equation. The etymological meaning of OT *adkak* "object of sense organs or consciousness" seems to have been "anything that binds, fastens, ties, clings, i.e., a bond, fetter, tie, hook", etc. and this is very close to the meaning of Tuv. *atkak.* Obviously, the external objects are regarded by Buddhists as "hooks" which catch, hold or tangle our senses, distract our attention and thoughts. I conclude that OT *adkak* survives in Tuv. *atkak* with its etymological meaning.

OT *adkaš-,* the reciprocal stem of the unattested simplex **adka-,* survives in the Kipchak group of Turkic languages: Kirg. *aykaš-* (<*adkaš-*) "to join, be united, be attached, be fastened, be af fixed", Kzk. *aykas-* "to join, be united, be bound together, be linked; to be closed (of eyelids); to catch hold of one another", *aykaskan urıs* "a hand-to-hand fighting", Bash. *aykaš-* "to play together by holding each other's hands", etc. In Kirghiz, even *aykal-,* the passive stem of **ayka-* (<**adka-*), occurs with the meanings "to lie in each other's arms, to embrace" and "to get to grips with, to quarrel, to catch hold of one another, to fight hand to-hand". Kirghiz also has *aykalış* "junction, union".

In these languages, i.e also have *aykaš,* a noun derived from the base **ayka-* (<**adka-*) with the suffix *-š:* Kirg. *aykaš-* "tying horses one after the other in such a way that the rein of a horse is fastened to the tail of the foregoing horse", Kzk. *aykas* "struggle, collision, conflict", Nog. *aykas* "tied or united crosswise". To the-

se we may also add Kklp. *aykas-pa* "frontier, border, boundary" (< **aykaš-ma* < **adka-š-ma*).

All these surviving forms indicate that the verb under discussion should be read and transcribed not with *-tk-,* but with *-dk-/-dg-.* As a matter of fact, this verb is generally spelt *"DĠ'N-,* i.e. *adgan-,* in most of its occurrences. In *BTT* I where *adgan-* and its cognates occur frequently and where the letters *D, T* and *Ġ, Q* are distinguished from one another carefully, this verb is generally written with *-DĠ-* and once with *-DQ-* (D 200: *adkanıp).* The verb *adgan-* and its derivatives *adgangu, adganguluk* and *adgantači* are all spelt with *-DĠ-* in the fragments published by Wolfgang Scharlipp (*UAJb.* 1986, 122-136). The noun *adgangu* is written *"DQ'NGW,* i.e. *adkangu* in Maytrisimit, but read *atkangu* by Ş. Tekin (1976: 95). The noun *adkak* is spelt as such in BTT I and BTT XIII. The spellings *atqan-* and *atqangu* in TekinSuv. and elsewhere indicate nothing but an early devoicing of the original /d/ in the syllable-final position (cf. the forms *kot-, küt-,* etc. instead of *kod-, küd-* in Uig., MK, etc.) and presumably before the phoneme /k/ (cf. MK, KB *ötkün-* "to imitate" < **ödkün-* > Turk., Trkm. *öykün-* id.). All this show that the transcriptions of the verb *adkan-/adgan-* and its cognates with /t/ in *DTS,* Clauson's *EDT* and Röhrborn's *Uigurisches Wörterbuch* are etymologically incorrect.

ETYMOLOGY

Under the light of the discussion above, I now would like to offer an etymology for the Old Turkic *adgan-/adkan-* and *adgak/adkak.*

In my opinion, the base of OT *adgan-/adkan-, adgak/adkak, adkaš-* and Kirg. *aykal-, aykaš* may be compared, within Turkic, first of all with OT *adut* "hollow of the hand", for OT *adut* can best be explained as a deverbal noun in *-ut* derived from a simplex like **ad-* which probably meant "to catch, hold, grasp", etc.

OT *adgan-/adkan-* and *adgak/adkak* may also be compared with Yak. *atïn* "adjoining side, vicinity" which is used only together with the possessive suffixes, e.g., *min attïm* "near me, next to me", *äñ attiñ* "near you, next to you", *kini atta* "next to him/her/it", *ǰïä attïgar* "adjoining the house", *tünnük attïgar* "by the window", etc. Yak. *atïn* doubtlessly goes back to an earlier and original **adïn* which can best be explained as a deverbal noun derived from the same hypothetical simplex **ad-.*

All these words, on the other hand, may be compared with Mo. *adqu-* "to hold in one's hand, squeeze in one's fist; to hold firmly, grasp" (Khalkha *atga-* id., Bur. *atxa-* id.) and *adqu* "hollow of the hand, handfull" (Khalkha *alga* id., Bur. *atxa* id.). Mo. *adqu* "hollow of the hand" is probably a verbal noun in *-qu,* i.e., *nomen futuri,* and the element *-qu-* in Mo. *adqu-* "to grasp, hold firmly" an allomorph of

the Mongolian transitive/factitive suffix *-γa-/-ge-* (after *b, d, s, -qa-/-ke-*) which makes intransitive verbs transitive and transitive verbs factitive (Poppe, *Gram,.* 61), In written Mongolian transitive/factitive forms in *-γu-/-gü-* (and in *-qu-/-kü-*) occur side by side with those in *-γa-/-ge-,* e.g. *qad-qu-~qad-qa-* "stecken", *ǰor-γu-~ǰor-γa-* "schnitzeln", *ǰul-γu-~jul-γa-* "(haare, wolle) ausziehen, pflücken", etc. (Ramst. *VerbStamm.* 17).

If this analysis of Mo. *adqu-* is correct, the element *-ga-/-ka-* in OT *adga-n-/adka-n-, adga-k/adka-k* and *adka-š-* can best be explained as the Common Altaic transitive/factitive suffix {-GA-}. As is known, the traces of this Altaic suffix are also found in Turkic, e.g., OT *kïr-k-* "to shear, clip" (= Mo. *kirγa-* id. <**kïr-ga-*), MK *yul-k-* "to scrape, strip, pluck out" (=Mo. *ǰul-γa-/ǰul-γu-* id.), etc. (Ramst. *VerbStamm.* 15, 17). This suffix which seems to have an intensifying function in Turkic also occurs in its full form in some archaic verbal stems, e.g., OT *tarkan-* "to be dispersed, scattered" (<*tar-ka-n-*; cf. MK *tar-* "to disperse, scatter") = Mo. *tara-γa-* "to disperse, scatter"), MK *tasga-* "to slap" (<**tas-ga-*) = Mo. *tasi-* "to beat, slap slam", etc.

To sum up: I believe that the base of OT *adga-n-/adka-n-, adgak/adka-k* and *adka-š-* is an intensive stem in *-ga-/-ka-* derived from the simplex **ad-* "to catch, seize, hold" which is also the root of OT *adut* "hollow of the hand" (<**ad-ut*) and Yak. *atïn* "adjoining side, vicinity" (<**ad-ï-n*). I also believe that OT *adgan-/adkan-* and *adgak/adkak* are not coinages invented merely to meet the Buddhist concepts they indicate; on the contrary, they belonged to the vocabulary of Old Turkic and were conveniently chosen by the Uighur translators to express those concepts as well.

[TANITMA] *Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig): *A Turko-Islamic Mirror for Princes.* By Yusuf Khass Hajib translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. pp. 281.

Tanıtılan kitap, İslamî dönem Türk edebiyatının en eski anıtı olan, 11. yüzyıldan kalma *Kutadgu Bilig*'in çevirisidir. *Kutadgu Bilig* 6500'den fazla beyitten oluşan uzun, öğretici bir şiirdir. Dili, 9. ve 10. yüzyıllara ait Budist ve Maniheist eserlerin dili olan eski Uygur Türkçesinin devamı sayabileceğimiz Karahanlı Türkçesidir.

Kutadgu Bilig'in bize üç elyazması ulaşmıştır. Bu nüshalardan en eskisi, büyük olasılıkla 13. yüzyılda yazılmış olan Fergana nüshasıdır. Kahire nüshası 14. yüzyılda yazılmış izlenimini vermektedir. *Kutadgu Bilig*'in üçüncü nüshası olan Uygur harfli Herat -diğer adıyla Viyana- nüshası 15. yüzyılda, daha kesin bir ifadeyle 1439'da istinsah edilmiştir. Bu yazmanın Arap harfli bir nüshadan istinsah edildiği ve çok sayıda yanlış içerdiği de açıkça bellidir.

Kutadgu Bilig'in eleştirel yayını 1947'de Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır[1]. Arat, 1959'da da *Kutadgu Bilig*'in günümüz Türkçesine çevirisini yapmıştır[2]. Dankoff'un İngilizce çevirisi metnin Arat'ça yapılan eleştirel yayınına dayanmaktadır. Ancak Dankoff, Arat yayını üzerinde çok sayıda düzeltme de yapmıştır. *Kutadgu Bilig* yayımındaki çeşitli okuyuş hatalarının metnin günümüz Türkçesine çevirisi sırasında doğrudan Arat'ın kendisi tarafından düzeltilmiş olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin, 50. beytin 2. dizesindeki iki sözcüğü

iki ḳadın erdi küdegü iki
bular erdi ödrüm budunda iki

"Bunlar halkın en iyisi ve seçkini idi," olarak çevrilmesinden dolayı Arat'ça *yigi* 'en iyisi' olarak düzeltilmiştir[3].

Dankoff'ça yapılan düzeltmelerden bazıları Sir Gerard Clauson'ca[4] önerilen farklı okuyuşlara, iki tanesi de S. Tezcan'ca[5] önerilenlere dayanmaktadır. Bununla birlikte düzeltmelerin büyük çoğunluğu çevirmenin kendisi tarafından yapılmıştır.

---

1 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I: Metin* (İstanbul, 1947).
2 Reşid Rahmeti *Arat, Kutadgu Bilig, II: Tercüme* (Ankara, 1959).
3 age, s. 15.
4 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972).
5 Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Türk Tarih Kurumu Belleten* 45 (1981): 23-78.

Kutadgu Bilig metninde Dankoff'ça yapılan düzeltmeler, çoğu dize ve beyitteki belirsizlikleri daha açık ve anlamlı bir duruma getirmesi yönünden de oldukça önemlidir. Şöyle ki, örneğin, Arat yayınında 86. beytin 2. dizesi aşağıdaki gibidir:

bulıt kökredi urdı nevbet tuġı
yaşın yaşnadı tarttı ḫaḳan tuġı

Arat bunu günümüz Türkçesine şöyle çevirir. "Gök gürledi, nevbet davulunu vurdu; Şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti" (Arat, 1959, s.18). Dankoff, ikinci satırdaki *tuġı* 'bayrağı' sözcüğünü haklı olarak *tiġi* 'kılıcı' şeklinde düzeltir ve dizeyi, "Şimşek çaktı, hakanın kılıcını çekti" ("lightning flashed, brandishing the Khaqan's sword") şeklinde çevirir. Herat nüshasında *tuġı,* fakat Fergana nüshasında *tuġı* yerine *tîġi* vardır. Her ne kadar *tuġ tart-* 'bayrak açmak' deyimi, *tîg tart-* 'kılıç çekmek' deyimi kadar yaygın ve olağan ise de, hareketin hızlılığını belirtmesi açısından kılıç çekmenin şimşeğe benzetilmesi oldukça uygun bir benzetmedir, dolayısıyla söz konusu sözcük Dankoffun önerdiği gibi *tîġi* (daha doğrusu *tîġı*) olmalıdır. Bunun yanı sıra hemen izleyen beytin (no. 87) okunuşu,

biri ḳında çıḳtı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunḳa yeter (beyit 87)

"Biri ülkeyi fethetmek için kınından çıktı; diğeri adını sanını baştan başa dünyaya yayıyor" (Dankoff, s. 42) tartışma konusu *tîġı* 'kılıcı' sözcüğünü daha açık duruma getirir.

Benzer başka bir düzeltme de aşağıdaki beyitte yapılmıştır:

öküş sözde artuḳ asıġ körmedim
yana sözlemişte asıġ tulmadım (Arat, 1947, s. 34)

Arat bu beyti şöyle çevirir: 'Çok sözden fazla fayda görmedim; ama söylemek de faydasız değildir' (Arat, 1959, s. 23). Dankoff ikinci dizede iki düzeltme yapar: (1) *tulmadım* yerine *bulmadım* olmalıydı; ve (2) *yana sözlemişte* 'ama söylemek de' olarak değil de 'tekrarda, yinelemekte' olarak anlaşılmalıydı. Bu beytin okunuşu Dankoff'un çevirisinde şöyledir: "I see no great profit in verbosity, nor do I find advantage in repetition" (s. 45). Söz konusu beyti Dankoff'un yorumlayışı şüphesiz doğrudur. Herat kopyasında ikinci dizenin son iki sözcüğü olarak *tadıġ körmedim* 'tad bulmadım' vardır, ve Arat'ça *tulmadım* okunan sözcük Fergana nüshasında, üzerinde nokta bulunmadığı için, *bulmadım* şeklinde okunabilir. Bunun yanısıra 'itmek, vurmak', anlamına gelen *tul-* eylemi (krş. MK *er topıḳnı adrı bile tuldı,* "adam topa değnekle vurdu") bu metne uygun düşmemektedir.

Bu ve böylesi diğer bir çok düzeltme Robert Dankoff'un Karahanlı Türkçesi üzerine eksiksiz bir bilgiye sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Doğrusu Dankoff, bilgisini, önceki bir çok okunuş hatalarını da düzeltmiş olduğu bir başka yayınında, Maḥmūd al-Kāşġarī'nin *Dīvānu luġāt al-turk*'ünün çevirisinde de tanıtlamış oldu[6].

Dankoff ustalığını bu yapıtın çevirisiyle de göstermiştir. *Kutadgu Bilig* gibi bir yapıtı, İngilizceye veya başka bir dile çevirmenin kesinlikle kolay bir iş olmadığı da akılda tutulması gereken bir konudur. Dankoff, son derece zor olan bu işi büyük bir başarıyla sonuçlandırmıştır.

Kutadgu Bilig'in günümüz İngilizcesine çevirisinde Dankoff, esas olarak uygunluğu ve okunabilirliği (Introduction, s. 34) amaçlamıştır. Uygun düşmeyen satır doldurmalarını atmakta ve sözcüklerle deyimlerin, bazan da bütün bir dizenin yerini değiştirmekte hiç duraksamamıştır. Daha uygun ve okunabilir bir metin yaratmak için bazı eklemeler de yapmış, fakat "bilgiçlik taslayan ayraç ve köşeli ayraçlar"dan da, "bunlar sadece okuyucunun anlamasına engel olur" düşüncesiyle kaçınmıştır.

Dankoff'un üslubu çok açık, akıcı ve incedir. Dankoff, eskicil sözcükleri ve yapıları kullanmaktan, bazı çevirmenlerin asıl metnin üslubunu ya da eskicil dilini yansıtmak için seçtiği yöntemden özellikle kaçınmıştır. Dankoff, burada ve bazı yerlerde *hearken* (kulak vermek), *don* (giymek), vb. gibi eskicil ve şiirsel sözcükleri kullanır; fakat böylesi sözcükleri salt cümlelerini ölçülü ve uyumlu bir duruma sokmak için seçer, örneğin, retorik amaçlarla asıl metnin müzikal etkisini az ya da çok yansıtmaya çalışmıştır. Sonuçta Dankoff, Yusuf Has Hacib'ce çok sık kullanılan bir düzeni, alliterasyon kullanımını kendi nesir çevirisinde oldukça sık olarak kullanır: "A *zephyr* came *wafting from* the east...: (Doğudan meltem sürüklenerek geldi...)", "... as *balmy breezes banished* stodgy winter (güzel kokulu esinti sönük kışı sürdü)", "*Sol* came back to this *starting-place* (Güneş yeniden doğduğu yere geldi)", "*Countless kinds* of flowers... (sayısız türde çiçek)", "*Zephyr sprang* up carrying the *scent* of *cloves* and all the world *was suffused* with *musk* (meltem, karanfil kokularını taşıyarak yayıldı ve bütün dünya misk kokusuyla kaplandı)", "Now *ducks* and *geese, swans* and *swallows* cover the *sky,* cackling and *swirling* up and down (gökyüzünü şimdi, bağrışarak aşağı-yukarı dönüp duran kaz, ördek, kuğu, kılkuyruk kuşu kaplar)", "*Kökiş* and *crane cry* out in the *sky* with *echoing calls* (kökiş ve turna, gökyüzünde yansıyan ötüşmeleriyle bağrışıyorlar)", "but now I have *doffed* my *widow's weeds* and donned a *gown* of

6 Robert Dankoff (in collaboration with James Kelly), *Maḥmud al-Kāśġarī: Compendium of the Turkic Dialects* (Cambridge, 1982, 1984, 1985).

white ermine (fakat şimdi dulluk elbisemi çıkarıp beyaz kakımdan gelinliğimi giydim)" (ss. 41, 42 vb.).

Kutadgu Bilig'deki dörtlüklerin çoğu uyak şemalarıyla ayırt edilebilmektedir (*aaba*). Dankoff bu dörtlüklerin uyak şemasını *abcb*'ye değiştirerek bunları başarıyla şiire dönüştürmüştür. Bu dörtlüklerin çevirisinde gerekli oldukça, önemli sayılabilecek kadar serbestliğe de kaçmıştır. Bununla birlikte aslının doğru olarak kalabilmesi için de epey çaba sarf etmiştir. Bir örnek vermek için *Kutadgu Bilig*'den aşağıdaki dörtlüğü seçtim:

iwe kirme işke sabır ḳıl serin
iwe ḳılmış işler ökünçi yarın
ḳamuġ işte iwme serin öz tutun
serinse bulur ḳul bu beglik ḳurın (Arat, s. 74).

Bu dörtlük şöyle çevrilebilir. "İşe aceleyle başlama, sabırlı ol; aceleyle yapılmış işler yarın pişmanlık getirecektir. Hiç bir işte aceleci olma, sabırlı ol ve kendini dizginle; eğer bir insan sabırlı olursa, o insan beylik rütbesini bulur." Dankoff bu dörtlüğü başarıyla şiire dönüştürmüştür:

Be hot and hasty and you'll get
Regret and sorrow;
Be calm and cool and you'll become
A prince tomorrow (ss. 58-59)

Görüldüğü üzre, Dankoff sadece yetenekli bir çevirmen değil, aynı zamanda usta bir şairdir de. Dankoff, kitabın girişinde çevirisini anlatırken Dr. Johnson'dan şu sözü alıntılar: "Çevirmen, (yapıtın) yazarı gibi olmalıdır; yazarı aşmak onun görevi değildir" (s. 34). *Kutadgu Bilig*'in çevirmeni için, Dr. Johnson'un öğüdünü yerine getiremeyip, orta Türkçe bu yapıtın yazarının değerini artırmıştır ifadesini kullanmak abartma olmayacaktır.

30

ON THE UIGUR TERM *yügmäk*

The Sanskrit *pañcaskandha,* i.e. "the five cumulations, substances, or aggregates" (SH 126a) implies "the five components, constituents or groups of an intelligent being, especially a human being" (SH 398 b). These five *skandhas* or constituents of the ego are *rūpa* "form, or sensuous quality", *vedanā* "reception, feeling, sensation", *saṃjñā* "thought, consciousness, perception", *karman* or *saṁskāra* "action, mental activity" and *vijñāna* "cognition" (SH 398 b).

The Sanskrit term *skandha* "an accumulation, group or heap" is translated into Uigur (Old Turkic) by the word *yükmäk* as it is generally read. Bang, who, together with Dr. A. Von Gabain and Dr. G. R. Rachmati, published *Säkiz Yükmäk* (TT VI) in 1934, derived *yükmäk* from the verb *yük-* "sammeln" in MK and stated that the vowel /ü/ is certain by the form in *Codex Cumanicus* and the consonant /k/ by the (Orkhon) inscriptions[1]. The forms Bang meant were in all likelihood *yügün-* '(sich verneigen), niederknien' in CC (KW: 130) and *yükün-* 'to kneel down' in the Orkhon inscriptions. On the verbs *yük-* 'sammeln' and *yükün-* he further commented as follows: "Von diesem *yük-* ist wohl auch *yükün-* 'sich verneigen, verehren, anbeten' abzuleiten: **yük-ün-.* Und zwar nicht etwa im Sinne einer intellektuellen Konzentrierung, sondern wohl eher in dem einer rein körperlichen Akkumulation: 'sich als ein Häufchen (Elend) vor dem Buddha niederwerfen'; vgl. prosterno me et supplico ei; zu supplico vgl. franz. plier. Ferner sei erinnert an Osm. *toplu oturmaq* 'still dasitzen'" (TT VI: 98, note 1).

Bang's above-mentioned etymology cannot be accepted for the following reasons:

1. Firstly, there is no semantic relation whatsoever between the Skr. term *skandha* "accumulation, heap" and the inscriptional *yükün-* "to bow, kneel down". A verb meaning "to bow" or "to kneel down" cannot possibly come to mean also "to be heaped up, be accumulated".

2. Secondly, the Old Turkic verb meaning "to heap up, store up, accumulate" is not *yük-* or *ük-* with /k/ as Clauson thought (EDPT 160), but it is *üg-* with /g/ as Räsänen rightly assumed (VEWT 519). The form *hyukyum* [hüküm] "heap" in TT VIII K 3 cannot be shown as evidence for an original *ükün* "Haufen" and *ük-*

1 TT VI = *Säkiz Yükmäk,* p. 98.

"anhäufen" as done by Gabain (p. 101), because the same noun occurs as *ügüm* in D 29 and the verb from which it derives occurs as *üg-* in A 27. In other words, we have two instances with /g/ and only once instance with /k/. Such being the case, one can hardly arrive at the conclusion that the words in question are with /k/ originally, especially if there are other examples in which an original /g/ is written with /k/, e.g. *iklig* "krank" M 35, *süzkü* "Sieb" C 8, *täkzin-* "sich drehen, rollen" I 8, *ülkü* "Anteil" G 6, etc.

3. Thirdly and being more important than the above-given two reasons, we have Modern Turkic data showing clearly that the OT verb meaning "to heap up" is with /g/ originally and not with /k/:

Khak. *üg-* 'to heap up', *ű̈l-* pass. < **ügül-,* Alt. *ű̈-, ű̈l-* pass., Kzk., Kirg., NUig., etc. *üy-, üyül-* pass., Tat., Bash. *öy-,* Trkm. *üv-,* Uzb. *uy-,* etc.[2]

It follows then that the form *ük-* and its derivatives *ükül-, üklün- üklüš-,* etc. in *EDPT* and elsewhere should be corrected to read *üg-, ügül-, üglün- üglüš-,* etc.

***

OT *ügmäk* 'a heap', i.e. a noun in {-mAk} derived from the base *üg-,* occurs quite often in the Uigur texts but it is generally read and transcribed as *ükmäk* by scholars:

tälim kozlug ügmäklärig 'many heaps of glowing embers' (acc.) (EDPT 108: TM IV 253, 47)

ulug ämgäklig ügmäk 'a great accumulation of pains' (EDPT 108: U II, 7-8)

yıgınmışta munda 5 ügmäklärig (Skr. *saṁskāra*) 'im gesammelten, dort, die fünf Angehäuften (Acc.)' (TT VIII, A 27)

kıg ügmäk täg 'like a dung-hill' (EDPT 108: H II, 26, 84)

sakınč ügmäki 'an accumulation of thoughts' (BT VIII, A 228)

kılınč ügmäki 'an accumulation of deeds' (BT VIII, A 229)

bilig ügmäki 'an accumulation of knowledge' (BT VIII, A 230), etc.[3]

---

2 Clausons's etymology deriving *üküş* 'many' from his *ük-* is therefore wrong. So is his inscriptional example *uyur kadašum üçün ükdim* 'I heaped up (wealth) for my capable (?) kinsmen' taken from Malov 17, 2 (*EDPT:* 100). This sentence should be corrected to read *uyur kadınım üçün öldüm* 'I died for the sake of my powerful in-laws'.

3 Here I would like to take the opportunity to thank Mehmet Ölmez, my assistant, who kindly informed me of these and some other examples found in the Uigur texts published recently.

The form *ügmäk* is also found in MK: *ügmäk* 'anything heaped up' (Ms. 33 r). That this word should be read with /g/ is evident from its surviving forms in modern languages: Trkm. *üvmek* 'a heap', Kzk. *üymek* id., Kirg. *üymök* id. < **ügmäk.*

In Uigur this noun also had an alternate form with an initial *y-,* i.e. *yügmäk.* This form of the word *ügmäk,* too, has also been read and transcribed as *yükmäk* in general with the exception of Röhrborn's *Eine uigurische Totenmesse* (BT II, 1971). Indeed, to the best of my knowledge, it was Röhrborn who first correctly read and transcribed the word as *yügmäk* (BT II: 18, 29; 32, 496). Although he did not make any comments on his reading and transcription, I am sure that he connected this word in his mind with the vowel-initial verb *üg-* "to accumulate, heap up" which has been generally misread as *ük-*.[4]

As a matter of fact, *ügmäk* and *yügmäk* occur alternately in some Uigur texts published recently, e.g. *beš ügmäkniñ yör[ügi]~beš yügmäklärig* (BT XII: 144, 247), *ügmäklig~yügmäklig* (Totenbuch, pp. 267, 278).

Although the verb under discussion occurs without an initial *y-* in the Uigur and Middle Turkic texts published so far, I believe that there is it least one instance in which it appears with an initial *y-,* i.e. as *yüg-.* This single example is found in the following verse in MK: *iḍimni ögär män/ biligni yügär män/ köngülni tügär män/ ärdäm üzä türlünür* (Ms. 194 r).

The second line in this verse was correctly read as *biligni yügär män* and translated into Modern Turkish as "bilgi toplarım" by Atalay (DLT II: 43). Clauson regarded the verb *yüg-* occurring here as an error for *ük-* (EDPT: 339). Dankoff, on the other hand, regarded it as a scribal error for *bög-* 'to gather together' (CTD II: 387). Clauson's view cannot be accepted, for in the Arabic script *yügär* and *ügär* (or *ükär* as he read it) are quite different from each other. As for Dankoff's view, although it seems probable orthographically, it does not seem so semantically, for the original meaning of *bög-* is 'to dam, block up, obstruct (water)' (cf. Kzk. *böge-,* Kirg. *bögö-,* Trkm. *böve-* id.), whereas that of *yüg-~üg-* is 'to heap up, accumulate'. In my opinion, *biligni yüg-* 'to accumulate knowledge' is a more reasonable and therefore more appropriate expression than *biligni bög-* 'to dam knowledge'.

The noun *yügmäk* derived from this base with the suffix {-mAk} occurs several times in TT VI: *ulatı täginmäk sakınč kılınč bilig yügmäkig* 'und die übrigen

4 Following Röhrborn, Doerfer (1981: 120, 134) and Tugusheva (1991: 66-16, 125-21) have read the words under discussion with /g/.

Anhäufungen (skr. *skandha*), (d.h.) Empfindung (Skr. *vedanā*), Gedanke (Skr. *saṃjñā*), Tat. (Skr. *karman*) und Wissen (Skr. *vijñāna*) (TT VI: 160-161), *bu beš yügmäkig* 'diese fünf Anhäufungen' TT VI: 161-162).

As I have already mentioned above, the OT noun *ügmäk* survives in at least three modern languages. The alternate form *yügmäk,* on the other hand, seems to have survived only in Yakut *sӱmäx* 'bunch, bundle, pile, heap': *sӱmäx battax* or *battax sӱmägä* 'a handful of hair', *sӱmäx kıl* 'a bundle of horse hair', *ot sӱmägä* 'a pile of grass'. There cannot be any doubt that Yak. *sӱmäx* goes back to an older and original **yügmäk.*

***

The *y*-prothesis is quite common in Turkic. In Old and Middle Turkic a prothetic *y-* usually appears before an unrounded narrow vowel, e.g. Uig. *il-~yil-* 'to fasten' < **ī1-* (cf. Trkm., Yak. *īl-*), Uig. *iriñ~yiriñ* 'pus'. Uig. *ıčan-~yıčan-* 'to protect oneself, be alert, be afraid' (< **ïčan-* > Osm. *yaǰan-* 'to avoid, be ashamed'), OT *ıgač*~MK *yıgač* 'a tree' < **īgač*), Uig. *ıgla-~yıgla-* 'to weep' < **īgla-* (cf. Trkm. *āğla-* id., *āğı* 'weeping'), OT *ıra-*~MK *yıra-* 'to go to a distance', Uig. *igid~yigid* 'a lie', etc. Although rarely, a prothetic *y-* may also appear before a rounded vowel, long or short, e.g. Uig. *Ürüñ~yürüñ* 'white', MK *urt* 'eye of a needle'~*yurt* 'a hole' < **ūrt,* etc.[5] Consequently, it is very probable that the verb *üg-* also had an alternate form with a prothetic *y-* in Old Turkic.

***

The word *yügmäk* occurs in the following Uigur titles of Buddha:

Uig. *ärdini yügmäk atlıg tängri burxan kutı* "göttliche Buddha-Majestät namens 'Juwelen Anhäufung'"= Skr. *Ratnākara* (BT II, p. 18: 29-30).

Uig. *ädgülüg ädrämlig yügmäk atlıg tängri burxan kutı* "göttliche Buddha-Majestät namens: 'Anhäufung von Gutem und Verdienst' (Skr. *PunŸya*)"= Skr. *Puṇya saṃbhāra* (BT II, p. 32: 495-497).

Uig. *yıpar yügmäk burxan* 'Buddha (entitled) the accumulation of scents' = Chin. *hsiang-chi ju-lai* (TT VI: 173: 408).

Finally, in Uigur *yügmäk* is used synonymously with the following words:

1. *kuvrag* 'crowd, gathering': *säkiz türlüg yaruk bilgä bilig bir kuvrag bir yügmäk bolup* 'da das achterlei leuchtende Bewußtsein eine Ansammlung, d.h. eine Anhaufung, ist ...' (TT VI: 383-384).

---

5 This form occurs in MK fol. 30 a. Not listed in EDPT. Clauson obviously regarded this and the word *yurt* 'camping place, residence' etc. as one word.

2. *tergin* 'concentration': *ärtingü ulug bädük buyanlıg yügmäkig buyanlıg terginig* 'and the accumulation of the extremely big (hend.) merits and the concentration of merits (acc.)' (Suv. 155: 10-12).

3. *uguš* 'family, group': *yügmäklärning ugušlarnıng igidi äzügi* ... 'die Falschheit (Hend.) der Gruppen (= Anhäufungen, skr. *skandha*) und Elemente (Skr. *dhātu*) ...' (BT I: B 98).

To sum up: 1. The Old Turkic verb *ük-* 'to heap up, accumulate' occurring in the dictionaries and the Uigur texts published so far should be corrected to read *üg-*; 2. This verb also occurs once with a prothetic *y-* in MK; 3. The noun *ügmäk* derived from *üg-* also appears as *yügmäk* in the Uigur texts; 4. OT *yügmäk* 'a heap, an accumulation a group' survives in Yakut as *sȗmäx* 'a brunch, bundle, pile, heap'.

References

BT I = Georg Hazai, Peter Zieme, 1971: *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"*, Berlin.

BT II = Klaus Röhrborn, 1971: *Eine uigurische Totenmesse,* Berlin.

BT VIII = G. Kara, P. Zieme, 1977: *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti,* Berlin.

CTD = Robert Dankoff, James Kelly, 1984: *Compendium of the Turkic Dialects,* II, Harvard University.

Doerfer 1981 = Gerhard Doerfer, *Materialien zu turk. h-,* in: *UAJb,* NF l, pp. 93-141.

EDPT = Sir Gerard Clauson, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

MK = Besim Atalay, 1985: *Divanü Lugat-it-türk Tercümesi,* I, 2. baskı, TDK Ankara.

SH = W. E. Soothill, L. Hodous, 1937: *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms,* London.

Totenbuch = Zieme, P., G. Kara, 1979: *Ein uigurisches Totenbuch,* Wiesbaden.

TT VI = Bang, W, A. von Gabain, G. R. Rachmati, 1934: *Das buddhistische Sūtra Sükiz yükmäk,* SBAW, 93-192.

TT VIII = A. von Gabain, 1954: *Türkische Turfantexte VIII,* Akademie-Verlag, Berlin.

Tugusheva 1991 = L. Ju. Tugusheva, *Ujgurskaja versiya biografii syuan'-czana,* Moskva 1991.

VEWT = Martti Räsänen, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki.

OLD TURKIC WORD FORMATION ÜZERİNE NOTLAR

Burada sözünü edeceğimiz kitap Eski Türkçede söz yapımını ayrıntılı olarak ele alan iki ciltlik çok geniş kapsamlı bir yapıttır[1]. Birinci ciltte adlardan ve eylemlerden türeme adlar ele alınmış, ikinci ciltte de adlardan ve eylemlerden türeme eylemlerin yapısı incelenmiştir. Yapıtın ikinci cildi, aslında, araştırıcının *Voice and Case in Old Turkish* adlı yayımlanmamış doktorluk tezinin (Hebrew University, Jerusalem 1976) gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş biçimidir.

Erdal bu çalışmasının amacını kitabın başında şöyle belirtiyor: "The aim of this study is the description of a part of Old Turkic grammar, that part by which the speakers of the language created new lexemes and recognized the transparency of lexemes created by others" (s. 3). Erdal'ın Eski Türkçede söz yapımına yaklaşımı, kitabın adından ve yukarıya aktardığım ilk cümlesinden de anlaşılacağı gibi "functional", yani "işlevsel"dir. Bu nedenledir ki Eski Türkçede ad ve eylem türeten ekler bu yapıtta işlevlerine göre sınıflandırılmıştır. Örneğin, "Diminutives and Caritatives" (Küçültme ve okşamalıklar), "Intensification" (Pekiştirmeler), "Similatives" (Benzetmelikler), "Class markers" (Sınıflayıcılar), "Collectives" (Topluluk adları), "Color names and derivatives" (Renk adları ve türevleri), "Functional and local formatives" (İşlevsel ve yerel takılar), "Lack and negation" (Yokluk ve olumsuzluk), vb. gibi.

Erdal'ın Eski Türkçe sözcüklerin yapılarını çözümlemede uyguladığı yöntemi gösteren güzel bir örnek onun *ögrän-* ve *ögrät-* eylemlerinin yapısı konusundaki düşüncesidir. Bilindiği gibi, Menges (ve daha önce başkaları) bu eylemlerin çıktığı eylem gövdesini ET *ög* "akıl" adından *+ra-/+rä-* eki ile türemiş bir eylem saymıştır (1968: 158-9). Erdal bu türetmeyi, Eski Türkçede addan eylem türeten bir {+rA-} eki bulunmadığı için, haklı olarak, reddediyor ve **ögrä-* eylem gövdesinin "sürü" anlamındaki ET *ögür* sözcüğünden {+A-} eki ile türemiş olduğunu ileri sürüyor (s. 33). Erdal'ın bu görüşüne katılmamak elde değildir; çünkü bu türetme yalnız biçimbilgisi bakımından değil, anlambilimi bakımından da sağlam ve akla yakın bir türetmedir: 1) {+A-} eki Eski Türkçede adlardan eylem türeten eklerin en yaygın olanlarından biridir; 2) *ögrän-* "to learn" ve *ögrät-* "to teach" eylemlerinin asıl sözlüksel anlamları sırasıyla "alışmak, ehlileşmek, eğitilmek" ve "alıştırmak, ehlileştirmek, eğitmek"tir. Bununla ilgili olarak, Modern Türkçe *öğ-*

1 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, I, II*, Wiesbaden 1991, 874 s.

ren- ve *öğret-* eylemlerinin Eski Anadolu Türkçesinde, hatta Osmanlıcada bu asıl anlamları ile kullanılmış olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır: *İstanbula öğrenen adem* (XVI. yüzyıl), *ele öğrenmiş canver* (XVI. yüzyıl), *ele öğrenmiş kuş* (XVIII-XIX. yüzyıllar), *sen darlık mekana öğrenmiş değülsin* (XV. yüzyıl), *bedenini ıssıya ve sovuğa ve susuzluğa ve aclığa... öğrede* (XIV. yüzyıl), *kunlacı eylemiş ta ki dölin alup öğrede* (XIV. yüzyıl), *az yidürmek gerek, öyün ile yimeğe öğretmek gerek* (XV. yüzyıl), *anası öldi, bunı bir ite öğretdüm, südiyle beslendi* (XV. yüzyıl), vb. gibi (TS, V, s. 3060-61).

Erdal'ın önerdiği bir başka türeme de Eski Türkçe *irkäk* "erkek" sözcüğünü "koç" anlamındaki ET *irk* sözcüğünden getirmesidir (s. 41). Orta Türkçe (MK vb.) *ärkäk* sözcüğünün genellikle *är* sözcüğünden *+käk* eki ile türediği sanılırdı. Erdal, ET *irkäk* sözcüğünün *är* sözcüğünden türemiş olamayacağına şu kanıtları getiriyor: 1) *irkäk* sözcüğünden türemiş olan *irkäklän-* eylemi Brahmi yazılı Uygurca metinlerde açıkça /i/ ile yazılmıştır; 2) en eski Türkçe metinlerde (*Irk Bitig*'de ve Mani metinlerinde) *irkäk* sözcüğü yalnız "hayvanların erkeği" analmında kullanılmıştır; 3) bazı Anadolu ve Azeri diyalektlerinde *ärkäk* sözcüğü bugün bile "iki yaşında koç" anlamında kullanılır. Erdal'a göre ET *irkäk* sözcüğünün daha sonra Orta Türkçe metinlerde /ä/ ile *ärkäk* biçiminde yazılması bu sözcüğün ilk hecesindeki benzerlik nedeniyle "adam, erkek" anlamındaki *är* sözcüğü ile karıştırılmış olmasındandır.

Erdal'ın bu türetmesi eski türetmeye göre çok daha inandırıcı ve kandırıcıdır. Burada, yeni Türk dillerinde de bu türetmeyi doğrulayan bazı veriler bulunduğunu hatırlatmak isterim: Yakutça *är* "koca, zevç", fakat *irkäx* "(hayvanlar için:) erkek", Halaççа *här* "adam; koca", fakat *hirkäk* "erkek", Az. *är* "koca", fakat *erkäk* "erkek", vb. gibi.

Yazar, yapıt boyunca yanlış olduğu halde genellikle kabul edilmiş birçok türetmeyi reddediyor ve onların yerine yukarıda sözünü ettiğim türden daha inandırıcı ve kandırıcı yeni türetmeler öneriyor. Bununla birlikte, yazarın önerdiği bu sayısız türetmeler içinde pek inandırıcı görünmeyen ya da gerçekten öyle olmayan bazı türetmeler de yok değildir. Bu yazıda bu gibi türetmelerden birkaçına değinmek ve kendi görüşlerimi açıklamak istiyorum.

1. Erdal MK'daki *kısrak* "mare" sözcüğünün *kısır* "sterile, barren" sözcüğünden {+Ak} eki ile türetilmiş bir ad (küçültme) olduğunu kabul etmiyor (s. 42). Oysa *kısır* sözcüğü MK'da "kısrak" anlamında da geçer: *adgır kısır kişnädi* "aygırlar ve kısraklar kişnedi" (MK I: 235). Ayrıca, Yakutçada ET *kısrak* sözcüğünden gelen *kıtırax/kıtarax* sözcüğünden başka "genç kısrak" analmında bir de *kıtıt* sözcüğü vardır ki bu da daha eski bir **kısıt* biçiminden gelir.

2. Erdal Uyg. *budık* "dal" sözcüğünün *but* "bacak" sözcüğünden gelmiş olabileceğine de inanmıyor; bu sözcükteki dişsilin Maitrisimit'te D ile, Brahmi yazılı metinlerde de DH ile yazılmış olmasını da buna kanıt olarak gösteriyor (s. 43-44). Oysa, biz söziçi /t/ ünsüzünün Uygurca metinlerde sık sık D harfi ile yazıldığını biliyoruz. Öte yandan bu sözcüğün MK'da her zaman T ile *butık* biçiminde yazıldığı da bir gerçektir.

Erdal'ın bu sözcüğün *butı-* "budamak" eyleminden gelemeyeceği yolundaki görüşüne katılıyorum. Clauson'un bu yoldaki görüşü (*EDPT:* 301) bence de yanlıştır. ET *butık* "dal" sözcüğü, yukarda da belirtmiş olduğum gibi, "bacak" anlamındaki *but* (< **būt*) sözcüğünden küçültme eki {+Ik} ile türetilmiştir (krş. *topık* "aşık kemiği" < *top*). Burada yeri gelmişken, ters yönde mecazi bir kullanış olarak *dal* sözcüğünün bazı Anadolu ağızlarında "kol, bacak" anlamlarında kullanılmakta olduğunu hatırlatmak isterim.

3. Erdal *äşgäk* "eşek" sözcüğünü, Doerfer gibi, *äş-* "rahvan gitmek" eyleminden {-gAk} eki ile türetilmiş bir ad sayıyor (s. 74, not 95). Bence bu türetme, Gabain'in aynı sözcüğü "arkadaş" anlamındaki *äş* (doğrusu *eş!*) sözcüğünden getirmek isteyen görüşü gibi yanlış olur.

ET *äşgäk* sözcüğü, Altay dilleri teorisine göre, aynı anlamdaki Moğolca *elcige(n)* < **elçike(n)* sözcüğüne denk sayılır. Bu denkliğin itiraz edilecek biricik yönü Türkçe *äşgäk* biçiminde sonseste fazla bir /k/ bulunması idi. Sözcüğün yeni öğrendiğimiz Halaççа biçimi olan *äşgä* şimdi bu denkliği doğrulamaktadır: Mo. *elcige(n)* = Hal. *äşgä.* Şimdi Halaççadaki bu /k/siz *äşgä* biçimine bakarak *äşgäk* sözcüğünün bundan {+k} eki ile türetilmiş bir küçültme olduğunu söyleyebiliriz.

4. Erdal MK'daki "Kıpçakça" *sulak* "dalak" sözcüğünü *solak* okuyor ve bunu dalağın vücudun sol tarafında bulunduğu gerçeğinden hareketle, *sol* sözcüğünün bir türevi olarak açıklamak istiyor (s. 75). Bence, Kaşgarlı'nın "Kıpçakça" olduğunu söylediği *sulak* Kıpçak lehçesine değil de kendisinin pek iyi bilmediği eski Bulgar Türkçesine ait bir sözcüktür. Nitekim "dalak" anlamındaki bu sözcük Türk dilleri içinde yalnızca Bulgar Türkçesinin bugünkü tek temsilcisi olan Çuvaşçada *sula* biçiminde yaşamaktadır. Çuvaşça *sula,* kurallı olarak, daha eski bir **sulak* biçimine gider.

Erdal, Genel Türkçe *talak* "dalak" sözcüğünün {+Ak} eki ile türemiş bir sözcük olduğundan da şüphe ediyor (s. 75-76). Bu şüphe yersizdir; çünkü Yakutça *tāl* "dalak" sözcüğü bu türemenin doğru olduğunu kanıtlar. Sözcüğün bu tek heceli biçimine Uygurca metinlerde de rastlanmıştır. Heilkunde II 1, 2 ve 85'te geçen *tal* "dalak" sözcüğü Genel Türkçe *tal* "dal" ile bir ilgisi yoktur. Bu Uygurca

metindeki *tal* Genel Türkçe *tālak* (> Trkm. *dālak*) sözcüğünün eksiz biçimidir ve az önce de belirttiğim gibi bu eksiz biçim Yakutçada bugün de yaşamaktadır.

5. Erdal, Bang'ın *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerinin sırasıyla daha eski **kızsıl* ve **yaşsıl* biçimlerinden geliştiği yolundaki görüşünü kabul etmiş görünüyor (s. 100). Bence, Türk dillerinde söziçi *-zs-* ve *-şs-* ünsüz çiftlerinin genellikle korunmuş olması gerçeği Bang'ın teorisini çürütmeye yeter. Kaldı ki Genel Türkçe *kızıl* sözcüğünün Çuvaşça karşılığı olan *xĕrĕl* (< **xĕrĕl* < **kırıl*) sözcüğü de Bang'ın görüşünün doğru olmadığını açıkça göstermektedir.

6. Erdal, Doerfer'in Eski Türkçe *adaş* "arkadaş, yoldaş" sözcüğünü "adları bir" anlamındaki **āt+daş*'tan getiren türetmesini kabul etmiş görünüyor (s. 119). Bu türetme bence şu nedenlerle kabul edilemez: 1) Eski Türkçe *adaş* sözcüğünde "adları bir" anlamı yoktur; 2) Eski Türkçe döneminden önce bir *td* > *d* değişmesi düşünülemez; 3) ET *adaş* sözcüğü Orta Türkçe metinlerde ve bugünkü Türk dillerinde *ayaş* biçimindedir: İbn Mühenna *ayaş* "arkadaş", Kırgızca *ayaş* ay., vb. gibi. ET *adaş* sözcüğü **ātdaş*'tan gelse idi bu gelişme olmazdı.

7. Erdal, ET *kapıg* ya da *kapag* "kapı" sözcüğü ile MK'daki *kapga* "büyük kapı" sözcüğünü kuramsal bir **kapa-* eyleminden getiriyor (s. 190). Bence ET *kapıg*/*kapag* sözcüğü daha Eski Türkçe döneminde kullanıştan düşmüş tek heceli bir **kap-* "kapamak" eyleminden gelir. Bu eylem bugün Türk dilleri içinde yalnızca Çuvaşçada *hup-* (< **kap-*) biçiminde yaşamaktadır: *alak hup-* "kapıyı kapamak", *kus hup-* "gözleri kapamak", *hupa* "kapalı" (< **kapuk*), vb. MK'daki *kapgak* "kapak, sadak kapağı" sözcüğü de bu **kap-* eyleminden türemiş bir addır.

8. Erdal, *ölüt* "katliam", *takşut* "nazım, koşuk", *batut* "gizlilik", *kaçut* "düşmanı takip" gibi {-Ut} ekli adların, anlamlarına bakarak, *ölür-* "öldürmek", *takşur-* "şiir düzmek, nazmetmek", *batur-* "batırmak" ve *kaçur-* "kaçırmak" gibi ettirgen çatılardan türemiş olmaları gerektiğini ileri sürüyor: *ölüt* < **ölür-t, takşut* < **takşur-t, batut* < **batur-t, kaçut* < **kaçur-t* vb. gibi (s. 310-311). Bu görüş anlambilimi açısından inandırıcı görünüyor ise de sesbilimi açısından öyle görünmüyor. Çünkü, /t/den önceki /r/ ünsüzünün *kükürt* "gök gürültüsü", *mañırt* "bağırtı", *käñirt* "homurdanma" gibi benzer yapıdaki adlarda korunduğu halde *ölüt, takşut, batut, kaçut* gibi sözcüklerde niçin düştüğünü açıklamak zordur. Kaldı ki Erdal "kavuşma yeri" anlamındaki *kavşut* adının *kavşur-* "kavuşturmak" ya da *kavış-* "kavuşmak" eylemlerinden birinden türemiş olabileceğini de söylüyor (s. 312). Eğer, *kavşut* adı *kavış-* eyleminden gelebiliyorsa, sözkonusu öbür adlar niçin *öl-, *takış-, bat-* ve *kaç-* eylemlerinden gelemesin?

9. Erdal ET *yogrut*/*yorgut*/*yorgurt* "yoğurt" sözcüğünün, genellikle sanıldığı gibi, *yogur-* eyleminden türemiş olabileceğini söylüyor (s. 313). Bu türetme ben-

ce doğru olamaz. Çünkü bir kez *yogur-* eylemi, Türkçe ve Azeri dışında her yerde /u/ iledir. İkinci olarak, "yoğurt" ile "yoğurmak" eylemi arasında anlam ilişkisi yoktur. Süt yoğrulmaz ya da yoğurt süt yoğrularak yapılmaz. Öte yandan, *yogrut* sözcüğü, Erdal'ın da işaret etmiş olduğu gibi, *yogun* sıfatı ile köktaş olabilir.

10. Eylemlerden {-(X)z} eki ile türemiş adlar bölümünde Erdal *kūtuz* "kuduz", *sämiz* "semiz", *yavız* "kötü" gibi sıfatların /r/ düşmesi ile **kūtur-z, *sämri-z, *yavrı-z* gibi ana biçimlerden gelişmiş olabileceğini söylüyor (s. 323).

Hemen belirteyim ki ET ve MK *kutur-* "kudurmak" eylemi büyük bir olasılıkla daha eski ve asli bir **kūtrı-* ya da **kūtru-* biçiminden gelen metatetik bir biçimdir: *kutur-* < **kūtru-.* Eylemin Türkmencedeki *gūdura-* biçimi bu görüşü kanıtlar: *gūdura-* < **kūturu-* < **kūtur+ı-* ya da **kūtur+u-.*

İkinci olarak, **sämriz* ve **yavrız* gibi biçimlerde hece başındaki /r/ ünsüzünün düşmesi kolay kolay açıklanamaz. Bu nedenle olmalı ki Erdal daha ileride *sämri-* "semirmek" ve **yavrı-* "kötüleşmek" eylemlerinin sırasıyla *sämiz* ve *yavız* sıfatlarından {+I-} eki ile türemiş olduklarını söylüyor (s. 480). Ona göre, bu adlara {+I-} eki eklendiğinde bunlardaki sonses /z/ kendiliğinden /r/ye dönüşmüştür. Bu açıklama da inandırıcı değildir. *sämiz* ve *yavız* sözcüklerindeki sonses /z/ ünsüzü {+I-} eki ya da ünlüsü önünde niçin /r/ye değişsin? Nitekim *üz* "sağır" sözcüğünden aynı ekle türetilmiş *üzi-* "sağır olmak" eyleminde (MK III 253) sonses /z/ olduğu gibi kalmış, /r/ye değişmemiştir.

Bence bu gibi eylemler için en inandırıcı açıklama *zetacism* ya da "zeleşme" olayıdır, yani *sämiz* ve *yavız* sözcüklerinin daha eski ve asli biçimlerinin **sämir'* ve **yabır'* olduğunu, *sämri-* ve **yavrı-* eylemlerinin de bu asli biçimlerden, yani zetacism öncesi, {+I-} eki ile türemiş olduklarını varsayan teoridir (bk. T. Tekin, "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *AOH* XXII: 1, 51-80).

11. Erdal Eski Türkçe *üstä-* "artırmak, yükseltmek" eyleminin *üzä* "yukarıda" zarfından {+tA-} eki ile türemiş olduğunu düşünüyor: *üstä-* < **üzä+tä-.* Ona göre üzä sözcüğüne {+tA-} eki eklenince vurgusuz olan orta hece ünlüsü /ä/ düşmüş ve eylem önce **üztä-* sonra da **üstä-* biçimini almıştır (s. 457).

Bu türetme bence pek inandırıcı değildir; çünkü vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi kuralı daha çok dar ünlüler için geçerlidir. Bu nedenle **üzätä-* gibi bir biçimin *üstä-* biçimine değişmesi zordur. Bence gerek ET *üstün* "yukarı, yukarıda" gerekse *üstä-* eylemi için bir **üz* "üst" kökü tasarlamak zorundayız. Aslında tasarlamamıza da gerek yoktur; çünkü böyle bir ad kökü Codex Cumanicus'ta geçer: *ayag üzi* "ayağın üst kısmı" (K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch,* s. 31). Codex Cumanicus'taki bu sözcük bugün Sarı Uygurcada yaşamaktadır: (Malov) *üz, yüz,* (Tenişev) *ez* "üst kısım, yüzey": *yunıng ez-ge* "evin üstünde",

sunıng ez-te "suyun üstünde" vb. gibi. Genel Türkçe **üz* sözcüğünün Çuvaşçadaki karşılığı da, kurallı olarak ya da beklendiği gibi, *vir* sözcüğüdür: *vir* < **ür'* (bk. T. Tekin, "New Examples of Zetacism", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991: 145-146).

12. Yansımalardan {+kIr-} eki türemiş eylemlerden söz ettikten sonra Erdal şöyle diyor: "A few onomatopoeic verbs ending in *+krA-* will be mentioned below. It will be difficult to connect the two sets convincingly, if it cannot be shown why the stem-final /A/ was dropped here but retained there" (s. 467).

Eski Türkçedeki {+kIr-} // {+krA-} nöbetleşmesi bence şöyle açıklanabilir: *+kIr-* ekli yansıma eylemlerin geniş zaman eki daima *-Ar* biçimindedir ve buradaki /A/ bu gibi eylemlerin daha eski biçimlerinin kalıntısıdır, yani MK *bākır* "bağırmak", *bākır-ar* < **bākıra-r,* MK *sıkır-* "ıslık çalmak", *sıkr-ar* < **sıkıra-r* vb. gibi. Böyle olunca, bu gibi geniş zaman biçimlerinin Türkçe konuşanlarca iki ayrı biçimde, yani *sıkır-ar* ya da *sıkra-r* biçimlerinde algılanmış ya da çözümlenmiş olması doğaldır. Nitekim, MK'daki *bākır-* eylemi daha Anonim Tefsir'de (XIII. yüzyıl) *bakra-* biçiminde geçer. Bu eylem bugün Yeni Uygurcada da *waqıra-* biçimindedir.

13. ET *adır-* "ayırmak" eyleminin yapısını incelerken Erdal şöyle diyor: "It shares its base with *adın* 'different', *adıg* 'sober' and *adın-* 'to sober up'" (s. 535).

Hemen belirteyim ki ET *adır-* eylemi *adıg* "ayık" ve *adın-* "ayılmak" sözcükleri ile köktaş olamaz. Çünkü *adır-* eylemindeki /a/ ünlüsü kısadır (krş. Trkm *ayır-*); ET adın- "ayılmak" eylemindeki /a/ ünlüsü ile *adıg* sıfatındaki /a/ ünlüsü ise uzun olmalıdır (krş. Trkm. *āyıl-* < **ādıl-).*

14. Yukarıdakine benzer bir türetme yanlışı da Erdal'ın ET *toş-* "dolmak" eylemini *tok* ve *tod-* "doymak" ile köktaş saymasıdır (s. 570). Bu türetme şu nedenle kabul edilemez: ET *tok* ve *tod-* sözcüklerindeki /o/ ünlüsü kısadır (krş. Trkm. *dok* "tok" ve *doy-,* Yak. *tot-* "doymak" < **tod-*). Öte yandan, ET *toş-* "dolmak" eylemindeki /o/ ünlüsü aslında uzun olması gerekir, çünkü bu eylem uzun ünlülü *tōl-* "dolmak" eylemi (= Trkm. *dōl-,* Yak. *tuol-* < **tōl-*) ile köktaş ve eşanlamlıdır.

15. Eylem köklerinden {-(X)n-} eki ile yapılmış türemeler arasında Erdal'ın /o/ ile *ton-* biçiminde yazdığı "kapanmak, tıkanmak" eylemi de var (s. 620). Bu okuyuş doğru olamaz; çünkü bu eylem bugün her yerde /u/ iledir: Tuv. *dun-* "durdurulmak, tıkanmak", *dunuk* "sağır", Hak. *tun-* "sağır olmak", *tunux* "sağır", *tuyux* "kapalı, tıkalı", Tat. *ton-* "sağır olma" < *tun-* vb. gibi. ET *tuman* "duman, sis" sözcüğü de, Erdal'ın görüşüne aykırı olarak (s. 387), "kapamak" anlamındaki bu *tu-* eylem kökünden türemiş olabilir. Bu sözcük ve köktaşları *DTS*'de doğru olarak /u/ ile okunmuştur. Clauson'daki *to-* "to close, black" eylemi (*EDPT:* 434) ile türevleri düzeltilmelidir.

16. {-{X)n-} ekli eylemler arasında anılan /k/li *ükün-* "(askeri birlikler) toplanmak" eyleminin (s. 625) doğru biçimi de /g/ ile *ügün-* olmalıdır; çünkü bu eylemin kökünün modern Türk dillerindeki biçimleri daha eski bir **üg-* biçimine gider: Hak. *üg-* "yığmak, toplamak", Alt. *ü̵-* ay., Trkm. *üv-* ay., Kzk., Kırg. vb. *üy-* ay., Tat., Bşk. *öy-* ay. < **üg-.* Bu kökten *-mä* eki ile türemiş *ükmä* "yığın" sözcüğü de (s. 318) *ügmä* olarak düzeltilmelidir.

Clauson'un *ügün-* eylemini *ökün-* okuyup bunu Orhon yazıtlarındaki *ökün-* "pişman olmak, nedamet getirmek, üzülmek" eylemi ile bir ve aynı sayması ise (EDPT: 111) büsbütün yanlıştır.

17. {-Ur-} ekli ettirgen eylemler arasında "yitirmek, kaybetmek" anlamında bir *yet-ür-/et-ür-* eylemi de var (s.724). Bu eylem *yitür-/itür-* biçiminde düzeltilmelidir. Çünkü "kaybolmak" anlamındaki *yit-* eylemi Yakutça dışında her yerde /i/ iledir. Bu eylem yalnız Yakutçada *süt-* "kaybolmak" biçimindedir ki bu da daha eski bir **yüt-* biçimine gider. Eylemin bu /ü/lü biçimi eski metinlerden Irk Bitig'de görülür: *kün ortu yütür-üp* "gün ortasında yitirip" (Irk Bitig 24). Bu *yit-* // *yüt-* nöbetleşmesinin Türk dillerinde başka örnekleri de vardır: *tīt-* // *tü̵t-* "ditmek" vb.

18. Erdal, {-Ur-} ekli ettirgen eylemler arasında *yogur-* eylemini de anarak şöyle diyor: "*yogur-* 'to knead', originally perhaps 'to condense, thicken' if it is related to *yogrut* and *yogun*'" (s. 725).

Genellikle *yogur-* biçiminde okunan bu eylem, yukarıda da değinmiş olduğum gibi, Türkçe ve Azeri dışında her yerde /u/ iledir. Clauson'un *yogrut* "yoğurt" sözcüğünü *yogur-* eyleminden getiren türetmesi (EDPT: 905) yalnız bu nedenle kabul edilemez.

Öte yandan, eğer Ana Türkçede "kalınlaşmak, yoğunlaşmak" anlamında bir **yog-* eylemi var idiyse *yogun* sözcüğü bundan, *yogrut* sözcüğü de bu eylemin ettirgen çatısı olarak tasarlanabilecek **yogur-* eyleminden geliyor olabilir.

19. {-GUr-} ekli ettirgen eylemler arasında *tirgür-* "canlandırmak, diriltmek" eylemi de var. Erdal bu eylemden söz ederken Orhon yazıtlarındaki *tirg(ü)rü* "yaşatıp" sözcüğünün, ikinci hecesindeki yuvarlak /ü/ ünlüsü yazılmamış olduğundan, böyle okunamayacağını ileri sürerek bunun yerine *tirig+gärü* okunmasını öneriyor (s. 753).

Hemen belirteyim ki yazıtlarda ilk hecenin düz ünlüsünden sonra gelen yuvarlak ünlünün yazılmadığı başka örnekler de vardır. Örneğin Tunyukuk yazıtının 25. satırındaki *b(i)nt(ü)rä* "bindirip" sözcüğünün ikinci hecesindeki /ü/ ünlüsü de yazılmamıştır. Ayrıca, Erdal'ın bunun yerine önerdiği *tiriggärü* sözcüğü

ancak "diriye doğru, dirilere doğru" anlamına gelir ki bu da bağlama uymaz: *öltäçi bodunug tirgürü igittim* "Ölecek halkı yaşatıp besledim" (Kül Tegin D 29).

20. Uygurca ve Karahanlı Türkçesi *müntür-* "bindirmek" eyleminden söz ederken Erdal yazıtlarda geçen ve az önce andığımız *b(i)nt(ü)rä* sözcüğüne de değiniyor ve şöyle diyor: "Several scholars (including the *EDPT*) read *bintürä* in Toñ 25 and assign the form to the verb discussed here. This is quite unlikely as the second vowel is not written out and cannot therefore be rounded, and the converb vowel of this format is not /A/. Read perhaps *ävin terä* instead" (s. 801-802).

Erdal önerdiği *ävin terä* öbeğinin anlamını vermiyor. Böyle bir söz öbeği ancak "evlerini (çadırlarını) derleyip" anlamına gelebilir ki bu da bağlama uymaz. Çünkü bundan önce *(a)t üzä* "atların üzerine" söz öbeği, bundan sonra da *k(a)r(ı)g sökd(ü)m* "karları söktüm" cümlesi vardır: *(a)t üzä b(i)nt(ü)rä k(a)r(ı)g sökd(ü)m* "(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm". Tunyukuk'un yollardaki karı sökmek için askerleri atlara bindirtmesi doğaldır. *b(i)nt(ü)rä* sözcüğündeki /ü/nün yazılmamış olmasına gelince, 8. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan bozkırlarında Tunyukuk yazıtını yazan kişiden runik yazım kurallarına istisnasız uymuş olmasını da bekleyemeyiz. Nitekim, aynı yazıcı ilk hecedeki /i/ ünlüsünü yazmayı da unutmuştur.

Erdal *bintür-* eyleminin zarf ünlüsünün /A/ olmadığını söylemekte haklıdır. Ancak, Eski Türkçe metinlerde kurallara aykırı istisnalar yok mudur? Örneğin, {(X)t-} ekli ettirgen eylemlerin zarf ünlüsü genellikle /i/ iken ve *elt-* "iletmek" eyleminin zarf biçimi yazıtlarda daima *elt-i* iken TT V'te, TT X'da ve Hsüan Tsang'da *elt-ü* biçimini bulmuyor muyuz? Erdal'ın *bintürä* yerine önerdiği *ävin terä* söz öbeğindeki *terä* de *ter-* "dermek" eyleminin zarf biçimi olmalıdır. Ne var ki biz bu eylemin zarf biçimini 759-760 tarihlerinden kalma Şine-Usu yazıtında /ü/ ile *tir-ü* olarak buluyoruz: *tok(u)z og(u)z bod(u)n(u)m(ı)n tir-ü kubr(a)tı alt(ı)m* "Dokuz Oğuz halkımı derleyip toplayıp (egemenliğim altına) aldım" (Kuzey 5). Aynı eylemin /A/ ekli zarf biçimini alan *terä* ise geç bir biçimdir ve ancak *TT* X ile İnsadi Sutra'da bulunur.

Marcel Erdal'ın Eski Türkçede söz yapımını işlevsel yönden ele alan *Old Turkic Word Formation* adlı bu çalışması iki büyük ciltten oluşan ve toplam sayfa sayısı 900'e yaklaşan 'büyük' bir yapıttır. "Büyük" sıfatını burada hem sözlük anlamında hem de mecazi anlamda kullanıyorum. Gerçekten, iki büyük ciltlik bu yapıtta yanlış fakat genellikle kabul edilmiş birçok türetme sağlam dilbilimsel kanıtlarla çürütülmüş, bunların yerine daha inandırıcı ve kandırıcı yeni türetmeler önerilmiştir. Yüzlerce yeni türetme arasında yeterince inandırıcı ya da kandı-

rıcı olmayan bazı türetmelerin bulunması son derece doğaldır. Bu gibi türetmelerin bir kısmına bu yazıda değindim. Şüphesiz ki bu yapıtta değinmek isteyip de değinmediğim, daha doğrusu bu yazının çerçevesi içinde değinemediğim başka türetmeler de var. Bunlara değinmeyi ileride çıkacak başka fırsatlara bırakıyorum.

Son olarak şunu özellikle vurgulamak isterim: Marcel Erdal'ın bu değerli çalışması son yıllarda Eski Türkçe araştırmalarına yapılmış büyük ve çok önemli bir katkıdır. Ben bu yapıtı baştan sona büyük bir ilgi ve zevkle okudum ve hiç şüphesiz ondan çok yararlandım. Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* adlı yapıtı gerek Türk dilbilimi araştırıcıları ve dilbilimciler gerekse bu bilim dalına ilgi duyan herkes için uzun süre en önemli ve en güvenilir bir başvuru kitabı olarak kalacaktır.

32

CORRECTIONS IN KİTĀB-I DEDE KORKUT II:

Kara Polad Uz Kilic

One of the fixed phrases occuring frequently in *Kitāb-i Dede Korkut* is *kara polad öz kılıč* as read by Gökyay and Ergin. Ergin interpreted the third word in this phrase first as "öz, hakiki", i.e. "own; real, genuine" (Ergin 1963: 247) and twenty-three years later as "öz, kendi", i.e. "own, self" (Ergin 1986: 165). Gökyay, on the other hand, gives the following meanings for *öz:* "Kendi, nefis, iç, benlik, zat; halis, has, yalnız, bir şeyin en iyi parçası; akraba; cevher, kalb" (Gökyay 1973: 269). Since Gökyay gives almost all the possible meanings of the word *öz* in the glossary section of his work, it is not clear which of these meanings he attributes to *öz* as it occurs in this particular phrase. In the commentary-section of his work, however, Gökyay gives the following explanation for *öz* occurring in the phrase *kara polat öz kılıç:* "*Kara* kuvvetin ifadesi olduğu gibi, *öz* de kılıcın sağlamlığını, kılıcın ta kendisi olduğunu anlatan bir nitelemedir", i.e. "*Kara* expresses power, and *öz* is a qualifier indicating the soundness and the very self of a sword" (Gökyay 1973: CCCLVIII).

Ettore Rossi who published the Vatican manuscript of *Kitāb-i Dede Korkut* in 1952 read the same word as *öz* and translated it into Italian as "proprio (mio, tuo, suo)" (s. 344). Hamid Araslı, on the other hand, read the same word as *üz* and translated it into Azerbaijani Turkish as "yiti", i.e. "sharp" in his edition of Kitāb-i Dede Korkut (*Kitab-i Dede Gorgud,* Baku 1962: s.12, etc.). But such a word meaning "sharp" is unknown to me.

The phrase *kara polat 'WZ kılıcum/kılıcuñ/kılıcı* occurs very often in *Kitab-ı Dede Korkut:*

Kara polat 'WZ kılıcum älümä alayınmı? (D13: 12, V7: 12)

Kara polat 'WZ kılıcın belinä kušandı (D31: 3, VI7: 8)

Čališanda *kara polat 'WZ kılıcuñ* gädilmäsün (D35: 6, V20: 4)

Čališanda *kara polat 'WZ kılıcuñ* gädilmäsün (D66: 4)

Čališanda *kara polat 'WZ kılıcuñ* gädilmäsün (D154:8)

Kara polat 'WZ kılıcuñ vergil mäñä (D49: 1)

Kara polad 'WZ kılıcuñ mäñä vergil (D245: 12-13)

Kara polat ʻWZ kılıcum saklar-ıdum bu gün ičün, güni gäldi (D129:7-8)

Kara polad ʻWZ kılıcum yok kim karvašduğı däm iki bičä-yidüm (D184: 10-11)

Kormıyam säni *kara polad ʻWZ kılıcum* tartmayınca (D232:7-8)

Kara polat ʻWZ kılıcıyıla äñsäsinä äylä čaldı kim bašı top kibi yerä düšdi (D211:3-4) = *Kara polat ʻWZ kılıcıyıla* kafirüñ boynın rastlayub šöylä čaldı kim bašı top gibi öñinä düšdi (V91:3-4)

Kara polad ʻWZ kılıcum kının toğrar (D248:9)

Kara polad ʻWZ kılıcı gädük oğlan (D247:9)

Kara polad ʻWZ kılıcuñ Bäğilüñdür; Bäğil kanı? (D249:4-5)

Kara polad ʻWZ kılıcın kuvvät verdi; kargu talı süñüsin himmät verdi (D250:2-3)

Kara polad ʻWZ kılıcum tarta-yıdum (D259:2, 282: 12)

Kara polad ʻWZ kılıcum belümä bağlar-ıdum (D297:2-3)

Aruz *kara polad ʻWZ kılıcın* tartub Bäyräğüñ sağ uyluğın čaldı (D297: 11-12), etc.

In all these passages the word *kılıc* "sword" occurs with a possessive suffix, i.e*. kılıc-um, kılıc-uñ, kılıc-ı.* It is probably for this reason that the word immediately preceding *kılıcum, kılıcun* or *kılıcı* has been understood and read as *öz* by Ergin and Gökyay. In my opinion, however, this is a misreading for *uz* "made skilfully or properly, perfect, excellent". In this paper, I will try to explain this view of mine and, try to prove it.

I. In *Kitabı Dede Korkut* the word *öz* without a possessive suffix is used as an intensive pronoun in the sense of "one's own" and in this case a noun with a possessive suffix follows it:

Öz gävdäñdän bašuñı käsäyin-mi? (D13:12, V7:12)

Öz gävdändä canuñ var isä oğul, ver xäbär mäñä (D27:6-7) = *Öz gävdäñdä canuñ var isä oğul, xäbär ver baña* (V15:6-7)

Öz canuma kıyam män säñä kıymayam (D199:12)

Öz adına xorlayan eldän čıkan (D288:3-4)

In the following occurrences of the phrase *kara polad ʻWZ kılıc,* however, the word *kılıc* does not have a possessive suffix:

Kara polad ʻWZ kılıc čalmayınca karım dönmäz (D3: 10, V3:3)

Kara polat ʻWZ kılıclar čalındı (D63: 10)

Ol gün *kara polat ʻWZ kılıclar* čalındı (DI32:9)

Kara polad ʻWZ kılıcdan kayıtmayan (D184:3)

Kara polad ʻWZ kılıclar käsän kılını käsdürmädi (D221:9-10)

Kara polad ʻWZ kılıc-ıla tartıšdılar (D250: 11)

In the above-given passages the word occuring before *kılıc* cannot mean "one's own", for the noun it modifies does not have a possessive suffix. One would like to interpret the word *ʻWZ* in the six examples given above as "hakiki", i.e. "real, genuine" as done by Ergin. But in Turkic the word *öz* is used with this meaning only to modify the kinship terms, e.g. Turk. *öz kardeš* "brother or sister by blood" as opposed to *üvey kardeš* "stepbrother or stepsister", *öz anne, öz baba,* etc., and the following kinship term always takes a possessive suffix. Consequently, a phrase like **öz kılıc* "a real or genuine sword" is semantically impossible in Turkic.

2. In the more or less fixed expressions the modifiers used immediately before the names of other weapons are *katı* "hard, firm" for "bow", *süwri* "pointed" and *say* "polished, shining" for "lance", and *kayın* "birch" and *ötkün* "sharp" for "arrow", i.e. a modifier expressing the most characteristic feature of that particular weapon:

ağ tozlu *katı* yay (D70: 1)

ağ tozluca *katı* yayını (D31:4)

[ağ] tozlu *katı* yayum (D109:4)

ağca tozlu *katı* yaydan (D184:3)

ärdil täkä buynuzından *katı* yaylı (D221:6-7)

ağca tozlu *katı* yayum (D248: 11)

ağca tozlu *katı* yaylar (D249:7)

ala ävrän *süvri* cıdamı (D129:5)

ol gün ala ävrän *süvri* cıdalar süsildi (D132: 11)

älüñdäki *süvri* cıdañı (D148: 13)

altmıš tutam *süvri* cıdasın (D209:2)

üč yüz *say* cıdalu yigit (D254: 13)

üč yäläklü *kayın* oklar (D63: 10)

kargu dillü *kayın* oxlar (D 132: 10)

ağ yäläklü *ötkün* oxlar (D249:8)

Four of these modifiers are obviously adjectives (*katı, süvri, say, ötkün*) and one is the name of a tree of which the weapon is made, i.e. *kayın.* These expressions make it clear that the word used immediately preceding *kılıc* in the phrase under discussion cannot be *öz,* "self; one's own; real, genuine". In this respect, the following two passages are especially instructive:

Burması altun *tuc* borılar čalındı

Ol gün kara polad *'WZ* kılıclar čalındı

Ol gün kargu dillü *kayın* oxlar atıldı

Ala ävrän *süvri* cıdalar süsildi (D132:7-11)

Kara polat *'WZ* kılıclar čalındı yalmanı düšdi

Üč yäläklü *kayın* oklar atıldı, dämräni düšdi (D63: 10-12)

3. The word *uz* (< **ūz*) "able, capable, skilful, skilled", a deverbal noun in {-z} derived from **ū-* "to be able", is well-attested in Turkic. It occurs already in the Orkhon inscriptions with the meaning "skilled work": *bunča b(a)rk(ı)g b(ä)d(i)z(i)g uz(u)g...* "All these buildings, decorations and skilled works..." (*Bilge Kagan,* South-West). In Uigur texts it also occurs as an adjective: *uz kiši* "a skilful person, a craftsman", *tigin kopuzka ärtiñü uz ärti* "The prince was extremely skilful in (playing) the kopuz", *uz ačılmıš čäčäklig* "with fully opened flowers", etc. (EDPT: 277), *män kälgінčä ävig barkıg uz tutgıl* "Keep the house in order until I come back" (UigIII:81), etc. In Middle Turkic, too, *uz* not only means "a craftsman, skilful person, skilled work" but also "made skilfully", e.g. *anın uz ärür bu kitab* "Therefore this book is skilfully written". Finally, by extension, it also came to mean "well-made, in sound condition, good, perfect, excellent" in modern languages: Turk. *Az olsun uz olsun* "Let it be little, but let it be good", Kirg. *Az bolsa da uz bolsun* id., Bar.Tat. *As polup us polzun* id., Turk. *uz düz* "properly, right, suitable, fitting", Gag. *uz* "right, straight, smooth", NUig.dial. *uz* "Beautiful", Khak. *us* "good, beautiful" etc.

In *Kitāb-ı Dede Korkut,* too, the word *uz* is at least twice used with the same meaning: *Üzängüyä kalkub katı čäkdi, uz atdı* (D22: 12-13, Ergin:86) "Standing up on stirrups, he drew (the bow) firmly and threw it properly".

Kara Gönä oğlı Budağ-ıla uz düšmädi, bir birinä söz atıšdılar (D204:6-7) "(Yigenek) did not agree with Budak, the son of Kara Göne, and they quarreled".

For the reasons given above, I maintain that the word under discussion should be read *uz* and understood as "made skilfully or properly, good, perfect, excellent". Consequently, I read the phrase in question *kara polad uz kılıc* and understand it as "a perfect sword made of black steel". It goes without saying that the phrase *öz süñümi* occuring in the following sentence, too, should be corrected to read *uz süñümi,* i.e. "my perfect lance":

Kargu dillü uz süñümi kapdum (V88: 9-10, D207:3) "I suddenly grasped my perfect reed-pointed lance".

P.S. To Professor Tietze on his eightieth anniversary:

Yom veräyin Hocam:

Sağlığ-ıla dirlüğüñ Hak artursun!

Yerlü kara tağlaruñ yıkılmasun!

Kölgälicä kaba ağacuñ käsilmasün!

Kamın akan görklü suyuñ kurımasun!

Čapar ikän ağ boz atuñ büdrimäsün!

Yöriyändä bärk ayağuñ sürčimäsün!

Oxuyanda gökčä gözüñ yašarmasun!

Čališanda kara kuršun uz kalämüñ gädilmäsün!

Literature

Araslı, Hamit, 1962: *Kitab-ı Dede Gorgud,* Azərbaycan Dövlet Näşriyyatı, Bakı

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford

Dämircizāde, E. M., 1959: *Kitab-ı Dede Gorgud Dästanlarının Dili*, Bakı.

Drevnetjurkskij slovar', ed. by V. M. Nadeljaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenishev, A. M. Shcherbak, 1969: Leningrad.

Ergin, Muharrem, 1958: *Dede Korkut Kitabı I: Giriş-Metin-Faksimile*, TDK Yayını, Ankara; ikinci baskı: Ankara 1989.

––, 1963: *Dede Korkut Kitabı II: İndeks-Gramer,* TDK Yayını, Ankara.

––, 1986: *Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük,* Ebru Yayınları: 8, İstanbul.

Gökyay, Orhan Şaik, 1938: *Dede Korkut*, İstanbul.

––, 1973: *Dedem Korkudun Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.

Rossi, Ettore, 1952: *II Kitab-i Dede Qorqut,* Cittá del Vaticano.

Tarama Sözlüğü, I-VI, 1963-79: TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat, 1982: "Some Corrections in Kitāb-i Dede Qorqut", In: Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata, Napoli, p. 563-576.

TARAMA SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAMALAR II

78. **baba 2.** "ur, yumru" (s. 356): Bu anlamdaki *baba* sözcüğünün aslı Arapça وبـاء *waba',* yani *veba*'dır.

79. **babadiye, (babadya)** "papatya" (s. 356): Bu sözcüğün aslı da Modern Grekçe *papaditsa*'nın bir türü olan *papadia*'dır.

80. **baba uğramak** "vebaya yakalanmak" (s. 357): Bu deyimdeki *baba* sözcüğünün aslı da Arapça وبـاء 49 *wabā',* yani *veba*'dır.

81. **babet** "layık, haiz, muttasıf; kâr, iş; nevi, çeşit" (s. 357): Sözcüğün aslı Arapça بابت *bābet*'tir ve anlamı "nevi, çeşit, tür"dür. İlk hecedeki uzun *ā* belirtilmeliydi.

82. **babuc** "pabuç" (s. 358): Sözcüğün aslı Farsça ثاثوش *pā-pōş*'tur. Sözcük 15. yüzyılda büyük olasılıkla *bābuç* biçiminde uzun *ā* ile söyleniyordu.

83. **babulluk** "sefahethane, fuhuş yeri" (s. 358): Yahudi geleneğinden Hıristiyanlığa geçen anlayışa göre çok günah işlenen bir kent sayılan Babil, İslam geleneğinde daha çok sihirbazlıkla anılır. Bu nedenle, *babulluk* ve *babulhane* sözcüklerini Meninski gibi *Babul* yani Babil yer adına bağlamak (bk. Meninski) pek inandırıcı olmaz. *Babulluk* sözcüğünün aslı Haleb'in eski sur kapılarından biri olan *Bāb-ul-Lūḳ* olabilir. Bu kapı civarındaki mahallenin belki de kötü bir ünü vardı. Sözcüğün açık ilk hecesindeki *ā* uzun olacaktır.

84. **babuna** "papatya" (s. 359): Sözcüğün aslı Farsça بابونه *bābūne*'dir. Sözcük, bu nedenle, *babune* biçiminde yazılmalıydı.

85. **bac** "vergi, cizye, resim, harç" (s. 359): Sözcüğün aslı Farsça aynı anlamdaki باج *bāc*'dır (bk. Tietze, *Oriens* 20, 1969: s. 135, No. 17).

Bazı manzum örneklerde aslına uygun olarak uzun *ā* ile okunmalıydı: *Tal'at almış felekden bācını / Bay ider biñ lutf ile muhtācını* (İbrahim. XV. yüzyıl), *Başına ur bu vilāyet tācını / Cānını al kāfirüñ ya bācını* (Bektaş. XV. yüzyıl).

86. **baca** "ışık deliği, pencere" (s. 360): Sözcüğün "hava deliği, pencere" anlamındaki aslı Farsça باجه *bāce, bādceh* (<*bād-ceh*)'tir. Sözcük manzum örneklerin çoğunda *bāce* ya da *bāca* biçimlerinde, yani ilk hecesi uzun ünlülü olarak geçmektedir. Madde başında aslına uygun bu söylenişler de verilmeliydi.

87. **badem kürk** "tilki postunun bacağından yapılan kürk" (s. 362): Sözcüğün aslı belki "eteğin yere değen kısmı" anlamındaki Farsça پادامن *pā-dāmen*'dir. Daha sonra yine Farsça بادام *bādām, bādem*'den gelen *badem* sözcüğü ile karıştırılmış olabilir.

88. **badruḳ** “kaçak, firari” (s. 362): Sözcüğün aslı Farsça بد درگ *bad-rag* “of a bad stock; malevolent” (Steingass, s. 163 a) olabilir. Krş. Kürtçe *bedrik* “kötü, alçak, utanmaz”, Anad. *bedrük* (II) “sıra ve saygı gözetmeyen, münasebetsiz (kimse)” (DS, s. 597 a).

89. **badya** “ağzı geniş, yayvan kap” (s. 362): Farsça *badiye* بدیه “içine şarap konulan büyük toprak kap” sözcüğünden (Steingass, s. 166).

90. **bağacuk** “eskiden harplerde dinamit ve bomba yerine kullanılan savaş aygıtı (?)” (s. 363): Verilen örnekten bu sözcüğün bir kaleyi kuşatanların kale duvarını delmek için kullandıkları seyyar bir kulübe olduğu anlaşılıyor: *Bağacuk dirler anı tekfur ider / Burç dibine iterler ol gider.* Askerler bununla kaleye yaklaşıyorlarmış. Sözcüğün asıl anlamı “küçük kaplumbağa”dır. Bu gibi savaş araçları eski Roma’da da kullanılır adına da Latincede *testudo,* yani “kaplumbağa” denirdi. Enveri’deki *bağacuk* sözcüğü büyük bir olasılıkla bu aracın İtalyanca adı olan *testuggine* “küçük kurbağa” sözcüğünün Türkçe çevirisidir, yani bir *calque* ya da anlam ödünçlemesidir.

91. **bağda** “güreşçi çelmesi, sarma” (s. 365): Bu sözcük aynı zamanda eylem gövdesi olarak da kullanılır: *bağda-* “güreşte sarmaya almak, çelme takmak”. Eylem *bağ* adından *+da-* eki ile türemiştir. *Bağda* adı da aynı eylemden *-ğ* eki ile türetilmiş daha eski **bağda-ğ* biçiminden geliyor olabilir (krş. *yama* < *yama-ğ* vb.).

92. **bağşış** “bahşiş” (s. 377): Sözcüğün aslı Farsça بخشیش *bāḫşīš*'tir.

93. **bah** “ne iyi, ne mutlu” (s. 377) ve **bah bah** “ne güzel, ne hoş” (s. 378): Farsça په *peh* ve aynı anlamdaki په په *peh peh* deyimlerinden. Bu sözcükler *e* ile okunmalıydı.

94. **bahça (bahca, bakca, bakça)** “bahçe” (s. 378) Farsça باغچه *bāġçe*'den. *ċ*'li okuyuşlar düzeltilmelidir.

95. **bahş** ‘kısım, cüz, parça” (s. 380): Farsça aynı anlamdaki بخش *baḫş* sözcüğünden.

96. **bak** “bağ” (s. 381): Aynı anlamdaki Farsça باغ *bāġ* sözcüğünden.

97. **bakara** “makara” (s. 381): Arapça “kuyu makarası” anlamındaki بكره, بكرة *bakara* sözcüğünden.

98. **bakayorurken** “bakarken, bakıp dururken, bakmakta iken” (s. 381): *bak-* eylemi ile yardımcı *yoru-* eyleminden oluşmuş normal bir yapı. Sözlükte madde başı olarak göstermeğe gerek yok!

99. **bakla kırı** “pul pul siyah ve beyaz renkte kır (at)” (s. 385): İlk sözcüğün aslı Arapça بقلة *baqila* “fasülye” olabilir. Ancak bu sözcük “siyahlı beyazlı” anlamındaki Arapça *balka* sözcüğünün metatetik biçimi de olabilir.

100. **bakyaz** "yeni ev edinenlerin tanıdıklarına verdikleri ziyafet; şerbetlik, bahşiş" (s. 386): krş.. Yeni Farsça aynı anlamdaki *bağyāz.* Aslı بغیاد *bagyād* ve türleridir, anlamı da "yeni bir elbise giyildiği zaman verilen hediye ya da tatlı"dır (Burhan-ı Katı).

101. **bala, mala, vala** "baş örtüsü" (s. 386): Farsça والہ *vāla* "bir tür ipekli kumaş" sözcüğünden. Aruzla yazılmış manzum örneklerde sözcüğü *vālā* biçiminde uzun ünlülerle okumak gerekir.

102. **baldızık** "ilk ve sonbaharda fecir zamanı doğan bir yıldız" (s. 389): Latincesi *alpha leonis* olan bu yıldızın çok parlak olduğu bildirilir. Başka hiçbir kaynakta geçmeyen *baldızık* sözcüğü, eğer Bolu ağzında yaşayan *yaldırık* "Merih yıldızı" (SDD 3: 1464) yerine bir yazım yanlışı değilse, Anadolu ağızlarında geçen ve *balkı-* "parlamak, parıldamak" eylemi ile eş anlamlı kullanılan *baldız çakmak* ve *baldız oynamak* deyimlerindeki *baldız* sözcüğünden türemiş olabilir (DS, s. 507-508).

103. **baldu** "balta" (s. 389): Örneğe bakılırsa bu sözcük belki *ballu* yerine bir yazım ya da okuma yanlışıdır: *Kovan arısınuñ baldu dişi var/ Toñuzlan kurdınuñ dahı işi var* (Gülşen-i Raz, XV. yüzyıl).

104. **balıkçıl otağa** "bir türlü tuğ veya taç (?)" (s. 391): Örnekte *balıkçıl otağası* biçiminde geçen bu tamlama madde başına da böyle alınmalıydı.

105. **balkı** "güzel, parlak, süslü" (s. 391): Sözcüğün anlamı verilen tek örneğe uymuyor. Bu belki de **balka* ya da *bolka* yerine bir yazım yanlışıdır (bk. *bolka*).

106. **Ballı kesri** "Balıkesir" (s. 394): "Eski hisar" anlamındaki Bizans Grekçesi *Palaion-kastron* adından.

107. **balsama** "misvak ağacı" (s. 394): Suriye Arapçasındaki بلسان *balasān, balsān* "mürver ağacı" sözcüğünden alınmışa benziyor (krş. Meyer, *Türkische Studien,* s. 29). Arapça sıfat biçimi *balsami'*dir.

108. **balyemez topu** "eskiden kullanılmış olan uzun menzilli bir çeşit top" (s. 395): Bu sözcüğün etimolojisi için bk. Kissling, *ZDMG* 101 (1951), 333-340 ve Kahane-Tietze, LFL, s. 83-85, no. 56.

109. **bañ** "ezan" ve türevleri (s. 395, 397-399): Farsça بـ نگ *bang* "ses, bağırma" sözcüğünden.

110. **ban** "ulu, büyük, ileri gelen, bey" (s. 396): Bu maddede iki ayrı sözcük birbirine karışmıştır. "Ulu, büyük" anlamı yalnızca ilk örnekte geçen *ol bir ve ban tañrı* ibaresinde vardır. Bütün öbür örneklerde geçen *ban* sözcüğü ise "kral" anlamındadır ve eskiden Hıristiyan Balkan ülkelerindeki krallara verilen genel ünvandır. Latincesi *banus* olan bu İslav ünvanının aslı da büyük bir olasılıkla Es-

ki Türkçede ve Tuna Bulgarlarında kişi adı olarak kullanılmış olan *bayan* sözcüğüdür.

İlk örnekteki *ol bir ve ban tañrı* ibaresinde geçen *ban* sözcüğüne gelince; bu ibarede hem bir yani tek, hem de düşünülemeyecek kadar büyük bir çokluk anlamı vardır. Bir olasılık Eski Türkçedeki *ban* "on bin" sözcüğüdür. Clauson'a göre bu sözcüğün aslı Çince 萬 *wan* ya da *mban*'dır (*EDPT,* s. 346). Bu doğru ise Dede Korkut'ta geçen *ban ev* "on bin kişiyi ya da büyük bir kalabalığı barındıran çadır" demek olur.

Başka bir olasılık şudur: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney-batı köşesinde (Lenkoran, Masallı vb. bölgelerde) "dam, çardak" anlamında bir *ban* sözcüğü vardır (krş. *Azerbaycan dilinin dialektologiya lugati,* Bakı 1964, s. 56) ve oraya yakın olan İran'ın Talış diyalektinde de aynı anlamda bir *bon* sözcüğü bulunur (krş. L. A. Pieyko, *Talışsko-ruskiy slovar',* Moskva 1976, s. 39). Azeri Türkçesinde *ağ* sözcüğü "ak" anlamında olduğuna göre Dede Korkut'taki *ağ ban* "beyaz çardak" anlamına gelebilir. Zengin Arap şeyhleri düğünlerde ve benzeri toplantılarda konuklarına çok sayıda direk üzerine gerilmiş tentelerden oluşan ve bir yanı (güneş görmeyen yanı) açık olan uzun çardaklarda ağırlar, yiyecek ve içecek ikramında bulunurlar. Öbür siyah çadırlardan farklı olarak bu uzun çardaklar beyaz kumaştan yapılır ve şeyhin zenginliğine göre az ya da çok süslü olur: Dede Korkut kitabında sık sık geçen *ban ev, ağ ban ev, ağ ban eşik, altun başlu ban ev, dünlügi altun ban ev* işte buna benzer bir şey olmalıdır. Aynca, *Kitāb-ı Diyārbakriyya'd*a (c. 1, Ankara 1962, s. 25), Bayındır Han'ın bir "kurultay" münasebeti ile verdiği büyük bir ziyafet (toy) için çok büyük bir çadır kurulduğundan söz edildikten sonra bu çadır için şöyle deniliyor: *be-lugat-i türk ban iv guyend* ("Türk dilinde buna *ban iv* derler").

111. **bañа seni gerek** "bana sen gereksin" (s. 397): Bir sözlükte *bañа* sözcüğünde aranmayacak bir ibare. "Gerek" maddesine alınmalıydı!

112. **ban ev, ban iv** "ulu, haşmetli, büyük çadır" (s. 397): Yukarıda 110 sayılı nota bakınız.

113. **barg** "bağır" (s. 401): Erzurumlu Darir'in Yusuf ve Zeliha'sından alınmış: *Yusufi bargına basdı ol zaman* dizesinde geçen bu biçim, müstensih yanlışı değilse, *bağır* sözcüğünün metatetik biçimidir; ayrıca krş. L. Karahan, *Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf,* s. 63, inceleme II. B. 5.

114. **barhana** "göç eşyası" (s. 401): Aslı Farsça بارخانه *bārḫāne* "a tent, or cloth stretched upon poles, under which goods and baggage are kept from rain, when halting upon a journey" (krş. Steingass s. 142 a).

115. **baslık, basluk** "dirseğin iç tarafında hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olanı ki akciğer damarı, baş damarı ve aşağı damar da denir" (s. 410):

Aslı Farsça aynı anlamdaki باسلیق *bāsilīq* sözcüğüdür. Bunun da aslı Grekçe *basilike phleps* ibaresindeki *basilike*'dir (*βασιλικος*). Sözcük Arapçaya da geçmiş olmalıdır.

116. **baş** "1. başkan, 2. tane, 3. başak, 4. yara" (s. 413-414): "Yara" anlamındaki *baş* sözcüğünün ilk üç anlamı ifade eden *baş* sözcüğüyle ilgisi yoktur. Ayrı madde başı yapılmalıydı.

117. **batır** "yiğit, cesur, bahadır, kahraman" (s. 456): Sözcüğün aslı Moğolca *bağatur*'dur.

118. **batrık** "on bin erin komutanı" (s. 457): Aslı Bizans Grekçesi *patrikios* (*πατρικιος*)'tur.

119. **batun** "çabuk, çeviklikle" (s. 457): T. Tekin'e göre bu sözcük *butun* okunmalı ve *but* "bacak" sözcüğünün araçlık (*instrumental*) durumu olarak anlaşılmalıdır (bk. *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata,* Napoli 1982, s. 567-568).

120. **batya, badya** "içine şarap konulan büyük kap" (s. 457): Bu sözcük için *badya* maddesine bakınız.

121. **bayam** "badem" (s. 465): Aslı Farsça بادام *bādam* "badem" sözcüğüdür. Türkçeye *d* > *y* ses değişmesinin yürürlükte olduğu eski dönemde girmiş olmalıdır. Sözcük *Tercüman Türkî ve Arabî* de ve *Ettuhfetü'z -zekiyye*'de de vardır.

122. **bayat** "Allah'ın 'kadim' sıfatı karşılığı" (s. 465): "Tanrı" anlamında Türkçe bir sözcük olup Arapçadan gelen *bayat* "eski" sözcüğü ile bir ilgisi yoktur (krş. Doerfer, no. 819; Clauson, s. 358).

123. **ba'zının** "bazısının" (s. 470): Madde başı olarak Arapça بعض *ba'ẓ* yazılmalıydı!

124. **bazu** "kuvvet, kudret" (s. 471): Sözcük, "kol, kolun üst kısmı; kuvvet" anlamındaki Farsça بازو *bāzū*'dur. Bunun için verilen tek örnek olan *Akl-ı âdemde bu bazu yokturur* dizesinde bu sözcük, Farsça aslında olduğu gibi, *bāzū* biçiminde, yani uzun ünlülerledir. Madde başına da bu biçimle alınmalıydı!

125. **becek** "tül" (s. 472): Aslı Farsça *pecak* "a fillet for confining a lady's head dress" sözcüğüdür (bk. Steingas). Sözcük belki de *ç* ile *beçek* biçiminde okunmalıdır.

126. **becene** "kulübe, avcı kulübesi" (s. 472): Verilen örneklere bakılırsa sözcüğün anlamının "avcı kulübesi" değil de "zor yaklaşılan, savaşta sığınılan gizli yer" olduğu anlaşılır. Sözcüğün aslı Slavca *bezaniya*'dır (bk. Tietze, *WZKM* 65-66, 1973/74, s. 219- 222).

127. **becid** "çabuk, acele, derhal; münhemik, düşkün; sık sık, devamlı olarak; çok, ziyade, gerek, lazım" (s. 472): Sözcüğün aslı Farsça بجد *be-cidd, be-cid* "in

earnest, urgent, importunate; diligently, eagerly" deyimidir; buradaki *cid*'in aslı da Arapça جدّ *cidd* sözcüğüdür.

128. **bedelleşmek** "eşit olmak, müsavi olmak" (s. 477): Arapça بـ دل *bedel* "karşılık" sözcüğünden.

129. **bednus, bedinus, bidnus, tebnus** "horoz" (s. 477): Aslı Grekçe *peteinos* (πετεινος, πετεηνος, πετηφς) "horoz" sözcüğüdür (bk. Meyer, *Türkische Studien,* s. 19).

130. **bedrik, bedrük** "eğirilmek için uzunca dürülmüş pamuk lülesi" (s. 477): Anadolu ağızlarında türlü biçimlerde saptanmış olan (*bedrik, bedirik, bedrük, bedürük, pedik, pedrik, bedrek, bödrük, tetrik*) bu sözcük Ermenice *pedrik, badruyk* "fitil" sözcüğü ile aynı köktendir. Kaynağı büyük bir olasılıkla Gürcüce *patruk* "fitil" sözcüğüdür.

131. **begşene** "şahane, beycesine, sultani" (s. 483): Farsça sözlüklerde *husrevane* sözcüğünün bir anlamı da "çok eski zamanlardan (sözde Husrev Şah'tan) kalma gümüş bir sikke'dir. Ni'metullah "sikke-i kadim-i hezar sal" gibi bir ibareyi "biñ sene(lik) kadim sikke" olarak çevirmiş olmalı. Müstensih ise بکسنه *biñ sene(lik)* ibaresini بکشنه *begşene* biçiminde yanlış okumuş ve yanlış anlamış, böylece de **begşene* gibi Türkçede hiç var olmayan tuhaf bir sözcük ortaya çıkmıştır![1]

132. **beksumat, baksımat, beksimet** "peksimet" (s. 485): Aslı, aynı anlamdaki Bizans Grekçesi *paksimadin*'dir (bk. Kahane-Tietze, LFL, s. 555, nr. 826).

133. **belesüz** "gizli, bilinmeyen" (s. 490): Türkçede böyle bir sözcük yoktur. *Belüsüz* "belirsiz, meçhul" (s. 501) yerine bir yanlış yazım olmalı.

134. **belkim** "belki" (s. 495): Farsça بلکه *belki* sözcüğündeki Arapça *bel* ile Türkçe کیم *kim* "ki" zamirinden oluşan bir edat.

135. **beneviş** "çitlenbik" (s. 508): Aslı Farsça بنفشن *benefş* "çorbası yapılan küçük taneler" (Burhan-ı Katı). Krş. مـنوش *meneviş* "fruit of the Chian terebinth tree" (Redhouse s. 2015).

136. **benüle** "benimle" (s. 509): Hiç şüphesiz *benümle* yerine bir yazım yanlışı *(mim* unutulmuş). Doğru yazılmış olsaydı bile sözlüğe girmemesi gerekirdi.

137. **benün** "benim" (s. 310): *benin* yerine bir yazım yanlışı olmalı. Ayrıca, sözcüğün anlamı "Ben'im!" biçiminde yazılmalıydı.

---

1 Bu madde için ayrıca bk. A. Tietze, "Tarama Sözlüğü", *TDA* 3 *(Talat Tekin Armağanı),* ss. 267-270, Ankara 1993.

138. **beraberlik çekişmek** "beraberlik iddiasında bulunmak" (s. 512): İlk sözcük *barabarlık* biçiminde okunmalıydı!

139. **besberaber, basberaber** "tamamıyla beraber" (s. 523): Verilen örneklere göre bu sözcüğün anlamı "eşit, müsavi, aynı düzeyde"dir. İlk örnekte *basberaber* okunan sözcüğün ilk hecesindeki *s* ünsüzü ص *sat* harfi ile yazılmıştır. Bu nedenle sözcüğü *bas-barabar* biçiminde okumak gerekirdi.

140. **besdil, bestil** "pestil" (s. 524): Sözcüğün aslı Bizans Grekçesi *pastilos'* (*παστιλος, παδτιλλος*)'tur (bk. Tietze, *Németh Armağanı* , s. 379, nr. 21).

141. **besirek, beserek, biserek** "tüylü ve besili erkek deve, hecin" (s. 524): Sözcüğün anlamı Selahattin Batu'ya göre "Buhur ve celeb denilen cinslerin karışığı erkek deve"dir *(Özel Zootekni,* Ankara 1951, s. 21). Aslı "melez, kırma" anlamındaki Moğolca *besereg* sözcüğüdür; Türkçe *besili* ile bir ilgisi yoktur.

142. **beşe, peşe** "başkan, emir, ileri gelen, ağabey" (s. 527): *Paşa* sözcüğünün bu türü 17. yüzyılda *başa* olarak söyleniyor ve yüksek rütbeli olmayan kimselerin adlarına eklenerek kullanılıyordu. Meninski (1680) bu sözcüğü *ağa* maddesinde şöyle açıklıyor: "si ille cacobus sit lanissarius, gregarius miles, aut plebejus, dices ya'cub başa". *Paşa* sözcüğünün etimolojisi için bk. Doerfer, *TMEN* ™ 838, c. 2, s. 422-424.

143. **beybence** "şeyh karşısında niyaz ve teslimiyet duruşu, peymançe" (s. 527): Bu sözcük "ayakları bağlı; ayak bağı" anlamındaki Farsça پای بند *paybend* sözcüğü ile Türkçe *-ca/-ce* ekinden oluşmuştur.

144. **beynisi** "beyni" (s. 528): Sözlükçülük açısından yanlış bir madde başı. Aynı sayfanın başında madde başı olarak *beyni* "beyin" sözcüğü bulunduğuna göre ayrıca *beynisi* diye bir maddeye gerek yoktur.

145. **bezdüm kemiği** "uca kemiği, pöç, kuyruk sokumu" (s. 529): Doğrusu *büzdüm kemiği* olmalıdır; krş. *DS,* s. 833 ve *TS,* s. 746.

146. **bezerlik** "bezme, usanma, bezer olma" (s. 536): Sözcük, büyük bir olasılıkla, Türkçe *bezmek* eyleminden ziyade Farsça بیزار *bīzār* "bıkmış, usanmış, bezgin" sıfatından türemiştir.

147. **bider** "tohum" (s. 545): Anadolu ağızlarıda yaygın olarak kullanılan bu sözcüğün aslı Arapça بذار *bidār* sözcüğünden gelmedir (bk. Tietze, *Jean Deny Armağanı,* s. 264. nr. 5).

148. **bil** "ayakla basılarak toprağı işlemeye yarayan tarım aygıtı" (s. 549): Sözlükte Türkçe *bil* "bel" sözcüğünün üçüncü anlamı olarak anılan bu sözcük aslında aynı anlamdaki Farsça بیل *bel*'dir (bk. Tietze, *Oriens* 20, 1969, s. 136, nr. 21). Türkçe *bel* sözcüğünden ayrılmalı, madde başı yapılmalıydı.

149. **bildüklü** "tanıdığı olan, bildiği bulunan" (s. 549): Bu sözcük için verilen tek örnekte böyle bir anlam yoktur; *bildüklü, bildüklerünüzi çıkaruñ* cümlesinin anlamı "herkes bildiğini çıkarsın"dır.

150. **bilüç** "piliç" (s. 572): Bu sözcüğün etimolojisi için bk. Eren, *Türkiyat Mecmuası* 10, 1953, s. 56-58; Tietze, *Oriens* 10, 1957, s. 25, nr. 165.

151. **bini** "kozadan ipek sağmak için kullanılan aygıt" (s. 579): Bu anlam bir Anadolu ağzında bulunan *bini* (πηυη) sözcüğünden alınmıştır. *(SDD,* s. 697). Anadolu Rumcasından gelen bu sözcük için bk. Tzitzilis, s. 103. nr. 412 *πηυιο*.

152. **biniş** "eskiden ulemanın cübbe üzerine giyindiği bedeni ve kolları geniş üstlük (s. 580): Etimolojisi, bilinmeyen bu sözcüğün aslı belki de İtalyanca *pelliccia* "kürk manto" sözcüğüdür.

153. **bire** "hey!, ey!, be!, aman!" (s. 587): Aslı Grekçe "ahmak" anlamındaki *more* (*μωρος*) olan bu ünlem *mre, bre* biçimlerinde bütün Balkan dillerinde yaşamaktadır *(Bulgarski etimologiçen reçnik,* c. 1, 1971, s. 75-76; Skok, *Etimologijski rjeçnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* c. **1,** 1971, s. 205).

154. **birike** "hazine, 'mahzen, sarnıç" (s. 593): Türkçe *birikinti* sözcüğünü andıran ve *birik-* eyleminden türemişe benzeyen bu sözcük eylemden ad yapan bir *-a/-e* eki bulunmadığından Türkçe olamaz. Sözcüğün aslı, büyük bir olasılıkla "havuz" anlamındaki Arapça بِرْكَة *birka*'dır. Bu Arapça sözcük için "hamamın su haznesi" anlamı da verilmiştir (bk. Dozy).

155. **bir yidim** "alıç" (s. 609): Ayrı yazıldığına göre Türkçe *yi-* kökünden türediği sanılan ya da böyle bir izlenim verilen bu sözcük bir Slav dilinden ödünçlemedir (bk. Tietze, *Oriens,* c. 10, 1957, s. 6, nr. 7).

156. **biter** "beter, daha ziyade" (s. 615): Aslı Farsça بدتر *bedter* "daha kötü" sözcüğüdür.

157. **bitevi** "düzgün, bir sırada" (s. 615): Verilen tek örnekteki anlam "birbirine yapışık, tek parça"dır. Meninski de sözcüğü böyle açıklıyor.

158. **bizemsek** "aciz, düşkün, muhtaç" (s. 625): Bu sözcük daha sonra düzeltilmiş ve ibare *beze miskin* "fakir, zavallı" biçiminde doğru okunmuştur.

159. **boğasa, boğası** "kalın çulha bezi" (s. 627): Belki ilk kez 1384-1385 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda geziye çıkan İtalyan Lionardo Frescobaldi tarafından *boccaccino* biçiminde tesbit edilen ve birçok Avrupa diline geçen (İtal. *boccaccino, boccascino, bacasini;* İsp. *bacaci;* Fr. *boucassin;* İng. *bocasin* vb.) bu tekstil terimi genellikle Türkçe sayılır (krş. Lokosch 324, *Roman etym. Wörterbuch* 1188). Osmanlıcadan başka hiçbir Türk dilinde bulunmayan ve yapısı Türkçe olarak açıklanamayan bu sözcük, büyük bir olasılıkla, Osmanlıcaya

başka bir dilden geçmiştir. Sonundaki *-ı* ünlüsü *boğası* sözcüğünün bir yer adından Arapça nisbet *-i*'si ile türemiş bir sıfat olabileceğini akla getiriyor.

160. **bolka** "hırka" (s. 637): Bu sözcük için verilen tek örnek sözcüğün anlamını açıkça belirtmiyor. Anlam *Derleme Sözlüğü*'nden alınmıştır. Ancak, Anadolu Rumcasından gelen *bolka* (bk. Tietze, *Oriens* 8, 1955, s. 236, nr. 219) çok yeni bir sözcüktür. *Polka* denilen dansın popüler olduğu 19. yüzyılın ikinci yarısında (örneğin İngilizceye *polka* "a kind of knit or cloth jacket wom by women" olarak geçmiş ve ilk kez 1883 yılında tesbit edilmiştir) ortaya çıktığı için "hırka" anlamı ve dolayısıyla de *bolka* okuyuşu kesin değildir. Örnekte geçen *bolka ma'a hurda ebrişim* ibaresinin anlamı "paket halinde ve perakende ipek ipliği"dir. Bu durumda buradaki *bolka* "bir tür paket ya da balya" anlamına başka bir sözcüktür. Akla gelen sözcük *balka,* yani "küçük balya"dır. Bu sözcük, aslı Ortaçağ Almancası *balle* olan İtalyanca *balla* "balya" sözcüğünün bir Slav dilindeki (Sırpça-Hırvatça ve Bulgarca *bala* "balya") *-ka* ekli küçültme biçimi olabilir.

161. **bor, por** "sürülmemiş, otsuz, pek toprak" (s. 638): Aslı Kürtçe *bor* "ekilmemiş arazi; yalnız çalılık ve fundalık yer" (İzolı, *Ferheng Kurdı-Tirkı,* 1987) sözcüğü olabilir. Sözcüğün Kürtçede küçültme eki *-ik* ile türetilmiş *burik* "yeni yetiştirilen ve henüz ürünleri toplanmayan bostan" biçimi de vardır (Amir, *Kurdisch-deutsches Wörterbuch*).

162. **bora** (?) "maden eğintisi, maden cürufu (?)" (s. 638): Bu bir yanlış yazım olmalıdır. Doğrusu *y* ile *yora, yöre* "1. Değirmenlerde üstteki taşın çevreye fırlattığı un; 2. kırıntı" (*DS* 4295) olsa gerek. Ayrıca krş. *yöre, yüre* "değirmenlerde taş ile kasnak arasında kalan ve hayvan yemi olarak kullanılan salt un" (*DS* 4308).

163. **boryaz** "poyraz" (s. 639): Grekçe aynı anlamdaki *vorias* sözcüğünden (bk. Kahane-Tietze, LFL, nr. 750).

164. **boturasamak** "dişi deve erkek istemek" (s. 643): Bu sözcük, *buğursamak* yerine bir yazım yanlışı olmalıdır.

165. **boz muhalif** "kirli boz" (s. 661): Doğrusu *yoz muhalif* "evcilleştirilmemiş, aksi" olmalı.

166. **börk, börke, börki** "başa giyilen külah, kalpak gibi şeyler" (s. 667): Sözcüğün iki heceli türü Farsça kökenli olmalıdır; krş. Meninski *bergi,* Modern Farsça (Steingass s. 178 a), برگ ی *baragī* "a kind of highcrowned cap".

167. **bucurgat** "vinç" (s. 674): Sözcüğün etimolojisi için bk. Kahane-Tietze, s. 508.

168. **bula** "abla, hizmetçiye göre evin hanımı" (s. 686): Anadolu ağızlarında "yenge; amca ve dayı karısı" anlamlarında kullanılan bu sözcüğün 17. yüzyıldaki biçimi *abula* ya da *abla* idi. (Meninski, c. 1, 1680, s. 29).

169. **bulcaş** "va'd" (s. 691): Sözcük Moğolca kökenli olup, *-o-* ile "sözleşmek" anlamındaki بولجا *bolca-* eyleminden gelir (bk. Doerfer, *TMEN,* c. 1, 1963, 229), Türkçede *-ş* ile aynı eylemden ad yapılmış olmalı.

170. **bulğari** "sahtiyan" (s. 692): Aslı Türkçe olan fakat Moğolca aracılığı ile Farsçaya giren bu sözcük için. bk. Doerfer, *TMEN,* c. 2 (1965), s. 3, 15, nr. 766.

171. **buluç, puluç** "erkekliği olmayan kimse, innîn, süstendam" (s. 692): Sözcük Farsça بلوچ *buluç* "a bit of flesh, which is cut off in female circumsion" (Steingass, s. 199) sözcüğünden anlam gelişmesi ile meydana gelmiş olabilir.

172. **bunbur** "domuzlan böceği, bok böceği" (s. 695): Sözcük Grekçe kökenlidir; krş. Kıbrıs *bumburiya* "kelebek" (*DS,* s. 791), Grekçe (diyalekt) *bumburas* ve Eski Grekçe *bombylios* (*βομβνλιος*) "vızıldayan böcek".

173. **bunduk** "fındık, fındık kadar" (s. 703): Grekçe aynı anlamdaki (*ποντικον*) *pontikon* (karyon) sözcüğünden (bk. Tietze, *Oriens,* c. 8, 1955, s. 236, nr. 220).

174. **büğemek** "önünü engel ile tutarak suyu yükseltmek" (s. 735): Sözcük yanlış okunmuştur; doğrusu *ö* ile *böğe-* olacaktır.

175. **büğmek** "önünü tutup engel olmak" (s. 737): Eylem yanlış okunmuştur; dogrusu *böğe-* olacaktır.

176. **bük il** "yem, lokma, nasip" (s. 738): Örnekler hep 14. yüzyıl metinlerindendir; oysa bu sözcük 16. yüzyılda da biliniyordu (bk. *Zati Divanı,* c. 22, s. 188). Yalnız Anadolu metinlerinde tesbit edilen bu sözcük Yunancanın İnebolu diyalektinde tesbit edilen *buki* "ekmek parçası, lokma" (Papadopoulos, 1958-1961, c. 2, s. 64) sözcüğü ile bir ve aynı olmalıdır. Papadopoulos'a göre bu sözcük, Latince *bucca* "yanak" sözcüğünden gelen Yunanca *buka* "ağız" sözcüğünün küçültme biçimidir.

177. **bükmek** "1. hareket etmek; 2. oynamak, raksetmek" (s. 739-740): Sözcük yanlış okunmuştur; doğrusu *ö* ile *bök-* olacaktır. Krş. Türkmence *bök-* "sıçramak, koşmak, koşuşmak", Anadolu ağızları *bökele-* "birdenbire koşmak, (su) sıçramak" (*DS,* s. 767). Ayrıca, birinci örneğe bakılarak verilen "hareket etmek" anlamı da doğru değildir. Eylem, birinci örnekte de, öbürleri gibi "oynamak, raksetmek" anlamındadır.

[TANITMA] Gerhard Doerfer, *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte,* Harrassowitz Verlag, Turcologica: Band 14, Wiesbaden 1993, 255 s.

Eski Türkçe dil malzemesinin tarihlendirilmesi sorunu bugüne değin Bazin, Rahmeti Arat, Eberhard, Gabain, Kızlasov, Hamilton, Zieme ve Erdal gibi birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Bunlar arasında Bazin'in araştırmaları özellikle dikkate değer. Onun 1974'te yayımlanan *Les calendriers turcs anciens et médiévaux* (Eski ve Ortaçağ Türk takvimleri) adlı 800 sayfalık yapıtı, bilindiği gibi, tümüyle bu konuya ayrılmıştır. Bazin 1965'te yayımlanan "La littérature épigrafique turque ancienne" (*Fundamenta* II, 192-211) adlı araştırmasında da 12 hayvanlı takvime göre tarihlendirilmiş olan runik harfli Eski Türk yazıtlarının dikiliş tarihlerini miladi takvime göre belirlemişti.

Eski Türkçe metinlerin dilbilimsel ölçütlere göre sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi konusunda ilk girişimler de Zieme ve Erdal tarafından yapılmıştır. Zieme, *Untersuchengen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte* (Berlin 1969) adlı yapıtında yalnız Turfan'da bulunan Türkçe Maniheist metinleri yazı ve dil özelliklerine göre sınıflandırmış ve tarihlendirmiş, Erdal da 1976'da tamamladığı *Voice and case in Old Turkish* adlı doktorluk tezinde (ss. 10-48) ve 1979'da yayımlanan "The chronological classification of Old Turkish texts" adlı araştırmasında yayımlanmış bütün Eski Türkçe metinleri kronolojik olarak sınıflandırmıştı.

Ünlü Alman Türkdilbilimcisi Doerfer de bu konu ile ilgilenmiş ve 1991'de yayımlanan "Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des älteren Türkischen" (*AoF* 18, 170-186) adlı yazısında konuya ilişkin görüşlerini notlar halinde açıklamıştı. Bu kısa araştırma yazısı ile yetinmeyen Doerfer bu kez karşımıza 255 sayfalık bir kitapla çıkmış bulunuyor.

Adını "Eski Doğu Türkçesi metinlerini tarihlendirilme denemesi" diye çevirebileceğimiz bu yapıtı Doerfer, pek yerinde ve haklı olarak, ünlü Fransız Türkdilbilimcisi Louis Bazin'e sunmuş. Kitap bir *prologemena* (önsöz) ile altı bölümden oluşuyor. Sonunda da zengin bir kaynakça var (237 -255).

Önsöz'de Doerfer daha 8. yüzyıl metinlerinde diyalekt farklılıkları bulunduğuna işaret ettikten sonra (örn. *bän~män* vb.) bu farkların sonraki yüzyıllarda daha da artması ile çok renkli bir görünümün ortaya çıktığını, bunun da tek ve birörnek bir "Eski Türkçe"den söz etmeyi güçleştirdiğini belirtiyor. Doerfer bundan sonra Türkçenin tarihsel dönemleri ile ilgili önemli bir görüş ileri sürüyor.

Ona göre 1070'te *Kutadgu Bilig* ile başlayan Karahanlı Türkçesini "Orta Türkçe", buna karşılık da 1347 yılından kalma Uygurca bir yapıtın ya da 1688 yılından kalma *Buyan evirmek* adlı metnin dilini "Eski Türkçe" olarak nitelendirmek doğru olmaz. Çünkü, Karahanlıca metinler bazı bakımlardan birçok "Eski Türkçe" metindeki özelliklerden daha eski özellikler taşır. Örneğin Karahanlıca metinlerde *ävür-* eyleminin geniş zamanı, *-K-*'li ve *-r-*'li belirli eylemlerde olduğu gibi, eski *-Ar* eki ile *ävür-är* biçiminde iken "Eski Türkçe" sayılan birçok metinde *ävür-ür* biçimindedir (s. 1). Yine örneğin *közün, köñlün* gibi eski yuvarlak ünlülü araç durumu biçimleri Karahanlıcada korunurken Zieme'nin yayımladığı bazı metinlerde ve *Buyan evirmek*'te *-In* ekli yeni biçimlere rastlanır (s. 2). Bu durumda "Orta Türkçe" bazı bakımlardan "Eski Türkçe"den daha eski demektir. O halde bu adlandırmalar saçmadır. Doerfer'e göre Eski Doğu Türkçesi metinlerini şu gruplara ayırmak doğru olur:

1 . En Eski Türkçe (Frühtürkisch): Moğolistan yazıtlarının dili ile Talas, Kara-Tal ve Koy-Sarı bölgelerinde de konuşulmuş olan dil (47-45 derece Kuzey, 71-78 derece Doğu);

2. Eski Batı Uygurcası: 11. yüzyıl Karahanlı metinleri ile Yüan dönemi öncesi metinlerin dili (74-78 boylam dereceleri arası);

3. Eski Doğu Uygurcası: Turfan'dan Liang-çu'ya kadar uzanan bölgeye (89-103 boylam dereceleri arası) ait eşzamanlı ya da biraz erken biraz geç metinlerin dili;

4. Orta Batı Uygurcası: 14. yüzyıl Harezm Türkçesi ile 15. yüzyıl ve sonrası Çağatayca metinlerin dili;

5. Orta Doğu Uygurcası: Turfan ve Dunhuang kökenli 13. yüzyıl Yüan dönemi ve sonrası metinlerin dili.

Doerfer'e göre bu gruplar arasında yalnızca ağız farkları vardır (s. 2).

"Tarihlendirmede Güçlükler" adını taşıyan birinci bölümde (9-15) Doerfer daha önceki bazı araştırıcıların tarihlendirmelerinden örnekler vererek bu konudaki kimi güçlüklere dikkat çekiyor. Örneğin, 1002 tarihinde kapısı duvar örülerek kapatıldığı söylenen Bin Buda mağaraları kitaplığında bulunan ve 982 olarak tarihlendirilen bir metnin (Hamilton 15), içinde Moğolca *abaya* ve Farsça *qaşang* sözcükleri geçtiği için, kesin olarak Yüan dönemine ait olması gerektiğini ileri sürüyor (s. 10). Aynı yayındaki 14, 21, 33 ve 34 sayılı metinlerin içlerindeki Moğolca ödünç sözcükler nedeniyle, 3, 13, 15, 17, 30, 34 ve 35 sayılı metinlerin de hem *d~t* ve *s~z* ünsüzlerinin yazımındaki karışıklık hem de *sänlär, bilän* ve *eltmämiş* gibi yeni biçimlerin bulunması nedeniyle ancak Yüan dönemine (13.

yüzyıl) ait olabileceğini söylüyor. Doerfer'e göre Bazin'in 34 sayılı metni 948 olarak tarihlemesi de doğru olamaz. Çünkü bu metinde *ġ* ünsüzünün iki noktalı *qİ* ile yazıldığı görülmektedir. Bu özellik de Yüan dönemine özgüdür. Bu metinde kişi adı olarak geçen Moğolca *Sıngqor* 'şahin' sözcüğü de metnin Yüan dönemi öncesine ait olmadığını gösterir. Sonuç olarak Doerfer yalnızca Bin Buda mağaraları kitaplığının 1002 ya da 1035 tarihinde kapandığına bakılarak buradaki Uygurca yazmaların hepsinin bu tarihten öncesine ait olması gerektiği yargısına varılamayacağını belirtiyor.

İkinci bölüm "Metinlerin yapısı ve dilbilimsel gelişimi" adını taşıyor (16-64). Bu bölümde Doerfer önce eski Doğu Türkçesi metinlerinin tarihlerini saptamada işe yarayacak 30 dilbilimsel özelliği tablo halinde veriyor (16-17). Araştırıcı, daha sonra Zieme ile Erdal'ın kullandıkları dilbilimsel ölçütleri ele alıyor, bunların bir değerlendirmesini ve eleştirisini yapıyor (18-25). Doerfer bundan sonra kendi sınıflandırma ve kronolojisinde kullanacağı 30 ölçütün açıklamasına geçiyor. Bu 30 ölçüt şunlardır:

1. Kalıp baskının (Blockdruck) varlığı ya da yokluğu, 2. /l/ ve /y/den sonra fazla elifli yazım, 3. /s/ : /ş/ ve /q/ : /ɣ/ ünsüzlerinin ayırt edilip edilmemesi, 4. /t/ : /d/ ve /s/ : /z/ ünsüzlerinin ayırt edilip edilmemesi, 5. kısa bağlama ünlülerinin yazıda *ă/ĕ* olarak gösterilip gösterilmemesi (örn. Orh. *tɣ,* Mani metinleri *ataɣ*) ya da daha sonra *ı/i* olarak gösterilmesi (*atıɣ*), 6. /n/ ünsüzünün korunması ya da /y/ye değişmesi (örn. *qaño* > *qayu* "hangi"), 7. /d/ foneminin korunması ya da /y/ye değişmesi (örn. *ädgü* 'iyi' > *äygü*), 8. ünsüz yer değiştirmesinin yokluğu ya da varlığı (örn. *yaġmur* > *yamġur*), 9. içses ünlü türemesinin yokluğu ya da varlığı (örn. *ärdäm* > *ädiräm*), 10. *birlä* sözcüğündeki /r/nin korunması ya da düşmesi, 11. ilgi durumu (Genitiv) ekinin ünsüzlerden sonra *-ăñ/-ĕñ* (*āt-ăñ*) ya da *-năñ/-nĕñ* biçiminde olması (*at-năñ*), 12. verme durumu (Dativ) ekinin *-qa/-kä* ya da *-ġa/-gä* olması, 13. belirli nesne (Akkusativ) ekinin *-ăɣ/-ĕg* (*hat-ăɣ* 'atı') ya da *-nI* olması (*at-nı*), 14. belirli nesne ekinin iyelik eklerinden sonra *-ăn/-ĕn* (*hat-ăm-ăn* 'atımı') ya da *-nI* olması (*at-ım-nı*), 15. çıkma durumu (Ablativ) ekinin *-DA* ya da *-DIn* olması, 16. yuvarlak ünlülü sözcüklerde araç durumu (Instrumental) ekinin *-ŏn/-ŏn* (*yōl-ŏn* 'yol ile') ya da *-In* olması (*yōl-ın*), 17. *birlä* sontakısının belirli nesne durumu eki ile *(qaɣan-ı-n birlä*) ya da yalın durum *(Nominative)* ile kullanımı (*qaɣan-ı birlä*), 18. *ol* adılının verme durumunun *añar* ya da *aña* biçiminde olması, 19. *kärgäk* sözcüğündeki /g/nin korunması ya da düşmesi, 20. ara sayıların üst onlukla (*bir qırq* '31') ya da alt onlukla (*otuz bir*) belirtilmesi, 21. eylemlerde çokluk ekinin yokluğu (*käl-d-i* 'geldi, geldiler') ya da varlığı (*käldi-lär*), 22. şart ekinin ulaç (Konverb) olarak (*bar-sar, bol-ça*) ya da yüklem olarak (*bar-sar biz*) kullanımı, 23. *-əpAn* ulaç ekinin varlığı ya da yok-

luğu, 24. ünlüden sonra geniş zaman ekinin *-yUr* ya da *-r* olması (*yōrı-yur, yōrı-r*), 25. *bil-* ve *al-* eylemlerinin geniş zaman biçimlerinin *-ir/-ır* (*bil-ir, al-ır*) ya da *-ür/-ur* (*bil-ür, al-ur*) olması, 26. *-K-* ve *-r-*'li eylemlerin geniş zaman biçimlerinin *-Ar* ekli (*ögir-är*) ya da *-Ur* ekli (*ögir-ür*) olması, 27. ettirgenlik ekinin *-ot-* ya da *-lt-* biçiminde olması (*qorq-ŏt-, qorq-ıt-*), 28. bu eylemlerin geniş zaman biçimlerinin *-Ir* ya da *-Ur* ekli olması (*qorqŏt-ır, qorqıt-ur*), 29. *-mIş* ekli eylem adının olumsuz biçiminin *-mAdUk* ekli ya da *-mAmIş* ekli olması (*bil-mädük, bil-mämiş*), 30. metinlerde Yüan dönemi ödünç sözlerin yokluğu ya da varlığı.

Doerfer işte bu 30 ölçütü uygulayarak Doğu Türkçesini 5 eski evreye, ilk iki evreyi de 1a, 1b, 1e, 1d; 2a, 2b, 2c, 2d olarak kendi içinde dörder altevreye ayırıyor ve bu evrelerin özelliklerini tablolarla veriyor (s. 32-51). Bu sınıflandırmaya göre, birinci evre ortalama olarak 750-948 tarihleri arasını, ikinci evre 990-1235 tarihleri arasını, üçüncü evre 1315 tarihini, dördüncü evre (*Altun Yaruk* ve *Buyan Evirmek* dışında) 1323 tarihini, beşinci evre de (*İnsadi Sutra* dışında) 1345 tarihini kapsamaktadır. Bundan sonra Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatayca ve Yeni Uygurca dönemleri de aynı özellikler bakımından inceleniyor (s. 51-54).

Kitabın 3. bölümü "Metinlerin Tarihlendirilmesi" başlığını taşıyor (s. 65-83). Bu bölümde Doerfer 30 ölçütü uygulamak suretiyle Doğu Türkçesi metinlerini Orhon yazıtlarından başlayarak tarih sırasına göre bölümlere ayırıyor ve böylece özellikle Mani ve Uygur alfabeleri ile yazılmış Eski doğu Türkçesi metinlerini tarihlendirmeye çalışıyor (s. 73-82). Buna göre, örneğin kalıp baskı Uygurca bir metin 1248 tarihinden önceye gidemez, 1350 tarihinden de yeni olamaz. Yine bu dilbilimsel ölçütlere göre, içinde Yüan dönemi Moğolca ödünç sözcükler bulunan bir Uygurca metin de 13. yüzyıldan öncesine ait olamaz.

"Dillik ölçütlerin ayrıntılı açıklaması" başlığını taşıyan 100 sayfalık beşinci bölüm kitabın en büyük bölümüdür (s. 91-191). Bu bölümde kalıp baskıdan Yüan dönemi Moğolca ödünç sözcüklere kadar 30 yazımsal ve dilbilimsel özelliğin ayrıntılı açıklamaları yer alıyor.

Kitabın son bölümü olan 6. bölüm de "Yüksek Dile karşı Aşağı Dil" (Niedersprache contra Hochsprache) başlığını taşımaktadır. Doerfer bu bölümde Batı Eski Türkçesi (Karahanlıca vb.) metinleri ile Doğu Eski Türkçesi metinlerini içerdikleri yüksek zümre ve avam dili biçimleri bakımından inceliyor. Örneğin KB'de, MK'da ve AH'da hem *birlä, -XG,* ve *añar* gibi yüksek zümre diline özgü arkaik biçimler hem de *bilä, -nI* ve *-añа* gibi avam diline özgü yeni biçimler bulunmaktadır. Örneğin KB'de 353 kez *birlä,* 264 kez de *bilä* biçimi, 163 kez *añar,* 7 kez de *añа* biçimi geçmektedir. Manzum metinlerdeki bu karışıklık, Doerfer'in

haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, aruz ölçüsünden, daha doğrusu aruz ölçüsüne uyma gereğinden kaynaklanmaktadır.

Doerfer'in yapıtı zengin bir kaynakça (s. 237-255) ile son buluyor.

***

Ciddi ve titiz bir araştırma ürünü olan bu geniş kapsamlı araştırmada Doerfer'in ileri sürdüğü pek çok görüşe ve vardığı yargılara katılmamak mümkün değildir. Ancak, yazarın runik yazılı bir metnin tarihi konusundaki yargısı ile yapıtın türlü yerlerinde ileri sürdüğü bazı görüşlere ve okuma-açıklama önerilerine katılamadığımı da burada belirtmek isterim. Bunları, karşı görüşlere ve eleştiriye her zaman açık olan dostum Doerfer'in hoşgörü ile karşılayacağını umarak, aşağıya aktarıyorum:

1. Runik yazılı metinlerin tarihlerini verirken Doerfer Tes yazıtı için 761/2, ideal rakam olarak da 762 tarihini veriyor (s. 74). Bence bu ideal tarihi on iki yıl kadar geriye götürmek gerekir. Çünkü bu yazıt, çok büyük bir olasılıkla, ikinci Uygur kağanı Bayan Çor'a aittir. Şine-Usu yazıtından öğrendiğimize göre Bayan Çor sağlığında iki yazıt diktirmiştir. Bunlardan ikincisi 753 yılında Ötüken'de diktirdiği Terkhin (Taryat) yazıtı, birincisi de Kaplan yılında (750) Ötüken'in batısında Tez ırmağı başında yayladığı zaman diktirdiği yazıttır. Şine-Usu'da Bayan Çor'un diktirdiği bu ilk yazıda ilgili bölüm şöyledir: *b(a)rs yılka çik t(a)pa yorıd(ı)m, (e)kint(i) (a)y tört y(e)g(i)rmikä k(ä)mdä / tokıd(ı)m* (.) *ol y[ıl.....t](ä)z b(a)şı (a)nta k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m çıt (a)nta tokıtd(ı)m y(a)y (a)nta y(a)yl(a)d(ı)m y(a)ka (a)nta y(a)k(a)l(a)d(ı)m bälgüm(i)n bit(i)g(i)m(i)n (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (Şine-Usu D 7-8).

Bayan Çor, Terkhin (Taryat) yazıtında da Kaplan yılında Ötükän'in batısında Tez ırmağı başında karargâh kurdurup çit diktirdiğini ve yayladığını açıkça belirtmektedir: *k(a)ğ(a)n (a)t(ı)ğ k(a)tun (a)t(ı)ğ (a)t(a)n(ı)p ötük(ä)n k(e)d(i)n uçınta t(ä)z b(a)şınta örg(i)n [anta etitdim çıt] (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m b(a)rs yılka yıl(a)n yılka (e)ki yıl y(a)yl(a)d(ı)m* (Batı 1-2).

2. Yükleme durumu ekleri ile ilgili bölümde Doerfer Eski Türkçede *-əg* ve *-ən* (iyelik eklerinden sonra) biçiminde olan eklerin aslında iki farklı ad durumu eki olabileceğini belirttikten sonra bunlardan birincisinin gerçek belirli nesne eki olabileceğini bunun da aslında ilgi durumu ile bir ve aynı olduğunu belirtiyor. Ona göre bu ek Kül Tigin yazıtında geçen *süñüg batımı* 'Tiefe der Lanze' (mızrak derinliği) tamlamasındaki *süñüg* (Doerfer'e göre <*süñü-g*) sözcüğünde görülür (s. 147).

Hemen belirtelim ki *süñüg batımı* tamlamasında *süñüg* sözcüğü yalın durumdadır; çünkü bu sözcük **süñ-* eyleminden *-G* ile türemiş bir addır. Bu tür

tamlamalara gerek Eski Türkçede gerekse yeni Türk dillerinde sık rastlanır, örn. Uyg. *är turumı suv* 'insan boyu su' (bk. M. Erdal, *Old Turkic Word Formation,* I, s. 205), MK *bir süñü turkı* 'bir mızrak boyu', Türkçe *bir ok atımı* (mesafe), *bir tüfek atımı, diz boyu* vb. gibi. Aslında bu gibi tamlamalarda birinci adın eksiz ilgi durumunda olması genel kuraldır. Bu nedenle *süñüg batımı* tamlamasındaki *süñüg* sözcüğünün yalın durumda olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

3. Yine aynı sözcükle ilgili olarak Doerfer (Thomsen ve ona uyanlarca) *süñügin* ve *süñüglig* okunan sözcüklerin *süñgün* ve *süñgüləg* biçiminde okunmaları gerektiğini ileri sürüyor (s. 147-148). Buna kanıt olarak da söz konusu sözcüğün başka bütün Türkçe metinlerde *süngü* biçiminde olduğunu belirtiyor (s. 148). Erdal'ın da belirtmiş olduğu gibi (ay. y.) sözcük *süñgü* olsaydı söz sonundaki *-ü* ünlüsü *-lüg* ekinden önce yazım kuralına uygun olarak gösterilirdi. Sözcüğün MK'da ve öbür Orta Türkçe metinlerde *süngü, süñü* biçiminde olduğu doğrudur. Bu yazım ve yeni Türk dillerindeki *süngü* (Türk., Az., Kum.), *süñgi* (Kzk, Nog.), *söñge* (Tat.), *höñgö* (Bşk.) biçimleri sözcüğün, ET *bıçgu* gibi, **süñ-* eyleminden *-GU* ile türetilmiş bir ad olduğunu gösterir. Ancak elimizde Orhon Türkçesi *süñüg* (KT E 35) sözcüğünü doğrulayan Yak. *üñǖ* gibi çok önemli bir veri de yok değildir. Yakutça *üñǖ* hiç kuşkusuz daha eski bir **süñüg* biçimine gider: *üñǖ < *süñüg.*

4. Doerfer Tunyukuk yazıtındaki *süñ(ü)g(ü)n* 'with lances' (T I N 4) sözcüğünü de *süñg(ü)n* biçiminde okuyor ve buradaki *-ən* ekinin eski bir ilgilik (Relationalis) olabileceğini ileri sürüyor (s. 148). Sözcüğün aslı *süñüg* olduğuna göre Tunyukuk yazıtındaki bu biçim ancak araç durumu olarak açıklanabilir: ... *süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z* '... mızrak(larımız)la açtık'.

5. Orhon Türkçesi gramerimde *k(a)g(a)n(ı)ñ(ı)n s(a)bin (a)lm(a)tin* 'without taking the advice of your kaghan' (KT S 9) ibaresindeki ilk sözcüğün ilgi (genitive) durumunda olduğunu belirtmiştim (s. 127). Doerfer buna da karşı çıkıyor ve *-ən* biçiminde bir Genitiv eki olmadığını söylüyor (s. 148). Ona göre *kaganıñın* sözcüğündeki *-ən* eki yükleme durumu biçiminde bir ilgi durumu ekidir (ein Casus relationalis in Akkusativform). Yükleme durumu biçiminde bir ilgi durumu... Orhon Türkçesinde yükleme durumunun böyle bir görevi olduğunu kanıtlayacak ikinci bir örnek bulunduğunu sanmıyorum. Öte yandan bu ibaredeki *kağanıñın* sözcüğünün ilgi durumunda olduğu kesindir: *kağanıñ-ın sab-i.* Burada belki de bir başkalaşma örneği ile karşı karşıyayız: *kağanıñın < *kağanıñıñ.*

6. Doerfer aynı yerde Orhon Türkçesi ilgi durumu ekinin *-ən* ile *-g* ekinin birleşmesi sonucu, yani ek yığılması ile, ortaya çıktığını ileri sürüyor ve *bizeñ* 'unser' sözcüğünü *biz-ən-g* biçiminden getiriyor. Bu görüşe katılmak güçtür. İki

nedenle: 1. *-g* eki ünsüz ile biten sözcüklere bağlama ünlüsü ile eklenir (*kaγan-ı-γ,* vb. gibi); 2. bu tür bir ek yığılması (örn. Uyg. *mintädä, sintädä* vb.) için Orhon Türkçesi çok erken bir evredir.

7. Doerfer *-əpan* zarf-fiil ekinin *-ĕp* ekinin, *är-än, oγl-an* gibi *-An* ile yapılmış eski bir çoğul biçimi olabileceğini ileri sürüyor (s. 173). Bence bir zarf-fiil ekine çokluk ekinin getirilmesi, özne çoğul olsa bile, gramere aykırıdır.

8. Orhon yazıtlarındaki kuraldışı bazı örnekleri anarken Doerfer orada *ärgäli* yerine *ärkäli* biçiminin bulunduğunu söylüyor (s. 175). Sözkonusu sözcük benim *ärkli* okuduğum ve *är-* 'olmak' eyleminden *-gli* ekli bir biçim saydığım sözcük olmalıdır. Bu sözcük, anlamına ve kullanışına göre, zarffiil eki *-GAlI* ile türetilmiş olamaz. Çünkü *-GAlI* ekinin iki anlamı vardır: 1. '-mak için', 2. '-den beri'. Yazıtlardaki *ärkli* sözcüğünün anlamları ('olan' ve 'iken') bu anlamlara uymaz.

9. Doerfer, Clauson'ın *äşgäk* (Halaççа *äşgä*) sözcüğünü *äş-* 'rahvan gitmek' eyleminden getiren etimolojisini kabul etmiş görünüyor (s. 165). Bu etimoloji bana Gabain'in aynı sözcüğü *iş, äş* 'arkadaş' sözcüğünden getirmek istemesini (AT 59) anımsatır. Bence *äşgäk* sözcüğü Moğolca *elcigen* ile köktaştır. Halaççа biçim Mo. *elcigen* sözcüğüne kurallı olarak denktir: Türk. *ş* = Mo. *lc,* orta hece ünlüsü ile söz sonundaki *n*'nin düşmesi.

10. Doerfer Eski Türkçe metinlerde az rastlanan *bulır* 'bulur' biçimini şüpheli, dolayısıyla daha yeni ya da ikincil sayıyor (s. 178). Henüz yayımlanmamış bir yazımda Türkçe *bul-* eyleminin Mo. *buli-* 'tutmak, yakalamak, zorla almak' eylemi ile köktaş olduğunu ileri sürdüm. Eğer bu eşitleme doğru ise dar ün1ülü *bul-ır* (< **bulı-r*) biçiminin yuvarlak ünlülü *bulur* biçiminden daha eski olduğunu söyleyebiliriz.

11. *-GUlUK* ekli örnekler arasında Tunyukuk yazıtından *toplaġuluq* 'das Sammeln' sözcüğü de var (s. 223). Bu okuyuşu Tezcan, haklı olarak *topulġuluq* 'delinmesi' biçiminde düzeltmişti: *yuyqa qalın bolsar topulġuluq alp ärmiş* 'ince olan kalınlaşırsa delinmesi zor imiş' (Tezcan 1975-1976: 178). Gerçekten de Eski Türkçede *topla-* eylemi yoktur. Ayrıca *topul-* 'delinmek' eylemi burada anlam bakımından deyişteki koşutluğa daha uygundur: *topulġalı~üzgäli, topulġuluq ~ üzgülük.*

Bunlara Çuv. *-ĕr* < *-ĕGĕz* (çoğul 2. kişi iyelik eki) açıklaması da (s. 223) eklenebilirdi. Ancak bu açıklama bizi yeniden ünlü rotasizm-zetasizm tartışmasına götürecek ve bu tanıtma yazısının oylumunu daha da artıracaktır. Bu nedenle burada yeni bir tartışma açmıyor ve yazıma şu satırlarla son vermek istiyorum: Doerfer'in bu yapıtı birçok tarihsiz Eski Türkçe metnin yazılış tarihini yaklaşık fakat gerçeğe çok yakın olarak saptamada dilbilimsel ölçütlerin nasıl işe yaradı-

ğını göstermesi bakımından çok ilginç ve çok yararlı bir araştırmadır. Ünlü Türkolog bu yapıtında 30 yazımsal ve dilbilimsel ölçütü kullanarak yazılış tarihi kestirilemeyen ya da yanlış tarihlenen birçok Eski Türkçe metnin tarihini gerçeğe en yakın biçimde saptamayı başarmıştır. Bu gerçekten başarılı çalışmasından ötürü kendisini kutlarız.

35

ALTAIC LANGUAGES

The Altaic theory i.e., the theory about the affinity of Turkic, Mongolian, Manchu-Tungus, and Korean, was developed in the second decade of the twentieth century by G. J. Ramstedt, the well-known Finnish mongolist and turcologist. But the term 'Altaic' was first used in the middle of the nineteenth century by A. M. Castrén, the first scholar who applied linguistic criteria to the group of languages he believed to belong to the same family. Castrén included in one group the Finno-Ugric, Samoyed, Turkic, Mongolian, and Manchu-Tungus languages. The languages called 'Altaic' by Castrén are now called the 'Ural-Altaic' consisting of two groups: the Uralic (Finno-Ugric and Samoyed) and the Altaic (Turkic, Mongolian, and Manchu-Tungus, and Korean). The Ural-Altaic theory had many supporters in the nineteenth century; but after the affinity of the Uralic languages had been proven, the Ural-Altaic theory lost many of its supporters. It should be noted that Ramstedt, who had a profound knowledge of the Uralic and Altaic languages, was skeptical about the affinity of these two groups of languages and restricted his research to Altaic comparative studies.

1. Classification

The Altaic language family comprises the Turkic, Mongolian, Manchu-Tungus, and Korean branches. These languages are spoken in a vast area stretching from the Pacific Ocean in the east to the shores of the Baltic Sea in the west, and from the Arctic Ocean in the north to the Persian Gulf in the south. The following list of those extant languages referred to in this article shows the countries in which they are principally spoken and the branches of Altaic to which they belong:

Azeri (Turkic), Iran, Azerbaijan, Iraq, Turkey

Buryat (Mongolian), Asian Russia, China, Mongolian People's Republic

Chuvash (Turkic), European Russia

Dagur (Mongolian), China, Mongolian People's Republic, Asian Russia

Evenki (Manchu-Tungus), Asian Russia, China, Mongolian People's Republic

Goldi (or Nanay), (Manchu-Tungus), Asian Russia, China

Khalaj (Turkic), Iran

Khalkha (Mongolian), Mongolian People's Republic
Kirghiz (Turkic), Kirghizia, China
Korean (Korean), South Korea, North Korea, China, Japan
Lamut or Even (Manchu-Tungus), China
Mongolian (Mongolian), Mongolian People's Republic
Monguor (Mongolian), China
Negidal (Manchu-Tungus), Asian Russia
Oroch (Manchu-Tungus), Asian Russia
Tatar (Turkic), European Russia
Turkish (Turkic), Turkey, Bulgaria, Macedonia, Cyprus, Greece
Turkmen (Turkic) Turkmenistan
Udeghe (Manchu-Tungus), Asian Russia
Yakut (Turkic), Asian Russia

The Turkic language family is the largest among the Altaic languages, the total number of its speakers being about 130 million (see *Turkic Languages*). The Mongolian languages are spoken by about 5 million speakers (see *Mongolia*). The total number of the speakers of the Manchu-Tungus languages is about 100,00 (see *Manchu-Tungus languages*). Korean is spoken by about 70 million people (see *Korean*).

Comparative Altaic studies have shown that Mongolian has more in common with Manchu-Tungus than with any other branch of the family. On the other hand, Turkic has more in common with Mongolian and with Manchu-Tungus than with Korean. Consequently, it can be assumed that Proto-Korean was the first to be separated from the Altaic unity; and when Pre-Turkic emerged as an independent branch, the Mongolian-Manchu-Tungus unity still existed. Finally, when Pre-Turkic split into two dialects, i.e., Proto-Bulgarian and Proto-Turkic, the Mongolian-Manchu-Tungus unity, too, branched off into Proto-Mongolian and Proto-Manchu-Tungus. (Notice that the term 'Bulgarian' as used here does not refer to the Slavic language of the same name.)

2. General Features

The main characteristic features of the Altaic languages are the following:

(a) absence of consonant clusters in initial position;

(b) absence of initial *r* and *l;*

(c) existence of vowel harmony;

(d) absence of articles;

(e) absence of gender;

(f) existence of agglutination instead of inflection;

(g) use of postpositions instead of prepositions;

(h) absence of comparative forms of the verb 'to have';

(i) formation of adjectives with the ablative;

(j) occurrence of modifiers before modified words and of the object before the verb.

3. Phonology

3.1. Consonants

Proto-Altaic possessed the following consonants: *p, b, t, d, k, g*; affricates *č, ǰ*; spirants *s, y;* nasals *m, n, ń, ñ,* liquids l^1, l^2, r^1, r^2. The liquids and the nasal *ñ* did not occur in initial position.

PAlt. initial **p-* has been preserved as such in Goldi (Nanay) of the Tungus branch, and in Korean it survives as *p-* and *ph-*. In Middle Mongolian (twelfth to fourteenth centuries) the ancient **p-* developed into *h-* which later disappeared in all Mongolian languages with the exception of Monguor where it is represented by *f-* and *x-*. The development *p->f-* also occurred in Manchu. PAlt *p-* is represented by *h-* in Evenki (Tungus). The PAlt. *p-* changed into *h-* already in Proto-Turkic, but later it disappeared in all Turkic languages and dialects belonging to the southeastern and southwestern groups. Examples: Turkmen *ōt* 'fire', Yakut *uot* id., Khalaj *hū°t* id. <*hōt* = Mongolian *očin* 'spark', Middle Mongolian *hočin* id. <**pōtin* = Evenki *hōsin* id., Goldi *posin* id., Manchu *foso-* 'to illuminate'; Goldi *pāra* 'sledge', Manchu *fara* id. = Mongolian *aral* 'shafts of a carriage', Middle Mongolian *haral,* id. = Tatar, Kirghiz, etc. *arïš,* id. = Korean *pargo* 'sledge'; Mongolian *argal* 'dry dung of animals', Middle Mongolian *hargal* id., Monguor *xarxar* <*xargal* id. = Manchu *fajan* <*fargan* <*fargal* id. = Middle Turkic *arq* id., Khalaj *harq* id.= Korean *park* id.

PAlt. Initial *d-, ǰ-, n-* and *ń-* developed into *y-* already in Pre-Turk. and converged with the original PAlt. *y-*: Mongolian *doluya-* 'to lick' (<*daluga-*) = Evenki *dala-,* Lamut *dal-* id. = ATurk. *yalya-* id., Chuvash *śula-* id. (<**yālya-*), Turkmen *yāla-* id. <**yālya-*; Manchu *delun* <**dēlün* 'mane', Evenki *dēlin* id. = Mongolian *del* <**dēl* id., Buryat *deleheñ* <**dēlsün* id. = Yakut *siäl* <*yēl* id., Chuvash *śilxe* <*yēl-kä* id.; Evenki *ǰep-/ǰew-* 'to eat', Manchu *ǰe-* id. = Mongolian *ǰeme* 'carrion' = ATurk. *ye-* id., Chuvash *śi-* id., Yakut *siä-* <*yē-* id.; Mongolian *ǰüge-* 'to transport,

carry' = Evenki *ǰugū-* id., Manchu *ǰuve-* id. = ATurk. *yük* 'load', *yüd-* 'to carry'; Evenki *nemesin-* 'to mend, patch up' = Mongolian *name-* 'to add' = ATurk. *yämä* 'also, too'; Manchu *ńārxun* 'young, fresh, green' = Mongolian *nirai* < **n̯arai* 'new born' = Korean *nyerim* 'summer' = ATurk. *yaz* 'spring', Turkmen *yāz* id., Yakut *sās* id., Chuvash *śur* < **yār* id.

PAlt. possessed two kinds of *l* (*l*[1], *l*[2]) and two kinds of *r* (*r*[1], *r*[2]) in medial and final positions. PAlt. **l*[1] and **r*[1] remained unchanged in all branches, apart from the fact that **l*[1] occurs as *l* and *r*; and **r*[1] as *r* and *l* in Manchu-Tungus and Korean.

PAlt. *l*[2] and *r*[2], on the other hand, developed into *š* and *z* respectively in Proto-Turkic, but same sounds converged with PAlt. *l*[1] and *r*[1] in all the other branches of Altaic, including Proto-Bulgarian, the ancestor of present-day Chuvash: Mongolian *dalda* 'hidden' = Manchu *dali-* 'to cover, hide', Evenki *dal-* 'to cover' = ATurk. *yaš-* 'to hide (oneself)'; Mongolian *čilaγun* 'stone' < **tialaγun* < **tāla-gun* = Chuv. *čul* < **tial* < **tāl* id. = ATurk. *tāš* id., Yakut *tās* id., Turkmen *dāš* id. < **tāš* = Ko. *tol* < *tāl* id.; Mongolian *örö* < *öre* 'the inside, aorta' = Evenki *ur* < *ǭr* 'stomach of an animal' = Chuv. *var* < *ǭr* 'center, middle' = ATurk. *öz* 'self, oneself', Turkmen *ǭz* id., Khalaj *ī*[e]*z* < *ǭz* id.; Mongolian *urtu* 'long', Middle Mongolian *hurtu* id., Monguor *fudur* < **furtu* < **purtu* id. = Chuvash *vărăm* < *urun* id. = ATurk. *uzun* id. = Mongolian *qaru-* 'to scrape, plane' = Manchu *qarqa-* id. = Korean *kalk-* < *kark-* id. = Chuvash *xïr-* < **qar-* id. = ATurk. *qaz-* 'to dig, scrape'; Mongolian *ǰiru-* 'to draw (a line, etc.)' = Manchu *niru-* < *ǰiru-* id. = Chuvash *śïr-* 'to write' < *yïr-* < *yar-* = Middle Turkic *yaz-* id., etc.

3.2. Vowels

Proto-Altaic possessed the following vowels: *a, ï, o, u* (back), *ä, e, i, ö, ü* (front). Each of these vowels had a long variety and vowel length was phonemic in Altaic.

A characteristic feature of Proto-Altaic was the existence of vowel harmony according to which in a word either only back vowels or only front vowels may occur.

PAlt. long vowels ar preserved as such or as diphthongs in Turkmen, Yakut and Khalaj in the Turkic branch. PAlt. closed **e*, both sort and long, is preserved as *e* only in Azerbaijani. PAlt. long **ē* has become *ī* in Turkmen, *ia* in Yakut, and *ī*[e] in Khalaj.

The Mongolian vocalism is less conservative than Turkic vocalism. The back vowel *ï* developed into *i* in Mongolian at an early date and converged with its front counterpart. Similarly, PAlt. **e* of the first syllable lost its particular quality

and converged with *ä*. PAlt long vowels became short in Mongolian except Monguor and Dagur where they are preserved rather inconsistently.

The Tungus vocalism is less conservative than Mongolian vocalism. PAlt long vowels are preserved rather consistently in Tungus, especially in Evenki and Lamut. Here however, the following changes occurred: **ō̆ > ū, *ū̆ > ī, *ö > u, *ü > u, i.*

In Korean, it seems that PAlt **o* and **u* have converged in *o,* and PAlt **ï* and **i* have coincided in *i*. Furthermore, PAlt **ö* became *e* and PAlt **ü* changed into *o, u,* and *i.*

4. Morphology

The Altaic languages are agglutinative. This means that the grammatical structure is transparent, i.e., the stem remains unchanged while suffixes are added one after the other. Furthermore, each suffix has only one function. Thus, Turkish *evlerde* 'in the houses' consist of *ev* 'house' +*-ler* plural suffix +*-de* locative suffix; Khalkha *axanarta* 'to the elder brothers' is analyzed as *axa* 'elder brother' +*-nar* plural suffix; +*-ta* dative-locative suffix; Evenki *biraldū* 'to the rivers' consists of *bira* 'river'+*l* plural suffix +*-dū* dative suffix; Korean *čiptilgē* 'in the houses' is composed of *čip* 'house' +*-til* plural suffix +*-gē* locative suffix.

An important feature of the Altaic languages is the sharp distinction between the nominal and verbal stems. In Altaic, nouns do not act as verbs, and verbal stems do not function as nouns. Thus, 'water' is *su* in Turkish, but 'to water' is *sula-,* 'to drink' is *ič-*, but 'a drink' is *ički.* As a result, the suffixes added to nominal stems cannot be added to verbal stems, and vice versa.

In the Altaic languages nouns are inflected for number, person (possession), and case. The plural suffixes generally precede the possessive suffixes, e.g., Turkish *ev-ler-im* 'my houses', Buryat *axa-nar-ni* 'my elder brothers', Negidal *koto-l-bi* 'my knives'. Only in Chuvash the plural suffix –*sem* follows the possessive suffixes, e.g. *ïvăl-ăm-sem* 'my sons', *xĕr-ĕm-sem* 'my daughters'.

The possessive suffixes precede the case endings in Turkic, e.g., Kirghiz *üy-üm-dö* 'in my house', *üy-üm-dön* 'from my house', etc. In Mongolian and Manchu-Tungus, however, they follow the case endings, e.g., Khalkha *ger-te-min* 'in my yurt', *ger-te-tšin* 'in your yurt', *ger-te-n* 'in his/her yurt', Lamut *ǰū-lā-w* 'in my yurt', *ǰū-lā-s* 'in your yurt', *ǰū-lā-n* 'in his yurt', etc.

PAlt possessed the following pronouns: **bi* 'I', *si/ti* 'thou', **i* he/she'. The oblique stems of these pronouns were **min-, *sin-/*tin-* and **in-* respectively. PAlt third person pronoun of the singular is preserved only in Manchu. In Turkic

it survives as the 3rd pers sg possessive suffix, e.g., *ev-i* 'his/her house'. The oblique stem of this pronoun appears before the case endings: *ev-in-de* 'in his/her house'. In Mongolian it is preserved in the genitive form *inu* 'his/her'.

The plural forms of these pronouns are different in the Altaic languages. In Turkic, the oblique stems **bin*-/*min-* and *sin-* were generalized as *bän/sän* and *sän*, and they replaced the original nominative forms. The plural forms of these pronouns, however, were formed from **bi* and **si* with the ancient dual/plural suffix **-r*[2] which later developed into **-r* in Proto-Bulgarian and into **-z* in Proto-Turkic: Chuvash *e-pĕ* 'I', *e-sĕ* 'thou, *e-pir* 'we', *e-sir* 'you' (the element *e-* in the Chuvash pronouns is deictic), AT *biz* 'we', *siz* 'you'.

In Mongolian, the plural forms of *bi* 'I', *či <*ti* 'thou' and *i* 'he/she' are *ba, ta*, and *a,* their oblique stems being *man-, tan-* and *an-,* respectively. The stem *an-* also occurs in Ancient Turkic as the oblique stem of *ol* 'it, he/she' which is originally a demonstrative pronoun, e.g., *an-ï* (acc), *an-ïñ* (gen), *an-ta* (loc-abl), etc.

In Proto-Tungus the plural forms of the pronouns of the 1st and 2nd persons were probably **bü* and **sü* (cf. Evenki *bu* 'we', stem *mun-, su* 'you', stem *sun-*). Manchu has *be* 'we' and *suve* 'you', their stems being *men-* and *suven-,* respectively.

Mongolian and Manchu-Tungus also have the inclusive plural forms of the 1st person pronoun: Mongolian *bida* 'we, including you' (stem *bidan-*), Evenki *miti/mit*, Lamut *mut*, Negidal *bitta/butta*, Oroch *biti*, Udeghe *minti*, Manchu *muse.*

A characteristic feature of the Altaic languages is the existence of postpositions, that is, function words which follow the word or phrase they govern, e.g., ATurk. *tabγač tapa* 'toward China', *böri täg* 'like wolve(s)', *türk bodun/üčün* 'for the sake of the Turkish people', Mongolian *γurban sara/qoina* 'after three months', *minu tula* 'on account of me', Evenki *tar ǰarin* 'for the sake of that', *bira da x γadūn* 'near the river', etc.

An important feature of the Altaic languages is the absence of purely verbal forms except those of the imperative. The verbal stems without any suffix functions as the imperative form of the 2nd person singular, e.g., ATurk. *ešid* 'hear!', *tïñla* 'listen!', Mongolian *yabu* 'go!', *ire* 'come!', Manchu *te* 'sit down!', *gene* 'go!', etc.

Tenses are formed with verbal nouns and participles. Thus, in Turkic the past tense is formed by adding the possessive endings to the petrified verbal noun in **-d* , e.g., Ancient Turkic *kältim* 'I came' < **kälid* 'a having come' + *-m* 1st pers possess sf (lit. 'my having come'), *kältiñ* 'thou came', *kälti* 'he/she came', etc. Most tenses, however, are formed by adding the pronouns enclitically to the participles, e.g., ATurk. *kälir bän/män* 'I come' (lit. I am the one, who comes') >

Turkish *gelirim* ATurk. *kälir sän* 'thou comes') > Turkish *gelirsin*, Mongolian *irebe bi* 'we came' <Buryat *yerebeb,* Mongolian *irebe či* 'thou came' > Buryat *yerebeš,* Goldi *sārei* 'I know' < **sāre bi*, *sāresi* 'thou knowst' < *sāre si*, etc.

5. Syntax

In the Altaic languages modifiers precede modified words e.g., Kirghiz *arïγan at* 'a tired horse', Mongolian *sayin nökör* 'a good friend', Udeghe *saγdi xoto* 'a big town', etc. If the modifier is placed after the modified noun the result is a nominal sentence without copula, e.g., Kirghiz *at arïγan* 'the horse (is) tired', Mongolian *nökör sayin* 'the friend (is) good', Udeghe *xoto saγdi* 'the town (is) big', etc.

The normal word order in a sentence is SOV, e.g. ATurk. *oγuz yaγï/ ordu-γ/ basdï* 'The hostile Oghuz suddenly attacked the campsite', Mongolian *bars/miqa čisu / idemün?* 'A tiger eats flesh and blood, Evenki *Etïrkēn /ǰāw-wa /ōran* 'The old man made the boat', etc.

In the Altaic languages, a dependent clause, which always precedes the main clause, is actually a pseudoclause having only a logical predicate in the form of an inflected verbal noun or a gerund (converb), e.g., ATurk. *äčim qaγan olur-tuq-da* (or *olur-tuq-in-ta*) 'when my uncle, the kaghan, ascended to the throne ...', *üzä kök täñri asra yaγïz yer qïlïn-tuq-ta* 'when the blue sky above and the brown earth below were created ...', Mongolian *bi qotadur ire-kü-degen* 'when I come to town ...', *bi tegünü biči-gsen-i/ungšiba* 'I read what he had written', Lamut *em-če-we-n hārim* 'I know that he came", Negidal *tigde ilten-če-lē-n* 'when it stopped raining ...', etc.; ATurk. *ol yergärü bar-sar* 'if you go toward those places ...', *ötükän yir olur-up arqïš tirkiš ï-sar* 'if you live in the land of Ötüken and send caravans (from there)...', *uluγ oγlum aγrï-p yoq bol-ča* 'when my eldest son became sick and died ...', Mongolian *yabu-basu* 'if he goes ..., when he went ...', *yabu-γad* ''he went and ..., after having gone ...', etc.

It should be noted that in Tungus gerunds take possessive suffixes, e.g., Evenki *si sōt derū-reki-s/bu sindu beledeñēwun* 'if thou art too tired, we will help thee', *bu gūlesēgdulē dagama-raki-wun* 'when we approached the village ...', etc.

6. Vocabulary

The Altaic languages borrowed words from Chinese (Turkic, Mongolian, Manchu-Tungus and Korean), Tibetan (Mongolian), Sanskrit, Tokharian, Sogdian, Parthian, Pahlavi (Turkic), Arabic, Persian (Turkic), Greek, Italian, French, English (Turkic), and Russian (Turkic, Mongolian and Manchu-Tungus). They also borrowed words from one another. There are many loanwords in

Mongolian borrowed from Ancient Turkic. Besides Turkic words, there are also Manchu-Tungus borrowings in Mongolian. On the other hand, Manchu-Tungus has numerous Mongolian and some Turkic (Yakut) loanwords. Beginning from the thirteenth century many Mongolian words found their ways into all branches of Turkic. Finally, there are some Manchu-Tungus (especially Manchu) and Middle Mongolian loanwords in Korean.

The Altaic languages also gave words to many languages. The most ancient Altaic (Turkic) loanwords are found in Samoyed and Hungarian, e.g. Samoyed *šili* <**čili* <*kil²i* > ATurk. *kiš* 'sable', *yur* <*yür²* > ATurk. *yüz* '100', Hungarian *nyár* 'summer' <*ńār²*> Chuvash *śur* 'spring' = Turkmen *yāz* id., Hungarian *ír-* 'to write' <*yïr²-* > Chuvash *śïr-* id. = Turkic *yaz-* id., etc. Russian has hundreds of Turkic loanwords borrowed mainly from Kuman (Polovetsian) and Old Tatar, the language of the Golden Horde. There are numerous Turkish and Mongolian loanwords in Persian borrowed after the Mongol invasion. Ottoman Turkish gave many words to Hungarian, Romanian, Serbo-Croatian, Albanian, Macedonian, Bosnian, Bulgarian and Greek. Some Turkish loanwords found their ways even into German, French and English, e.g. German *Jurte* <*yurt* 'a nomad dwelling, tent', French *kiosque* 'kiosk' <*köšk*, English *kumiss* 'fermented mare's milk' <*qïmïs,* etc.

7. Scripts

The Orkhon-Yenisei inscriptions, the oldest Turkic texts dating from the eighth and ninth centuries, are written in runic script which is probably of Aramaic origin. Some Ancient Turkic texts are written in the Manichean, and Brāhmī scripts. The first goes back to the Palmyran script, one of the varieties of the Middle Aramaic script. The latter originated in India and was used for writing Sanskrit. The largest number of Ancient Turkic texts, however, are written in the so-called Uighur script which developed from the Sogdian cursive script. After their conversion to Islam, the Turks began to use the Arabic script, a practice which lasted until the late 1920s. In Turkey, the Arabic script was replaced by the Latin-based new alphabet in 1928.

At about he same time, the Turkic languages spoken in the former USSR began to be written in the Latin-based new alphabets, a practice which lasted however only until the 1940s. Starting from the 1940s, new alphabets based on Cyrillic were adopted for these languages. The Uighurs and Kazakhs living in the People's Republic of China still use a modified Arabic script.

The Mongolian alphabet still used by all Mongols had been borrowed from the Uighurs in the twelfth century. The Mongolian script is vertical and consists of 21 basic letters. The first document written in Mongolian script is an inscription on a stele dating from 1225. Some Middle Mongolian texts are written in the hPʿags-pa script introduced by the order of Emperor Khubilai in 1269. The hPʿags-pa script which was based on Tibetan disappeared from usage after the fall of the Yüan dynasty (1368).

Buryats who used the Mongolian script and written Mongolian as their literary language, adopted a Latin-based alphabet in 1931. In 1938 this alphabet was replaced by the present alphabet based on Cyrillic. Khalkha, the official language of the Mongolian People's Republic, began to be written in 1944 in a new script based on the Cyrillic alphabet.

The oldest texts in Jurchen, an extinct language belonging to the Manchu group of the Manchu-Tungus languages, are two inscriptions dating from the first half of the fifteenth century. The Jurchen characters on steles are different from the Chinese characters.

Manchu, the literary dialect of those Manchu's who conquered China and established there the Ch'ing dynasty (1644-1911), was written in the Mongolian script to which some additional letters were introduced in 1632.

Evenki received its first script in 1930. It was a Latin-based alphabet. This alphabet was replaced by the Cyrillic alphabet in 1938. Lamut (Even) and Goldi (Nanai) did not have a script prior to 1931. Since 1937 these languages have been written in the Cyrillic alphabet.

The Koreans use two scripts, i.e., the Chinese characters and their own national script. The latter was introduced in 1443. It consists of 40 letters (see *Korean Writing System*).

Reference:

Doerfer, G., 1981: "Materialien zu türk. *h-* (I).", *UAJb. N. F.* 1. 93-141.

––, 1989: "Materialien zu türk. *h-* (II).", *UAJb N. F.* 2. 138-168.

Gombocz, Z., 1912: "Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen." *Keleti Szemle* 13. 1-37.

Kotwicz, W. 1936: *Les pronons dans les langues altaïques,* Mémoires de la commission orientaliste 24, Krakow.

––, 1953: *Studia nad językami altajskimi, wydal Marian Lewicki* (=*Rocznik Orientalistyczny* 16).

Poppe, N., 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1, Vergleichende Lautlehre,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

––, 1965: *Introduction to Altaic Linguistics,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

––, 1975: "Altaic Linguistics: An overview", *Sciences of Language* (Tokyo) 6, 130-186.

Ramstedt, G. J., 1912: "Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen", *Finnisch-Ougrische Forschungen* 18 (3), 1-84.

––, 1916: "Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache", *JSFOu* 32 (2), 1-10.

––, 1952: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II: Formenlehre,* Ed. by Pentti Aalto. *MSFOu* 104, 2.

––, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I: Lautlehre, MSFOu* 104: 1.

Tekin, T., 1969: "Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic", *AOH* XXII (1), 51-80.

––, 1982: "On the structure of Altaic echoic verbs in {-KIrA-}", *AOH* XXXVI, 504-513.

––, 1986: "Zetacism and sigmatism: Main pillars of the Altaic theory", *CAJ* 30 (1-2), 141-160.

36

NOTES ON *OLD TURKIC WORD FORMATION*

Old Turkic word formation was first dealt with by W. Bang in his numerous notes to his publications. Later on A. von Gabain gave a list of Old Turkic derivational suffixes with adequate examples in her *Alttürkische Grammatik* (Leipzig 1941). Thirdly, C. Brockelmann, making a good use of Mahmud Kashgari's dictionary and other Middle Turkic sources, tried to classify the Karakhanid, Khwarezmian and Chagatay Turkic lexical material under nominal and verbal derivative suffixes (*Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens,* Leiden 1954). Fourthly, Martti Räsänen published his *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* (Helsinki 1957) in which he brought together the Turkic etymologies made by previous scholars, adding to them also the Altaic etymologies established by Ramstedt, Kotwicz, Poppe and others. He then published the results of his lifetime studies on Turkic phonology and morphology in the shape of an etymological dictionary (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki 1969). But a more careful and more reliable study of Old Turkic word formation in the shape of a dictionary was carried out by the late Sir Gerard Clauson (*An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972).

Needless to say, all these previous works with the exception of Clauson's dictionary, were not specifically aimed at being a study of Old Turkic word formation. Clauson's etymological dictionary of Old and Early Middle Turkic is indeed an important contribution to the field of Turkic studies. This does not mean that it is free of deficiences, false readings, false interpretations and etymological errors. In spite of all its defects, however, Clauson's dictionary is and will for a long time to come be the main source of those who are interested in Old and Early Middle Turkic studies.

Other important works in the field of Old Turkic lexicology are *DTS,* i.e., *Drevnetjurkskij Slovar'* (Leningrad 1969) compiled by a group of Soviet Turkologists and K. Röhrborn's *UW,* i.e. *Uigurisches Wörterbuch,* appearing in fascicles since 1977. The first is, in spite of its all deficiencies, false readings and false interpretations, still a handy source for Old Turkic lexical material. Röhrborn's work, on the other hand, is an exhaustive and fully documented etymological dictionary of Old Uigur based on published and unpublished texts. However, since only four fascicles of the work have so far been published, it

seems that the completion of the whole dictionary will take quite a long time. Therefore, it may be said that Erdal's *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* has come out at the right time as a reference book to be used safely by the students of Turkology.

The book under review is a voluminous work aimed to be an exhaustive study of Old Turkic word formation. It consists of two volumes. The first volume deals with Old Turkic nouns, both denominal and deverbal. The second volume is assigned to denominal and deverbal verb constructions. It is in fact an enlarged and revised edition of the author's unpublished doctoral dissertation entitled *Voice and Case in Old Turkish* (Hebrew University, Jerusalem 1976).

The author expresses his aim at the beginning of his work as follows: 'The aim of this study is the description of a part of Old Turkic grammar, that part by which speakers of the language created new lexemes and recognised the transparency of lexemes created by others' (p. 3). Erdal's approach to Old Turkic word formation is functional as understood from both the title of his work and its first sentence quoted above. In this work, all nominal and verbal formatives of Old Turkic are classified according to their functions, e.g. 'Diminutives and caritatives; proper name formations' (39-59), 'Intensification' (59-66), 'Similatives' (67-76), 'Class markers' (76-90), 'Collectives' (90-97), 'Color names and their derivates' (97-103), 'Functional and local formatives' (103131), 'Lack and negation' (131-138), etc. etc. Using this approach, Erdal rightfully rejects, for example, Kononov's etymology of *bark* deriving from **barık,* i.e. a noun in {-Ik}. The author states that the word in runic spelling may as well be read *barık,* and it could go back to either **bar-ok* or **bar-ıg,* but never to a form like **bar-ık,* for there is no a suffix {-Ik} in Old Turkic deriving nouns from verbs (p. 22). Similarly, he states that Kononov's *üläšik+* would be a possible *reading* for the runic *Ülsk* +, but not a possible *form.* He then adds that the only possible reading of *Ülsk+* would be *öl-sük+,* for 'we have positive Old Turkic evidence for a suffix *-sXk'* (ibid.).

Another such example showing the author's method and reasoning in analyzing Old Turkic words in his etymology of *ögrän-* 'to get used to, practice, exercise' and *ögrät-* 'to teach a certain behavior, instruct'. As is known, Menges regards the base of these stems as 'a denominal derivative in *-ra-/-rä-'* from *ög* 'reason, mind' (1968: 158-159). Erdal rightfully rejects this etymology saying that there is no formative '+rA-' in Turkic (p. 33) and derives **ögrä-,* i.e. the base of these verbal stems, from *ögür* 'herd' (p. 33). I fully agree with the author on this etymology of his, for it is in complete accordance with the rules of Turkic morphology and those of semantics: (1) {+ A-} is one of the most common suf-

fixes in Old Turkic and (2) the original meanings of *ögrän-* and *ögrät-* must have been 'to be associated, tamed, get used to, be accustomed' and 'to associate, tame, accustom' respectively. In this connection, I would like to point out that Modern Turkish *öğrän-* 'to learn' and *öğrät-* 'to teach' were still in use with their original and etymological meanings in Old Anatolian Turkish, e.g, *İstanbula öğrenen ādem, ele öğrenmiš kuš, kunlacı eylemiš tā ki dölin alup öğrede,* etc. (TS V: 3060-3061). All this makes it clear that the ultimate base of *ögrän-* and *ögrät-* is *ögür* 'herd', and not *ög* 'mind, reason'.

A typical etymology offered by Erdal is OT *irkäk* 'male' <*irk* 'ram' + *Ak* (dim. suffix). As is known, CTurk. *ärkäk* 'male' is generally regarded as a derivative of *är* 'man'. Erdal argues that *irkäk* cannot be derived from *är* 'man', it can, however, be connected with *irk* in MK which means 'a ram approaching his fourth year' (p. 41). The author's evidence for this etymology is the following: 1) To this day, *ärkäk* is 'a two year old ram' in some Anatolian and Azeri dialects, 2) in UigTot 384 *irkäk közi* translates a Tib. expression which corresponds to Ch. 'bull's or ram's eye', 3) in the oldest Old Turkic sources (twice in IrqB and in M I 36, 10-11), *irkäk* denotes a male animal, 4) its derivate *irkäk+län-* is clearly written with *i* in TT VIII P 19 (Brahmi). As for the form *ärkäk* occurring in some Middle Turkic sources, Erdal says that "Contamination with *är* and perhaps with *ärk* 'power' is probably responsible for the form *ärkäk,* common in DLT and QB and found also (with short vowels) in Trkm."

This etymology suggested by Erdal seems to be more plausible and convincing than the commonly accepted *<är+käk.* Here I would like to point out that there is also modern evidence supporting this etymology, i.e. Yak. (dial.) *irgäx* 'male (for animals and birds)' vs. *är* 'husband, man' and Khal. *hirkäk* 'männlich' vs. *här* 'Mann, Ehemann'.

Throughout the work Erdal refutes many wrong but generally accepted etymologies and offers the new ones which are more plausible and convincing like those just mentioned. However, some of the numerous new etymologies suggested by the author in this voluminous work do not seem very convincing to me. Below I will discuss such etymologies. I will also make some additional remarks on some of the etymologies which seem to be plausible and convincing.

1. Erdal does not regard MK *kısrak* as a diminutive in {+Ak} from MK *kısır* 'barren' (p.42). But we have evidence showing that *kısrak* is derived from *kısır.* First of all, it occurs in MK with the meaning 'mare' in the phrase *adgır kısır* 'stallions and mares' occurring in a verse: *adgır kısır kišnädi* (MK I 235). Secondly, in

Yakut we have, apart from *kıtırax/ kıtarax* 'mare' (<**kısırak*), *kıtıt* <**kısıt*) which means 'a young mare'.

2. On *budık* 'branch' Erdal comments as follows: *"budık* 'branch' (spelled with D and not T in Maitr 57 v 2. etc. and with DH in Brahmi TT VIII K) hardly comes from *but* 'thigh, leg'" (p. 43-44).

The spelling of an original /t/ with D is quite common in Uigur texts. Besides we have the spelling *butık* in MK seven times. Clauson's etymology deriving *butık* from *butı-* (EDPT 301) is of course wrong. In my opinion *butık* is a metaphorical diminutive in {+Ik} from *būt,* very much like *topık* 'ankle bone or wrist bone' coming from *top* 'ball' (Clauson's *tōb* and *tobık* must be corrected to read *top* and *topık* respectively). For a reverse metaphorical use cf. *dal* 'arm' in many Anatolian dialects (DS IV 1333). OT *butık* survives in Tuv. *buduk* and Yak. *mutuk* with the same meaning.

3. On *äšgäk* 'donkey', rejecting Gabain's etymology, Erdal says as follows: "*äšgäk* 'donkey' cannot be derived from *eš* 'companion', whose vowel is an /e/; it belongs to the *-gAk* formation, q.v. below" (p. 74). Erdal is right in rejecting the old etymology, but not so, I think, in accepting Doerfer's etymology, i.e. *äšgäk* <*äš-* 'to amble' (p. 393). It should be reminded that OT *äšgäk* has a good Altaic etymology: with the exception of its final *-k,* it perfectly corresponds to Mo. *eljige(n).* In the light of this equation and taking the Khal. form *äšgä* 'donkey' into consideration, we can safely assume that OT *äšgäk* is a diminutive in {+Ak}.

4. Erdal reads MK *sulak* 'spleen' (according to MK, the Kipchak counterpart of Common Turkic *talak*) as *solak* and inclines to interpret it as a derivative of *sol* 'left' (p. 75). In my opinion, MK *sulak* does not have anything to do with *sol,* but it belongs to the Bulgar dialect (cf. Chuv. *sula* 'spleen'). This form is one of the earliest examples of the sporadic alternation *t-* = *s-* seen in Turkic as well as in Altaic.

Erdal's doubts about *talak's* belonging to the {+Ak} formation (p. 75) are out of place. The form *tal* 'spleen' occurring in Heilk II 1, 2 and 85 has of course nothing to do with the other *tal* meaning 'branch' (with short /a/). The *tal* in Heilk II is in fact the base of CTurk. *tālak* (> Trkm. *dālak*) and it survives as such to this day in Yak. *tāl* 'spleen'.

5. *karlıgač/kargılač;* 'swallow' is rightly discussed under nouns in {+gAč} (p. 84). MK says that *karlıgač;* is a metathetical alternative form of *kargılač*; (*EDPT* 657). The exact opposite must be true, because all the forms in historical sources and in modern languages can be traced back to *karlıgač*. In addition to this we have Tel. *karılık* 'die Schwalbe' beside *karılıgaš* in Wb. II 176.

6. *tüzügü* 'all' and its adverbial form *tüzügün* 'all together' mentioned among collective nouns in {+(A)gU} (p. 94) must be read *tözügü* and *tözügü,* for the base *TWYZW* comes from Proto-Turkic **tȫz-* which survives in Yakut together with its older counterpart in /r/, i.e. *tüös-* = *tüör-* 'to uproot, eradicate, exterminate'. Cf. also Yak. *tüöre* 'all, all together' (see Tekin 1989).

7. Orkhon Turkic collective noun *käliñün* 'daughters in-law' may come from an older and original *kälin(ä)gün* with the loss of medial /ä/, as Erdal thinks (p. 97). The final /n/ in *in(i)y(ä)gün* and *k*(*ä*)*l(i)ñün* is probably an archaic part of the suffix, retained here before the possessive suffix (cf. *ekin ara* 'between the two' in KT E 1 instead of the expected **eki ara*). As for *t(a)ygun(u)ñ(u)z* occurring synonymously with *ogl(a)n(ı)ñ(ı)z* in KT SE, it could be read *t*(*a*)*y*(*a*)*gun*(*u*)*ñ*(*u*)*z,* and contrary to what Erdal thinks, this too could be a collective noun derived from *tay* 'foal' but used here metaphorically in the sense of 'son'.

8. Erdal seems to regard MK *targıl* 'an animal with narrow white and black stripes on its back' as an adjective derived from *tar* 'narrow' (p. 99); but there is no a word meaning 'narrow' in MK's definition. MK *targıl* survives in modern languages, e.g., Kirg. *targıl* 'red with black spots (of cows and oxen)', Tat. *targıl* 'blakish red', etc. In my opinion, this word is related to Kirg. *tarlan* 'white with red, yellow or black spots' (cf. also Mo. *tarilan, tarlan* 'spotted, speckled, flecked; varicolored, streaked; a stripe', *t. üker* 'cow with a white stripe along the spine'). In Kirghiz we also find *tazıl* in the phrase *kızıl tazıl* 'various kinds of red objects', a form which could be related, through zetacism, to the base of *tarıl* and *tarlan.*

9. Erdal seems to regard MK *kašga* 'an animal with a white blaze on the forehead' as a derivative of *kaš* 'eyebrow' (p. 99). But there is a good Altaic etymology for *kašga:* The base of *kašga* corresponds to Mo. *qalǰan* 'blaze on the forehead' (of a horse, ox, etc.); bald-headed' (Poppe 1960: 17, 86). Apart from *qalǰan,* there is also a*qalǰa* in Mongolian with the meaning 'frontal band or stripe for decoration; clearing in a forest'. These two words are very close to each other both phonetically and semantically. Turkic *kašga* may then be regarded as an adjective derived from an obsolete **kaš* 'a blaze or white spot on the forehead of an animal' corresponding to Mo. *qalǰa* and *qalǰan.*

10. Erdal accepts Bang's etymologies suggested for *kızıl* 'red' and *yašıl* 'green', i.e. *kızıl* < **kızsıl* and *yašıl* < **yašsıl* (p.100). Considering the fact that the Turkic medial clusters */zs/* and */šs/* have generally been retained, Bang's etymologies can hardly be accepted. Besides, Chuv. *xĕrlĕ* 'red' going back to an older **kırıl* speaks against them. It seems that there was also an old suffix {+(I)l} in

Proto-Turkic functioning as the Old and Middle Turkic {+gIl}, e.g. Turk. *gövel* "a green-headed duck", Chuv. *kăvakal* "a duck" < **kō̆kä+l,* etc.

11. Concerning my view about the connection between *boz* 'gray' and *borsuk, borsmuk* 'badger', Erdal comments as follows: "If it (i.e. *borsmuk*) comes from *boz* 'gray', as suggested by Tekin, 1986: 157, it should belong to this formation" (p. 101).

Let me make my view once more clear: What I have suggested in the article mentioned by Erdal is that in *borsuk* and *borsmuk* we have the older form of CTurk. *boz,* i.e. **bor.* Pre-Turkic **bor* developed into **boz* in Proto-Turkic, but it remained as **bor* in pre-zetacism derivates *borsuk* and *borsmuk* (cf. Hung. *borz* 'badger' <ProtoBulg. **bors* > Chuv. *puräš* id.).

12. Erdal, following Doerfer (*TMEN* 1679), considers {+šIn} in MK *kökšin* 'bluish' and in Modern Turkish *sarışın* 'blonde' to be original and says that "It is rather likelier for *+šIn* to have become *+čIn* after consonants than the other way around" (p. 103). In my opinion, exactly the opposite seems to be likelier. It should be noted that MK *kökšin* 'bluish' occurs in QB always as *kökčin* (six times). Taking the forms derived with the almost identical suffix *+čIl* in modern languages into consideration (e.g. Turk. *akčıl* 'whitish', Kzk. *akšıl* id. *kırčıl* 'grayish', Kzk. *kökšil* 'bluish' < **kökčil,* etc), we can say that the first form with /š/ in MK is in all likelihood secondary, as Clauson thinks (EDPT 710).

13. To support the change **čIn* <*šIn* he believes, Erdal brings the following evidence: 1) MK *kırča-l-* 'to hit the side of something' <OT *kırša-l-* <*kırış+a-,* 2) MK *yapčın-* and *yapčur-* coming from *yapış-,* 3) inscriptional *kik-šür-* > MK *kikčür-,* 4) the adverb *tutčı* from *tut-šı.* In my opinion, MK *kırča-* 'to hit the side of the target' seems to have been formed from **kır* 'side' with the rare suffix {+čA-}, and not from *hırıš* coming from *hır-* 'to scrape, strip, cut off'. The base **kır* has not yet been attested in Old Turkic, but it occurs as the base of MK's *kırlat-* 'to cause to arise banks for a canal', i.e. *kır+la-t-.* The noun *kır* survives as such in some modern languages, e.g. Tat., Kzk., NUig., etc. *kır* 'side'. The formative {+ČA-}. on the other hand, is found, among others, in the structure of Uig., MK *kurša-* to gird; to surround, encircle' < **kur+ča-,* Alt., Kirg. *kurča-* id., Khak. *xurča-* id., Kzk. *korša-* id. < **kurča-* (cf. Tekin 1989: 344).

Orkh. *kikšür-* 'to incite people to mutual enmity', too, seems to be a secondary form of MK's *kikčür-* 'to make two things strike one another', although the first is older than the latter.

As the forms *yapčın-* and *yapčur-* in MK, these too seem to be original and older than the forms with /š/, for, in general, an original final consonant can pre-

serve itself as such in medial position before or after another consonant, whereas in final position it is easily exposed to changes. Besides, the evidence found in Chuvash, i.e. *śıpăs-* 'to stick, adhere' < **yapıč-* = CTurk. *yapıš-, xirĕs-* 'to oppose, stand against' < **karıč-* = CTurk. *karıš-, xires* 'opposed, opposite, against' < **xirśĕ* < **karčı* = CTurk. *karšı, vărś-* 'to fight, make war' < **ūruš-* = CTurk. *ūruš-* and the Chuvash archaic reciprocal/cooperative suffix {-(A)s-} occurring in all the other genuine Chuvash verbs indicate the priority of /č/ to /š/ in Turkic (cf. Tekin 1989: 344-345).

14. MK *kömüldürük* 'the breast strap of a saddle' can hardly be connected with *köñül* (EDPT 722). First, the /ñ/ of *köñül* has changed to /m/ only in Chuvash: *kămăl* 'delight, pleasure, desire' and this must be a recent development; secondly, *köñül* does not have a material meaning. For a possible etymology of *kömüldürük* see my *Tuna Bulgarları ve Tuna Bulgarcası* (Ankara 1987), pp. 37, 38.

15. Among the place nouns {+lAg} (pp.108, 109) the hap.leg. *sinläg* 'cemetery' occurring in the Tariat inscription, south, 5 (Tekin 1982: 54-55) could have safely been included (cf. Old Anatolian Turkish *sinlä* 'semetery' < **sinläg*).

16. For the base of *tozumčı* occurring in the phrase *yol tozumčı* 'highwayman' Erdal posits a hypothetical **to-z-* which he considers to be related to OT *to-d-* 'to be(come) satiated' (p.117). But a hypothetical verb with such a meaning would not agree with the meaning of *yol tozumči.* In my opinion, OT *tozumčı* comes from the verb **toz-* 'to bar, block up' which, I believe, survives in modern languages, e.g. Kirg. *toz-* = *tos-* 'to bar, block up; to receive, encounter', YUig. *toz-* = *tuz-* id., Tuv. *dos-* id., Kar.Cr. *toz-* 'to wait for, expect'. Kar.T. *tyoz-* = *toz-* id., Özb., NUig., Kzk., Kklp. *tos-* id. The phrases Kirg. *col tos-* 'to block the way' and Tuv. *oruk dos-* id. fit perfectly to the meaning of Uig. *yol tozumčı* 'highwayman'. The verb *toz-/tos-/dos-* cannot be related to OT *tod-* for semantic reasons. In my opinion, it is rather related, through zetacism, to Kirg. *toro-* 'to bar, block up the way' and NUig. *tora-* id. (cf. Tekin, 'New Examples of Zetacism' *TDA* 1991, 145-150).

17. Uig., MK *adaš* 'friend, comrade' cannot come from **āt+daš* 'namesake', as thought by Doerfer (*TMEN* 437), for both phonological and semantic reasons. Neither can it be a {+dAš} noun, as Erdal seems to regard it (p. 119), for its /d/ has undergone the sound change *d* > *y,* in some languages, e.g. IM, Kirg. *ayaš* 'friend'. Turk., Az. *adaš* 'namesake', on the other hand, comes from **ātdaš,* an original form which survives in Turkmen.

18. The adjective *yassı* occurring in a sentence taken from ŞU E9 (p. 123) must be a printing mistake for *yası,* a deverbal noun in {-I}.

19. Among the instrument names in {+IXk} Erdal mentions *tütsüklük* 'incence burner' from Suv (p. 129). In my opinion it must be read *tütsüglük,* for the base has lost its final velar in the Oghuz group: Turk. *tütsü,* Az. *tüssü,* Trkm. *tüsse.*

20. Discussing the vowel of the suffix {+sXz} in Old Turkic Erdal mentions *yolsızın* 'without any roads' from Ton 35 and says: *'yolsızın* can definitely not have had rounded vowels in its suffixes'. He also gives an additional example, i.e. *umugsızın* from Suv and TT VII supporting the inscriptional evidence. Erdal's conclusion is as follows: "Seeing that *+sIzIn* appears in the earliest attestation of the sequence and in one of the earliest Old Turkic texts, it seems possible that *+sXz* originally had */ʌ/* instead of /X/" (p. 132). These examples and interpretations are very important, because they support the classical theory about the origin of the composite suffix {+slrA-}, i.e. {+IsIr+A-} (cf. Poppe 1927: 112; T. Tekin 1969: 66).

21. Erdal offers two etymologies for OT *otuñ* 'firewood': *<*ot + duñ* and *<*otu-,* i.e. the base of hap.leg. *otun-* (p. 156). I would prefer the second etymology for the following reasons: 1. A development like **ōtduñ > otun* is phonologically difficult; 2. the OT verb *otun-* survives in Khakas *odın-* 'to make a fire' (for oneself); 3. the suffix {-(X)ñ} which makes nouns denoting objects (see pp. 337, 338) fits better the meaning of *otuñ.*

22. On the etymology of Uig. *bilärzök // bilärsök* 'bracelet', MK *biläzök* id., Erdal has this to say: "The common base of this (i.e. *bilärsök*) and *biläk* 'wrist' may have been **bilä-,* possibly *belä-* 'to wrap'" (p. 158). This seems to be a good etymology, but both *biläk* and *bilärsök* have */i/* in their first syllables whereas *belä-* has /e/, e.g. CC *bele-*, OAT and Anat. dial. *belä-,* Kzk. *böle-,* Khak. *pölä-,* Kirg. *bölä-*, etc. *<belä-.*

23. Clauson maintaines that the Old Turkic form of *tiš* 'tooth' was originally *tīš* (EDPT) 557). Erdal, too, thinks that *tiš* had the shape *tıš* in Old Turkic, but "soon it went over to front vowels" (p. 162). Accordingly, he postulates a Proto-Turkic **tıš+agu* to match Mo. *silegü* 'two year old animal' (p. 163). I do not share this view. In my opinion, Proto-Turkic form of *tiš* was in all likelihood **tīš* (cf. Yak. *tīs*, Tuv. *diš*). Clauson's view has obviously been based on examples like *tıšıg* (acc.) in MK II 311, 346 and *tıšlat-mak* 'to order to bite' in MK II 344. I believe that these examples could be read *tīšıg* and *tišlätmäk* respectively and could be regarded as the earliest disharmonic examples in Central Asian Turkic caused by the neutralization of the vowel /i/ (cf. Nuig. *čiš* 'tooth', pl. *čiš-lar, čišañ* 'hustler, rude', but *čišlimäk <čišlä-, čišlätmäk*; Uzb. *tiš, tišlämåq, tišlätmåq*). As is

known, as a result of the complete loss of the vowel /ı/ later on in Chagatay, not only Turkic words but also the Arabic and Persian loanwords with /i/ took the backvocalic allomorphs of suffixes, e.g. *dīnga'* 'to the religion', *'ilmga* 'to the science', *dilga* 'to the heart', etc.

24. Among the OT deverbal nouns in {-(X)g}, Erdal mentidns Uig. *käñirsig* or *käñirsik* coming from MK *käñirsi-* (p. 175). The hap.leg. in MK occurs in the sentence *äšič käñirsidi* 'something burnt at the bottom', for example, of a cooking pot, so that a smell rose from it' (EDPT) 734). The Uig. example *käñirsiK* occurs in the following context: *k(a)ra tüntünlär čokrayur, kanirsiK yıdlar yıdıyur* (p. 175). It is very curious that Uig *käñirsiK* survives in Yak. *keñerdi*: 'smell of burning', e.g. *keñerdī sıta* id., which goes back to *käñirsig yıdıt.* This Yak. data makes it clear that Uig. *K'Ñ'RSIK* is actually *käñirsig* with /g/. Cf. also Mo. *kengsi-* 'to burn slighty' (<Yak. *keñsiy-//keñsey* id., *keñsik* 'burning, smell of burning' <*käñsi-k*), *kengsigün//kengsigüü* 'smell of frying food'. Khak. *kiñis-* 'to burn' <*käñsi-* and *kiñzïg* 'burnt' <*käñsig,* too, are obvious cognates. In the light of Mo. data we may assume that tha base of MK *käñirsi-* is **käñir,* an enlarged form of **kän.*

25. *turuk* 'emaciated' on p. 175 and *twru-k* id. on p. 249 should be amended to read *toruk* with /o/ and analized as *tor-uk,* and not as *turu-k,* for we have enough evidence to prove that the verb had the shape *tōr-* in Proto-Turkic: Yak. *tuor-* 'to grow thin' <*tōr-, torgon* 'hungry', Alt., Tel. *toro* id., *torolo-* 'to grow thin', etc. On p. 249 Erdal further states that 'The base has the shape *turu-* in Khal. and Suv 116, 22 in the series *kücsirämiš yavrumıš twrumıš umugsuz ınagsız,* but *twr-* in DLT fol. 524. It was lent into Mo. as *tura-* or *turu-*.

I have already commented on the vowel of OT *tor-.* Let me add that PT **tōr-* and Mo. *tura-* 'to be(come) lean, emaciated; to loose weight; to be (come) exhausted, worn out' are good cognates. The disyllabic form in Suv may have been derived from a homophonous nominal base, i.e. **tōr+u-* (cf. YUig. *tor* 'hungry'). As for Khal. *turu-,* it means 'klar sein, geklart sein (vom Wasser)', and not 'to grow thin or emaciated' (cf. Doerfer & Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch,* p. 209).

26. Commenting on Ottoman Turkish *sıvık* 'liquid (adj.), runny', *sıvı* 'a liquid' and Khal. *sıvık* 'watery', Erdal says as follow "The vowel of the first syllables here is probably not the result of unrounding: As the sibilant of Chuvash *šiv* shows, *suv* 'water' must originally have had an unrounded back vowel, subsequently rounded by /v/" (p. 177). Let it be known that Chuv. *šıv* may better be explained as coming from a diphthongized long /u/, i. **sūb* > **s̯uv* > *šıv.* As for Uig. *sıvık* occurring in BT VII A326 at in Turkish, this form must be secondary coming from

an original **suvık* (cf. Yak. *ubagas* 'watery' <**subıkač,* Trkm. *suvuk,* Tuv. *suuk,* Alt., Kirg., etc. *suyuk*).

27. Commenting on the etymology of *adıg* 'sober' Erdal states follows: "It is no doubt connected with *adıl, adın-, adın* and *adır* being closest in meaning to the UW's *adın-* I. **adı-* or **ad-,* the base, is taken to be tr., *adıg* would therefore be its object" (p. 181) I would like to make it clear that two different bases have been mixed up here: MK *adıg* 'sober' is from the same base as *adın-* 'sober up, recover from drunkenness' and the base of both forms is **ād-* (> Turk. *ay-* 'to come to senses', *ayıl-* 'to sober up', Trkm. *āyıl-* id., etc.). OT *adır-* 'to separate' and *adın* 'different', on the other hand, go back to a base with a short /a/, i.e. **adı-* (cf. Turk *ayır-* 'to separate').

28. OT *büdi-* 'to dance' and its derivative *büdig* are read *bödi* and *bödig* (p. 184), probably after Clauson who claims that Mo. *böci-* id. (which, in his view, it is a loanword borrowed from Turk 'fixes the first vowel as *-ö-,* not *-ü-* as usually transcribed' (EDPT 300). Putting aside Clauson's view about Mo. *böci-* for the time being, it may be claimed that the OT form of this verb was not *bödi-,* but *büdi-.* On the other hand, the inner-Turkic evidence given by Clauson himself indicates that the vowel of the first syllable was not /ö/ or /ü/, e.g. CC *beyi-, biyi-,* Kzk., Kirg. *biy* 'dance', *biyle-* 'to dance' (Clauson's Kzk. example *bile-* 'to dance' is a misreading of the Cyrillic spelling). Further examples are Tat. *biye-* 'to dance', *biyü* 'dance', Bash. *beye-* 'to dance', *beyew* 'dance', Kum., Nog. *biyi-* 'to dance', Kum. *biyiv,* Nog. *biyüv* 'dance', etc. It is curious that Yak. *bitiy-* 'to dance by trampling on the floor', too, goes back to a form with /i/. In view of this evidence, it may be concluded that the original form of this very was either **bidi-* or **büdi-.*

29. Erdal seems to be willing to derive OT *kapıg* or *kapag* 'gate, door' and MK *kapga* 'a great gate' from a hypothetical **kapa-* (p. 190). In my opinion, all these words are derivatives of **kap-* 'to shut, close', a verb already obsolete in Old Turkic, but survives in Chuv. as *xup-: alăk xup-* 'to shut the door', *kuś xup-* 'to close one's eyes', *xupa* 'closed' (<**kapuk*) *xupa alăk* 'a closed door', etc. MK's *kapgak* 'a leather cover of a quiver', too, is a deverbal noun in {-gAk} derived from the same **kap-.* Uig. and MK *kapak* 'eyelid', on the other hand, seems to be a diminutive in {+Ak} coming from MK *kāp* 'cover, container'. Cf. Trkm. *gābak* 'eyelid' (<**kāpak*) vs. *gapak* 'lid, cover' (<**kapgak*)*;* cf. also Kirg. *kabak* vs. *kapkak,* Kzk. *kabak* vs. *kakpak,* Nog. *köz kabak* vs. *kapak, kapkaš,* Tat., Bash. *kabak* vs. Tat. *kapkač,* Bash. *kapkas,* Uzb. *qåvåq* vs. *qåpqåq,* NUig. *kapak* vs. *kapkak,* etc. In some Turkic languages including Turkish the first word is replaced by the second, e.g. Turk. *göz kapağı,* 'eyelid', Kum. *köznü kapkačları,* etc.

All these examples and Trkm. *gapık* 'closed (generally of eyes)' testify to the fact that the verb under question is **kap-,* not **kapa-.*

30. Erdal reads the mainly inscriptional *körüg* 'spy' as *küräg* 'fugitive', i.e. as a noun in {-(X)g} from the well-attested *kürä-* 'to run away, desert' (p. 196). This is very reasonable and convincing. It is more probable that the ancient Turks got information about their neighbors and enemies from the fugitives.

31. Erdal, following Clauson, reads *YILsG* in KT E 26 as *yılışık* 'comfortable, prosperous or the like' (p.218). But MK *yılış-* means only 'to become warm altogether' and its figurative use has not so far been attested. In my publications of the inscriptions I have read this word *yılsıg,* and translated it as 'wealthy, prosperous'. I believe that the base of *yılsıg,* a denominal adjective in {+sIg} may be found in Trkm. *yılgır-* 'to smile' (< **yıl +l+ gir*), Kirg. *cılmay-* id., Tat., Bash. *yılmay-* id. (< **yılmad-* <*yıl+ı-m+ad-*), Kirg. *cılmañ* 'joy, happiness' (< **yılmañ*), etc.

32. Discussing *sezik* 'doubt, apprehension, suspicion, questioning' from *sez-,* Erdal comments on the shape of the verb as follows: "The base cannot have been *sez-,* attested from Middle Turkic on, but has to be **sezi-*" (p. 242). I would like to remind my colleage that the Mongolian counterpart of *sez-* has /i/ as its stem-final vowel, i.e. it is *seri-* 'to awaken, revive; to recover consciousness; be become sober; to keep vigil; to learn, find out; to mistrust'. Hence, if OT *sezik* is in fact an {-Ok} noun, Mo. *seri-* may support Erdal's view, i.e. *sezik* <*sezi-k.*

33. MT *ügük* 'heaped up, loaded, full' occurring in the clause *köñli kadgun ügük* in OB 6198 is read *ükük* by Erdal (p. 253). He regards this *ükük* as a form derived from the base of *ük-üš, ük-ül-,* etc. Let me say that Arat's transcription of the word is correct, for the base of *ügük* is obviously *üg-* 'to heap up', e.g. Trkm. *üv-,* Khak. *üg-,* Kzk., Kirg. etc. *üy-,* Tat., Bash. *oy-,* etc. < **üg-.* The passive stem *ükül-* in EDPT and elsewhere, too, must be corrected to read *ügül-.* As for OT *üküš* 'many' and MK *ükil* id., these two forms must have had a different base with /k/. In connection with this, I would like to point out that Clauson's interpretation of Orkh. *ökünüp* in the sentence *antag üdke ökünüp kül tiginig az ärin ıttımız* (KT E 40) as *ükünüp* 'collecting' (EDPT 111) is not convincing. OT *ökünüp* 'regretting' fits in well the whole context: 'Our army horses were lean (and exhausted) and our army had no provisions. (Our men were) in a bad condition... (Furthermore), those who had attacked us were brave men. *Regretting such an* (*unsuitable*) *time,* we sent Prince Kül (forward), providing him with a few men'. Needless to say, Clauson's *az eren,* too, is a misreading for *az ärin* 'with a few men'.

34. The word *yüksä-k* 'eminent, lofty' mentioned among the {-(O)k} nouns (p. 258) should be transcribed as *yügsäk,* for its base in Orkh. *yügärü* 'up, upwards' is obviously **yüg* with /g/, i.e. *<*yüggärü;* cf. also Gag. *üsäk* 'high' *<*yügsäk.*

35. The word *iy(i)nč* mentioned among the deverbal nouns in {-(X)nč} on p. 282 should be amended to read *ıyınč,* for it is written with the back-vocalic sign Y in the Tes inscription: *[y]oll(u)g ıya b(a)s(ı)p* (or, *basa*) *ol(u)rm(ı)š* 'Yollug reportedly reigned, suppressing (his subjects)' (Tes 19). The verb. *ıy-* does not seem to have survived, but its derivatives live on with /ı/ to this day, e.g. Kirg. *ıyın-* 'to make a great physical effort, to force oneself', Tuv. *ıyıt-* 'to press, oppress, suppress', *ıyık* 'crushed, bruised', etc. The examples *iyin-* and *iyinč* in DTS must therefore be corrected to read *ıyın-* and *ıyınč.*

36. Among the {-nčU} nouns Erdal mentions *to-nču* 'a stopped up hole in the earth' (p. 289). He also reads the passive stem of the verb as *to-n-* 'to be blocked, be closed up' (p. 620). In addition to this, he connects this *to-* with the base of *tod-* 'to be satiated', *tok* 'full, satiated', *tol-* 'to be filled' and *toš-* id. Let it be known that the OT verb meaning 'to block up, close' was *tu-* with /u/*,* for all the survived derivatives of this verb have /u/*,* not /o/, e.g. Alt., Tel. *tu-* 'to be blocked up, be barred', Tel. *tulum* 'an impassable place', Khak., etc. *tuyuk* 'closed, shut', Tat., Bash. *ton-* 'to become deaf (of ears); to become dim (of eyes)', Tuv. *dun-* 'to be stopped up, be choked', *dunuk* 'hoarse or choked (of voice)', *dumcuk-, duncuk-* 'to be clogged up', Nog. *tunšık* 'overcast (of weather)'; suffocating, stuffy', NUig. *tuncuk-* 'to be suffocated', *tuyuk* 'closed', etc. In this connection, I would also like to remind that Orkh. *tug.* 'barrier, obstacle' occurring in Ton 26 is in all likelihood a deverbal noun in {-(X)g}.

37. Uig. *tolum* in the fixed phrase *tuš tolum bol-* 'to meet' should be read with /u/*,* not with /o/ (p. 293); for it is in all likelihood related to *tuš-* 'to meet' through sigmatism.

38. MK, etc. *tulum* 'weapons, military equipment', too, should be read with /u/*,* not with /o/ as done in DTS and elsewhere. I agree with Erdal who states that it probably comes from MK *tul* 'to strike (a ball)' (p. 293).

39. Among the {-(U)t} nouns Erdal mentions *ögit* 'grinding wheat' from MK and comments as follows: "The DLT's entry *ögit* 'grinding wheat etc.' has an *i* in the second syllable instead of the base's original vowel *ögü-,* and may be a hypercorrection. All this shows that there was some uncertainty as to this vowel in Qarakhanid Turkic, at any rate" (p. 309).

The causative stem of this verb is with /ö/ in Turkish (*öğüt-*), but it is with /ü/ elsewhere in the Oghuz group: Az. *üyüt-,* Trkm. *üve* 'to grind; to mince', *üvet-* id., Gag. *ūt-* 'to grind'. All these forms go back to **ügi-,* not to **ögi-.* A possible Mo. cognate also supports this reconstruction: *üyire-* (intr.) 'to break into small pieces; to crumble' < **ügi-re-.* Consequently, EDPT's *ögi-* and *ögit* must be corrected to read *ügi-* and *ügit.* On the other hand, the following Kipchak examples compel us to reconstruct a voiceless velar for this group: Kzk., Kklp. *ügi-* 'to mill, grind' (< **üki-*) Kzk. *ügit* id., *ügil-* (pas.), *ügindi* 'wood shavings, sawdust', etc. We even have a monosyllabic *ük-* in Kzk., Kklp. and Kirg. which means 'to thresh; to break into small pieces, crumble'. In this case, the element *-i-* in **ügi-, *üki-* may be explained as the frequentative suffix {-I-} which is also seen in MK's *kazı-* 'to excavate, scrape off'.

40. Erdal maintains that *mañırt* 'shouting' comes from *mañra-, käñirt* 'grumbling' from *käñrä-* and *kükürt* 'thunder' from *kükrä-* (p. 309). Let me say right away that I agree with him on these etymologies. The discrepancies between these nouns and their bases, however, remain unexplained. In my opinion, the nouns under discussion must have been derived when these verbs had the shapes **kükir-, *käñgir-* and **mañgır-* respectively. Later on, when the aorist forms in {-yUr} were replaced by those in {-r} after vocalic stems, as a result of syncopation, the new aorist forms in {-Ar} misanalyzed as *-A-r* by the speakers and the new verbal stems in pseudo-suffix {+rA-} came into existence: *kükir-är* > *kükr-är*> *kükrä-r*, **mañgır-ar* > *mañr-ar* > *mañra-r,* etc. I believe that this explanation would satisfy Erdal who comments about the connection between echoic verbs in {+kIrA-} and {+krA-} as follows: "Proto-Turkic form of the formative was **+klrA-.* A few onomatopoetic verbs ending in *+krA-* will be mentioned below. It will be difficult to connect the two sets convincingly, if it cannot be shown why the stem-final /A/ was dropped here but retained there" (p. 467).

41. Dealing with MK *urt* 'eye of a needle', Erdal mentions Tezcan's etymology connecting this word with *ur-* 'to put, place' (p. 310). In view of Turk. *yurdu* 'eye of a needle' (<*yurd-ı*), Chuv. *śărta* id. (<**yurt+ak*) and Turk. *vur-,* Chuv. *văr-* (<**ūr-*), however, this etymology does not seem to be very likely.

42. Erdal maintains that *ölüt* 'slaughter', *šašut* in *šašutsuz* 'without mixing up', *takšut* 'verse', *čašut* 'delation', *batut* 'secrecy', *kačut* 'a pursuit in battle', etc., come from *ölür-* 'to kill', *sašur-* 'to mix up', *takšur-* 'to compose verses', *čašur-* 'to delate', *batur-* 'to cause to sink' and *kačur-* 'to put to flight', etc. respectively (pp. 310, 311). While this view seems to be plausible semantically, it does not so phonetically. It would indeed be difficult to explain why the sound /r/ disappeared here and retained in *kükürt, mañırt, köñirt* etc. Besides, if *kavšut* 'a place

of coming together' could be either from *kavıš-* or from *kavšur-,* as Erdal states (p. 312), why could all these nouns not come from *öl-, saš-, *takıš-, bat-, kač-,* etc.?

43. On the etymology of *yogurt,* Erdal says as follows: "It is commonly thought that *yogrut* = *yorgut* comes from *yogur-* 'to knead'. This is indeed possible, since **yog-,* the base which this and *yogun* 'thick' have in common, may have signified 'to become dense or thick'" (p. 313). Let it be known that *yogurt* cannot come from *yogur-,* because the latter has an /u/ in its first syllable everywhere (except Turkish and Azeri) and not with /o/. Secondly, and perhaps being more important than this, *yogurt* is not made by 'kneading'. Therefore, it is very probable that *yogurt* is connected with the base of *yogun* 'thick'. In other words, *yogurt* may be an {-Ut} noun derived from **yogur-* 'to make thick', i.e. the hypothetical causative stem of the hypothetical base **yog-* 'to become thick or dense'.

44. Erdal tries to explain Uig., MK *kızgut* 'punishment', MK *ögüt* 'advice', Uig. *bıšgut* 'instruction, teaching', Uig. *bıšgut* appearing in the binary *bıšıg bıšgut* 'matured', etc. as deverbal nouns in {-Ut}, but the existence of /g/ in these forms makes such an explanation difficult, if not impossible. In the end, he summarizes his comments as follows: "The positing of an independent suffix '-gUt' for these lexemes does not seem sufficiently justified" (p. 314).

In my opinion, the evidence we have is sufficient for positing the existence of such a suffix: *ö-güt* and *bıš-gut* are derived from the well-attested bases; *kız-gut* 'torment, torture, punishment' comes from **kız-* 'to be punished' (cf. MK *kızıl-* 'to be punished') the older base of which is found in Uig. *kırkın* 'torment, torture, punishment' occurring with its synonym *kıyın*; *yapgut* 'stuffing or matted masses of hair or wool, for pillows and the like' is connected with MK *yap* 'matted wool' and *yapaku* 'a thick mass of wool or hair on the head' surviving in Turk., Az. *yapağı* 'wool of a sheep sheared in the spring' (probably a collective noun) and may ultimately come from *yap-* 'to cover' as suggested by Clauson and others; Uig. *ürgüt* 'continously' used together with its synonym *ürüg* (**ürü-g*) may come from **ürü-* (<*ür* 'a long time'). As for *bošgut* 'instruction, teaching', it belongs to deverbal nouns in {-Ut}, not to those in {-gUt}, for we have *bošgun-* 'to learn' and *bošgun* 'to teach', but not **boš-.*

45. *ük-mä* 'heap' mentioned among the {-mA} nouns (p. 318) should be read with /g/ and not with /k/, for the base is spelt as *üg* in TT VIII A 27 and the noun in {-Xn} as *ügüm* (D 29), although it is once written as *hyukyum* (K 3). The forms of the verb and its derivatives in modern languages all show an original /g/: Khak. *üg-, ül-* pass., Kzk., Kirg. etc. *üy-,* Alt. *ü-,* Tat., Bash. *öy-,* Trkm. *üvmek* 'heap',

Kirg. *üymök* id., etc. The readings *ük-, ükmäk, ükül-, üküm* and *ükün* in DTS and *EDPT* should therefore be corrected.

46. *uysuz:* This word occurring in the phrase *uysuz kötgisiz tüz süñüki* 'his smooth bones which had no holes or protrusions' in MaitrGeng 5 a 13 has been read *ösüz* by Geng Shimin. Erdal reads this *uysuz* (p. 322). In my opinion, however, it should be read *oysuz* with /o/, for we have Turkic data supporting this reading, e.g. Trkm. *ōy* 'a depressed, low-lying place; hollow, hole, cavity', Tuv. *oy* id., Kzk. *oy* 'lowland, depression', Kirg. *oyduñ* id., Tat., Bash. *uy* 'valley', Bash. *uyhıw* 'depression; depressed, low-lying' (< **oysıg*), etc. Furthermore, the meaning of *oysuz* in the abovementioned phrase must be "without depression(s)".

47. In the section dealing with the -(X)z nouns, Erdal maintains that *kūtuz* 'a mad dog' may, with the loss of /r/, come from **kūtur(u)z, ärgüz* 'melted ice' from **ärgür-(ü)z, munduz* 'feeble-minded, stupid' from **mun-dur-(u)z, yavız,* 'bad' from **yavrı-z*, *sämiz* 'fat' from **sämri-z,* etc. (p. 323).

Let me first remind that *kutur-* in Uig. and MK is in all likelihood a late metathetical form of **kūtrı-,* an older and original form which survives in Trkm. as *gūdura-* 'to be wild with joy; to become rude and naughty; to become unruly and unmanageable'. This hypothetical **kūtrı-,* in its turn, could be an {+I-} derivative from **kūtur* as *semri-* could be one from **semir* (T. Tekin 1969: 62, 63). The reason why **kūtrı-* could not preserve its original form in Uig. and MK may be the fact that it had a long /u/ in its first syllable; with an early shortening of this vowel, metathesis must have taken place in this verb at an early date.

Secondly, if we posit that *yavız* comes from **yavrı-z* and *semiz* from **semri-z,* etc. how could **yavır* and **semir,* i.e. the nominal bases of these verbs, be explained? Erdal is right in regarding the verbs *semri-* and *yavrı-* as being {+I-} formations (p. 480), but he is not so when he states that *'semri-* comes from *semiz* and *yavrı-* comes from *yavız'.* His descriptive statement to the effect that "When bases end in /z/ or /š/, these consonants are replaced by /r/ and /l/ respectively und + *I-* expansion" does not seem to me sound and satisfactory at all. Why should a final /z/ in a word change to /r/ when the suffix {+I-} added to it? Similarly, why should a final /š/ in a word turn into /l/ before the suffix {+I-}? As far as I know, a medial consonant occurring before or after another consonant is hardly exposed to such drastic changes as *z* > *r* and *š* > *l.* Therefore, a zetacistic and sigmatistic explanation is much more plausible for such formations: In cases like *semiz* = *semri-, üküš* = *ükli-,* etc., the older and original final /r/ (i.e. *r²*) and /l/ (i.e. *l²*) became /z/ and /š/ respectively, but they changed to normal /r/ and /l/ in pre-zetacism and pre-sigmatism derivatives like *semri-*

and *ükli-.* In this connection, it should be emphasized that consonants in final position are more exposed to phonetic changes than those occurring in medial clusters.

48. MK's *käz* 'the notch of an arrow' cannot come from the unattested base of *kärt-* 'to notch', as assumed by Erdal (p. 324). The element *-t-* in *kärt-* is in all likelihood the causative suffix {-(X)t-} (cf. Mo. *kerči-* 'to notch' < **ker-ti-, -ti-* being the causative suffix). The base of *kärt-,* then, could only be **kär-* which is also seen in MK's *kärki* 'a carpenter's implement'. Consequently, the base **kär-* cannot be identical with the noun *käz.* The latter may better be explained as a deverbal nouns in {-z} derived from a hypothetical simplex **kä-.*

49. On the structure of OT *učuz* 'easy' Erdal has this to say: *"učuz,* whose first and most dominant meaning is 'easy', may have come from *uč-* 'to fly', taking the latter in an (unattested) metaphorical sense" (p. 324). This etymology seems to be weak phonetically, for the voicing of /č/ in *učuz* in the Oghuz group (cf. Turk., Az. *ucuz,* Trkm. *ucīz,* etc.) shows that the initial /u/ in this word was originally long.

50. Dealing with the structure of *baz* 'pacified' Erdal contents himself with mentioning Tezcan's etymology deriving it from *ba-* 'to bind' (p. 325). Let me point out that I too had derived Orkh. *baz* 'pacified, obedient' from *bā-* 'to bind' in my Orkhon Turkic grammar (p. 115). Later, however, I saw a zetacistic connection between this and IM *barıš-* 'to be reconciled', Hou., Turk., Az. *barıš-* 'to make peace' (T. Tekin 1975: 276). Note that *bā-* 'to bind' has a long /a/ (cf. Khal. *vā-* 'to bind', Trkm. *bāg* 'bond, tie'), but Trkm. *baršık* and *barlıš-* have a short one. Therefore, I still hold the view that Orkh., Uig. *baz,* CC *bazlık, bazılık, bazlux* 'peace, tranquility', Kar. TL *baz* 'peace; peaceable, peaceful', Kar. T *bazlan-* 'to make friends' and *bazlaš-* 'to be reconciled' are zetacistically related to forms with /r/ in the Oghuz group.

51. MK's *ärgüz* 'the melting of snow and ice at the beginning of spring' is hard to explain, although its connection with *ärü-* 'to melt' is obvious. Erdal connects *ärgüz* with transitive *ärgür-,* for the reason that "a direct connection with *ärü-* 'to melt' (intr.) appears morphologically impossible" (p. 325). Since there is no a suffix {-gUz}, he seems to be right in his assumption. For this word he actually thinks of a development *ärgüz* < **ärgür-(ü)z,* i.e. a development of the type *kūtuz* < **kūtur-(u)z,* etc. (p. 323). This assumption seems to me too far-fetched as I have already made it clear. A more possible explanation would be as follows: The causative suffix {-gUr-} could be a compound consisting of {-gU-} and {-r-} as

{-tUr-} actually is. If this is correct, *ärgüz* can then be explained as a noun in {-(X)z} derived from an unattested **ärgü-.*

52. Uig. *kırkın* occurring in the binomial *kıyın kırkın* 'torture, punishment', seems to be regarded as a noun in {-gXn} connected the base of *kırıl-* 'to be killed' (p. 328). In my opinion, *kırkın* is related, through zetacism, to Uig., MK *kızgut* 'torture, punishment', Uig., MK *kızgur-* 'to punish' and MK *kızıl-* 'to be punished". Turkish *kırgın* 'murrain, casualties resulted infectious diseases of cattle', on the other hand, obviously comes from *kır-.*

53. Bang derived *kızıl* 'red' and *yašıl* 'green' from **kızsıl* and **yašsıl* respectively. Erdal rightly says that "Concerning *yašıl* and *kızıl*, the existence of *+sIl* is no more than a hypothesis" (p. 100). In the section dealing with the formations in {-(X)l}, however, he seems to have accepted this hypothesis (p. 331). Bang's hypothesis on the etymologies of these two nouns, however, cannot be accepted for the following reason: The traces of medial consonant clusters /zs/ and /šs/ in these hypothetical forms are not seen anywhere in Turkic including Chuvash and Yakut, e.g. Chuv. *xĕrlĕ* 'red' <**kırıl,* Yak. *kıhıl* id. <**kızıl,* Yak. *sahıl* 'fox' <**yāšıl* (cf. Yak. *āstıy-* 'to become white' <**āzsı-, tāstıy-* 'to become petrified' <**tāšsı-*). Therefore, it would be more reasonable to regard *kızıl* and *yašıl* as denominal formations derived with the suffix {+I} from **kız* (cf. *kız+ar-* 'to become red') and **yāš* 'fresh, green', respectively. See also note 10.

54. Erdal is probably right in deriving OT *kudı* 'downwards' (generally read *kodı*) from *kud-* 'to pour' (p. 341). In the inscriptions it generally governs running waters: *ol sub kudı bardımız* (Ton 27), *Säläñä kudı yorıpan* (BK E 37), etc. and it is spelt with /u/ in Brahmi *qutiqı* [kudıkı] 'situated below'. The word survives in modern languages both with /u/ and /o/, however: Tuv. *kudu,* Uzb. *quyi,* but Yak. *xotu* 'along' (*sūrük xotu* 'along the current'), *xotugu* 'northern', YUig. *kozı* 'low, below; north', Turkish *koyun* in the expression *yüzü koyun* 'face downwards' (<EAT *yüzi koyı*). The change /u/ > /o/ is quite common in the Oghuz group, e.g. *boz-* 'to destroy' <*buz-, sok-* 'to insert' <*suk-,* etc. It is also found in Yakut, e.g. *xotuo* 'vomiting, vomit' <*kus-,* etc.

55. For inscriptional *yalıñus* and MK *yalñus* 'alone, solitary' Erdal suggests a new etymology: *yalıñ+us* 'intelligence' (p. 338). This etymology mainly depends on the fact that the word is spelt with /s/ in its earliest occurrences, i.e. in the Yenisei inscriptions and in MK. But in MK (actually in Karakhanid Turkic) devoicing of final /z/ is a general development, e.g. *-mAs* <*-mAz, käñäs* 'shallow' <**käñäz, öläs* 'fainting' <**öläz,* etc. In languages spoken in the area where the Yenisei inscriptions are found, i.e. in Tuvinian, Khakas and Altay, there is no final

/z/. As a matter of fact, devoicing of final /z/ in polysyllabic words is natural only for Turkic, the opposite change being extremely rare (e.g. Turk. *horoz* 'rooster' <Persian *xorūs*). Another weakness of this etymology is that *us* is not Common Turkic. Finally, it must be added that this etymology is weak also semantically: In conclusion, the old etymology deriving *yalıñuz* from **yalıñ öz* still seems to be more convincing.

56. Erdal is right in rejecting MK's explanation to the effect that *konšı* is an Oghuz metathetical form of *košnı* 'neighbor' (p. 344). The exactly opposite must be true, i.e. *konšı* comes from **konuš-* 'to settle together'. Although the latter has not yet been attested, *konaš-* is found in Uig. *konašı.* This and *konat* in MK shows that the older form of *kon-* was **kona-* (= Mo. *qono-* < **qona-*). This also explains why we have *konak* for 'guest' instead of the expected *konuk* in most of the modern languages today, e.g. Kzk., Kklp., Nog. *konak,* Kirg. *konok,* Tat., Bash. *kunak,* Uzb. *qonåq,* Trkm.dial. *gonak,* Az *gonag,* etc.

57. Erdal, as a careful reader and investigator of DLT, pays utmost attention to the spellings of words in the manuscript, to MK's morphological comments and makes many corrections. A very important correction he makes is the identification of passive participles in {-(X)glXg}, e.g. *tösäglig tösäk* 'bedding that is spread out' (p. 345). Another such correction is *üläglig* occurring in MK's example *bilig, kiši ara ülüglig ol.* Atalay reads this word as *ülüklüğ,* Clauson, Dankoff and Kelly as *ülüglüg.* These are all wrong. First, the word is actually written as 'ULKLK in the manuscript', as Erdal points out (p. 344). Secondly, MK gives this example as a passive participle (*mafūl*) and translates it accordingly: 'Intelligence is divided (*maqsūm*) among people' (Erdal's translation). Such passive participles could actually be recognized easily for what they are by looking at the back-vocalic examples like *kuruglug yā* 'a strung bow', *tutuglug yer* 'a place occupied (by evil spirits)', etc.

58. *iy(i)nčsiz* in the binomial *basınčsız iy(i)nčsiz* taken from Maitr and the one occurring in the expression *iyinčsiz basınčsız bolmak* quoted from Neujahr (p. 349) should be corrected to read as *ıyınčsız* (see note 32).

59. Another important correction made by Erdal (p. 350) is the transcription and interpretation of the expression *ogsuz tägінčsiz* occurring many times in Maitr and *og tägінč* occurring in Suv 610, 4. He shows that *ogsuz tägінčsiz* in Maitr and elsewhere means 'without occasion', and not 'gelişi-güzel, nasipsiz' as translated by Ş. Tekin, for *tägінč* corresponds to Skr. *ksana* 'moment' in the sentence *oglug tägінčlig turur sizlär ... sözlägäi bo šloklarıg* (Sho-Agon 3, p. 206, 10-11). Similarly, *og teginč* in Suv 610, 4 means 'a free moment, an occasion to

do something'. I agree with Erdal in his interpretation of the binomial, but I think what he reads with /o/ is close to, actually identical with, Uig., MK *ugur* 'occasion, time' in meaning and is probably the base of the latter (cf. also Tuv. *ug* in *čañıs ugda* 'once, on one occasion'). I therefore suggest that the word be read *ug,* and not *og.*

60. Erdal derives MK's *saraguč* 'a woman's veil' from **sara-,* "a verb which is attested only in Turkmen: The DLT has *saru-* and *sarla-* instead of it" (p. 358). Let it be known that Trkm. *sara-* 'to wrap' goes back to MK's *saru-.* According to Clauson *saraguč* is 'probably a metathesis of **sarugač*' (EDPT 849). But this kind of metathesis is rather unusual for Karakhanid Turkic. On the other hand, a development **saruguč* > *saraguč* does not seem very likely either. All this shows that a better etymology should be sought for this word.

Commenting on the synonymous *saru-* and *sarla-* in MK, Erdal says as follows: "It appears that Qarakhanid Turkic created three alternate denominal verbs from Persian *sar* 'head'. West Turkish *sar-* 'to wind or wrap-round' (Middle and Modern Turkic) may be a shortening of *sar+u-* or **sar+a-,* with its meaning presumably widened through the influence of *sarmal-/sarmaš-,* Kklp.v. in the *EDPT"* (p. 358, note 410). In view of the Turkic data we possess, however, this etymology does not seem to be sound and satisfactory: Chuv. *sır-* 'to wind, wrap round', Bash. *hır-* id., Tat., Turk. *sar-* id., Khak. Az. *san-* id. <*saru-,* Trkm. *sara-* id. <*saru-,* etc. The monosyllabic stems may come from *saru-* with the loss of the final vowel; *sarla-* in MK may go back to **sarula-,* i.e. a stem formed with the frequentative suffix {-lA-} and **sarma-* in MK *samal-, sarmaš-* and *sarmat-* may be explained as an {+A-} verb derived from **saru-m* as assumed by Clauson (EDPT 853).

61. Referring to my reading BK SE *YULGčA* as *yulugčı* Erdal comments as follows: "A word read as *yulugčı* by T. Tekin in BQ SE and translated as above (i.e. 'merchant') appears in fragmentary context and is dubious" (p. 372). First, I would like to make a correction here: I translated the word *yulugčı* as 'plunderer', not as 'merchant', deriving from *yul-// yulı-* 'to plunder' in my Orkhon Turkic grammar (pp. 111, 279, 407). Later, however, I changed my view and read the same word as *yol*(*a*)*gčı* 'öncü (7)' taking it to be a noun in {-gčI} from *yola-* 'yola čıkmak, yürümek' in my reedition of the two main inscriptions (*Orhon Yazıtları,* Ankara 1988, pp. 52, 11:-111: note 226, 188). This word survives in modern languages, e.g. Trkm. *yōlagčı* 'traveller, passenger', Kirg. *colōču,* Kzk. *jolawšı,* etc. Tuv. *čolāčı* however, means 'driver', closer to the meaning I assume for Orkh. *yolagčı,* i.e. either 'vanguard' or 'guide'. Therefore, I now believe that this reading fits better the fragmentary context in BK SE: *čor(a)kka t(ä)g(i)p yol(a)gčı*

[(ä)r](i)g ... 'çorak (arazi)ye varıp öncü (askerler)i ...'. This all depends of course on the assumption that the final *A* in *YULGčA* is a misreading for I.

62. Erdal thinks that *kü-* 'to guard' which has so far been read as such should be spelt with /ö/, because *kö-* is probably the base of *kör-, köz* etc. (p. 194). For this reason he reads *kügči* in the binomial *kügči küzätči* 'watchmen' as *kögči* (p. 373). But *küzäd-* 'to watch, guard, protect' is spelt with /ü/ in TT VIII and *kūd-* 'to wait; to wait on, tend, attend to (guests, animals, etc.)' lives on in modern languages with /ü/. Erdal obviously does not regard the two verbs as cognates. But the semantic relation between the two is obvious. Cf. also MK *bärklä-* 'to guard, keep secure', Uig., MK *bäklä-* 'to fasten, make fast, secure' > Turk. *bekle-* 'to wait; to watch, guard, protect', *bekči* 'watchman'.

63. Erdal explains *bärgä* 'whip, goad' as a form derived from *bärt-* 'to bruise' 'by simplification of the consonant cluster' (p. 379), but it may also be derived from the base of *bärt-* i.e. from **bär-.* Cf. Mo. *berte-* 'to be injured, hurt', *-te-* being the allomorph of the passive suffix {-dA-}.

64. Mentioning *tuman* first among the nouns in {-mAn}, Erdal comments as follows: "It can't be derived from *to-* 'to block', which has a different vowel" (p. 387). To the contrary of what Erdal says, however, the OT verb meaning 'to block' must have had the shape *tu-* (cf. note 33 above). Doerfer's suggestion to relate *tuman* 'mist, fog' with *tumagu* 'a cold in the head' and *tumlı-* 'to be cold' (*TMEN* 935) is weak semantically. MK *tumlı-* 'to be cold' can best be explained as an {+l-} derivative (not found in Erdal), for we have *tum* in MK meaining 'cold' (EDPT 503), *tumagu* may then be explained as a collective noun in {+ AgU} (not found in Erdal). We may also assume a **tumul,* an {+(X)l} derivative as the base of *tumlı-,* i.e. *tumlı- < *tumul+ı-.* As *for tuman,* it may well be regarded as a deverbal noun in {-mAn} derived from *tu-,* very much like *ürtmen* 'a flat upper surface of a house, roof' (originally 'something which covers').

65. Dealing with the etymology of Uig. *yapırgak, yalpırgak* 'leaf', Erdal says as follows: "A verb *'yalpır-'* is not known to me, but several other verbs of similar shape signifying 'to flutter' are mentioned in the section dealing with the formative +Ar-" (p. 392). It is true that a verb *yaplır-* has not yet been attested in Old and Middle Turkic texts. But the existence of such a verb can be deduced from the data found in modern languages, e.g. Tel. *yalbı-* 'to fan', *yalbra-* 'to flutter', Shor. *čalbra-* id., Kirg. *calbıra-* id., *calbırak* 'leaf', Kzk. *japırak* < **yalpırak*) id., etc. The last two nouns are obviously derivatives in {-k} whereas OT *yalpırgak* is a deverbal noun in {-gAk}. The base of OT *yalpırgak* is probably an inchoative verb

in {-(I)r-}, i.e. **yalpı-r-,* and the surviving *yalbra-, čalbra-, calbıra-* are obviously the older vocalized forms of the unattested **yalpır-.*

66. OT *tamgak* 'palate' is derived by Erdal from *tam-* 'to drip' on Doerfer's suggestion (p. 392). However, this is not very convincing semantically. An Altaic etymology suggested by Tsintsius (*SSTMYa* II 158) seems to be more plausible: Evk. *tam-* 'to inhale', Nan. *tami-* 'to swallow air, spittle, saliva' (cf. also Mo. *tama-* 'to collect or gather together', Ma. *tama-* id.).

67. Erdal is right in correcting my reading *TURDI* as *tur(ut)dı* in Tariat N2 and my interpretation of *turg(a)k* occurring in the same place as 'watching posts' (p. 392). As he clearly shows, OT *turgak* means 'day sentry'.

68. Commenting on QB *karakčı* 'brigand' and DLT's *karakla-* 'to pillage', Erdal says that "they come from -(O)k derivate of *karga-* 'to curse'. This *karga-k* would then denote 'something accursed' "(p. 395, note 463). I think this is a semantically weak etymology. In my opinion, MK, QB *karma* pillage, theft' and MK *karmala-* 'to pillage', Kirg. *karma-* 'to seize, catch, grasp', *karmala-* id. (freq.), etc. seem to be more convincing cognates. If MK *karma* is a verbal noun in {-mA}, *karak* would then be an action noun in {-k} derived from **kara-,* i.e. the archaic disyllabic form of **kar-.*

69. In the same note Erdal says that "*kuč-ak* 'an armful' in the DLT, 'bosom' in later texts, may possibly also come from **kučgak;* in this case this is correct, the DLT hapax *kučam* could be an analogical creation following *kučakı*". The data obtained from modern languages, however, do not support this etymology. A form like **kučgak* or **kučkak* occurs nowhere in Turkic. The word occurs without suffix-initial velar in those languages where this velar is preserved. Consequently, we may assume that *kučak* and MK's hapax *kučam* are old derivatives coming from the disyllabic stem of OT *kuč-,* i.e. **kūča-* (cf. MK *konat-, konal-, konat-, konaši, tutuši,* QB *tutam,* etc.).

70. Erdal derives MK *kırča-* 'to hit the side of the target and pass on' from an unattested **kırıš*, a noun in {-Xš} from *kır-* 'to scrape' (p. 421). The etymology I suggest seems to be more plausible for phonetic and semantic reasons (see Note 11).

71. Erdal derives *kurša-* 'to gird, surround' from a hypothetical **kuruš,* a hypothetical denominal noun in {+Xš} from *kur* 'belt, girdle', like OT *bagıš* 'joints' from *bāg* 'tie, bond' (p. 422). But OT *kurša-* occurs in Altay and Kirghiz as *kurča-* and in Khakas as *xurča-.* These forms go back to an older **kurča-,* not to **kurša-.* Therefore, it is very probable that /š/ in Common Turkic *kurša-* was originally /č/ (see Tekin 1989: 344).

72. Erdal transcribes Orkh. *tirkiš* 'caravan' as *terkiš* and its base as **terkä-* among the {+A-} verbs, deriving it from *ter-ig* (p. 424). But *tirkiš* is spelt with /i/ in the inscriptions. More important than that it survives with /i/ in Trkm. *tirkiš* 'line, row', e.g. *bir tirkiš düye* 'a line of camels'. The base of this word, i.e. *tirkä-,* survives in modern languages: Kzk., Nog. etc. *tirke-* 'to join together, conjoin, tie, bind', Tat. *terkä-* id., etc. Therefore, *tirkäš-* 'to walk in a line (used of camels and warriors)' in DLT fol. 269 must be read so and not *tergeš-* as Clauson did (*EDPT:* 545 b) or *terkäš-* as Erdal reads (p. 424). These words have nothing to do with *ter-* 'to collect, gather together' or *terig* derived from it. In my opinion, Orkh., Trkm. *tirkiš* and MK's *tirkäš-* are zetacistically related to CTurk. *tiz-* 'to arrange things in a row' (see Tekin 1975).

73. Erdal who mentions *tükä-* 'to be completed, fulfilled' among the {+A-} verbs finds Dankoff's etymology deriving it from *türk* 'mature, in the prime of life, young, vigorous' quite plausible (p. 426). This etymology has two important weaknesses, however: 1. OT *tükä-* means 'to come to an end', a meaning quite far from that of *türk;* 2. the loss of /r/ before /k/ which is quite difficult if not impossible. For the loss of /r/ Erdal gives three examples, i.e. *iklä-, bärk* and *kigür-.* In two of the examples given for the loss of /r/ before /k/, i.e. *irklä-* > *iklä-* and *bärk*> *bäk* the sonant /r/ occurs as the first element of a final consonant cluster occurring in one and the same syllable. In *kigür-* <**kir-Kür-,* on the other hand, /r/ and /g/ occur in two different syllables. For this reason, the development **kirgür-* > *kigür-* seems very doubtful to me (cf. *argur-, ärgür-* 'to melt, dissolve', *ärgür-* 'to make something be', *särgür-, tirgür-, turgur-,* etc.). I would like to point out that OT *kigür-* can be analyzed as **kī-gür-, *kī-* being the base of *kīr-* 'to enter'. The element *-r-* in *kīr-,* in its turn, can be explained as the inchoative suffix {-(I)r-}.

74. Erdal tentatively includes Uig. *butarla-* 'to tear to pieces, to destroy' among the {+lA-} verbs (p. 434). Clauson's etymology to the effect that the verb comes from the aorist form of *buta-, butı-* (EDPT 309) is unlikely, as Erdal states. In my opinion, *butarla-* is a frequentative stem in {-lA-} coming from an unattested **butar-;* d. Mo. *butara-* 'to break to pieces, smash; to disperse, scatter' (intr.), *buta* 'in fragments or pieces; into pieces'.

75. Erdal is right in his judgement that the Uig. verb meaning 'to steal' is *ogurla-,* and not *ogrıla-* (p. 442). The latter, however, seems to be the original form of the verb which, with the regular loss of /l/, must have acquired the shape *ogurla-* at an early date. As for *ogrı* 'thief', it can best be explained as an {-I} noun from **ogur-,* an unattested base which seems to have been preserved only in Yak. *uor-* 'to steal' <**ōr-* <**ogur-.*

76. Erdal transcribes the Uig. word meaning 'to sweat' as *terlä-,* apparently on the basis of its spelling in Uigur script (p. 448). But the verb, its base *tär* 'sweat' and *tärit-* 'to sweat' (intr.) are all spelt with /ä/ in MK. The latter is also spelt as *trIt-* in Irk Bitig 50. Cf. also Chuv. *tar* 'sweat' (< **tär*), Trkm. *der* id. etc. The vowel /i/ in Yak. *tirit-* 'to swear' is secondary.

77. About the base vowel of *tıš+la-* (p. 448) see note 23 above.

78. *istä-* 'to seek something or ask for it' is obviously a verb in {+tA-} derived from *iz* 'trace, track, footprints' as Erdal confirms (p. 455). The fact that it is usually written with /s/ both in Uigur and in Karakhanid Turkic is not a strong evidence against this etymology as Erdal seems to believe, let alone the fact that the word is spelt with /z/ in at least one of its occurrences in the Uigur texts (p. 433). See also note 79 below.

79. Erdal thinks that *"üstä-* 'to increase something' is possibly derived from *üzä* 'above' with syncope of the unstressed and open second vowel" (p. 457). This etymology does not seem very likely. First, how do we know that the final vowel of *üzä* is unstressed? Secondly, even it were unstressed, the loss of a medial /a/ in a formation like **üzä+tä-* would not be easy. In my opinion, *üstä-* is a derivative of *üz* 'top, the upper part' (occurs in CC) which is also the base of Uig. *üzdün* = *üztün* = *üstün* and *üzä.* The latter is derived from this *üz* with the archaic dative-locative suffix *+A* (for these etymologies see Tekin 1991: 145-146.

80. Erdal says that *"äsirkä-* comes from *äsiz,* an exclamation of bereavement found already in the Yenisei inscriptions" (p.459). In my opinion, exactly the opposite seems to be true. This etymological explanation should then be changed to read *"äsirkä-* comes from **äsir,* i.e. the older and original form of *äsiz*" (see Tekin 1991: 149).

81. I had read runic *TwKRKK* in KT S8 and *TWKRKK* in BK N 6 as *tokurkak* 'one who regards himself as full' in my Orkhon Turkic grammar (pp. 109, 232, 383). In my reedition of the two Orkhon inscriptions, however, I read this word as *tok* (*ar*)*k*(*u*)*k* 'tok (gözlü) ve aksi', in spite of the fact that runic *RKK* could hardly be read *arkuk* (*Orhon Yazıtları,* pp. 4, 5, etc.). Now, I see that Erdal accepts my first reading and interpretation (p. 462). The reason why I changed my reading from *tokurkak* to *tok* (*a*)*rk(u)k* was that I thought the context requires here an adjective meaning 'contrary, perverse, obstinate, stubborn', for in the immediately following sentence the kaghan analyzes the Turkish people's character as 'contrary, perverse' etc.: *āčs(a)r tos(ı)k öm(ä)z s(ä)n, bir tods(a)r āčs(ı)k öm(ä)z s(ä)n* 'if you are hungry you do not think about you would be satiated (again), (and) once you are satiated you do not think that you would be

hungry (again)' (BK N 6). In MK we find *arkuk* signifying 'obstinate, refractory', a word no doubt related with *arkuru* 'crosswise; transverse, perverse' (> Turkish *aykırı*). But, as I have already said, runic *RKK* can only be read **arkak*. However, it should be pointed out that in the inscriptions there are some examples in which the rounded vowel of the second syllable occurring after an unrounded vowel is not written, e.g. *y(a)r(u)k* 'sun' (Shine-Usu E 1).

82. After dealing with echoic verbs in {+kIr-}, Erdal says as follows: "A few onomatopoeic verbs ending in *krA-* will be mentioned below. It will be difficult to connect the two sets convincingly, if it cannot be shown why the stem-final /A/ was dropped here but retained there" (p. 467). The alternation {+kIr-} = {+krA-} can be explained as follows: The aorist forms of the echoic verbs in {+klr-} is always {-Ar}, -A- being the relic of the older forms of such verbs, e.g. *bākır-, bākır-ar,* i.e. *bākıra-r,* but occasionally with the loss of /ı/, as *bākr-ar* (cf. MK *sıkır-* 'to whistle', *sıkr-ar*). Such being the case, the aorist forms of these verbs were apparently analyzed by the speakers in two different ways, i.e. either as *bākır-ar* or as *bākra-r*. In MK the verb is recorded as *bākır-* and its aorist form as *bākır-ar,* but in Tafs. the verb occurs as *bakra-,* e.g. *tevälärіñ bozlamakı bakramakı* (Borovkov, p. 90). Tafs. *bakra-* survives in New Uigur as *waqıra-* (cf. Tekin 1983: 510).

83. After dealing with {+U-} verbs, Erdal mentions two derived verbs, i.e. *säšü-* 'to weaken' (intr.) and *adru-* 'to be superior to, excel' which, according to him, "look as if they were derived from verbs" (p. 476). The first of these two verbs was derived by Ramstedt from *säš-* 'to loosen, untie, unfasten' with the suffix *-ü-* (II: 157). According to him this *-ü-* is cognate with Mo. *-bu-/-bü-* forming passive stems, a view accepted by Räsänen (1957: 163) and Street (). Erdal rejects this etymology and derives *säšü-* from **säš* which he describes as "an *-Xš* derivate from *säš-"* (p. 476).

The existence of the verb *adru-* 'to be superior to, excel' apart from *adır-* 'to separate' was first recognized by Röhrborn who translates it as 'sich auszeichnen' (*UW* 61). Erdal, after giving additional examples which display the existence of such a verb in Uigur, rightly states that *"adru-* is certainly not a variant of *adır-,* as it differs from it in shape, meaning and government" (p. 477). Röhrborn derives *adru-* from *adır-,* i.e. *adru-* <*adır-u-* with the loss of medial /ı/, but Erdal does not accept the existence of such a suffix: "No deverbal formative *-U-* can yet be postulated, as some might be tempted to do for the sake of Altaic comparison (following Ramstedt): A single verb does not make a formation" (p. 477). But we now have, together with *sašü-,* at least two {-U-} verbs, not one. Another such formation could be El-İdrak *koku-* 'to emit a smell of burning',

Trkm. *koka-* 'to smell bad' <**koku-,* Az. *goxu-* id. coming from MK *kok-* 'to give out a smell of burning, stink', Turk. *kok-* 'to smell, stink'.

84. In the section assigned to the *+l-* verbs Erdal deals, among others, with *sämri-, sekri-, yavrı-, ükli-, yaltrı-* and *yuldrı-* and he makes the following statement: "When bases end in /z/ or /š/, these consonants are replaced by /r/ and /l/ respectively under *+l-* expansion. This descriptive statement could be replaced by an explanatory one only within a theory accounting for Altaic rhotacism and lambdacism as a whole" (p. 480). As I have already said above (note 47), these verbs could only be explained as *+l-* formations coming from Pre-Turkic nouns with final /r/ and /l/ which changed into /z/ and /š/ in Proto-Turkic.

An important discovery made by Erdal is the Uigur word *sekiz* occurring in the phrases *tetik sekiz biliglig ü[zä]* 'because he is sharp-witted and bright' (Maitr 4 r 23) and *y(i)ti sekiz bilgä biligin* ... 'a sharp and quick-witted mind' (153 v 12). This word cannot have anything to do with the numeral *säkiz.* Erdal rightfully thinks that this *sekiz* which seems to be used metaphorically in these phrases is etymologically related to *sekri-* 'to jump, start off (intr.)'. We thus have one more doublet for the type *sämiz* = *sämri-* supporting the theory of zetacism, i.e. *sekiz* = *sekri-.*

85. In the *+l-* verbs section Erdal also mentions *yeltri-* 'to blow' and says as follows: "The direct base of *yeltri-* is not attested, but it must, in some way, come from *yel"* (p. 482). Erdal's conjecture about the ultimate base of this verb is correct, but the same cannot be said of his etymology, for this verb generally appears as *yeltir-* in Uigur and is spelt as *yeldir-* in MK. The variant *yeltri-,* on the other hand, appears only once in Uigur, as noted also by the author himself. Since its aorist form is *yeltir-är* in Uigur and *yeldirär* in MK, it cannot be an *+l-* formation. In my opinion, the original form of the verb is *yeltir-* = *yeldir-,* the unique *yeltri-* in M III being metathetical. This verb may have been derived from *yet* with a suffix {+dir-}. This suffix may correspond to Mo. {+jirA-}, a denominal suffix forming intransitive verbs, e.g. *qatagujira-* 'to become hard' (<*qatagu* 'hard'), *sayijira-* 'to become better, im prove' (*sayin* 'good, well'), etc. This etymology also explains the existence of /ä/ in the aorist form: It is a relic of the original stem-final vowel.

86. Commenting on *bIrkI* [bīrki] 'united' in the inscriptions, Erdal says that this word cannot be a derivative of *birik-* 'to get together, join, to be united' (p. 494). In my opinion, Orkh. *birki* is an adjective in {-I} derived from *bīrik-,* very much like *adrı* 'forked', *karšı* 'opposite, opponent', *konašı~konšı* 'neighbor',

tutaši~tutši 'continuous', *yaraši* 'suitable', etc. This word seems to have survived only in Yak. *bīrgä* 'together', e.g. *bīrgä barıax* 'let's go together'.

87. In the {+(A)r-} verbs section, Erdal derives *kapar-* 'to form into a blister or a vesicle' from *kap* 'container' (p.501). This etymology belongs to Clauson who wrongly spells the noun as *kāb* and the verb as *kabar-* (*EDPT:* 585). In my opinion, Uig., MK *kapar-* (< **kāpar-*) comes from the adjective **kāpa.* The latter is found in MK: *kapa* 'thick, protruding' (III 225), wrongly spelt as *kaba* by Clauson (p.580). It survives in modern languages with the meanings 'thick, dense, bushy, swollen': Turk. etc. *kaba* 'puffed out, bushy, spongy', Trkm. *gāba* 'bushy; big; swollen' < **kāpa,* etc. In this connection, I would like to point out that Turk. **kāpa* and **kāpar-* have cognates in Mongolian: *qabuda-* 'to swell, puff', Kh. *xavda-* id., *qabudur, qabudar* 'swelling, tumor', Kh. *xavdar* id., etc.

88. In the same section, the spelling *kebä+r-* 'to swell, to be inflated (of one's belly)' should be corrected to read *käpär-;* cf. Turk. *gebe* 'pregnant', Az. *gäbä* id., Trkm. *gā̈be* 'swollen, inflated' < **kā̈pä, gā̈ber-* 'to swell' < **kā̈pär-,* etc.

89. At the end of the section assigned to the verbs in {+s(I)rA-}, Erdal comments on the obvious relation of this suffix to {+sXz} as follows: "A possible explanation could be that *+sIrA-* was originally **+sXz+A-.* As so often happens in *+A-* derivation, the final vowel of the base was syncopated, resulting in **+szA-.* The two sibilants were apparently dissimilated and, in later texts, an anaptyctic vowel appeared. A zetacistic explanation is also possible" (p.509).

Erdal's theory which is based on four assumptions (i.e. syncopation, assimilation, dissimilation, vowel epenthesis) seems to me extremely hypothetical, let alone the fact that in Turkic medial consonants cluster /ss/ coming from /s/, /sz/ or /zs/ usually results in /st/, e.g. Az. *isti* 'warm' < **issi,* Kzk. *ıstık* id. < *ıssık,* Yak. *āstıy* 'to become white' < **āzsı-,* etc. Consequently, a zetacistic explanation, i.e. *+sIr*^{2} > *+sIz* and *+sIr*^{2}*+A-* > *+sIrA-,* seems to be the only solution.

90. After a discussion of the so-called 'intensive formatives' *-A-, -I-* and *-U-* Erdal comments as follows: "There is no much ground for the assumptions that there were any suffixes of the form *'-A-'* or that there were any 'intensive' verbs in early Turkic. With the material we have at present, such a hypothesis cannot be supported" (p. 525).

Let it be known beforehand that Erdal rightfully refutes most of the examples brought by Brockelmann, 1954: 199ff. (p. 524,525). Yet, as he accepts, there are "a few real candidates for comparatively early *-I-*", i.e. *kazı-* 'to dig and scrape' in MK beside *kaz-* 'to dig' and *tatı-* 'to be tasty, delightful, pleasant' in MK beside Uig., QB *tat-* 'to taste'. The intransitive *tatı-* could be explained as a

denominal verb in {+I-}, although a noun *tat* 'taste' (< **tāt*) homophonous with *tat-* (< **tāt-*) has not been attested so far (cf., however, Tat., Bash. *tat,* Turk. *tad,* Az. *dad,* Trkm. *dāt* etc.). MK's *kazı,* on the other hand, seems to be a diminutive (or frequentative?) stem.

91. Discussing the structure of *adır-* 'to separate', Erdal states as follows: "It shares its base with *adın* 'different', *adıg* 'sober', *adıl* 'excellent' and *adın-* 'to sober up; to be impressed, surprised, shocked' ..." (p. 535). Let it be said that *adıg* 'sober' and *adın-* 'to sober up' cannot be cognates with *adır-,* for *adın-* must have had a long /a/ originally, whereas *adır-* has a short one (cf. Trkm. *āyıl-* vs. *ayır-*). See note 27.

92. In chapter 6.3 which deals mostly with inchoative verbs in {-(I)r-}, Erdal also mentions the verbs *adır-, ägir-~äñir-, kadır-* and **tägir-* (pp. 535-537). But these verbs are all transitive; therefore they must have been formed with a different formative, perhaps an archaic transitive suffix {-r-}. Uig. *tävir-* 'to turn (tr.)' in the phrases *nom tilgänin tävir-, nomlug tilgän tävir-* 'to turn the wheel of *dharma'* (p. 676) also seems to have been formed with the same suffix.

93. When dealing with *to-š-* 'to become full' in the chapter assigned to 'Verbs of vying and cooperation', Erdal says as follows: "*tok, tol-* and *tod-* are cognates" (p. 570). This seems impossible, however, because of the quantitative difference in their vowels: Both *tok* and *tod-* have short vowels, whereas the vowel of *tol-* is a long one (cf. Trkm. *dōl-,* Yak. *tuol-* vs. Trkm. *dok, doy-* and Yak. *tot, tot-*). OT *toš-,* too, must have had a long /o/ originally, for it is synonymous with and perhaps lambdacistically related to **tōl-.*

94. In the section where verbal stems in {-(X)n-} are dealt with, Erdal writes the verb meaning 'to be blocked, to be closed up' with /o/, i.e. as *ton-* (p. 620). This spelling cannot be correct, for the verb occurs with /u/ everywhere as I have already said above: Tuv. *dun-* 'to be stopped up, be choked', *dunuk* 'deaf', *dugla-* 'to shut, close', Khak. *tun-* 'to become deaf', *tunux* 'deaf', *tuyux* 'shut, closed', *tug* 'pond, puddle', *tulga-* 'to close firmly'; 'to block the way' < **tugla-,* Kzk., Kklp. *tuyık* id., Tat. *ton-* 'to become deaf', etc. OT *tuman* 'mist, fog', can then be derived from the base *tu-* 'to bar, block up, obstruct', contrary to what Erdal thinks (p. 387). See also note 64.

95. *ük-ün-* '(of troops) to collect (intr.)' mentioned among the {-(X)n-} verbs (p. 625) should be corrected to read *ügün-* see 45). As Erdal mentions, in the *EDPT* this verb is quoted twice from the Orkhon inscriptions (p. 111). This, too, should be corrected. The verb which occurs in the Orkhon inscriptions is not *ükün-* 'to bring together, concentrate (troops)', but *ökün-* 'to repent, regret, feel

sorry'. Furthermore, the *EDPTs ük-* 'to heap up, accumulate (something)', too, is a mistake for *üg-.* Clauson's runic example *uyur kadašım üčün ükdim* 'I heaped up (wealth) for my capable (?) kinsmen' (Malov 17, 2), too, should be corrected to read *uyur kadınım üčün öldüm* 'I died for the sake of my capable in-law' (see Vasil'ev 1983, 22, 62). See also note 45.

96. On *yetlin-* listed among the verbs formed with {-IXn-} Erdal comments as follows: "*yet-lin-* 'to disappear' is common, and so is its base *yet-* 'to lose'; an -(X)n- derivate from this base is not attested, however, and *yet-il-* is very rare" (p. 640). It is unknown to me why Erdal writes the base with /e/ and not /i/. Although he says that he would explain it when dealing with *yet-tür-* 'to allow something to get lost' (p. 686), he does not do so (see p. 815). His reason or reasons notwithstanding, it should be reminded that the base occurs with /i/ everywhere with the exception of Yakut where it is with /ü/, i.e. *süt-,* going back to an older **yüt-.* It seems that this verb had two slightly different forms in Proto-Turkic, i.e. **yıt-* and **yüt-.* In connection with this, I would like to draw attention to *yütürüp* 'having lost' occurring in Irq Bitig 24: *täglük kulun irkäk yunt*(*t*)*a ämig tiläyür. kün ortu yütürüp tün ortu kanta nägüdä bulgay ol tir.* 'A blind foal looks for an udder on a stallion. Having lost it at midday, where and how to find it at midnight? it says.' Thomsen and Clauson read the word *yütürük,* taking the final letter to be *Ük.* But the final letter is clearly *Up* in the manuscript, as first pointed out by Erdal (1977: 96). Therefore the word should be read *yütürüp,* although it is the only case in IB where the letter *Up* is used to write the sound group *üp.*

Let it be known before hand that Erdal rightfully refutes most of the examples brought by Brockelmann, 1954: 199ff. (p. 524, 525). Yet, as he accepts, there are "a few real candidates for comparatively early *-I-",* i.e. *kazı-* 'to dig and scrape' in MK beside *kaz-* 'to dig' and *ttı-* 'to be tasty, delightful, pleasant' in MK beside Uig., QB *tat-* 'to taste'. The intransitive *tatı-* could be explained as a denominal verb in {+I-}, although a noun *tat* 'taste' (< **tāt*) homophonous with *tat-* (< **tāt-*) has not been attested so far (cf., however, Tat., Bash. *tat,* Turk. *tad,* Az. *dad,* Trkm. *dāt* etc.). MK's *kazı,* on the other hand, seems to be a diminutive (or frequentative?) stem.

97. Dealing with *tod-* among the medial verbs in -(*X*)*d-,* Erdal says as follows: "*to-d-* 'to be or become satiated'. This, *to-k, to-l-* and *to-š-* are all cognates. Cf. also *to-z-umčı*" (p.643). I have already pointed out that *tol-* and *to-š-* must have had a long /o/ originally, and therefore they cannot be cognates to short-vocalic *to-, tod-* and *tok-* (see 93). For the base of *tozumčı.* See note 16.

98. Among the passive verbs in -(*X*)*l-* a verb *büksül-* 'to burst and split open' is listed (p. 657). This verb is read as *böksil-, böksül-* in the *DTS* (p. 117) and as *bükšül-* in the *EDPT* where it is thought to be connected with *büküš-* (p. 329). Erdal comments on this verb as follows: "I take the *EDPT* to be right about the connection with *bük-,* but the immediate source could have been **bük-üz-*" (ibid.). But all these readings and assumptions are wrong. The word under discussion should be read *bögsül-,* for both this and its base survive in Turkmen: *bövüs-* 'to pierce, split', *bövsül-* 'to be pierced, be split'. Turkmen /v/ in these words can only go back to an original /g/.

99. Commenting on *taral-* 'to be or to get dispersed', i.e. the unusual passive form of *tar-* 'to disperse', Erdal says as follows: "The Uigur variant *taral-* may have arisen out of contamination between *tar-* and *tara-* (i.e. 'to comb') or, alternatively, the second vowel may be due to the influence of the /r/. As we read in *EDPT* 547 a, some modern languages have *tara-* as a secondary form of *tar-.* The present ex. *may* also be the first instance of such an -A- expansion, as comes up in a number of verbs in Middle Turkic. This remains only a possibility as long as there is no certain such ex. of *tara-* itself" (p. 675).

In my opinion, there is nothing unusual in Uig. *taral-.* The vowel /a/ of the second syllable is a relic of the original disyllabic stem of *tar-* which apparently was **tara-* (cf. Mo. *tara-* 'to disperse'). Such cases are not rare in Old and Middle Turkic, e.g. OT *kon-* 'to settle down', but MK *kona-t-,* Uig. *kona-š-ı* 'neighbor(ing), adjacent' (cf. Mo. *qono-* 'to spend the night < **qona-*), MK *irk-* 'to collect, assemble', but *irkä-š-//irk-i-š-* (cf. Mo. *irge-* 'to collect, assemble'), etc.

100. For my view about *yet-il-* from *yet-* 'to get lost' on p. 686. See note 96 above.

101. Erdal deals with *utuz-* 'to give up, lose' among the {-tXz-} verbs instead of those formed with {-Xz-}, because he thinks that "The behavoir of *utuz-* would be quite aberrant among -Xz- verbs and can be explained by assuming that it comes from a simplification of **ut-tuz-*" (p. 708). I must say that this is a rather far-fetched explanation. OT *ut-* means 'to win at gambling; to beat, defeat (someone) at gambling, in battle, etc.', whereas *utuz-* signifies 'to lose, be beaten', i.e. to let someone to win'. The meaning of *utuz-* is thus in complete agreement with the meanings of other verbs in -Xz-, e.g. *tam-* 'to drip', *tamız-* 'to let something to pour out drop by drop', *tüt-* 'to smoke', *tütüz-* 'to let something smoke', *ud-* 'to follow', *uduz-* 'to lead', i.e. 'to let someone lead', etc.

102. *yet-ür-* = *et-ür-* 'to lose' cited among the causative verbs in -(U)-r- (p. 724) should be corrected to read *yit-ür-* and *it-ür-.* To these must also be added

the form *yütür-* occurring in IB 24: *kün ortu yütür-üp* 'Having lost it at midday'... See note 96 above.

103. Among the causative verbs, Erdal also mentions *yogur-* and comments on this verb as follows: *"yogur-* 'to knead'; originally perhaps 'to condense, thicken (tr.)' if it is related to *yogrut* and *yogun*" (p. 725). As far as I know, this verb survives with /u/ in its first syllable everywhere except for Turkish and Azeri. Even in Turkmen it lives on as *yugur-, yogrut* and *yogun,* on the other hand, have an /o/ in their first syllables. Only for this reason, Clauson's etymology connecting *yogrut* with *yugur-* (EDPT: 905b) cannot be accepted. Besides, the two lexemes are not related to each other semantically. *yugur-* means 'to knead' and *yogrut* is not made by 'kneading'. See note 43.

104. *ükšürü* 'repeatedly' discussed among the petrified converbs in the shape of *-Ur-U* (p. 726) should be corrected to read *ügšürü* (see § 95).

105. Discussing *kigür-* among the causative stems in {-gUr-}, 'Erdal comments as follows: *"kigür-* 'to introduce, bring in' served as causative of *kir-* 'to enter'. It is unlikey, however, that it should actually have been derived from *kir-:* no elision of /r/ occurs with a number of *-gUr-* derivates from bases ending in this phoneme, the most relevant instance being *tir-gür-* ... *kir-* (which had a long vowel) and *kigür-* could-, however, come from the same unattested base..." (p. 750).

I agree with Erdal on his assumption of his. OT *kir-* is an inchoative stem in {-(I)r-} derived from the unattested **kī-* which is also the base of *kigür-* < **kīgür-.* A similar etymological relation seems to be found between *olur-* and *olgur-t-.* See note 108 below.

106. When discussing *tir-gür-* 'to bring to life' among the *-gUr* verbs, Erdal also mentions the inscriptional *tirg(ü)rü* and comments as follows: "T²IR²G²R²W in KT E 29 is hardly an ex. for this verb, as the *EDPT* writes; rather of *tirig+gärü"* (p. 753). And in note 482 below, on the same page he further states as follows: "As Meyer, 1965-1966 has shown, rounded vowels are not tacit in Orkhon spelling after unrounded ones. The parallel passage in the BQ inscr. (also in the *EDPT*) is damaged. The exs. in the short list in Tekin, 1968: 36 (headed "Rounded vowels occurring after unrounded ones are not marked only in the following examples:") can all be refuted, excepting two in the Ongin inscr."

First of all, let it be made clear that the spelling rules observed in the Orkhon inscriptions are not without exceptions. For example, the unrounded narrow vowels occurring after rounded vowels are generally written; but there are quite many exceptions to this rule, e.g. *süčig* (KT S 5,5,6), but *süč(i)g* (BQ N

4,4,5)); *tölis* (KT E 33), but *töl(i)s* (BQ E 12, S 13), *udım(a)d(ı)m* (BQ E 22), but *ud(ı)m(a)d(ı)m* (KT E 27), *yor(ı)td(ı)m* (KT S 4), *yor(ı)tm(a)z* (KT S 6), etc. Again, the initial /i/ is, as a rule, always written; but we once have *lgrÜ;* i.e. *(i)lg(ä)rü* in KT E 21 as against the 13 instances of *ilg(ä)rü* in the two Orkhon inscriptions. In Tonyukuk and the other inscriptions, there are even more exceptions to such spelling rules. Yollug Tegin and the scribes of other inscriptions were, after all, human beings living in Mongolia in the first half of the eighth century and it would only be natural for them to have made such spelling mistakes. Therefore, I see no reason to think that the scribe would not have forgotten to write the letter *Ü* after *g* in *trgrÜ.*

As for Erdal's suggestion to read to word *tIrgÜ* as *tiriggärü,* this is of course possible, but not plausible; for *tirig* is not an action noun in Orkhon Turkic. It signifies 'living, alive' and **tiriggärü* could only mean 'toward those who are alive', a meaning which would be out of place in a context like *ölteči bodunug* ... *igittim* 'I fed (or, nourished) the dying people..." There is no doubt that the word under discussion is the vocalic gerund of *tirgür-.* If we cannot read it *tirg*(*ü*)*rü,* we have to read it *tirgrü.*

107. In connection with *tütüz-* listed among the *-Xz-* verbs, Erdal says as follows: "*tüt-üz-* 'to let something smoke; to fumigate something'. The *EDPT* is wrong in taking 'to emit smoke' to be *tütä-*" (p. 758). In the note 491 below, on the same page, he makes the following comment: "*tütär* in KP, the only ex. adduced for this, is better devided *tüt-är* than otherwise. *tütäk* 'spout' spelled TUTAK in DLT fol. 194, may be one of the numerous vowel errors of that source: All other documentation indicates a narrow vowel. *tütäk* could also come from **tüt-gäk;* note that this lexeme has a long vowel in Trkm., whereas the verb has a short one there. There may have been an *+A-* derivate from *tū̄t* as onomatopoeic for the sound emitted from a reed pipe (unrelated to the verb denoting the emittance of smoke). As for the *-(X)t-* causative signifying 'to emit smoke (of fire)' in DLT fol. 415: Attested are *tütätti, tütitür, tütitmäk,* of which the first must be a simple error (for *tütit-*)."

Erdal is right in analyzing KP's *tütär* as *tüt-är,* for otherwise we would have expected **tütäyür.* He is also right in rejecting Clauson's etymology deriving *tütäk* 'spout' from *tütä-* 'to emit smoke' (EDPT: 455). But he is not so when he says that *tütäk* could come from **tüt-gäk.* The reasons are: 1. The suffix-initial /g/ could not have been lost in Karakhanid Turkic, 2. Trkm. *tüydek* has an originally long /ü/, as Erdal notes. His assumption to the effect that *tütäk* may have been derived from a hypothetical **tū̄tä-* formed from an echoic **tū̄t* with the suffix *+A-* is not very convincing either, for echoic verbs are usually formed with

{+kIr-} and {+kI-}, as shown by Erdal himself. In my opinion, **tūtäk* could be a loanword borrowed from some Iranian language.

Erdal is not right either in stating that *tütät-* in MK must be an error for *tütit-,* for in most of the modern languages this verb is disyllabic: Trkm. *tüte-,* Khak. *tüde-,* Kirg. *tütö-,* Kzk., Kklp. Nog. *tüte-,* Tat., Bash. *tötä-,* Uzb. *tutä-,* YUig. *t'uti-,* Khal. *titi-,* etc. All this shows that *tüt-* had a final /ä/ originally and the vowel /ä/ in MK's *tütät-* is a relic of this stem-final vowel.

108. On the structure of Uig. *olgurt-* 'to seat', Erdal comments as follows: "*olgurt-* may have come from **ol(o)r-ur-t-* by /r/ dissimilation: Since *olor-* 'to sit' cannot be shown to be derived I prefer this account to the hypothesis that there was a *-gUr-* verb underlying *olgurt-.*" (p. 780).

First, I must say that a development like *olgurt-* < **ol(o)r-ur-t-* is not very likely in Old Turkic. Secondly, I must make it clear that I don't agree with Erdal on his opinion to the effect that *olur-* 'to sit' cannot be shown to be derived. This verb seems to have been derived with the inchoative suffix {-(X)r)-} from a base like **ol-* or **olu-,* very much like the verb *kir-* coming from **kī-* (see above). The data found in some modern languages may support this etymology. First of all, there is an *olut* 'seat, place to sit; sitting' surviving, as far as I know, only in Tuvinian and Kirghiz. (Radloff has Kkirg. *olut* 'chair, armchair, table; plateau, terrace' and two morevariant belonging to the Sagai dialect, i.e. *olıt* and *olat* both meaning 'a place where one can sit'). This word could well be a noun in {-(U)t} derived from the obsolete base of **ol-or-,* i.e. **ol-* or **olu-.* Secondly, we have *olox* in Yakut which means 'sitting; life; home, residence'. This, too, may have been derived from the same root with the suffix {-(U)k} or {-(O)k}, i.e. *olox* < **olak,* very much like **kūčak* 'the bosom, lap' derived from Proto-Turkic **kūča-* 'to embrace sexually'. Uig. *olgurt-* 'to seat' could, then, be a formation like *ar-gur-t, toš-gur-t,* etc. On the other hand, /t/ in Uig. *oltr-up* (M 11, 13), may have been an epenthetic consonant introduced when the second vowel of *olur-* was dropped in cases like **olr-up,* as Erdal rightly assumes (p. 780, note 515). The form *oltrup* could then have given rise to the forms *oltur-, oldur-* in Middle Turkic. As for the causative *olxut-* 'to seat' in MK; it, in all likelihood, goes back to an older **olgut-,* as Kashgari remarks, and this, in its turn, may have resulted from *olgurt-,* with the loss of /r/ before /t/.

Finally, there is also a curious *olıt-* 'to sit' recorded by Radloff as a lexeme belonging to the Soyon dialect, but not found in modern dictionaries. If it is not a back formation extracted from *oltır-, olıt-,* it could be explained as a medial verb in -(X)d- like *si-d-, to-d-,* etc.

109. In discussing Uig. and Karakhanid *müntür-* 'to help someone to mount', Erdal also mentions the inscriptional *b(i)nt(ü)rä* and comments on it as follows: "Several scholars (including the *EDPT*) read *bintürä* in Toñy. 25 and assign the form to the verb discussed here. This is quite unlikely as the second vowel is not written out and cannot therefore be rounded, and the converb vowel of this formation is not /A/. Read perhaps *ävin terä* instead" (p. 801-802).

Erdal does not give the meaning of his *ävin terä.* It could only signify, however, something like 'tidying their tents up'. But such a phrase would not fit the context better than *b(i)nt(ü)rä: (a)t üzä b(i)nt(ü)rä k(a)r(ı)g sökd(ü)m* 'ordering (the soldiers) to mount (their) horses, I broke through the snow'. It would only be logical to think that Tonyukuk, in order to break the snow, ordered his soldiers to mount their horses. In short, it must be admitted that the scribe has made two spelling mistakes in writing *bintüre:* 1. He forgot to write *I* after *b,* 2. he also omitted the letter *Ü* after *t.* Such spelling mistakes occur frequently in the Tonyukuk inscription.

As for the quality of the converb vowel of *bintür-,* Erdal is right in stating that the converb vowel of *-tUr-* verbs is not /A/. But aren't there exceptions to the rules regarding the converb vowels on Old Turkic texts? For example, the converb vowel of the -(X)t verbs is generally /I/ in Old Turkic and the vocalic converb of *el(i)t-* 'to carry' is expectedly *elt-i* in Irk Bitig (7, 11), KP, etc., but it is *elt-ü* in TT V, TT X and Hsüan Tsang. *terä* in Erdal's alternative reading *ävin terä* must be the vocalic converb of *ter-* 'to collect, bring together, assemble'; but we find *tir-ü,* not *terä,* in the Shine-Usu inscription dating from 759-760: *tok(u)z og(u)z bod(u)n(u)m(ı)n tirü kubr(a)tı alt(ı)m* (N 5). The form *terä,* on the other hand, is a late form attested only in TT X and Insadi Sutra. All this shows that there are exceptions to the rules concerning the converb vowels in Old Turkic.

110. *yetlin-tür-* 'to make something vanish' on p. 824 should be corrected to read *yitlin-tür-,* for the vowel of the base is undoubtedly /i/ (see 96, 102).

Here come to an end my remarks on Marcel Erdal's *Old Turkic Word Formation.* Although I think I have almost covered all the views which did not seem acceptable to me, I am sure that there still are some points on which I have not made any remarks or comments. Before concluding this paper, I must once more say that Erdal's work is a great contribution to Old Turkic studies. I enjoyed reading this work and no doubt benefited from it. Needless to say, *Old Turkic Word Formation* will certainly remain as a main and reliable reference book for the students of Turkic for a long time to come.

SOME REMARKS ON THE TUNYUKUK INSCRIPTION

Qur(ı)ya G(ä)rm(ä)n (e)lintä Dörp(ä)r atl(ı)g ul(u)g bilgä b(a)qšı y(e)tm(i)š (a)rtuqi b(e)š y(a)š(a)yur (ä)rm(i)š. Qutl(u)g bolzun! Ük(ü)š bitig bitiyü t(ä)rs t(a)trü yör(ü)gl(ä)r(i)g čıng(a)r(ı)p könt(ü)r(ü)p tir(i)g (ä)s(ä)n ol(u)rzun...

The most important event in the field of Turkic studies in recent years is no doubt the rediscovery of Khaladj by Gerhard Doerfer, the eminent German Turkologist, as an independent language with many archaic features. I say "rediscovery of Khaladj", because until Doerfer Khaladj was generally regarded as a dialect of Azerbaijani. With his numerous publications, Doerfer has shown and proved beyond any doubt that Khaladj is a key-language in which the Pre-Turkic primary long vowels, the ancient phoneme /d/ and the initial /h-/ have been preserved as such and the phoneme /ń/ developed into /n/.

From the very beginning of his career Doerfer has shown a keen interest in the Old Turkic inscriptions. He has corrected a good many misreadings in the runic texts and offered better interpretations for some obscure words and phrases. I thought it would be suitable for me to participate in the Festschrift dedicated to him with a paper dealing with some misread or misinterpreted words and passages in the Tunyukuk inscription. *Yañluq yazuq bar ärsär čıngarıp köntürzün!*

1. /QNIn/ *q*(*a)nin* 'their khan' (acc.) (T 2, etc.).

This word occurs twice with this spelling in the second line: *[türk] bod(u)n q(a)nin bulm(a)y(i)n..., q(a)nin qod(u)p...* It also occurs as such in the line 28: *q(a)nin öl(ü)rt(ü)m(ü)z.* Other examples are *quzin* (T 7), *bod(u)nin* (T 42, 43), *q(a)g(a)nin* (T 41), *y(a)bgusin, š(a)din* (T 41) (*a)lpin* (T 49), *q(a)zg(a)ntoqin* (T 55). In the following examples, however, the accusative suffix is written with the back-vocalic sign for /n/: *s*(*a)bın* [sābın] (T 22), *t(a)š(ı)n,* 'its exterior' (T 13) and *usın* [ūsın] (T 19).

As is known, the accusative suffix [-n] occurring after the 3rd person possessive suffix in back-vocalic words is generally written with the front-vocalic sign for /n/ also in KT and BQ: *(a)dg(ı)rin* (BQ N 11), (*a)qin* [āqin] (KT SW), *[*(*a)ltuni]n* (BQ N 11), *(a)rm(a)qčısin* [ārmaqčısin] (KT E 6), *atin* [ātin] (KT E 7,

7; BQ E 7), *b(a)rı(ı)min* (KT N 1, BQ E 24), *b*(*a)rqin* (KT NE, etc.), *oglin* (KT E 7, etc.), *q(a)g(a)nin* (BQ E 7, etc.), *qulq(a)qin* (BQ S 12), *s(a)bin* [sābin] (KT S 9, BQ N 7), *s(a)čin* (BQ S 12), *t(a)šin* 'its exterior' (BQ N 14), *udl(ı)qin* (KT E 36), *y(a)bgu[si]n* (BQ E 28), *y(a)g(ı)zin* (KT N 5, 8), *y(a)ñı(l)ltoqin* (BQ E 167), *y(a)rl(ı)q(a)doqin* (KT S 9), *y(a)z(ı)ntoqin* [yāzıntoqin] (BQ E 167, *yılqısin* (BQ E 24), *yoñ(a)šurtoqin* (KT E 6, BQ E 7), *yut(u)zin* (BQ E 38), *[yu]t(u)zin* (BQ S 4), *yu[t(u)z] in* (BQ E 24), *yurčin* (KT E 32), etc.

The editors of the runic inscriptions did not pay much attention to this fact and transcribed the group of letters /-In/ as *-ın* in back-vocalic words. In my opinion, the use of the front-vocalic sign /n/ to write the accusative suffix [-n] occurring after the 3rd person possessive suffix is phonetically significant; that is, it indicates that the possessive suffix of the 3rd person is [-(s)i] in T, KT and BQ. In other words, it can definitely be stated that this suffix did not observe, in general, the rules of the vowel harmony in Orkhon Turkic, i.e. in the language of the T, KT and BQ inscriptions.

These inharmonic forms can be explained easily and satisfactorily. As is known, the pronoun of the 3rd person singular is lacking in Old Turkic (it occurs only as the possessive suffix of the 3rd person). Looking at *bini/mini* and *sini,* we may reconstruct its accusative form as **ini.* We may then assume that, when used enclitically, the accusative form **ini* lost its final unstressed short vowel and soon acquired the shape *-in: *qan ini* > *qanin, *qagan ini* > *qaganin, *qazgantoq ini* > *qazgantoqin,* etc.

It should be reminded that the situation is the same with nouns having the possessive suffix of the 1st person: **sāb mini* > *s(a)b(ı)m(i)n* (KT S 2), **atı mini* > *(a)tım(i)n* (Suji 8), **čıt mini* > *č(ı)t(ı)m(i)n* (Shine-Usu S 2), **ogıl mini* > *ogl(ı)m(i)n* (Suji 6), **qīz mini* > *qız(ı)m(i)n* (Suji 7), **qurugsaq mini* > *qurugs(a)q(ı)min* (IB 12), **tapladoq mini* > **t(a)pladoq(u)min* (IB 4), etc. On the other hand, the accusative forms of the stems having the 2nd person possessive suffix are generally harmonic. As a disharmonic example we have *q(a)n(ı)ñ(i)n* in T 3; for the harmonic examples of this type see below.

In T, KT and BQ there are very few cases in which the accusative suffix of the possessive stems is written with the back-vocalic sign /N/.

This means that in these examples the rules of vowel harmony are observed: *(a)ltunın, (a)gıšın, b(a)r(ı)mın* (KT SW), *(a)nt(a)g(ı)ñ(ı)n* (KT S 8, BQ N 6), *ogl(ı)ñ(ı)n* (BQ E 20), *s(a)b(ı)m(ı)n* [sābımın] (KT S 1, BQ N 1, KT S 11, 12, BQ N 14), *tuts(ı)q(ı)ñ(ı)n* (KT S 10, BQ N 8), *y(a)bl(a)q(ı)ñ(ı)n* (BQ E 20), etc. As is known, in the Shine-Usu inscription (759/760), the accusative suffix of

such words are generally written with the back-vocalic sign /N/: *bod(u)n(u)m(ı)n* (N 5), *k(a)tunın* (N 10), *b(a)rqın, yılqısın* (E 2), *yılqısın, b(a)r(ı)mın, kızın kod(u)zın* (E 3), *y(a)bl(a)qın* (E 5, twice), etc. The same spellings are found in the Tariat inscription (753) left by the same Uigur ruler: *(a)t(ı)ım(ı)n* (E 4); (*a)tın yolın* (N 5) *sub(u)m(ı)n* (W 4), etc. These spellings indicate that the accusative suffix [-(I)n] generally observed the rules of vowel harmony in the Uigur dialect of Mongolia.

2. /YGL/ (a)yg(ı)l and /YGMsI/ *(a)y(ı)gm(a)si* (T 5)

The previous editors except Giraud read these two words as *y(a)g(ı)l* and *y(a)gm(ı)š* and interpreted the clauses *yagıl tidi, yagmıšı ban ärtim* as 'Join me! he said' and 'It was I who joined him', respectively. Thinking that the verb must be *yag-* here, I transcribed the first word as *yag(g)ıl* in my grammar (1968: 249).

It was Giraud who first read the group of letters /YGL/ and /YGmsI/ as *(a)yg(ı)l* and *(a)y(ı)gm(a)sı.* He translated the clauses *(a)yg(ı)l tidi* and *(a)y(ı)gm(a)sı b(ä)n (a)rt(i)m, b(i)lga toñuquq* (1961: 59) as follows: 'Conseille-moi, dit-il. Le conseilleur, c'était moi, le Sage Tonyoqouq' (1961: 59 and 70-71). Fifteen years later and independently from Giraud, Tezcan offered the same readings and interpretations (*TDAYB* 1975-1976: 174-175).

When dealing with these words almost thirty years ago, what I had in my mind was Mo. *daga-* meaning 'to follow, accompany; to submit oneself, obey' (Lessing: 216). The corresponding Turkic word could be **yag-,* but such a verb has not yet been attested. Therefore, I now agree with Giraud and Tezcan in their readings and interpretations.

3. /IRQDA: bIlsr/ *ır(a)qda bils(ä)r* (T 5-6).

The last word on line 5 is /ARQDA/ in Radloff's runic text; he read this *arkada* (1899: 4). Orkun read the word *ark(a)da,* but he translated it as 'uzaktan' (ETY I: 100, 101). Malov, too, followed Radloff's runic text, and translated *arkada* as 'szadi, vdali' (1951: 61, 65). Thomsen translated this word as 'aus weiter Entfernung'. Giraud's has /ARQDA/, i.e. *arq(a)da,* (1961: 23, 53). In Sprengling, too, the word is spelt ARQDA. Only in Aalto's runic text the word is spelt /IRQDA/, i.e *ır(a)qda.* He translated this as 'im voraus' (1958: 30, 31).

I thought and still think that for contextual reasons /ARQDA/ cannot be correct here. The first letter is in all likelihood a misreading for /I/.

The first word on 1. 6 is /bIlsr/ in Radloff, Orkun, Malov and Giraud, /bÜlsr/ in Sprengling, and /bÜñsr/ in Aalto (1958: 30, 31). I transcribed the word as

böñs(ä)r and took this verb to be identical with NUig. *möñ-* 'to kick' (1968: 249) and translated the clause as 'if lean bulls and fat bulls kick one another at a distance...' (283). Clauson read the word *bölser* and translated it as 'if one (tries to) distinguish between (a lean ox and a fat ox in a distance) (EDPT: 332). But the verb *böl-* does not have such a meaning. I now think that the second letter /Ü/ in Sprengling and Aalto is a misreading for /I/. I therefore read and translate the whole passage as follows: *toruq būq(a)lı s(ä)m(i)z būq(a)lı ır(a)qda bils(ä)r s(ä)m(i)z būqa toruq buqa t(e)y(i)n bilm(ä)z (ä)rm(i)š* 'if one has to know (or, distinguish between) a lean bull and a fat bull from a distance, he could not know which one is a fat bull and which one is a lean bull'.

4. /UčuQ/ *očoq* and /□ g/ *aš*<*t*> (*ä)g* (T 8).

The first word is generally read *učuq* but interpreted differently by the editors: 'Raubvögel(?)' (Thomsen 1924: 163) 'kuş' (Orkun 1: 102)', Sehnen' (Aalto 1958: 32), 'envolé' (Giraud 1961: 60, 78), etc. I myself had interpreted it, with doubts, as 'summit, peak (?)' in my Orkhon Turkic grammar (Tekin 1968: 284, 389). Now, after an interval of about twenty five years I will offer an entirely different interpretation of this word and the following clause. My interpretation is based on the assumption that what we must have here stylistically are two parallel clauses exactly like the clauses *qañım qagan süsi böri täg ärmiš, yagısi qoñy täg ärmiš* (KT D 12 = BQ E ll). Now, in the first clause in T we have the postposition *täg,* but in the second we do not have it; we have only the letter /g/ after the sign /□/ (= *aš*)*: biz* □*g rtmz.* This leads us to assume that the scriber simply forgot here to engrave the sign /t/ after the syllabic sign /□/, i.e. *aš.* It should be reminded that there are quite a many scribal errors and omissions in this inscription. For example the first sentence on the line 17 which reads as *tü[rk q(a)g(a)n(ı)g] türk bod(u)n(u)g öt(ü)k(ä)n y(e)rkä b(ä)n öz(ü)m bilgä tunyuquq* does not have a predicate. It is obvious that the scriber simply forgot here to engrave the predicate *k(ä)lürt(ü)m.* He also wrote *bgÜ* (line 34), *bntrA* (line 25) and *čI* (line 13) instead of *BÜgÜ, bIntÜrA* and *IčI* (i.e. *ičі*). As for the phonetic value of the sign /□/ there can be no doubt that it is *aš* (see Tekin 1968: 22, note 1). Thus the second sentence could be repaired as *biz aš*<*t*>*(ä)g (ä)rt(i)m(i)z* 'we were like food (in a cooking pot)'. This interpretation leads us to read the group of letters /UčuQ/ in the first sentence as *očoq* [õčoq] "hearth': *y(a)g(ı)m(ı)z t(ä)grä očoq t(ä)g (ä)rti* 'our enemies were like a hearth around (us)'.

5. /kÜrg/, /k͟üÜrg/ *kür(ä)g* (T 8, 9, 29, 33).

All previous editors read this word *kör*(*ü)g* and interpreted it as 'scout, spy'. It was James Hamilton who first read the word correctly, i.e. *küräg* 'deserter, fugitive' (1986: 20, 7). The word also occurs in the Uig. texts: *Basmıltın küräg ymä kälti* 'From the Basmıls a deserter also came', *küräg kiši kälip...* 'One personne en fuite arrivée...'. Erdal, rightfully regarded *kür(ä)g* as a subject noun of *kür+ä-* 'to desert, make oneself independent' (Erdal 1991: 196, 422).

6. /brdnyn/, /Üñdnyn/, /yIRDN͟TYN/ (T 11).

These groups of letters were read as *bäridänyän, öñdänyän* and *yırdandayan* by Radloff (1899: 7). He thought that these phrases were formed with the word *yan* 'Seite' (1899: 40). Orkun and Malov followed Radloff. Gabain, on the other hand, regarded the second element as the postposition *iyin* (1950:

234, 296). Giraud followed Gabain and read these phrases *berdiniyin, öñdiniyin* and *yırdıntayın,* regarding the second element *-iyin/-yın* as the postposition *iyin* (1961: 54). Arat, too, read these phrases as *birdineyin, öñdineyin* and *yırdınayın* (!) (1963: 177-195). Aalto, on the other hand, read these phrases *b(i)rd(i)n y(ä)n, öñd(ü)n y(ä)n and yırd(ı)nt(a) y(a)n,* respectively (1958: 32-33). I, too, read these phrases in the same way, regarding the second element as the noun *yan* 'side' used postpositionally (1968: 250, 168). Tezcan, supporting Gabain's view, maintained that these phrases were formed with the well-known postposition *eyin* (*TDAYB* 1975-1976: 178-179).

The view of Gabain, however, is not very convincing for the following reasons:

a) The postposition *iyin/eyin* occurring in the Uigur texts governs the nominative or the dative cases of nouns: *üd iyin* 'gemäß der Zeit', *köñül iyin* 'nach Wunsch', *ayıg öglilärkä iyin bol-* 'Übelgesinnten folgen', etc. In the two examples occurring in the Tunyukuk inscription, however, the first noun is in the ablative case: *q(a)nt(a) y(a)n* 'from the side of the khan' (T 33), *yırd(ı)nt(a) y(a)n* 'from the northern side' (T 11).

b) The postposition *iyin/ eyin* occurring in the Uigur texts means 'following, because of, according to, in accordance with', and not 'from' or 'from the side of'.

On the other hand, for my (actually Radloff's and Ramstedt's) view speak the following facts:

a) In similar phrases occurring in the Uigur texts the second element is either *sıñar* or *yıñaq,* i.e. a noun meaning 'side, direction': *kün batsıqdın sıñar* 'from the west' (M III 9, 4), *bırgarudın sıñar* 'from the south' (M III 10), *alqudın*

sıñar 'from every direction' (TT VII 29, 9), *qoptın sıñar* 'in every direction, from every direction' (TT III 60), *kün ortuda sıñar* 'from the south' (TT VI 291), *öñtün yınaq* 'eastwards', *tagtın yıñaq* 'northwards', *küntün yıñaq* 'southwards' (TT IV 8), *kidin yıñaq* 'westwards' (TT V A 99), etc.

b) Phrases similar to *qanta yan* and *yırdınta yan* are found in the modern languages, e.g. Az. *mändän täräf gäldi* 'he came towards', etc.

In the language of the Orkhon inscriptions there are many examples of palatalization. Therefore, an early palatalization of a word like *yan* used as a postpositional noun, is not impossible. If we have *yänä* 'again' beside *yana* in the early Uigur texts, why could we not have *yän* beside *yan* in Orkhon Turkic?

7. /TUpLGLI/ *top(u)lgalı,* /TUpLGULu͡q/ *top(u)lguluq* (T 13).

These groups of letters had generally been read *topl(a)g(a)lı* and *topl(a)guluq* by the early investigators including the author of these lines. It was Semih Tezcan (*TDAYB* 1975-1976: 175-178) who first read these words correctly as *top(u)lg(a)lı* and *top(u)lguluq.* The verb *topla-* does not occur in Old Turkic. Besides, as he pointed out, the parallelism requires that we must have here a verb close to *üz-* 'to cut' in meaning, and that verb is *topul-* 'to pierce' (*tupul-* in EDPT: 440 should be corrected): IB 50 *topulgınča* 'until it is pierced', MK *topul-* 'to pierce', *toplun-* 'to be pierced', Küerik *toptık* 'a hole' <**topluq, toptın-* 'to be pierced' <*toplun-,* etc. To these Yak. *tobul-* 'prorubit', probivat' may also be added.

8. /QURDN̰T̰A/ *qur(ı)dınta* 'from the west' (T 14).

Clauson suggested that this word should perhaps be read *Qordanta* 'from Khotan' (EDPT: 645). But the ancient city of Khotan, which is located in the south-western part of the Sinkiang province of China, is about 1900 kms. away from Ötükän. In its early years, the borders of the young East Turkic state could not have reached as far as Khotan.

9. /YUGRU/ *yog(u)ru* 'crossing over' (T 15).

In my grammar I interpreted this word as a gerund of *yogur-* 'to knead' (better *yugur-*) and translated the passage *Kök Öñ(ü)g yog(u)ru* as 'having waded Kök Öng' into English (1968: 285), thinking that the verb is used here metaphorically. Today I think that what we have here is a gerund of the verb *yogur-* 'to cross over, pass (a big lake, river, etc.)', as Gabain read and interpreted years ago: *kök öñ(ü)g yog(u)ru* 'den Kök Öng über querend' (1950: 140). This verb is well attested in the Uigur texts: *yogurunčsuz ulug öng körtüküg yogurup* (TT VI:

62, footnote 2), *vayram yeel körünsär [tal]oy ügüzüg käčmäk ırak ärmäz, [lu]u yanglıg kemidä olursar ulug köllärig yogurmak alp ärmäz* (Tugusheva 1991: 104, 390), etc. (The form *yokur-* in EDPT (p. 906) should be corrected.)

10. /UsIN BUN̰TTU/ *usın bunt(u)tu* (T 19).

This group of letters has generally been regarded as a personal name: 'Ussın Bundatu (?)' (Radloff), 'Usın Bundatu (?)' (Thomsen, Orkun, Malov). Aalto regarded it as a place name and translated the passage *usın bund(a)tu yurtda y(a)tu q(a)lur (ä)rti* as follows: 'In dem Usın Bundatu Wohnsitz wohnend verblieb er (? es)' (1958: 36). In my Orkhon Turkic grammar, I read the word as *bunt*(*a)tu* and translated the sentence as 'Having not been able to sleep enough, he (i.e. the kagan) was stuck at the camp' (1968: 285). The reason for this was that I had regarded *bunt*(*a)tu* as a gerund of the verb *buntat-* 'to make less, lessen'. I was thinking that *buntat-* could be a form developed from an earlier **buñtat-* (cf. Mo. *mungda-* 'to become insufficient') (1968: 110).

Today I think that what we have here is *buntut-,* i.e. the causative of **bunut-* which is itself a causative of the verb *bun-* 'to go astray, lose one's way; to be mentally disturbed; to go mad', i.e. a synonym of the verb *āz-.* The verb *bun-* occurs as *mun-* in Karakhanid Turkic: *yawlaq sämirsä munar häm azar* 'Haşarı at semirirse, kudurur ve azar' (KB 3600).

The causative form *bunut-* or *munut-* is not attested; but we have *munduz* 'overflowing; flowing madly' derived from it: *munduz aqın* 'a stream in flood' (MK I 458). Furthermore we have the binom *muntru muntuz* occurring in the phrase *muntru muntuz yäklär* 'provocative satans' (ETŞ: 28, footnote 6-16). Bang rightfully derived *muntuz* from *mun-ut-* and *muntru* from *muntur-.* What we have in *bunt(u)tu,* however, is not *bunut-* but *buntut-,* i.e. a double causative in *-t-.* Such double causative stems are extremely rare. As a second example, I can think of only *yaratıt-* 'to have something made' in Shine-Usu E 8.

Consequently, the clause *usın bunt(u)tu yurtda y(a)tu q(a)lur (ä)rti* can be translated as 'Having not been able to sleep enough (lit. 'causing his sleep to go away'), (the kagan) was stuck at the camp'.

11. /QČnñ/ *q(a)č(an) n(ä)ñ* (T 20, 29), //QčNñ/ *q(a)č(an) (nä)ñ* (T 21).

I read this *q(a)č(an) n(ä)ñ* and translated the phrase *qačan nääñ ärsär* into English as 'sooner or later' (1968: 286). Tezcan suggested that the first two words should be read *q(a)č n(ä)ñ,* because the latter is found in the Uigur texts whereas *qačan ñääñ* occurs nowhere (*TDAYB* 1975-1976: 179-180). The Uigur

phrase *qač näñ* he quotes from Zieme, however, means 'niemals', i.e. 'never, at no time'. What we need here, on the other hand, is a phrase having an exactly opposite meaning, i.e. 'sooner or later, any time'. Besides, the Old Turkic word for 'when' is *qačan,* and the phrase is spelt /QČNñ/, i.e. with the back-vocalic /N/, in T 21. I think this spelling clearly shows that the phrase under discussion is *qačan näñ.* Besides, if *qač näñ* is possible, why should *qačan näñ* be impossible?

12. /čÜlgIzrI/ *čölgi (A)z (ä)ri* (T 23).

This passage was first read as such and interpreted as 'einen Mann von den Steppen-Az' by Radloff (1899: 12-13). This reading and interpretation has been accepted by Orkun (ETY I: 108) Malov (1951: 62) and Tekin (1968: 251). Giraud offered a quite different reading: *čöl(li)g ız (ä)ri* 'un homme qui connaissait les pistes du desert' (1961:55, 61). The runic passage could of course be read as such. But the word for 'guide' used in T is *yerči* (it occurs twice in T) and a phrase like *ız äri* occurs nowhere in Turkic.

13. /TLTtdm/ *(a)tl(a)t t(e)d(i)m* (T 25).

The first word is spelt as /TLTN/ in the first publications. Radloff read this *atlat, however* (1899: 12). Orkun followed Radloff, but he translated *(a)tl(a)t* as 'atlattırdım' (ETY 1: 108-109). In the runic text produced by Aalto the first word is spelt /TLTN/. He read this *(a)tl(a)t(u)n* and translated the clause as follows: 'Es zu Pferde steigen lassend, sagte ich' (1960: 39). Such a reading is impossible, however. Taking the spelling /TLTN/ to be correct, I read the first word as *t(a)l (a)t(ı)n* and translated it as 'Enter the water on horseback!' in my grammar (1968: 251). Later, however, I came to the conclusion that the copy produced by Sprengling is the most reliable one and there the group of letters under discussion is /TLTtdm/. This can safely be read *(a)tl(a)t t(e)d(i)m* 'I said: Have (the men) mounted on the horses!'.

14. /UGR QLTDm/ *ug(u)r q(a)l(ı)td(ı)m* (T 25).

Radloff: *Oguz aklatdım* (1899: 13), Thomsen: 'ließ ich es sich sammeln' (1924: 166), Grønbech: *ograqlatdım* (cited from Aalto 1958: 58), Aalto: *og(u)r q(a)l(ı)td(ı)m* 'ließ ich eine passende Gelegenheit erwarten' (1958: 38-39), Giraud: *Oguz kalattım* (1961: 55), Tekin: *ogurqalatdım* (1968: 251), Clauson: *uğraklatdım* 'I chose a favourable moment' (EDPT: 94). None of these readings is convincing, however. In my opinion, the 'only reading which fits the context is *ug(u)r q(a)l(ı)td(ı)m* 'I gained time': *(a)k t(ä)rm(ä)l k(ä)č(ä) ug(u)r q(a)l(ı)td(ı)m* 'Crossing over Ak Termel, I gained time'. As is known, one of the

basic meanings of *ugur* is 'time', and *q(a)l(ı)t-* is a causative in *-t-* of the verb *qāl-* 'to remain, be left'.

15. /YUGRčA IDp/ *yug(u)rča ıd(ı)p* (T 26).

Thomsen read these two words as *'joγurča* (?ou *joγurčï*?) *tägürüp* (?)' and translated it together with the preceding *öñr(ä)ki (ä)r* as follows: 'sobald die vordersten Leute (den Schnee) niedergetreten hatten...' (1916: 82-83). But the second word is /IDp/, i.e. *ıd(ı)p* in Radloff (1899: 14). Gabain translated *yogurča* as 'sobald als' (1950: 116). Giraud regarded *yogurča* as a gerund from *yogur-* 'passer outre, depasser' (1961: 97). I, on the other hand, regarded *yog(u)rča* as an example of haplology, i.e. a shortened form coming from an older and original **yogur-ur-ča* (1968: 74). Today I am of the same opinion. But the word should be read *yugurča,* because the verb is with /u/ everywhere except in Turkish and Azeri. Therefore I read and translate the clause under discussion as follows: *öñr(ä)ki (ä)r yug(u)rča ıd(ı)p...* 'sending the vanguard (forward) as if kneading the snow...'

16. /IBR ⋈/ *ı b(a)r b̲aš* 'the wooded peak' (T 26).

In my opinion, it was Malov who first read and interpreted this phrase correctly: *ı b(a)r baš* 'vershina s rastenijami' (1951: 62, 67). The sign which occurs 'only once in T, is also found in some of the Yenisei inscriptions: *är (a)t(ı)m y(a)š(ı)q b̲aš b(ä)n* 'I am the one whose manly name is Yaşık Baş' (Uyug-Arkhan 5), *(ä)r (a)t(ı)m (a)q b̲aš (a)tıı̈q* 'My manly name is Ak Baş Atık' (Tuva I, front 2), etc. There seems to be no doubt that the sign under discussion represents *baš,* as Bang assumed years ago.

The main clause *ı b(a)r baš (a)šd(ı)m(ı)z* 'we climbed over the wooded peak' makes a better sense with the preceding clause *öñr(ä)ki (ä)r yug(u)rča ıd(ı)p* 'sending the vanguard (forward) as if kneading the snow' (see above).

17. /SNGLI/ *(a)s(ı)ng(a)lı* 'in order to climb' (T 27).

Radloff read this word *ašıngalı* and translated it as 'ließen wir (die Leute) absteigen' (1899: 14, 15). Thomsen read the word *sanagalı* and interpreted it as 'pour denomber (les hommes)' (1916: 87). Orkun (ETY I: 110), Malov (1951: 62) and Giraud (1961: 55) followed Thomsen. Aalto read the word *asıngalı,* but he translated it as 'um abzukochen' (1960: 39). Clauson accepted this reading and interpretation (EDPT: 248). But a verb like *asın-* cannot mean 'to cook'. In my grammar I read the same word *(a)š(a)ng(a)lı,* regarding it a gerund from the verb *ašan-* 'to eat, be fed' (1968: 251). Today, however, I think that what we have

here is a gerund from the verb *asın-* 'to climb up, ascend'. Such a verb is attested in the Uigur texts, but only with the meaning 'to hang something on oneself'. In the modern languages this verb survives mostly with this meaning. In Yakut *ıtın-,* however, it survives with the meaning 'to climb, ascend': *xayaga ıtın-* 'to climb a mountain'. Consequently, depending on Yak. *ıtın-* (< **asın-*), I now read the sentence *asıngalı tüšürdümüz* and translate it as 'we let the men dismount in order to climb'.

18. [USIN] *sÜñ(ü)g(ü)n (a)čd(ı)m(ı)z* (T 28).

The line 28 begins with /..U/ in Radloff (1899: 14). Orkun follows Radloff (ETY I: 111). Malov's runic text begins with /sÜñgn/, but in his transcription there are three dots before it (1951: 61). The first word in Sprengling's runic text is /sÜñgn/. In Aalto's runic text the line begins with /.. NU sÜñgn/ (1958: 40). Thinking that the letters /N/ and /U/ in /.. NU/ could be misreadings for the signs /I/ and /N/, I repaired the first sentence of this line as *[usın?] süñ(ü)g(ü)n (a)čd(ı)m(ı)z* in my grammar and translated it as 'We awakened them with (our) lances' (1968: 251, 187). The literal translation of the sentence is 'we opened (their sleep) with (our) lances'. A better and more idiomatic translation would perhaps be 'we woke them up with (our) lances'. I think this fits well the preceding sentence which reads *qırq(ı)z(ı)g uqa b(a)sd(ı)m(ı)z* 'we fell upon the Kirgiz while they were asleep' (T 27).

I would like to finish this chapter with some remarks on *süñ(ü)g.* My dear colleague Doerfer holds the view that *süñüg* in the phrase *süñüg b(a)t(ı)mı* (Kül Tigin E 35) which he translates as 'Tiefe der Lanze'; is not a noun in the nominative case, but it is the accusative (= originally genitive) form of *süñü* 'lance', because 'in allen anderen tü. Texten heißt es *süñgü*' (1993: 147). It is true that the Turkic word for 'lance' is *süñü/süngü* in MK (I 368; I 349, 497) and in other Middle Turkic texts, i.e it seems to be a noun in *-gü* derived from **süñ-.* Besides, most of the modern forms of this word, seem to support this etymology: Trkm., Kzk., Nog. *süñgi,* Karach.-Blk. *süngü,* Karach. *süññü,* Tat *söñge,* Bash. *höñgo,* Kum. *süngü,* Turk., Az. *süngü* 'spear, bayonet', etc. But the Yakut, Dolgan and Chuvash data are absent in EDPT. Yak. *ünṻ* 'lance, spear' and Dolgan *üñṻ* 'Spieß zum Erlegen wilder Rentiere beim Flußübergang' (Stachowski 1993: 251) obviously go back to **süñüg.* The same can be said about Chuv. *šăñă* 'lance, a stick with an iron end, spear' < **süñüg.* Consequently, I think that the Orkhon Turkic, Yakut, Dolgan and Chuvash forms enable us to assume that there were two different words for 'lance' in Turkic derived from the verb **süñ-,* i.e. *süñ-ü-g* and *süñ-gü,* and the form used in the inscriptions is no doubt *süñüg.* Therefore the readings

süñ(ü)gl(ü)g in KT E 23 = (BK E 19) and *süñ(ü)g(ü)n* 'with lances' in T 28 are correct. In this connection, I would like to remind that the verb **süñ-* survives in Yakut dialects as *üñ-* 'to butt, strike with horns' (imp. *üñk*): *üñär muohum, täbär tunyağım* 'my butting horns, my kicking hooves', i.e. 'my real assistant, my co-warrior'.

Before concluding, I also would like to add that the phrase *süñüg batımı* 'lance-deep', too, is correct and grammatical. Actually, in such phrases it is a general rule for the first noun to be in the nominative case, e.g. *bir süngü turkı* 'about the length of a lance' (MK I 349), *bir är turumı suv* 'water the depth of the height of a man' (MK I 396), Turk. *diz boyu kar* 'knee-deep snow', etc.

19. /k̲ÜÜrÜklÜr/ *körü k(ä)lür* (T 32).

The right spelling is in Sprengling. Aalto read this *k̲öörü k(ä)lür,* but translated the clause *k(ä)l(i)r (ä)rs(ä)r k̲öörü k(ä)lür,* as 'Wenn sie kommend sind, einen Späher lass kommen' (1958: 40, 41). I offered an entirely different reading and interpretation in my grammar: *k(ä)l(i)r (ä)rs(ä)r kür ök(ü)lür* 'If (the enemy) comes, a trick can be planned' (1968: 251, 287). But a verb like *ökül-* 'to be planned, be taught' occurs nowhere. Today I think that the phrase should be read and understood as *kör-ü kälür* '(If they come), they come by being seen (i.e. openly)'.

20. *q(a)nt(a) y(a)n s(a)b(ı)g y(a)na k(ä)lti* (T 33-34).

This sentence is agrammatical; there is no agreement between the subject and the predicate: if 'the message' is the subject it cannot be in the accusative case; if it is the object, on the other hand, the predicate cannot be intransitive. Gabain suggested that the predicate should be understood as '(die Nachricht) zurücksendend' (Aalto 1958: 56). But *yan-a käl-,* being intransitive, could not have such a meaning.

Aalto translated this sentence as 'Vom Qagan wieder das Wort kam' (1958: 40-42). But *sabıg,* a noun in the accusative case, cannot be the subject of this sentence. Obviously, there is a scribal error here. The scribe wrote *sabıg* instead of *sabi;* or he was thinking of writing *k(ä)lürti,* but he wrote *k(ä)lti.*

21. /RIGUBTIyg/ *(a)rıg ub(u)ti y(e)g* (T 37).

This is one of the most puzzling sentences in T. In my opinion, the most satisfactory interpretations are as follows: Radloff: *arıg obutı yeg* 'die Bescheidenheit des Reinen ist gut' (1899: 18-19), Thomsen: 'für den Reinen ist Bescheidenheit das Beste', Aalto-Ramstedt: *(a)rıg ubuti y(i)g* 'Dem Reinen ist

Scham besser' (1958: 42-43). Clauson read this *arïğ uvutï yeg* and translated as 'modesty in a pure man is better [than pride]' (EDPT: 7). Regarding the sentence as a proverb quoted to justify a military retreat, he gives a slightly different translation in the entry *arığ:* 'modesty becomes the pure man' (EDPT: 213). But *ubut* means 'shame', not 'modesty'.

In my opinion, the key word here is *arıg.* Literally it means 'clean, pure'. But it seems that this word is used here rather metaphorically. The situation in which such a proverb is quoted enables us to assume that *arıg:* signifies here a person who avoids a contest or fight and consequently remains undefeated, i.e. 'clean, pure'. To avoid a contest or fight for a man is of course a shameful behavior; but it is better than to lose it. Quoting this proverb, the begs, who all wish to avoid from a battle against an army of 50,000 soldiers, mean to say that 'The shame of a retreated army is better (than that of a defeated one)'.

22. /InlQGN/ *in(ä)l q(a)g(a)n* (T 31), /InlQGNQA/ *in(ä)l q(a)g(a)nqa* (T 55).

It has been claimed that *in(ä)l q(a)g(a)n* is a misreading for *ini il qagan,* simply because this name which occurs in the Chinese sources as *I-nie k´o-han* is translated into Chinese as 'the little kaghan' (Sertkaya: (CAJ 26/1-2:122-130). This view cannot be accepted for the following reason.

a) The group of letters /Inl/ cannot be read *in(i) (i)l,* because the first /i/ of *ini* is not there. If that were the case, the final /i/ of *ini* would have been written. There is not a single example in the inscriptions in which the final vowel of a word is not written before a word beginning with a vowel.

b) The Chinese transcription of the Turkic word *il* 'state' is *i-li* (of *İ-li k'o-han = İl qagan,* i.e. T´u-men). If the phrase under discussion were *ini il qagan,* the Chinese transcription of it would have been something like *I-nie i-li k'o-han.*

c) Being more important than all these, Doerfer, the eminent German Turkologist, has shown and proved beyond any doubt that the same title occurs as *inäl/yinäl* in the Islamic sources with the meaning 'heir to the post or throne', i.e. *inäl xaγan* 'der stellvertretende Großchan', *inäl tegin* 'der Stellvertreter-Kronprinz', *yināl yabgu* 'der Stellvertreter *yabgu*', etc. (TMEN IV: 196-199).

Bibliography

Aalto, Pentti (G. J. Ramstedt, J. G. Granö,) 1958: *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei:* Helsinki, (= *JSFOu* LX:7.)

Arat, R. Rahmeti, 1963: "Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen": *Aspects of Altaic Civilization.* Ed. Denis Sinor, Bloomington, 177-195.

––, 1965: *Eski Türk Şiiri* (= ETŞ), Ankara.

Clauson, Sir Gerard, 1971: "Some Notes on the Inscription of Toñuquq": *Studia Turcica.* Ed. L. Ligeti, Budapest, 125-132.

––, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* (= EDPT) Oxford.

Czegledy, K., 1962: "Čoγay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng": *AOH* XV: 1-3. 55-59.

Doerfer, Gerhard, 1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (= TMEN) IV, Wiesbaden.

––, 1992: "Bemerkungen zu Talât Tekins' Orhon Yazıtları": *TDA* (*Türk Dilleri Araştırmaları*), Ankara, 5-17.

––, 1993: *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte,* Wiesbaden.

––, 1993: "Bemerkungen zur Transkription des Runentürkischen": *Journal of Turkology,* Szeged, 7-22.

Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to he Lexicon.* I, II, Wiesbaden.

Gabain, A. Von, 1950[2]: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig.

Giraud, Rene, 1961: *L'inscription de Baïn Tsokto,* Paris.

Hamilton, James, 1986: *Manuscrits ouïgours du lX[e]-Xe siècle de Touen-houang,* 1-2, Paris.

Lessing, Ferdinand D., 1960: *Mongolian-English Dictionary,* Bereley, Los Angeles.

Malov, S. YE., 1951: *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti,* Moskva.

Orkun, H. N., 1936: *Eski Türk Yazıtları,* I. (= ETY) İstanbul.

Radloff, W., 1899: *Die Inschrift des Tonjukuk: Die Alttürkischen lnschriften der Mongolei,* Zweite Folge, St. Petersburg.

Ramstedt, G. J., 1913: *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei* (=*JSFOu,* XXX: 3.)

Räsänen, Martti, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki.

Sertkaya, Osman F., 1982: "Der Name 'Groß-Rom=Byzanz' in den köktürkischen Inschriften": *CAJ* XXVI: 1-2. 122-130.

Sprengling, M., 1939: "Tonyukuk's Epitaph. An old Turkish masterpiece": *AJSLL,* 1, 19, 365-383 LVI: 1.

Stachowski, Marek, 1993: *Dolganischer Wortschatz,* Krakow.

Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington.

Tezcan, Semih, 1975-1976: "Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme": *TDAYB* 1975-1976, 173-181.

Thomsen, V., 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,* Helsingfors.

––, 1924: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung" (tr. by H. H. Schaeder): *ZDMG* 78: 121-175.

––, 1916: *Turcica* (=*MSFOu* XXXVII). Helsingfors.

Tuguševa, L. J., 1991: *Ujgurskaja versija biografii Sjuan´czana,* Moskva.

38

ELEGEST (KÖRTLE HAN) YAZITI

İlk yayınlarda Elegeş yazıtı olarak anılan bu yazıt (Radloff'ta 5., Malov'ta 10. yazıt) 1888 yılında Elegest ırmağı vadisinde, ırmağın sol kıyısında bulunmuştur. Yazıt 1891 yılında Klements tarafından incelenmiş ve kopyalanmıştır. 1892 yılında da Oşurkov yazıtın estampajını çıkarıp Radloff'a vermiştir. Elegest yazıtı 1915'te Adriyanov tarafından Minusinsk Müzesine getirtilmiş ve 19 numara ile kaydedilmiştir.

Yazıt koyu gri renkte, 320 x 66 x 20 cm. ölçüsünde, üst kısmı dar, aşağıya doğru genişleyen, pürüzlü bir kum taşıdır. Taş üzerinde yukarıdan aşağıya doğru yarıklar ve çatlaklar vardır.

Yazıtta uzunlamasına yazılmış 12 satır vardır. Yazıtın alt kısmında ilk yayınlarda belli olmayan bir damga bulunmaktadır.

Aynı vadide üç küçük yazıt daha bulunduğu için Vasil'yev bu yazıtı I. Elegest yazıtı olarak adlandırmiştır (s. 18: Elegest I). Yazıt Körtlä Kan (Körtle Han) adında bir Kırgız (?) hanı için dikilmiş olduğuna göre böyle de adlandırılabilir.

Runik Metin•

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

(8)

- Runik harfli metin, burada yer alan yazıçevrimli metin, açıklamalar ve Vasil'yev'in yayımladığı metin göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır.

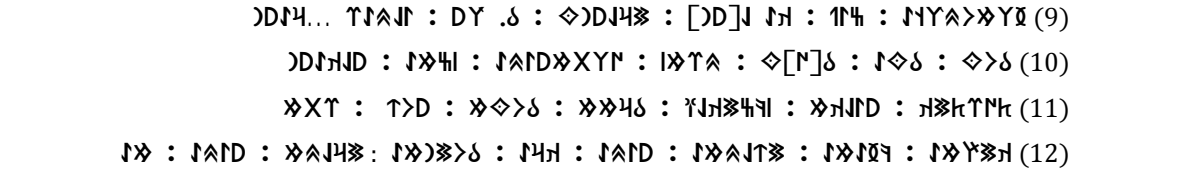

Metin

1. kuyda : kuñç : (u)y(u)m a : (ä)s(i)z(i)m ä : yıta : özdä : ogl(u)m : (ä)s(i)z(i)m ä : (a)dr(ı)lt(ı)m : yıta
2. yüz (ä)r k(a)d(a)ş(ı)m : uy(u)r(ı)n : [ü]ç(ü)n : yüz (ä)r(i)n : (ä)l(i)g ök(ü)z(ü)n : t(i)kd[i]
3. köök t(ä)ñridä : kün (a)y : azd(ı)m : yıta : (ä)s(i)z(i)m ä : (a)dr(ı)lt(ı)m
4. k(a)n(ı)m : el(i)m ä : (ä)s(i)z(i)m ä : yıt[a] bökm(ä)d(i)m : k(a)n(ı)m el(i)m(i)z : yıta: (a)dr(ı)lt(ı)m
5. körtl(ä) k(a)n : [(a)lp] ur(u)ñu : (a)ltunl(u)g : k(e)ş(i)g : b(ä)n ny.. m: b(e)ldä b[(a)nt](ı)m : tok(u)z : s(ä)k(i)z y(a)ş(ı)mda
6. ur(u)ñu : kül(ü)g : tok : bögü t(ä)rk[(ä)ñ]ä : k(a)ñ(ı)m : b(ä)g : (ä)rd(ä)m : üç(ü)n : b(ä)n (ä)rk[kä] : ... [b(a)rd(ı)m]...
7. k(a)ra : bod(u)n(u)m : k(a)t(ı)gl(a)n(ı)ñ : el tör(ö)sü : ıdm(a)ñ : yıta : (ä)s(i)z (e)l(i)m : k(a)n(ı)m
8. el(i)m : ugr(ı)nta : sü bol[(u)p] : (ä)r (ö)l(ü)rm(ä)dük(ü)m yok : ç(ä)bl(i)gdä: b(i)r (e)t(i)g(i)m : s(ä)k(i)z (ä)r : (ä)r (ä)rd(ä)m(i)m
9. el(i)m ut(u)ş(ı)ña : (a)zıp : kal[(a)y(ı)n] (a)dr(ı)l(a)y(ı)n ñ : b[ar]s y:ılta (ä)r[ti : y(a)l](ı)kay(ı)n
10. buñ : b(a)ña : b[u]nt : t(a) (e)rm(i)ş : öld(ü)m yıta : (ä)s(i)z(i)m ä y(a)l(ı)kay(ı)n
11. tört (a)d(a)k : <l(ı)g >: yılk(ı)m : s(ä)k(i)z (a)d(a)k : l(ı)g : b(a)r(ı)m(ı)m : buñ(u)m : yook : (ä)rdi)m
12. k(a)d(a)ş(ı)ma : k[ü]n(ü)m ä : (a)d[r](ı)lt(ı)m a : yıta : k(a)ra : bod(u)n(u)ma: (a)dr(ı)lt(ı)m : yıta : m(ü)n

Çeviri

1. Ey haremde(ki) prenseslerim! Ne yazık, ne acı! (Ey) vadide(ki) oğullarım! Ne yazık! (Sizlerden) ayrıldım. Ne acı!

2. Yüz erkek akrabam, muktedir oldukları için, yüz kişi ve elli öküz ile (bu ebedi taşı getirip) diktiler.
3. Mavi gökte(ki) güneş(ten ve) ay(dan) ayrıldım. Ne acı! Ne yazık! (Dünya-dan) ayrıldım.
4. Ey hanım (ve) halkım! Ne yazık, ne acı! (Sizlere) doymadım! Hanım ve halkımız, ne acı, (sizlerden) ayrıldım!
5. (Ben) Körtle Han Alp Urungu, altın okluğu ... bel(im)e bağladım. Sekiz dokuz yaşımda
6. Urungu Külüg Tok Bögü Terken'e (?) babam bey erdem(li) olduğu için, ben iktidara (?) eriştim(?)...
7. (Ey) avam halkım, çalışın çabalayın; ülkeyi, yasaları ve orduyu elden bırakmayın. Ne acı, ne yazık, (ey) halkım ve hanım!
8. Halkım uğrunda savaşıp adam öldürmediğim yok. Çeblig'de bir başarım: Sekiz kişi (öldürdüm). Erlik erdemim (bu).
9. Halkımın yararına çekip gideyim, ayrılayım (artık). (Ölümüm) Pars yılında (idi). Tek başıma kalayım.
10. Dert bana burada (bu zamanda?) erişmiş. Öldüm. Ne acı! Ne yazık! Tek başıma kalayım (artık)!
11. (Hayatta) dört ayak(lı) hayvanlarım, sekiz ayaklı malım mülküm (pek çoktu). (Hiçbir) derdim yok idi.
12. Akrabalarımdan, yakınlarımdan ayrıldım! Ne acı! Avam halkımdan ayrıldım! Ne acı! Ne yazık!

Açıklamalar

1.1. *(ä)s(i)z(i)m ä* "ne yazık!" Radloff ve onu izleyenler (Orkun, Malov vb.) bu sözcüğü *sizimä* okumuşlar ve "sizden", "sizlerimden" diye anlamışlardır: Radloff: *sizima* "von euch", Orkun: *sizime* "sizlerimden"; Malov: *sizimä* "ot vas moikh", vb. Oysa bu sözcük *äsizim* ünlemine /ä/ seslenme edatının eklenmesi ile oluşmuştur. Yenisey yazıtlarında çok geçen *äsiz, äsiz ä, äsizim* ve *äsizim ä* ünlemleri için bk. Tekin 1964.

2.1. *yıta* "ne acı!". Radloff: çevirisiz; Orkun: *yıta* "nafile"; Malov: *yıta (ayıta?).*

Yenisey yazıtlarında *yıta* ve *yata* biçimlerinde pek sık rastlanan bu sözcüğü Orkun genellikle *ayıta* okumuş ve "söyleye" diye çevirmiştir. Ne var ki bu okuyuş bağlama uymaz.

Bu sözcük için ilk doğru açıklama Malov tarafından yapılmıştır. Malov, pek emin olmamakla birlikte, *yıta/yata* sözcüğünün Yakutçada *sata* ve *sätä* biçimlerinde kullanılan ve "kırgınlık, gücenme, düş kırıklığı" bildiren sözcük ile bir ve aynı olabileceği görüşünü ileri sürmüştür (YPT, s. 17, not 1). Ben de bu görüşe katılmış ve bu sözcüğü otuz küsur yıl önce ünlem olarak yorumlamıştım (Tekin 1964). Yenisey yazıtlarındaki *yata/yıta* sözcüğü, hiç kuşkusuz, bir acınma ünlemidir. Yakutçada *sata* biçimini alan bu sözcük daha çok eşanlamlısı *aba* "zehir; acı, keder" sözcüğü ile birlikte kullanılır ve "büyük düş kırıklığı, kırgınlık, infial, acı, öfke" anlamlarına söz öbeği kurar: *Tılın abatın-satatın körüñ ere!* "Sözleri ne zehirli, ne kinayeli, bakın hele!", *Ababıan satabıan!* "Ah, benim için ne büyük düş kırıklığı!", vb. gibi.

3.1. *özdä* "vadide". Radloff: *özdä oğlum* "von meinen eigenen Söhnen", Orkun: *özde oğlım* "özde oğlum"; Malov: *özdä oglum* "moi sobstvennıye (pri sebe) sınov'ya". Görüldüğü gibi Radloff, Orkun ve Malov *özdä* sözcüğünü "kendi" anlamındaki *öz* sanmışlardır. Oysa buradaki *öz* sözcüğü "vadi" anlamındadır. "Vadi" anlamına olan bu *öz* sözcüğü, aynı bağlamda, 3. Barık (Barlık) yazıtında da geçer: *kuyda kunçuyumgaka özdä oglumka adrıltım* (1. satır). Bu anlamdaki *öz* sözcüğü için EDPT'ye bakınız.

4.1. *yıta.* Satır sonundaki bu sözcük Fin Atlasında ve Radloff'ta yoktur.

5.2. *uy(u)r(ı)n üç(ü)n* "muktedir oldukları için". Radloff: *oyarın üçün* "wegen des Ansehens (? der hundert Mann)", Orkun: *uyarın üçün* "nafiz olduğu için", Malov: *uyarın üçün* "tak kak ya imel silu (tol'ko)...". "Muktedir, güçlü, kudretli" anlamındaki Eski Türkçe sözcük *uyar* değil, *uyur* okunmalıdır; çünkü *u-* eyleminden *-yur* eki ile türemiş sıfattır. Sözcük Uygur metinlerinde de *uyur* biçimindedir.

Ayrıca burada "muktedir" olan ölen değil, fakat onun akrabalarıdır.

6.2. *üç(ü)n* "için". F. Atlası /Üçn/; Corpus /Uçn/. Sözcük başında /Ü/ yerine yanlışlıkla /U/ yazılmış.

7.2. *yüz (ä)r(i)n* "adam ile". Radloff: *yüz ärän* "hundert Helden", Orkun: *yüz eren* "yüz adam"; Malov: *yüz ärän* "sta moikh geroyskiy tovarişçey". İkinci sözcükteki ek, çokluk eki {+An} değil, araç durumu eki {+Xn}dir.

8.2. *yüz (ä)r(i)n (ä)l(i)g ök(ü)z(ü)n t(i)kd[i]* "yüz adam ve elli öküz ile (mezar taşımı getirip) diktiler". Radloff: *yüz ärän älig öküzin tägdük üçün* "weil ich hundert Helden und fünfzig Ochsen (?) angegriffen hatte", Orkun: *yüz eren elig öküzin tekdük üçün* "yüz adam elli öküze hücum ettiği için"; Malov: *yüz ärän (ä)lig öküzin täkdük üçün* "tak kak ya srajalsya so sta mujestvennımi geroyami".

Bu okuyuş ve yorumların tümü yanlıştır. Yanlışlık ikinci sözcükten kaynaklanmaktadır. Bu sözcük, yukarıda da belirttiğim gibi, *äränden* değil, *ärin'*dir.

Ayrıca, satırın sonunda *üç(ü)n* sözcüğü de yoktur. Son sözcük de Korpus'a göre /tkdük/ değil, /tkdA/dir. Ancak bu sözcüğün son harfi gerçekten /A/ ise bu da bir yazım yanlışıdır; yani /tkdI/ yerine /tkdA/ yazılmıştır. Böyle de olsa, bu cümlenin nesnesi eksiktir. Yüklemden önce bir *b(ä)ñgüm(i)n* sözcüğü gerekirdi: *yüz (ä)r(i)n (ä)l(i)g ök(ü)z(ü)n [b(ä)ñgüm(i)n] t(i)kdi.*

9.3. *köök t(ä)ñridä kün (a)y azd(ı)m.* Son sözcük Fin Atlasında /Azrmn/; Orkun ve Malov'ta /AzDm/, yani *azdım* biçimindedir. Vasil'yev'te de sözcük /AzDm/ biçiminde, fakat fotoğrafta açıkça /Azrms/, yani *az (ä)rm(i)ş* okunacak biçimdedir. Bu yanlış yazımın taş üzerinde yapılan rötuş sonucu meydana geldiği anlaşılıyor; başka bir deyişle *azd(ı)m* doğrudur. Nitekim *kün ay azdım* "Güneşten ve aydan ayrıldım" cümlesi Begre yazıtında da geçer: *kün (a)y (a)zd(ı)m* (Begre, ön 2).

Burada *az-* eyleminin /Az/ biçiminde ünlülü yazılması /a/ ünlüsünün uzun olmasındandır (krş. Irk Bitig *āz-,* MK *āz-,* Trkm. *āz-,* Hal. *hāz-*).

10.5. *körtl(ä) k(a)n* "Körtle Han". Radloff: *kört äl kan* "Körtäl-Chan", Orkun: *kürt el kan* "Kürt elinin hanı"; Malov: *kört äl kan al uruñu* "krasivoye aloye znamya gosudarstva".

Kişi adı olması gereken ve öyle de olan ilk sözcüğün sonsesi yazımda gösterilmemiştir. Bu nedenle Orkun bu söz öbeğini yanlış olarak *kürt el kan* okumuş ve yine yanlış olarak "Kürt elinin hanı" diye yorumlamıştır. Daha sonra Türk tarihi üzerinde çalışan yerli ve bazı yabancı araştırmacılar da bu okuyuş ve yorumu kabul ederek Kürtlerin bir Türk boyu olduğu kanısına varmışlardır (Rásonyi, Kafesoğlu vb.).

Oysa Orkun'un yorumladığı anlamda bir *kürt el kan* söz öbeği gramere aykırıdır. *K(a)n* "han" sözcüğünden önceki /kÜrtl/ harf dizisi ancak bir kişi adı olabilir ki bu da *körtlä*'den başka bir şey değildir. *Körtlä* sözcüğü kişi adı olarak 2. Elegest yazıtında da geçer: *Körtlä S(a)ñun* "General Körtle". "Güzel" anlamında olan bu sözcüğe Uygur metinlerinde sıkça rastlanır.

11.5. *[(a)lp] ur(u)ñu.* Radloff: *alp uruñu* "der held Urungu", Orkun: *alp uruñu* "Alp Urungu", Malov: *al urungu* "krasivoye aloye".

Burada *(a)lp* okunan sözcük için Fin atlasında yalnız art /L/ harfi vardır, fakat Radloff atlasında bu sözcük /Lp/, yani *alp* sözcüğüdür. Vasil'yev'e göre ise burada /Lp/ değil, altı-üstü ok işaretli tek bir harf, yani başka hiçbir yerde geçmeyen /↕/ harfi vardır.

Altı-üstü ok işaretli harf, Vasil'yev'in de işaret etmiş olduğu gibi, başka hiçbir yerde bulunmaz. Öte yandan, birçok eski ünvanın başında *alp* sözcüğü bulunur: *Alp Şalçı* (Kül Tigin), *Alp Tarkan* (M I), *Alp Totok,* vb. Yenisey yazıtlarından 4. Çaahöl (Çakul) yazıtında da *Alp Ur(u)ñu Totok* ünvanı geçmektedir (1. satır). Bu verilere bakarak Vasil'yev'in bu satırda /↕/ harfi sandığı harfin gerçekte art /L/ ile /p/ harfinin aynı dik çizgide birleştirildiği /ꓶ digraf (birleşik harf) olabileceği kanısına varıyorum. Vasil'yev'in harfe ait sandığı sağ alt ve sağ üst uçlardaki kısa çizgiler taş üzerindeki yarık ya da çatlaklar olabilir.

Böylece bu taşın anısına dikildiği hanın adı, bence, ünvanları ile birlikte, *Körtlä Kan Alp Urungu'*dur.

12.5. *(a)ltunl(u)g k(e)ş(i)g* "altın okluğu". Radloff: *altunlıg käçigin* "sein goldenes Glück", Orkun: *altunlıg keşiğin* "altunlu okluğumu", Malov: *altunlıg keşig* "svoy zolotoy poyas (kolçan)", Vasil'yev /LTUNLGksg/.

"Okluk" anlamındaki ET sözcük *keş* olduğuna göre Orkun'un *keşigin* okuyuşu yanlıştır.

Yazıtta bu iki sözcükten sonra /nny:nl(?)m : bldAyrm/ harf dizisi var.

Bu harf dizisini okumak, ne yazık ki, mümkün değildir. Ancak, Uyug-Turan yazıtındaki *(a)ltunl(i)g keş(i)g bel(i)mtä b(a)nt(ı)m* "Altın okluğu belime bağladım" (Uyug-Turan, s. 2) cümlesine bakarak burada da buna benzer bir cümle olduğunu ya da yazılmak istendiğini söyleyebiliriz. *k(e)ş(i)g* "okluğu" sözcüğünden sonra gelen harf dizisindeki /bldA/ harfleri *b(e)ldä* "belde" okunabilir. Daha sonra gelen ve Vasil'yev'in ⱅⱉⱀ /yrm/ olarak okuduğu üç harflik dizi de gerçekte ⱅⱁⱃ /bntm/ yani *b(a)n̲t̲(ı)m* olabilir.

Altın okluğu beline bağlamanın ya da takmanın eski Türklerde bey ya da han olarak iktidara geçmeyi ifade ettiği anlaşılıyor.

13.5. *tok(u)z s(ä)k(i)z y(a)ş(ı)mda.* Radloff: *tokız kırk yaşımta* "im neun und vierzigsten jahre", Orkun: *tokuz kırk yaşım...* "otuz dokuz yaşımda", Malov: *tokuz kırk yaşım(ta)* "v moi tridtsat' devyat' let..".

Fin Atlasında /TUKz/, yani *tok(u)z* sözcüğünden sonra ince /s/ harfi açık olarak görülüyor. Bu söz öbeği Vasil'yev'te ve yazıtın fotoğrafında da çok açık olarak /TUKzskz YSmDA/ biçimindedir.

Yaklaşıklık bildiren *tokuz säkiz* söz öbeğinin burada *säkiz tokuz* biçiminde olması beklenirdi. Krş. *(e)ki üç kişil(i)gü* "iki üç kişi ile birlikte" (Bilge Kağan, Doğu 41).

14.6. *ur(u)ñu kül(ü)g to̲k bög(ü) t(ä)rk(ä)ñä.* Radloff: *uruñu külüg tok bögüt ärkiñä* "Ich, Uruschu-(Urungu-) Külüg, für die Macht des (der) Tok Bögüt",

Orkun: *uruñu külüğ tok bögü terkiñe* "Urungu Körüg (!) Tok hakîm terkine (?)", Malov: *uruñu külüg tok bögü(t) ärkiñä* "po vole (pod)znamennogo imenitogo Tok-Bögü(t)".

Son sözcük Fin Atlasında /trknA/, Radloff'ta /trkñA/, Vasil'yev'te ve yazıtın rötuşlu fotoğrafında ise /trkKA/ biçimindedir. Bence, burada dördüncü harf, büyük olasılıkla, /K/ değil, /ñ/ harfidir ve bu sözcük *t(ä)rk(ä)ñä* "Terken'e" sözcüğüdür. Ancak bu durumda sözcüğün böyle değil de /trknkA/ biçiminde yazılması gerekirdi.

Yazıtın bu satırından Körtle Kan Alp Urungu'nun babasının Urungu Külüg Tok Bögü Terken'e bağlı bir bey olduğu anlaşılıyor.

15.6. *k(a)ñ(ı)m b(ä)g (ä)rd(ä)m üç(ü)n.* "Babam bey erdem(li) olduğu için". Radloff: *kaşañ (akanım?)* "wegen der Trefflichkeit des Kaschan (meines Vaters (?)", Orkun: *kañım beğ erdim üçün* "hanım beğ olduğum için", Malov: *kañı* (ya da *kañın) bäg ärdäm üçün* "i radi doblesti knyazya (moyego) otsa i...".

Sözcük Malov'un runik harfli metninde /KñN/, fakat Fin Atlasında, Radloff'ta ve Vasil'yev'te /Kñm/ biçimindedir; Malov'un runik harfli metnindeki yazım yanlış olmalıdır.

Kañım bäg ardäm üçün ibaresinde de düşüklük vardır. Bu ibaredeki *ardäm* sözcüğü *ärdämin* olmalıydı: *k(a)ñ(ı)m b(ä)g (ä)rd(ä)min üç(ü)n* "Babam bey erdemli olduğu için...". Krş. *(a)lpin (ä)rd(ä)min [üçü]n k(a)zg(a)ntı* "(Küli Çor)... yiğit ve erdemli olduğu için kazandı" (Küli Çor, Batı 7).

16.7. *b(ä)n (ä)rk[kä] [b(a)rd(ı)m].* Radloff: *bän ärki bardım* "bin ich freiwillig ausgezogen"; Orkun: /bnr.../ *ben er...* , Malov: *bän är (ki bardım);* Vasil'yev: /bnrkI: (BRdm)/.

Bağlama göre ikinci sözcük *ärkkä* "iktidara" olmalıdır. Bunun için de bu sözcük /rkkA/ ya da hiç değilse /rkA/ biçiminde yazılmalıydı. Ben, bu nedenle, Radloff ve Vasil'yev'te /rkI/ biçiminde olan sözcüğün son harfinin aslında /I/ değil, /A/ olması gerektiğini düşünüyorum. Buradaki *ärkkä bar-* ibaresi "İktidara gelmek, bağımsız olmak" anlamında bir deyim olmalıdır. Uygurca metinlerde bu anlamda *ärkkä täg-* deyimi geçer (TT I 12, EDPT 220).

17.7. *k(a)ra bod(u)n(u)m k(a)t(ı)gl(a)n(ı)ñ.* Radloff: *kara budunım katıglanıñ* "mein schwarzes Volk tröstet euch!", Orkun: *kara budunım katıglanıñ* "avam halkım iltihak edin", Malov: *kara budunım katıglanıñ* "moy ves' narod, bud' tverd".

Bu çeviriler yanlıştır; çünkü Eski Türkçe *katıglan-* eylemi "çok çalışmak, çabalamak" anlamınadır (EDPT 600). Bu sözcüğün hece düşmesi ile meydana gelen

iki heceli *katlan-* biçimi de Minusinsk yazıtında geçer: *katl(a)n bod(u)n(u)m* "Çalış çabala, (ey) halkım!" (ön yüz, 2).

18.7. *el tör(ö) sü ıdm(a)ñ* "ülkeyi, yasaları ve orduyu elden çıkarmayın". Radloff: *bäl tör sü ıdmış* "(ich (der ich)) Bäl, Ehrenplatz und Heer hergegeben"; Orkun: *el törüsü ıdmañ* "Ülke türesini terk etmeyin", Malov: *äl törüsü ıdmış* (? *ıdmañ*) "zakanı gosudarztva ne razruşay (ne otsılay)!".

Bu okuyuş ve çeviriler yanlış ve eksiktir. Körtle Han burada halkına üç şeyi, ülkeyi/devleti, sözlü yasaları ve orduyu elden bırakmamalarını öğütlemektedir.

Burada *tör(ö)* sözcüğünün son ünlüsünün yazılmaması da normaldir; çünkü üç sözcük birlikte yazılmıştır ve *tör(ö)* sözcüğünden sonra yuvarlak ünlülü *sü* sözcüğü gelmektedir.

Malov'un son sözcüğü *ıdmış* okuyuşu yanlıştır; çünkü son harf /ş/ değil, /ñ/dir.

19.7. *yıta (ä)s(i)z (e)l(i)m k(a)n(ı)m.* Radloff: *yıta siz älim kanım* "(bin) von euch, meinem Volke, meinem Chane (getrennt)"; Orkun: *yıta siz elim kanım* "ne çare; siz, ülkem, hanım", Malov: *yıta siz älim kanım* "Ot vas, moye gosudarstvo i moy khan (ya otdelil'sya, *t. e.* umer)".

Bu ibaredeki *(ä)s(i)z* ünlemi için bk. Tekin 1964.

20.8. *el(i)m ugrınta sü bol(u)p* "ülkem uğrunda savaşıp". Radloff: *bälim ogurunta sü boluñ* "Zum Schutze meines Bal seid ein Heer!", Orkun: *elim ugrınta sü bolıp* "ülkem uğrunda asker olup", Malov: *älim ogurunta sü bolup* "V jizni moyego gosudarstva, vo vremya voynı".

Radloff'un 𐰉 /b/ sandığı harf kapalı 𐰇/e/ harfidir!

Son sözcüğün son harfi 𐰋 /ñ/ değil, 𐰆 /p/dir.

Eski Türkçe *sü* sözcüğünün bir anlamı da "savaş"tır; burada da bu anlamda kullanılmıştır.

21. 8. *(ä)r (ö)l(ü)rm(ä)dük(ü)m yoḳ,* Radloff: *ärtärim ädgüm yok* "ich habe keine Helden, keine Guten mehr"; Orkun: *erlerim edükim yok* "adamlarım ayak kabım yok", Malov: *ärlärim ädküm yok* "u menya ne okazolos' geroyev -udal'tsov".

Radloff'un, Orkun'un ve Malov'un okuyuş ve çevirileri bağlama aykırı ve yanlıştır.

Radloff ve Malov da ikinci sözcüğü "iyi" diye çevirmişler. Oysa "iyi" anlamındaki Eski Türkçe sözcük her yerde /g/ ile *ädgü* biçimindedir. Orkun'un *edük* okuyup "ayakkabı" diye çevirdiği sözcük de Eski Türkçede /t/ ile *ätük* biçimindedir.

Bence burada ikinci harf /l/den önce /Ü/ harfının yazılması unutulmuştur.

22.8. *ç(ä)bl(i)gdä b(i)r (e)t(i)g(i)m.* Radloff: *Aç-bäligdä bir tägmä* "bei den Atsch-bälig im Gesamt"; Orkun: *aç bildiğde bir bertiğime* "aç (olduğunu) bildikte, bir (tane) verdiğimde", Malov: *Aç äligdä* (çevirisiz).

Birinci sözcük bence bir yer adıdır. İkinci sözcük ise /I/ ünlüsü yazılmamış *bir* sözcüğüdür. *(e)t(i)g(i)m* sözcüğüne gelince bu da *et-* eyleminden {-G} eki ile yapılmış bir addır ve "iş, eylem, hareket, başarı" anlamındadır. *etig* sözcüğü MK'da bu anlamda geçer: *etig etin-, etig kıl-* "iş yapmak, görev yapmak". Bu sözcük aynı anlamda Altaycanın Teleüt diyalektinde yaşamaktadır: *edǖ* "iş, eylem".

23. 8. *s(ä)k(i)z (ä)r (ä)r (ä)rd(ä)m(i)m.* Radloff: *säkiz är ärdimiz* "im Gesammt waren wir acht Helden"; Orkun: *sekiz er erdim* "sekiz adam er idim...", Malov: *säkiz är ärdim(iz)* "nas bılo vosem' geroyev".

Korpus'ta harf dizisi şöyledir: /skz: rrrdmm/. Bu dizi bence doğrudur ve *s(ä)k(i)z (ä)r (ä)r (ä)rd(ä)m(i)m* olarak okunmalıdır. Buradaki *s(ä)k(i)z (ä)r* söz öbeği bundan önceki *ç(ä)bl(i)gdä b(i)r (e)t(i)g(i)m* "Çebliğ'de bir başarım" eksik cümlesine aittir. Daha sonra gelen *(ä)r (ä)rd(ä)m(i)m* söz öbeği ise Körtle Han'ın sekiz düşman erini öldürmesinin onun erlik erdemi olduğunu belirtir.

24.9. *el(i)m ut(u)şıña.* Radloff, Orkun ve Malov'ta yok. Corpus'taki /UTşlñA/ harf dizisi ancak *ut(u)şıña* okunabilir. Eski Türkçe *ut-* "(oyunda, savaşta) kazanmak" eyleminden {-ş} eki ile türetilmiş olan *utuş* sözcüğü "zafer, yengi; kazanç, kâr" anlamlarında bir ad olmalıdır. Böyle bir sözcük Uygur metinlerinde saptanmamış ise de MK'da erkek adı olarak geçer (I, 60).

Buradaki *utuşıña* sözcüğüne gelince, bu da bence Uygurca *ugrıña* (*Heilkunde II,* 20, 12) sözcüğü ile eşyapılı ve eşanlamlıdır; yani bunlar gibi "için, yararına" anlamında ilgeç görevinde bir sözcüktür.

25.9. *(a)zıp kal[(a)y(ı)n] (a)dr(ı)l(a)y(ı)n.* Radloff: *kılınu adrılayın* "werdend will ich mich trennen", Orkun: *kılınu adrılayın* "kılınıp ayrılayım", Malov: *kılınu adrılayın* "delayas' i otdelayas"'.

Vasil'yev'te bu harf dizisi /zIpKILNDRLUN/ biçimindedir. Bu dizi ancak /zIpKALYNDRLYN/, yani *(a)zıp kal(a)y(ı)n (a)dr(ı)l(a)y(ı)n* biçiminde olursa bağlama uyar.

Kal(a)y(ı)n sözcüğünde ilk hecedeki /a/ ünlüsünün yazılması bu ünlünün uzun olduğunu gösteren bir kanıttır. (Krş. 3. satırdaki *az-*).

26.9. Satırın bundan sonraki kısmında Vasil'yev'e göre, şu harfler vardır: /ñ: B..SY: ILTAr...KAYN/.. Baştaki harf /ñ/ harfi bir yana bırakılırsa, bu harf dizisi şöyle okunabilir: *B[ar]s y : ılta (ä)r[ti* : *y(a)l](ı)kay(ı)n.*

27. 10. *buñ b(a)ña b[u]n̲t:t(a) (ä)rm(i)ş.* Radloff: *buşa buşıban (buñ buñaban) bärmiş* "meine, im heftigen Zorne (Kummer) hingegebenen Todten"; Orkun: *buñ baña b[?] bat ärmiş* "İşte, keder bana çabucak erişti", Malov: *buñ baña bat ermis* "Peçal' bıstro mne yavilas'".

Radloff ᛋ /ñ/ harfini yine ᛉ /ş/ sanmış. Fin Atlası: /BUñ : BñA BTt : Kmz/, Malov: /BUñ BñA BT rms/, Vasil'yev: /BÜñ BñA BÜnt : Trms/

Korpus'taki bu harf dizisinde üçüncü sözcük /BÜnt:T/ bence /BUn̲t͜A/ yerine bir yazım yanlışıdır.

28.10. *öld(ü)m.* Radloff: *ölgüm;* Orkun *öldim* "öldüm", Malov: *öldim.*

29.10. *(ä)s(i)z(i)m ä.* Radloff: *sizimä* "für euch"; Orkun: *sizime* "sizlerime", Malov: *sizimä* "s vami".

Bu sözcüğün *siz* adılı ile hiçbir ilgisi ve ilişkisi yoktur. Bu, Yenisey yazıtlarında sık sık geçen ve acınma bildiren *äs(i)z(i)m ä* ünleminden başka bir şey değildir (bk. Tekin 1964).

30.10. *y(a)l(ı)kay(ı)n.* Radloff: *yolukayın* "will ich mich opfern"; Orkun: *yolukayın* "feda olayım", Malov: *yolukayın* "buluşayım".

Radloff'un, Orkun'un ve Malov'un okuyuş ve çevirileri yanlıştır. Sözcük *yolukayın* olsa idi ilk hecedeki yuvarlak ünlü yazılırdı. Ayrıca, *yoluk-* "rast gelmek, karşılaşmak" eylemi burada bağlama uymaz.

Sözcük ancak *yal(ı)kay(ı)n* ya da *y(a)lkay(ı)n* okunabilir. Ancak, Eski Türkçe "bıkmak" anlamındaki *yalk-* eylemi burada bağlama uymaz. Ben, 9. satırdaki *azıp kalayın* "çekip gideyim", *adrılayın* "ayrılayım" gibi sözcüklerin ışığında, bu sözcüğün bunlara yakın anlamlı bir sözcük olması gerektiğini düşünüyorum. Bugünkü Türk dillerinden Nogaycada "yalnız, tek" anlamına bir *yalkı* sözcüğü vardır. Aynı sözcük Kırgızcada *calkı,* Kazakçada da *jalkı* biçimlerindedir. İşte bu sözcük, büyük bir olasılıkla, eylemden {-I} eki ile türemiş bir sıfattır. Bu sıfatın kendisinden türediği eylem ise "yalnız kalmak, tek kalmak, yalnız olmak" anlamındaki eski bir **yalık-* eylemi olabilir: *yalkı* < **yalık-ı.*

31.11. *s(ä)k(i)z (a)d(a)kl(ı)g b(a)r(ı)m(ı)m* "sekiz ayaklı malım mülküm". Radloff: *säkiz adaklıg barmadım* "(Die vierfüssigen Pferde) achtfüssig (machend) bin ich nicht gegangen"; Orkun: *sekiz adaklıg barımım* "Sekiz ayaklı mallarım"; Malov: *säkiz adaklıg barımım* "u menya bıl vosminogiy skot".

Başka yazıtlarda da geçen bu söz öbeği ile ne kastedildiği kesin olarak bilinmiyor. Bununla belki de, Clauson'un düşündüğü gibi, bir atla çekilen dört tekerlekli yük arabaları ya da sekiz direkli büyük çadırlar kastedilmektedir.

32.11. *buñ(u)m yoo̲k (ä)rd(i)m.* Radloff: *buşım(da) (buñım) yok ärtim* "in meinem Zorne kam ich (ich lebte kummerlos)"; Orkun: *buñım yok ertim* "kederim yok idi", Malov: *buñım yok ärdim* "ya jil bez peçali".

Bu cümledeki son sözcük Fin Atlasında, Radloff'ta ve Vasil'yev'te /rdm/, yani *(ä)rd(i)m* biçimindedir.

33.12. *k[ü]n(ü)mä.* Radloff: *äki äbimä* "von meinen beiden Häusern (Familien)"; Orkun: /kesmA/ *keşime* "okluğumdan"; Malov: /keSmA/ *käşimä* "moyego poyasa (*ili* kolçana)", Vasil'yev: /kenmA/.

Corpus'ta ikinci harf Yenisey yazıtlarında sıkça görülen kapalı /e/ işaretidir. Ancak, bu /Ü/ yerine bir yazım yanlışı olmalıdır; çünkü Eski Türkçede *ken* diye bir sözcük yoktur. Öte yandan, *kün kadaş* ve *kadaş kün* ikilemesine Yenisey yazıtlarında sıkça rastlanır: *kün kadaş* (Uyuk-Turan, Begre, Kejilig-Hobu), *kadaş kün* (Kızıl-Çıra), vb. Eski Türkçe *kün* "halk" sözcüğü el *kün* ikilemesinde de görülür. Bu ikileme bugün Türkçede *el gün* "başkalar, başkaları" biçiminde yaşamaktadır: *el-e gün-e karşı, elgünle eğlen-,* vb. gibi. Clauson'un *el kün* söz öbeğinin ikileme olmayıp *el* sözcüğünün *-gün* ekli topluluk biçimi olduğu yolundaki görüşü de doğru değildir.

34. 12. *(a)d[r](ı)lt(ı)m a*. Radloff: *adak(lık) atıma* "von meinen mit Füssen versehenen Pferden"; Orkun: /DKTmA/ *adak atıma* "ayaklı atımdan (?)", Malov: *adak(lıg) atıma* "ot moikh (bıstro-nogikh) koney".

Vasil'yev'te sözcük /DoḳATmA/ biçimindedir. Bu harf öbeğini okumak mümkün değildir. Başta /I/ harfi olsaydı *ıduḳ at(ı)m a*, yani "ey kutsal adım!" diye okuyup anlamak mümkün olurdu. Ne var ki ilk harf /D/dir ve bundan önce de bir /I/ harfi yoktur. Bu durumda ancak şu çözümü önerebilirim: Vasil'yev'in burada altı-üstü ok ucu biçiminde bir işaret olarak gördüğü ikinci harf aslında art /R/ harfi olabilir. Ondan sonraki /A/ harfi de bence art /L/dir. Bu durumda /DRLTmA/ harf dizisi *adrıltım a* okunabilir ve bu okuyuş bağlama uygun olur.

35.12. *m(ü)n.* Radloff ve Orkun'da yok; 'Malov: *män* "ya", Vasil'yev: /mn/.

Bu sözcük, Malov'un anladığı gibi, 1. kişi zamiri *m(ä)n* olamaz; çünkü bu zamir yazıtın 5. satırında geçmektedir ve orada /b/ iledir. Ayrıca, *yıta* ünleminden sonra kişi zamirinin gelmesi de gramere aykırıdır. Bence *yıta* ünleminden sonra gelen bu sözcük ancak onun gibi bir acınma, hayıflanma ünlemi olmalıdır ve /ü/ ünlüsü yazılmamış olmakla birlikte *m(ü)n* okunabilir. ET *mün* sözcüğü Uygurcada, MK'da ve KB'de "kabahat, kusur, suç, ayıp" anlamında geçer. Uygurca metinlerde bu sözcükten türemiş *münä-* eylemi de vardır ve "(birini ya da kendini) yermek, kusurlu bulmak" anlamındadır. Eski Türkçe *mün* sözcüğü bugün

Kırgızcada *mün,* Kazakçada da *min* biçiminde yaşamaktadır: Kırg. *mün* "eksik, kusur, suç, kabahat", Kzk. *min* ay., *mine-* "yermek, suçlamak", *minsiz* "kusursuz, eksiksiz, suçsuz, masum", vb.

Yazıtta bu sözcük, kendisinden önceki *yıta* gibi, acınma ünlemi olarak kullanılmış olmalıdır.

Kaynakça

Clauson, Sir G., 1972: An *Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford (EDPT).

Inscriptions de *l'lénissei,* recueillies et publiées par la Société finlandaise d' Archéologie, Helsingfors 1889.

Malov, S. Ye., 1952: *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov,* Moskva-Leningrad.

Orkun, H. N., 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları,* I-IV, İstanbul.

Radloff, W., 1892: *Atlas der alterthümer der Mongolei,* Petersburg.

––, 1895: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei,* St. Petersburg.

Tekin, T., 1964: "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *UAJb.,* c. 35/B, ss. 134-144.

––, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications: 69, Bloomington.

Vasil'yev, D. D., 1983: *Korpus tyurksikh runiçeskikh pamyatnikov basseyna yeniseya,* Leningrad.

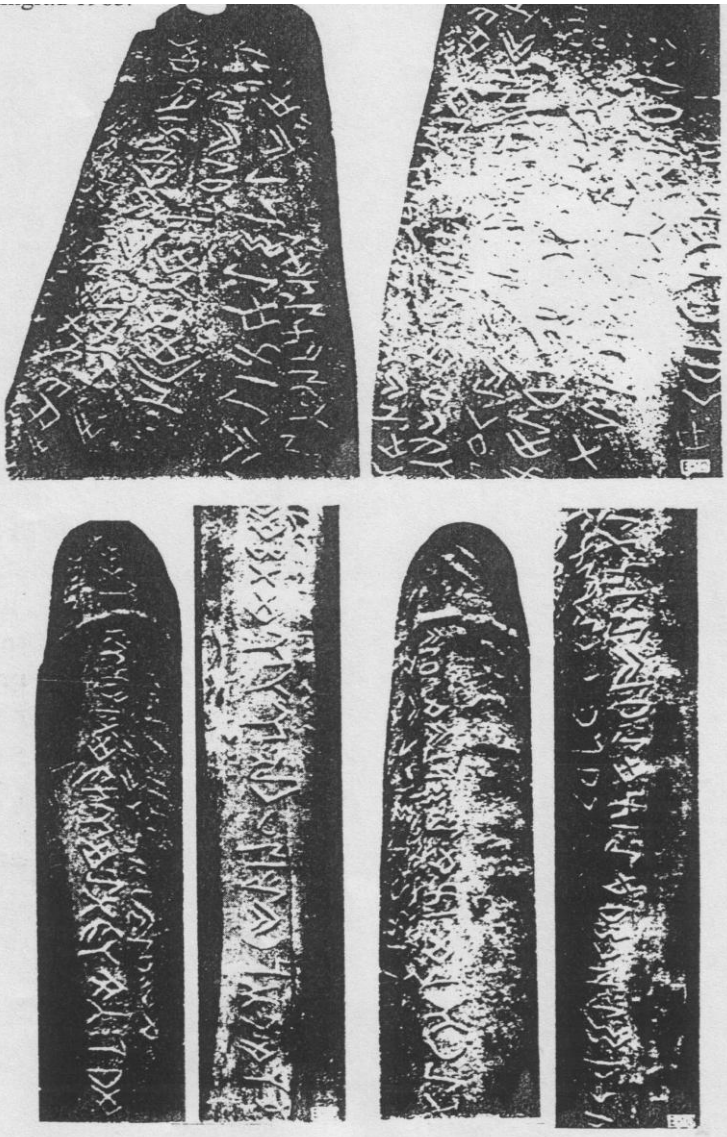

Vasil'yev'in *Korpus*'una göre Elegest (Körtle) Han Yazıtı'nın fotoğrafları ve yeniden çizilmiş hali

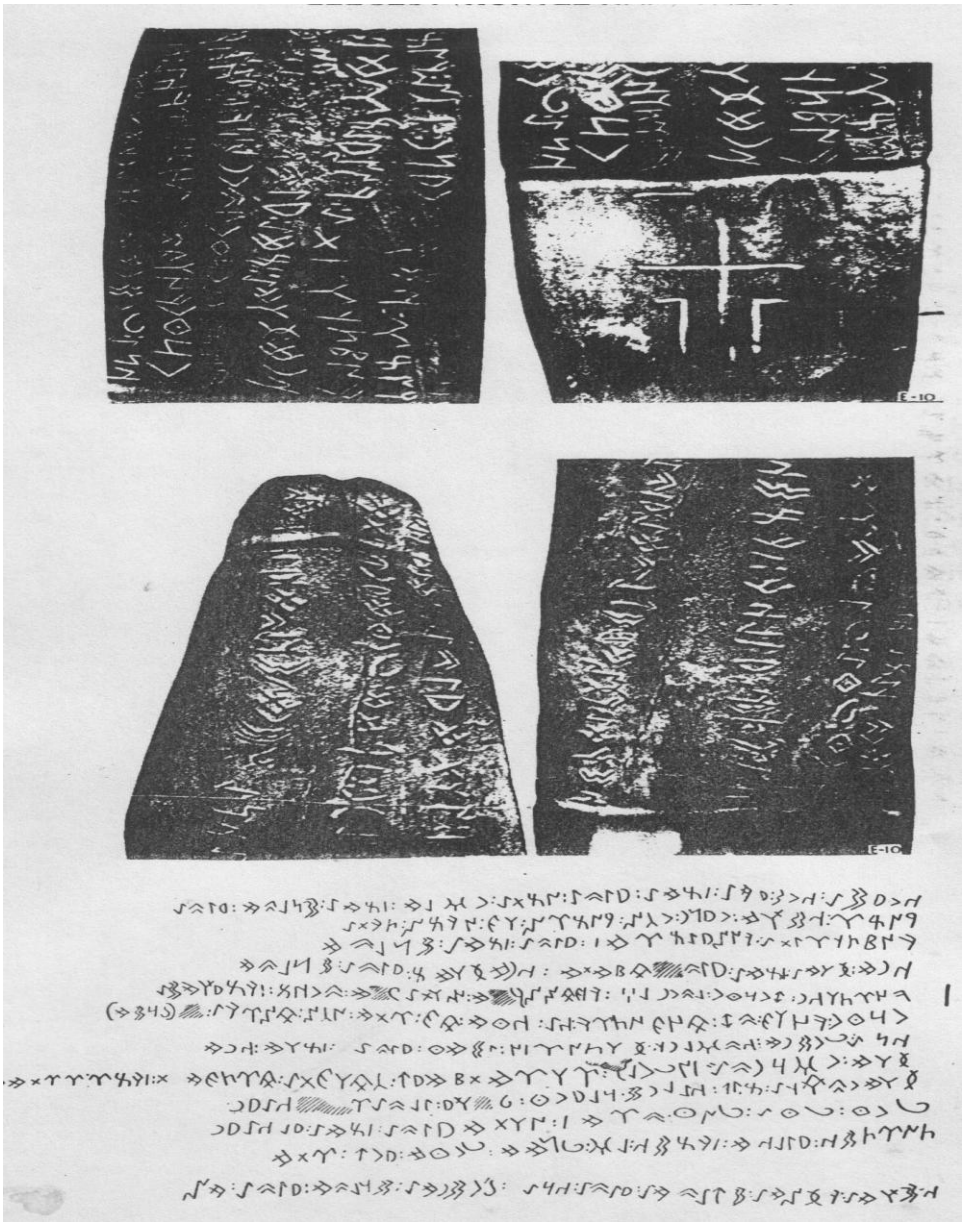

Fin Atlası'na göre Elegest (Körtle) Han Yazıtı

[TANITMA] *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version.* Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan, with the assistance of H. Braam and B. Radtke, E. J Brill, Leiden 1995. Volume I: xxxv + 787 pp.; Volume II: ix + 832 pp.

Harezm Türkçesi, Eckmann'ın tanımı ile, Orta Asya İslami Türk yazı dilinin Karahanlı Türkçesi ile Çağatayca arasındaki aşağı yukarı yüz yıllık (14. yüzyıl) ikinci dönemidir.

Harezm Türkçesi ile Çağatayca arasındaki en önemli fark, bu yazı dilinde, özellikle de manzum yapıtlarda, Çağataycada pek rastlanmayan Oğuzca-Kıpçakça dil özelliklerinin bulunmasıdır.

Harezm Türkçesi ile yazılıp bize kadar gelmiş iki büyük mensur yapıt vardır. Bunlardan birincisi ve daha eskisi *Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya*'sı (1310), ikincisi de *Nehcü'l-Feradis*'tir (1358).

Bunlardan Nehcü'l-Feradis'in İstanbul'da Süleymaniye kitaplığında, Yeni Cami kitapları arasında bulunan (Yeni Cami 879) yazma nüshasının tıpkıbasımı Eckmann'ın önsözü ile eski TDK'nca yayımlanmıştı. János Eckmann, *Nehcü'l-Feradis,* I, Tıpkıbasım, Ankara 1956. Bu yapıtın Eckmann'ın başladığı fakat ölümü ile yarıda kalan yazıçevrimi de aynı kurum tarafından tamamlanarak yayımlanmıştır.

Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya'sına gelince, Avrupa ve Rusya kitaplıklarında birçok yazma nüshası bulunan bu yapıtın Londra'da British Museum'da bulunan en eski ve en iyi yazma nüshasının tıkıbasımı vaktiyle K. Grønbech tarafından yayımlanmıştı: *Rabghuzi, Narrationes de prophetis,* Kopenhagen 1948 (=Monumenta linguarum Asiae Majoris IV). Ancak aradan yarım yüzyıla yakın bir süre geçmiş olmasına karşın bu çok önemli yapıtın yazıçevrimi yapılamamıştı. İşte, şimdi Harezm Türkçesi ile yazılmış bu en eski ve en önemli mensur yapıtın yazıçevrimli metni ile İngilizce çevirisi iki büyük cilt halinde Leiden'da yayımlanmış ve araştırıcıların yararlanmasına sunulmuş bulunmaktadır.

Kitabın yazıçevrimli metnini içeren birinci cildi bir "Giriş" (xiii-xxxv) ile başlıyor. Burada belirtildiğine göre, yapıtın bu yayın için yararlanılan yazma nüshaları şunlardır. Londra British Museum nüshası (= A; 15. yüzyıl), St. Petersburg Halk Kitaplığı nüshası (= B; 16. yüzyıl başları) ve St. Petersburg Bilimler Akademisi Doğubilimleri Enstitüsü nüshası (= C; istinsah tarihi yaklaşık olarak 1560).

Giriş'ten sonra yapıtın A nüshasına göre esas alınan yazıçevrimli metni yer alıyor (ss. 3-570). Yapıtı yayımlayanlar, yalnız C nüshasında bulunan ve asıl yapıta sonradan eklenen iki metin parçasını da metnin sonuna eklemeyi uygun görmüşler. Birinci Ek (Appendix I) İslam dini, putperestlik ve türlü peygamberler ile ilgili bazı kıssaları içeren 45 sayfalık uzunca bir metinden (ss. 573-617), İkinci Ek (Appendix II) de kıyamet üzeri-

ne yazılmış 16 sayfalık (ss. 618-633) daha kısa bir metinden oluşuyor. Yapıtın metin bölümü böylece 630 sayfayı buluyor.

Metnin yazı çevriminin özenle hazırlanmış olduğu anlaşılıyor. Metin içinde sık sık geçen Arapça ibare, cümle ve şiirlerin italik harflerle verilmesi çok iyi olmuş; Türkçe metnin daha açık seçik görülmesini sağlıyor.

İslam sonrası Türkçe metinlerde sıkça geçen Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin yazıçevrimi yayıncılar için, daha çok da Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi ve Çağatayca metinleri yayımlayanlar için, büyük bir sorun olur. Çünkü bu metinlerde geçen Arapça-Farsça sözcüklerin sık sık Türkiye Türkçesindeki standart söylenişleri ile bağdaşmayan ekler aldığı görülür, *evvel-gı, peygamber-lık, ümmet-ka* vb. gibi. Bu da son derece doğaldır; çünkü bu gibi yazımlar kuşkusuz, bu alıntıların saydığımız Doğu Türkçelerindeki eski (ve yeni!) söylenişlerini yansıtmaktadır: *avval-gı, paygambar-lık, ummat-ka* vb. gibi. "Eski ve yeni" dedim, çünkü bugünkü Orta Asya Türk dillerinde de bu gibi sözcükler böyle söylenmektedir, örn. YUyg. *awwal*, Kırg. *abal* "evvel", Kırg. *paygambar, ummat* vb. gibi.

Kısasü'l-Enbiya'yı yayımlayanlar, Arapça-Farsça alıntıların son hecelerini aldıları eklere göre art ünlülü ya da ön ünlülü okumuşlar: *za'ıflarga* (s. 3), *ummati-gä*, (s. 3), *ummatı-ga* (s. 4), *'ammı-ga* (s. 4), *'acızlıqıñız* (s. 8), *Cabra'il-gä* (s. 12), *'alım-ga* (s. 19), *rahmi-gä* (s. 36), *sekin-lik* "sakinlik" (s. 8), vb. gibi. Ancak, bu ilkeye her yerde uyulmadığı görülüyor. Örneğin *dunya* sözcüğü bu yapıtta verme durumu ekini genellikle *-gä* olarak aldığı halde sözcüğün yazıçevrimi ünlü uyumuna aykırı olarak *dunya-gä* biçiminde yapılmıştır (s. 9, 10, 43, vb.). Bence bu yazım Arapça *dunyā* sözcüğünün Harezm Türkçesinde ünlü uyumuna girerek *dünyä* biçimini aldığını gösteren güçlü bir kanıttır; bu nedenle sözcük *dünyä-gä* biçiminde yazılmalıydı (krş. Tat. *dönyä*, Kzk. *düniyä*, Kırg. *düynö* < **dünyä*).

Bunun gibi, yayımcıların *din* sözcüğünü, *din-ga* biçimine (s. 58) bakarak *dın* okumaları da (s. 58'de *dınga*) bence doğru değildir. Çünkü bu sözcük Orta Asya Türk dillerinin hepsinde /i/ ile *din* biçimindedir. O halde *din* sözcüğü verme durumu ekini bu yapıtta niçin *-ga* olarak alıyor? Bu sorunun yanıtı da bence şudur: /ı/ ünlüsü Doğu Türkçesinde erken bir tarihte öndamaksıllaşıp /i/ye değişmiş, böylece de /i/ ünlüsü uyum bakımından nötrleşmiştir. Örneğin YUyg. *çiş* "diş", *çişlar* "dişler".

Birinci cildin sonunda üç de dizin var. Birinci dizin *Qisas al-Anbiya*'nın bu yayın için esas alınan üç yazma nüshası ile İlminskiy yayınının sayfa karşılaştırmaları (ss. 637-640), ikinci dizinde de yapıttaki manzum parçaların yazma nüshalardaki sayfa ve beyit sayıları ile ölçüleri ve yazıldığı diller gösteriliyor (ss. 641-643). Üçüncü dizin ise yapıtta geçen sözcüklerden seçilmiş uzunca bir sözlükten oluşuyor (ss. 644-774).

Sözlük dizini, bu bölümün başında da belirtildiği gibi, tam bir sözlük değil, bir "glossary", yani "sözlükçe"dir. Bu sözlükçeye daha çok çeviride yeğlenen anlamları açıklamaya yarayacak ya da Orta Türkçenin söz dağarcığı üzerinde çalışacak olanların ilgisini çekecek sözcükler alınmıştır. Örneğin *atag/adag* 'island', *adna-* 'değişmek', *arı-* 'to be purified' vb. gibi.

Büyük bir dikkat ve titizlikle hazırlanmış olan bu sözlükte doğal olarak katılamadığımız bazı okuyuşlar da bulunmaktadır. Burada bu sözcüklerin bir bölüğüne değinmek istiyorum.

1. *idi* "master, owner" sözcüğü (s. 663) kapalı /e/ ile *edi* okunmalıydı (krş. Hal. *äydi* <* *ēdi*).

2. *igäş-* 'to quarrel' eylemi (s. 663) kapalı /e/ ve /k/ ile *ekäş-* okunmalıydı (krş. Trkm. *īge* 'file' <**ēkä-g, īgele-* 'to file').

3. *ögit-* 'to grind' eylemi (s. 670) /ü/ ile *ügit- okunmalıydı* (krş. Trkm. *üvet-* <*ügit-*).

4. *uğ,* yani *uc* sözcügü (s. 673) ile metinde geçen çekimli *uğında* (s. 15) sözcükleri /ç/ ile okunmalıydı. Nitekim metnin aynı sayfasında *uçunda* biçimi de var! Harezm Türkçesi Oğuz Türkçesi olmadığına göre bu sözcük /ç/ ile *uç* okunmalıydı (krş. Özb. *uçidä,* YUyg. *uçida* 'ucunda'). Bu gibi ikili okuyuşlara başka sözcüklerde de rastlanıyor.

5. *balq-* 'to sparkle, shine' eylemi *balqı-* okunmalıydı (krş. EAT. *balkı-, balk ur-,* Anat. *balkı-, barkı-,* Tat., Bşk. *balkı-* vb.

6. *buḏun: buḏun bol-* 'to be destroyed', *yok buḏun qıl-* 'to destroy' (s. 687) *yodun qıl-, yok yodun qıl-* biçiminde düzeltilmelidir. Borovkov'un yayımladığı Anonim Tefsir'de bir kez *yoq budun bol-,* bir kez de *yoq buzun bol-* biçiminde, Eckmann'ın yayımladığı satıraltı Kur'an çevirisinde de *yoq buḏun bol-* biçiminde geçen bu deyim aslında *yoq yoḏun bol-* olacaktır. Arap harfli yazımda /y/ ve /b/ harfleri arasındaki yakınlık (birincisi iki noktalı, ikincisi tek noktalı) nedeniyle meydana gelen bu müstensih yanlışı üzerine bk. Schinkewitch, "Rabγūzīs Syntax" *MSOS,* 2. Abt. (1926-27), s. 8 ve R. Dankoff, *JAOS* 98 (1978), ss. 135-137.

Bodrogligeti'nin bu *yoḏun* sözcüğünün aslında gerçekten *buḏun* olduğu ve bunun da Orta Türkçe *buḏ-* 'soğuktan ölmek' eyleminden geldiği yolundaki teorisi de (*JAOS*, 104/3, s. 455-464) doğru olamaz, çünkü bu sözcük /y/ ile /b/nin çok farklı olduğu Uygur harli metinlerde de saptanmıştır. Eski Uygurca metinlerde sekiz kez geçen bu deyim için bk. M. Erdal, *Old Turkic Word Formation,* I, s. 306. Eski Türkçe *yodun* sözcüğü, Kısasü'l-Enbiya'da, *yoq yodun bol-* ve *yoq yodun qıl-* deyimleri dışında tek başına da kullanılmıştır: *Adak altında uşanur, BWḎWN bolur* 'Ayak altında ufalanır, yok olur' (s. 75). Bu örnek *BWḎWN* biçiminde yazılan sözcüğün ancak *yoḏun* olabileceğini de açıkça göstermektedir sanırım. Eski ve Orta Türkçede canlı olduğu anlaşılan bu sözcüğün bugün yalnız Tatarcada *cuyın* (<**yoyun* <*yodun*) biçiminde yaşamakta olduğunu da yeri gel-

mişken belirtelim: *cuyın bul-* 'cuyılu, betü, ülü, hälak bulu (*Tatar teleneñ añlatmalı süzlege*, c. III, s. 795).

Öte yandan, ne A. Bodrogligeti'nin *buḏ-* 'soğuktan ölmek' eyleminden türemiş olabileceğini düşündüğü *buḏun, buyun* sözcüklerine ne de *buz-* 'bozmak' eyleminden türemiş olabileceği sanılan (Boeschoten) *buzun* sözcüğüne eski-yeni hiçbir Türk dilinde rastlanmaz.

7. *c̄bā, c̄r-c̄bā* 'armour' sözcüğü (s. 690) *cer-cebä* okunmalıydı; çünkü aslı Moğolca olan bu sözcük orada *cer-cebe* biçimindedir. Harezm Türkçesindeki biçimi de ancak *cer cebä* olabilir (krş. Çağ. *cebä* ay.).

8. *çılav* 'reins' sözcüğü (s. 692) Moğolcadan alıntıdır ve orada /c/ iledir: *ciluga.* Özbekçesi de /c/ ile *cilåv* biçimindedir. Bu nedenle bu sözcüğü /c/ ile okumak gerekirdi.

9. *çibin* 'mosquito' (s. 692) sözcüğü /p/ ile *çipin* okunmalıydı (krş. Trkm. *çībın* < **çīpın*).

10. *dunyā* (this) world' ve *dunyālik* sözcükleri (s. 694) sırasıyla *dünyä* ve *dünyälik* okunmalıydı (krş. *dünyälik,* aynı yer). Bu sözcüğün Doğu Türkçesinde oldukça erken bir tarihte ünlü uyumuna girerek *dünyä* biçimini aldığı anlaşılmaktadır: Kutadgu Bilig'de bile bu sözcük verme durumu ekini genellikle *-kä* olarak alır: *dünyä-kä* (1093, 1171, 3658, 4730 vb.). Bu örnekler Arapça *dunyā* sözcüğünün daha Karahanlı Türkçesinde ünlü uyumuna girerek *dünyä* biçimini aldığını açıkça göstermektedir. Ayrıca krş. Tat. *dönyä,* Kzk. düniye, Kırg. *düynö.*

11. *dudaq* sözcüğü (s. 695) /o/ ile *dodaq* okunmalıydı (krş. Trkm. *dōdak* < **tōtaq*). S. 755'teki *tudaq* da *todaq* biçiminde düzeltilmelidir.

12. *kögärçgün* 'dove' sözcüğü (s. 54) *kökärçgün* okunmalıydı (krş. Trkm. *gōgerçin,* Az. *göyärçin*, Türk. *güvercin* < **kōkärçgün*).

13. *kökrä-* 'to thunder; to roar' eylemi (s. 705) *kükrä-* okunmalıydı (krş. Bşk. *körkörä-* < **kürkirä-*). İlk hecesi /ü/ ünlülü Tat. *kükrä-* bu dildeki *ü* > *ö* gelişmesine aykırı birkaç sözcükten biridir. Bu eylem için bk. T. Tekin "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {+KIrA-}", *AOH*, Tomus XXXVI, Fasc. 1-3 (1983), pp. 503-513. Clauson'daki *kökre-* ve *kökreş-* biçimleri de (*EDPT*, 731) düzeltilmelidir.

14. *kösä-* 'to desire' eylemi (s. 710) /ü/ ile *küsä-* okunmalıydı (krş. Bşk. *kösä-*, Tat. *kösän-*).

15. *qabar-* 'to blister' (s- 712) ve *qabargan* 'blister' sözcükleri /p/ ile *qapar-, qapargan* okunmalıydı (krş. Trkm. *gābar-* < **qāpar-*).

16. *sa-* 'to think' (of s. t.)' eylemi A nüshası 39r8'deki *bir sagın!* söz öbeğinden çıkarılmış; başka bir deyişle, buradaki *-gın* buyurma kipi pekiştirme eki sanılmış. Oysa bu ek bu yapıtta *-gın* değil *-gıl* dır ve bu söz öbeğindeki ikinci sözcük *sagın-* eyleminin 2. kişi buyurma kipidir. Ayrıca *sā-* eylemi 'düşünmek' değil, 'saymak' anlamındadır.

17. *sög-* 'to abuse' eylemi (s. 738) /k/ ile *sök-* okunmalıydı (krş. YUyg. *sök-,* Özb. *sok-* vb.).

18. *sugal-* 'to sink (into the ground)' (s. 739) *sogal-* okunmalıydı. (krş. Tuv., YUyg. *sogul-,* Hak., Alt., Kırg. *sōl-*, Yak. *uol-* < **sogul-* vb. Uyg. Br. *sugul-* bir diyalekt biçimi olmalıdır.)

19. *sugur-, qılıç sugur-* 'to draw the sword' eylemi (s. 739) *sogur-* okunmalıydı (krş. Trkm. *sogur-*, Tat. *suır-* vb.)

20. *sürçäk* '(exemplary) story' sözcüğü (s. 740) /ö/ ile *sörçäk* okunmalıydı; çünkü bu sözcük *söz* ile köktaştır. (krş. Kar.T. *sörçäk,* Kumandı *çörçök,* YUyg. *çöçäk* < **sörçäk*). Bu sözcüğün *söz* ile ilgisi için bk. T. Tekin, "New Examples of Zetacism", *TDA* 1991, (Ankara 1991), 145-150.

21. *şira* 'table' (<Mong.) sözcüğü *şirä* okunmalıydı (krş. Mo. *şirege*, Hal. *şiree*).

22. *tupraq, tufraq* 'dust, earth' (s. 755) sözcüğü /o/ ile *topraq* okunmalıydı. Bu okuyuş, hiç kuşkusuz, sözcüğün Brahmi yazılı Uygurca metinlerde, Özbekçe ve Yeni Uygurcada *tupraq* biçiminde olmasından kaynaklanıyor. Ancak bu sözcük *o* < *u* değişmesinin kurallı olduğu Tatarca ve Başkırtçada da /u/ iledir: Bşk. *tuprak,* Tat. *tufrak*. Sözcük, Özbekçe ve Yeni Uygurca dışındaki Türk dillerinde de hep /o/ iledir: Kırg. *topurak,* Hak. *tobırax*, Tuv. *dovurak* vb. gibi.

23. *tüb* 'root, bottom' sözcüğü (s 757 ve 8) ile çekimli *tübindä* (s. 8) sözcüğü /p/ ile *tüp* ve *tüpindä* biçiminde okunmalıydı (Trkm. *düyp* < **tū̱p*).

24. *tüzi* 'all' sözcüğü (s. 759) /ö/ ile *tözi* okunmalıydı. Eski Türkçe (Uygurca) metinlerde *tözü* olarak geçen bu sözcük için bk. T. Tekin, "Old Turkic *TWYZW* = tözü", *CAJ*, Vol. 33, No. 1-2, (1989), 118-125.

25. *tüzün* 'gentle' sözcüğü (s. 5) *tözün* okunmalıydı. Asıl anlamı 'asil, soylu' olan bu sözcük, büyük bir olasılıkla, Arapça karşılığı *aṣ̄l* sözcüğünün *asl* kökünden türemiş olması gibi, 'asıl, kök' anlamındaki Eski Türkçe *töz* sözcüğünden türemiştir. Sözcük Brahmi yazılı Uygurca metinlerde de /ö/ ile *tözön* biçimindedir.

26. *ügäy* (s. 55) sözcüğü (dizinde yok!) /ö/ ile *ögäy* okunmalıydı (krş. Trkm. *övey*, Bşk. *ügäy*, Tat. *ügı*).

27. *yumak* 'maxim' sözcüğü (s. 771) /o/ ile *yomaq* okunmalıydı (krş. Trkm. *yomaq*, Kırg. *comok*, Krç. *comak,* Blk. *zomak* vb.)

28. *yüri-* 'to walk, march' eylemi (s. 772) Özbekçe *yur-*, Yeni Uygurca *jür-* biçimlerine karşın, /ö/ ile *yöri-* okunmalıydı; çünkü bu iki heceli eylem daha eski ve birincil *yorı-* eyleminden geliyor olmalıdır. Öte yandan, Tatarca ve Başkurtça *yör-* biçimleri de daha eski ve birincil tek heceli bir *yür-* biçiminden geliyor olmalıdır. Bu tek heceli biçim Kutadgu Bilig'deki şu dizede geçer: *Biligsiz sıgun sen agınap yür ä* (KB 6613). Burada Arat'ın son sözcüğe *yora* (*yor a*) okuyuşu bence doğru değildir.

773. sayfadaki *yürit-* ve *yürün-* eylemleri de sırasıyla *yörit-* ve *yörün-* olarak düzeltilmelidir.

Kısasü'l-Enbiya'daki alıntı sözcüklerin kaynağına gelince, Arapça ve Farsça alıntılar ilke olarak ayrıca belirtilmemiş, ama Moğolca alıntılar için böyle bir ilkenin uygulanmadığı göze çarpıyor, çünkü bazı Moğolca alıntıların bu dilden alıntı olduğu belirtilmiş, örneğin *apra-* 'to keep, store' <Moğolca *abura-* (s. 650), *aqtaçı* 'groom' <Moğolca *ahtaçi* 'Hofstallmeister' (s. 651) vb. gibi. Ancak, dizinde Moğolca kökenli olduğu halde alıntı olduğu belirtilmeyen sözcükler de var. Örneğin *asra-* 'to nourish, raise, bring up' eylemi (s. 653) bunlardan biri (<Mo. *asara-*). Bunun gibi, *ğir-ğiba* 'armour' (s. 690) <Mo. *cer cebe* (buna göre yazı çevirimi *cer-cebä* olarak düzeltilmelidir; *ğogda* 'a camel's long hair under the chin' (s. 691) <Mo. **cogda* (krş. Mo. *cogdor* ay. <**cogdar*); *çıda-* 'to bear' (s. 692) <Mo. *çida-, çılav* (düzelt: *cilav*) 'reins' (s. 692) <Mo. *ciluga, kävürgä* 'drum' (s. 704) <Mo. *kegürge* vb. gibi sözcüklerin de Moğolca alıntılar olduğu belirtilmemiştir.

Bu gibi ufak tefek kusur ve eksiklerine karşın *Kısasü'l-Enbiya*'nın bu yayını Türk dilbilimi araştırmalarına son yıllarda yapılan en büyük katkılardan biridir. Harezm Türkçesi ile yazılmış bu çok önemli ve çok hacimli yapıttan, Türk dilbilimi alanında çalışanlar, hiç kuşkusuz, büyük ölçüde yararlanacaklardır. Bu nedenle, başta H. Boeschoten olmak üzere büyük bir sabırla bu yapıtın yazıçevrimli metnini ve İngilizce çevirisini hazırlayan tüm araştırmacıları yürekten kutlar, Türk dilbilimi alanındaki verimli ve yararlı çalışmalarını sürdürmelerini dileriz.

[TANITMA] Zieme, Peter: *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch* (=BT XVIII). (Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung). Brepols 1996.

Budist Uygur yazınının bize kadar gelen en önemli din kitaplarından olan Altun Yaruk (Altın Işık), bilindiği gibi, 10. yüzyıl başlarında yaşadığı sanılan Şingko Şäli Tutung adlı bir Uygur bilgini tarafından Çinceden çevrilmiş bir yapıttır. Berlin koleksiyonunda bu yapıtın hiçbiri tam olmayan 6 yazmasının parçaları vardır. Leningrad'da ise bu yapıtın hemen hemen eksiksiz bir yazma nüshası bulunmaktadır. Bu yazma 17. yüzyıl sonlarına doğru, 1678'de, kopya edilmiş olmakla birlikte dili Eski Uygurcadır.

Leningrad yazması Radloff-Malov tarafından bu yüzyıl başlarında Uygur harfleri ile dizdirilmiş ve yayımlanmıştır: W. Radloff-S. E. Malov, *Suvarṇaprabhāsa (sutra zolotogo bleska*). Sanktpeterburg 1913-1917 (Bibliotheca Buddhica 17). Bu yapıtın Radloff tarafından yapılan Almanca çevirisi de 1930'da yayımlanmıştır (Bibliotheca Buddhica 27). Altun Yaruk üzerine daha sonra yapılan çalışmalar bu yayına dayanır. Bu çalışma ve yayınların başlıcaları şunlardır:

S. Çağatay 1945'te Altun Yaruk'tan seçtiği iki parçayı yazıçevrimi ve Türkçe çevirisi ile yayımlamıştır: *Altun Yaruk'tan İki Parça.* Ankara 1945.

Ş. Tekin 1958'de Hamburg'da hazırladığı tez çalışmasını K. Röhrborn ve P. Schulz gerekli düzeltmelerle 1971'de yayımlamışlardır: Ş. Tekin (Bearbeitet von K. Röhrborn und P. Schulz), *Die Kapitel über die Bewußtseinslehre im uigurischen Goldglanzsūtra (IX. und X.),* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Wiesbaden 1971.

M. Ölmez, 1988'de Hacettepe Üniversitesine Master tezi olarak sunduğu çalışmasını 1991'de yayımlamıştır: *Altun Yaruk III. Kitap* (= 5. *Bölüm),* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara 1991.

Altun Yaruk üzerine Türkiye'de yapılan en son yayın Ceval Kaya'nın 1994'te yayımlanan *Uygurca Altun Yaruk* adlı kitabıdır (Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara 1994). Bu yayında Uygur harfli Radloff-Malov yayınının yazıçevrimi ile yapıtın analitik dizini verilmiştir.

Altun Yaruk üzerine yapılan çalışmaların en sonuncusu ise Peter Zieme'nin bu yazı ile tanıtacağımız kitabıdır.

Zieme'nin bu kitabı Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nce 10 cilt olarak yayımlanması düşünülen Altun Yaruk dizisinin birinci cildidir. Kitap şu bölümlerden oluşuyor: Giriş-Kaynakça-Kısaltmalar (5-31), Berlin koleksiyonundaki parçaların yazıçevrimi (34-68), B I nüshasının önsözü (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 70-77), *Süü* metni (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 80-119), I. Kitap (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 122-187), Önsöz Dizini (190-196), Terimler Dizini (Almanca çevirileri ile: 197-230), Tıpkıbasımlar (I-LXXXVIII).

Zieme yayınının en önemli özelliklerinden biri *Süü* metni ile Altun Yaruk'un birinci kitabının yazıçevrimli satırlarının karşısına bunların Çince asıllarının da konulmuş olmasıdır. Yayının başka bir özelliği de yazıçevrimli metin sayfalarının altında türlü sözcüklerin öbür yazma nüshalardaki ya da, nüsha parçalarındaki farklı biçimlerinin gösterilmiş olmasıdır. Uygurca metne ve Çince aslına ilişkin türlü açıklamalar da Almanca çevirilerin bulunduğu sayfa altlarında verilmiştir.

Büyük bir titizlikle hazırlandığı anlaşılan ve nefis bir biçimde basılan bu yayında, Uygurca metinlerde az rastlanan, bu nedenle de dikkati çeken bazı sözcükler var. Burada bunların bazılarına değinmenin yerinde olacağını sanıyorum.

1. *sipirgü* (V 89) "süpürge"; DTS ve EDPT'de bu biçim yok.

2. *tumıl-* "üşümek" (S 058, 068); DTS'de yanlış olarak *tomıl-;* EDPT'de *tumlı-* maddesinde. Bu biçim büyük bir olasılıkla yerdeğiştirme ile ortaya çıkmıştır: *tumıl- < tumlı-.*

3. *äläñlär* (S 083). Bu sözcüğün içinde geçtiği *äläñlär ädgülärim* söz öbeğini Zieme "Seid ruhig, meine Gute!" diye çevirmiş. *äläñlär* sözcüğü Altun Yaruk'ta şu yerlerde de geçiyor: *äläñlär tört maharançlar a* (Suv 417, 12; 426, 5), *äläñlär yirtinçü küzätdäçilär ä* (Suv 417,12). Şimdiye kadar yalnız Altun Yaruk'ta geçen bu sözcük, Zieme'nin haklı olarak anladığı gibi, *älä-* eyleminin buyurma kipinin çoğul 2. kişi biçimi olsa gerektir. MK'nin "sakin ol, yavaş ol" anlamında bir edat olduğunu söylediği *älä* de aslında bu *älä-* eyleminin buyurma kipidir. Zaten Kaşgarlı Mahmut bu edatın *-gil* eki ile *älägil* biçiminde de kullanıldığını söylemekle bunu doğruluyor. İlginç olan bu eylemin bugün bazı Türk dillerinde biraz farklı bir anlamla yaşamakta olmasıdır: Kırg., Kklp. *ele-,* Kzk. *yele-* "zameçat' obraşçat' vnimaniye", yani "dikkat etmek, dikkatli olmak, dikkatle bakmak", Kırg., Kklp. *eleñ,* Kzk. *yeleñ* "dikkat" < **älä-ñ,* vb. gibi.

4. *ödiräk* "ördek" (S 058). Bu biçim de, yerdeğiştirme ile, daha eski *ördäk* biçiminden çıkmış olmalıdır (krş. *otra, otıra* "orta" < *orto*).

5. *yitrinip* (S 427). *Süü* metninde *yitrinip bartılar* söz öbeğinde geçen bu eylem "kaybolmak" anlamındaki *yitlin-* eylemi olmalıdır: *yitlinip bartılar* "kaybolup

gittiler". Zaten Zieme de 218 sayılı notunda /r/ okuduğu harfin yazmada silik de olsa /l/ harfinin alt çengeline benzer bir çengeli bulunduğunu, bu nedenle de *yitrinip* okuyuşunun yanlış olduğunu söylemektedir.

6. *Süü* metninde, ilk kez Zieme'nin açıklığa kavuşturduğu *töni* edatı için de örnekler var: *biş älig yıl tön-i* "45 yıl süresince" (S 030), *bir yıl tön-i* "bir yıl süresince" (S 363). Ancak, S 044'teki *ygirmi yıl-ı töni* örneği şaşırtıcıdır. Niçin *ygirmi yıl töni* değil?

7. *qarmdı* "schwärzlich" (S 670). Zieme *kök qarmdı önglüg* söz öbeğinde geçen bu sözcüğü, haklı olarak, Türkçe *qaramtı* yerine bir eksik yazım sayıyor. EAT *karamtık,* Şor *karamdık,* Hak. *xaramdık,* vb. gibi biçimler bu *karamtı* biçiminden /+k/ küçültme eki ile türemiş olmalıdır.

8. *qarı qılı* "alt, erfahren" (0058). Uygurca metinlerde bu ikileme için pek az örnek vardır. *qılı* sözcüğü DTS, EDPT ve OTWF'de yok.

9. *tözgärü* "ergründend" (1286, 1319). Zieme'nin *tözgärü tüpgärü* söz öbeği (ikilemesi) bence de doğrudur. Uygurcada *tüzgär-* "eşitlemek" eyleminden ayrı bir *tözgär-* "aslına, köküne nüfuz etmek" eyleminin de bulunduğu bu ikilemeden anlaşılmaktadır. Ayrıca *tözgär- çıngar-* eylem ikilemesi de bilinmektedir: *tözgärü çıngaru sakınsar* "Wenn man (es) wesenhaft und wahrhaftig bedenkt" (Zieme, BSU 16: 25). *tözgär-* eylemi EDPT'de ve OTWF'de yok. DTS'de de *tüzgär-* yok; daha doğrusu *tüzgär-* ile *tözgär-* eylemleri *tözkär-* maddesinde toplanmış!

10. *iy-ä iti* "Herr" (1403). Uygurca metinlerde *idi* sözcüğünün *iyä* biçiminde de görülmesi öteden beri türkologları şaşırtmış, *iyä* biçiminin aynı anlamda başka bir sözcük olacağı düşünülmüştür. Bu örnekte her iki biçimin yan yana kullanılması bu görüşü güçlendirmektedir.

Bu yayında, başka pek çok yayında olduğu gibi, katılamadığım bazı okuyuşlar da var. Bu farklı okuyuşların bir kısmını burada belirtmenin yerinde olacağını sanıyorum.

1. *ödrül-* (V 2, I. Buch 1539, 1700) > *üdrül-.* Genellikle /ö/ ile okunan *ödür-* "seçmek" ve türevleri bugün Hakasçada /ü/ iledir: Hak. *üzür-* "seçmek", *üzüril-* "seçilmek", vb. Bu eylemin bir türevi Yeni Uygurcada da /ü/ iledir: *ügüt* "temizleme", *ügüt ät-* "hububatı ayıklamak" < **üyürt* < **üdürt.* DTS'deki *öḍür-* ve türevleri de buna göre düzeltilmelidir.

2. *ögüz* (S 47, 0530), vb. > *ügüz.* "Irmak" anlamındaki bu sözcük bugün yalnız Sarı Uygurcada yaşamaktadır ve /ü/ iledir: *ügüs* "reka" (Malov 1957: 132). Büyük bir olasılıkla bununla köktaş olan Moğolca *üyer, üyir* "su taşması, tufan" sözcüğü de /ü/ iledir. CC'daki *ögüz* (ochus) biçimi daha sonra Tatarca ve Baş-

kurtçadaki *ü* > *ö* ünlü değişmesinin ilk örneklerinden biri olmalıdır (krş. CC *kümiş~kömiş, kün* // *kön,* vb.).

3. *yuγuryuluq* (V 48) > *yogur-.* "Tehlikeli bir yeri, çöl, ırmak, deniz ya da bataklığı geçmek" anlamındaki bu eylemin ilk hecesindeki ünlü /o/ olmalıdır (OTWF 755, not 485). Türk., Az. *yoğur-* (to knead) eylemi ise, aslında, bilindiği gibi, /u/ iledir: *yugur-.*

4. *äşidgäli bultı* (V 101-102) > *äşidgäli boltı.* Nitekim bu yardımcı eylem *tükägäli bolmağay* (V 88) ile *[bi]lgäli bolmağay* (V 99) örneklerinde doğru okunmuştur.

5. *oqadmatın* (V 157) > *ogad-.* "Gecikmek, geri kalmak, geride kalmak" anlamındaki eylem /q/ ile değil, /γ/ ile olacaktır. Harf yazmada da noktalı değildir.

6. *tüz töpürä* (S 136) > *töz töpürä* (hatta *töz töpörä*). *bärgä üzä mini tüz töpürä urup* bağlamında geçen bu söz öbeğinin ilk üyesi "kök, dip" anlamındaki *töz* olmalıdır. Burada bence *töz töpörä ur-* biçiminde ve "tepeden tırnağa vurmak ya da dövmek" anlamında bir deyim ile karşı karşıyayız.

7. *bösüp* (S 199) > *büsüp. [bo] mäning alım-çı-larım-qa bösüp* bağlamında geçen bu eylem /ü/ ile *büs-* okunmalı ve "gizlenmek, saklanmak" anlamındaki *bus-* eyleminin erken öndamaksıllaşmış biçimi sayılmalıdır. Malov bu sözcüğü *püs-* okumuş (Suv. 10, 17) ve doğru olarak *bus-* eyleminin öndamaksıllaşmış biçimi saymıştır (Malov 1951: 409). Bu biçim bugün Özbek diyalektlerinde yaşamaktadır (bk. Sevortyan II: 278).

8. *aytuq-[t]a tägdükdä* (S 199) > *aytıg-[k]a tägdükdä.* İlk sözcüğün eki, Zieme'nin de notta belirtmiş olduğu gibi, *-[q]a* olmalıdır. Ayrıca, *aytuq* sözcüğü de, Erdal'ın yeğlediği gibi (OTWF 182), *aytıg* biçiminde eylem adı *(action noun)* olarak düzeltilmelidir: *ärklig xan üskintä aytıg-[k]a tägdükdä...* "kudretli hanın huzurunda soruşturmaya vardıkta" gramere uygun bir söyleyiştir; çünkü *täg-* eylemi verme (*dative*) durumunu yönetir.

9. *ydy süsük kongül-üm üzä* (S 216) > *y(i)ti süzük...* İlk sözcük, Kaya'nın düşündüğü gibi, *yiti* yerine bir yazım yanlışı olmalıdır. *yiti* sözcüğü burada, *süzük* (ya da *süzök*) ile birlikte, *köngül* sözcüğünü niteleyen bir sıfattır. Krş. *ögläri köngülläri yiti* "akılları zekaları keskin" (DTS 263; Suv 529 21).

10. *tayдın yıngaq özläntürdilär* (S 241) > *...üzläntürdilär.* Son sözcük, Erdal'ın yeğlediği gibi, *üzläntürdilär* olmalıdır. Burada ya bir erken *y-* düşmesi ya da bir yazım yanlışı karşısındayız demektir. Zaten Zieme sayfa altındaki notta Petersburg nüshasının fotoğrafına göre bu eylemin *[y]üüzläntür-dilär* okunabileceğini söylüyor.

11. *tüzü-tä ayıdıp* (S 271) > *tözü-tä ayıtıp* "herkese sorup"; *tüsü tükäl bititgü-kä* (S 292) > *tözü...* AYS'da genellikle *tüzü* okunan bu sözcük için bk. T. Tekin "Old Turkic *TWYZW* = *tözü*", *CAJ,* c. 33, fas. 1-2, 118-125.

12. *yır-a yırt-a tart-* (S 403). Belki *yir-ä yırt-a* okunmalıydı.

13. *yumq[ı]* (S 439-440), *yumqın* "zusammen mit" (I. Buch 0712), *yumqı* (1060), vb. > *yomqı.* AYS'da genellikle böyle okunan "hepsi" anlamındaki bu sözcük bence /o/ ile *yomqı* okunmalıdır: CC *yomuk-* "sich versammeln", *yomdar-* "versammeln", Kar. TH *yomdar-* "ustraivat', sobirat'", *yomul-* "sobirat'sya", *yomulmak* "sobraniye", Yak. *somoyo* "tsel'nıy, neotdelennıy" < **yomqı,* vb.

14. *kizläklig* (I. Buch 0124, 0416, vb.), *töltäklig* (I. Buch 0507). Bu sözcükler /g/ ile *kizläglig* ve *töltäglig* okunmalıdır; çünkü bunlar *kizlä-* ve *töltä-* eylemlerinden {-(X)gl(X)g} eki ile türemiş sıfatlardır. Krş. Türk. *dayalı* < *taya-glıg, döşeli* < *töşä-glig, kurulu* < *kuruglug,* vb. (bk. OTWF 344-349).

15. *kökrägä* (0180). *kökrägä ünlüg* "Donner-Stimme Habender" söz öbeğinde geçen bu sözcük /ü/ ile *kükrägä* okunmalı, DTS ve EDPT'deki *kökrä-* ve *kökrägä* okuyuşları da düzeltilmelidir. Daha eski bir **kürkirä-* biçiminden gelen *kükrä-* eylemi için bk. T. Tekin, "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {+kIrA-}", AOH XXXVI, 1-3: 503-513.

16. *idizi boyaysı* "Höhe und Tiefe" (I. Buch 0508) > *idizi boqnısı.* Bugüne kadar *buqay, boqay, bogay* okunan "alçak, kısa" anlamındaki bu sözcük doğru olamaz; çünkü 3. kişi iyelik ekini *-sı* olarak alıyor! Sözcük bence *boqnı* (< **boqunı)* okunmalıdır (krş. Tel. *pogın-* "sich verneigen" < **boqun-).* Bu konuda yazdığım bir yazı yakında yayımlanacaktır (*TDA* 8, 1998).

17. *buyan-lığ ükm[äk]* "Verdienstanhäufungen". *ükmäk* adı *ügmäk* olarak düzeltilmeli (bk. T. Tekin "On the Uigur Term *yügmäk", UAJb.* 12: 265-268).

18. *bögünü saqınu* (I. Buch 1578). "Düşünmek, kavramak, idrak etmek" anlamlarına gelen ve genellikle *bögün-* okunan bu eylem /k/ ile *bökün-* okunmalıdır. Krş. Hak. *pök-* "karar vermek, düşünmek; bulmaca çözmek" < **bök-, pögin-* (dön. ç.) <Uyg. *bökün-, pögis-* (işt. ç.) < **böküş-, pögis* "karar, çözüm" <Uyg. *böküş.* DTS, EDPT ve OTWF'deki *bögün-* ve *bögüş* biçimleri de düzeltilmelidir.

19. *bulyalı bulmaz* (1074) > *bulgalı bolmaz, kädgäli b[u]ltuqda* (1080) > *kädgäli boltukda,* vb. gibi. Uygurcada güç yeterliği-olabilirlik (ability-possibility), *bul-* eylemi ile değil, *bol-* yardımcı eylemi ile ifade ediliyordu: *bulgalı bolmaz* "bulamaz", *kädgäli boltukda* "giyebildiğinde", vb. gibi. Nitekim Zieme de iki yerde yardımcı eylemi *bol-* okumuştur: *tükägäli bolmayay* (V 88), *[bi]lgäli bolmayay* (V 99).

20. *ügi* "Eule" (1121). Genellikle böyle okunan bu sözcük /k/ ile *üki* okunmalıdır. Sözcük bugünkü dillerde ve özellikle Yeni Uygurca ile Özbekçede de /k/ iledir: Kırg. *ükü,* Kzk., Kklp. *üki,* YUyg. *ükä,* Özb. *ukki.* Tuv., Hak., Şor *ügü* biçimi de daha eski bir **üki* biçimine gider.

21. *bütürgäli bulduqsar* (1086 5), *idgäli bultuqup* (1098), *yorıgalı bultuq-sar* (1137), vb. > *...boltuk-*. Güç yeterliği-olabilirlik ifade eden bu yapıdaki yardımcı eylem *boltuk-* olmalıdır. Bu görüşümüzün en açık kanıtı Altun Yaruk'un 4. kitabında sık sık geçen ve C. Kaya'nın *bulgalı bultukmaz* okuduğu *bulgalı boltukmaz* "bulunamaz" yüklemidir. Daha fazla bilgi için bu sayıdaki "On Uigur *{-gAlI} bol-, {-galı} boltuk-*" başlıklı yazımıza bakınız.

Büyük bir titizlikle hazırlanmış ve nefis bir şekilde basılmış olan bu yayında, ne yazık ki, yine de gözden kaçmış birkaç dizgi yanlışı var. Benim görebildiğim dizgi yanlışları şunlar: V 62 10'da *suzaq* yerine *sozaq,* S 081'de *atl(ı)γ* yerine *atγ,* S 130'da *tükät[tim]* yerine *tükä[tim]* ve 1603'te *bögünü* yerine (daha doğrusu, *bökünü* yerine!) *bügünü.*

Peter Zieme'yi ve bu yayının baskıya hazırlanmasında ona yardımcı olanları bu çok önemli ve gerçekten başarılı yayın nedeniyle yürekten kutlar, Altun Yaruk'un öbür ciltlerini de sabırsızlıkla beklediğimizi belirtmek isterim.

[TANITMA] *Symbolae Turcologicae: Studies in Honour of Lars Johanson On his Sixtieth Birthday* 8 *March* 1996. edited by Árpád Berta, Bernt Brendemoen and Claus Schönig. Swedish research Institute in Istanbul. 1996. 246 s.

Ünlü Türkolog Lars Johanson'un altmışıncı doğum yıldönümünde öğrenci ve meslektaşları tarafından ona armağan olarak hazırlanan bu kitapta, Prologue ve Tabula Gratulatoria'dan sonra yirmi beş yazı yer alıyor. Bu yazılar sırasıyla şunlar: Milan Adamovic´ "Ordinalia im Bolgarischen" (13-18), Klára Agyagási "Ein neues Mitglied der türkischen Wortfamilie mit der Bedeutung 'Zwilling'" (19-21), Árpád Berta "Zur Frage der Kausativsuffixe im Kiptscakischen" (23-29), Hendrik Boeschoten "Zur Charakterisierung des Kodekopierens" (31-39), Bernt Brendemoen "Case Merge in the Black Sea Dialects-A Kartvelian Substrate Feature?" (41-59), Nurettin Demir "Einige Merkmale yörükischer Dialekte" (61-70), Gerhard Doerfer "Die Sprache Gadā'īs" (71-76), Marcel Erdal "On applying 'causative' to 'passive', mainly in Turkish" (77-95), Peter B. Golden "The *Černii Kloboucí*" (97-107), El'bira A. Grunina "K istorii tyurkskoy pretemporal'noy sistemı" (109-117), Tooru Hayashi "The Dual Status of possessive Compounds in Modern Turkish" (119-129), György Hazai "Beobachtungen zum Vokalismus des Lehngutes im Mittelosmanischen" (131-139), Juha Janhunen "Khamnigan Data on the Turkic Name of Lake Baikal" (139-141), Mark Kirchner "Zwei osmanische Bearbeitungen des persischen *Qâbusnâma* als Quelle zur türkischen Sprachgeschichte" (143-155), Roy Andrew Miller "Trk. **1², *r²* and Korean" (157- 167), Kenesbay Musayev "Dravidian Turkic-Sanskrit Lexical Comparisons" (169-174), Klaus Röhrborn "Studien zum neologistischen Wortschatz des Türkischen: Bildung von Verbalabstrakta durch Konversion und substraktive Wortbildung" (175-180), András Róna-Tas "An 'Avar' word: *terem"* (181-188), Frithiof Rundgren "Turkish *başka* and *diğer,* Aramaic *tūb,* and Old Persian *pasāva"* (189-198), Aleksandr M. Ščerbak "Irregular sound correspondences in Turkic languages conditioned by reborrowing from Mongolian" (199-203), Wolfgang-E. Scharlipp "Some remarks on the so-called Dative Suffix *-a/-ä* in the Yenisey Inscriptions" (205-208), Claus Schönig "Ist **käñmä* 'haltbar Gemachtes (Fleisch, Fisch)' wirklich ein samojedisches Lehnwort im Sajantürkischen?" (209-212), Erika Taube 'Zur gegenwärtigen Situation der Tuwiner im westmongolischen Altai" (213-225), Talat Tekin "On the Origin of the Turkic Genitive Suffix" (227-230), Peter Zieme "Aus einem alttürkischen Kommentar

zum *Goldglanzsūtra"* (231-238). Kitap Lars Johanson'un yayınlarının Éva Ágnes Csató tarafından hazırlanmış tam bir listesi ile sona eriyor (239-246).

Bu tanıtma yazısında söz konusu armağan kitabındaki yirmi beş yazı hakkında yorumda bulunmak olanağı, doğal olarak, yoktur. Bu nedenle burada yalnızca fazlasiyle ilgimi zr veriyor: *biz o vaGıt beş on yaşına bi uşā ıduk* 'At that time I was a boy five or ten years old', *oldum elli yaşa bu ocaklara* 'I was fifty years old this January', *beyük annem deyermende gitti* 'My grandmother went to the mill' vb. gibi. Brendemoen sözkonusu ağızlarda yönelme ve bulunma durumlarının bu farklı kullanımlarında o bölgede vaktiyle konuşulmuş olan ve yönelme-bulunma durumlarını ayırt etmeyen Kartvel dillerinin (Lazca, Gürcüce vb.) etkisi olabileceğine dikkat çekiyor.

Bu diyalektlerde görülen başka bir ad durumu karışımı da yönelme durumu yerine yükleme durumunun kullanılmasıdır: *ati bindi, eşeği biner gider* vb. gibi. Ancak Brendemoen, haklı olarak, bu kullanımın Türkçe eski bir özellik olabileceğine de işaret ediyor: *atın mindi keldi* (Kutadgu Bilig: 576). Bilindiği gibi, Orhon Türkçesinde de *bin-* eylemi yükleme durumu ile kullanılırdı: *boz atıg binip* (KT E 33), *ak atin binip* (KT E 40) vb. gibi.

Brendemoen'in yazısının en ilginç yanı bence Rize'nin İyidere vadisi köylerinde belirli ve belirsiz adıl nesnelerin (*oni* 'onu', *ona, olari* 'onları', *olara* 'onlara') cümle sonundaki eylemlere vurgusuz ek olarak (*-ni, -na; -lari, -lara*) eklenmeleridir: *bağladiler-ni* 'They bound him', *dönüşüm derım saa-ni* 'When I come back, I will tell it to you', *biz alduk-lari* 'We took them', *kolari bi çan'ta'ya* 'Put them in a bag!', *on sene ustine Dedi-lara Gi* 'After ten years he told them that...' vb. gibi. Brendemoen, haklı olarak, bu özelliğin de sözkonusu ağızlarda bir Kartvel altkatman dili etkisi ile açıklanabileceğini söylüyor.

Gerhard Doerfer "Die Sprache Gadā'īs" başlıklı yazısında ilk Çağatay şairlerinden Gedai'nin dilindeki Oğuzca öğeleri inceliyor ve Eckmann'ın daha önce verdiği Oğuzca örneklere eklemeler yapıyor: *dut-, dodaq, gibi bigin, ıl* 'yıl', *başqa, aq, ev* vb. gibi. Doerfer bu arada *künäş* > *günäş, dudaq* > *dodaq* vb. gibi bazı düzeltmeler de yapıyor (krş. Trkm. *dōdak*). Doerfer'in yazısının en ilginç yanı bence Geda'i'nin dilindeki bazı Oğuzca biçimlerin ölçü gereği yeğlenmiş olduğunu saptamasıdır. Örneğin, bir şiirde *failatün failatün failatün failün* ölçüsüne uyması için ey *diriga kim dodaqıñ hasratındın qalmadı* denilmesi, yani *erniñ* yerine *dodaqıñ* sözcüğünün kullanılmış olması gibi. (s. 75).

Marcel Erdal "On applying 'causative' to 'passive', mainly in Turkish" başlığını taşıyan uzunca (77-95) yazısında Türkçede edilgen çatıların ettirgen çatılara dönüştürülmesi konusunu işliyor.

Peter Golden "The *Černii Klobouci"* başlıklı yazısında (97-107), *Karakalpak* adının etnik bir ad değil de aşağı bir toplumsal durumu anlatan bir terim olduğunu kanıtlıyor.

Johanson armağanındaki ilginç yazılardan biri de Juha Janhunen'in "Khamnigan Data on Turkic Name of Lake Baikal" başlıklı yazısı (139-141). *Baykal* adının *bāy* 'zengin' ve *kȭl* 'göl' sözcüklerinden meydana geldiği yolundaki yaygın etimoloji hemen herkesçe bilinir. Ne var ki bu göl adının Buryatça ve dolayısıyla türlü dillerdeki biçimleri bu etimolojiyi destekler nitelikte değildir; başka bir deyişle adın ikinci hece ünlüsü yuvarlak değil düzdür: Buryatça *Baigal,* Rusça *Baikal,* vb. gibi. Janhunen bu yazısında *Baikal* adının Çin'de konuşulan Khamnigan Moğolcasında *Baigul* biçiminde söylendiğini hem sözlü hem de yazılı olarak saptadığını, bunun da *Baikal* < *bāy kȭl* 'Zengin Göl', yani '(balıkları) bol göl' etimolojisini doğruladığını belirtiyor.

Roy Andrew Miller "Türk. **l², *r²* and Korean" başlıklı yazısında Çin ideogramları ile yazılmış Eski Korece birkaç sözcük üzerine yeni Altayca etimolojiler öneriyor. Bunlardan birincisi şudur: Eski Korece **kilçi* 'lord, master', Türk. *kişi* 'man, person, human being', Evenki *kilän, kilär,* Neg. vb. *kile* 'Evenki(ler)' ve Eski Japonca *konikisi* 'king of the land', *kokisi* 'kral', *konikisi // komukisi* 'lord of the army' ünvanlarındaki **kisi.*

Miller'in ikinci etimolojisi Eski Korece **mu'alşi* 'shaman' ile ilgilidir. Miller bunu ET *bügüş* 'Weisheit', Uyg., Çağ. *bögü* 'Weiser', Mo. *böge* 'shaman' ve Macarca *böls* 'weise, gelehrt, klug; sorcier; wise man, sage' ile birleştiriyor (ss. 162-164).

Miller'in bir başka ilginç etimolojisi de geç Eski Korece **mati* 'head' ile aynı anlamdaki Eski Türkçe *baş* ve Çuv. *puś* sözcüklerini birleştiren karşılaştırmasıdır. Yıllar önce Ramstedt Türkçe *taz baş* 'der kahlköpfige Adler' birleşiğini Moğolca *tar-balǰi* ('sparrow hawk; tawny eagle' < *tar* 'bald' + *balǰi* 'head') sözcüğü ile birleştirmiş, böylece Türkçe *baş* sözcüğünü daha eski bir **bal'* biçiminden getirmişti (1957: 111). Ancak Çuvaşça *puś* açıkça gösteriyor ki *baş* sözcüğündeki /ş/ daha eski bir /*l²/ foneminden değil, fakat bir /*lç/ ünsüz çiftinden gelir. Miller, işte bundan hareketle Eski Korece **mati* sözcüğünü daha eski bir **bal+ti* biçiminden getiriyor: **bal+ti* > **mal+ti* > *mati* (s. 165).

Klaus Röhrborn'un yazısı Türkçedeki eşsesli ad-eylem türetmeleri üzerine. Ramstedt ile Bang'ın eşsesli ad-eylemlerin Türkçede mümkün olduğu yolundaki görüşlerini haklı olarak eleştiren Röhrborn dil devriminden sonra türetilen *etki* / *etki-, tepki* / *tepki-, yansı* / *yansı-* vb. gibi eşsesli ad-eylemler yerine adlardan

(+lA-) eki ile eylem türetmenin (*etki, etkile-* vb. gibi) Türkçenin yapısına daha uygun olduğunu vurguluyor.

Aleksandr Şçerbak Türk dillerindeki bazı kuraldışı ses denkliklerine değinerek bunları Moğolcadan geri ödünçleme ile açıklamaya çalışıyor (s. 199-203). Moğolcadan geri alıntılar için verdiği örnekler arasında şunlar da var: Tuv. *kidis* 'felt' (OT *kiḍiz, kidiz, kigiz*) ve *xevis* 'carpet' (<Mo. *kebis*), G.-Alt. *arga* 'means; mode; way; method' (OT *arqa* 'back'), Mo. *elcigen* 'donkey' (OT *eşkek, eşyek, eşek*).

Hemen belirtelim ki OT *kiḍiz* 'keçe' ile Mo. *kebis* bir ve aynı değildir. 'Keçe' anlamındaki Türkçe sözcüğün de Eski Türkçede *kigiz* biçimi yoktur. Bu nedenle de Mo. *kebis* sözcüğü bu dilde Eski Türkçeden alıntı olamaz.

Mo. *arga* sözcüğü de bana göre Türkçeden ödünçleme olamaz; çünkü Mo. *arga* ile Türkçe *arqa* arasında da anlamca hiçbir ilgi yoktur. Türkçe *arqa* ve *art* sözcükleri bence Mo. *aru* "back, rear; north, northern; verso of a sheet or folio" sözcüğü ile köktaştır.

Tuvaca *elçigen* 'donkey' sözcüğü elbette ki Moğolcadan alıntıdır. Ancak Mo. *elcigen* sözcüğü, Şçerbak'ın sandığı ve inandığı gibi, Türkçeden alıntı olamaz; çünkü öyle olsa idi Türkçe *eşgek* sözcüğündeki /ş/ye karşılık Moğolca *elcigen* sözcüğünde yalnız /l/ bulunması gerekirdi. Oysa Moğolca sözcükte Türkçe /ş/ye karşılık /lç/ ünsüz çifti vardır.

Şçerbak'a göre Mo. *arça* 'juniper', *sün* 'milk', *qana* 'wing' sözcükleri de bu dilde Türkçe alıntılardır (s. 200). Hemen belirtelim ki bu görüş de kandırıcı değildir. Altayca *artış* daha eski bir *artuç* biçimine gider (krş. MK *artuç*). Altayca *arçın* ise, hiç kuşkusuz, Moğolcadan bir alıntıdır.

Şçerbak Mo. *siba-* 'to plaster' eyleminin de ET *suv* "su" adından türemiş olan ET *suva-* "sulamak" eyleminden alıntı olduğu görüşünde. Bu görüşe katılmak da güçtür. Çünkü biçim bakımından birbirine yakın olan bu iki eylem arasında anlamca yakınlık yoktur. Eski Türkçede "sulamak" anlamındaki *suva-* eyleminden başka aynı biçimde "sıvamak" anlamında bir eylem daha vardır. Clauson *suva-* maddesinde bu iki eylemi birleştirmiş, bir ve aynı saymıştır (EDPT: 785). Erdal (OTWF: 423) ve Şçerbak da aynı kanıdadır. Bence bu iki eylem, DTS'de yapıldığı gibi, birbirinden ayrılmalıdır. Mo. *siba-* eylemi 'sıvamak, çamur sürmek, yağ sürmek' eylemi göz önüne alınırsa ET *suva-* "sıvamak" eyleminin /ı/ ünlüsünün /v/ komşuluğunda yuvarlaklaşması ile daha eski bir **sıba-* eyleminden geldiğini kabul etmek gerekir.

Wolfgang-E. Scharlipp Yenisey yazıtlarında genellikle yanlış olarak verme durumu (dative) eki sanılan *-a/-ä* üzerinde duruyor ve *äsiz* ve *äsizim* ünlemleri ile 1. kişi iyelik ekli isimlere eklenen bu *-a/-ä*'nin, verme durumu eki olmayıp bir ünlem olduğunu örneklerle açıklıyor (ss. 205-208). Ben 1964'te yayımlanan bir yazımda bu konuyu ilk kez ele almış ve o zamana kadar *siz, sizä, sizim* ve *sizimä* okunan sözcüklerin çoğul ikinci kişi adılı olmayıp acınma ünlemi olduğu görüşünü ileri sürmüş ve bunların sırasıyla *äsiz!/äsiz ä!, äsizim!, äsizim ä!* okunmaları gerektiğini belirtmiştim ("On a misinterpreted Word in the Old Turkic inscriptions", *UAJb.* 35, 1964, 134-44). Bu görüşümü kabul eden Scharlipp, Herbis-Baarı yazıtında Şçerbak'ın *s(i)z(i)mä buñ(u)ma quyda qunç(u)y(u)ma bök(i)sm(ä)d(i)m* biçiminde okuduğu satırı doğru olarak *äsizim ä! buñum a! quyda qunçuyum a! bökişmädim!"* okuyor ve "Oh, my misfortune, oh, my misfortune, oh my princesses in the private rooms. i did not have enough '(of you)." diye çeviriyor (s. 206).

Kitaptaki son yazı Peter Zieme'nin (231-238). Zieme bu yazısında Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Turfan koleksiyonunda T II Y 46.20 (Ch/U 6025) numara ile kayıtlı bir yazma parçasının arka yüzünde bulunan yarı işlek Uygur yazısı ile yazılmış dokuz satırlık bir Uygurca metni yayımlıyor ve inceliyor. Bu kısa Uygurca metin bir Altun Yaruk tefsirinden alınmış. Bu kısa parçanın beşinci satırında *yıġa tirä* "sammelnd" ikilemesinden sonra gelen zarf görevindeki *qıza qavıra* (yani *qısa qavıra*) "zusammenfassend" ikilemesi dikkati çekiyor. Zieme, haklı olarak, bunların *qïs-* "verkürzen" ve *qavïr-* "zusammenfassen" eylemlerinin zarf biçimleri olduğunu söylüyor (s. 237). Zieme, ayrıca, burada *qısa* sözcüğünün /s/ yerine /z/ ile yazılmış olduğuna ve aynı yazım yanlışının metnin ikinci satırındaki *törüzin* (*törüsin* yerine!) sözcüğünde de görüldüğüne değinerek Doerfer'in bir Uygurca metinde *-s-* yerine *-z-* yazılmışsa bu yazım yanlışının o metnin mutlak olarak Yuan dönemine ait olduğunu gösteren bir yazım özelliği olduğu yolundaki görüşünün, haklı olarak, yeniden tartışılması gerektiğini söylüyor. Evet, Johanson armağanı Türk dilleri alanında çalışan araştırıcılar için ilginç ve yararlı yazılarla dolu. Yer darlığı nedeniyle burada ancak bazılarına değinebildik.

42

ON UİGUR *{-gAlI} bol-, {-gAlI} boltuk-*

As is known, ability or capability is generally expressed in Old Turkic by the verb *u-* "to be able" used generally in combination with the vocalic or *-yU* gerund of the main verb, e.g. Orkh. *artat-ı u-* "to be able to destroy" (BK E 19), *itin-ü yaratun-u u-ma-* "not to be able to organize oneself" (KT E 10, BK E 9), *kamša-yu u-matın* "without being able to move" (IB 16, etc.), *uč-a u-matın* "without being able to fly" (IB 61), etc.

In the verbal combination with *u-* the main verb may also be a gerund in *-galı/-gäli: [alur]galı turgalı umatın* "ohne [sitzen] und stehen zu können" (Zieme 1985: 367), *kanın akıtıp [o]l k[an] üzä nom[larıg] bititgäli us[ar]* "Wenn man sein Blut fließen läßt und mit [diese]m B[lut] Sūtra[s] schreiben zu lassen vermag" (Zieme 1985: 12, 01-02), *uuč-suz kıdıg-sız ämgäk-tin ozgalı kutrul-galı kim ugay* "von grenzlosen (Hend.) Leiden, wer wird (uns) befreien (Hend.) können?" (Zieme 1985: 16, 12), *azu ymä kltı birök äšgäk... käd uz oynayu yırlayu büdigäli uduk-ta...* "Oder auch wenn ein Esel... gut und geschickt zu musizieren, zu singen und tanzen vermag..." (Zieme 1996: 1114-1118).

Ability (and possibility) is also expressed in Uigur by the verb *bol-* used as an auxiliary after the gerundial form in {-gAlI} of the main verb. Gabain (AGr. 240) gives the following examples for this usage: *ol kuwragnıñ öñräsin kinin bil-gäli bol-madı* (Ht Y 5.2) "er konnte die Vergangenheit und Zukunft dieser Gemeinde nicht wissen", *tüpkär-gäli bol-maz* (Gabain, Ht VII Anm. 1870) "man kann nicht ergründern". In Briefe Ht. published by her there are many examples for the composition *-galı/-gäli bol-* "können": *il uluš ırakıña ädgü sawın äšidgäli bolmaz biz* "Wegen der Entfernung der Länder war es uns nicht möglich, gute nachricht zu vernehmen" (Gabain, Ht VII 1868-1870), *boltum ärdi yakın tapıngalı* "ich konnte von nahem verehren" (ibid. 1945), *yol ırak üküš ıdgalı bolmadı* "der Weg ist lang; man konnte nicht viel senden" (ibid. 2028), *tutguluk ırak anupadat yuul suwı ärür siz, näñ ogšatgalı bolmaz* "ihr seid das fern zu erreichende wasser des *Anupadat*-Sees; man kann absolut (niemanden) mit Euch vergleichen" (ibid. 2104-2106), *yaruk yinčü monču siz, näñ mäñzätgäli bolmaz siziñ yarukuñuz-ka* "Ihr seid ein [leuchtendes] Juwel und kleinod; man kann absolut nichts Eurem Glanz vergleichen" (ibid. 2107-2109). For further information see Gabain's note to 1870 *äšid-gäli bol-* in Briefe Ht., p. 398.

In BT I we find the following example in which the construction *-galı/-gäli bol-* occurs twice: *inčip ujik itig kiñ yörüg üzä bošgunmak-tın bilgäli ukgalı bolsar ymä näñ inčip kiñin täriñin tüpkärgäli arıtı ymä bolmaz* "Obwohl man durch das Lernen nach den Schriften und Erklärungen (einiges) verstehen (Hend.) kann, so kann man dennoch seine Tiefe (Hend.) ganz und gar nicht durchdringen" (BT I: A2 10-13).

In BT II published by Röhrborn, too, there are some examples for this usage: *tilägäli istägäli y(i)mä bolmaz* "Auch bitten (Hend.) kann man keinen" (Röhrborn 1971: 1012-1013), *anta kärgäk bolgay tip ädig t(a)varıg y(i)mä orunčak urgalı bolmaz* "Man kann auch kein Gut (für ihn) hinterlegen in der Meinung, daß es dort nötig sein wird" (ibid. 1013-1015).

Examples of *{-gAlI} bol-* are also found in the fragments of Hüen-tsang Biography: *[a]yıg kılınčım üküšiñä burxan [t]ip atıg äšidgäli bolmadım* "Izza bol'šogo čisla grexovnyx dejanij' ja ne mog slušat' takovo imeni-'Budda'" (Tugusheva 1980: l0a 23-24), *amtı siz ıduk tınl(ı)gnıñ ädgüsintä äšidgäli boltum* "Nyne, blagodarja Vašej-svjatego suščestva-milosti, ja imel vozmožnost' uslyšat'" (ibid. l0a 25-26), ... *bu til üzä [tü] sözlägäli bolmaz* "... eto čto jazykom v polnoj mere opisat" nevozmoīno" (ibid. 11 a 16-17).

Finally, in Altun Yaruk Sudur there are many examples for this verbal combination: *munča täñlig ulsuz tüp-süz yirtünčül[är]täki tag ıš tam suzak sögüt yıgač yagız yir suv süt-tä ulatı-lar-ıg yomkı-nı yıgıp parmanu-ky-a-lar-ın sanap nätäg bilgäli bolmaz ärsär anču-layu [o]k ymä...* "Gleichermaßen wie man Berge und Gebirgsweiden, Wände und Dörfer, Bäume (Hend.) braune Erde, Wasser und Milch und alles andere in den endlosen (Hend.) Welten nicht zusammenzuhäufen und deren Atömchen nicht zu zählen vermag, ebenso..." (Zieme, AYS V 61-67), *bo bir šlok nom ärdini-niñ bititmäk-niñ buyanın ülgüläp täñläp tükägäli bolmagay* "Man wird das Puṇya des Abschreibenlassens dieses aus einem Śloka bestehenden Sūtra-Juwels gänzlich zu ermessen und abzuwägen nicht vermögen" (ibid. V 86-88), *bo bir šlok özän nom ärdini- [ ] äšidmäk-niñ azuča ymä [ ] ukıtmak-nıñ bititmäk-niñ buyan ädgü kılınčı-nıñ [ülgüsin] täñin [bi]lgäli bolmagay* "Das Maß (Hend.) des Puṇya, der guten Tat, des Hörens dieses aus einem Śloka bestehenden Sūtra-Juwels oder auch dessen Lehrens oder Abschreibenlassens zu wissen wird man nicht vermögen" (ibid. V 95-99), etc.

In Chagatay, too, the ability-possibility is expressed by *-galı/-gäli bol-, -p bol-* and *-sa bol-: kir-gäli bol-madı* "es war unmöglich, hineinzugehen" (Brockelmann, 249), *añla-p bol-mas edi* "it was impossible to understand", *bu*

elni kiši mänʿ kıl-ıp bol-mas "no one is able to restrain these people", *yolnı kulavuz bilä tap-sa bol-ur* "one can find the way with a guide", etc. (Eckmann 1966: 150, 159).

In some modern languages, ability-possibility may still be expressed today by the auxiliary *bol-:* East.Turk. *anañ kessäl bolsa, öydin čiqip ketgäli bolmaydu(r)* "Wenn deine Mutter krank ist, kannst (darfst) du nicht von Hause fortgehen" (Raquette; after Gabain, Briefe Ht., p. 398), NUig. *oqiγili bol-maydu* "nevozmožno čitatʹ", *oqu-p bol-maydu* id. (Nadžip 1960: p. 90), Tat. *Ašap bula mı?* "Kann man dies essen?", *Ukıp bulmadım* "Ja ne mog učitʹsja", *Yoklap bulmıy* "nevozmoīno spatʹ", Bash. *Kütärep bulmay-awır* "Podnjatʹ nevožmožno - tjaželo", Karach.-Blk. *Men sizge sorurga bollukma mı?* "Mogu li ja vas prositʹ?", Tuv. *Añaa büzürep bolur* "Emu možno veritʹ", *Kirip bolur be?* "Možno vojti ?", *Indıg boop bolbas!* "Ne možet bytʹ!", *Men silerniiñe am barıp bolur men* "Ja mogu zajti k vam sejčas", Khak. *taap polba-* "ne imetʹ vozmožnisti najti" *<tapıp bolma-, par polba-* "lie imetʹ vozmožnosti idti, exatʹ" *<barıp bolma-, Ol čaxsı sarnap polar* "On možetʹ xorošo petʹ", *Sin kniga ayıl polarzıñ ma?* "Ty možešʹ trinesti knigu?", Alt. *Men slerdi surap bolorım ba?* "Mogu li ja vas prositʹ?", etc.

In Chuvash, too, ability-possibility is expressed by a composition consisting of the infinitive form in {-mA} of the main verb plus *pultar-* "to be able, have the right", i.e. the causative stem of *pul-: vulama pultar-* "to be able to read", *Văl traktorpa eśleme pultara* "On možetʹ rabotatʹ na traktore", *kayma pultarăn* "tebe možno idti", etc.

***

Under the light of all these examples I think that the predicate *bulgalı bulmaz* in the clause *näčäkätägi tiläsär näñ idi bulgalı bulmaz* "Wie sehr man nun auch... erbittet, so [kann] man sie keineswegs erlangen" in Altun Yaruk Sudur (I. Buch 1074)[1] should be corrected to read *bulgalı bolmaz* and the square brackets around "kann" in the translation should be removed. In the same work, the auxiliary verb occurring in the following clauses, too, should be read *bol-:*

birär šlok nom ärdinig äšidgäli bultı "konnte er das aus je einem Śloka bestehende Dharma, Juwel hören" (V 101)

kıškı tumlıg öd-lärdä anı kädgäli b[u]ll[tuk-ta] "Wenn man... diese in der winterlichen kalten Zeiten anzuziehen vermag" (I. Buch 1080)[2].

1 In Kaya *bulga[lı umaz]* (UAY 77: 34f 10).
2 In Kaya correctly *kedgeli boltukda* (ibid. 34f 13-34g 1).

t(ä)ñri yir-iñä agdıngalı bultuk-ta "und wenn man... um in das Himmelsland zu gelangen" (I. Buch 1099-1100)[3].

kušatri köligälik itip yaratıp bütürgäli bulgu ärsär "Wenn man... Schirme und Schattenspender machen und vollenden kann..." (I. Buch 1128-1129)[4].

ol köligälik üzä yänä ulug yiil-ig yagmur-ug särgürgäli bultuk-ta "und wenn man mit diesen Schirmen ferner den großen Wind ud Regen aufzuhalten vermag" (I. Buch 1129-1131)[5].

***

In Uigur, to express ability-possibility, the intransitive stem *boltuk-* may also be used instead of *bol-.* This verb is not found in AGr., EDPT and OTWF, for their authors obviously do not believe in the existence of such a verb.

As far as I know, *boltuk-* is first listed as the passive stem of *bol-* in DTS (p. 112) with two examples taken from Suv. The first sentence there reads as follows: *bu nom yörügin bilgäli ukgalı boltukar* "opredelenie etogo zakona možno budet poznat' i ujasnit"' (Suv. 389: 21).[6] This reading and translation is correct. But the predicate *boltukmagay* in the second sentence which reads *ol il uluš ičintä... korkınč ayınč boltukmagay* "v tom gosudarstve ne budet straxa i užasa" (Suv. 409 15), should be corrected to read *bultukmagay.*

To the best of my knowledge, Röhrborn (1971) was the first scholar who doubted about the correctness of *bultuk-* in its use as an auxiliary, for he cautiously transcribed the word spelt PWLTWQ- as *bUltuk-* in his Totenmesse in which it occurs three times. In the following example the verb transcribed as *bUltuk-* by Röhrborn should indeed be read *boltuk-: ...ačıg tarka ämgäkin busuš[ın arıt]ı ämlägäli boltukmaz* "Man kann nicht...und seinen bitteren (Hend.) Schmerz und Kummer absolut nicht lindern" (999-1001). In the other two instances, however, the verb is evidently *bultuk-* "to be found": *aši azukı bultukmaz* (997), *kördäči kiši bultukmaz* (1011-1012).

The same cautiousness is seen in Ş. Tekin's dissertation edited and published by K. Röhrborn and P. Schulz: *ol koklarnıñ sakıšın sanagalı bUltukmaz* "dann kann man die Zahl jener Staubkörner nicht zahlen" (1971: p 480 370

3 In Kaya correctly *agtıngalı boltukda* (ibid. 34g 19).
4 In Kaya correctly *bütürgeli bolgu erser* (ibid. 78: 34h 1).
5 In Kaya correctly *sergürgeli boltukda* (ibid. 78: 34h 3).
6 In Kaya wrongly *bultukar* (ibid. 228: 389 21).

11-12), *inčip bo biš yapıglarıg sözlägäli bUltukmaz* "Nun kann man aber nicht sagen, daß diese fünf Bauten sind" (ibid. p. 51: 23-24), etc.

In his Xuanzang-Biographie VII published in 1991, however, Röhrborn read the the same auxiliary verb as *boltuk-: [yö]läštürsär ädgüsin öñrä[ki] hanlarnıñ näčük ol [bä]gim(i)z kutı birlä tüzül[gä]y täñäšgäy tep tegäli [bo]ltukgay mu* "Wenn man die Güte von früheren Kaisern [mit der Güte unseres Kaisers] vergleicht: wie wird man sagen können, daß [sie] mit der Majestät unseres Herrn gleichziehen wird'?" (p. 55: 510-513).

The auxiliary *boltuk-* occurring after the gerund in {-gAlI} in the third book of Altun Yaruk has also been read correctly by Ölmez: *buyan edgü kılınč-ıg takı ülgülegeli teñlegeli boltukmaz* "iyi (iki.) davranışı da karşılaştırabilmek, kıyaslayabilmek mümkün değildir" (Ölmez 1991, p. 54: 167 7-8).

But in *Uygurca Altun Yaruk* and *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch* published recently the auxiliary verb *boltuk-* occurring after the gerunds in {-gAlI} has always been read *bultuk-*. This reading cannot be correct. In my opinion, in all these cases it should be read *boltuk-.* Here I would like to draw attention especially to the predicate *bulgalı bultukmaz* (so read) occurring several times at the beginning of the IV. Tegzinč: *inčip yene ol bodı tigme tuyunmak köñülüg bo közünür üdteki köñül üze yme bulgalı bultukmaz, kin keligme üdteki köñül üze yme bulgalı bultukmaz; bodı tigme tuyunmak köñülüg tuyunmakda öñi yme bulgalı bultukmaz; tınl(ı)glar yene anı yme bulgalı bultukmaz...* (C. Kaya, UAY, p. 146).

Let it be said first of all that a verbal combination like *bulgalı bultuk-* is semantically obscure. Besides, it is very unlikely that a verb like *bultuk-* "to be found" might have been used as an auxiliary in Uigur to express ability. There is no doubt that the verb read *bultuk-* in the combination *-galı/-gäli PWLTWQ-* is actually nothing but *boltuk-.*

An irrefutable evidence for the existence of such a verb in Uigur is the following passage in which *boltuk-* is used instead of the expected *bol-: azu ymä kltı birök äšgäk irinin načätä bimba atlg yimiš täg kısıl öñlüg boldukup...* "Oder auch wenn ein Esel an seinen Lippen rotfarben wie die *bimba* genannte Frucht wird..." (Zieme, AYS I. Buch 1114-1117)[7].

The same form occurring as an auxiliary but read *bultukup* in the clause *ol müyüzi kavšurup šatu itgeli bultukup* "und wenn man diese Horner

7 In Kaya wrongly *bultukup* (ibid. 78: 34g 13).

zusammenfügen und eine Leiter herstellen kann" (AYS I. Buch 1097-1098), too, should therefore be corrected to read *boltukup*[8].

***

The existence of an intransitive stem like *boltuk-* might seem doubtful to many, for its base, too, is intransitive. But it should be reminded that there are quite a many such intransitive (passive) stems derived from intransitive bases in Old and Middle Turkic texts, e.g. *akıl-* "to come flowing, flow about", *barıl-* "to be arrived", *oñul-* "to recover" <*oñ-* "to improve, thrive, prosper", *öčül-* "to be extinguished", etc. Similarly, the intransitive (passive or reflexive) suffix {-(I)k-}, too, may be added to intransitive bases, e.g. *oñuk-* "to turn pale, fade, wilt" <*oñ-* id., *öčük-* "to fail (of breathing), be extinguished, die out" <*öč-* id., *usuk-* "to be thirsty" <*us-* id., etc.

The Uigur auxiliary *boltuk-* "to come true, come to be, be realized, happen" does not seem to have survived in any modern language today. But the passive or reflexive stems of *bol-* are found in some languages: Khak. *polıl-* "to become, happen", Bash. *bulın-* "to be, be present", Uzb. *bolin-* "to be, become", Turk. *olun-* id., Shor *polunmas* "yeteneksiz, kabiliyetsiz, beceriksiz", Yak. *buolun-* "to consent, agree", etc. In Tuvinian today the reflexive stem of *bol-* is *boldun-,* formed with the suffix {-lIn-}, i.e. *boldun-* (<**bollun-* <**bol-ul-un-*), and it expresses possibility: *boldun-ar-ı bile* "po vozmožnisti", *boldun-ar arga bile* id.

All these examples, especially Tuv. *boldun-* "to come true, come to be, be realized, happen" and Shor *polunmas* "unable, incapable" (<**bolunmaz*) make it clear that in Uigur, apart from *bol-,* the verb *boltuk-* was also used after gerunds in {-gAlI} as an auxiliary expressing ability-possibility.

Before concluding this paper I would like to quote a couplet from Kutadgu Bilig in which the verbal combination *alıp bolun-* "to be able to get or obtain" occurs: *yüz utru kitärgü bu dünya salıp/anın bolsa 'ukbi bolungay alıp* "Bu dünyadan uzaklaşıp, ondan vaz geçmek lazımdır; ancak böylelikle ukba elde edilebilir" (KB 4799, KB Tercüme, p. 346).

Bibliography and Abbrevations

AGr = Gabain, A. von, 1950[2]: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig.

Arat, Reşid Rahmeti, 1947: *Kutadgu Bilig I: Metin,* İstanbul.

––, 1959: *Kutadgu Bilig: Tercüme,* Ankara.

8 In Kaya wrongly *bultukup* (ibid. 77: 34g 17).

Brockelmann, C., 1954: *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur-Sprachen Mittelasiens,* Leiden.

DTS = 1969: *Drevnetjurkskiy slovar',* Moskva.

Eckmann, Janos, 1966: *Chagatay Manual,* Indiana University, Bloomington.

EDPT = Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

––, 1938: "Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie", *SBAW,* pp. 371-415.

Hazai, Georg und Peter Zieme, 1971: *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"* (= BT I), Berlin.

Isxakov, F. G., A. A. Pal'mbax, 1961: *Grammatika tuvinskogo jazyka: Fonetika i Morfologija,* Moskva.

Kaya, Ceval, 1994: *Uygurca ALTUN YARUK,* Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara.

Kurpeşko Tannagaşeva, N. N.-Şükrü Haluk Akalın, 1995: *Şor Sözlüğü,* Çukurova Üniversitesi, Adana.

Nadjip, E. N., 1960: *Soveremennyj ujgurskij jazyk,* Moskva.

Ölmez, Mehmet, 1991: *Altun Yaruk III. Kitap* (= 5. *Bölüm),* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara.

Röhrborn, Klaus, 1971: *Eine uigurische Totenmesse* (= BT II), Berlin.

––, 1991: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Tekin, Ş. (Bearbeitet von K. Röhrborn und P. Schulz), 1971: *Die Kapitel über die Bewußtseinslehre im uigurischen Goldglanzsūtra* (*IX. und X.*), Wiesbaden.

Tugusheva, L. Y., 1980: *Fragmenty ujgurskoj versii biografii Sjuan'-tszana,* Moskva.

Zieme, Peter, 1985: *Buddhistische Stabreimdichtungen der uiguren* (= BT XIII), Berlin.

––, 1996: *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch* (= Berliner Turfantexte XVIII), Berlin Branderburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Berlin.

ON THE ADVERB *ti* IN ORKHON TURKIC

One of the adverbs used in the Uigur texts is *tı,* or, according to some scholars, *ti, tii* 'always, constantly, continuously', coming from Chinese *ting* (Gabain *tı, tii* <Ch. 定 *ting* <*d'ieng* // *tei* 'immer, beständig, fest'), (Pinyin) *ding* (*ting* G. 11248). An incomplete list of its occurrences in the Uigur texts is given below:

köñüli biligi kılıkı tı ornaglıg ärmäsär 'if his mind, knowledge, and character are not continuously stable' (*Suv.* 594, 3-4; EDPT 237a).

küseyürlär ärti birgärü künt[äm]äk tı sizni körgü üčün 'They all together were wishing to see you every day and continuously' (TT III 96)

tı turkaru mäñilikin 'with a continuous and long-lasting happiness' (T III 110)

üsüksüzin tı tudčı / ödün ödün bol[ayı]n 'Ununterbrochen, ständig, immer / will ich von Zeit zu Zeit (?) sein.' (Zieme, *Budd. Stab. Uig.,* p. 143:, 28: 48)

[küntin sıñar t]ı ornaglıg 'Im Süden fest angesiedelter', (*ibid.,* p. 141, 28:9)

ikigü inčä kaltı üzük bilärzük täg alkınmadın artamadın ti tägzinü turur1ar üčün 'beides, bildet immer einen ständigen Kreislauf wie einen Fingerring oder Armband, ohne zu ende zu gehen und ohne zu verschwinden.' (BT II:107-110)

tün kün tı tudčı // Ol *kemitä LU-larta* '(every) night and day continuously and constantly on that ship...' Ş. Tekin, *Buddhistische Uigurica aus der Yüan Zeit,* Budapest 1980 (*ibid,* Teil II 88)

kop marımları tı ögrünč üzä olup tašıp... 'many parts of his body having been filled and overflowed constantly with joy' (*ibid.,* Teil II 341)

tün kün tı tutčı körürlär arti 'night and day, continuously and constantly, they used to see' (*ibid.,* Teil II 357)

As is seen, the adverb *tı* is mostly used with its synonyms, forming binaries with them, e.g. *küntämäk tı, tı turkaru, tı tutčı.* In three instances it occurs alone: *tı ornaglıg, tı tägzinü, tı... tolup tašıp.*

Although it is generally used as an adverb, *tı* can take the adjectival suffixes (-lIG) and (-sIz), thus forming the adjectives *tılıg* 'continuous, long-lasting' and *tısız* 'discontinuous, transitory'

tısız yarpsız ornagsız ärmäz; ärtiñü tılıg yarplıg ornaglıg örüg amıl täprämäz kamšamaz tözlüg '(the *dharma*) is not transitory, unsolid, or unstable; (it is, on the contrary), very long-lasting, solid and stable; (it is), in essence, quiet and peaceful, unshakable and unswayable' (*Suv.* 56, 5)

The derivative *tılıg* 'continuous, long-lasting' also makes it clear that *tı* is back-vocalic in Uigur.

***

During the years 1963-1965, i.e., more than thirty odd years ago, when I was writing my doctoral dissertation on the Orkhon inscriptions, I had arrived at the conclusion that the same adverb also occurs as *ti* in the Bilge Kaghan inscription, southern side, line 15. The passage in which this adverb occurs twice reads as follows:

(BK S 14) *...bunča matı bäglär kañım kaganka artiñü* (BK S 15) *ärtiñü* /tImG/ *k[ıltı kañım kagan bunča türük bäglärin bodunin ärtiñü* /tImG/ *itdi öğd[i...]*

Radloff read this group of letters *timag* and translated it into German as 'die Ehrenbezeignung, Huldigung (?)' (1894: 29). Thomsen did not accept Radloff's reading and interpretation. He read the same group of signs *äti mag* with hesitation, and translated the phrase *äti mag it-* as 'render homage (?)' (1896: 185, note 113). Thomsen could not explain *äti* in this phrase, but I think he opened the way to the right solution when he compared *mag* with Chagatay *maq* 'hoch; Höhe, Auszeichnung, Lob'.

In my Orkhon Turkic grammar I read the same group of signs *ti mag,* regarding *ti* as a synonym of *ärtiñü* and I translated the phrase *ärtiñü ti* as 'profoundly'. As for *mag,* I regarded it as a noun meaning 'praise', i.e., the base of Mongolian *magta-* 'to praise' (1968: 246, 280, 355, 380). I thus translated the two sentences as follows: '... this many faithful lords magnified and glorified my father, the kaghan, profoundly... (My father, the kaghan) profoundly glorified and praised this many Turkish lords and people' (*A grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968, p. 280).

In my *Orhon Yazıtları* published in 1988, however, I offered an entirely different reading and interpretation. I read the same group of letters *timag* this time, and regarded it as the older form of Turkmen *tumak* in *tumaklı* 'mağrur, gururlu', i.e. 'proud, arrogant' (*Orhon Yazıtları,* Ankara 1988: 54, 112). But, I must confess that this reading has never satisfied me. Doerfer rightfully criticised this reading of mine saying that "Mit türkmen *tumaklı* 'stolz, wichtig' kann das Wort aus lautlichen Gründen kaum zusammengehören" (1992: 17).

Today, I again return to my first reading and interpretation with the only difference that I now regard *ti* used here as an adverb of time, and not a synonym of the preceding *ärtiñü* 'very, very much, extremely'. The two words together should be understood as '(for) a very long time, continuously' (cf. *ärtiñü tılıg*

'very long-lasting' above). Thus, I now read and interprete the two sentences under discussion as follows:

(S 13)... *kañım kagan olurtokınta...* (8 14) *...bunča matı bäglär kañım kaganka ärtiñü* (15) *ärtiñü ti mag k[ıltı kañım kagan bunča t]ürük bäglärin bodunin ärtiñü ti mag itdi, ögd[i...]* '...When my father, the kaghan, took his seat as kaghan... this many faithful lords gave glory to my father, the kaghan, for a very long time; (and my father, the kaghan), lauded and praised (this many) Turkish (lords and tribes) for a very long time.'

As is seen, the adverb *ärtiñü* occurs twice in the first sentence, first at the end of the line 14, and secondly at the beginning of the line 15. In my opinion the second *ärtiñü* is superfluous; it seems that the scriber simply forgot the fact that he had already inscribed the word at the end of the previous line. As is known, a similar mistake is found in the Tunyukuk inscription. The phrase *tinsi oglı* occurring at the end of the line 46 (second stone, southern side, 2) is repeated at the beginning of the following line as a result of forgetfulness.

As for *mag* 'praise, eulogy' in the phrases *mag kıl-* 'to give glory to', and *mag it-* 'to praise', it is no doubt a loanword borrowed from Mongolian. This word does not seem to occur as such in Written Mongolian, but *magta-* to praise, eulogize, laud, extol, glorify', a verb derived from this noun is well-known (for the suffix {+tA-} cf. Mo. *ang* 'crack, cleft, fissure'. *angta-* 'to split, crack, cleave'). The Mongolian *mag* and its derivative occur in Chagatay, Old Anatolian Turkish and modern Turkic languages, e.g. Chag. *mak* 'praise', Alt. *mak* 'praise; fame', Khak. *max* id., Shor. *pak* id., Chag. *makta-* 'to praise', OAT *makta-* id., CC *maxta-* id., Kum., etc. *maxta-,* id., Alt., Kirg., Tat., Bash., Kzk. *makta-* id., Shor. *pakta-* id., YUig. *pakta-* id., Chuv. *muxta-* id., etc.

Before concluding this paper I would like to add that the existence of Mongolian loanwords in the eight-century Orkhon Turkic is not a surprise. Apart from *mag,* there are at least two more Mongolian loanwords in the Orkhon inscriptions. One of these is the well-known *balbal* 'stone statue of a killed enemy'. There is no doubt that it ultimately goes back to Mongolian *barimal,* i.e. Mo. *barimal* 'statue' > *barmal* > **balmal* > Orkh. *balbal.*

The second Mongolian loanword is *matı* 'loyal, obedient, faithful' occurring in the phrases *türük matı bodun bäglär* (KT S 11 = BK N 8), *türük matı bäglär* (BK S 13), *bunča matı bäglär* (BK S 14). As is known, this word was read *amtı* by previous investigators; but *amtı* is an adverb of time meaning 'now' and it cannot be used attributively (only *amtıkı* 'present' would have such a function!). For this reason I read it *matı* and regarded it as an adjective meaning 'loyal, obedient' in my Orkhon Turkic grammar. The adjective *matı* is, in all likelihood, an old Mongolian loanword going back to an ancient **matu,* i.e. an ancient dialectal form of Mongolian *batu* 'firm, strong, solid, stable; reliable, loyal, true'. This word, which is not attested in the Old and Middle Turkic sources, seems to have survived only

in Karakalpak *mäti* occurring in the old compound *mätibiy* (<*matı bäg*) 'one who likes house management, one who takes a good care of his family or household, one who is very fond of his family' (cf. also *mätibiylik* 'the state of being a *mätibiy*' and *mätibiylen-* 'to devote oneself to his family, to take a good care of or look after one's family properly').

Bibliography

Bang, W., 1929: *Türkische Turfan-Texte,* I:SBAW, pp. 1-30.

––, 1930: *Türkische Turfan-Texte,* III:SBAW, pp. 183-201.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford.

Doerfer, G., 1992: "Bemerkungen zu Talat Tekins 'Orhon Yazıtları', *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, pp. 5-17.

Drevnetjurkskij slovar', 1969: redaktory V. M. Nadeljajev, D. M. Nasilov, E. R. Tenishev, A. M. Shcherbak, Leningrad.

Gabain, A.von, 1950: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig.

Karakalpakskij-russkij slovar', 1958: pod. red. Prof. N. A. Baskakov, Moskva.

Lessing, Ferdinand de, 1960: *Mongolian-English Dictionary,* University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

Radloff, W., 1897: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* Neue Folge, St. Petersburg.

Radlov, V. V. and Malov, S. E., 1913: *Suvarnabraphasa,* Tekst ujgurskoj redakcii (=Bibliotheca Buddhica XVII), St. Petersburg.

Röhrborn, K, 1971: *Ein uigurische Totenmesse.* Text, Ubersetzung, Kommentar. (=BT II), Berlin.

Tekin, Ş., 1980: *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit,* Budapest.

Tekin, T., 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series No. 69, Bloomington.

––, 1988: *Orhon Yazıtları,* TDK 540, Ankara.

––, 1994: *Tunyukuk Yazıtı,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Simurg, Ankara.

Thomsen, Vilh., 1896: *Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees,* Helsingfors.

Zieme, P., 1985: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* (=BT XIII), Akademie Verlag, Berlin.

ON THE OLD TURKIC DATIVE-LOCATIVE SUFFIX {+A}

It is known that written Mongolian has an ancient dative-locative form ending in {+A}, e.g. *gaǰar-a* "in the country", *edür-e* "on the day", *tan-a* "to you", etc. (Poppe 1955: 198). This suffix occurs only with stems ending in consonants and diphthongs with *i,* e.g. pre-classical Mo. *taulai-a* "to the hare". The suffix {+A} was widely used in pre-classical written Mongolian but it is less common in classical written Mongolian or in modern written Mongolian (Poppe 1955: 198).

The suffix {+A} occurs in Middle Mongolian also as a dative-locative suffix used only after consonants (Poppe 1955: 198).

The suffix {+A} serves to form the dative in written Mongolian. It occurs also as an element in some petrified suffixes, e.g. in the suffix of converbum finale {+rA}, in which the element *-r-* is the ending of a verbal noun (e.g. *amur* "rest" from *amu-* "to rest"), e.g. *yabura* "in order to go" (<*yabu-ra* <*yabu-r+a*), *üǰere* "in order to see" (<*üǰe-re* <*üǰe-r+e*) etc. (Poppe 1955: 198).

The same suffix is found also in the structure of the Buriat suffix *-xayā,* semantically corresponding to Mo. {+rA}, e.g. *yabaxayā* "in order to go" (<**yabu-qui+a*). This suffix has the form *-xā* in Khalkha. e.g. *yava-xā* "in order to go" (Poppe 1955: 198).

In addition to the above uses, the ancient dative-locative suffix {+A} also found in the structure of some old adverbs and postpositions:

1. *emüne* "before, in front of, facing; against, in the presence of; earlier, before, prior to", e.g. *arad olanu emüne* "in front of the people", *minu nidün emüne* "before my eyes", *dayinu emüne* "before the war", *yagunu emüne* "first of all" etc. <**emün* "front" (= Evk. *umun* "one", Ma. *emu* id. <**emün;* cf. Ramstedt 1957: 117).

2. *qoyina* "in the rear, back, or north; in the future, after, afterwards; later" <**qoyi*(*n);* cf. *qoyisi* "back(wards); northward; in the future, later", *qoyitu* "back, rear, hind, north; future, coming" <**qoyi*(*n).*

3. *dotona* "inner; inside, within; near, close, intimate" etc. <**doto(n);* cf. *dotora* below.

4. *dotora* "within, in, among; in the course of, during, while" etc. <*dotor* "the internal or inner part of a thing; interior, inside; lining (as of a garment)" (cf. *dotona* above).

5. *gadana* "outside of, outside of the house; exterior, outer; apart from, in addition to; except, besides" <**gada(n);* cf. *gadaga* "out of, outside, outer, external(ly), outward(ly); non-Buddhist", *gadagur* "outside, on the exterior of: etc., *gadagsi* "outward, out of, (toward the) outside; away, abroad", *gadar* "the exterior, outside (as of a dress etc.); exterior part" etc.

The same suffix occurs also in Turkic. Its main use is as the suffix of the dative case of nouns having the possessive suffixes of the first and second persons of the singular, e.g. Orkh. *olortoqum+a* "when I succeeded to the throne", *qaganım+a* "to my kagan" (T 12, 24), *oglım+a* "to my son" (BK N 10, ŞU E 7), *özüm+ä* "to myself" (BK S 15), *türüküm+ä* "to my Turks" (BK S 10, N 12), *bodunum+a* "to my people" (BK S 10, N 12), *yašım+a* "at my age..." (BK E 24) =*yašım+qa* (BK E 15), *qaganıñ+a* "to your kagan" (KT E 23, BK E 19), *eliñ+ä* "to your realm" (KT E 23, BK E 19), *äbiñ+ä* "to your home" (BK N 14) etc. but *yašım+qa* "at my age" (BK E 15), *[atačım]qa* "to my beloved father" (Ongin, Supp. 1).

It has been claimed that these forms came into existence by analogy with the dative case of nouns having the third person possessive suffix, e.g. *eliñä* "in/to his realm"[1]. However, this view is not very convincing. Firstly, analogical formations are quite rare in Orkhon Turkic. Secondly, the dative case of nouns having the possessive suffixes of the first and second persons singular began early to be formed with the regular suffix {+kA}. If *oglum+a, eliñ+ä* etc. were analogical forms in Old Turkic, it is unlikely that new analogical forms like *oglum+ka, eliñ+kä* etc. would have come into existence so early.

The ancient dative-locative suffix {+A}, is also found in the structures of some old adverbs in Turkic. One of these adverbs is *üzä* "on top of, above" occurring already in the inscriptions[2]. There is no doubt that this adverb of place is a derivative of **üz* "top, the upper part". The latter does not occur as such in the inscriptions or in the 'Uigur texts. But it does occur in the *Codex Cumanicus,* which dates from the beginning of the fourteenth century: *ayag üzi* "Rist, Fußrücken, *gratis p(edis)*" (*KW,* 31). OT **üz* is also the base of Uig. *üstün, üzdün,*

1 Doerfer 1992: 9.

2 Doerfer (1992, 9) thinks that OT *üzä* may come from an original **ür'-re* through an intermediary **ür'r'e.* This seems to be an extremely hypothetical etymology since it is based on four successive phonetic developments, i.e. **r'r* > **r'r* > **r'* > *z.*

üztün "on, above" (<*üz*+*tün*) and *üstä-* "to increase" (<**üz*+*tä-*)[3]. To the best of my knowledge, *üz* and *üzä* survive today only in Yellow Uigur: (Malov) *üz, yüz* "top, the upper part", *üzi, üzü* "the top of", *üzige* "on top of", *üze* "top, upper pan", *oy üzete* "on steppe" (Tenišev), *ez* "top, upper part", *yunıng ezge* "on the top of the house", *sunıng ezte* "on water" (Tenišev 1976, 118) etc.

Common Turkic *üz* is cognate with Chuv. *vir* "highland, mountainous side, upper part", e.g. *vir yen* "the upper side", *vir'yal* "people from the upper Chuvashia" <**ür āl.* The Chuvash dialect form *vire* may well correspond to CTurk. *üzä,* i.e. *vire*<**ür+ä.* The same base with /r/ is found also in Yakut *ürüt* "top, upper part" (see Tekin 1991: 145).

In Orkhon Turkic the suffix {+A} is also found in the structure of the compound directive suffix {+ArU} e.g. *äbimärü* "toward my residence" in the sentence *basmıl yagıdıp äbimärü bardı* "The Basmıl, becoming (my) enemy, went toward my residence" (Shine-Usu S 4). This form can best be analysed as *äbim+ä+rü.* Another example is *ınaru* "in that direction, onwards, further", which occurs frequently in the Uighur texts: *ınaru bärü* "here and there", *az ınaru barmıš* "he went a little further", *munda ınaru* "from here", *muntada ınaru* "from now onwards" etc. This form can best be analysed as *ın+a+ru.* A comparatively new form of this word, *ıngaru* curiously occurs in the Shine-Usu inscription: *türük bodun anta ıngaru yoq boltı* "The Turkish people from that time on became annihilated" (Shine-Usu N 10). For the root **ın* "that" cf. Uig. *ıntın, ındın* in *ındın qıdıg* "that shore", *ıntın yoguč* "the far shore beyond", *ındınındaqı* "found on the other side, beyond" etc.

Another adverb formed with the suffix {+A} is *kičä,* i.e. *kečä* "in the evening" occuring already in the Shine-Usu inscription: *kičä y(a)r(u)q b(a)t(a)r (ä)rkli süñ(ü)šd(ü)m* "I fought in the evening when the sun was setting" (E 1). OT *kēčä* survives in modern languages, e.g. Yak. *kiähä* "evening, in the evening", Tuv. *keǰē* id., Khak. *kijē* "yesterday", Tat. *kičä* id., Bash. *kisä* id., Trkm. *gīǰe* "night", Az. *geǰä* id., Turk. *gece* id. etc. Clauson derives OT *kečä* from the verb *kеč-* "to be late" (Clauson 1972: 694). This view cannot be correct because in Kirghiz and the Kipchak group of languages the word used in the same meaning is *kеč* and its va-

3 Ş. Tekin (1987: 163) believes that OT *üstün* may have been a crasis of an original **üst iyin* "following the upper part". This seems impossible, however, because *üst* is a comparatively new form, not occurring in Old Turkic. Besides, the postposition *iyin* occurs as such in the Old Turkic texts, so that it would be an anachronism to think that *iyin* also had a contracted form in the shape of **in* before the Old Turkic period.

rieties, e.g. Kirg. *keč,* Kzk., Kklp., Nog. *keš,* Tat. *kič,* Bash. *kis,* Kum. *geč* (~ *geče*) etc. In Chuvash, too, the word for "evening" is *kaś,* which goes back to an older **käč.* It is clear that OT *kičä* < **kēčä* is an adverb of time formed from the nominal stem *kēč* "late" with the suffix {+A} as Räsänen correctly assumed (1957: 60).

In Middle Turkic we have at least two more words containing this ancient suffix. The first of these is *tünä* in *tünäkün* "yesterday", attested in the *Codex Cumanicus* (*KW,* 259). The second is Chag. *burna* "formerly, earlier" < *burun+a.* The first survives in modern languages, e.g. Tuv. *dünä* "at night", Tat. (dial.) *tönäge* "pertaining to yesterday" < **tün̄+ä+ki, tönägen* "yesterday" < *tün̄ä kün,* Bash. *tönön* "at night" < *tün̄+ä+n,* Kum. *tünägün* "yesterday" < *tünä kün,* Az. *dünän* id. etc. The latter survives in NUig. *burna* "earlier, formerly", *burnaqı* "the previous", Uzb. *burnågı* id., Khak. *purna* in *purnada* "first; earlier, formerly", Kirg. *murda* id. < **murna* < **burna* etc.

According to Ramstedt, the ancient dative-locative suffix {+A} is also found in he structure of the adverbial suffix {+rA}, e.g. *tašra* "outside" < **tašır+a, ičrä* "inside" < **ičir+ä,* The Karakhanid adverb of place *tašırtı, tašırtın+* "outside" occurring in QB (5936, 6259; 3115, 5547) seems to support this etymology of Ramstedt's. Cf. also Yak. *tahırǰa* "outside" << **tašır+dı, ihirǰä* "inside" << **ičir+di* etc.

The suffix {+A} is the only dative-locative suffix in the language of the Volga Bulgarian inscriptions dating from the thirteenth and fourteenth centuries, e.g. *tārīx+a* "on the date", *āxirat+a* "to the other world", *ǰāl+a* "in the year", *šıvne* "into the river" < **šıv+in+e, bačne* "at the beginning" < **bač+in+e, išne* "in, within" < **ič+in-e* (Tekin 1988: 38). The last two forms survive in Modern Chuvash as *puśne* "except, with the exception of" (cf. Turk. *başka* id.), and *ăšne* "in, within". As is known, there are many so-called "pseudo-postpositions" in Chuvash formed in the same way, e.g *umne* "in front of" < **öñ+in+e, xıśne* "behind, at the rear of" < **kıč+in-e, śumne* "at the side of" < **yān+in+e, patne* "in front of" < **bät+in+ä, puśne* "except" < **bač+in+e* etc.

The suffix of the dative case in Modern Chuvash is {+A} after consonants and {+nA} after vowels, e.g. *arman+a* "to the mill", *kaś+a* "late", *kaśa yul-* "to become late" (= modern Turkish *gec+e kal-*), *pürt+e* "to the house", *laša+na* "to the horse", *xüre+ne* "to the tail" etc. There is no doubt that the suffix {+A} was the only dative-locative suffix in Proto-Chuvash or Proto-Bulgarian.

The ancient dative-locative suffix {+A} is also found in Yakut where the regular dative-locative suffix is {+GA} after stems without a possessive suffix and {+GAr} after possessive stems. First of all, it occurs in some adverbs, e.g. *kiähä*

'evening" <**kēčä, inninä* "before" <*ilin+ın+ä, kännä* "after" <*kelin+ın+ä* (*kelin* <OT *kedin, kidin*), *sayana* "when..., at the time of", (Böht.) *sāyına* <**sāy+ın+a* (<Yak. *sax* "time" <Mo. **čāq*), *anna* "under" <**alnına* <*alın+ın+a* <*alın* "bottom, lower part" etc.

Secondly, the suffix {+A} is also found in Yakut in certain gerundial constructions, e.g, *astaxpına* "if/when I open" <**ač-doq+u+mın+a, aspataxpına* "if/when I don't open..." <**ač-ma-doq+u+mın+a, astayına* "if/when he/she opens..," <**ač-doq+ın+a, sīrim buollayına* "while I am eating..."<**yē-yür+im bōl-doq+ın+a, aspıta buollayına* "when he/she opened..." <**ač-mıs+ı bōl-doq+ın+a* etc.

Before concluding this paper, I also would like to touch on the problem of the structures of the three adverbs of place in *+yA* in Old Turkic. On the element Clauson, on the other hand, suggested that the element *+yA* in these forms could be a secondary form of the suffix *-ra/-rä,* which probably came into existence as a result of dissimilation, e.g. *ber+* "on this side, in the south" <**ber+rä* (Clauson 1972: 370).

This view of Clauson's does not seem plausible because the base of *qurıya, qurıgaru, qurıdın* is disyllabic (cf. KT S 2, 3, E 24 etc. where the vowel /ı/ is explicit) and the suffix-initial dental occurring after **yır* and **ber* is D and not T, e.g. *b(e)rd(i)n yän, yırd(ı)nt(a) y(a)n* (T 11). This indicates that the original stems of these adverbs were disyllabic, ending in /ı/ or /i/. Therefore, forms like **qurıra, *yırıra* and **berirä* could hardly be exposed to a dissimilation like **rr* > **ry* as Clauson assumed. In this connection, it should be borne in mind that in words having an /r/ sequence such a dissimilation never occurs in Turkic, e.g. *bütrüräk* "more fully" (KB 507), *örüräk* "higher" (KB 130), *yätrüräk* "thoroughly" (KB 507), Chag. *ilgäriräk* "further", *ilgärräk* id. (Brockelmann 1954, 133) etc. It should also be added that the result of a contiguous dissimilation of *-rr-* would have been *-rl-* rather than **-ry-* (cf. Turk. *içerlek* "secluded" <*ičärräk* <*ičärüräk*).

Consequently, I maintain that the consonant /y/ in *qur(ı)ya, yır(ı)ya* and *bir(i)yä* is a gap-filling sound and these words are formed with the ancient dative-locative suffix {+A}[4]. In this connection, it should be remembered that the

4 It has been claimed that Old Turkic lacked the gap-filling sound *-y-*. This view cannot be accepted, however, without some reservations. We know that the gap-filling sound *-y-* existed also in written Mongolian where the old genitive suffix {+in} occurred as {+yin} after stems ending in vowels, e.g. *aqa-y-ın* "of the elder brother", *eke-y-ın* "of the mother" etc. (Poppe 1955: 188).

base of *yır(ı)ya* also had the following monosyllabic forms in Old Turkic: *yir* in *yirtä sıñarqı yel* "wind from the north" (M III 10, 7ff.) and *ir* in *ötükän irin* "north of the Ötüken (mountain)" (Moyun Čor E 7), *irtin sıñar* "northwards" (M III 10, 7ff.). Note that the suffix-initial dental is always It I in these forms ending in /r/: *yir+tä, ir+tin.*

Finally, it should also be recalled that the base *yır(ı), yir, ir* has a good Altaic etymology, e.g. Mo. *nirugu(n)* "back, spine, backbone", SH *niru'un* id., Muk. *nirūn,* Khal. *nurū* id., Bur. *ńuru, ńurgan* "back, spine, backbone; ridge, mountain ridge" = Evk. *niri, ńirī* "spine, backbone", Ev. *niri, neri* "spine, backbone; mountain ridge", Nan. *nirikta* "spine, backbone", Oroch. *nīkta* id. <**niyikra* <**nirikta* etc. (Ramstedt 1957: 76, 77; Poppe 1960: 39, 116, 134; Cincius 1975: 639, 640). The semantic relation between "back" and "north" is obvious (cf. Mo. *qoyina* "in the rear, back; north", *qoyisi* "back(wards); northward", *qoyitu* "back, rear, hind; north" etc. above). It seems that the ancient Turks and Mongols turned their faces to the south in order to determine the four main directions. Later, however, the Turks determined the directions by turning their faces to the east and words meaning "back" came to mean also "west", e.g. *qurıya* "in the west" (<"in the rear"), *kedin/kidin* "behind; westwards", *kerü/kirü* "backwards; westwards".

In this connection, it should also be borne in mind that the Mongolian /r/ corresponding to Common Turkic /z/ changes to /y/ in some cases, especially before the vowel /i/, e.g. Trkm. *bōzla-* "to shout, cry, bellow (of camels)" = Mo. *buyila-* <**burila-* <**būrıla-* id. etc. Therefore, it is very probable that OT *qurıya* corresponds to Mo. *qayina* <**qorina,* not only semantically but also phonetically. Consequently, it can also be stated that Common Turkic *quz* "the back or northern, side of a mountain, north" is genetically related to Mo. *qoyi(n)* "rear, back, north", i. e. *qoyi(n)* <**qori(n).*

Abbreviations

ATG. A. v. Gabain, 1973: *Alttürkische Grammatik,* Leipzig [third edition].

Brockelmann 1954: C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens,* Leiden.

Cincius 1975: V. I. Cincius, *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskich jazykov,* I. Leningrad.

Clauson 1972: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford.

Doerfer 1976: G. Doerfer, "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAYB* 1975-1976: 1-59.

Doerfer 1992: G. Doerfer, "Bemerkungen zu Talat Tekins 'Orhon Yazıtları'". *TDA* [2], 1992: 5-17.

KW, K. Grønbech, 1942: *Komanisches Wörterbuch,* Kopenhagen.

Poppe 1954: N. Poppe, *Grammar of Written Mongolian,* Wiesbaden.

Poppe 1955: N. Poppe, *Introduction to Mongolian Comparative Studies,* Helsinki.

Poppe 1969: N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen,* I: *Vergleichende Lautlehre,* Wiesbaden.

Ramstedt 1952: G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft,* II, Helsinki.

Ramstedt 1957: G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft,* I, Helsinki.

Räsänen 1957: M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen,* Helsinki (Studia Orientalia XXI).

Räsänen 1969: M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki.

Ş. Tekin 1987: Ş. Tekin, "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarınıng Köni Törüsin Aymaq (= Rājaşāstra)", *TUBA* 11, 133-199.

Tekin 1968: T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington.

Tekin 1975: T. Tekin, "Further evidence for Zetacism and Sigmatism", *Researches in Altaic Languages,* ed. by L. Ligeti, Budapest, 275-284.

Tekin 1985: T. Tekin, "*üze* zarfı hakkında", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi,* İstanbul, 253-260.

Tekin 1988: T. Tekin, *Orhon Yazıtları,* Ankara (Türk Dil Kurumu Yayınları).

Tekin 1991: T. Tekin, "New Examples of Zetacism", *TDA* [1], 1991: 145-150

Tenišev 1976: E. R. Tenisev, *Stroj saryg-ujgurskogo jazyka,* Moskau.

NOTES ON SOME CHINESE LOANWORDS IN OLD TURKIC

As is known, the Chinese loanwords are among the oldest borrowings in Turkic. Numerous Chinese loanwords occurring frequently in Old Turkic, especially in the Uigur texts, have so far been studied and identified as such by many scholars.

In this paper, I would like to make some comments on some of the Chinese loanwords occurring in the Old Turkic inscriptions in general and in the Uigur manuscripts in particular.

Since the main theme of this colloquium is "The Languages and Cultures of the Silk Roads", I think it would be appropriate to begin with the words meaning "silk, silk fabric" occurring in the inscriptions.

1. Orkh. *išgiti/äšgiti* "a kind of embroidered Chinese silk brocade" and *kutay* "white silk girdle"

The first word occurs twice in the Orkhon inscriptions, once with initial /I/ sign and once without it: *išg(i)ti kut(a)y* "embroidered brocade and white silk girdle" (KT S 5), *kinl(i)g (ä)šg[(i)tis]in, kirg(a)gl(ï)g kut(a)yin* "their musk-scented silk brocade and bordered white silk girdle" (BK N 11).

The first word, which occurs as *äšgürti* in MK, has not yet been identified. According to Clauson it looks Tokharian (EDPT 358a). But the second word *kutay* has recently been identified by Choi as a Chinese loanword. According to him it comes from a Chinese compound, i.e. ACh. *g'ieu* "a kind of silk" = Sino-Ko. *ku* "white silk" and ACh. 帶 *tai* > M. *tai,* C *tai* "girdle, sash, belt" = Sino-J. *tai* id. (Karl. 962) = Sino-Ko. *tai* id. (Choi: *CAJ* 32: 165). This identification seems to be correct.

Apart from *išgiti/äšgiti* and *kutay* there are several words meaning "silk" or "a kind of silk fabric" in the Old and Middle Turkic sources, e.g. *agï* "silk brocade; treasure" (Orkh., Uig.), *barčïn* "silk brocade" (MK, etc.), *čïxansï* "embroidered Chinese silk" (MK), *čuz* "Chinese gold brocade, red and black" (MK, KB, etc.), *xoliñ* or *xuliñ* "silk of variegated colors" (MK), *loxtay* "red Chinese brocade" (MK), *torko* "silk, silk fabric" (Uig., MK, KB, etc.), etc. Of these, only *čïxansï*, *xoliñ/xuliñ* and *loxtay* look Chinese and actually have been identified as such by Clauson and Brockelmann (EDPT: 409, 622b, 763b).

OT (Uigur) and MT *torko* "silk fabric" survives today in the following languages: Tuv. *torgu,* Khak. *torgï,* Alt., Kirg. *torko,* Kzk. *torka.*

The Turkic native word for "silk", on the other hand, is *yipäk.* It is derived from *yip,* the palatalized form of OT *yïp* "cord, thread, string", with the diminutive suffix [+Ak] and means "thin thread" originally. It first appears in the Middle Turkic sources: Taf. (Bor. 154) *yipäk* "silk", Tarj. (Hou. 104) *yipäk* id., CC *ipäk, yibek* (*ypac, jibek*) id., etc. This word survives in the following languages: Turk., Gag. *ipek,* Az. *ipäk,* Trkm. *yüpek,* Nog. *yibek,* Bash. *yibäk,* Tat. *yifäk,* Kzk. *žibek,* Uzb. *ipäk,* NUig. *žipäk,* Kirg. *jibek,* Khak. *čibek.*

2. Orkh. *yenčü/yinčü*, Uig. *yinčü* "pearl" <Ch. 珍珠 *chen-chu* "genuine pearl" (Rad. III 339), *zhenzhu* (*chên-chu* G. 589, G. 2549)

This word first occurs in the Orkhon inscriptions as the name of the Syr-Darya (Jaxartes) River: *yenčü/yinčü ügüz.* According to Radloff, it is a translation of the Chinese name *chen-chu ho* "the genuine pearl river" which occurs as such in the Chinese inscription on the Kara-Balgasun monument left by the Uigurs. As is known, the Chinese name of this river is itself a translation of *yaxša arta,* the Middle Persian name of that river.

Clauson thinks that the identity of the first syllable remains a mystery (EDPT 944b). As it is known, the first element of the compound *chen-chu* occurs as *čïn* "real, genuine" in Old Turkic whereas the first syllable of *yenčü/yinčü* "pearl" is *yen/yin.* The initial /y/ here, however, could be a substitution for an original /ǰ/.

OT *yenčü/yinčü* "pearl" survives in the modern languages as follows: Turk., Az. *inǰi,* Trkm. *hünǰi* "beads", Uzb., NUig. *inǰu,* East.Turk. *yünǰü, yúnǰä, ünǰä,* Tat. *enǰe* (> Chuv. *enje*), Bash. *ïnyï,* Kzk. *injüw,* Nog. *ïnjï,* Karach.-Blk., Kum. *inǰi*, Kklp. *hinǰi*, Alt. *yinyi* "beads", Tob. *yinǰi,* Tuv. *činǰi,* Kmd. *čiñči,* Shor *šinǰe,* Khak. *ninǰi* "pearl; beads", Kach. *nenǰi.*

This word passed from Turkic into Hungarian and Russian at an early date: Hung. *gyöngy* [ǰönǰ], Rus. *žemčug* (Жемчуг), dial. *zémčug* (Земчуг). These forms are important; for they enable us to reconstruct the original Turkic form of the word.

The Hungarian word was borrowing from Old Chuvash or Old Bulgarian Turkic. The original form of Hung. *gyöngy* was probably **ǰenǰü* while that of the Russian *zemčug* something like **ǰenčug* (cf. Ukr. *ženčug,* Old Rus. *ženčug* [Женчугъ]. In other words, they both indicate that the vowel of the first syllable was /e/, and not /i/. The Khakas form *ninǰī* and the Kach. dialect *nenǰi,* too, testi-

fy to this assumption. We may therefore conclude that the OT form of the word was *yenčü* with /e/, but it soon developed into /i/ in the palatal environment.

It is not easy to reconstruct the original Turkic form of the Russian *žemčug.* Because of its initial consonant, there seems to be no doubt that it was borrowed, like Hung. *gyöngy,* from Old Chuvash or a language very close to it. The /m/ at the end of the first syllable is in all likelihood secondary going back to an older **ženčug,* a form which is actually attested in the old Russian sources (cf. Vasmer II: 46).

It is difficult to explain the velar /g/ at the end of the Russian **žemčug.* Perhaps the Kazakh form *inǰüw,* which probably goes back to an older **yinčüg* can be of some help in explaining the final velar of the Russian form. But in this case, we would have to assume that the Chinese word in question came into Turkic in at least three different forms; i.e. *yenčü, *ǰenčü* and **ǰenčüg.*

3. Orkh. *t(e)nsi/tinsi* "son of heaven" <Ch. 天子 *t'ien-tsu* "son of Heaven, i.e. the Chinese emperor" (Thomsen 1912).

This word first occurs three times as *tinsi* in the Tunyukuk inscription: *y(e)nčü üg(ü)z(ü)g k(ä)čä tinsi ogli (a)yt(ï)gma b(ä)ñl(i)g (ä)k t(a)g(ï)g (ä)rtü* "Crossing over the Pearl River and passing by the (white)-spotted Äk mountain which is (also) called Tensi's son ..." (Ton. 44). *tinsi ogli (a)yt(ï)gma t(a)g* (Ton. 47). The phrase *tinsï ogli* also occurs superfluously on line 46. The word *tinsi* of the Tunyukuk inscription occurs however as *t(ä)nsi* in the first line of Irk Bitig: *t(ä)nsi m(ä)n* "I am Ten-si (i.e. the Chinese Emperor)" (Thomsen 1912: 196).

Ramstedt wanted to see a reminiscence of the Prometheus mith in the phrase *tinsi ogli yatïgma* "where the emperor's son lies on" occurring in the Tunyukuk inscription. According to him the participants in the expedition of Alexander the Great could have found the place of the captivity of Prometheus in a mighty cave in the Hindukush Mountains. And the reference in Tunyukuk is thus to Prometheus. Grønbech, on the other hand, read the word *YTGmA* as *aytïgma* "named, called" and translated the phrase accordingly (Aalto 1960: 58). I myself accepted Grønbech's reading and interpretation in my Orkhon Turkic grammar written in 1965 and published in 1968. I still hold the view that the mountains which are referred to here with the phrase *tinsi ogli aytïgma* are the Tien-Shan or Tengri Khan mountains (Turkish *Tanrı dağları*) in Kirghizia, especially the snow-covered peak of this mountain range which is called Ala-Too "the Speckled Mountain" (= *bäñlig Äk Tag*) in Kirghiz.

4. *s(ä)ñün, s(a)ñun* <Ch. 將軍 *tsiang-kün* (Gab.) *säñün* "General", Pinyin *jiang-jun* (<G. 1212, 3276)

In Old Turkic this word occurs in two different forms which came into being as results of regressive and progressive assimilations: *säñün* occurring in Orkhon I, II, T, Tariat and *sañun* occurring in Irk Bitig, in the Miran manuscript and in some Yenisei inscriptions.

We know that in Old Turkic there were some native terms for officers at lower ranks, e.g. *yüz bašï* "the head of a military unit consisting of one hundred soldiers" (Tariat W 7), *beš yüz bašï* "commander of a military unit consisting of five hundred soldiers" (Tariat W 6; occurs twice), *biñ bašï* "major, the head of a military unit consisting of one thousand soldiers" (Tariat S 7; occurs twice), but there was not any native term for "general" commanding an army. In the Tariat inscription, however, the periphrastic term *b(e)š biñ är bašï,* i.e. "head of five thousand soldiers" seems to occur as the Turkic equivalent *of* the Chinese title *säñün: b(e)š biñ (ä)r b(a)šï išb(a)ra s(ä)ñün y(a)gl(a)k(a)r* (W 7).

Even the Chinese title *t(a)y s(ä)ñ(ün* "great general" <Ch. *ta-tsiang-kün*) occurs several times in the Old Turkic runic texts: *lisün t(a)y s(ä)ñün b(a)š(a)d[u] biš yüz (ä)r(ä)n k(ä)lti* "under the leadership of the great general Li-Tsüan five hundred men came" (S 11), *(a)ltun t(a)y s(a)ñun* "the great general Altun" (Ton. IV 5-6). *(a)z sïpa t(a)y s(ä)ñün* "great general Sïpa of the Az (tribe)" (Tariat N 3).

The Chinese loanword *s(ä)ñün* also has a plural form in *-t* in the Tariat inscription occurring there twice. As it happens plural forms of other titles ending in *-n* (*tegin: tegit, tarkan: tarkat*) the final *-n* drops: *s*(*ä)ñüt biña* "the generals and *Bïngas*" (N 2), *[b]ï[ña] s(ä)ñüt* "the *Bïngas* and generals" (S 4).

5. Orkh. *sin* "tomb, grave", Uig. *sin* <Ch. 寢 *ts'in* "the rear hall in an ancestral temple; tomb" (Gab.), Pinyin *qin* (*ch'in* G. 2091)

This word first occurs in the Tariat inscription left by the Uigurs: *sin s(i)zdä* "the tombs (of our ancestors) are in your possession" (South 5). In the same line we also have *sinl(ä)g* "graveyard, cemetery", derived from *sin* with the suffix (+lAg): *sinl(ä)gdä* "at the graveyard (of our ancestors)". This word is the older form of Turkish *sinlä* "graveyard" occurring frequently in the 14th-century OAT texts.

The word *sin* occurs as *sïn* in some Middle Turkic sources; İM (Kilisli) *sïn* "tomb", سنلاغ *sïnlag* "cemetery" (EDPT: 832b), Muk. *sïn* "mezar", *sïnga* "into the grave" (Yüce: 175), etc. But this back-vocalic form is probably due to a contamination with *sïn* "human body, stature, height, memorial statue" (cf. Uig. *sïn süñök* "body and bones, skeleton"). On the other hand, this word is always written with

the letter س *sin* in the OAT texts and it lives on as such in many Anatolian dialects (SDD 1229). In the village Uçhisar of Nevşehir *sin* is used in curses, e.g. *sinine sič-* "to shit on one's grave" (from M. Ölmez). Cf. also *sinlik* "mezarlïk" listed there as a local word used in Gavurdağı, Cebelibereket - Seyhan (SDD 1232).

6. Orkh. *ti* "firmly, constantly, steadily, persistently", Uig. (Gab.) *ti, tii* "immer, beständig, fest" <Ch. 定 *ting* <*d'ieng* - *tei* (Gab.), Pinyin *ding* (*ting* G. 11248) <Ch. *ting* "fest".

This adj.-adv. occurs rather rarely in the Uigur texts: *ti turkaru mäñilikin* "with a continuous and long-lasting happiness" (TT III 110), *küsäyürlär ärti birgärü küntämäk ti sizni körgü üčün* "they all together were wishing to see you every day continuously" (TT III 96), etc.

Apart from the binaries *ti turkaru* and *küntämäk ti* in the Uigur texts, I believe we also have *ärtiñü ti* "exceedingly, constantly" occurring in the Bilge Kagan inscription: (5 14) ... *bunča m(a)tı b(ä)gl(ä)r k(a)ñ(ı)m k(a)g(a)nka (ä)rt(i)ñü* (S 15) *(ä)rt(i)ñü ti m(a)g kıltı* "(When my father, the Turkish Bilge Kagan, sat on the throne)... this many loyal lords lauded (and praised) my father, the kagan, exceedingly and constantly" (the second *(ä)rt(i)ñü* is superfluous), *[kañım kagan t]ürük b(ä)gl(ä)rin bod(u)nin (ä)rt(i)ñü ti m(a)g itdi ögd[i]* "my father, the kagan, lauded and praised the Turkish lords and tribes exceedingly and constantly" (S 15).

7. Uig. *sïn* "body, stature", MK *sīn* "human body, stature, height, external appearance" <ACh. 身 *sien* > M. *sən,* Ch. *sən* "body"; Sino-J. *šin* (<*sin*) id. (Karl. 869); Sino-Ko. *sin* id. (Choi: *CAJ* 32: 166).

This word is generally regarded as a native term in Turkic. Recently, however, it has been claimed that it is a Chinese loanword (see above).

The word *sïn* first appears in the Manichean and Buddhistic Uigur texts. It also occurs in Middle Turkic in the binaries *bod sïn* "body, stature" and *sïn süñök* "body and the bones". It survives in quite a many modern languages: Tuv. *sïn* "stature; mountain range", Khak. *sïn* "statue; mountain range; height", Tat. *sïn* "figure, stature, body, statue", Bash. *hïn* id., Nog. *sïn* "stature, figure", *sïnlï* "tall, well-proportioned", *sïntas* "statue, stone statue" <*sïn taš,* Kzk. *sïndï* "like" <*sïnlïg,* Chuv. *si* in *pü-si* "body, figure, stature" <Tat. *buy-sïn,* NUig. *sin* "stature, figure, external appearance", Uzb. *sinli* "tall, well-proportioned" etc.

Clauson seems to have mixed this word with the following abovementioned *sin* "tomb" which he wrongly reads *sīn* (EDPT 832). The example *sïn* "a memori-

al statue" taken from CC 226 belongs here and not to the item *sin* "tomb". The author of *Tarjuman turki wa ʿarabi,* united the two homographic words in one item: *sin* "al-qabr wa'l-sanam" (both read *sïn* by Hou. 6, 11). Clauson is mistaken by citing these two examples, i.e. *sin* and *sïn,* only in the item "tomb". The example *sïn* "statue" taken from Tuhfe 21 a5, too, belongs to the item *sīn* meaning "body, stature".

8. *bi* "knife, sharp edge, blade" <ACh. 匕 *ʻpyi,* M *pi* "dagger" = Sino-J. *pi*/*hi,* Sino-Ko. *pi* "dagger, spoon, arrowhead" (Choi: *CAJ* 32: 163)

The late Sir Gerard Clauson suggested that Uig. *bi* (Br. *pi*) might come from some word like *p'i* "to split" (EDPT 291b). Recently Choi has offered a more convincing etymology for Old Turkic *bi.* According to him, it comes from Ancient Chinese *p'ji* "dagger" > M *pi,* Sino-Korean *pi* "dagger" (*CAJ* 32: 163; Karlg. 713).

In Old Turkic, *bi* is normally used in the binary *bi bičgu* "cutting instruments". When used alone it usually means "blade, sharp edge of a knife or razor", e.g. *y[üli]günüñ bisi* "the sharp edge of a razor" (TT VIII A. ï).

OT *bi* [bī] seems to have survived today only in Yakut *bī* "blade, edge of a knife", e.g. *bïhax bītä* "edge of a knife". It atso survives in the root of Middle Turkic *bilä-* "to sharpen", Trkm. *bīle-* id., Yak. *bīlä-* id., Turk. *bile-* id., etc.

In Uigur we also have *bičäk* "knife" derived from *bi*, not from the verb *bič-* "to cut" as Clauson thinks (EDPT 293b). The back-vocalic form *bičak* occurring in some Middle Turkic texts and modern languages must have come into existence as a result of contamination. OT *bičäk* seems to have survived today only in Tuvinian *bižek* "knife" < **bičäk* < *bīčäk.*

9. *čan* "a cup" <Ch. 盞 *chan* "a cup for wine or fat/oil" (*EDPT:* 424a). *čanak* "a wooden bowl or dish" (BT IX: 71,1; Ham. 1986: 34, 1-2), Pinyin *zhan* (*chan* G. 300)

This word is well attested in the Uigur texts, e.g. *birär čan kuma yagïn* "one cup a day of linseed oil" (Heil. I 64), *bir čan bor iki čan suv birlä čokratïp* "boil a cup of wine with two cups of water" (Heil. I 122), etc.

In Uigur, apart from *čan* we also have *čanak* "a wooden bowl or an earthenware bowl, dish", a diminutive form, e.g. *čanaklarïn kïzartmiš kïzïl bakïr suv susup ičärlär* "Mit ihren Holzschalen trinken sie glüchend gemachtes Kupfer" (BT IX: 71), *ekki kümüš čanak* "two silver bowls" (Ham. 1986: 34. 1-2). This word is attested in many Middle Turkic sources. MK: *čanak* "a wooden cone, bowl", Tafs. *čanak* "bowl", Chag. *čanak/čanag* "bowl", CC *čanak* "an earthenware

bowl", Khwar. *čanak* "bowl, dish", Qaw. *šanak* id., etc. (EDPT 425b), YUig. *čïnak, činak* "a tea cup", etc. It survives in same modern languages: Trkm. *čānak* "a wooden bowl or cup", Turk. *čanak* "an earthenware pot or pan", NUig. *čanaq* "a cup, a cone" etc.. The Turkmen form indicates that the /a/ of the first syllable is originally long.

Another diminutive noun derived from *čan* is Kirg. *čanač* "a leather cup for serving kumiss or ayran". It is formed with the suffix (+Ač).

10. MK (Oghuz) *sïndo/sïndu* "scissors" <ACh. *tsiän* > M *tsien,* Ch. *tsïn* + ACh. *tau*> M *tau,* Ch. *tou* "knife", Sino-J. *tō* "knife, sword, blade", Sino-Ko. *to* id. (Choi 1992: 194)

Middle Turkic (Oghuz) *sïndu/sïndo* occurs today only in the Oghuz group of languages, Azerbaijani not included: OAT *sïndu, sïndï,* Anat. dial. *sïndï,* Trkm. *sïndï.* This word does not have a convincing etymology in Turkic. Brockelmann regarded *sïndu* as a deverbal noun derived from *sïn-* "to be broken" with the suffix {-DU} (1954: 99). But this etymology cannot be correct for phonetic and semantic reasons: 1. The /ï/ of the verb *sïn-* is long originally (cf. Trkm. *sī̈n-*) whereas that of *sïndu* is short (Trkm. *sïndï*); 2. Trkm. *sī̈n-* is a reflexive/passive stem meaning "to be broken" whereas *sïndu* is an agent noun.

11. Uig. *yañ* "a pattern, model; kind, sort, manner" <Ch. 樣 *yang* (Gab., EDPT: 940b, Giles 12854)

This word occurs frequently in the Uigur texts, in MK, KB and other Middle Turkic sources, i.e. Kipchak, Chagatay and OAT texts. It survives in modern languages: Alt., Bar. *yañ* "soul, state of mind", Kirg. *ǰañ* "gesture, movement", Yak. *sañ* "quality, character", Tuv. *čañ* "(human) character, disposition", Alt., Kmd. *d'añ* "habit, custom", *d'añda-* "to believe, to contract a habit", Kirg. *ǰañ* "gesture, movement", *ǰañda-* "to make or use a gestures or gestures", etc.

The same word is found also in Mongolian: *ǰañ* "character, nature; disposition, temprament; custom, habit, conduct", Khal. *žan* id. According to Doerfer, the word *yañ* passed from Turkic into Mongolian where it has an initial /ǰ/, and from Mongolian into Manchu-Tungus (TMEN IV: 202 ff., Tungusica: 115).

Apart from Kirg. *ǰañda-* (<*yañ+la-*) mentioned above, the Chinese loanword *yañ* have the following derivatives in Turkic: Chag., Tuhf. *yañla* "like" (<*yañ+la*), and Uig., MK, Chag. *yañlıg* id. The latter seems to have survived today in the following languages: Tuv. *čaññıg* "having the character of", Uzb. *yangliğ* "like", YUig. *yañnıg, yannıg* "having the form of, like", id., and Trkm. *yālı* "like" <*yañlıg.*

Bibliographia and Abbreviations

Atalay, Besim, 1939-1943: *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi,* I-III ve Dizin, Ankara (= MK).

Borovkov, A. K., 1963: *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XII vv.,* Moskva.

Brockelmann, Karl, 1954: *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens,* Leiden (= Brock.)

Gabain, A. von, 1952: Türkische Turfan-Texte VIII, Berlin (=TT VIII).

––, 1974: *Alttürkische Grammatik,* Wiesbaden.

Choi, Han Woo, 1988: "On some Chinese loan words in Uigur", *CAJ,* 32, pp. 161-169 (= Choi).

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century-Turkish, Oxford* (= EDPT).

Doerfer, Gerhard, 1963-1975: *Türkishe und mongolische Elemente im Neupersischen,* I-IV, Wiesbaden (= TMEN).

––, *Mongolo-Tungusica,* Wiesbaden 1985 (=Tungusica).

Hamilton, J. R., 1986: *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe Siécle de Touen-houang,* Paris.

Houtsma, M. Th.,1894: *Ein türkisch-arabischer Glossar,* Leiden (=Hou.).

Karlgern Bernhard, 1923: *Analytic Dictionary of Chinese and Sinojapanese,* Paris.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenišev, A. M. ƒčerbak, 1969: *Drevnetyurkskiy Slovar',* Leningrad.

Rachmati, G. R., 1930: "Zur Heilkunde der Uiguren I", *SBAW*, pp. 451-473 (=Heil. I).

Tekin, Şinasi, 1980: *Maitrisimit nom Bitig I-II,* Berlin (=BT IX).

Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington.

––, 1988: *Orhon Yazıtları,* Ankara.

––, 1982: "The Terkhin Incription", *AOH,* XXXVII, 1-3, pp. 43-68 (= Tariat).

––, 1994: *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara (= T).

Thomsen, Vilhelm, 1912: "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script", *JRAS*, pp. 181-227 (= Thomsen 1912).

Vasmer, 1964-1973: *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazïka,* I-IV, Moskva.

Yüce, Nuri, 1988: *Mukaddimetü'l-Edeb,* Ankara (= Muk).

ON THE OLD TURKİC VERBAL NOUN SUFFİX {-dOk}

As is generally known, the Old Turkic suffix {-dOk} forms verbal nouns expressing past actions: *üze kök teñri asra yayız yer qılın-toq-da* "When the blue sky above and the brown earth below were created..." (Kül Tigin E 1), *bil-tök-üm-ün ö-dök-üm-ün bunča bitig bitidim* "With what I know and remember, I have written all this inscription" (Küli Chor S 3); *bilme-dök-üg-in üčün* "on account of your not knowing" *qazγan-toq-in üčün* "since he won", *yarlıqa-doq-in üčün... qaγan olortum* "By the grace of heaven... I succeeded to the throne" (Kül Tigin S 9), *[qañım] qaγan uč-doq-da* "When my father, the kaghan, passed away..." (Bilge Kaghan E 13-14) *olor-toq-um-a...* "When I succeeded to the throne" (Bilge Kaghan E 2), etc.

The verbal nouns in {-dOk} are also used predicatively in Orkhon Turkic. But the examples are mostly negative predicates in {-mAdOk} and the reason for this is the fact that the negative of the past tense in (-mIš) is formed, as a rule, with the suffix {-dOk} added to negative stems in Old Turkic, a verbal predicate like {-mAmIš} being absent: *itinü yaratunu u-madoq, yana ičikmiš* "(The Turkic people) apparently did not organize themselves (well), and they again were submitted (to the Chinese)" (Kü1 Tigin E 10, Bilge Kaghan E 9), *anta kisrä inisi äčisin täg qılın-madoq ärinč, oγli qañin täg qılın-madoq ärinč* "Then the younger brothers were apparently not created like their elder brothers, and the sons were apparently not created like their fathers." (Kül Tigin E 5), *qañ yorıp elteriš qaγanqa adrıl-madoq yañıl-madoq* "(My) father (always) marched (behind) Elterish Kaghan and he did not separated from him (or) did not betray him" (Ongin R 3), *[bükäg]ükdä säkiz oγuz toquz tatar qal-madoq* "There were neither the Sekiz Oghuz nor Tokuz Tatar left in [Bükeg]ük" (Shine-Usu E 1), *qarluq išiñä käl-mädök* "The Karluks apparently did not come to their allies" (Shine-Usu S 1), *täñri una-madoq* "Heaven was apparently not pleased with it" (IB 38), *ulug äb örtänmiš; qatıña tägi qal-madoq, bükiñä tägi qod-m <ad> oq, tir*. "(The omen) says: A big house was burnt; nothing remained right to its floors (and) nothing was left to its corners" (IB 9), etc.

The only affirmative example I was able to find in the inscriptions is the following sentence: *äbkä täg-dök+üm* "I arrived in the camp" (Ongin R 2).

Şinasi Tekin believes that the verbal nouns in the examples given above are not the predicates of the main clauses, but they are the predicates of the

dependent (subordinate) clauses. He argues as follows: "Bilindiği gibi ET'den itibaren *-duq* eki, isim, sıfat ve yardımcı cümle yüklemi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Fakat bunların dışında ve bunlarla birlikte yan yana oldukça eski metinlerde bir de 'tarz ve zaman yardımcı cümlesi' teşkilinde kullanıldığını görüyoruz. Bu kullanış tarzı, şimdiye kadar hemen hiç dikkati çekmemiş ve hep ana cümlenin yüklemi olarak telakki edilmiştir (bk. mesela AGr. 224, 3); buna sebep de, herhalde bu fonksiyonun daha ET devrinde bir iki müphem örnek dışında tamamiyle ortadan kalkmış olmasıdır." (1987: 156).

To prove his view Ş. Tekin gives some of the examples I mentioned above. But most of his translations are incorrect. For example Ş. Tekin translates the passage *qañ yorıp el-teris qayanqa adrılmaduq, yañılmaduq täñri bilgä qayanta adrılmalım, azmalım tiyin anča ötlädim* into Turkish as follows "*nasıl* baba(mız) hareket edip El-Teris Kagan'dan *ayrılmamış ve ona ihanet etmemiş ise* biz de Tanrı Bilge Kagan'dan ayrılmayalım, inhiraf etmiyelim diye böyle tavsiye ettim" (ibid.). This translation cannot be correct; because there is no *ärsär* "ise" at the end of the first sentence ending in *adrılmadoq yañılmadoq* and the phrase *biz yämä* "biz de" is absent at the beginning of the second sentence. The fact of the matter is that the negative of the past tense in {-mIš} was formed with the suffix {-mAdOk} in Old Turkic, as I have already mentioned above. Consequently *qañ yorıp elteriš qayanqa adrılma-doq yañılma-doq* is an independent clause. The same is true for the other examples ending in {-mAdOk}, i.e. they all are finite forms. So is the predicate of the main clause in the following passage taken from Manichäische Erzähler: *qangı xan ögi qatun äšidip ekün kälip oylınga näčä ayt-sar nng kiginč birmädük... ol ödün šntudn xan atlyları-nga qatγ-qı-yan ay-mıš.* Ş. Tekin translates this sentence into Turkish as follows: "Hükümdar babası, kıraliçe anası bunu duyunca her ikisi de gelmişler. Oğullarına ne söylediler-se, o (bunlara) hiç cevap *vermeyince;* o zaman hükümdar Şantudan... asilzadelerine kesin olarak demiş ki..." (ibid.). This translation is incorrect. It is obvious that there are two sentences in this passage. The first sentence ends in *birmädök* and with the phrase, *ol ödün* a new one begins. It seems that the grammatical explanations and examples for the use of verbal nouns in {-dOk} as finite forms in MK (DL T II 60-62) have somehow escaped from the attention of Ş. Tekin (see below).

As is generally known, MK gives many examples for the predicative function of the verbal nouns in {-dOk} in the dialects of the Suvars, Kipchaks and Oghuz. Here are some of them: *[ol] yā qurdoq* "He strung the bow", *män yā qurdoq* "I strung the bow", *biz yā qurdoq* "We strung the bows", *olar tāyqa aydoq* "They climbed the mountain", *biz aydoq* "We climbed", *olar äwkä kirdök* "They entered

the house", *ol anı urdoq* "He beated him", *män munda turdoq* "I stood up here", *män añar tawar birdök* "I gave him livestock", *män yarmaq tirdök* "I collected money" (DLT II 60-62), *qadaš timiš qaymadoq, qaḍın timiš qaymıš* (DLT I 403, III 245) "If you said 'kinsman', he showed no respect to him; if you said 'relative by marriage', he showed respect to him" (EDPT 674), etc.

As is seen, the verbal predicate in {-dOk} does not take the possessive suffixes in the Middle Turkic dialects mentioned by Kashgari. But in MK, I was able to find at least one example in which the predicate in {-dOk} has taken the 3rd person possessive suffix: *Yälkin bolup bardoqı köñlüm añar baylayu* "(My beloved) went as a traveller and I tied my heart to his love" (DLT III 309). It is very clear that *yälkin bolup bardoqı* is an independent clause here, *bardoqı* being its predicate. It seems that the verbal predicate in {-dOk} may also take the possessive suffix in Karakhanid Turkic if the subject is the third person.

Here it should be recalled that two similar Danube Bulgarian finite forms with the 3rd person possessive suffix also occur in the Buyla Jopan inscription in Greek letters: *buyla zoapan tesi dügetögi, butaul zoapan tagrogi. ičigi täsi.* It is not an easy task to translate this short inscription on the drinking cup (*ičigi täsi*). But the finite verb forms *dügetögi* and *tagrogi* here may best be explained as the Chuvash-type verbal predicates coming from the older forms like **düger-tök-i* and **tañ-doq-i,* respectively, the final *-i* being the third person possessive suffix.

The same predicative use of the verbal noun in {-dOk} is seen also in Volga Bulgarian where the suffix occurs as {-tOw+i} and {-rOw+i} <{*-dOk+i}: *wafāti baltowi* "he died" (lit. "his death occurred") < **bōl-doq+i, āxirata batowi* "he/she went to the other world" < **bar-doq+i, dinyāran köčröwi* "he passed away from the world" < **köč-dök+i,* etc.

In Old Anatolian Turkish, too, the past tense of the 3rd person of the plural is formed with the suffix {-dUk}: *varduq* "we arrived", *gäldük* "we came", etc. There is no doubt that this OAT suffix {-dUk} is nothing but the suffix {-dOk} of deverbal nouns originally (cf. MK *biz yā qurdoq* "we strung the bows", *biz aydoq* "we ascended" above).

It is very curious that the predicative function of the verbal noun in {-dOk} still continues in present-day Yakut: *kälbätäx buollaga* (<*käl-mä-dök bōl-doq+ı*) "er ist nicht gekommen", *källägä suoġa* (<*käl-dök+i yōq+ı*) "er wird nicht kommen" (Baht. 380), etc. Compare *min uon orduga altam buollaga ärä* "meine 16 Jahre sind eben um" or "ich bin eben 16 Jahre geworden ist" (ibid.) in which *buollaga* "it became" (<**bōl-doq+ı*) seems to be identical in meaning with the past tense form *buolla* "it became" (<**bōl-dı*), as has been noticed by Böhtlingk.

The negative finite forms in {-BatAx} <{-mAdOk} seem to be more common in Yakut, as it was in Old Turkic: *min än tīnnāxxar än köñülgün käspätägim* "bei deinen Lebzeiten handelte ich deinem willen nicht entgegen" (< **käbiš-mädök-üm*), *än bu kün annıgar kısalgata suox künü körbötögüñ*, "du sachst unter dieser Sonne keinen tag ohne Sorgen" (< **kör-mädök-üñ*), *bīrbit da ıaljıbataga* "auch nicht einer von uns wurde krank" (*ıaljıbataga* < **āγrı-ma-doq+ı*), *alta sılga miäxä bīr da ās künü kördörbötögö* "(und) hat während sechs Jahren mich keinen hungrigen Tag sehen lassen", *bisigi tabalarbıtın bulbataxpıt* "wir funden unsere Renn-thiere nicht", *äsigi kälbätäxxit* "ihr kammt nicht", *kinilär kälbätäxtärä* "sie kamen nicht" (Böht. 381), etc.

***

On the etymology of the Old Turkic suffix {-dOk} various theories have so far been put forward.

1. Ramstedt was of the opinion that the suffix *-duq* was originally a deverbal noun in *-q* derived from a secondary verbal stem in *-d-, -t-* (Form. 152-153, 163). He compared this suffix with Mo. *-daγ* forming "Nomen usus" and Tung. *-dig* (ibid.). He also drew attention to the closeness of Turk. *-duq* (*-dıq, -dük, -dik*) to the past tense suffix *-dım, -dıñ, -dı, -dımız, -dıñız, -dılar* and its use as the past tense suffix of the 1st person of the plural in Southern Turkic (ibid. 153).

Poppe was of the same opinion. According to him "The suffix **-daγ* is a common Mongolian-Turkic suffix. It is a noun in *-*γ/-g* derived from the frequentative verbal stem in **-d-* which still occurs in Tungus" (1955: 274).

2. According to Bang, the Turkish 1st person plural suffix of the past tense got its initial dental from verbal noun in *-t* (i.e. *-ut/-üt*) and its final *k* from the verbal nouns like *al-ıq* and **sa-q* (Stud. 1: 921).

3. Brockelmann was of the opinion that the suffix *-duq/-dük* came into being from the combination of verbal nouns in *t* (seen in the past tense suffix) + the formative *uq,* i.e. the suffix *-uq/-ük* seen in *anuq* "bereit", *äsrük* "trunken" (1919: 14, 1954: 261).

5. Benzing thought that the past tense participle in *-duq* had probably been derived from the participle in **-d* having either the suffix *+uq/+ük* or the enclitic particle *oq* which later developed into *+uq, +ük* (1952: 132).

6. Finally, Ş. Tekin, who does not believe in the predicative function of the verbal noun in {-dOk}, assumed that the compound suffix *-maduq* which he regards as the negative form of the *-p oq* could have been derived from **-mati oq* (ibid. 156-157). In another article published three years later he claimed that the

Turkic suffix *-MADUK* comes from the combination of Tokharian *ma te* "yok-sa...-medikçe" with the particle *ok* (1990: 17 *61)[1].

Among these theories only Benzing's theory, to be more exact, only the second alternative of his theory seems to be sound and satisfactory.

It should be made clear that the Turkic past tense suffix seems to have been derived from verbal nouns in {*-(I)d}, not in {-(U)t}; because, if the dental of the suffix had been /t/, it would not have developed into /r/ in Chuvash after vowels and consonants except /r/, /l/ and /n/. Thus, the Turkic past tense suffix came into being from verbal nouns in {*-(I)d} plus the possessive suffixes, as Benzing (1952: 131) rightly assumed, i.e. *bardım* "I went" < **barı-d* "a going in the past, a having gone" + *-ım, bardıñ* "you went" < **barı-d+ıñ*) "your going in the past", *bardı* "he/she/they went" < **barı-d+i* "his/her/their going in the past", *kältim* "I came" < **käli-d+im* "my coming in the past", etc.[2]

As for the suffix {-dOk}, it is, in all likelihood, a combination of this verbal noun suffix {*-(I)d} with the intensifying particle *ok/ök,* i.e. **barıd oq* "an absolute having gone" > *bardoq, *kälid ök* "an absolute having come" > *kältök,* etc.

The addition of the particle *oq/ök* to finite verb forms to intensify them is quite common in Orkhon Turkic. As is known, the particle *oq/ök* is very often used to intensify not only pronouns and adverbs, but also the finite forms, especially the past tense forms in Orkhon Turkic, e.g. *tün udımatı küntüz olurmatı, qızıl qanım töküti qara tärim yügürti, išig küčüg bertim ök* "without getting sleep by night (or) rest by day, letting my red blood pour and my black sweat flow, I gave my services (to my kaghan and people)" (Ton. 52), *uzun yälmäg yämä ı(d)tım oq, arquy qarγuγ olγurtdum oq* "I also sent out

---

1 This assumption of Ş. Tekin is not plausible; because the dental of the negative gerundial suffix {-mAtı(n)} was a voiceless /t/ originally, whereas that of the participial suffix {-dOk} was a voiced /d/ or even a voiced spirant /ḏ/.

As for his view about the being of the Turkic negative suffix {-mA-} and the suffix {-mAdOk} of Tokharian origin, I must say that it is indeed a "hayal", i.e. an imagination, contrary to the linguistic facts, as Ş. Tekin himself admits in this article of his (1990: 16 *80). Tokharian *ma* being an article of negation placed before the verbs in this language could not in any way be added to verbal stems in Turkic. Besides, Turkic could not possibly be that poor a language as not to have its own system of verbal negation.

2 Shcherbak thinks that the Turkish past tense forms *aldım* "I took", *aldımız* (!) "we took", *aldın* "you took" and *aldınız* "you took" come from *aldı-men, aldı-biz, aldı-señ* and *aldı-siz,* respectively (1995: 193). These etymologies cannot be accepted; because in Old Turkic the past tense forms were formed with the possessive suffixes, not with the personal pronouns: *al-d+ım, al-d+ıñ, al-d+ı,* etc.

long-distance patrols, and I established the fortifications and watch towers" (Ton. 53).

In the Tunyukuk inscription the particle *oq/ök* is also added to the 3rd person forms of the past tense and the future tense forms in {-DAčI}. ın this case, however, the particle loses its initial vowel. In other words, the vowel of the particle is not dominant: *bini oγuzuγ ölürtäčik tir män* "'(The Turkish people) will definitely kill me, the Oghuz', I say" (11). Here the finite form *ölürtäčik* obviously comes from an older and original **ölürtäči ök.*

In Orkhon Turkic, the particle *oq/ök* may be added once more to the intensified finite forms in *-k <ök,* e.g. *yañdok yolta yämä öltik-ök* "Those who were routed definitely died on the roads" (Ton. 16), *ol bizni... qačan näñ ärsär ölürtäčik-ök* "(the kaghan of the Turks), sooner or later, will definitely kill us" (Ton. 20-21), *qačan näñ ärsär bizni olärtäčik ök* "sooner or later, he will definitely kill us" (Ton. 29-30).

The finite verb forms formed with the particle *oq/ök* are found also in the modern languages. In Chulym Tatar, for example, the future tense is formed with the suffix *-goq/-gök /-oq/-ök: paryōm~paryoum <(bar-γoq-män)* "ich werde gehen", *čapqōñ* "du wirst mahen" (Pritsak, Fund. I 628)[3]. Dul'zon did not make any comment on the origin of this suffix (YaNSSSR II 459). Poppe, on the other hand, rightly stated that Yakut future tense suffix *-ıax/-iäx* comes from **-γaq/-gäk* (Fund. I 682). Schönig further assumed that the Chul. **-GOK* and Yak. **-GAK* might have come from an older and original *-GO oq,* i.e. the future noun in *-GO* and the particle *oq* (1989: 278 and note 59). Finally, Stachowski definitely stated that Chulym *-goq* and Yak. *-uox* resulted from the combination of the suffix *-go* and the particle *oq,* i.e. *-goq <*-gōq <*-go oq* (1994: 183-188). Thus, Yak. *bul-uoγ+um* "I will find" *<*bul-goq+um, bul-uoγ+uñ* "you will find" *<*bul-goq+uñ, bul-uoñ+a* "he/she will find" *<*bul-goq+ı, kör-üöγ+üm* "I will see" *<*kör-gök-üm, kör-üöγ+ü* "you will see" *<*kör-gök+üñ, kör-üöγ+ä* "he/she will see" *<*kör-gök+i,* etc.

Consequently, it can safely be assumed that the Old Turkic verbal noun suffix {-dOk} comes from the combination of the ancient verbal noun suffix {*-d} with the particle *oq/ök;* i.e. **barıd oq > bardoq, *kälid ök > kältök,* etc.

---

3 The personal ending in Chul. *pargōm~pargoum* is not the pronoun *män,* but the 1st person possessive suffix *-m.* Cf. also Chul. *çapkōñ* "you will cut" *<*çap- gok-uñ.*

Bibliography

Atalay, Besim, 1939, 1940, 1941, 1943: *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi,* I, II, III, IV Dizin "Endeks", (= MK) Ankara.

Bang, W., 1916: "Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen: I", *SBAW* 910-921.

Benzing, Johannes, 1952: "Der Aorist im Türkischen", *UAJb.* 24, 1-2, 130-132).

Brockelmann, C., 1919: "Altosmanische Studien I", *ZDMG* LXXIII, 1-29.

––, 1954: *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur-Sprachen Mittelasiens.* Leiden

Dul'zon, A. P., 1966: "Čulïmsko-tyurkskiy Yazïk", *Yazïki Narodov SSSR, II, Tyurkskie yazïki,* Moskva, 446-466.

Gabain, A. von., 1950[2]: *Alttürkische Grammatik,* Hamburg.

Johanson, Lars, 1979: *Alttürkische als* "*dissimilierende Sprache*" Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Wiesbaden.

Poppe, Nicholas, 1955: *Introduction to Mongolian Comparative Studies.* Helsinki.

Prisak, Omeljan, 1959: "Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische", *Philologiae Turcicae Fundamenta,* I, yay. Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan, Wiesbaden, 598-640.

Ramstedt, G. J., 1952: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II: Formenlehre.* (= MSFOu) Helsinki.

Schönig, K., 1991: "Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areals", *Altaica Osloensia, Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Conference, Oslo, June* 12-16, 1989, ed. by B. Brendemoen, Oslo, 263-285.

Shcherbak, Aleksandr M., 1995: "Analogy in the Turkic Languages", *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum* 75. *Geburtstag,* ed. by Marcel Erdal und Semih Tezcan, Wiesbaden, 189-193.

Stachowski, M., 1994: "Das jakutischen Futursuffix *-ya*(*x*)", *JSFOu* 85, 183-188.

Tekin, Ş., 1987: "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarnıng Köni Törüsin Aymaq (= Rājaşāstra)", *TUBA* 11, 133-175.

––, 1990: "Türkçede -MA- Olumsuzluk eki ile -DIK+ Eki Nereden Geliyor?", *Tarih ve Toplum,* Vol. 13, No. 74, 14-17.

Tekin, T., 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic.* (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 69), Bloomington, The Hague.

––, 1987: *Tuna Bulgarları ve Dilleri* (Türk Dil Kurumu Yayınları 530), Ankara.

––, 1988: *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası.* (Türk Dil Kurumu Yayınları 531), Ankara.

––, 1989: *XI. Yüzyıl Türk şiiri.* (Türk Dil Kurumu Yayınları 541), Ankara.

47

THE FIRST *ALTÏNKÖL* INSCRIPTION

To date, the first Altïnköl inscription has been studied and edited by Radloff, Orkun, Malov, Kljaštornyj, Vasil'ev and Mori. In their editions some misread words and phrases have been corrected. Yet, they still contain a number of misread and misconstrued words and phrases. In this paper, many new readings and interpretations are offered: *yirildim* 'I was separated', *qaymatın* 'without turning away', *iläz* 'pain, sorrow', *atsar alp ärtiñiz i tutsar küč ärtiñiz ä* 'O, you were tough in throwing (arrows) and you were powerful in capturing (the enemies)', *inilig bört* 'young wolf with younger brothers', *oča bars* 'little tiger', *botomuz* 'our camel colt', *säčlinmä* 'don't be parted', *bars tägim ä* 'O, my tiger-like one!', *altun soña yıš* 'the Altay and Songa mountains', *art oγul taš oγul* '(my) last son, my son abroad', *tad čına barsım* 'my young and little tiger', etc.

The two Altınköl monuments were discovered in 1878 by Korčakov and Markov in an old graveyard near the small Altınköl Lake which is located on the right of the Abakan River, ten km away from Bondarevo. In 1881, the two monuments were brought to the Minusinsk Museum by Mart'janov and registered under the numbers 27 and 28.

The steles are of brown sandstone, rectangular in shape, the upper parts of which are curved.

The measurements of the first monument are 136.54 x 43.5 x 25 cm. It contains nine lines written vertically on the three sides of the monument, the lines being separated from one another by raised furrows. On the front side, the lines run in a U-shape (Radloff 1895: 332; Kljaštornyj 1976: 258-259; Vasil'ev 1983: 25).

The first Altınköl inscription was studied and published by Radloff, Orkun, Malov, Kljaštornyj, Vasil'ev and Mori.

It has not been easy to determine the right order of the sides and lines of the inscription. Radloff, Orkun and Malov wrongly followed the front-right-left sides sequence. According to Kljaštornyj and Vasil'ev the appropriate order of the sides is left-front-right, which, I believe, is correct. Mori, on the other hand, preferred the order right-front-left side.

As for the order of the lines on the right side, Radloff, Orkun, Malov and Mori read them in reverse order, i.e. from the bottom to the top. Kljaštornyj and Vasil'ev, on the other hand, read these lines correctly, i.e. from the top to the bottom.

Furthermore, Vasil'ev and Kljaštornyj read the lines on the front side in the following order: The top outer line + the bottom outer line + the top inner line. In my opinion, the true order of the lines on the front side is as follows: The bottom outer line + the top inner line + the top outer line.

Transcription of the text

L1. on (a)y : iltdi : ög(ü)m ä : k(ä)l(ü)rti : il(i)mkä : (ä)rd(ä)m üč(ü)n :m[(ä)n] y(ı)r(i)ld(i)m [ä]

L2. (e)l(i)m ök(ü)n̰č̰(i)]ñä : q(a)l(ı)n : y(a)γ(ı)qa : q(a)ym(a)t(ı)n: t(ä)g(i)p(ä)n : (a)dr(ı)ld(ı)m a : y(ı)ta

L3. in(i)ñ(i)zkä : ič(i)ñ(i)zkä : ing(ä)n yük̰i : il(ä)z : tüš(ü)rt(ü)ñ(ü)z

F1. (a)ts(a)r (a)lp : (ä)rt(i)ñ(i)z i tuts(a)r küč : (ä)rt(i)ñ(i)z ä : (i)n(i)l(i)g, bört oča b(a)rs : (a)dr(l)lm(a) yıtu

F2. bot(o)m(u)z um(a)y b(ä)g(i)m(i)z : biz uya : (a)lp (ä)r : özin : (a)l(ı)tı qılm(a)d(ı)ñ : özl(ü)k (a)t : öz:(i)n : üč (ä)r(i)g (a)lm(a)d(ı)ñ : yıta : (e)z(ä)n̰č̰üm ä : küz(ä)n̰č̰üm ä : (a)dr(ı)lma : s(ä)čl(i)nm[ä] : ögürd(i)m

F3. y(e)rd(ä)ki b(a)rs t(ä)g(i)m ä : (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m ä bök̰m[(ä)d(i)m]

Rl. (a)ltun soña yıš k(e)y(i)ki : (a)rt (o)γ(u)l t(a)š (o)γ(u)l t(a)d čına b(a)rs(ı)m (a)dr(ı)lu b(a)rd[ı] : y(ı)ta

R2. tört (i)n(i)l(i)gü (ä)rt(i)m(i)z : b(i)zni : (ä)rkl(i)g : (a)d(ı)rtı : y(ı)ta

R3. (ä)r (ä)r <d> (ä)m (ü)č(ü)n : in(i)m (e)č(i)m : uy(u)r(ı)n üč(ü)n : b(ä)ñ:güm(i)n : tikä : b(e)rti

Translation

Ll. 'O, my mother! She carried me for ten months (in her womb), (and then) brought (me) forth. In order to (display my) manly qualities to my people, I have been separated (from this world)!'

L2. 'To the regret of my people, I attacked the numerous enemy without turning away from it and (thus) was parted (from this world)! Alas!'

L3. '(With your death) you placed a female camel's load of grief on (the shoulders of) your younger and elder brothers'.

F1. ‘O, you were tough in throwing arrows! O, you were powerful in capturing (the enemy)! (O. you,) wolf cub with younger brothers! (O. you,) little tiger! Do not be parted (from us)! Alas!’

F2. ‘(O,) our camel colt! (O,) our Umay(-like) beg! You did not let our lives, the lives of (your) brave kinsmen, be taken. You did not take (with you) the life of (your) favorite horse and the three (kins)men. Alas! O, my advance guard! O, my protector! Do not be parted and separated (from us)! (O), my joy (in life)!’

F3. ‘O, my tiger-like one on the earth! O, my virtuous one! (I did) not have enough of (you)!’

Rl. ‘The wild animal of the Altay and Songa mountains, (my) last son, (my) son abroad, my young and little tiger, having been parted (from us), he went away. Alas!’

R2. ‘We were four younger brothers all together. Erklig, (the god of the underworld,) parted us. Alas!’

R3. ‘Because of (my) manly qualities and because of their capability, my younger and elder brothers erected (this) everlasting monument of mine.’

Explanations

1. L1. *iltdi*: The final letter is /I/ in the Finnish and in Radloff’s atlases, but it is /A/ in Vasil’ev (1983: 65), and it is transliterated as /ä/; on p. 25. But the letter is clearly /I/ in the photograph on p. 103.

2. L1. *ög(ü)m ä*: Radloff, Orkun and Malov regarded the final letter /A/ as a separation mark. But in this inscription the words are separated from one another by a colon. Kljaštornyj and Mori rightly regarded the final /A/ here as the Old Turkic interjection of address.

3. L1. *k(ä)l(ü)rti:* The labial vowel sign of the second syllable is lacking.

4. L1. *m(ä)n:* This word is found in Radloff’s runic text, and following him, in Orkun’s, Malov’s, Kljaštornyj’s and Mori’s editions. It is not found in Vasil’lev’s copy and transliteration, however. But a letter resembling /m/ is clearly visible in the photograph on p. 102.

5. L1. *y(ı)r(i)ld(i)m ä*: In Radloff’s runic text this word is spelt *YrldmA.* Radloff (1895: 334), Orkun (III: 103), Malov (1952: 25) and Kljaštornyj (1976: 261) read this word *yerledim* and translated it as ‘I settled down’. Mori read the same word as *yerildim* and translated it as ‘I have been separated (from my homeland)’ (1986: 5); Vasil’ev has a lacuna in his transliteration (1983: 25), but

in the photograph on p. 102 we find the group of letters /rSdmA/ which can be read *(ä)r (a)s (ä)d(i)m ä* and this can be understood as 'O, my men, women and properties!'. But such a phrase does not complete the sentence which begins as *il(i)mkä (ä)rd(ä)m üč(ü)n...*

Furthermore, Vasil'ev put the group of letters /rSdmA/ at the end of line 8 (1983: 25). But in the photograph on p. 102 this group of letters can be seen at the end of the first line of the inscription.

If this group of letters is really /Yrldm/, it can be read *yırildim* or *yirildim* and be understood as 'I have been separated'. The verb *yiril-* 'to be split apart, be parted' occurs in the Uygur texts and in some cases it forms a binary with its synonym *adrıl-* e.g. *adrılyalı yirilgäli* 'since we parted and separated' (Ht VII 2064) etc.

The same verb form occurs as /yrl̲t̲m/. i.e. *y(i)r(i)l̲t̲(i)m* (wrongly read *yäriltim* by Malov) on the Xemčik-Čırgakı inscription (back side, line 1).

The verb *yiril-* survives in modern languages: Uzb. *yiril-,* NUig. *žiril-,* Kzk. *žırıl-,* Kirg. *ǰırıl-,* etc. Its base *yir-,* too, survives in some modern languages, e.g. Yak. *sīr-* 'to split, crack, break off, break into two pieces' < **yīr-,* Turk. *yir-* id., *yirik* 'split, cracked', etc. The New Uyghur, Kazakh and Kirghiz forms of the verb suggest that it was backvocalic originally (cf. OAT *ırıl-* 'ayrılmak, uzaklaşmak') and the Yakut form shows that the vowel /ı/ of this word was long. The forms *yer-, yeril-, yerük/yerök* in EDPT (955, 965) and OTWF (256, 295, 686, 815) should therefore be corrected.

6. L2. *(e)l(i)m.* In the two atlases and in Orkun, Malov and Mori the word is spelt /Ilm/, i.e. *il(i)m;* but in the photograph on p. 103 the letters under discussion are clearly /lm/. In Vasil'ev's copy and transliteration, too, the word is spelt /lm/.

7. L2. *q(a)ym(a)t(ı)n.* The word is spelt /KYmTN/ in the two atlases and in Vasil'ev. But Radloff read this word *kıymıtu,* and Orkun, Malov and Kljaštornyj read the word as *qıymatın* and translated it as 'with courage'. All these readings and interpretations are wrong.

It was Mori (1986: 5) who found the appropriate solution: *qaymatın* 'without turning away'. As is known, the verb *qay-* with this meaning is attested in the Uygur texts. It is also found in Karakhanid Turkic: *qay-* 'to turn away or back', *qay-a kör-* 'to look back, look behind someone', *qaytar-* 'to turn back' (tr.) < **qay-ı-t-ar-* (EDPT: 674, 675).

8. L3. *ing(ä)n* 'female camel'. Radloff read this word *ingän* (?) with a question mark, but he could not explain it. Orkun read it *in?ğin,* but he did not give a translation. It was Malov who first read and explained the word correctly: *ingän yüki* 'verbljuž̌ij v'juk' (1952: 55). Kljaštornyj and Mori read and interpreted the phrase in the same way.

9. L3. *il(ä)z.* FAtlas /Ilz/; RAtlas /Iñz/; Vasil'ev: /Ild/.

Radloff wrongly regarded this word as the 2nd p. possessive suffix of the plural, i.e. *-iñiz,* and added it to the preceding *yüki,* reading this as *yükiñiz* 'eure gewaltige Last' (p. 334). Orkun: *iñiz* 'idiniz' (?)'; Malov: *iñäz* 'v nerešitel'nosti, v zamešatel'stve'; Kljaštornyj: *ild* 'spuskat', snimat'', Mori: *eš[s]iz* (together with *ingän yüki*) 'deve yükü (kadar) yalnızlığı'.

These readings and interpretations cannot be accepted.

The runic letters /d/ and /z/ closely resemble each other, especially when they are small. Accepting the spelling /Ilz/ as true, I read this word *iläz* and connect it with Khak. *iles* 'pain, sorrow, distress'. *ing*(*ä)n yüki il*(*ä)z* 'a female camel's load of grief' is a good metaphor expressing the grief suffered by the brothers of the deceased warrior upon his death. Khak. *iles* seems to have been derived from Khak. *ile-* 'to suffer pain' < **elä-.*

10. F1. *(a)ts(a)r (a)lp (ä)rt(i)ñ(i)z i.* Radloff: /TSRLp:rtñzI/; Vasil'ev: /TSzLp : rtñz/.

In the Finnish Atlas and in Radloff the first three letters are /TSR/. But Radloff read the clause as *at ašar alp* (*atsar alp*) *ärtiñiz* and translated it as 'ihr waret ein Held, der Pferde verzehrte (ein schiessender Held)' (p. 333). Orkun read this passage in the same way, i.e. as *at ašar alp ertiñiz* and translated it into Turkish as 'At aşan kahraman idiniz'.

These readings and translations are wrong. Since there is a special sign for /š/ in this inscription, the back-vocalic sign /S/ cannot be read /š/.

Malov read this passage correctly as *atsar alp ärtiñiz* and translated it as 'Vy byli geroem-strel'kom' (1952: 53). Mori read this group of letters' in the same way and translated it as 'Ok atarsanız cesur idiniz' (1986: 6).

According to Vasil'ev and Kljaštornyj, however, the first three letters are /TSz/, and not /TSR/. It is for this reason that Kljaštornyj read the first word as *atasız* and translated the whole sentence as 'Bez otca Vy geroem byli!' (1976: 261). But if this were the case, the word would have been spelt /TASz/. Besides, the word for 'father' is *qañ,* and not *ata* in these inscriptions.

Not only for this reason but for contextual reasons as well, I believe that the first three letters in this line are /TSR/ and I read the whole clause as *atsar alp ärtiñiz i.* As can clearly be seen, there is an obvious parallelism between this and the following clause. (For the *i* at the end of this clause see below.)

11. F1. *tuts(a)r küč (ä)rt(i)ñ(i)z ä* FAtlas: /tUTSRkÜč:rtLzA/; Radloff, Vasil'ev: (together with the preceding /I/): /ItUTSRkÜčrtñz/.

Radloff: *ät ut ašar* (*ät utsar*) *küč ärtiñiz* 'Ihr waret ein Mächtiger, der Fleisch und Rinder verzehrte (der Habe gewann)' (p. 333); Orkun: *it ut ašar küč ertiñiz* 'et (?) öküz aşan güç idiniz' (1936-1941, 3: 101-102). Malov, disregarding the first two letters, read the whole passage as *utsar küč ärtiñiz* and translated it as 'Vy byli sil'ny, priobretaja bogatstvo' (1952: 53); Kljaštornyj read the same passage as *it utsar köč ert(t)iñiz a* 'Kogda psy presledovali (dič'), Vy pronosilis' mimo kočevij!' (1976: 261). Mori: *it utsar küč ärtiñiz a* 'Köpeği kovalarsanız güçlü idiniz' (1982: 6).

These readings and interpretations cannot be accepted for both grammatical and contextual reasons. Clauson's *utsar küč ertiñiz* 'you were strong in conquering' (EDPT: 693), too, cannot be accepted, for it disregards the preceding two letters, i.e. /It/.

In my opinion, putting the first letter /I/ aside for the time being. we may read the rest of it as *tutsar küč ärtiñiz ä,* thus having a clause parallel to the preceding *atsar alp ärtiñiz.*

The use of the front-vocalic sign /t/ instead of the back-vocalic /T/ in /tUTSR/ causes no problem since there are other examples of this kind of practise in the inscription, e.g. /YtA/ (line 2), /YItU/ (line 5), /LtI/ (line 6), etc.

As for the first letter of the second clause, it is /A/ in the Finnish Atlas. If it is really /I/ and not /A/, it is in all likelihood an exclamation expressing praise, tenderness and endearment (cf. Yak. *ī* 'oh!'', Kirg. *ī, īy* id., etc.).

Thus we may read the two clauses as *atsar alp ärtiñiz i tutsar küč ärtiñiz ä.*

Another alternative reading would be *atsar alp ärtiñiz itu, atsar küč ärtiñiz ä,* regarding *itu* at the end of the first clause as a variant of the exclamation /YltU/, i.e. *yıtu,* occurring at the end of this line. But I prefer the first solution because of the rhymed opposition between *atsar* and *tutsar* in the two parallel clauses: *atsar alp ärtiñiz i, tutsar küč ärtiñiz ä.*

12. F1. *(i)n(i)l(i)g.* FAtlas: /nrg/; Radloff: /Inlg/; Orkun, Malov: /Inlg/; Vasil'ev: /nlg/.

Radloff (together with the following /BÜrI/): *inilig böri* 'der jüngere Brüder habende Wolf'; Orkun: *iniliğ böri* 'yavru kurt'; Malov: *inilig böri* 'Volk ... imejuščij mladšix brat'ev'; Kljaštornyj: *inilig bürt* '(dux) smerti so svoej mladšej brat'ej'; Mori: *inilig bürt* 'Küçük erkek kardeş sahibi ölüm tanrısı'.

There can be no doubt that the group of letters /nlg/ is a scribal error for /Inlg/ or /InIlg/, i.e. the adjective *inilig* 'having younger brothers'. The initial and medial vowels are also absent in /nlgÜ/, i.e. (*i)n*(*i)l*(*i)gü* in line 8.

13. F1. *bört.* FAtlas: /bÜrt/; Radloff: /bÜrI/; Vasil'ev: /bÜrt/.

Radloff, Orkun and Malov: *böri* 'wolf'. But in Korpus the word is spelt /bÜrt/. Kljaštornyj read this as *bürt,* and translated it into Russian as '(dux) smerti', i.e. 'the spirit of death', seeing a relation between this word and *bürt* 'nightmare' in MK. Mori, too, accepted this reading and interpretation.

In my opinion, this word, which is quite similar to OT *böri* 'wolf', could etymologically be related to it. But it is a *hapax legomenon.* However, it reminds me of the noun *bört* or *börtü* in the well-known Modern Turkish phrase *börtü böcek* 'insects and the like' (*<?bört ü böcek*). As is well known, the wolf has long been regarded as a sacred animal by the Turks and its name has always been taboo. As a result the Common Turkic *bȫri* has been replaced by a word meaning 'worm' or 'insect' in the Oghuz group, e.g. Turk. *kurt,* Az. *gurd.* We know that in Turkmen, alongside the old word *bȫri,* the word *mȫǰek* 'insect' is also used to denote 'wolf'. I would like to point out here that in some Anatolian dialects the phrase *böcü börtü* is used to denote wild animals like wolves, jackals and pigs: *böcü börtü* 'kurt, çakal, domuz gibi zararlı sayılan hayvanlar' (Ödemiş, Kiraz köyleri; Eşme-Uşak), etc. (DS II: 755-756). If Turkish *bört* or *börtü* in *börtü böcek* is cognate to *böri,* it is very probable that *böri,* too, was not the original name given to this animal by the ancient Turks.

14. F1. *oča.* Radloff: *uča* 'entflieht (fliegt)'; Orkun: *uča* '[uča?]'; Malov: *böri uča* 'Volk beža!' (p. 53); Kljaštornyj: *inilig bürt uč a* 'Sgin' (dux) smerti so svoej mladšej brat'ej!' (1976: 261), Mori: *inilig bürt uč a.* 'Ah! Küçük erkek kardeş sahibi ölüm tanrısı, def ol!' (1986: 6).

All these readings and interpretations are wrong. In my opinion what we have here is the adjective *oča* 'young, little, youngest' modifying *bars.* The word *oča* has not yet been attested in Old and Middle Turkic, but it appears in some northeastern languages as *oča* and *očī̄,* Shor *oča* 'jüngster, kleinster, letzter', Sag. *očı* id. (Radloff, Wb. I: 1135, 1137), Khak. *očı* id.

15. F1. *(a)dr(ı)lm(a) yıtu.* FAtlas, Radloff, Vasil'ev: /DRLmYItU/.

Radloff: *adırılmay itü* 'so trennt sich doch der Tiger nicht (von den Seinen)' (pp. 332-333); Orkun: *adırılmay itu* 'ayrılma ey!' (1936-1941, 3: 101-102); Malov: *bars adırılmay itu* (?) 'bars ne otdelilsja' (1952: 53); Kljaštornyj: *adırılma yıtu* 'ne pokidaj (naš)!' (p. 261); Mori: *adrılma yıtu* 'Bars, ayrılma (Ölme). Üzgünüm!' (1986: 6).

Radloff, Orkun and Malov thought that the letter /Y/ of *yıtu* belonged to the preceding verb. But a verbal form like *adrılmay* is impossible in Old Turkic. The first word spelt /DRLm/ must definitely be *adrılma*. It is obvious that the scribe simply forgot to write the final /A/ here. Kljaštornyj and Mori read the word correctly.

As for the second word, which is spelt /YItU/ instead of /YITU/, it must be an exclamation of pity, perhaps a variant of the commonly used *yıtu.*

16. F2. *bot(o)m(u)z.* FAtlas: /UKmz/; Radloff, Vasil'ev: /BUTmz/.

Radloff: *bu atımız* 'dieser unser Name', Orkun: *bu atımız* 'bu bizim adımız'. Malov: *bu atımız* 'Ėto naše imja', *bu atımız.* Kljaštornyj: *[bu?] atımız* 'naše zvanie', Mori: *bu atımız* 'Bu bizim adımız (*or* adımızdır)' .

All these readings and interpretations are wrong. Since the deceased is one person he would not say *bu atımız* in the sense of 'my name'. Besides. the word *bu* would be out of place in such an utterance.

What we have here is the word *botu* or *bota, i.e.* 'camel colt', having the 1st p. pass. suffix of the plural and used here figuratively for the deceased younger brother.

17. F2. *um(a)y b(ä)g(i)m(i)z* 'Our Umay(-like) beg'. FAtlas: /UmY: bgmd/; Radloff: /UmYbgbz/; Vasil'ev: /UmYbgmz/.

Radloff: *umay bäg biz* (together with the preceding *bu atımız*) '(Dieser unser Name ist) Umay Beg, (der sind) wir'; Orkun: *umay beğ biz* '(bu bizim adımız) Umay beğ'dir'; Malov: *Umay bäg biz* '(E¿to naše imja-Umay beg', Kljaštornyj: *Umay begimiz* (*begmiz)* '(Naše zvanie...), naš beg-Umaj (var.: naše zvanie takovo-my umaj-begi)'; Mori: *umay bay biz* 'Umay boyuyuz biz'.

These readings and interpretations cannot be correct, for the group of letters in question is certainly /UmYbgmz/, i.e. *umay bägimiz* which can literally be understood only as 'our Umay *beg'.* But *Umay,* being the name of the goddess who is believed to look after women and children, could hardly be a name given to a male child as Clauson remarked (EDPT: 165).

How could and should the phrase *Umay bägimiz* be understood? The only solution I can find for the time being is to construe it as 'our Umay-like *beg',* i.e. 'our *beg* (who protects us as) Umay (does)'.

18. F2. *biz uya (a)lp (ä)r özin* 'Our lives, the lives of (your) brave kinsmen (acc.) ...'.

The word *uya* 'relative, kinsman' in this phrase was misunderstood by Radloff who translated the passage as 'Uns folgend, hast den Heldenmann selbst nicht erniedrigt (?)' (1895: 333). Orkun: *biz uya alp er* 'Biz kahraman kardeş'; Malov: *biz uya alp är* 'My-nasledstvennyj muž geroj'; Kljaštornyj: *biz uya alp er* 'my xrabrye vojny (naševo) rodaplemeni (var: my rodiči, xrabrye vojny)'; Mori: *biz uya* 'Biz bir boyuz'.

All these interpretations are wrong. The verb meaning 'folgen' is *ud-,* not *uy-* in Old Turkic. Secondly, OT *uya* means 'brother, *blood* brother, kinsman', and not 'kahraman' or 'tribe, clan'.

Furthermore, the word *öz* here means 'life', not 'self', as in the examples given below: *özüñ uzun bolzun* 'May your life be long!' (Irk Bitig: 47), *sansız tümän özlüg ölürür* 'They kill countless myriads of living beings', *qısγa özlüg yašlıg tınlıγlar* 'short-lived mortals', *uzun özlüg yašlıγ* 'long-lived', etc. (EDPT: 286), etc.

19. F2. *(a)l(ı)tı qılm(a)d(ı)ñ).* Radloff: /LtIKILmDñ/ *alti kılmadıñ* 'nicht emiedrigt (?)'; Orkun: *eleti kılmadıñ* 'göndermedin'; Malov: *äläti* (*alti?*) *kılmadıñ;* Kljaštornyj: *altı er almadıñ* 'festeryx mužej s soboj ty ne vzjal!', Mori: *altı qılmadıñ* 'altı kişi yapmadınız'; Vasil'ev: /LtIKILmDñ/.

All these readings and interpretations are wrong and do not fit the context. The front-vocalic sign /t/ in the first word is only a scribal error for the back-vocalic /T/. Therefore the first three letters should be read *alıtı.* What we have here is the verbal phrase *alıtı qıl-* which means 'to let someone be taken (by the enemy)'.

20. F2. *özl(ü)k (a)t.* Radloff: *özläk at* 'Reitpferd'; Orkun: *özlük at* 'kendi at' (!); Malov: *özläk at* 'sobstvennaja (*ili* īirnaja?) lošad''; Kljaštornyj: *özlük at* 'skakun', i.e. 'thoroughbred, fast-running horse'; Mori: *özlük at* 'hızlı koşabilen at'.

All these interpretations are wrong. As is known, the adjective *özlük* means 'private, personal'. Together with the following *öz:(i)n* the whole phrase means 'the life of (your) private horse'.

21. F2. *öz:(i)n. i.e. öz(i)n.* The word is wrongly separated by a colon; cf. *b(ä)ñ:güm(i)n* (R3).

This *öz,* too, has been misinterpreted by the previous editors. It means 'life', and not 'self', like the one in the passage *biz uya* (*a)lp* (*ä)r özin* ... in line 5 (see note 18 above). It means that the deceased young warrior saved, with his

self-sacrificing actions, not only the lives of his three brothers but also the life of his favorite horse in the battle which cost him his life.

22. F 2. *üč (ä)r(i)g.* Finnish Atlas, Radloff: /Üčrg/, Vasil'ev: /ÜčKg/. Radloff, together with the preceding *özin:* and the following *almadıñ: öčürüg* 'selbst nicht vernichtet'; Orkun: *üč eriğ* 'üç adamı'; Malov: *üč ärig* 'trex muīej'; 'the three men': Kljaštornyj: *üč qag* 'trex sosudov'; Mori: *üč ärig* 'üç savaşçıyı'.

The second word is spelt /Kg/ in Korpus. This can be read as *q(a)g* and it could be regarded as the accusative form of *ka* 'kinsmen, relatives'. not of *ka* 'vessel, container' as Kljaštornyj thinks, because such a word does not fit the context here.

In my opinion, *üč (ä)r(i)g* is correct. The runic sign identified as /K/ by Vasil'ev looks like a slightly different form of the front-vocalic /r/ in the photograph.

"The three men" whose lives were saved are no doubt the three brothers of the deceased, i.e. slayed warrior.

23. F2. *(e)z(ä)n̲č̲üm ä küz(ä)n̲č̲üm ä.* Radloff: /zn̲č̲čÜmA kÜzn̲č̲ÜmA/; Vasil'ev: /zn̲č̲ÜmA:kÜzn̲č̲ÜmA/.

Radloff: *äzänčümä küzänčümä* 'von meinen Gewohnheiten und Wünschen', Orkun: *ezin̲č̲čüme közün̲č̲üme* 'şöhretimden; Malov: *äzänčümä közünčümä* 'ot moix dobryx obyčaev i moix želanij (*ili* javlenij)'; Kljaştornyj: *ezünčüm* (?) *a közünčüm a* 'O, moja dragocennost'! O, moe sokrovisče!' (1976: 261, 263); Mori: *ezünčüm a közünčüm a* 'Benim hazinem (?), ah! Benim servetim, ah!' (1986: 6).

Radloff's interpretations cannot be accepted, for a word like *äzänč* or *äzänčü* meaning 'Gewohnheit' does not exist and the verb meaning 'to wish, desire' is *küsä-* with /s/ in Old Turkic. Orkun wrongly compares his *ezinčču* with MK's *ıd̲ınçu* meaning 'something which is let loose'. As for the second word read *közünčüm* by Kljaštornyj and Mori, it is obvious that they wanted to identify this word with *közünč* 'Schatze' thus read and interpreted in U I (6: 14). Here it should be remembered that Röhrborn reads the same word as *küzünč* 'Kostbarkeiten' (1979: 113).

These are in fact the most puzzling two words of this inscription, and I must confess having had real difficulties trying to find a solution. Since these two words occur immediately after *yıta,* the well-known exclamation of sorrow, pity or regret, the former can be read (*e)z(ä)nčüm ä* or (*e)z(i)nčüm ä* and this can be compared with Kar.H. *ezents* 'disgusting, detestable, abominable' and Kar.T. *izinč* 'unpleasant, disgusting'. These two Karaim words go back to an older and origi-

nal **ezänč* or **ezinč.* The hypothetical **ezänčü* or **eïinčü* can then be compared with *erinč* 'wretched, miserable' occurring in the second Altınköl inscription: *(ä)rd(ä)ml[(i)g] bols(a)r bod(u)n is(i)rk(ä)yü (e)rm(ä)di. (e)r(i)nč(i)m, i[s](i)z(i)m ä* 'Since I had manly qualities, the people regretted (so much the loss through my death) and did not despise (me). How miserable it is! Alas (for my life)!' (line 4). But this *(e)r(i)nč* is a noun in *-(X)nč* derived from *(y)er-* 'to loathe, blame' (OTWF: 284). The form **ezänčü* occurring in the inscription, on the other hand, is a noun in *-(X)nčU* derived from an obsolete base **ezä-* which seems to have survived only in Khak. *izä-* 'to destroy, demolish' and in its derivatives *izäg* 'destruction, demolition, wreck', *izäl-* 'to be destroyed', *izälig* 'ruin, devastation'. The second group of letters can in this case be read *küz(ä)nčüm ä* and *küz(ä)nčü,* too, can be regarded as a noun in *-(X)nčU* derived from **küzä-,* an obsolete verb which seems to have survived only in Khak. *küzä-* 'to defame, cover with shame'. The passage *ezänčüm ä küz(ä)nčüm ä* may then be rendered as 'O, how unpleasant it is! O, how shameful it is!'.

Another possibility is to regard the first word as a derivative of **ezä-,* perhaps an old variant of *yezä-* 'to patrol, go on sentry, watch, guard' (EDPT: 985) without the initial /y/. In Uygur there are examples of the loss of the initially /y/ before /e/, e.g. *yer-/ er-* 'to loathe, oppose, despise', *yerinč/ erinč* 'wretched, miserable', *yerinčü/erinčü* 'sin, something loathsome, a thing to be condemned', *yelkür-/elkür-* 'to soar, flutter', *yelküt-/elküt-* 'to excite, activate', etc. The verbal noun **ezänčü* could then be understood as 'advance guard, vanguard', like *yezäk* 'advance guard' in MK (EDPT: 986). The verb *yezä-* seems to have passed from Turkic into Mongolian where it has the form *jese-* and *jise-* 'to mount guard; to go on sentry duty; to watch, guard' (Doerfer 1965-1975, IV: 164).

The second word *küzänčü* or *küzünčü,* too, could in this case be regarded as a noun derived from **küzä-* 'to watch, guard, protect'. The latter has not yet been attested in the Old and Middle Turkic texts, but I think it lives on, among other languages, in Kirghiz *küzö-* which is synonymous with *küzöt-* 'to guard, watch, protect' <OT *küzäd- <küzä-d-.* Thus, *küzänčü* or *küzünčü* could be an agent noun meaning 'guardian, watcher, protector', like *akınču* 'raider, raiding party' in MK. The passage *ezänčüm ä küzänčüm ä* may in this case be .translated '0, my advance guard! O, my protector!'. Here I would like to point out that Arat read the word *közünčüm* occurring in MK II 8-14 as *küzünčüm* and translated it into Turkish as 'koruyucum' (Arat 1965: 17).

For contextual reasons, I am more inclined toward the second solution because of the word *ögürd(i)m* or *ögürd(ü)m* '(O,) my joy (in life)!' occurring immediately after *(e)z(ä)nčüm ä küz(ä)nčüm ä* (see note 25 below).

24. F 2. *s(ä)čl(i)nm[ä].* FAtlas: /sčlnmÜ/; Radloff: /IčlnmU/: Vasil'ev: /sčlnmÜ/.

Radloff: *ič älinmü* 'beim inneren Volke?'; Orkun: *ič elinmü* '... mi?'; Malov: *ič älinmü* (?) 'u vnutrennego naroda (?)'; Kljaštornyj: *sečilenmü* (without translation); Mori: *es ečili inim ö* 'ağabeyim ve küçük erkek kardeşlerim, beni düşün'. Vasil'ev: /sčlnmÜ/.

The first letter in this group is the front-vocalic sign /s/, and not /I/. The last sign, on the other hand, is /Ü/ everywhere, including Korpus. But it must be a scribal error for /A/. Thus, what we have here is actually /sčlnmA/, i.e. *s*(*ä)čl(i)nmä* 'do not be parted!', i.e. a form synonymous with the preceding *adrılma* 'do not be separated!'. The verbal binary *adrıl- säčlin-* is found also in the Kızıl Čıra I inscription (lines 1-2): *oγl(u)ma yut(u)z(u)ma adr(ı)lt(ı)m s(ä)čl(i)nt(i)m* (Vasil'ev 1983: 30). The binary *adır- säč-* 'to choose, select, pick out' is quite common in Kutadgu Bilig, e.g. *adr-a säč-ä yör-, adr-a säč-ä tut-,* etc.

25. F2. *ögürd*(*i)m.* FAtlas, Radloff: /IYÜrdmm/; Vasil'ev: /ÜgÜrdm/.

Radloff: *ıyu ärdämim;* Orkun: *iyü erdemim* 'erdemim'; Malov: *iyü* (?) *ärdämim* 'moja doblest'; Kljaštornyj: *ögürdim[iz]* 'My (prežde) radovalis'; Mori: *ıyu ärdämim* 'Ah! (?) Benim (?) cesaretim'.

Regarding the last group of letters of this line there is a great difference between the old copies and the one produced by Vasil'ev. But the photograph in Korpus is clear and supports Vasil'ev's reading: /ÜgÜrdm/. As far as I can see, there is no /z/ at the end of it, as Kljaštornyj assumes.

The group of letters /ÜgÜrdm/ could of course be read as *ögürd*(*ü)m* 'I became happy'. But neither this nor Kljaštornyj's *ögürdimiz* 'We were (formerly) happy' would fit the context.

In my opinion, what we have here is a verbal noun in *-DI* or in *-DU* derived from *ögür-* 'to be joyful, rejoice', i.e. *ögürdi* or *ögürdü* 'joy' (cf. Uig. *ögdi* 'praise', *alkadı* id., MK *tamdu* 'blaze', *umdu* 'request, begging' etc.). Such a noun would perfectly fit the context and be in harmony especially with the preceding imperative forms *adrılma säčlinmä* 'Do not be parted and separated (from us)!'

26. F3. *b(a)rs t(ä)g(i)m ä (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m ä.* FAtlas: /BRrtgmA: rdmlgmA/; Radloff, Vasil'ev: /BRStgmA:rdmlgmA/.

Radloff: *bars tägimä ärdämligimä* 'Bei meinem auf der Erde lebenden Tigergeschlechte, bei meinen mit Trefflichkeit Begabten'; Orkun: *bar ertigime erdemligime* 'yerdeki var olduğuma, erdemliğime'; Malov: /BRr(*ili* S)tgmA/ *bar ärtigimä* (ili *bars tägimä)* 'moim byt'em i (vsem) moim doblestnym *ili* moim

zemnym rodom "bars"; Kljaštornyj: *bars etigim a erdemligim a* 'moimi dejanijami i moej doblestvju-ja, Bars', Mori: *Bars ätigim a ärdämligim a* 'Yeryüzündeki Bars, benim davranışım, ah! Benim cesurluğum, ah!'

The first group of letters under scrutiny is clearly /BRStgmA/ in Vasil'ev (1983) and in the photograph on p. 103. This can only be read as *bars tägimä* or *bars tägim ä. Yerdäki bars tägimä, ärdämligimä bökmädim* would make a good sentence, but the dative suffix after the 1st p. poss. suffix of the singular is +*KA* in this and the second Altınköl inscription: *il(i)mkä* (line 1), *oγl(u)mqa, bod(u)n(u)mqa* (Altınköl II, front 2), but *y(a)s(ı)ma* (front 4). In my opinion, what we have here are two phrases, i.e. *bars tägim* 'my tiger-like one' and *ärdämligim* 'my virtuous (one)', both followed by the interjection of address *A.* It should be kept in mind that the speaker here is not the deceased, but his mother. She employs the same simile in speaking of her deceased son on the right side of the same inscription: *t(a)d čına b(a)rs(ı)m* (line 1).

27. F3. *bök̲m[(ä)d(i)m].* After the first three letters there is a punctuation mark in the shape of /::/, perhaps indicating that the line ends there. But the word is incomplete. Obviously, the scribe simply forgot to add the letters /dm/. Radloff reads this *bükmä*(*dim);* Malov, Kljaštornyj and Mori correctly read the word with /ö/ and repaired the text by adding /dm/, i.e. *-dim.* Orkun wrongly read this as *bükme* (?) and translated it as 'doyma'.

28. R 1. *(a)ltun soña y(ı)s.* FAtlas, Radloff, Vasil'ev: /LTUNSUñAYš/. Radloff: *altun šunda yaš* 'Sechzehn sind hier seine Jahre': Orkun: *altun suña yaš* 'altın turna'; Malov: *altun suña yas* 'zolotnyx utok i molodyx gazelej'; Kljaštornyj (together with the following *keyiki*): *altun suña yıš* 'O, dič' zolotoj černi Sunga', Mori (together with the following *keyiki*)*: altun Soña* (*Suña*?) *yıš* 'Altın Songa (or Sunga?) ormanının yabani hayvanı'.

The second word is written with the back-vocalic sign for /s/. Therefore, all the readings with /š/ are wrong. The third word spelt /Yš/ should be read *y(ı)š* as Kljaštornyj and Mori did.

Obviously, there are two place names here: *altun yıš* 'the Altay mountains' and *soña yıš* 'the Songa mountains'. The name *soña* could be related to or be the same as Chag., Trkm. *sona* 'a female wild duck', Kirg. *sono* id., Bash. *huna, huna öyräk* id., Turk. *suna* id., etc. But the nasal /ñ/ in *soña* precludes such a relationship.

29. R1. *(a)rt (o)γ(u)l t(a)š (o)γ(u)l.* FAtlas: /RTGL:TšGL/; Radloff: /RTGLTUGL/; Vasil'ev: /RTGLTšGL/.

Radloff (together with the following /TDčINA/): *artıγlatu aγlatdačına* (*ga?*)*:* Orkun: *artıglat ogul* 'çoğalt'; Malov. *arıt ıγlat uγlat* 'razyskivaj, zastavljaj plakat' i rydat''; Kljaštornyj: *artγıl toγ(γ)ıl* '... mnoī'sja! Roīdaj (svoe potomstvo)!', Mori: *artγıl toγ(γ)ıl* 'çoğalt, doğur!'. It goes without saying that all these readings and interpretations are wrong.

The mother of the deceased, after having described her son with the phrase *(a)ltun soña y(ı)š k(e)y(i)ki* 'the wild animal *of* the Altay and Songa Mountains' at the beginning of this line, continues her description with the phrases *(a)rt (o)γ(u)l* '(my) last son' and *t(a)š (o)γ(u)l* '(my) son abroad'. The use of the noun *taš* 'outside, exterior' attributively is not unusual; cf. *taš y(a)γı* 'the outer enemy' (Kežeelig-Khovu, 4), MK *taš ton* 'outer garment', etc. The only problem here is that the initial vowel of *oγul* is not written in the two occurrences of the word. But in this inscription and others there are many cases similar to this, e.g. *tört (i)n(i)l(i)gü* (right 2), *(ä)r (ä)r<d>(ä)m (ü)č(ü)n* (right 3), *(ö)l(ü)rm(ä)dük(ü)m* (Elegest I, line 8), etc. Therefore, we may assume that the scribe simply forgot to write the initial vowel of *oγul* in its two occurrences.

30. R1. *t(a)d čına b(a)rs(ı)m.* FAtlas, Radloff, Orkun, Malov: (TDčI:NABRSm/: Vasil'ev: (TDčUNA:BRSm/ in the transliteration (p. 25), but (TDčINABRSm/ in the runic copy (p. 64).

Radloff (together with the preceding /GL/) *aγlatdačına*(*ga?) barsım;* Orkun: *tad ečinä barsım* 'yabancı içine'; Malov: *udačına barsım* 'Po ego moguščestvu moj bars'; Kljaštornyj (together with the following *adrılu bardı*)*: at ud ačun a barsım adırılu bardı* 'Moj Bars pokinul konej i bykov, (ves' ėtot) mir, on ušel!'; Mori (together with the following *adrılu bardı*): *tad ičiñä barsım adrılu bardı* 'Başka boy(?)un içine, benim Bars ayrılıp gitti.'

It goes without saying that all these readings and interpretations are wrong.

In my opinion, the first two letters may be read *t(a)d* and this may be compared with *tadun* 'a calf, one or two years old', or *tādun* 'a one–year-old calf' occurring in MK. This full form of the word survives in Kach., Koyb. *tazın* 'der Ochs', Khak. *tazın* 'an ox, a gelded bull' (EDPT: 457). It also survives in Kzk. *tayınša* 'a one-year-old calf' < **tadun+ča.*

The Middle Turkic *tadun* is in all likelihood a secondary form derived from **tad,* meaning originally 'a young calf or bull', but used here in the sense of 'young' (cf. OT *bod* 'tribe' and *bodun* 'tribes, people').

As for the second word here, I believe that it is *čına* meaning' little'. The word *čına* has not yet been attested in the Old Turkic texts, but it is found in

modern languages as the base or the first element of a group of words meaning 'the little finger', e.g. Kzk. *šınašak* 'the little finger or little toe' <**čına+čak,* Crm.Tat. *čınaǰak* id., Blk. *čınačık* id., Nog. *šınatay* id. <*čına tay,* etc.

31. R2. *tört (i)n(i)l(i)gü. (ä)rt(i)m(i)z.* FAtlas: /tÜrtnlgÜ:rtmz/; Radloff: /tÜrtnlgÜ:rtm/; Vasil'ev: /tÜrtnlgÜ:rtmz/.

Radloff: *tört änligü ärtim* 'die vier (Winkel) habe ich erstrebt'; Orkun: *tört inilgü ertim[iz]* 'dört kardeşli idik'; Malov: *tört änilgü* (?) *ärtim[iz]* 'Naš bylo četyre mladšix brata'; Kljaštornyj: *tört inelgü ertimiz* 'Naš bylo četvero vysokorodnyx'; Mori: *tört inälgü ärtimiz* 'Dört meşhur aileden idik'.

All these previous readings and interpretations are wrong. What we actually have here is the word *ini* plus the Orkhon Turkic comitative suffix *+lIGU* (see Tekin 1990).

32. R3. *(ä)r (ä)r<d>(ä)m (ü)č(ü)n.* In the inscription we have only the group of letters /rrmčn/. It is obvious that the scribe simply forgot toinscribe the letter /d/ after the second /r/. He also omitted the initial /ü/ of the following *(ü)č(ü)n.*

33. R3. *uy(u)r(ı)n üč(ü)n.* Radloff, Orkun. Malov, Kljaštornyj: *uyarın;* Mori: *uyurın.* Of these, only Mori's reading is correct, for the word is a present participle in *-yUr.* The fully vocalized form of this word occurs in Irk Bitig: (*ä)dgüsi uyurı* 'his good and capable (men)' (IB 28).

34. *b(ä)ñ):güm(i)n.* The word is wrongly separated into two parts. Cf. *öz:(i)n,* i.e. *özin* 'the life of' (front, line 2).

References

Arat, Reşid Rahmeti, 1965: *Eski Türk Şiiri.* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII. Seri, No. 45.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Doerfer, Gerhard, 1965-1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DS = 1965: *Türkiye halk ağzından Derleme Sözlüğü* II. (Türk Dil Kurumu yayınları 211/2.) Ankara: Türk Dil Kurumu.

EDPT = Clauson, Sir Gerard 1972: *An etymological dictionary of prethirteenth-century Turkish,* Oxford: Clarendon Press.

FAtlas = 1889: Inscriptions de l'Énisséi, (recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie.), Helsingfors.

Kljaštornyj, S. G., 1976: Stely zolotogo ozera (k datirovke enisejskix runičeskix pamjatnikov), In: *Turcologica,* Leningrad. 256-267.

Korpus = Vasil'ev, D. D., 1983: *Korpus tjurkskix runičeskix pamjatnikov bassejna Eniseja.* Leningrad: Akademija Nauk SSSR.

Malov, S. E., 1952: *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov.* (Akademija nauk SSSR. lnstitut Jazykoznanija.), Moskva, Leningrad: Akademija nauk.

Mori, Masao, 1986: Arutun-Kyoru dai-ichi hibun kōshaku [An interpretation of the first Altïn-Köl inscription]. *Tōhō-gaku 72,* 1-17.

Orkun, Hüseyin Namık, 1936-1941: *Eski türk yazıtları,* 1-4. (Türk Dil Kurumu Yayınları) İstanbul.

OTWF = Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon,* 1-2. (Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Radloff, W., 1895: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

––, 1896: *Atlas der Alterthümer der Mongolei,* Dritte Lieferung, St. Petersburg.

––, 1893: *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte* I, St. Petersburg.

Röhrborn, Klaus, 1979: *Uigurisches Wörterbuch.* Fascicle 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Tekin, Talât, 1964: "On a misinterpreted word in the Old Turkic inscriptions", *Ural-Altaische Jahrbücher* 35, 134-144.

––, 1968: A *grammar of Orkhon Turkic,* (Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington, The Hague: Indiana University Publications.

––, 1990: "The comitative case in Orkhon Turkic", In: Brendemoen, Bernt (ed.) *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo. June* 12-16, 1989, Oslo: Universitetsforlaget, 355-359.

UI= Müller, F. W. K., 1908: *Uigurica 1.* (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften 2.)

THE SECOND *ALTĬNKÖL* INSCRIPTION

The measures of this monument are 195 x 50 x 15 cm. The monument is broken into two parts.

The inscription contains eight lines written vertically on the three sides of the monument. There are four lines on the front side, and two lines both on the left and right sides. The lines are separated from one another by raised furrows as in the first inscription. On the front side the lines go on in the U shape.

It has not been easy to determine the right order of the sides and lines of this inscription, too. Radloff, Orkun and Malov followed the front-left-right sides sequence which was wrong. Kljaštornyj and Vasil'ev put the sides into the right order, i.e. they followed the left-front-right sequence. However, they made a mistake by reading the lines of the front side in the following order: the bottom inner line + the bottom outer line + the top outer line + the top inner line. It was Mori who first put the lines of the front side into the right order, i.e. the bottom outer line + the top outer line + the bottom inner line + the top inner line.

Text in Runic Script

Left

1. 𐰴𐰃𐰺𐰇 : 𐰋𐰍𐰚 : 𐰴𐰾𐰺𐰇𐰃 : 𐰇𐰇𐰺𐰇 : 𐰴𐰉𐰋 : 𐰋𐰀𐰽𐰍 D 𐰇𐰇.
2. 𐰆𐰇 : 𐰇.𐰾𐰋𐰍 : 𐰋𐰃𐰘 𐰴𐰴𐰼𐰚 : 𐰴𐰼𐰋𐰖𐰓𐰀 : 𐰀𐰚𐰍𐰋 : 𐰍𐰼𐰴𐰽𐰍

Front

1. 𐰍 𐰴𐰖𐰖𐰍 : 𐰴𐰾𐰚𐰍𐰼𐰴𐰘𐰆𐰺𐰚𐰆𐰍 : 𐰇𐰇𐰾𐰇𐰃 : 𐰖𐰺𐰇𐰇𐰃 : .𐰽𐰴𐰼𐰚
2. 𐰋𐰴 : 𐰴𐰾𐰖𐰃 : 𐰇𐰇𐰖𐰾 : 𐰍𐰴𐰞𐰾𐰇𐰃 : 𐰍𐰴𐰺𐰾𐰋 : 𐰍𐰾𐰞𐰇𐰃
3. 𐰴𐰼𐰴𐰓𐰘 : 𐰍𐰋𐰴𐰇𐰾𐰃 : 𐰋𐰇𐰃𐰾𐰇𐰃 : 𐰖𐰽...𐰃 𐰴𐰼𐰚
4. : 𐰋𐰴𐰖𐰇𐰃𐰃 : 𐰆.𐰴𐰼𐰚𐰍𐰺𐰇𐰇𐰋𐰚𐰴𐰴 :
5. 𐰍𐰴𐰋𐰺 : 𐰖𐰚𐰋𐰖𐰾𐰇𐰃 : 𐰍𐰴𐰞𐰾𐰇𐰃 : 𐰋𐰞𐰇𐰃𐰃𐰖 : 𐰍𐰋𐰴𐰇𐰺

Right

1. 𐰴𐰼𐰴𐰽𐰖 : 𐰴𐰾𐰖𐰃 : 𐰇𐰃𐰇D : 𐰍𐰋𐰇𐰋𐰋𐰺𐰋𐰋𐰇𐰋𐰇𐰴𐰼𐰚𐰚𐰚
2. 𐰴𐰀.....𐰖𐰺𐰋𐰇𐰃 : 𐰋𐰴𐰋𐰋𐰺 : 𐰇𐰴𐰚𐰽𐰾 : 𐰖𐰞𐰺𐰇𐰃𐰴𐰼𐰚𐰚𐰚

Text

L1. on (a)y ilt(t)i: ög(ü)m: oγl(a)n: tuγd(u)m: (ä)rin: ulγ(a)t(tı)m

L2. il(i)mdä: tört: t(ä)gz(i)nd(i)m: (ä)rd(ä)m(i)m üč(ü)n: in(ä)n̰č̰[u]: (a)lp

F1. (ä)rd(ä)ml[(i)g] bols(a)r: bodun: is(i)rk(ä)yü (e)rm(ä)di (e)r(i)n̰č̰(i)m: ik(i)z(i)m ä

F2. quyda q(a)d(a)š(ı)ma: qunč(u)y(u)ma: (a)dr(ı)lu: b(a)rd(ı)m: m(ä)n oγl(u)mqa bod(u)n(u)mqa: bök̰m(ä)d(i)m

F3. (ä)rd(ä)m b[ol]s(a)r: bodun(u)γ: (ä)rk: bod(u)n(u)γ: (a)t(ı)m (ä)r(ä)n ul(u)γa (ä)rd(ä)m[l](i)g : b(a)tur m[(ä)n]

F4. s(ä)k(i)z qırq : y(a)š(ı)ma

R1. (ä)r (ä)rd(ä)m üč(ü)n töpöt q(a)nqa: y(a)l(a)b(a)č: b(a)rd(ı)m: k(ä)lm(ä)d(i)m

R2. (ä)r (ä)rd(ä)m bols(a)r: (a)nd(a)γ (ä)rm(i)š: sin(i)m(i)n: (a)ltun q(a)p(ı)r[č(a)qqa kir]t(i)m

Translation

L1. My mother carried (me) for ten months (in her womb). I was born as a boy (and) I grew up to manhood.

L2. I wandered in the four (quarters) of my realm in order to (display) my manly qualities. Inanchu:...

Fl. Since (I) had manly qualities, the people regretted (so much the loss of my life) and did not despise (me). How miserable it is! O, my twin brother!

F2. O, my kinsfolk! O, my consorts in the women's apartments! I have been separated (from you) and have gone. I did not have enough of my sons (and) my people.

F3. If (a man) has manly qualities, the people, the capable people... My name is Eren Uluga. I am a hero with manly qualities.

F4. At my age of thirty eight,

R1. in order to (display my) manly qualities, I went as envoy to the Khan of Tibet and did not come back.

R2. What is called manly qualities would certainly be (an action) like that. With my (dead) body I (entered) the golden (coffin).

Explanations

1. L1. *ilt(t)i*. FAtlas: /IltI; Radloff: /IltdI/; Vasil'ev: /IltI/.

Radloff: *ältti* "hat getragen"; Orkun: *iletdi* "geçdi"; Malov: *iltdi* "nosila"; Kljaštornyj: *eltdi* "nosila (menja)"; Mori: *ilät(t)i* "taşıdı".

The group of letters is /IltI/, not /IltdI/. Orkun's translation of the word, i.e. "geçdi" is wrong.

2. L1. *(ä)rin ulγ(a)t(tı)m*. FAtlas, Radloff, Vasil'ev: /rIn:ULGATm/.

Radloff: *Äräṅ-Uluγ atım* "Äräṅ-Ulug ist mein Name"; Orkun: *erin ulgatım* "Er olarak büyüdüm"; Malov: *ärin ulγatım* "Postepenno ja stal geroem-mužem" (1952: 57); Clauson: *erin ulgat*(*t)ım* "I grew up to manhood" (EDPT: 138); Kljaštornyj: *erin ulgatım* "Ja vyros voinom" (1976: 262); Mori: *ärin ulgat*(*t)tım.* "er olarak büyüdüm".

The group of letters /rInULGTm/ could be read as *(Ä)rin Ul(u)γ (a)t(ı)m* and this can be understood as "Erin Ulug is my name", as Radloff did. But the deceased warrior mentions his name further down in the inscription: *(a)t(ı)m (ä)r(ä)n ul(u)γa* "My name is Eren Uluga" (line 5). Therefore, it is not very likely that the name of the deceased warrior would have been mentioned twice in the inscription. For this reason, I agree with Clauson and read the sentence as *(ä)rin ulγ(at)t(ı)m,* i.e. "I grew up to manhood". The stem *ulgad-* "to grow up" occurs in the Uigur texts (see EDPT 138b). The causative stem *ulγattur-* (< **ulγadtur-*), on the other hand, occurs in the Xerbis-Baarı inscription: *üč oγl(a)n(ı)m(ı)n ulγ(a)t-(t)uru um(a)d(ı)m a* "I was not able to raise my three sons (to manhood), alas!" (North-West, line 1).

3. L2. *in(ä)n̲č[u]*. Radloff: /Inn̲čU:LPč*nt*(A)*/ Inanču-alp ičindä* "von dem Ynantschu-Helden"; Orkun: *inenču alp* "İnençü alp" (III: 105); Malov: *Inanču alp ičintä* "sredi geroev Ynanču..." (57); DTS 549: Kljaštornyj: *ınanču alp ačınt[ı]* "(together with the preceding *erdemim üčün)* "Za moju doblest Inanču Alp voznagradil (menja)" (262); Mori: *Inanču Alp Čañ(šı).*

The first word could indeed be *inänču,* a semi-palatalized form of the title *ınanču,* if the final letter is really U. It is U in the two atlases, but it really looks like the front-vocalic sign for /k/ in the photograph in Korpus. It must be a scribal error for /U/. It is very probable that what we have here is the Old Turkic title *In(a)nču* written as *İn(ä)nču.* The same semi-palatalized spelling is found in the Kül Tigin inscription: *in(ä)nču (a)pa y(a)rg(a)n t(a)rq(a)n* (W 2). According to Vasil'ev the rest of the line cannot be read.

4. F1. *(ä)rd(ä)ml[(i)g] bols(a)r.* FAtlas: /rdmN...R/; Radloff: /rrdmlm: BULSR/; Orkun: /rrdmlg : BULSR/; Vasil'ev: /rdml--BULSR/.

Radloff: *är ärdäm älim Bolšar* "mein Heldenmüthiger Stamm, das Volk der Bolschar..."; Orkun: *erdemlig bolsar* "Erdemli olsa..."; Malov: *är ärdäm älim*

bolsar "Tak kak moe gosudarstvo obladolo geroiskej doblest'ju" (p. 56); Kljaštornyj: *erdem elim bulsar* (262); Mori: *ärdäml(ik) bolsar.*

Radloff's, Kljaštornyj's and Mori's readings and interpretations are wrong. Orkun who gave Radloff's runic text read the phrase correctly. The group of letters before *bols(a)r* could be repaired only as *(ä)rd(ä)ml[(i)g]..*

5. F1. *bodun is(i)rk(ä)yü (e)rm(ä)di.* Radloff: /BUDN: Isrk: yÜrmdI/; Orkun: /BUDN: Isrk: yÜrmdI/; Vasil'ev; /BUDN:lsrkyÜrmdI/.

Radloff: *budun äsrik yürimädi* "lebte nicht in Erregung (d.h. lebte im Ruhe so lange ich lebte)" (1895: 355), Orkun: *budun isrek yörümedi* "kavim sarhoş yürümedi" (III: 104); Malov: *budun isrik yörümädi* "to narod vozbuīdennym (*ili* mjatušimsja) ne xodil..." (1952: 56); Kljaštornyj (together with the preceding *bulsar*)*: bulsar bodun esrük yürümedi* "narod bulsarov, ne xodil rasterjannym (iz-za svoix nesčastiy)" (1976: 262); Mori: *bodun esirkäyü ärmädi.*

All these early readings and interpretations, with the exception of Mori's, are wrong. Recently, Erdal and Sertkaya offered new readings and interpretations for the whole sentence. Erdal read the whole sentence as *(ä)rd(ä)ml[(i)g] bols(a)r bod(u)n es(i)rk(ä)yür m(ä)n er(i)nčim* "and translated the second part of it as "...I am sad about having lost (my) people" (1991: 460). But what Erdal reads as *es(i)rk(ä)yür m(ä)n* is spelt /IsrkyÜrmdI/ in the two atlases and in Korpus. The letter /r/ belongs to the following word here. Besides, the group of letters /mdI/ cannot be read *män.*

Sertkaya read the whole sentence as *(e)rd(e)ml(i)g buls(a)r bod(u)nı (i)s(i)rk(e)yü (e)rm(e)di* and translated it into Turkish as follows: "Kahramanlığı bulduğunda (kahramanlık mertebesine eriştiğinde) milleti onu korumaya muktedir olmadı" (1995: 208). This reading and interpretation, too, cannot be accepted, for a clause like *(ä)rd(ä)ml(i)g buls(a)r* "Kahramanlığı bulduğunda" is grammatically incorrect (one would rather expect *ärdämligig bulsar* for such a meaning). Secondly, *ärdämlig* is an adjective and cannot be understood as "kahramanlık". Thirdly, the fourth word is not *bod*(*u)nı,* but *bod(u)n* which is followed, after a colon, by *is(i)rk(ä)yü..* Finally, the meaning of OT *bod*(*u)n* is not "millet", but "tribes, people".

The second word is obviously a gerund in {-yU} of the verb *isirkä-,* as Sertkaya thinks, but it is clearly spelt /IsrkyÜ/, not /srkyÜ/. Furthermore, the meaning of *is(i)rkä-* is not "korumak" in Old Turkic, but "to regret, be sorry the loss of someone or something" (EDPT: 252, OTWF: 460). Finally, what we have here is the verb (*e)r-* meaning "to loathe, criticise" (Uig. *yer-~er-,* Modern Turkish *yer-*)*,* not the auxiliar *är-* "to be, become".

The occurrence of a negative verb after an affirmative gerund is not unusual, e.g. MK *urunčaq alıp yermädi* "He did not object to receiving deposits" (EDPT: 955), i.e. "He received deposits and did not raise any objections to it".

The spelling of the verb *äsirkä-* (*esirge-* in EDPT should be corrected) with an initial /i/ is rather unusual for Old Turkic. But similar spellings are found in some Uigur texts, e.g. *esirkäyü ıylayu* in KP 71, 4 (OTWF: 460).

6. F3. *(ä)rd(ä)m bols(a)r bodun(u)γ (ä)rk bod(u)n(u)γ...*

The sentence is incomplete. The scribe simply forgot to complete it and started to write the following sentence.

7. F3. *(a)t(ı)m (ä)r(ä)n ul(u)γa.* Radloff: /rTmrnULG(A)/; Vasil'ev: /Tm:rnULGA/.

Radloff: *atım Äräη Uluγ* "Mein Heldenname ist Äräη-Ulug"; Orkun: *er atım Eren Ulug* "Er adım Eren Ulug", Malov: *är atım Äräη Uluγ* "Moe gerojskoe imja Eren Ulug"; Kljaštornyj: *...tım eren uluγa* "O, Eren UIug!"; Mori: *atım Äräη Ulug a.*

There is no /r/ before *(a)t(ı)m.* The final /A/ at the end of *Ul(u)ga* cannot be the Old Turkic interjection of address. It is in all likelihood the element {+A} seen in the Old Turkic personal names, e.g. *Togana, Anga, Sävinä,* etc. (OTWF: 56).

8. F3. *(ä)rd(ä)m[l](i)g b(a)tur m(ä)n.* FAtlas: /rdmgBTUrmA/, Radloff: /rdmg:BTUR:mn/; Vasil'ev: /rdmg:BTURms/.

Radloff: *ärdämlig baturmän* "Ich bin ein mit Trefflichkeit begaber Batur"; Orkun: *erdemig batur men* "Erdemli batırım ben"; Malov: *ärdämig* (*ärdämlig?) batur mäη* "Ja geroj s doblestjami"; Kljaštornyj: *erdemig baturmıš* "On pogubil (svoju) doblest'".

Malov's first choise, i.e. *ärdämig batur mäη* is ungrammatical. It is obvious that there is a scribal error here. The scribe simply forgot to inscribe the frontvocalic sign /l/ between /m/ and /g/ in inscribing the word *ärdämlig.* Radloff was right in his reading and interpretation.

The word *b(a)tur* [bātur] is undoubtedly a contracted form of *bayatur,* an early loanword (Hunnic?) in Turkic (TEMN: 366-379) which is also used as a proper name, e.g. *atım b(a)γ(a)tur čigši* (EDPT: 313; in Tun-huang Ms. IV 12).

The final1etter of the last word *m*(*ä)n* is /A/ in the Finnish Atlas and /s/ in Vasil'ev. This is impossible, however. For grammatical reasons it must be /n/ as in Radloff's atlas.

9. R1. *(ä)r (ä)rd(ä)m üč(ü)n.* FAtlas: /rrdmÜLÜn/; Radloff: /rdm:Üčn/; Vasil'ev: /rrdmÜčÜn/.

Radloff: *ärdäm üčün* "Wegen meiner Trefflichkeit"; Orkun: *[er] erdem üčün* "er erdem için"; Malov: *ärdäm üčün* "radi doblesti"; Kljaštornyj: *er erdem üčün* "radi (svoej) voinskoj doblesti"; Mori: *är ärdäm üčün.*

The group of letters /rrdm/ is very clear in the photograph on p. 103. As for the following word *üčün,* only the upper parts of the initial /Ü/ and the following /č/ can be seen.

10. R1. *k(ä)lm(ä)d(i)m*. FAtlas: /klUrm/; Radloff: /klrtm/; Vasil'ev: /klmdm/.

Radloff: *kälürtüm* "ich...habe (viel) herbeigebracht"; Orkun: *kelürtim* "getirdim"; Malov: *kälürtüm* "Ja dostavna (ottuda dobyču)"; Kljaštornyj: *kelmedim.* "Ja ne vernulsja"; Mori: *kälmädim.*

The spelling /klmdm/ in Vasil'ev is correct and this can only be read *kälmädim.*

11. R2. *(ä)r (ä)rd(ä)m bols(a)r.* FAtlas: /rrdmBUL:SR:NDGrms/; Radloff: /rdm:BULSR/; Vasil'ev: /rrdmBULSR/.

Radloff: *ärdäm Bolšar andag ärmiš* "Nach so1chem Sinne meiner trefflichen Bolschar..."; Orkun: *er erdem bolsar andag ermiš* "Er erdem olsa (öyle imiş)"; Malov: *ärdäm bolsar andag ärmis* "Radi gerojskoj doblesti (vse) tak bylo" (57); Kljaštornyj: *er erdem bulsar andag ermis* "Doblestnye bulsary takimi vot (gerojami) byli" (262)p Mori: *är ärdäm bolsar.*

There is no doubt that the clause begins with *är ärdäm,* not with *ärdäm.,* as Radloff and Malov read. Secondly, the third word is *bolsar,* and not *Bolšar* or *bulsar,* as Radloff and Kljaštornyj read respectively.

12. R2. *sin(i)m(i)n.* FAtlas: /sInmn/; Radloff: /sIn:mn/; Vasil'ev: /sIzmn/. Radloff *äsin män* (without translation); Orkun: *ešin men* "eşi (?) ben" (III: 105), Malov: *äsin män* "Ja, Esin, (*ili* "blagopolučno)"; Kljaštornyj: *esiz men* "O, gore! Ja..." (262); Mori: *es[s]iz, man*

All these readings and interpretations are wrong. Contrary to Vasil'ev's transliteration, the group of letters is clearly /sInmn/ in the photograph on p. 103. Therefore it cannot be read *(ä)siz m(ä)n* as Kljaštornyj and Mori did. Malov's interpretation does not fit the context, for the name of the deceased is Eren Uluga as we learn it from the line F 3. Malov's alternative interpretation, too, cannot be accepted, because the word meaning "blagopolučnyj" in Old Turkic is *äsän,* not *äsin.*

In my opinion, what we have here is the word *sin,* i.e. the palatalized form of *sın* "body, stature' + 1st p. sg. poss. suff. + instr. suff., i.e. *sin(i)m(i)n* "with my (dead) body". The word *sın* "body, stature" is well attested in Old Turkic texts,

e.g. MK *boḏluγ sınlıγ kiši* "a tall man", Tafs. *sınım süñöküm* "my body and bones", OAT *sin* "form, shape, appearance" (written with the letter *sin).* It survives in some modern languages, e.g. Tuv., Khak. *sın* "stature", Trkm. *sīn* "figure", NUig *sin* id., etc.

13. R 2. *(a)ltun q(a)p(ı)r[č(a)qqa k(i)r]t(i)m.* FAtlas: /LTUN: KpRtKnr-tm/; Radloff: /LTUN : KpRčKA: krtm/; Vasil'ev: /LTUNKpR...tm/

Radloff: *altun kaparka kirtim* "...bin ich eingedrungen, um zu Gold zu erlangen"; Orkun: *altun kırka kirtim* "Altun kıra girdim" (III: 1 05); Malov: *altun kaparka kirtim* "(Ja,.. xodil dlja dobyci zolota (*ili* v Altun Kapar)" (57, 58); Kljaštornyj: *altun kırka kirtim* "Ja ušel v Zolotuju step" (262); Mori: *Altun qır*(*qa kir)tim.*

All these readings and interpretations are wrong. According to the Korpus, after the first word *(a)ltun* we actually have the group of letters /qPR[...]tm/. The lacuna between /qPR/ and /tm/ could be filled with the letters [čKKAkr] or [čKAkr] as I suggest here.

The word *qapırčaq* is well-attested in Middle Turkic from MK on, e:g. MK *qapırčaq* "coffin", IM *qabırčaq* "chest, box" (read *qabırčaq*), AH *qaburčaq* "an inkpot or box made of bark" (read *qapurčaq*). Tuhf. *qabarčaq, qabırčaq* "chest, box", (read *qaparčaq, qabırčaq*), Trkm. *gapırīak* "chest, box", Tuv. *xārīak* "perfume box, chest, case; coffin" <**qayırčaq,* Khak. *xarčax, xaračax* "box, case, chest", Yak. *kuorčax* "an engraved coffin" <**qōrčaq* <**qayurčaq,* etc. The Tuvinian, Khakas and Yakut forms are reborrowings from Mongolian where the word is spelt *xayurčay*. As is known, this word is also found in Hungarian as a loan borrowed from Old Bulgarian: *koporsó* "coffin" [qoporsō] (<Old Bulg. **qapurčaγ*).

This word is etymologically related to Uig. *qapız* "coffin" as suggested by Tezcan (*Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi:* X. *Bölüm,* Ankara 1975, p. 113, note 1074). The latter occurs several times in the 10th chapter of this biography, e.g. *altun qapız* "golden coffin", *kümüš qapız* "silver coffin", etc. (Tezcan, ibid. p. 48). In my opinion, the base of *qapırčaq,* i.e **qapır,* is the older and original form of OT *qapız* (see Tekin 1979: 127).

References

Arat, Reşid Rahmeti, 1965: *Eski Türk Şiiri,* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından. VII. Seri, No. 45), Ankara.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford at the Clarendon Press. (= EDPT).

Doerfer, Gerhard, 1965-1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen,* 1-4. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon,* 1, 2. (Turcologica.) Wiesbaden: Harrassowitz.

FAtlas = *Inscriptions de l'Énisséi* (recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie.), Helsingfors.

Klyaštornıy, S. G., 1976: "'Stely zolotogo ozera (k datirovke enisejskix runiceskix pamjatnikov)". In: *Turcologica,* Leningrad, 256-267.

Malov, S. E. 1952: *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov.* (Akademija nauk SSSR, Institut Jazykoznanija), Moskva-Leningrad.

Mori, Masao, 1986: "Arutun-Kyoru daiichi hibun kōshaku", *Tōhōgaku,* No. 72, Tokyo, 1-16.

––, 1987: "Arutun-Kyoru daini hibun kōshaku", *Tōhō gakkai sōritsu yonjū shūnen kinen tōhōgaku ronshū Tōhō gakkai* (Second Altın-Köl Inscription), In: the special book published on the occasion of the 40th year of Tōhōgakkai (Institute of Eastern Culture), Tokyo, 797-811.

Orkun, Hüseyin Namık, 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları,* 1-4. (Türk Dil Kurumu Yayınları), İstanbul.

Radloff, W., 1895: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei,* Dritte Lieferung, St. Petersburg.

––, 1896: *Atlas der Alterthümer der Mongolei,* Dritte Lieferung. St. Petersburg.

Röhrborn, Klaus, 1979: *Uigurisches Wörterbuch,* Lieferung 2 (Franz Steiner Verlag), Wiesbaden.

Sertkaya, Osman F., 1995: *Göktürk Tarihinin Meseleleri/ Probleme der köktürkischen Geschichte/ Some Problems of Köktürk History,* Ankara.

Tekin, Ta1at, 1968: *A grammar of Orkhon Turkic,* (Uralic and Altaic Series 69.), Bloomington-The Hague: Indiana University Publications.

––, 1964: "On a misinterpreted word in the Old Turkic inscriptions", *Ural-Altaische Jahrbücher,* 35/B, 134-144.

––, 1979: "Once more zetacism and sigmatism", *CAJ,* Vol. XXIII, No. 1-2, 118-136.

––, 1990: "The comitative case in Orkhon Turkic", In: *Altaica Osloensia,* Oslo, 355-359.

Tezcan, Semih, 1975: *Eski Uygurca Hsüang-Tsang Biyografisi: X. Bö1üm,* (Unpublished habilitation thesis).

Vasil'ev, D. D., 1983: *Korpus tjurkskix runičeskix pamjatnikov bassejna eniseja,* Leningrad.

ON MIDDLE TURKIC *budun/buḏun* 'NULL, ANNIHILATED'

One of the most problematic and therefore much discussed Middle Turkic words is the so-read *buḏun* occurring in the expressions *yoq buḏun bol-* 'to be annihilated' and *yoq buḏun qıl-* 'to annihilate'.

To the best of my knowledge, the first scholar who dealt with this binom occurring in Rabguzi's *Qiṣaṣ al-Anbiyā'* was J. Schinkewitsch. In his excellent work entitled "Rabgūzīs Syntax", he regarded the word BWDWN in the expressions *yoq* BWDWN *bol-* and *yoq* BWDWN *qıl-* as a copyist's error for *yoḏun* and stated that the correct forms of the expressions are *yoq yoḏun bol-* and *yoq yoḏun qıl-* ("Rabguzis Syntax", *MSOS,* Zweite Abteilung, Berlin 1926-1927, p. 8).

The same word is attested also in the Anonymous Tafsir studied by Borovkov (*Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-Xlllvv.,* Moskva 1963). There it occurs once as BWDWN and once as BWZWN: *yoq BWDWN bol-, yoq BWZWN bol-.* Borovkov who published the vocabulary of this work read these words *budun* and *buzun: yoq budun boldı işläri* (p. 109), *erür anıñ iši yok buzun bolguluq* (p. 110). In the Anonymous Tafsir we also have BWZWNLWQ which is read *buzunluq* and translated as 'gibel' razrushenie', i.e. 'ruin and destruction' by A. K. Borovkov: *qıldımız anlarlı (?) ara yoq buzunluq* (ibid., p. 110).

But the word under discussion is attested with initial /y/, and read *yudun* in the Uighur texts, both Manichaean and Buddhistic, published in the first quarter of this century, i.e. in M I (1911), M III (1922) and in U III (1922). A. von Gabain who published *TT X* corrected this reading mistake and read the word *yodun* which occurs four times in this work (*Turkische Turfantexte X,* Berlin 1959, pp. 24, 25, 28, 55).

Clauson, too, read this word *yoḏun* and made the following remarks: "*yoḏun* Intrans./pass. Dev. n./A. fr. *yōd-;* lit. 'being obliterated, destroyed'; used only in the phr. *yōk yodun* 'destruction, annihilation'. N.o.a.b. Uig. VIII ff. Man.-A *yok yodun boluñuz* 'may you be destroyed, and annihilated' *M I 9,* 11: Bud. *yok yodun kılmazun* 'let it not destroy' *TTX* 32; o.o. (damaged) do. 314, 410; *U III* 86, 10: (Xak. ?) XIII (?) Tef. *yok yodun/yozun bol-* 'to perish' 109-10 (mis-spelt *budun/buzun*)."

The word under discussion is attested also in the Rylands Interlinear Koran Translation studied and extracted by Janos Eckmann who read it *buḏun: yoq*

buḏun bol- 'to become null' (p. 347), *yoq buḏun qıl-* 'to prove untrue, bring to naught' (p. 348).

This reading was corrected by R. Dankoff in his review of Eckmann's book (*JAOS* 98, 1978: pp. 135-137). But this emendation of Dankoff is attacked by Andras Bodrogligeti. Bodrogligeti believes that Eckmann's reading is correct, simply because there may have existed in Middle Turkic a word in the shape of *buḏun* and in the sense of 'deceased'. According to him this word may have derived from the verb *buḏ-* 'to freeze to death' ('Ghosts, Copulating Friends and Pedestrian Locusts in Some Reviews of Eckmann's Middle Turkic Glosses', *JA*OS 104/3 (1984), pp. 456).

Recently, Marcel Erdal has defended the view that BWDWN/ BWDUN in the Middle Turkic works *Qiṣaṣ al-Anbiyā'* and *Anonymous Tafsir* is an error for YWDWN, i.e. *yodun* (*Old Turkic Word Formation,* I, Wiesbaden 1991, p. 306). Erdal shares Clauson's opinion and states that the word *yodun* is mistakenly written BWDWN in Tafsir and in the manuscript of the Rylands Interlinear Koran translation, because the letters /y/ and /b/ are very similar in Arabic writing. He also states that the expressions *yok yodun kıl-* 'to annihilate' and *yok yodun bol-* are attested eight times in the Uighur texts and *yodun,* which does not seem to be attested by itself, clearly comes from *yod-* 'to wipe off, obliterate', with a well-known metaphoric extension of its meaning (*ibid.).*

Most recently, the word under discussion has again been read *buḏun* by the publishers of Rabguzi's *Qiṣaṣ al-Anbiyā'.* The authors make the following explanation in the entry *buḏun:* 'This explanation (i.e., the claim that BWDWN in the expressions *yoq buḏun bol-* and *yoq buḏun qıl-* is a copyist's error for *yoḏun*) is untenable, cf. Bodrogligeti (1984, 456); however, to derive *buḏun* from a verb *buḏ-* 'to freeze to death' (as proposed by Bodrogligeti with apparent reservation) seems semantically improbable; rather the expression should be synchronically linked to *buz-* 'to destroy' ({buḏ-} = /buz-/, as a hypercorrect spelling for *buz-,* is attested in ms.A, > *buz-*)'.

Thus, we have three different views put forward so far on Middle Turkic BWDWN occurring mainly in the expressions *yoq* BWDWN *bol-* 'to be annihilated, become null' and *yoq* BWDWN *qıl-* 'to annihilate, make null, bring to naught':

1. The word is derived from MT *buḏ-* 'to die of cold, freeze to death' and it means 'deceased' (Bodrogligeti);

2. It is an adjective derived from *buz-* 'to destroy' (Boeschoten and other co-authors);

3. It is a copyist's error for *yoḏun* derived from *yoḏ-* 'to annihilate, make null, bring to naught, erase' (Schinkewitch, Clauson, Dankoff, Erdal).

In my opinion, only the third of these theories could be correct. My evidence for this consist of the following:

1. In *Qiṣaṣ al-Anbiyā',* the expression BWDWN *bol-* once occurs as such, i.e. without *yoq,* and there it is used synonymously with *ušan-* or *uvšan-* 'to crumble, be crushed': (*Čöp, qurug ot, yem...*) *Adaq altında ušanur, buḏun bolur* (1, p. 75). The authors translated this sentence as follows: 'It is crushed under their hooves and becomes destroyed' (II, p. 91). I would rather translate this sentence into Modern Turkish as follows: 'Ayak altında ufalanır, yok olur'. This sentence makes it clear that the word spelt as BWDWN here cannot be a word derived from *buḏ-* 'to freeze to death, die of cold' and having the sense 'deceased'.

2. Old Turkic *yodun* survives at least in one Turkic language, i.e. in Tatar, as *ǰuyın* in the expression *juyın bul-* 'juyılu, betü, ülü, halak bulu', i.e. 'to be annihilated, come to an end, die, be destroyed' (see *Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege,* Vol. III, Kazan 1981, p. 795). On the other hand, no trace of a Middle Turkic word like *buḏun* (coming from *buḏ-* 'to die of cold') or *buzun* (coming from *buz-* 'to destroy') is found in any Turkic language, old or new.

3. QT *yoq yodun* is a hendiadyoin formed with two etymologically related members like many Old Turkic hendiadyoins, e.g. *qā qača* 'vessels, containers', *qā qadaš* 'kinsmen', *yabız yablaq* 'bad', *yul yulaq* 'springs', *yüz yüzägü,* etc.

4. The hendiadyoin *yoq yodun* also has the initial /y/ alliteration like many Old and Middle Turkic hendiadyoins, e.g. *yabız yablaq, yadagın yalañın, yaltrı-yašu-, yanturu yana, yañıl- yazıl-, yañluq yazuq, yaqın yaγuq, yaru- yašu-, yayıl-yayqal-, yaz- yañıl-, yitlin- yoqad-, yumšaq yavaš, yunčıγ yavuz* etc.

5. The letters /y/ and /b/ in Arabic script are very similar to each other and consequently they can quite often be confused by copyists. In my opinion, such a confusion is made by the copyist of the manuscript A in which he wrote *buz-* 'to destroy' instead of *yoz-* or *yoḏ-* 'to wipe out' in the following passage: *Rahman Rahim-ni buzγıl; nätäg bitisäñ, sän bitigil* (A 226r 10). The author translated the passage into English as follows: 'Wipe out *the Compassionate and the Merciful;* write whatever you write.' (A 226r 10). They also remarked that this occurrence of the verb *buz-* here could be due to a corruption of *yoḏ-* (Glossary, p. 689).

Another such example could be *yoḏun* occurring in the following couplet in Qutadgu Bilig: *ötündi iligke ayur men bu kün/barayın kadašım taparu yoḏun* (Arat, QB, 6279). Arat translated the couplet into Turkish as follows: 'Hükümdara maruzatta bulundu ve: –Ben bugün kardeşimi yoklamak üzere, onu ziyaret etmek istiyorum– dedi' (*Kutadgu Bilig II, Tercüme,* p. 449). As is seen,

Arat translated the phrase *yoḏun barayın* as 'yoklamak üzere'. But the word *yoḏun* being a deverbal noun in {-n} could not be used adverbially! What we need here is a noun in the instrumental case, and such a noun could only be *boḏ* meaning 'body, stature' originally, but used here in the sense of 'person, self'. Thus, in my opinion, the word spelt YWDWN here is a scribal error for *boḏun* which would mean 'in person, personally': *ötündi iligkä ayur män bu kün/ barayın qadašım taparu boḏun* "He presented a request to the king and said 'Let me go to my brother in person today". The QB expression *boḏun bar-* 'to go in person' seems to be a hap. leg., but in Old and Middle Turkic there are many expressions similar to it, i.e. *bayrın yorı-, adaqın tur-, közün kör-, qulqaqın ešid-, butun/ budun bin-* etc. etc.

References

Al-Rabghūzī, 1995: *The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā'. An Eastern Turkish Version.* Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam and B. Radtke, Vol. one, E. J. Brill, Leiden.

Arat, Reşid Rahmeti, *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig* I: *Metin,* Türk Dil Kurumu, İstanbul 1947, II: *Tercüme,* Ankara 1959.

Bodrogligeti, Andras, 1984: "Ghosts, Copulating Friends and Pedestrian Locusts in Some Reviews of Eckmann's Middle Turkic Glosses", *JAOS* 104/3, 455-464.

Borovkov, A. K., 1963: *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIIIvv.,* Moskva.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

Dankoff, Robert, 1978: Review of Eckmann's *Middle Turkic Glosses, JAOS* 98, 135-137.

Eckmann, János, 1976: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation,* Budapest.

Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation* I, Wiesbaden.

Gabain, A. v. & Kowalski, T., 1959: *Türkische Turfan-Texte X,* Berlin.

Le Coq, A. v., 1911: *Türkische Manichaeica aus Chotscho* I (=ABAW, Anhang); III (= ABAW 1922).

Müller, F. M. K., 1922: *Uigurica* III (= ABAW).

Schinkewitsch, J., 1926-1927: "Rabγūzīs Syntax", *MSOS,* Zweite Abteilung, XXIX, Berlin, 130-172.

Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege, 1977-1981: Vol. I-III, Kazan.

50

ON UIGUR *boqni* 'low, short'

In some Uigur texts there occurs a word meaning "low" and read so far as *buqay, boqay* and *bogay.* Some instances of this word in Uigur texts are listed below:

bariš käliš arasïnta sawlïγ küč küsün-tä yoq ärmäz idiz-i buqay-sï "zwischen Gehen und Kommen gab es in der Kraft (Hend.) der Worte kein..." (Ht 2091 = HT vVII 2116 *edizi bogaysı* "Extreme$_2$")

itiz boqay bolmaqï yañluq bilig tïltayï ol "das Hoch- und Niedrig-Sein ist die Ursache des falschen Wissens" (BTT I D 39-40)

näčä inčip tayaq-ï idiz boγay bolmaq üzä täŋgikmäsär... (Abhid. B 1052)

täŋ tüz idiz-siz boγay-sïz tip tirlär (Abhid. B 1954)

[u]luγ idizi boγaysï qł[tï burxan-lar "an [g]roßer (?) Höhe und an Tiefe (=an Ausdehnung) w[ie die Buddhas...]" (AYS 0508 6)

The first scholar who read the word spelled *pwq'y* in Ht 2091 as *buqay* and commented on it was A. van Gabain. In her note to this word she commented as follows:

idiz buqai = 高下 *kao-hia* 'das Hohe und das Tiefe', d.h. 'Maß'. Y 83a r. 7 *buqai* = 卑 *pei* 'niedrig, gemein'.

Ist *-o-* zu lesen? Zweifelnd stelle ich folgende Wörter hierher, da mir die Bildung nicht klar ist: *boqai* (Vámbéry, *Ćagat, Sprachstudien* S. 248, d.h, also ost-türkisch; 'Wade'; *boγoni* (Kowalewski) 'non élevé, bas'; (Kirg., Chag. V.) *baqai* 'Knochen oberhalb des Hufes'; ebenso (Chag. V.) 'Schienbein des Schafes"? *baγalaq* (Kirg.) 'Hosenbein', *baγalčaq* (Kirg.) 'Fußgelenk des Pferdes'; *paqalčaq* (Tar.) 'Schienbein, Fesselknochen des Schafes'. (*Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie,* p. 38 [406])

The late Sir Gerard Clausan, on the other hand, commented an *bogay* as follows: "*boğay* 'low'; n.o.a.b. Prob. the origin af Mo. *boğoni* 'short, low' (Kaw. 1160, Haltod 291), in which case the Turkish word must originally have been **boğañ*; the suggested parallels in Hüen-ts., note 2091 are not very plausable." (EDPT 322 a).

Let it be said first of all that the forms *buqaysï/boγaysï* in Ht and AYS are against the grammar. These two examples having the /+sI/ allomorph of the 3rd

person possessive suffix clearly show that the word under discussion ends in a vowel, not in *-y.* Although there are some examples in modern colloquial Turkish in which the 3. person possessive suffix may occur as *-si* after a final *-y* (e.g. *ağabey-si* "his elder brother", *güvey-si* "his son-in-law", etc.), these forms are only secondary going back to the original forms ending in *-i,* i.e. *ağabey-i-si, güvey-i-si.* It goes without saying that such a development could not have taken place in Old Turkic.

As is generally known, the dot of the letter /N/ is often neglected in the Uigur texts. In such cases the letter /N/ may easily be taken far a medial /A/. It is for this reason that the word under discussion has so far been read *buqay/boqay* and *boγay.* In my opinion, it should be read *boqnï,* and interpreted as a deverbal noun in {-I}, derived from an unattested **boqun-* "to lower oneself", i.e. the reflexive stem of the well-attested *boq-* "to be lowered, reduced". Consequently, I think that among the examples given by Gabain in her note only Mo. *boγoni* is close to the Uigur word under discussion. Vambery's *boqay* is in all likelihood a misreading resulted from a scribal error for **boqanï* which is quite similar to *boqay* in the Arabic script, especially when the dot of *nun* is neglected. Chag. *boγïna* "ce petit" in *Dictionnaire Turk-Oriental* (P. de Courteille., p. 173) which seems to be a loanword borrowed from Mongolian may testify to this assumption.

With regard to Mo. *bogoni* we have the following Middle Mongolian data: SH *boḥuniṯa-* (i.e. *boqunitqa-*) "senken" (Haenisch 1939: 17), MA *boγani* "small" (Poppe 1938: 120). In Written Mongolian we have many derivatives of *boγoni: boγoniqan* "somewhat low or short", *boγonid-* "to be too short or low", *boγonis-* "to. shorten, shrink", *boγonidqa-* "to shorten, lower", *boγoniduγul-* id. These words have survived in the modern languages: Khal. *bogon, bogino* "short" (*bogino xawirga* "short ribs"), Klm. *bogoni* id. (*bogoni xawsn* "short ribs" <*bogoni qabisun*), Bur. *bogoni* "short", Khal. *boginoxon* "somewhat short or low", Bur. *bogonixon* id., Klm. *boginodo-* "to be too short or low", Klm. *bogon'do-* id., Khal. *boginos-* "to shorten, shrink", *bogonidgo-* "to shorten, lower", etc.

In the Modern Turkic languages, on the other hand, we have the following words which can be compared with Mo. *bogoni:* Koib. (Wb. 1265) *poγana* "korotkij" in *poγana kabïrγa* "krotkij (ložnyj) rebra = die kurzen (falschen) Rippen", Khak. (Kach) *pogana* "pervoe rebro", Kirg. *bokono* "short ribs" (<**boqana*), Oir.(Alt.) *bogono* "short" (e.g. *bogono söötkü kiī* "dwarf, pygmy, undersized person"), Kzk. *bugana* "short ribs". All these words seem to be borrowings (actually reborrowings) from Mongolian. Thus, Ramstedt was right in comparing Klm. *boyºńı* "kurz, niedrig; die untersten, kurzen rippen and falsche rippen" with Kirg. (i.e. Kazakh) *buγana* "kurze rippen", Koib. *poγana* id. (KW 49).

We may now pass to the base of OT *boqnï.*

In my opinion, there are two *boq-* verbs in the Old and Middle Turkic texts.

1. A transitive *boq-* in the sense of "to draw in one's legs": MK *ol aḏākın bokdı* "he drew in (*ḏamma*) his legs towards himself after they had been stretched out" (EDPT 311b). In MK we also have the passive stem *bokul-* and the reflexive stem *bokun-* derived from this verb: *aḏāk bokuldī* "the leg which had been outstretched was grasped and drawn in" (EDPT 314), *er aḏakın bokundı* "the man drew in his outstretched legs" (EDPT 316). This transitive *boq-* is listed as *buq-* in DTS (p. 125) and it is absent in OTWF. There is no doubt that the verb had the shape *boq-* with /o/, for it survives today in Tel. *poq-* "preklonjat' koleno = das Knie beugen" (Wb. IV 1264) and *pogïlt-* id. (Wb. IV 1266) < **bokult-.* In Wb. we also find Tel. *pogïn-* with the meaning "poklonit'sja = sich verneigen", i.e. *tizä pogïšdï* (obviously a printing mistake for *pogïndï*) "on preklonil koleno = er beugte das Knie" (Wb. IV 1266). This *pogïn-* goes back to an older and original *boqun-* with /q/ which is found in MK.

I believe that this Middle Turkic *boq-* is once attested also in Kutadgu Bilig with a figurative meaning: *ḳamug ište iwme serin öz buḳa/serimlig kišiler tegir arzuḳa* (1310). Arat translated the phrase *öz buka* here as "kendini tut", i.e. "hold yourself back". In my opinion, what Arat read as *buka* in this couplet should be corrected to read *boqa,* it must be interpreted as the vocalic gerund of the transitive verb *boq-.* Clauson read the word correctly but he translated the passage *serin öz boka* in KB as "(sit) crossing your legs and be patient" (EDPT 311). But *öz* "self" is the object of the verb *boq-* here and *boq-* means "to bend or bow (the legs), not "to cross the legs". Therefore a better translation of the passage would be something like "hold (your) self back and be patient")[1].

2. Apart from this transitive *boq-* in MK, there is an intransitive *boq-* attested so far only in the Uigur texts. Erdal gives quite a many examples for this *boq-* (read *bog-* by the authors) and rightfully argues that this intransitive verb which is used synonomously with *amrïl-* "to quiet down, be at peace" cannot be identical with the transitive *bog-* "to choke, strangle" (OTWF 711-712). This intransitive *boq-* is listed as *boγ- II* in DTS (p. 109) and it is absent in EDPT.

Its causative stem *boqur-* "to restrict, reduce, lower, bring down" is attested in MK: *ol at tägirindä bokurdı* "He reduced the price of the horse (or other, as a favor, or for another reason)" (OTWF 711). This causative stem, too, has wrong-

1 This word is listed under the item *buḳa* "boğa", i.e. 'bull' (!), in *Kutadgu Bilig İndeks* (p. 113). This mistake has somehow escaped from the attention of S. Tezcan.

ly been read as *bogur-* by the authors of the Uigur texts, as Erdal rightfully stated. Furthermore it is listed as *buqur-* in DTS (p. 125). Clauson correctly reads it as *bokur-* in EDPT, but he wrongly regards this *bokur-* as the causative stem of the transitive *boq-* mentioned above (EDPT 318).

This intransitive verb does not seem to have survived as such in the modern languages. Some of its derivatives, however, have survived in Turkmen and Yellow Uigur. Observe the following examples: Trkm. *bokur* "korotkij" (o šee) (<*boq-ur*), YUig. (Mal.) *pokart-* "prinizit', sdeljat' nizkim" (<**boq-ur-t-*), *pokïs* "nizkij, nizkoroslyj" (<**boq-uz*), *poxkusïn* (acc.) "nizkoe" <**boq-γu+sï+n, pokamas, pokïmas* "ne nizkij" (<**boq-γu ämäs*), (Ten.) *po'qïs, poqïs, pokos, pohos* "nizkij, maloroslyj" (<**boquz*). It should be reminded once more that MK's *boqur-* "to restrict, reduce" cannot be the causative stem of MK *boq-* "to draw in one's legs, to bend or bow the legs, to cross (the legs)" as Clauson thinks (EDPT 318).

The Mongolian counterpart of the Turkic transitive *boq-* is **boki-* "to fold, bend": Klm. *bokī-* "sich zusammenbiegen, zusammenknicken (von den beinen)" <**boki-yi-* > Yak. *bokuy-* id. (KW 49). Cf. also Mo. *bokir* "weakened, bent; bow-legged" <**boki-r, bokir-* "to fold, bend; to become crooked" <**boki-ra-, bokiski-* "to bow, bend; to bend the knees", etc.

The Mongolian cognates of the Turkic intransitive *boq-,* on the other hand, are mainly the adjective *bogoni* "low; short, base; mean" and its derivatives mentioned above. As is seen, all these words are the derivatives of Mo. *bogoni,* and it seems that this word does not have a plausible etymology in this language. Therefore, it is very probable that Mo. *bogoni* is an early loanword borrowed from Turkic. The existence of /g/ in *bogoni* instead of /q/ may also testify to this assumption. The original Turkic form was in all likelihood something like **boquni,* as I have already noted above.

In modern Mongolian languages, however, we have some additional linguistic evidence which contain the Mongolian counterpart of Turkic intransitive *boq-:* Klm. *bogzī-* "kurzewachsen sein, sehr kurze Beine haben and kleine Schritte machen" <**bogǰu-yi-*, *bogzor* "kurzgewachsen" <*bogǰu-r* (Ramstedt, KW 49), Yak. *boxsoy-* "klein und dick, mit kurzem Hals sein" <**bogǰuyi-* (Kałużiński 1962: 133). To these we may also add Khal. *mogzoy-* "byt' korotkim i tolstym" (<**bog-ǰu-yi-*) and *mogzgor* "korotkij i tolstyj" (<**bog-ǰu-gar*), Kirg. *bokčoy-* "sžimat'sja" <Mo. **bog-ǰu-yi-, bokčogoy* "korenastyj, nizkoroslyj" <Mo. **bog-ǰu-gay* and *bokčoñdo-* "upodobljat'sja v svoix dvizennijax korenastomu čeloveku" <Mo. **bog-ǰu-ñ+la-.*

As for the structure of Uigur *boqnï* (< **boqun-ï*), the addition of the reflexive suffix to an intransitive stem is not unusual or surprising. We have Uig. *adïn-* and KB *aḍïn-* "to sober up, recover from drunkenness" derived from an unattested intransitive **ad-* "to sober up, come to senses" (> Turk. *ay-* id.), OAT, Chag., etc. *ögrän-* "to become accustomed, get used to" coming from the unattested base **ögrä-,* MK *uḍïn-* "to die down, go down (of a fire or lamp)" derived from *uḍï-* "to sleep", etc. to compare with **boqun-* "to lower oneself' coming from **boq-* "to be lowered, reduced". As for deverbal adjectives or nouns in {-I} derived from intransitive stems we may mention *buši* "bad-tempered, irritable" <*buš-* "to be irritated, annoyed", *qali* "remainder, what is left" <*qal-* "to remain", *köni* "right, straight" <*kön-* "to get or be straight" (OTWF 341), etc.

Bibliography

Baskakov, N. A., T. M. Toščakova, 1947: *Oyrotsko-Russkij Slovar',* Moskva.

Bosson, James E., 1960: *Buriat Reader,* Indiana University. Bloomington.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century-Turkish,* Oxford.

Drevnetjurkskij Slovar', 1969: (red. V. M. Nadeljaev, D. M. Nasilov, E. R.Tenišev, A. M. Ščerbak), Akademija Nauk SSSR, Institut Jazykoznanija, Leningrad.

Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation I, II,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Gabain, Annemarie von, 1938: *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie,* Berlin.

Haenisch, Erich, 1939: *Wörterbuch zu Mangḫol un Niuca Tobca'an* (*Geheime Geschichte der Mongolen*), Otto Harrassowitz, Leipzig.

Hazai, Georg und Peter Zieme, 1971: *Fragmente der uigurischen Version des* "*Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu*" (= *Berliner Turfan Texte I.*), Berlin.

Kałużiński, Stanisław, 1962: *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache,* Warszawa.

Lessing, Ferdinand D., 1960: *Mongolian-English Dictonary* (University of California Press), Berkeley and Los Angeles.

Luvsandendev, A., 1957: *Mongol'sko-Russkij Slovar',* Moskva.

Poppe, N. N., 1938: *Mongolskij Slovar' Mukaddimat al-Adab* (Akademija Nauk SSSR), Moskva-Leningrad.

Radloff, W., 1911, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte,* Vierter Band. St. Petersburg.

Ramstedt, G. J., 1976: *Kalmückisches Wörterbuch,* Helsinki.

––, 1957, 1952: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, II,* Helsinki.

Räsänen, Martti, 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki.

Röhrborn, Klaus: 1991: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII.* Wiesbaden, (= HT VII)

Russko-Altajskij Slovar', 1964: (pod. red. N. A. Baskakov), Moskva.

Russko-Mongol'skij Slovar', 1960: (pod red. G. D. Sanīeeva). Moskva.

Shōgaito, Masahiro, 1993: *Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-tīkā Tattvārthā, Vol. II, Text, Translation, Commentary and Glossary,* Shokado.

Zieme, Peter, 1966: *Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste Buch* (= Berliner Turfan- Texte XVIII), Brepols.

51

HEMÇİK-ÇIRGAKI YAZITI•

Bulunduğu yer ve yıl: 1889'da Heikel tarafından Hemçik ırmağının sağ kolu Çırgakı ırmağı yakınındaki kurganda bulunmuştur.

Ölçüleri: 95 x 26 x 27 cm. ölçüsünde, gri yeşilimtrak şist

Şimdiki yeri: Minusinsk Müzesi No. 34.

Hemçik-Çırgakı yazıtı gerek runik işaretleri gerekse dili ve yazım özellikleri bakımından öbür Yenisey yazıtlarından çok farklı olan bir yazıttır. Bu nedenledir ki bu yazıt üzerinde bugüne kadar çalışmış olan Malov, Orkun ve Batmanov'un yayınlarında pek çok okuma ve yorum yanlışı bulunmaktadır. Yazıtın fotoğrafı ile birlikte runik harfli yeni bir kopyasını yayınlamış olan Vasilyev de bazı runik işaretleri bence yanlış değerlendirmiştir.

Harfçevrimi

1. rrdmIm: tLRA: Aşm: bñrm: szmA : BLık TGm szmA
2. TñLRm : rTm YUkçn : ytI : aşnUkıS : m : TAşrU tltI
3. rTIm: YULA : bn : rr: dmm : Ukz: szm : IgnKGDAşm : sIzm
4. AşNUkI : TLRm : Aşntm : BGA : bnr : LTIyz : Tm KT
5. SYTg : SRg : LTNm : ıkgrçın : g...bm : GIydr : TNM
6. rrdmmDKI: gçImÄ: NAgmçIgt: yrLTm
7. BAşIçALRIm : YşIçA : ylkıI: szmA : BDA : gykTmKnrgy
8. IçIrgnA : gdmSm : rmn : yUk: şmsñRm: KnTA: rSgmKnrgy :
9. skz : ytmş : YAşm : Ültm: szmA: GmGA : LTms : Tbntm
10. dzl: URGN: KBY: URGN: rtmGA LTm:
11. GŞGA : TNm :

• Vasil'yev 1983 (E 41)

Yazıçevrimi

1. *(ä)r (ä)rd(ä)mim : t(a)l (a)ra eş(i)m : b(i)ñ (ä)r(i)m : (ä)s(i)z(i)m ä : b(a)lık t(a)g(ı)m (ä)s(i)z(i)m ä*
2. *t(a)ñl(a)r(ı)m: (ä)r (a)t[(ı)m] yok (ü)ç(ü)n : y(e)ti : aşnukı (a)s:(ı)m : t(a)şru : (e)t(i)lti:*
3. *(ä)r (a)tım : yula* : *b(ä)n* : *(ä)r (ä)r:d(ä)m(i)m ok(u)z* : *(a)s(i)z(i)m* . *(e)l g(ü)n k(a)*g(*a)daş(ı)m* : *(ä)siz(i)m*
4. *aşnukı: (a)tl(a)r(ı)m: äş(i)nt(i)m : (a)bga: b(i)n(ä)r: (a)ltı y(ü)z : (a)t(ı)m (a)k (a)t..*
5. *s(a)y t(ä)g: s(a)r(i)g: (a)lt(u)n(u)m: ık g(ä)rçin: (ä)g[ri t(ä)b](ä)m: (a)gı y(ü)d(ä)r : (a)t(a)n(ı)m*
6. *(ä)r (ä)rdäm(i)m d(a)kı : (ä)g(ä)çim ä : (a)na (ä)g(ä)m (e)çig (ä)t : y(i)r(i)lt(i)m*
7. *baş ıçal(a)rım: y(a)ş ıça: y(ı)lkı: (e)s(i)z(i)m ä: (a)bda: g(e)y[(i)k] (a)t(tı)m. k(a)n (ä)rg(ä)y*
8. *(e)lçi (ä)rg(ä)ñä : (ä)g(ä)d(i)m (a)s(ı)m : (ä)r(ä)m(i)n yok: (e)ş(i)m s(ı)ñ(a)r(ı)m : k(a)nta* : *(ä)r (a)s (e)g(ä)m k(a)n (ä)rg(ä)y*
9. *s(ä)k(i)z : y(e)tm(i)ş: yaş(ı)m: ölt(ü)m: (ä)s(i)z(i)m ä : (a)g(ı)mga : (a)ltm(ı)ş (a)t b(i)nt(i)m*
10. *(ä)d(i)z (e)l: ur(u)g(ı)n: k(a)b(a)y: ur(u)g(ı)n: (a)rt(ı)mga (a)lt(ı)m:*
11. *g(a)şga: (a)t(a)n(ı)m:*

Çeviri

1. Erlik erdemim, söğütler arasında(ki) eş ve yoldaşlarım, bin adamım, ne yazık! Köylerim ve dağlarım, ne yazık!
2. Taylarım... (Önceleri) erlik adım olmadığı için yedi önceki cariyem dışarıya (uzaklara?) gönderildi (?). Ne yazık!
3. Erlik adım: (Ben) Yula'yım. (Ey) erlik erdemim, ne talihsizlik! Ne yazık! Halkım ve akrabalarım! Ne yazık!
4. Önceki atlarımı koşturdum. Ava giderken bindiğim altı yüz atım, kır at(larım)...
5. Çakıl taşı kadar çok sarı altınlarım, semiz ve koyu doru iki hörgüçlü develerim, ipekli kumaşlar taşıyan iğdiş develerim...

6. Erlik erdemim, heyhat! Anneciğim ve üvey annelerim, atalarım ve cariyelerim! (Sizlerden) ayrıldım!
7. Yaşlı akrabalarım, genç akrabalarım, at sürülerim! Ne yazık! Avlarda vurduğum geyikler! Hani, nerde (şimdi onlar)?
8. Han Ergene, akrabalarım, kadınlarım, erlerim, (onlar) yok (artık). Arkadaş ve yoldaşlarım nerede? Erlerim, kadınlarım, annem... Hani, nerde (onlar)?
9. Altmış sekiz yaşım(da) öldüm. Ne yazık! Ağımdan altmış at geçti!
10. Ediz El boyunu, Kabay boyunu ardıma aldım.
11. (Ey benim) alınları akıtmalı iğdiş develerim!

Açıklamalar

1.1. *t(a)l (a)ra eş(i)m.* Malov: /ñLRAşm/ (*añdar*?) *kalar äşim* 'moi ostavşiesya druz'ya (? sovetniki, tovarişçi po *oxote);* Orkun: *kalır eşim* 'kalan eşim'; Batmanov: *atlar, eşim;* Vasil'yev: runik metin /tLRA/, yazıçevrimi: /KLRä/.

İlk harf, yazıtın fotoğrafında da açıkça görüldüğü gibi, ön /t/ harfidir. Vasil'yev bu harfi ters yazılmış art /K/ harfi saymış ve bu harf öbeğinin yazı çevrimini /KLRä/ biçiminde yapmıştır. Bu durumda bu harf öbeği *k(a)l(ı)r eş(i)m* okunabilir ve '(geride) kalan eş ve yoldaşlarım' olarak yorumlanabilir. Ancak ben ilk harfin art /k/ değil, ön /t/ olduğu kanısındayım. Bu nedenle de bu harf öbeğini *t(a)l (a)ra eş(i)m* okuyor ve 'söğütler arasında(ki) eş ve yoldaşlarım' diye anlıyorum.

Buna benzer bir anlatım biçimi olan *özdä oglum* 'vadide(ki) oğullarım' ibaresi için Barık III ve Elegest yazıtlarına bakınız.

2.1. *(ä)s(i)z(i)m ä.* Malov: *sizimä;* Orkun: *sizime;* Batmanov: *sizime.* Bu acıma ünlemi için bk. T. Tekin 1964.

3.1. *b(a)lık t(a)g(ı)m.* Malov: /BSqTGm/ *basık tagım;* Orkun: /BSıqTGm/ *balıktagım* 'şehirdekilerim'; Vas. /BlmTGm/.

İlk sözcüğün ikinci harfi Radloff, Orkun ve Malov'ta /S/, son harfi ise /ık/tır. Vasil'yev'e göre ise ilk harf ön /l/, son harf ise üçgen biçimindeki /m/dir (s. 29).

Vasil'yev'in yaptığı kopyada ilk harf ön /l/ gibi ise de harfin dik taban çizgisi dibinden sol yukarıya doğru, art /L/ harfinin çizgisi gibi, kısa bir çizgi vardır. Bu fotoğrafta da böyledir. Bence yazıcı önce yanlışlıkla ön /l/ harfini yazmış, daha sonra *balık* sözcüğündeki /l/nin art /L/ ile yazılması gerektiğini düşünerek bu yanlışı düzeltmek istemiştir.

Sözcüğün son harfine gelince, ilk araştırıcılar bunu haklı olarak /ıḵ/ işareti saymışlardır. Vasil'yev ise bunu bu yazıtta rastlanan bir tür /m/ harfi saymıştır. Bence bu harf üçgen biçimindeki /ıḵ/ harfidir.

Böylece ortaya *balık tagım* 'köylerim ve dağlarım' gibi anlamlı ve bağlama uygun bir söz öbeği çıkar.

4.1. *äs(i)z(i)m ä* Ne yazık Malov: *sizimä,* Orkun: *sizime;* Batmanov: *sizime,* Bk. T. Tekin 1964.

4.2. *t(a)ñl(a)r(ı)m.* Malov: *tonlarım* 'karargâhım'; Orkun: *taylarım* 'taylarım'

'Eski ve Orta Türkçede ve bugünkü Türk dillerinde /y/ ile *tay* biçiminde olan bu sözcüğün (krş. Yak. *tıy* < **tay*) burada öndamaksıl /ny/ ile yazılmış olması ilginçtir. Sözcüğün Orhon yazıtlarındaki biçimi de /y/ iledir: *taygun* taylar, yani tay gibi olan oğullar.

5.2. *(ä)r (a)t[(ı)m] yoḵ üçün* Malov: /rTmYoqçn/ *är atım yok üçün;* Orkun: *er toyukçin* '(taylarımın) nalbandı'; Vas. /rTUYoqçn/.

Orkun'un okuyuşu ve yorumu kabul edilemez.

Malov'un okuyuşu ve yorumu doğrudur. Korpus'ta /U/ olarak okunan üçüncü harf yazıtın kopyasında ve fotoğrafta > biçimindedir. Bu, /m/ yerine bir yazım yanlışı olmalıdır. *är atım* söz öbeği yerinde ve bağlama uygundur. Bu öbek yazıtın üçüncü satırının başında da geçer: *är atım yula bän* "Erkeklik adım Yula'dır".

7.2. *(a)s:(ı)m.* Malov: *äşim;* Orkun: *erim* 'adamım'; Vas. /S:m/.

İlk harf, hiç kuşkusuz, art /S/ harfidir.

8.3. *yula.* Malov: *Yola;* Orkun: *Yula.*

Bence bu özel ad 'meşale' anlamındaki *yula* sözcüğü ile bir ve aynıdır.

9.3. *oḵ(u)z.* Malov: *kuz*; Orkun: *?kuz.*

Önceki araştırıcıların okuyup yorumlayamadıkları bu sözcük bence 'Ne talihsizlik!' anlamında bir ünlemdir ve Kırgızca *okus* sözcüğü ile bir ve aynıdır: krş. Kırg. *okus* 'şans, talih', *okusunan* 'talihsizlik sonucu, kaza sonucu, kazaen': *okusunan öltürüp ketti* 'Dikkatsizliğinden öldü, dikkatsizlik sonucu öldü', *uy okusunan töşöt, külük arzanınan tüşöt* 'İnek kazaen düşer, yürük at (da) ucuz olduğundan', *okus bol-* 'ölmek': *ak barañ ogu sayılıp, enesi okus boluptur* 'Tüfek kurşunu isabet edip annesi öldü', vb. *Okuz* sözcüğü ünlem olarak başka yazıtlarda da geçer.

10.3. *(ä)s(i)z(i)m.* Malov: *sizim;* Orkun: *sizim.*

11.3. *(e)l g(ü)n* 'halk, elgün'. Malov: *älgin* 'yoldaşlarım'; Orkun: *elğin* 'misafir' .

İkinci sözcüğün /k/ yerine /g/ ile yazılması ilginç. Bu yazıtta *kärçi* ve *ḳaşga* sözcükleri de *g(ä)rçin* ve *gaşga* biçimlerinde yazılmıştır.

12.3. *ḳ(a)g(a)dąş(ı)m.* Malov: *kagadaşım* 'akrabalarım'; Orkun: *kağdaşım* 'akrabalarım'.

Malov'un okuyuşu doğrudur. 'Akraba' anlamındaki *ḳadaş* sözcüğü burada böyle yazılmıştır. Bu yazım biçimi belki de ilk hecedeki /a/ ünlüsünün uzun olduğunu göstermektedir. Krş. MK *ḳā* 'aile'.

13.3. *(ä)siz(i)m.* Malov, Orkun: *sizim.*

14.4. *(a)bga b(i)n(ä)r.* Malov: *baga b(ä)n (ä)r;* Orkun: *abga biner.* Orkun'un okuyuşu doğrudur.

15.4. *(a)ltı y(ü)z (a)t(ı)m (a)ḳ (a)t.* Malov: *altı yüz tamka at;* Orkun: *altı yüz atım ak at.*

Bu söz öbeğinde *altı* sözcüğündeki /lt/ ünsüz çiftinin /LT/ harfi ile yazılmış olması ilginçtir. Bu yazım runik alfabedeki **M** işaretinin /ld/ değil, /lt/ değerinde olduğunu kanıtlar. Çünkü eski yeni hiçbir Türk dilinde *altı* sözcüğü **aldı* biçiminde değildir.

16.5. *s(a)y t(ä)g* 'çakıl taşı gibi', yani 'çok'. Malov: *as yat äg;* Orkun: *saytiğ* 'saydık' (?); Vas. /SYTg/.

Bu satırda 'gibi' anlamındaki *t(ä)g* sözcüğünün /t/si art /T/ ile yazılmış, bu nedenle de Malov ve Orkun'ca doğru okunamamıştır. OT *say* 'çakıl taşlı sığ dere yatağı', (KB) *say taşı* 'çakıl taşı', Tuv., Hak. *say* 'çakıl taşı'. Burada *say täg* sıfatı 'çakıl taşı gibi çok' anlamında olmalıdır.

17.5. *s(a)r(ı)g.* Malov: *särig* 'parlak'; Orkun: *sariğ* 'sarı'.

Bu sözcük şüphe yok ki *sarıg* sözcüğüdür. Sözcüğün son ünsüzü art /G/ yerine ön /g/ işareti ile yazılmış.

18.5. *ı̨ḳ g(ä)rçin* Malov: /Agrt/ *ägrit;* Orkun: *öğr?*

İlk harf, bence, üçgen biçimindeki /ı̨ŋ/ harfidir. Son harfe gelince, bu harf de, bence, /ç/ harfi ile /n/ harfinin birleştirilmesi ile oluşmuş bir ligatür, /çin/ ligatürüdür. Buna göre burada iki sözcük vardır: *ı̨ḳ* ve *g(är)çin.* İlk sözcük Kırgızcada yaşamaktadır: Kırg. *ık* 'semiz, yağlı, güçlü': *at semirip ık bolup* , 'at semirip güçlü olup...'.

Buradaki *g(ä)rçin* sözcüğüne gelince, bu sözcük, bence, 'doru, koyu doru' anlamında bir sözcüktür ve Moğolca kökenlidir: krş. Mo. *keger,* Halha *xeer* 'doru'. Buna eklenen *-çin* eki de renk adlarında görülen Türkçe bir ektir: krş. KB *kökçin,*

MK *kökşin* 'göğümsü, kır', vb. Bu sözcüğün kökü olan *ker* Türk dillerinde yaşamaktadır: Kırg., Kzk. *ker* 'doru, koyu doru', Alt. *ker* 'doru', vb.

19.5. *(ä)g{ri t(ä)b](ä)m.* Malov: *äg.....m;* Orkun: *ğ ...m.* Burada /g/ ve /m/ harfleri arasındaki üç-dört harflik boşluğu böyle doldurabiliriz.

20.5. *(a)gı y(ü)d(ä)r (a)t(a)n(ı)m.* Malov: *agı yädär tonım;* Orkun: *agı yeder tonım* 'hazine...elbisem (?)'.

İkinci sözcük *yüdär,* üçüncü sözcük de *atanım* olacaktır. *y(ü)d-* eyleminin /ü/sü unutulmuş olmalıdır. Bu yazıtta bu tür yanlışlar için başka örnekler de vardır. Nitekim 3. satırdaki *elgün* sözcüğü /lgn/ biçiminde, 4. satırdaki *y(ü)z* sözcüğü de /yz/ biçiminde /ü/süz yazılmıştır. Bu öbekte 'dişi deve' anlamındaki *atan* sözcüğü Moğolca bir alıntıdır.

21.6. *d(a)ḳı* 've'. Malov, Orkun: *adakı* 'babacığım'.

Malov ile Orkun'un okuyuşları kabul edilemez. Çünkü *ata* sözcüğünün /t/si böyle erken bir tarihte /d/ye değişemez.

Bu sözcük ET *taḳı* yerine bir yanlış yazım olabileceği gibi bir diyalekt söylenişi de olabilir. Yazıcının diyalektinde önses /q/ ve /k/ ünsüzleri de ötümlüleşme eğilimi göstermektedir. Nitekim yazıtın son satırında *ḳaşga* yerine *gaşga,* yedinci satırında da *k(e)y(i)k* yerine *g(e)y(i)k* yazılmıştır.

22.6. *(ä)g(ä)çim ä.* Malov: *ägäçimä* 'teyzemden'; Orkun: *eğiçime* 'teyzemden'.

Bu sözcük, bence, Türkçe küçültme ekli *äkäç* (<*äkä+ç*) olabileceği gibi aynı anlamdaki Moğolca *egeçi* 'abla' de olabilir. Krş. Hak. *igeçi* 'baldız', Trkm. *ekeli* 'abla' vb. <Mo.

23.6. *(ä)g(ä)m (e)çi (ä)g(ä)t.* Malov: *ägmäç ägät* 'zevcemden ve hizmetkarlarımdan'; Orkun: *eğmiç eğit* 'karımdan, hizmetçilerimden'.

Buradaki *ägä* sözcüğü, bence, Moğolcadan alıntıdır: krş. Mo. *eke* 'anne'.

24.6. *(e)çi (ä)g(ä)t* 'amcalar(ım) kadın hizmetkarlar(ım)'. İkinci sözcük için krş. MK. *ägät* '(kadın) hizmetkar'.

25.7. *baş ıçal(a)r(ı)m.* Malov: *baş açalarım* 'yaşlı akrabalarım'; Orkun: *baş ıçalarım...*

baş ıça 'yaşlı kadın akraba', *y(a)ş ıça* 'genç kadın akraba'; krş. Salar. *içā, iça* 'anne' <Mo., Çağ. *äçä* ay., Bşk. *äsä* ay, Trkm. *eje* ay., Hak. *ije* ay.; krş. Mo. *eji, ejiy* 'anne', Halha *ēj* ay.

26. *y(a)ş ıça.* Malov: *yaş aça* 'genç akrabalar'; Orkun: *yaşıça* 'silah'.

27.7. *y(i)lḳı,* yani *yılḳı.* Malov: *yäl akı* 'yele akı'; Orkun: *yılıkı* 'yılkı'.

Orkun doğru sözcüğü bulmuş, ancak yanlış okumuştur. İlk iki harf /YIL/ ya da /YL/ yerine /yl/dir. Bu durumda sözcüğün ilk hecesinin /y/ nedeniyle öndamaksıllaşmış olduğu da düşünülebilir (krş. Az. *ilxı* ay.).

27.7. *(a)bda g(e)y[(i)k] (a)t(tı)m.* Malov: *abda gyñ;* Orkun: *abda eğeyin atım* 'avda kurban ettiğim atım ak...' Radloff, Vas. /gyñ/. İkinci sözcüğün son harfi bence /ñ/ değil, ön /k/ işaretidir.

28.7. *ḳ(a)n(i) (ä)rg(ä)y.* Malov, Orkun: /nrgy/, Vas. /qnrgy/.

Bu harf dizisi bence **ḳanı ärgäy* yerine bir eksik yazımdır ve 'hani, nerde olacak (onlar)?' anlamınadır. *ḳ(a)n(i) (ä)rg(ä)y* söz öbeği 8. satırda da aynı yazımla geçmektedir.

29. 8. *(e)lçi (ä)rg(ä)ñä.* Malov: *äl çärigiñä* 'devlet ordusuna'; Orkun: /lçrğns/.

İlk sözcük, bence, 'han, bey, hakim' anlamındaki *elçi* sözcüğüdür. Sözcük bu anlamda Uyuk-Tarlak yazıtında da geçer: *t(ä)ñri el(i)m:kä elçisi (ä)rt(i)m* 'Kutsal ülkemin hakimi idim' (satır 2). İkinci sözcük ise bir özel ad olmalıdır.

30.8. *(ä)g(ä)d(i)m.* Malov: *ägdim;* Orkun: *eğdim* 'kurban ettim'.

Bu sözcük, bence, 6. satırda geçen *(ä)g(ä)t* sözcüğü ile bir ve aynıdır. Ancak sonses /t/nin ünlülerarası durumda ötümlüleşmesi ilginç ve şaşırtıcıdır.

31. *(a)s(ı)m.* Malov: *äşim* (?); Orkun: *elim.* 'elim'; Vas. s/?/m. İlk harf /ş/ değil, art /S/dir. Bu durumda sözcük ancak *asım* okunabilir.

32.8. *(ä)r(ä)m(i)n yo̱k.* Malov: /rsnyi/; Orkun: *erşin* (?) *ayı;* Vas. /r?nYuq/.

Böyle okuduğum harf dizisindeki ikinci harf, bence, /m/dir. Nitekim bu harf Talas yazıtlarında da geçmektedir ve /m/ değerindedir.

Ancak ilk sözcükte yine de bir yazım yanlışı ya da yanlış söyleniş vardır. Sözcük *(ä)r(i)m(i)n* okunamaz, çünkü bu *ärim* sözcüğünün yalın durumu değil, yükleme durumu olur ve burada gramere aykırıdır. Bu sözcük belki de **äränim* yerine göçüşme (metatez) sonucu meydana gelmiş bir yanlış söyleyiştir, yani *äränim* 'adamlarım, erlerim' > *ärämin.*

33.8. *(e)ş(i)m s(ı)ñ(a)r(ı)m.* Malov: *şm sñrm;* Orkun: *aşım sunurım* 'kakımım, sungurum'; Vas. s/?/m:sñRm.

Yazıtın runik harfli kopyası ile fotoğrafında ilk iki harf açıkça /ş/ ve /m/dir.

İkinci sözcüğün ilk harfi ön /s/ ile yazıldığından ilk hecedeki /ı/ ünlüsü öndamaksıllaşmış *siñarım* söylenişini yansıtıyor olabilir.

34.8. *ḳ(a)nta.* Malov: *kınta;* Orkun: *kan ta;* Vas. /qnTA/

35.8. *(ä)r (a)s (ä)g(ä)m.* Malov: /rsnmk/; Orkun: *er sayım;* Vas. /rSnym/.

36.8. *ḳ(a)n (ä)rg(ä)y.* Yk. 28.7 numaralı nota bk.

37.9. *(ä)s(i)z(i)m ä.* Malov: *sizimä;* Orkun: *sizime.*

38.10. *(ä)d(i)z (e)l.* Malov: *äl ädär;* Orkun: *ediz el* 'Ediz kavminin'; Vas. /zzl/.

Vasil'yev'in /z/ sandığı ilk harf bence /d/dir. Bu durumda bu harf dizisi *ädiz el* diye okunup 'Ediz boyu, Ediz halkı' olarak anlaşılmalıdır. Ediz boyu Bilge Kağan yazıtındaki *[al]tı sir toḳ[u]z og(u)z (e)ki (ä)d(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g b(ä)gl(ä)ri bodunı* ibaresinde geçen Eki Ediz boy adı ile bir ve aynı olmalıdır. (Doğu 1).

39.10. *ur(u)g(ı)n.* Malov: *oragın;* Orkun: *urugın.*

40.10. *(a)rt(ı)mga.* Malov: *artımga* 'ardıma'; Orkun: *öt amga* 'hazineci olarak'.

Malov'un okuyuşu doğrudur. Bu sözcükteki /t/ ünsüzü art /T/ yerine ön /t/ işareti ile yazılmıştır. Yazıtta bu tür yazım yanlışları pek çoktur.

41.11. *gaşga (a)t(a)n(ı)m.* Malov, Orkun: *agışga tonım.*

Sözcüğün önsesinin /K/ yerine /G/ ile yazılmış olması ilginçtir. Bu yazıtta hiç değilse yazıcının diyalektinde, yalnız önses /K/ ünsüzünün değil, önses /k/nin de ötümlüleşmeye başladığını gösteren üç örnek daha vardır: *g(ü)n* <*kün, g(ä)rçin* <**kärçin* ve *g(e)y(i)k* <*keyik.* Buna bakarak *ḳaşga* 'alnı akıtmalı (hayvan)' sözcüğünün de yazıcının diyalektinde *gaşga* biçiminde olduğu ileri sürülebilir.

Kaynakça

Batmanov, İ, A, ve A. Ç. Kunaa, 1963: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti tuvı, Vıpusk II,* Kızıl, s. 13-17.

Donner, Atta, 1892: *Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'Iénissei,* (= MSFOu) s. 66.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford at the Clarendon Press. (= EDPT).

KB = Reşid Rahmeti Arat, 1947: *Kutadgu Bilig, I, Metin,* TDK İstanbul.

Kırg. = K. K. Yudahin, 1965: *Kirgizsko-russkiy slovar',* Moskva.

Korpus = D. D. Vasil'yev, 1983: *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya,* Leningrad.

Lessing, Ferdinand D, 1960: *Mongolian-English Dictionary,* Berkeley and Los Angeles.

Malov, S. E., 1952: *Yeniseyskaja pis'mennost' tyurkov,* Moskva-Leningrad, s. 73-75.

MK = Maḥmūd el-Kāşġarī, 1939-1941: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* I-III, çev. B. Atalay, TDK Ankara.

Orkun, Hüseyin Namık, 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları,* 1-4. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, s. 489-495.

Radloff, W., 1895: *Atlas der alterthümer der Mongolei,* St. Petersburg.

Tekin, Talat, 1964: "On a misinterpreted *word* in the Old Turkic inscriptions", *Ural-Altaische Jahrbücher*. 35/B, 134-144.

––, 1968: *A grammar of Orkhon Turkic.* (Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington- The Hague: Indiana University Publications.

––, 1995: "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları,* c. 5: 19-32.

––, 1997: "The first Altınköl Inscription", *Turkic Languages,* I, 1-2: 210-227.

––, 1998: "The Second Altınköl Inscription", *Türk Dilleri Araştırmaları,* c. 8: 5- 14.

52

İKİNCİ BAY-BULUN (= E 49) YAZITI

Birinci Tuva ya da İkinci Bay-Bulun yazıtı yüksekliği 285 cm eni de aşağıda 63 cm, yukarıda da 45 cm olan kocaman bir kumlu taş üzerine yazılmış dört satırdan ibarettir.

Bu yazıt Malov yayınında *Pervıy pamyatnik iz Tuvı* (Birinci Tuva Yazıtı) adı ile geçer (bk. S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov,* Moskva-Leningrad 1952, 49). Yazıt Ulug-Hem (Yenisey) ırmağının sol kıyısındaki Bay-Bulun bozkırında bulunan üç yazıttan ikincisi olduğu için de Vasil'yev tarafından böyle adlandırılmıştır.

Şimdiye kadar bu yazıt üzerinde çalışan ve çalışmalarını yayımlayan araştırmacılar şöyle sıralanabilir: S. V. Kiselev (1939), S. Ye. Malov (1952), İ. A. Batmanov ve A. Ç. Kunaa (1965), O. N. Tuna (1966), A. S. Amanjolov (1974), D. D. Vasil'yev (1983) ve İ. V. Kormuşin (1997). Bunca araştırmacı tarafından incelenmiş olmasına karşın İkinci Bay-Bulun ya da Birinci Tuva yazıtı bugüne değin doğru ve kandırıcı biçimde okunabilmiş ve anlaşılabilmiş değildir.

Bunun nedeni de bu yazıtta öbür Yenisey yazıtlarında bulunmayan, dolayısıyla de pek bilinmeyen bazı işaretlerin kullanılmış olmasıdır. Bu işaretlerden biri Orhon ve Yenisey yazıtlarında sık sık kullanılan ıK/Kı işaretine benzer ꟾ biçiminde bir işarettir. Bu işaretin ses değeri için artdamaksıl /k/, /uş/, /rt/ ve /lık/ gibi birbirinden çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bence ıK/Kı harfine biraz benzemekle birlikte ondan yine de oldukça farklı olan bu işaret /kış/ değerinde bir harf ya da ligatürdür.

Bu runik harfle ilgili görüşümüzü ve bu görüşü destekleyen dillik kanıtları aşağıdaki "Açıklamalar" bölümüne bırakmak yerinde olacaktır.

Harf çevrimi

Ön yüz

1. szImA : yÜz: KDşmA : LTI : BDNmA szmA : DRLTmA
2. rTm:K͡baştI͡K:INL ÜgA: bn: kIytmIş: YşmDA
3. rrdä͡mm ekI : elg : TUK͡ışm: YGDA : UTUz : rIg : Ülrdm : Äsnl

Sağ yüz

4. LTI : BGBDNM : KÜÇlgnçn : RKK͡ışld͡ämTşn : B͡ntA : tktI

Yazı çevrimi

1. *Äs(i)zim ä, yüz kadaş(ı)ma, altı b(o)d(u)n(u)ma, äs(i)z(i)m ä, adr(ı)lt(ı)m a!*

2. *Är at(ı)m Ak Baş Atık. Inal Ögä bän. (E)ki yetmiş yaş(ı)mda...*

3. *Är ärdäm(i)m eki el(i)g tokış(ı)m. Yag(ı)da otuz ärig öl(ü)rd(ü)m. Äsni!*

4. *Altı bag b(o)d(u)n(u)m küçl(ü)g(i)n (ü)ç(ü)n arkkış äldäm taş(i)n b(u)nta t(i)kti.*

Çeviri

1. Ne yazık, yüz akrabamdan ve altı boyumdan, ne yazık, ayrıldım!

2. Erkeklik adım Ak Baş Atık; Inal Öge'yim ben. Altmış iki yaşımda...

3. Erkeklik erdemim kırk iki savaşım. (Bu savaşlarda) düşmandan otuz askeri öldürdüm. (Beni) hatırlayın!

4. Altı birleşik boyum güçlü olduğu için (bu) övgü ve erdem taşını buraya diktiler.

Açıklamalar

1. *äs(i)zim ä* "ne yazık!". Malov: *sizimä* "ot vas"; O. N. Tuna: *s(i)z (e)ş(i)mge* "oh my lady... from you"; Batmanov-Kunaa: *sizime* "ot vas"; Vasil'yev: *szImä*; Kormuşin: *äsizim-ä* "kak jal' mne" (ne yazık bana).

Sözcüğü *siz* zamiri ile ilgili sayan eski *sizimä* okuyuşu yanlıştır. Yenisey yazıtlarında sık sık geçen *äsiz, äsiz ä, äsizim* ve *äsizim ä* ünlemleri için bk. T. Tekin 1964. Otuz altı yıl önce yayımlanmış olan bu yazımdan yararlanan tek türkologun Kormuşin olduğunu burada, yeri gelmişken, açıklamak isterim.

O. N. Tuna'nın *äs(i)zim ä* ünlemini *siz (e)ş(i)mge* okuyuşu da yanlıştır. Malov, Vasil'yev ve Kormuşin'de sözcük /szImÄ/ biçimindedir; yani /z/den sonraki harf /ş/ değil, /I/dir. Sözcüğün son harfi de Yenisey yazıtlarında kullanılan ve açık /ä/ değerinde olan 𐰴 işaretidir. Bu harfin /g/ ünsüzü ile hiçbir ilgisi ve ilişkisi yoktur.

2. *Ak Baş Atık.* Malov: *Ak-baş-at-ık* (?); Batmanov-Kunaa: *Ak Baş Atık;* Tuna: *(a)q baş (a)tık* "Aq-Baş Atık"; Vasil'yev: /q𐰇ti𐰽/; Kormuşin: /q[LIQ]tıq/ *qalıqtıq* (?) kişi adı "Kalıktık".

Papyon kravat şeklindeki runik harfin ses değeri konusunda türlü görüşler ileri sürülmüştür. Tunyukuk, Uyuk-Arcan ve Ak- Yüs yazıtlarında da geçen bu işaret Radloff'a göre /un/, W. Bang'a ve Malov'a göre /baş/, Amanjolov'a göre /rt/, Kızlasov'a göre de /ıs/ değerindedir. Aalto da bu işaretin /lık/ ses öbeğini gösterdiği kanısında idi (1958: 39). Kormuşin Aalto'nun görüşünü benimsemiş ve işaretin /LIQ/, yani /lık/ değerinde bir ligatür olduğunu kabul etmiş, ancak

yazımında bu işaretin bulunduğu kişi adını (bir soru işareti ile!) Qalıqtıq (Kalıktık) okumuştur (1997: 170).

Bana gelince, ben Bang'ın görüşünü kabul ediyor ve papyon kravat biçimindeki bu runik harfin *baş* değerinde bir ideogram olduğunu sanıyorum. Beni bu kanıya götüren Eski Türkçe metin Tunyukuk yazıtındaki /I BR ⋈/ söz öbeğidir. Bu söz öbeği bence *ı bar baş* diye okunmalı ve "ormanlı doruk, ormanlı tepe" olarak anlaşılmalıdır: *ı bar baş aşdımız* "Ormanlı tepeyi aştık" (Tunyukuk 26).

3. *Inal Ögä bän.* Malov: *Inal ögä bän*; Batmanov-Kunaa: *Inal öge ben*; O. N. Tuna: *inal ögge. ben*; Kormuşin: *ınal ögä bän.*

O. N. Tuna'nın /Ügä/ biçiminde yazılmış olan sözcüğü *ögge* okuması doğru değildir. Bu sözcüğün son harfi Yenisey yazıtlarında sık sık geçen ve ses değeri açık /ä/ olan ünlü işaretidir. *Ögä* sözcüğü de, büyük bir olasılıkla, eski *ö-* "düşünmek" eyleminden *-gä* eki ile türetilmiş bir sıfattır (krş. *bilgä* < *bil-gä*).

4. *(e)ki yetmiş yaş(ı)mda.* Kormuşin yayını dışındaki yayınlarda *(e)ki* "iki" sözcüğü yoktur.

5. *adr(ı)lt(ı)m a.* Kormuşin yayını dışındaki yayınlarda sondaki *a* ünlemi yoktur.

6. /rrdä͡mm/ *är ärdäm(i)m.* Malov: *är ärdäm* "Moya geroyskaya doblest'"; Batmanov-Kunaa: *er erdemim* "Moye geroyskoye doblest'"; Tuna: *(e)r (e)rd(e)m(i)m* "My heroic merit"; Vasil'yev: /rr⊗m/; Kormuşin: *är ärdämim* "Moya doblest' muja-voina" (savaş eri olarak gösterdiğim yiğitlik).

Malov buradaki /dä͡m/ işaretini /d/ sanmış ve sözcüğü *är ärdäm* okumuştur. Bu runik harfin /däm/ değerinde bir işaret olduğu Batmanov-Kunaa (*Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti tuvı,* Vıpusk III, Kızıl 1965, s. 31) ve O. N. Tuna yayınında (*CAJ* XI, 1966, s. 241-263) açıklanmıştır.

är ärdäm(i)m "erkeklik erdemim" söz öbeği başka Yenisey yazıtlarında da (Uyuk-Arcan, Begre; vb.) geçer ve anlamı açıktır.

7. /ekI elg TUkı͡şm/ *eki el(i)g tokış(ı)m* "kırk iki savaşım". Yazıtın çözümlenmesi en güç sözcüklerinden biri yazımında yukarıda sözünü ettiğimiz /kış/ işaretinin kullanıldığı son sözcüktür.

Malov, bu işaretin bir artdamaksıl /k/ işareti olacağını düşünmüş, bu nedenle yazıtın üçüncü satırında geçen /TU m/ biçiminde yazılmış sözcüğü *tokum* okumuştur ve "moy poyas", yani "benim kuşağım, kemerim" diye anlamlandırmıştır.

Batmanov-Kunaa yayınında da son sözcük, Malov gibi, *tokum* okunmuş ve bütün öbek "U menya sorok dve pryajki", yani "Benim kırk iki tokam (oldu)" diye çevrilmiştir (s. 31).

Bu işaret üzerine Malov'unkinden farklı ilk açıklamayı O. N. Tuna yapmıştır. Ona göre ıK/Kı harfine benzer bu işaret *uş* değerindedir. Bu durumda /TUu̱ş̱m/ biçiminde yazılan bu sözcük *tuuş(u)m* okunmalı ve bütün cümle "I killed thirty of the forty enemies I met with", yani "Karşılaştığım kırk düşman erinden otuzunu öldürdüm" olarak anlaşılmalıdır (s. 259, 260).

Hemen belirteyim ki bu okuma ve çeviri kabul edilemez. Çünkü bir kez onun *eeki eelig* biçiminde yazdığı söz öbeğinin anlamı "kırk" değil, "kırk iki"dir. Sonra, daha önemli olarak, *tuuş(u)m yagıda* gibi bir söz öbeği semantik bakımından "enemies I met with" (karşılaştığım düşmanlar) diye anlaşılamaz, çünkü Eski Türkçe *tuş* ya da *tūş* sözcüğünün anlamı "eş, eşit, denk"tir, "rakip" değil.

Yenisey yazıtlarını en son yayımlayan Kormuşin de bu işaretin /su/ değerinde olduğunu ileri sürmüş ve sözcüğü *tusum* "faydam, yararım" okumuştur. Kormuşin'i buna sevk eden İkinci Kızıl-Çıraa yazıtındaki *täñri el(i)mkä tusum : tok(u)z är öl(ü)rt(ü)m* "Kutsal devletime faydam: (savaşlarda) dokuz (düşman) eri öldürdüm" cümlesidir (KızıI-Çıraa II 2). Bu cümle, yapı bakımından, gerçekten İkinci Tuva yazıtındaki söz konusu cümleye benziyor. Ancak, Kızıl-Çıraa yazıtında *tusum* "faydam" sözcüğü hiç şüpheye yer bırakmayacak şekilde, yani /TUSUm/ biçiminde yazılmıştır. Birinci Tuva yazıtında ise /SU/ değil, onun yerine ses değerini bulmaya çalıştığımız söz konusu ligatür ya da hece işareti kullanılmıştır.

Bana göre söz konusu runik işaret /kış/ değerinde bir harf ya da ligatür olmalıdır. Gerçek şudur ki bu satırda, son *äsni* sözcüğü hariç, iki ayrı cümle vardır. Bu cümlelerden biri *Är ärdäm(i)m eki elig tokış(ı)m,* öbürü de, *Yag(ı)da otuz ärig öl(ü)rd(ü)m* cümlesidir. Bence bu yazıtta konuşturulan kişi, Ak Baş Atık Inal Öge, erkeklik erdemi olarak giriştiği savaşların sayısı (kırk iki savaş) ile bu savaşlarda öldürdüğü düşman erlerinin sayısını (otuz) vermekle yetiniyor. Eski Türkçede "savaş" anlamındaki sözcük *tokı-* eyleminden *-ş* eki ile türetilmiş *tokış* sözcüğüdür. Ayrıca söz konusu runik işaretin /uş/ değil, /kış/ değerinde olduğu yazıtın dördüncü satırında /RKk̲ış̲/ biçiminde yazılmış olan *arkış* sözcüğünden anlaşılmaktadır (aş. bk.).

8. *äsni* "hatırlayın!". Malov: /AsnI/ *asni* (çevirisiz); Batmanov-Kunaa: *esni* "eskerip çor"; O. N. Tuna: /...ni/; Vasil'yev: /Asni/; Kormuşin: /AsnI/ *äsni* (çevirisiz).

/AsnI/ biçiminde yazılan bu sözcük bence *äsni* okunmalı ve "hatırlayın!" diye anlaşılmalıdır. Ancak böyle bir sözcük şimdiye değin Eski Türkçe metinlerde

saptanmamıştır. Ben bağlama göre bir eylemin buyurma biçimi olması gereken bu sözcüğü Çuvaşça *asın-* "hatırlamak" eylemi ile birleştirmek istiyorum. Çuvaşça eylem "hafıza, bellek" anlamındaki Eski Türkçe *äs* (> Çuvaşça *as*) kökünden türemedir ve yer değiştirme ile pek ala daha eski ve birincil bir **äsnı-* biçiminden gelebilir: **äsnı-* > **asnı-* > *asın-.* Bu eylemin buyurma kipi başka Yenisey yazıtlarında, bu arada, E-15 (Çaa-Höl III) ve E 147 (Eerbek I) yazıtlarında da geçer: *elig uyamka adrıltım, äsnı!* "Elli akrabamdan ayrıldım. (Beni) hatırla!" (Çaa-Höl III 3), *...bökmädim. yılta, äsnı!* "... doymadım. Eyvah, (beni) hatırla!" (Eerbek I, 1).

9. /RKkış : lḍäm : Tşn/ *arkkış äldäm taş(i)n.* Malov: *arkak älim taşın;* Batmanov-Kunaa: *arkk* (?) *elim taşın*; O. N. Tuna: *arquş eldem at eşin* "gift (bearing) caravan(s), tamed horse(s)"; Vasil'yev: /RK 1 TSn/; Kormuşin: /RKş ldäm Tşn/ *arkış äl[t]dim taşin* "Ya vodil karavanı. (Pominal'nıy) kamen' ...".

Bana göre bu okuyuş ve anlamlandırmaların hiçbiri doğru değildir. İlk sözcüğü Malov'un *arkak,* Tuna'nın *arquş* okumaları kabul edilemez. /RKkış/ biçiminde yazılmış olan ilk sözcük bence "kervan" anlamındaki *arkış* sözcüğü değil, fakat "övgü" anlamındaki *alkış* sözcüğüdür. Bunu izleyen ve /lḍäm/ biçiminde yazılmış olan ikinci sözcük de bence *ärdäm* sözcüğü yerinedir. Olup biten şudur: Eski Türkçede genellikle *bäñgü taş* "ebedi taş" olarak anılan mezar taşı için bu yazıtta bence *alkış ärdäm taşi* "övgü ve erdem taşı" ibaresi kullanılmıştır. Bu ibare yazılırken yazıcının söyleyişinde ünsüz yer değiştirmesi (*metatez*) olayı meydana gelmiş ve *alkış* sözcüğünün /l/ ünsüzü *ärdäm* sözcüğünün /r/ ünsüzü ile yer değiştirmiştir: *alkış ärdäm* > *arkış äldäm.*

Bu gibi yer değiştirmeler başka sözcüklerde, bu arada Eski Türkçe *balbal* sözcüğünde de olmuştur. Moğolca aslı *barimal* "heykel" olan bu sözcük Eski Türkçede, bilindiği gibi, *balbal* olarak geçer. Yalnız bir yazıtta, Üçüncü Tuva yazıtında, sözcük *balbar* biçimindedir. Sözcüğün bu biçimi onun Moğolca *barimal* biçiminden **barmal*>**barbal*>*balbar* gelişimiyle meydana gelmiş olduğunu gösterir.

Öbeğin /Tşn/ biçiminde yazılmış olan son sözcüğüne gelince, bu hiç şüphesiz "taşını" anlamındaki *taş-i-n* sözcüğüdür. Belirli nesne ekinin art /N/ yerine ön /n/ harfi ile yazılmış olması sözcükteki 3. kişi iyelik ekinin ünlü uyumuna girmediğini gösterir.

10. *b(u)nta t(i)kti.* Malov: *bunta täkti* "on postavil zdes'"; Batmanov-Kunaa: *bunta tikti* "mında tikti (turgustu)"; O. N. Tuna: *eşin ayaas aña tegti* "noble (ladies and male slave(s) came to them"; Vasil'yev: /BntAtetI/; Kormuşin: *taş(i)n b(u)ña täti* (?) "(pominal'nıy) kamen – peçal'no – vodruzili" (anma taşını dikti)".

Bu satırın, dolayısıyla de bu yazıtın, son iki sözcüğü olan bu öbek runik harflerle /BntAtetI/ biçiminde yazılmıştır. İlk sözcük /BUntA/ yerine bir yazım yan-

lışıdır; yazıcı ilk hecedeki /u/ harfini unutmuştur. Ayrıca, Tuna'nın ve Kormuşin'in /ñ/ sandığı ikinci harf ⊙, yani /nt/ çift ünsüz işaretidir.

Öbekteki ikinci sözcüğe gelince, bu da /tIktI/, yani *tikti* yerine bir yazım yanlışıdır: Yazıcı ilk hecedeki /i/ harfini unutmuş, bundan sonra gelen /k/ harfini de /ä/ harfi gibi yazmıştır. O. N. Tuna'nın bu sözcükte geçen /ä/ harfini /eg/ değerinde sayması da doğru olamaz; çünkü bu işaret, Yenisey yazıtlarında geçen pek çok örnekten anlaşıldığı gibi, açık /ä/ ünlüsü değerindedir.

Kısaca bu iki sözcük için bugüne kadar önerilen okuma ve açıklamalardan doğru olanı sadece Batmanov-Kunaa yayınındaki *bunta tikti* söz öbeğidir.

Kaynakça

Pennti Aalto, G. J. Ramstedt ve J. G. Granö, 1958: "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* LX: 7.

Amanjolov, A. S., 1973: "İnterpretatsiya nekotorıh runiçeskih znakov", Uçeniye zapiski Tuv.", *NİİYALİ,* vıp. XVI.

Bang, W., "Turcica" 1917: *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 270-294.

Batmanov, İ. A., A. Ç. Kunaa, 1965: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti tuvı,* Vıpusk III. Kızıl

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish.* Oxford at the Clarendon Press. (= EDPT).

Kızlasov, İ. L., 1994: Runiçeskaya pis'mennost' yevraziyskih stepey, Moskva.

Kormuşin, İ. V., 1997: *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii. Tekstı i issledovaniya.* Moskva "Nauka".

Malov, S. Ye. 1952: *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov.* (Akademiya nauk SSSR. İnstitut Yazıkoznaniya), Moskva-Leningrad.

Orkun, Hüseyin Namık, 1936-1941: *Eski Türk Yazıtları,* 1-4. (Türk Dil Kurumu Yayınları). İstanbul.

Radloff, W., 1895: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei.* Dritte Lieferung, St. Petersburg.

––, 1896: *Atlas der Alterthümer der Mongolei,* Dritte Lieferung. St. Petersburg.

Röhrborn, Klaus, 1979: *Uigurisches Wörterbuch,* Lieferung 2 (Franz Steiner Verlag), Wiesbaden.

Tekin, Talat, 1968: *A grammar of Orkhon Turkic.* (Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington-The Hague: Indiana University Publications.

––, 1964: "On a misinterpreted word in the Old Turkic inscriptions", *Ural Altaische Jahrbücher.* 35/B, 134-144.

––, 1994: *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara.

––, 1995. "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları,* cilt 5, 19-32.

––, 1997: "The first *Altınköl* inscription", *Turkic Languages,* 1 (1997) 2, 210-226.

––, 1998: "The Second Altınköl Inscripiton", *Türk Dilleri Araştırmaları,* cilt 8 (1998), 5-14.

––, 1999: "Hemçik-Çırgakı Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları,* cilt 9 (1999), 5-15.

Tuna, Osman Nedim, 1966: "On the phonetic values of the symbols ţ, Ñ, Å used in some of the texts in Kök-Turkish script", *Central Asiatic Journal* XI (1966), 241-263.

Vasil'yev, D. D., 1983: *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya,* Leningrad.

İKİNCİ BAY-BULUN (= E 49) **YAZITI**

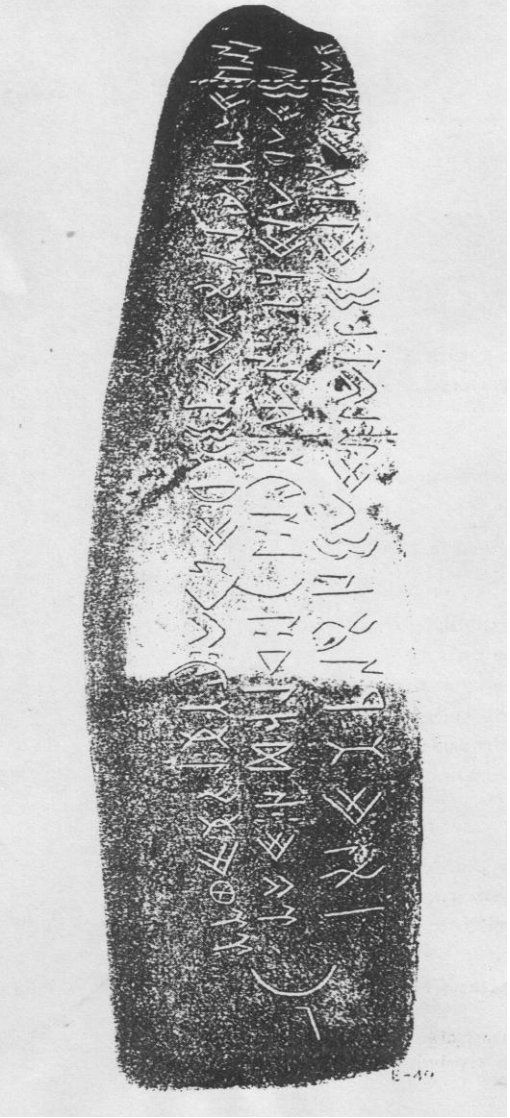

53

ANA TÜRKÇEDE Z'LEŞME VE Ş'LEŞME

Karşılaştırmalı Türk dilbilimi ile az çok uğraşmış olan herkesin bildiği gibi Genel Türkçe /z/ fonemine karşılık Türk dillerinin birinde, Çuvaşça'da, /r/ fonemi ve Genel Türkçe /ş/ fonemine karşılık da yine bu dilde /l/ fonemi ya da öndamaksıl /ś/ fonemi bulunur:

1. Genel Türkçe *kīz* "kız" = Çuv. *hĭr*
   Genel Türkçe *tokuz* "9" = Çuv. *tĭhhĭr*
2. Genel Türkçe *tāş* "taş" = Çuv. *çul*
   Genel Türkçe *taş* "dış" = Çuv. *tul*
   Genel Türkçe *baş* = Çuv. *puś*
   Genel Türkçe *kaşı-* = Çuv. *hıś-*
   Genel Türkçe *ūruş-* "vuruşmak" = Çuv. *vırś-*

Genel Türkçe /z/'ye karşılık Çuvaşçada /r/, Genel Türkçe /ş/'ye karşılık da /l/ bulunduğu W. Schott'un geçen yüzyıl ortalarında Berlin'de yayımlanan *De lingua Tschuwaschorum* (Çuvaş dili) adlı ünlü araştırmasından beri biliniyordu. Çuvaşça ile öbür Türk dillerinin ses yapısı arasındaki bu büyük fark 19. yüzyıl Türk dilbilimcilerini şaşırtmış, Radloff ve ona katılanlar Çuvaşçanın bir Türk dili olamayacağını bile ileri sürmüşlerdi. Daha sonra Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu kesin olarak anlaşılınca Türkdilbilimciler, Genel Türkçe /z/ sesinin Çuvaşçada /r/'ye değiştiği, Genel Türkçe /ş/ sesinin de bu dilde /l/'ye değiştiği kanısına varmışlar ve bu değişmeleri *Rhotacism* (r'leşme) ve *Lambdacism* (l'leşme) olarak adlandırmışlardı.

Bugün bile birçok yandaşı olan bu görüş ünlü Altayist Ramstedt'e kadar sürüp gelmiştir. İlk kez Ramstedt, 1922'de yayımlanan "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" başlıklı makalesinde Genel Türkçe /z/ ve /ş/'ye karşılık yalnız Çuvaşça'da değil, Moğolca ve Mançu-Tunguzca'da da /r/ ve /l/ bulunduğuna dikkat çekerek Çuvaşça /r/ ve /l/ seslerinin Genel Türkçe /z/ ve /ş/ seslerinden daha eski ve birincil olduğu görüşünü ileri sürmüş ve Altay dilleri teorisini de başlıca bu ses denklikleri üzerine kurmuştur. Ramstedt, böylece, "Çuvaşçada *Rhotacism* (r'leşme) ve *Lambdacism* (l'leşme) yoktur, fakat Çuvaşça dışındaki Türk dillerinde *Zetacism* (z'leşme) ve *Sigmatism* (ş'leşme) vardır" demiş oluyordu.

Ramstedt'in bu teorisini, yani /r/ ve /l/ seslerinin daha eski ve birincil olduğu ve Genel Türkçe /z/ ve /ş/ seslerinin bunlardan geliştiği yolundaki teorisini destekleyen dilbilimsel kanıtlar da vardı. Bu kanıtlar şunlardı:

1. Macarcadaki en eski Çuvaşça (Ana Bulgarca) alıntılar. Bu alıntı sözcüklerde /z/ yerine /r/, /ş/ yerine de /l/ ya da /lç/ bulunuyordu: *iker* "ikiz" (= Çuv. *yikir*), *ökör* "öküz" (Çuv. *vĭkĭr*), *kölyök* "enik, köpek yavrusu" (=Türk. *kōşek* "deve yavrusu"), *gyümölcs* [cümölç] (= Çuv. *śimiś* = GT *yemiş*), vb.;

2. Samoyedcedeki Ana Türkçe alıntılar: Güney Sam. *şili* "samur" (< **çili* < **kili* = Eski Türkçe *kiş*, Yak. *kīs*), Yurak Sam. *yur* "100" (< **yür* = Genel Türkçe *yüz*), vb;

3. Eski Bizans ve Çin kaynaklarında bulunan Ana Bulgarca sözcük, özel ad ya da unvanlar: Tuna Bulg. *tvir* "9" (< **tıvir* < **togır* < **tokır* (=Volga Bulg. *tohur* = Genel Türkçe *tokuz*), *kolovur* "lider" (< **kolobur* < **kolabur* = Orta Türkçe *kolabuz, kolavuz,* Türk. vb. *kılavuz*);

4. IV. yüzyıl Huncası (T'o-pa Wei) *talikang* "çıkın!" (< **tal'ık-* = Eski Türkçe *taşık-*, Türk. vb. *çık-*), vb.

Ramstedt, işte bu kanıtlara dayanarak Genel Türkçe /z/ ve /ş/ seslerinin daha eski ve birincil olduğu görüşüne karşı çıkmış ve Genel Türkçe /z/ sesinin Ana Altayca öndamaksıl (*palatal*) bir /r'/'den, /ş/ sesinin de Ana Altayca öndamaksıl bir /l'/'den gelişmiş olduğu yolundaki teorisini ileri sürmüştür.

Benim Ana Türkçede /z/'leşme ve /ş/'leşme olayı ile ilk tanışmam yıllar önce (1963-1965) Indiana Üniversitesi'nde doktorluk tezim üzerinde çalışırken olmuştu. Orhon yazıtlarının gramerini hazırlarken yazıtlarda sık sık geçen *yabız* "kötü" sıfatının yine yazıtlarda birkaç kez geçen *yabrı-t-* "bozmak, bozguna uğratmak, hezimete uğratmak" eylemi ile köktaş olabileceğini düşünmüş ve **yabrı-* eylemini *yabız* sıfatının daha eski /r/li biçiminden /+ı-/ eki ile türemiş geçişsiz bir eylem olarak açıklamıştım (GOT, 108).

Daha sonra bu konu üzerinde çalışırken Türkçe *semiz* // *semir-* ve *kuduz* // *kudur-* gibi sonsesleri /z/'li ve /r/'li köktaş sözcükler dikkatimi çekti. Bu gibi şaşırtıcı örnekler daha önce başkaları tarafından da verilmiş fakat açıklanamamıştı. Nedeni de açıktı: Köktaş oldukları apaçık olan bu sözcük çiftlerinde /z/ ve /r/ ünsüzleri aynı seslik ortamda, yani sonseste bulunuyorlardı.

MK başta olmak üzere eski kaynaklara ve Türkçe dışındaki öbür Türk dillerine başvurunca sorun hemen aydınlandı. Çünkü *semir-* eyleminin MK'daki ve EAT'sindeki daha eski biçimi *semri-* idi. Ayrıca, bu eylem Yeni Uygurca'da *semri-*, Türkmence'de *semre-* (< **semri-*) ve Tuvacada *semiri-* biçimlerinde yaşıyordu. O

halde Modern Türkçe *semir-* biçimi yer değiştirme, yani metatez sonucu meydana gelmişti! Tuvaca *semiri-* biçimi ise eylemin en eski ve birincil biçimi idi: *semiri-* < **semir+i-.* Buna göre *semiz* sıfatının /z/leşme öncesi eski ve birincil biçimi **semir* ya da **sämir'* olmalıydı. **semir*'deki sonses /r/ ünsüzü /z/'leşme ile Ana Türkçede /z/'ye değişmiş, ancak bundan türemiş olan **semiri-* ya da *semri-* eyleminde daha eski ve birincil /r/ ünsüzü, içseste olduğu için, kendini korumuştu. Eski Anadolu Türkçesi'nde eski *semri-* yanında aynı anlamda daha yeni *semizi-* (<*semiz+i-*) biçiminin bulunması da bu etimolojiyi doğruluyordu.

Türkçe *kudur-* eylemine gelince, bunun eski biçiminin de **kūtrı-* ya da **kūtru-* olacağını umuyordum. Ancak eylemin Eski Türkçe metinlerinde saptanan en eski biçimi, *kutur-* idi, yani /r/ ünsüzü, *semri-* eyleminden farklı olarak, sonseste bulunuyordu: *semiz // semri-,* fakat *kutuz // kutur-*.

Sorunun çözümünü eylemin Türkmence biçiminde buldum: ET *kutur-* eylemi Türkmence'de *gūdura-* biçiminde idi. Bu Türkmence biçim, hiç şüphesiz, daha eski ve birincil bir **kūtrı-* (<**kūtur+ı-*) biçiminden geliyor olmalıydı. Buna göre Türkçe *kuduz* sıfatının /z/leşme öncesi daha eski ve birincil biçimi **kūtur* olarak kurulabilirdi. Sonses /r/ ünsüzü /z/leşme ile Ana Türkçede /z/ye değişmiş, fakat bundan türemiş olan **kūtur+ı-* eyleminde eski ve birincil /r/ ünsüzü, içseste olduğu için, kendini korumuştur.

Ancak burada akla gelen ve yanıtlanması gereken bir soru daha vardı: Bu eylemin Eski Türkçedeki biçimi niçin, *semri-* gibi **kutru-* değil de *kutur-* idi? Bu soruyu yanıtlamak da güç olmadı: Ana Türkçe **kūtrı-* ya da **kūtru-* eylemi ilk hecesindeki ünlünün uzun olması nedeniyle daha erken bir tarihte metateze uğramış ve *kutur-* biçimini almıştı[1].

Daha sonra eski ve yeni Türk dilleri sözlüklerini tarayarak *yabız: yabrı-, semiz: semri-, kuduz: kudur-* (<**kūtrı-*) gibi pek çok Türkçe içi ikili örnek buldum ve derlediğim bu malzemeyi 1969-1992 yılları arasında yayımladım (1969-1992). Şimdi bu örneklerden bazılarını vermek istiyorum.

---

1 Marcel Erdal *yavız* sıfatını *yavrı-* eyleminden, *sämiz* sıfatını *sämri-* eyleminden, *kūtuz* sıfatını *da *kūtur-* eyleminden getiriyor: **sämri-z > sämiz, *yavrı-z > yavız, kūtur-u-z > kūtuz* (OTWF 323).
Bu etimolojiler kabul edilemez; çünkü Türk dili tarihinde hece başındaki /r/ ünsüzünün düşmesi diye bir ses değişmesi ya da gelişmesi yoktur. Ayrıca EAT'de *z*'leşme sonrası türetilmiş *sämizi-* (<*sämiz+i-*) eylemi de *sämri-* eyleminin **sämir* sıfatından */+i-/* eki ile türetilmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

/z/'leşme örnekleri

1. ET, vb. *boguz* "boğaz" < **bogur* = Çuv. *pır* < **bogur*

// MK *bogrul* "boğazında beyaz leke olan (hayvan)" (I 481-12)

// AH *bogurdak* "boğaz, gırtlak", Nog. *bogırdak* "boğaz" < **bogur+dak*; krş. Tuv. *bōstā* ay. < **boguztag*

2. ET, GT *buz-* "bozmak, tahrip etmek" < **bur-*

// Uyg. *burçın-* "bozulmak, tahrip edilmek", *burçıntur-* "bozmak, tahrip etmek"

3. ET (Uyg.) *yıltız, yiltiz* "kök", MK, KB *yildiz* ay., Çağ. *yildiz* ay., YUyg. *jildiz,* Özb. *ildiz,* Yak. *silis* ay. < **yiltiz* < **yiltir*

// Yak. *silirgäx* "kök, ağaç kökü" < **yiltir+käk*

4. GT *īz* "iz", Uyg. *istä-, iztä-* "aramak", MK, vb. *istä-* "aramak, izlemek, takip etmek" < **īz+tä-,* Trkm. *īz* < **īz* = Çuv. *yir* < **īr, yirle-* "izlemek" < **īrlä-*

// MK *irtä-, irdä-* "aramak, izlemek, takip etmek", Yak. *irdää-* < **īrtä-*

// EAT *irde-* "araştırmak" // *izde-, iste-* "aramak, araştırmak, izlemek", Türk. vb. *iste-* "arzu etmek" < **īz+tä-,* Trkm. *isle-* ay. < **īzlä-*

5. ET *köküz* "göğüs", Uyg. *köküzmäk* "göğüs zırhı", Az. *köks* < *köküz* < **kökür* = Çuv. *kĭkĭr* < **kökür*

// Kzk. *kökrek,* Kırg. *kökürök,* Nog. *kökirek,* Tat., Bşk. *kükräk,* Trkm. *kükrek* < **kökür+äk* (küçültme eki)

//Terc. *kökürdaş* "süt kardeş" < **kökür+daş*

6. Terc., Türk. *omuz* < **omur* = Çuv. *ımır*

// Tuhf. *omraw* "boyun kemiği", Kzk., Nog. *omıraw* "göğüs", Kırg. *omurō* ay. < **omur+agu,* Sag. *omır* "at göğsü", Alt. *ömür* "göğüs" < **omur* < **omru,* YUyg. *murä* "omuz" < **omura*

7. ET *kapız* "tabut" < **kapır* = Mac. *koporsó* [koporşō] "tabut" <Eski Çuv. **kopurçag* < **kapurçak*

// MK *kapırçak* "tabut", IM *kabırçak* "sandık", AH *kaburçaklı baga* "kaplumbağa", Tuv. *xārjak* "kutu, sandık; tabut" < **kawırçak*, Yak. *kuorçax* ay. < **kōrçak* < **kawurçak* < **kabırçak*

= Mo. *qayirçag* "kutu, sandık" < **kapırçak*

8. GT *kaz-* "kazmak", Yak. *xas-* ay. <*kaz-* < **kar-* = Çuv. *hır-*

// ET (Uygurca) *karım, karam* "hendek", KB *karım* "hendek, delik, oyuk, mezar", Tefs. *karım* "hendek", Kklp. *karım* ay., Trkm. *garım* ay.

9. GT *kīz* "kız" = Çuv. *hir* "kız" < **kīr,* Volga Bulg. *hīrxum* "cariye" < **kīrkun* < **kīr+gun* (ET topluluk eki *+gun/+gün*)

// MK *kırkın* "dişi köle, cariye", *kız kırkın* "dişi köleler, cariyeler", Çağ. *kırkın* "kızlar; cariyeler", Kırg. *kırkın* ay. < **kīr+gun* (topluluk eki)

// Yak. *kīs* "kız", fakat *kırgıttar* "kızlar" < **kīrgıt+lar* (*kırkın*'ın çoğulu)

10. GT *taz* "kel, saçsız" = Mac. *tar* ay. <Eski Çuv. **tar*

// Kzk. *tarbaka* "kurbağa" <*tar bāka*

= Mo. *tarbalci* "akbaba" (harf. "kel baş")

11. ET *söz* "söz", MK, vb. *söz* ay. Yük. *ös* ay. < **söz* < **sö-z*, krş. Çuv. *sımah* ay. < **sö-mäk*

// MK *sörçük, sörçäk* "geceleyin anlatılan hikâye", IM, AH *sörçäk* "hikâye, masal", Çağ. *çörçäk* ay., Kmd. *çörçök* ay., YUyg. *çöçäk* ay., Kar. T. *sörçäk* "şayia, dedikodu"[2].

12. ET, MK *täz-* "koşmak, kaçmak", Trkm. *tez-* ay. , Tuv. *des-* ay., Uyg. *täzgin* "kaçak", *täzük* ay., MK *täzgäk, täzik* ay., *täzgi* "panik" <*täz-* = Çuv. *tar-* ay. < **tär-*

// Uyg., MK *tärk* "çabuk" < **tär-k,* MK *tärkin* "hızlı, çabucak" <*tärk+in* (araç durumu)

13. GT *t īz* "diz", Trkm. *dīz* < **t īz,* Alt., Kzk., Kırg. *tize* ay., Özb. *tiz*, *tizzä* ay. <*t īz+ä* = Çuv. *çir* < **t īr* > Mac. *ter-d* ay.

// MK *tirsgäk* "dirsek", Türk., Az. *dirsek,* Trkm. *tirsek,* vb. < **t īr+s+gäk*

14. CC *üz* "üst": *ayak üzi* "ayağın üstü", SUyg. *üz, yüz* "üst, yüzey", ET *üzä* "üstte, yukarıda", Uyg. *üzdün, üztün, üstün* "üst, yukarı", *üstünki* "en üstteki", Türk., vb. *üst*

---

2 Clauson bu sözcüğü *sürçek* okumuş ve *sürç-* eyleminden getirmiştir. Kabul edilemez.

// Çuv. *vir* "üst, yukarı", Yak. *ürüt* ay., *ürdä* "üstü: *ū ürdä* "su üstü, su yüzeyi", *xaya ürdä* "dağ üstü, zirve, doruk"

15. GT *yultuz* "yıldız" < **yultur* = Çuv. *śĭltĭr* < **yultur*

// MK *yuldra-*, *yuldrı-* "parlamak" < **yultr+ı-* < **yultur+ı-,* EAT *yıldıra-*, *ıldıra-,* Trkm. *yıldıra-*, vb., AH *yuldurum* "yıldırım", Terc. *yuldurum, yuldırım,* Türk., Trkm. *yıl-dırım, Az. ildırım* < **yultrı-m*[3]

16. Türk. *saz* "sarımtrak beyaz, solgun", *saz benizli* "sarı benizli, solgun yüzlü", Kırg. *saz öñdü* ay., Trkm. *dañ sāz ber-* "tan yeri ağarmak, aydınlık olmak" deyimindeki *sāz* "beyaz, gri", Trkm.(dial.) *sāz* "kamış", Uyg. *sazgan* "saz renkli, solgun" < **sār*

// GT *sarıg,* Türk. vb. *sarı,* Trkm. *sārı,* Yak. *arī* "tereyağı" < **sār+ı-g*

// Çuv. *şur-* "ağarmak, beyaz olmak" < **sār+ı-, şurı* "beyaz" < **sarıg*

= Mo. *sira* "sarı" < **sāra, siraqan* "sarımtrak", *sirala-* "sararmak". vb.

Eklerde /z/'leşme

Ana Türkçede /z/leşme şu eklerde de görülür: 1. Yokluk sıfatları türeten /+sIz/ eki; 2. ikilik (*duality*) eki /+z/; 3. eylemden ad türeten /-z/ eki, 4. ettirgen çatı eki /-z-/.

1. GT *+sız/+siz* (yokluk sıfatları eki) < **+sır/+sir* = Çuv. *+sır/+sir* < **+sar / +ser* (= Mo. *–sar/-ser*): Türk., vb. *öksüz* "annesiz", Tuv. *ösküs* ay. < **öksüz,* Hak. *öksis* ay. < **ögsiz* < **ög+sir*

// ET *+sıra-/+sirä-* (yokluk eylemleri eki) "-sız olmak": *ilsirä-* "ülkesiz kalmak, devletsiz olmak", *kagansıra-* "hakansız kalmak", *küçsirä-* "güçsüz kalmak", Hak. *öksire-* "öksüz kalmak" < **ögsirä-*[4]*.*

2. GT *biz* < **bi+z* // Çuv. *pĭr, ep ĭr* "biz" (*e-* gösterme edatı) < **bi+r*

= Mo. *bi,* Mançu-Tunguz *bi* "ben"

GT *siz* < **si+z* // Çuv. *s ĭr, es ĭr* "siz" (*e-* gösterme edatı) < **si+r*

---

3 M. Erdal *yultuz* sözcüğünü de *yultrı-* eyleminden getiriyor: **yultrı-z* > *yultız* (OTWF 323). Hece başındaki /r/ ünsüzünün düşmesine dayanan bu etimoloji de kabul edilemez (yuk. bk).

4 M. Erdal'ın /+sIrA-/ ekini /*+sIz+A-/ biçiminden getiren /+sXz+A-/ > /*+szA-/ > /*+sIrA-/ biçimindeki açıklaması (OTWF 509) kabul edilemez.

= Mançu- Tunguz *si* "sen", Mo. *çi* "sen" < **ti* (s//t nöbetleşmesi)

GT *ekiz* "ikiz" < **„ki+z* // Çuv. *yikir* "ikiz" < **„kir* < *„ki+r*

GT *köküz* "göğüs" // Çuv. *kĭkĭr* ay < **kök+ür*

// Mo. *kökü(n)* "göğüs, kadın göğsü"

3. GT *boguz, bogaz* "boğaz" = Çuv. *pır* ay. < **bogu-r*

= Mo. *bogorla-* "boğazlamak" < *bogo-r* < *bogo-* "boğmak" (yuk. bk.)

4. OT *ak-ız-* "akıtmak", Çağ. *vb. akuz-, akız-,* Kzk. vb. *agız-* (ET *akıt-*)

MK *äm-üz-* "emzirmek", GT *ämiz-* (= Çuv. *imir-t-* < **äm-ür-t-*)

Uyg., MK *kork-ız-* "korkutmak", Çağ. *kork-uz-* , Trkm. *gork-uz-,* Az. *gorx-uz-* (GT, MK *korkıt-, korkut-*),

Uyg. *tam-ız-* "damlatmak", EAT *damzur-* < *tamız-ur-.*

MK *tap-uz-* "bilmece sormak", MK *tapuzguk, tapzuk* "bilmece", Tuv. *tıvızık* ay.

Orh., MK *tut-uz-* "yakalatmak", Az. *tutuzdur-*

Uyg. vb. *tüt-üz-* "tüttürmek" (= Çuv. *titir-*),

Orh. *ud-uz-* "sevketmek" (= Mo. *udurid-* ay. < *uduri-d-*)

Uyg. *ut-uz-* "oyunda kaybetmek", EAT *utuz-, ütüz-,* Az. *uduz-*

Çağ. *bakız-* "bakıtmak, baktırmak", Özb. *baqiz-* (GT *bakıt-, baktur-*), vb.

Daha yeni biçimler:

Az. *dadız-* "tattırmak" < **tāt-ız-,*

Az. *doğuzdur-* "doğumda yardımcı olmak, doğurtmak" *// doğur-* "doğurtmak" (*dogul-* "doğmak")

Hak. *artıs-* "artırmak" < **art-ız-* (Türk. *art-tır-, artır-,* Trkm. *artdır-*)

Geç /z/'leşme

1. Az., Türk. *büz-* "büzmek", Trkm. *büz- // bür-* ay.

// MK, Genel Türkçe *bür-* ay., Tat., Bşk. *bör-,* Hak. *pür-,* YUyg. *pürü-* < *pür-ü-,* Yak. *bür-, bürçüy-* < **bürçi-*

2. MK *kuzı-* "kurumak": *anıng bogzı aşka kuzıdı* "Onun ağzı yiyecekle kurudu": MK "Kullanılan biçim budur; ama doğrusu */r/* iledir; tıpkı *ämiz-* gibi: *süt ämizdi* "süt içirdi" biçiminin kuraldışı olması gibi (III 264); *kuzıt-* "kurutmak", MK: "Bu kuraldışıdır, çünkü geçişsiz eylemlerin ettirgen çatısı *-r-* ile kurulur" (II 306).

// Genel Türkçe *kurı-, kuru-,* Trkm. *gūra-,* MK *kūr* "kuru", Trkm. *gūrı* < **kūrıg,* Yak. *kūr-* "kurumak" < **kūrı-*

3. Az. *yoz-* "yormak, tabir etmek, açıklamak", *yoz-dur-, yoz-dur-t-*

// MK *yōr-,* Uyg. *yor-, yör-,* Kzk. *jor-,* Kırg. *coru-,* Türk., Trkm. *yor-*

4. Geç *z*'leşme şu ettirgen çatı eklerinde de görülür: /-tIz-/, /-gUz-/, /GAz/, /-Az-/:

a) /*-tIz-*/ eki (ET, OT):

Orh. *al-tız-* "aldırtmak" (GT *altur-*), Uyg. *bil-tiz-* "bildirmek" (GT *bil-tür-*), MK *bul-duz-* (GT *bul-tur-*), Hak. *körtis-* "göstermek" < **kör-tüz-*

b) /-gUz-/ eki:

Uyg. *är-güz-* "eritmek" (MK *ärgür-,* GT *ärit-,* MK *ärüt-*), Çağ. *kir-güz-* "girdirmek" (ET *kigür-* <*ki-gür-*), Çağ. *kör-güz-* "göstermek", *tir-güz-* "diriltmek" (ET *tir-gür-*), Tuv., Hak. *kör-güs-* "göstermek" (<*kör-güz-*), Trkm. *görkez-,* Kırg. *kör-göz-* (ET *körkit-, körtgür-, körtür-*), vb.

c) /-Az-/ eki:

Özb. *çiqar-* // *çiqaz-* "çıkarmak" (MK *çıkar-* , ET *taşgar-*)

/ş/'leşme örnekleri

1. /ş/ </l'/

1. ET (Uyg,) *aşuk-* "acele etmek"

//Tar. *aldıra-* "acele etmek", SUyg. *aldam, altam* "çabuk, hızlı", Doğu Türk. *yıldam, yildam* ay., Özb. *ildam* ay. < **altam,* Trkm. *alñasa-* "acele etmek"

2. MK *bāş* "yara, çıban", Terc., AH, vb. *baş* ay., IM *başla-* "yaralamak", Ateb. *başıktur-* ay. < *başık-tur-,* Trkm. *bāş* "yara, çıban", Yak. *bās* ay., Karagas *bayş* ay. < **bāş* < **bāl, *bāşık-* < **bāl+ık-*

// bālıg "yaralı; yara, çıban", Uyg. *balıg başlıg* ay., Hak. *palıg* ay., Alt. *balu* ay. < **bālıg,* MK *balık-* "yaralanmak" < **bāl+ık-*

3. ET, MK, Çağ., vb. *üküş* "çok", Yak. *ügüs* ay. < **üküş, üksä-* "artmak, çoğalmak" < **üküş+ä-, üksüy-* ay. < **üküş+i-*

// MK (Kıpçak) *ükil* "çok", Uyg., MK *ükli-* "çoğalmak, artmak" < **ükül+i-*

Geç /ş/'leşme örnekleri

1. GT *täş-* "deşmek, delmek", MK *täşil-* "delinmek", *täşük* "delik", vb.

// ET, MK, vb. *täl-* "delmek", MK *tälik* "delik", Çağ. *tälük* ay, Türk., vb. *delik*

2. ET (Uyg.) *toş-* (*tol-* ile birlikte), MK *toş-gur-* "doldurmak", YUyg. (Hami) *toş-* "dolmak", Tar. *toş-* ay., *toşkar-* "doldurmak" < **toşgur-*

// GT *tōl-* "dolmak", Trkm. *dōl-* ay., Yak. *tuol-* ay. < **tōl-*

3. EAT *döş* (*döl döş* "çocuklar ve torunlar" ikilemesinde), Türk. *döl döş*

// GT *töl* "zürriyet, nesil", MK (Oğuz) *töl* "nesil, çocuklar ve torunlar", *tölä-* "(koyun) kuzulamak" < *töl+ä-*

4. GT *tūş* "rüya", Trkm. *düyş* ay. < **tūş,* Uyg., MK *tüşä-* "rüya görmek", Uyg. *tül tüşä-* < **tūş+ä-,* MK *tüş tüşä-,* Yak. *tühee-* ay. < **tūş+ä-* ay.

// ET (Uyg.) tül "rüya", Yak. *tūl,* SUyg. *tel* ay. < **tūl* = Çuv. *tilik* ay. < **tūl+äk, tillin-* "rüya görmek", *tilir-* "rüya görmek; uyuklamak" < **tūlär-*

2. /ş/ </lç, lc/

Ana Türkçe /ş/ ünsüzünün bir kaynağı da İlk Türkçe (*Pre-Turkic*) /lç/ ve /lc/ ünsüz öbekleridir. İşte örnekler:

1. GT *aşuk* "aşık kemiği, bilek kemiği" < **alçuk* < **alçu+k* (küçültme)

= Mo. *alçu* "bilek kemiğinin bir yüzü ya da bir yüzündeki çukur"

2. GT *baş* "baş, başlangıç", Trkm. vb. *baş,* Yak. *bas* < *baş*

// Çuv. *puś* < **baç* < **balç,* Volga Bulg. *baçne* "başında" < *baç+in-e* < **balç*

= Mo. *tarbalci* "akbaba" (harf. "kel baş") birleşiğindeki *-balci.*

3. GT, MK *äşgäk,* "eşek" < **äşgä+k* (küçültme eki), Hal. *äşgä* ay. < **älcigä*

= Mo. *elcige(n)* "eşek" (Çuv. *aşak* ay. <Tat.)

4. MK *kāş* "kaş; kıyı, kenar, ön", Tar., YUyg. *kaş,* Trkm. *gāş,* Yak. *xās* "kaş" < **kāş*

= Mo. *qalca* "ön, karşı; önde, ileride"

5. MK *kaşga* "alnında beyaz leke ya da akıtma olan (hayvan)", EAT *kaşga,* Az. *gaşga,* Hak. *xasxa* ay.; (Çuv. *huşha* ay. <Tat.)

= Mo. *qalcan* "at ya da öküzün alnındaki beyaz leke, akıtma"

6. GT *kaşı-* "kaşımak", Türk. *kaşı-,* Az. *gaşı-,* Trkm. *gaşa-*

= Çuv. *hıś-* < **kaçı-* < **kalçı-*

= Mo. *qalçi-* "kaşımak"

7. GT *korgaşın* "kurşun", MK *korogjın* "kurşun" < **korgoşın,* Tuhf., CC *korgaşın,* Kırg. *korgoşun*, Az. *gurguşun,* Türk. *kurşun,* Tat., Bşk. *kurgaş* < **korgaş*

= Mo. *qorgolci(n*) "kurşun" < **qorgalcin*

8. ET (Uyg.) *sış-* "şişmek", Tuv. *ış-* ay., Kzk. *is-* ay. Yak. *is-* ay. < **siş-,* Kırg. *şişi-* ay. < **sişi-* < **sīş-ı-* (sıklık çatısı eki), YUyg. *işşi-* ay. < **sīşi-* < **sīş-ı-* (sıklık çatısı), Trkm. *çīş-* ay.

// Çuv. *sıś-* < **sıç-* < **sīlç-*

9. ET *yaşı-, yaşu-* "ışımak, parlamak", MK *yaşu-* < **yaşı-*, *yaşuk* "ışık", KB *yaşık* "güneş", Harezm *yışı-* "ışımak", EAT *ışı-, ışık,* vb.; Uyg., MK, vb. *yaşın* "şimşek" < *yaşı-n* < **yalçı-*

// KB *yalçık* "ay, kamer" < *yalçı-k*

// Çuv. *śiś-* "ışımak, parlamak" < **yıç-* < **yılç-* < **yalçı-*

10. MK *aşak* "dağ eteği", IM *aşag* "alçak", *aşaga* "aşağı", EAT *aşak, aşağ* "alçak; alçakgönüllü, mütevazı", *aşağa* "aşağı", Az. *aşağa,* Türk. *aşağı,* Trkm. *aşāk* "alt taraf, dip; aşağı, alçak", *aşākı* "aşağıdaki, alttaki" < **aşağkı*

// Uyg. *alçak* "mütevazı", MK *alçak* "yavaş, sakin, nazik", EAT *alçak, alşax* "mütevazı, yavaş, sakin; alçak, hain, namussuz", ET (Uyg. *al* "alt", *altın* "altta, aşağı, aşağıda", Türk. vb. *alt*

// Mac. *olcsó* [olçō] "ucuz" <Eski Çuv. **alçag* < **alçak* <*al+çak;* krş. Uyg. *al* "alt, aşağı, dip", Türk., Az., vb. *alt* <*al+t*

3. /ş/ </ç/

Genel Türkçe /ş/ ünsüzünün bir kaynağı da İlk Türkçe /ç/ ünsüzüdür. */ç/*den gelişen bu */ş/* ünsüzünün Çuvaşçadaki karşılığı da öndamaksıl /—/ ünsüzüdür.

1. MK *kökşin* "mavimsi, mavimtrak, gri", Alt. *kökşün* "gri, aksakal" < **kȭkçin* (krş. Türk. *sarışın* < **sārıgçın*)

// KB *kökçin* "mavimsi, mavimtrak; gri"

= Mo. *-gçin: boro+gçin* "bozumsu", *sira+gçin* "sarımtrak, sarışın", vb.

2. GT (Uyg., MK vb.) *kurşa-* "beline kuşanmak; etrafını çevirmek, kuşatmak", Tat., Bşk. *korşa-* ay. , Tuv. *kurja-* ay., Kzk., Kklp., Nog. *kursa-* ay. < **kurşa-,* Türk. *kuşan-, kuşat-,* Az. *guşan-, guşat-,* Trkm. *guşa-* "beline kuşanmak", *gurşa-* "etrafını çevirmek, kuşatmak" < **kur+ça-*

// Alt., Kırg. *kurça-* "beline kuşanmak; etrafını çevirmek, kuşatmak", Hak. *xurça-* ay. < **kurça-* <*kur* "kemer, kayış"[5]

3. ET *yımşak* "yumuşak" < **yımşa-* "yumuşamak", MK *yumşa-* ay.

// Tuhf. *yumçak* "yumuşak" < **yımçak*

// Tuv. *çımça-* ay. < **yımça-, çımçak* "yumuşak", Yak. *sımnya-* "yumuşamak" < **yımça-* (Yakutçada /mç/ > /mny/ değişmesi için krş. ET *kamçı*> Yak. *kımnyı*)

= Çuv. *śemȳe* "yumuşak", dial. *śamśa* < **yämçäk*

5 M. Erdal GT *kurşa-* eyleminin *ş* > *ç* değişimi ile **kuruş+a-* biçiminden geldiği görüşünde (OTWF 422). Ne var ki Alt., Kırg. *kurça-,* Hak *xurça-* biçimlerindeki /ç/ ünsüzü /ş/den gelişmiş olamaz; tam tersine GT *kurşa-* biçimindeki /ş/ ünsüzü /ç/den gelişmiştir! Türk dilleri tarihinde *ş* > *ç* değişimi yoktur, *ç* > *ş* değişimi ise çok yaygındır.

/-ş-/ ve /-ş/ ekleri

1. Eylemden Eylem Türeten /-ş-/ eki

1. Orh. *kikşür-* "kışkırtmak" < *kik-i-ş-ür-*

// MK *kikçür-* "iki şeyi birbirine sürtmek, kışkırtmak" < **kikiç-ür-, kik-* "bıçağı bileylemek, keskinleştirmek"

2. Orh. *kabış-* "kavuşmak, birleşmek", Uyg. *kavış-* ay., MK kawuş- ay.

// MK *kabçak* "kavşak, nehir kavşağı" < **kabıç-ak*

Krş.: Mo. *qabida-, qabildu-* "yaklaşmak, yakına gelmek"[6]

3. GT, MK *uruş-* "vuruşmak, dövüşmek" < **ūr-uç-* (karşılıklılık çatısı)

// Qissa-i Behram (14. yüzyıl) *urç-ur* "vuruşur" < **ūruç-ur*

// Çuv. *vır*— "vuruşmak" < **ūruç-*

4. ET, Uyg. *yapış-,* MK *yapış-, yapuş-* "yapışmak", *yapşun-* ay.

// MK *yapçın-, yapçun-* "yapışmak", *yapçur-* "yapıştırmak", KB *yapçur* "yapışır" < **yap-ıç-ur* (Kutadgu Bilig İndeksi'nde *yapçu-* madde başı!)

// Çuv. *śıpıś-* yapışmak" < **yapıç-*

5. ET *karşı* < **karış-ı,* Uyg. *karış-* "karşı çıkmak" < **karıç-*

// Çuv. *hiriś* < **hirśi* < **karçı, hiriś-* "karşı olmak, karşı durmak" < **kar-ı-ç-;* krş. MK *yagı karu kiriş kurdum* "Düşmana karşı yay kurdum" örneğindeki *kar-u* "karşı" (MK II 83)

6. ET (Uyg.), vb. *tapşur-* "teslim etmek, emanet etmek" < **tapış-ur-*

// MK *tapçur-* ay. < **tapıç-ur-*

7. MK *tutaşı, tutşı* "komşu, bitişik; devamlı olarak, sürekli", KB *tutaşı* "sürekli" < **tutaç-ı*

---

6 Clauson (s. 581) MK'daki *kapçak* sözcüğünün (doğrusu *kabçak*) *kapışak* "grasping one another" biçiminden büzülme ile meydana gelmiş olabileceğini söylüyor. Bu görüş kabul edilemez; çünkü Türk dillerinde bir *ş* > *ç* değişmesi yoktur; tersine *ç* > *ş* değişmesi vardır. Ayrıca, Türkçe *kavşak* ve Az. *govşag* biçimleri bu adın /p/li *kap-* eyleminden gelmediğini açıkça göstermektedir.

// MK *tutçı* (13 kez), KB *tutçı, tuçı* (pek çok kez) < **tutaçı* < **tuta-ç-ı*

// Çuv. *tıtıś-* "tutuşmak" < **tutaç-*

Çuvaşça Birliktelik-Karşılıklılık Çatıları

Çuvaşçada iki birliktelik-karşılıklılık (*cooperative-reciprocal*) eki vardır: /-ş-/ ve /-ś-/. Bunlardan birincisi öz Çuvaşça olmayıp Tatarcadan alınma eylemlerde bulunur:

pulış- "yardım etmek" <Tat. *bulış-* < **boluş-,* vb. gibi.

Çuvaşçadaki öbür birliktelik-karşılıklılık eki ise öndamaksıl /-ś-/dir. Daha eski bir /ç/ ya da /lç/den gelişen bu ek, bekleneceği gibi, yalnız öz Çuvaşça eylemlerde bulunur.

1. Çuv. *śıpıś-* "yapışmak"< **yap-ıç-* = GT *yapış-*
2. Çuv. *tap-ıś-* "tepişmek" < **täp-iç-* = GT *täp-iş-* (*tap-* "tepmek")
3. Çuv. *tıtıś-* "tutuşmak" < **tut-uç-* = GT *tut-uş-* (*tıt-* < **tut-*)
4. Çuv. *vır-ś-* "vuruşmak, savaşmak" < **ūr-uç-* = GT *ūr-uş-* (*vır-* < **ūr-*)

2. Eylemden ad türeten /-ş/ eki

Son olarak, Türkçede eylemden ad türeten /-ş/ ekinin de aslında /-ç/ olduğu anlaşılıyor; çünkü bu ekin Çuvaşça'daki karşılığı /-l/ değil, /ç/den gelişen öndamaksıl /ś/dir.

1. GT *eniş* "iniş" (< **ēn-*), Az. *en-,* Türk. *in-,* Trkm. *īn-* "inmek"

= Çuv. *anıś* "batı, günbatısı" < **anıç* <*an-* "inmek" < **än-*

2. Türk., vb. *çıkış* "çıkış, yükseliş" <*çık-* <ET *taşık-*

= Çuv. *tuhıś* ay. <*tuh-* "çıkmak, yükselmek" < **talk-* < **talık-*

3. Türk., vb. *barınış* "barınma" <*barın-*

= Çuv. *purnıś* "yaşam, hayat" <*purın-* "yaşamak" <*barın-*

Kaynakça:

Tekin, T., 1969: "Zetacism and sigmatism in proto-Turkic", *Acta Orientalia Hungarica*, 12:1, 51-80.

––, 1975: "Further evidence for Zetacism and Sigmatism", *Researches in Altaic Languages*, Budapest: Akademiai Kiado, 275-284.

––, 1979: "Once more Zetacism and sigmatism", *Central Asiatic Journal,* 23:1-2, 118-137.

––, 1986: "Zetacism and sigmatism: main pillars of the Altaic theory", *Central Asiatic Journal,* 30:1-2, 141-160.

––, 1986: Turkic *tiš,* Chuvash *šăl* and Mongolian *šidün, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 76: 293-297.

––, 1989: "Inner- Turkic evidence for the correspondence Turkic /š/, Chuvash /ś/ and Mongolian /č/", Walther Heissig, Klaus Sagaster (hz.), *Gedanke und Wirkung: Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe,* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 341-345.

––, 1992: "Sigmatism in Chuvash reviewed", *Türk Dilleri Araştırmaları,* 4, 121-130.

ON THE TURKIC GERUNDIAL SUFFIX {-MATI(N)}

As it is known, the negative counterpart of the gerund in {-p} and its enlarged form {-pAn} is {-mAtI(n)} in Old Turkic, i.e. Orkh. *udı-matı* 'without sleeping', *olor-matı* 'without sitting', *saqın-matı* 'without thinking', *al-matin* 'without taking (the permission)' , etc.

The negative gerundial suffix {-mAtI(n)} whose dental is always written with the runic letters for /t/ in the inscriptions (*udı-matı, olor-matı, saqınmatı, al-matin*) and in Irk Bitig (*uč-a u-matın* 'without being able to fly', *qamša-yu u-matın* 'without being able to move', etc.), appears in Uigur texts, not only as *-matın/-mätin,* but also as *-madın-mädin: biltiz-mätin üküš tınlıylarıγ ölürür* 'und tötet unversehens viele Lebewesen' (U IV A 132), *tün sayu öd yaz-matın, muntaγ saqınč qılsar* 'wenn man jede Nacht, ohne die (richtige) zeit zu verpassen, so meditiert' (IT V A 109), *biltiz-mädin tuyuzmadın* 'without letting it be known or noticed' (TT VI 355). The suffix *-madın* is also attested with /d/ in the Brāhmī texts: *qi lmā ḏiṃ* [qılmadın] 'ohne zu tun' (TT VIII 51).

From the Karakhanid period on the suffix is always spelt with /d/: *bilmädi* 'without knowing' (KB 4187), *bil-mädin* id. (KB 634), *yir-mädin* 'without blaming' (KB 592), *ir-mädin* 'without being bored' (KB 592), *tapındur-madın* 'without letting (you) serve (to me)' (KB 634), *uq-madın* 'without thinking' (Ateb. 119), etc. This can be explained as an early voicing of the dental in intervocalic position for which we have many examples in the Uigur texts, e.g. *bakıdıp, bäklädip*, *čökidü, čökidip, kavzadıp, korkıdu, korkıdur,* etc. (see OTWF 764 ff.).

In Khwarezmian Turkic, too, it occurs only as *-madın/-mädin*. In these texts one also finds the suffix *-mayın/-mäyin* having the same function but of different origin: *barčamız bar-mayın birimiz barsun* "statt dass wir alle gehn, soll einer von uns gehn", *säni kör-mäyin* "ohne dich zu sehn", *turu bil-mäyin* "da er nicht standhalten konnte" (Brock. Ost. 253), etc.

In Chagatay we find, alongside the new gerund in *-map/-mäp,* the negative gerunds in *-may/-mäy* and *-mayın/ -mäyin.*

Chag. *-may/-mäy* is in all likelihood a combination of the negative suffix *-ma-/-mä-* and the OT gerundial suffix *-yu/-yü.* As for the suffix *-mayın/mäyin,* it is either a continuation of Orkhon Turkic *-mayın/-mäyin* (cf. Ton. *bul-mayın* 'having not found') consisting of the negative suffix {-mA-} and {-yIn} or an ex-

tended form resulting from the combination of *-may/-mäy* with the instrumental suffix *-ın/-in. In* other words, the suffix {-mAyIn} is not a later form of *-madın/-mädin,* but a different suffix, as it was first rightfully explained by Eckmann (*Chagatay Manual,* p. 151).

The OT suffix {-mAtIn} occurs in Old Anatolian Turkish texts always as *-madın/-mädin: ögüt al-madın* "without taking the advice", *bil-mädin* "without knowing", *yer gök daxı olun-madın* "before the Earth and Heaven have not yet been created...", etc. As is seen in the third example, in the Old Anatolian Turkish the suffix has also acquired the meaning "before doing something".

Negative gerund in {-mAdIn} survives today as {-mAdAn} only in Turkish, Azerbaijani, Gagauz and Crimean Tatar. It probably came about analogically (analogs being the ablative suffix {+Dan} and the form in {-mAzdAn} in the phrases like *-mAzdAn öñdin/öñürdi* 'before doing something'. The Turkmen negative gerundial suffix {-mAÃn} is of identical origin with Tuvinian {-Mayn}, Khakas {-Min}, etc., i.e. it goes back to {-mAyIn}.

***

On the etymology of Old Turkic {-mAtI(n)} forming negative gerunds various theories have so far been put forward. These theories can be enumerated and criticized as follows:

1. The Old Turkic gerundial suffix {-mAtI(n)} originates from the verbal nouns (Verbalabstrakts) in /-t/ derived from negative stems + the instrumental suffix /-n/ (Thomsen, Radloff, Bang, Brockelmann, Menges).

This theory is weak in that the suffix *-t,* to be more exact {-(U)t}, does not form nouns from negative stems in Turkic. Besides, the suffix {-mAtI(n)} also occurs as {-mAtI}, i.e. without the final /n/, in Orkhon Turkic.

2. Gerundial suffix *-mäti* (*-mädi)/-mätin* (*-mädin)* were formed from verbal nouns in *-d* derived from negative stems with the adverbial suffix *+ti,* i.e. *-mäti* < **-mä-d+ti* (Benzing 1952: 131).

Benzing's assumption is weak in that there is not a suffix *-d* forming deverbal nouns in Turkic. Of the three examples he gives from AGr., i.e. *yıd* < **yı-* 'duften', *to-d* 'voll' < **to-* 'sich füllen' and *ki-d* 'hinten befindlich' < **ki-* , the first is only hypothetical, the second is not attested and the third one is wrong. Benzing's view is also weak in that an original form like **-madtı* would have gained the shape **-mattı* first and such a form would not have developed into *-madın.*

3. The Old Turkic suffix *-mati* is derived from the negative verbal stems with the adverbial suffix *-ti* (Ramstedt II: 46).

Ramstedt's theory, too, is weak in that it does not explain the element *-ti* in *-mati.* The examples he gives for the suffix *-ti* forming adverbs from verbs, i.e. OT *tükäti* 'ausgiessend', *yüzäti* 'schwimmend', are taken from the Tunyukuk inscription. But these are gerunds in {-I} coming from *töküt-* and *yüzüt-,* respectively. The Old Turkic adverb *tükäti* 'completely', too, is originally a gerund in {-I} derived from *tükät-* 'to bring to an end, complete'.

4. The Turkish suffix *-madan/-meden* {<*-madın-medin*} is derived with the addition of the ablative suffix to the verbal nouns in *-ma/-me* derived from negative stems with the loss of one of the identical sound groups, i.e. *bil-me-me+din* > *bil-medin* (Ergin 1962: 324-325), 1972: 343).

Ergin's view is wrong both phonetically and semantically. It is wrong phonetically, because the oldest attested forms of the suffix are (-mAtI) and (-mAtIn), not (-mAdIn). Ergin's view is wrong also semantically; for the suffix has the meaning 'having not', not 'because of not doing'.

5. The suffix {-madan} is derived from the negative base of verbs + the source-route relational (i.e. ablative) suffix {-dan} (Lloyd B. Swift, *A Reference Grammar of Modern Turkish,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 19, Bloomington, The Hague 1963, 167).

Swift's view is wrong, because the oldest attested form of the suffix is {-mAtI(n)}. It is also wrong in that the ablative suffix or a case suffix cannot be added to verbal stems.

6. The suffix *-madan/-meden* (<*-ma-d-ı-n/-me-d-i-n*) came into being from the combination of the negative suffix *-ma-/-me-* with the gerundial suffixes *-ı/-i* and *-n,* the medial *-d-* (<*-t-*) being a 'koruyucu ünsüz', i.e. a *hiatustilger* like /y/ (Z. Korkmaz 1965: 269).

This view of Z. Korkmaz, too, cannot be accepted for the following reasons:

a) The only gap-filling sound in Turkic is /y/, not /t/, /d/ and /ḍ/ at the same time. The analyses *ko-d-, to-d-, ı-d-, ki-d-in* offered by her are wrong;

b) A gerundial suffix cannot be added to another one;

c) The examples *yirmeḏin* and *irmeḏin* taken from Kutadgu Bilig are *yirmedin* and *irmedin* actually (couplet 592), as they have been noticed and corrected by Lars Johanson (1979: 138).

7. Ş. Tekin's theory: The negative suffix -MA- and the negative gerundial suffix -MATİ are of Tokharian origin. The suffix -MA- comes from the Tokharian particle of negation *ma,* and -MATİ (sometimes *-mati+n*) comes from the Tokharian phrase *ma te* "yoksa... -medikçe" (Ş. Tekin, *Tarih ve Toplum,* Cilt 13, No. 74, February 1990, 17 *81).

This last view put forward by Ş. Tekin is not plausible either.

First, Ş. Tekin says that the Tokharian word (of negation) *ma* is put before the verbs in that language. If this is the case in Tokharian, how, then, did the particle *ma* come to be added to the verbal bases and stems in Turkic?

Secondly, a particle, native or borrowed, could not possibly be added to a verbal stem in Turkic.

Thirdly, Turkic cannot be that poor a language as not to have its own verbal negation system.

***

As we have seen, none of these theories seems to be plausible. What is the etymology of the negative gerundial suffix {-mAtI(n)} then?

First it should be noted that the etymology of the suffix {-mAtI(n)} is closely related to that of the negative suffix {-mA-}, for its first syllable is identical with it both phonetically and semantically.

Among the theories put forward on the origin of Turkic negative suffix {-mA-} only the theory of Ramstedt is plausible. Ramstedt was of the opinion that the Turkic negative suffix {-mA-} resulted from the crasis of the verbal nouns in {-m} with the inflected forms of a Pre-Turkic defective verb **ä-* 'not to be', e.g. OT *bolmañ* 'don't be!' < **bolm-añ* < **bolum+äñ,* i.e. the imperative form of the archaic negative verb **ä-* which survives in the structure of Chuvash prohibitive particle *an* 'don't!' < **äñ* < **ä-ñ.* He believed that this Pre-Turkic verb of negation was identical with the Tungus auxiliary verb *e-* 'not to be' (Ramstedt 1924: 212-213). He also claimed that the hypothetical Pre-Turkic **ä-* 'not to be' originally meant 'to be' and was probably identical with the Turkic auxiliary verb *är-* 'to be' (ibid.).

I think that two important corrections should be made in this theory of Ramstedt. First, let it be said that the Tungus auxiliary verb *e-* does not mean 'not to be', but it means 'not to do, not to make'. Secondly, Tungus *e-* cannot be

cognate to the Turkic auxiliary *är-,* for both phonetic and semantic reasons: a) *är-* has a /r/, but *e-* does not; b) the two verbs have exactly opposite meanings.

If we disregard these two weak points, however, Ramstedt's theory is the most plausible one of the theories put forward on the etymology of this suffix, for it also answers the question "Why is the suffix {-mA-} is unstressed?". This question can be answered as follows: During the crasis of **bōlum* and **äñ,* two phonetic events must have taken place at the same time: While the medial vowel /u/ in **bōlumäñ* was being dropped, the phrase accent on the second syllable of **bōlu'm* must have been shifted to the first syllable, i.e. **bōlu'm ä-ñ* > *bōl'-ma-ñ* 'don't be!'.

Here I would like to remind the theory of Menges on the origin of the Turkic negative suffix {-mA-} which is slightly different from that of Ramstedt. According to Menges, the Turkic negative suffix {-mA-} came into being from the combinations of verbal nouns in *-ma/-mä* with the inflected forms of the Altaic negative verb **e-* (K. Menges, *Altaische Studien II: Japanisch und -Altaisch,* Wiesbaden 1975, p. 144). It should be stated right away that this theory of Menges is weak phonetically, for it disregards the most important part of the etymology, i.e. the accentuation of the suffix {-mA-}. If the Turkic unstressed negative suffix had been derived from such combinations, it would have been stressable, not unstressable, i.e. **käl-mä' + e-dim* > **kälmä'dim, *qāl-ma' + e-dim* > **qālma'dım,* etc. (Cf. Turk. *Hoca' Efendi* > *Hoca'fendi,* Kzk. *Alma' Ata* > *Alma'ta,* etc.).

The Altaic negative verb **e-* survives today only in the Tungus languages. In most of the Tungus languages, negative forms of verbs are formed with the auxiliary verb *e-* 'not to do, not to make'. This defective verb has only three productive forms today in the Tungus languages: *e-si-n* (present), *e-či-n* (past) and *e-tē-n* (future). The main verb is in the shape of a verbal noun in *-ra* (and also in *-na, -sa, -da*) and the inflected forms of the negative auxiliary *e-* are placed before the main verb:

Evk. *sā-re-m* 'I know', *e-si-m sā-re* 'I don't know'

Evk. *sā-re-n* 'He knew', *e-ri-n sā-re* 'He did not know' (Tsintsius 1977: 432)

Ev. *e-te-m hā-r* 'I will not know'

Ev. *e-te-n hā-r* 'He will not know' (K. A. Novikova, "Evenskiy yazık" in YN SSSR V 99)

The negative imperative forms of verbs, too, are formed with the negative particles *ekel/exel, eci,* etc., all derived from the negative verb *e-:*

Evk. *ekel bū-re!* 'Don't give!'

Neg. *exel būye!* (< **ekel bū-re*) id.

Nan. *eci bū-re!* id. (Tsintsius 1977: 432)

These Tungus negative forms in which the negative auxiliary is placed before the main verb are all archaic. The newer negative forms are found only in Nanay and Ulcha. In these two languages the inflected forms of the negative verb *e-* are placed after the main verb in the present and past tenses. Thus, through contraction, the negative suffixes -(*a)si-/-*(*e)si* (present tense) and -(*a)čı-/-*(*e)či* (past tense) have come into being in Nanay and Ulcha (Tsintsius 1977: 432):

Na. *būre(e)sii* "I don't give" < **būre-esi-i* < **bū-re e-si*(*n) bi*

Ulcha *būrē-si-mbi* "I don't give" < **bū-re e-sin bi* (cf. *būrii* "I give")

Na. *būre(e)čimbi* "I did not give" < **bū-re e-čin bi*

Ulcha *būre(e)sisi* "You do not give" < **bū-re e-si si* (cf. *būrisi* "You give")

The Tungus negative verb *e-* and its derivatives have cognates in Mongolian and Turkic. The Mongolian cognates are the negative particle *ese* and the negative verb *ese-* "not to be" which is homophonous with it (Poppe 1955, p. 287):

Mo. *kele-be* "he said", *ese kele-be* "he did not say"

Mo. *ire-be* "he came", *ese ire-be* "he did not come"

Mo. *yabu-qu* "to go", *yabu-qu ese-kü* "to go (or) not to go"

Mo. *ki-kü* "to do, to make", *ki-kü ese-kit* "to do (or) not to do"

Mo. *ire-gsen-i* "his having come", *ire-gsen ese-gsen-i* "his having come (or) not having come" (Poppe 1954: 175, Lessing 1960: 333).

The Tungus negative verb *e-* has cognates also in Turkic. These are Chuvash *an* "don't!" (< **äñ*), MK (Oghuz) *äñ* 'no', *äñ äñ* 'no no', MK *äp... äp* "neither...nor", Kirg. *elek* "not yet" and Yak. *ilik* id.

Chuvash is the only Turkic language in which the negative forms of the imperative mood are formed with the preposed negative particle *an* < **äñ* < **a-ñ* 'don't do!'

Chuv. *kala!* "Speak!", *an kala!* "Don't speak!" < **äñ käläl!*

Chuv. *pır!* "Go!", *an pır* "Don't go" < **äñ bar!*

Chuv. *kil!* "Come!", *an kil!* "Don't come!" < **äñ käl!*

Chuv. *kit-tĕr!* "Let him come!", *an kit-tĕr!* "Don't let him come!" < **äñ käl-tür!*

The Kirghiz negative particle *elek* "not yet" added to gerunds in {-V} or {-y} forms a negative present perfect indicating actions which have not yet taken place or will soon take place (also a kind of near future tense):

Kirg. *körölökmün* "I haven't seen yet" < **kör-e elek min*

Kirg. *kel-e elek, kelelek* "He hasn't come yet"

Kirg. *süylöy elek* "He hasn't spoken yet" < **söyle-yü elek*

The Yakut *ilik* has the same function in this language:

Yak. *iste ilikpin* "I haven't heard yet" < **ešid-e elik bin*

Yak. *körö ilikpin* "I haven't seen yet" < **kör-e elik bin*

These examples make it clear that Kirg. *elek* and Yak. *ilik,* too, are negative particles originally, deriving from the long-lost Altaic negative verb **e-* 'not to do, not to make'.

***

We may now return to the origin of the suffix {-mAtI(n)}. Under the light of the above discussion, it may be assumed that this suffix came into being with the addition of the gerund in {*-tI(n)} of the Altaic negative verb **e-* to the verbal nouns in {-m}, i.e. **al-ı-m e-ti(n)* > Orkh. *almatin* "without taking", **ūdı-m e-ti* > Orkh*. ūdımatı* "without sleeping", etc. During the combination, two phonetic events must have taken place at the same time, i.e. while the phrase accent on the last syllable of the first element was shifting to the preceding syllable the narrow union vowel of the last syllable was simultaneously dropped, e.g. *alı'm eti(n)* > *almatin,* etc. It should be reminded that in the formation of compounds like *almatin* the shifting of the phrase accent to the preceding syllable and dropping of the unstressed medial vowel of the second syllable of the first element is a general rule in Turkic: Turk. *kayı'n ana* > *ka'ynana* "mother-in-law", *kayı'n ata* > *ka'ynata* "father-in-law", *yalı'n ayak* > *ya'lnayak* "bare-footed", Trkm. *geli'n ece* > *ge'lnece* "lady bride", etc. It goes without saying that in cases like Orkh. *ūdı'matı* the phrase accent preserves its original place: **ūdı'm e-ti* > *ūdı'matı.*

***

As for the element {-tI(n)} of the suffix {-mAtI(n)}, to the best of my knowledge this gerundial suffix added to an affirmative stem is found only in . the structure of the Uigur adverb *näčöklä-ti~näčöklä-di* 'doing how, doing in what way or manner'. Observe the following examples:

šmnuγ näčöklä-ti ölürdi 'How did he (come to) kill the demon?' (M I 19, 10), *näčöklä-di meniñ balıqımtakı ulušımtakı ig toγa ketmäz* 'How is it that the diseases in my city do not disappear?' (D IV, 10, 62-3), etc. (cf. Turk. *nasıl olup da...*).

The gerundial suffix {-tI(n)} is found today only in Khaladj, a recently discovered Turkic language spoken in Central Iran. This suffix which is added to affirmative stems mostly occurs as *-di~-ti* in this language and it has the function of the Common Turkic gerundial suffix {-Xp} which is absent in Khaladj. Observe the following examples:

hün-di atlandilar 'hinaus gezogen stiegen sie zu Pferde' (coming out they mounted the horses), *sez vie'r-di almaq* 'sich streiten' (lit. 'Wort gebend nehmen'), *vu'r-di yuq-* 'schlagend zerstbren', *vax-i-ti kördük* 'hinschauend sahen wir' (looking at we saw), etc. (Doerfer 1988: 132).

The Khaladj gerundial suffix *-di/-ti* also occurs as /-dU/ in Khaladj. This form seems to have come into existence as a result of the crasis of *-di* with the Persian conjunction *u* 'and': *sīldü sipirmäk* 'saubernd kehren' (cleaning and sweeping) <*sīl-di u sipirmäk* (Doerfer 1988: 131), *kä'l-du varmaq* 'Kommend und Gehen' (coming and going) <*käl-di u varmaq, kä'l-du käčmäk* 'Durchgang' (... kommend Passieren) <*käl-di u käčmäk,* etc. (Doerfer 1980: 147), etc. The following example shows clearly the coming about of the form /dU/:

tiš-di u gavzan-di vardi 'fallend und aufstehend ging er' = Pers. *u uftān u xīzān raft* (Doerfer 1988: 132) (cf. Turk. *düş-e kalk-a gitti.*)

***

Before concluding this paper, I would also like to draw attention to the gerund in (-mAḍIp) occurring several times in MK: *körmäḍip* 'having not seen' (MK I 380, 420), *bolmaḍıp* 'having not become' (MK III 121), etc. These examples with voiced interdental spirant /ḍ/ indicate that the negative verb **ä-* "not to make, not to do" in Proto-Turkic also had an intensive stem in {d} or {-ḍ-}, i.e. **äḍ-* (cf. Orkh. *ı-* and *ıd-* 'to send, let go', *to-* and *tod-* 'to be satiated', Uig. *yüd-* 'to load' <**yü-d-* (cf. *yük* 'load' <**yü-k*). We may then assume that the MK forms *bolmaḍıp, körmäḍip,* etc. came into being as a result of the contraction mentioned above:

**körü'm äd-i-p > kö'rmäḍip*
**bōlum äd-i-p > bō'lmaḍıp*

Bibliography

Bang. W., 1923: "Das negative Verbum der Türksprachen", *SBAW* XVII, pp. 114-131.

Benzing, Johannes, 1952: "Der Aorist im Türkischen", *UAJb* 24, 1-2, 130-132.

Brokelmann, C., 1954: *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur-Sprachen Mitteittelasiens,* Leiden.

Doerfer Gerhard und Semih Tezcan, 1980: *Wörterbuch des Chaladsch,* Budapest.

––, 1988: *Grammatik des Chaladsch,* Wiesbaden.

Eckmann János, 1966: *Chagatay Manual,* Bloomington.

Ergin Muharrem, 1962: *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul, dördüncü baskı 1972.

Johanson, Lars, 1979: *Alttürkisch als* "*dissimilierende Sprache*"*,* Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz.

Korkmaz, Zeynep, 1965: "Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* <*-madın/-medin* zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine", *Türkoloji Dergisi,* II. cilt, 1. sayı. Ankara, 259-269.

Lessing, Ferdinand D., 1960: *Mongolian-English Dictionary,* Berkeley and Los Angeles.

Menges, Karl H., 1968: *The Turkic Languages and Peoples,* Wiesbaden.

Radloff, W., 1897: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei.* Neue Folge. St. Petersburg.

Ramstedt, G. *J.,* 1924: "Die Verneinung in den altaischen Sprachen. Eine semiologische Studie", *MSFOu* III, pp. 210-213.

––, 1952: *Einführung in the altaische Sprachwissenschaft II,* Her. Pentti Aalto, Helsinki.

Räsänen, Martti, 1957: *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen,* Helsinki.

Swift, Lloyd B., 1963: *A Reference Grammar of Modern Turkish,* Bloomington.

Tekin, Şinasi, 1990: "Türkçede -MA- Olumsuzluk Eki ile -DIK+ Eki Nereden Geliyor?", *Tarih ve Toplum,* Cilt 13, Sayı 74 (Şubat, pp. 78-81.

Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington.

––, 1989: "On the Origin of Turkic Negative Suffix {-mA-}", *AOH* XLIII, 1, pp. 81-86.

––, 2000: *Orhon Türkçesi Grameri,* Ankara.

Thomsen, Vilh., 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees* (= *MSFOu* V), Helsingfors

BU CİLTTEKİ MAKALELERİN KÜNYELERİ

1. "Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine I", *Türk Dili,* c. 6, sayı 67, 1957: 372-374.
2. "Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine II", *Türk Dili,* c. 6, sayı 68, 1957: 423-426.
3. (Tanıtma) "Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri,* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1958", *Türk Dili,* c. 8, 1963: 233-235.
4. "On Kök Turkic *büntegi*", *CAJ* 8, 1963: 196-198.
5. "On A Misinterpreted Word", *UAJb* 35, 1964: 134-144.
6. "Bir "Runik" Harfin Fonetik Değeri Hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin,* TKAE 19, seri I, sayı A 2, 1966: 412-417.
7. "Determination of Middle-Turkic Long Vowels Through *'arūḍ*", *AOH* 20, 1967: 151-178.
8. "*Long Vowels in 'Atabatu'l-Ḥaqā'iq", JSFOu* 68, 1968: 3-20.
9. (Tanıtma) "Notes on an introduction to Turkic studies, Karl H. Menges, *The Turkic languages and peoples. An Introduction to Turkic studies,* Ural-Altaische Bibliotheque XV. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968, XIV+248 p.", *FUF* 39, 1972: 351-365.
10. (Tanıtma) "E. V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*, I: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye, Akademiye Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Izdatel'stvo 'Nauka', 767 s., Moskva 1974", *TDAY Belleten* 1975-76, Ankara 1976: 274-285.
11. "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", *Ulusal Kültür,* c. 2, sayı 1-2, 1978: 17-42.
12. (Tanıtma) "*Varqa ve Gülşāh: A Fourteenth Century. Anatolian Turkish Meşnevī by Yūsuf-i Meddāh*, Edited with translation, glossary, and introduction by Grace Martin Smith, pp. 222+ facsimiles (fifteen folios), Leiden: E. J. Brill, 1976, Gld. 64", *JAOS* 100.3, 1980: 351-353.
13. "The Tariat (Terkhin) Inscription", *AOH* 37 (1-3), 1982: 43-68.
14. "Some Corrections in *Kitāb-ı Dede Qorqut*", *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata,* Napoli 1982: 563-576.

15. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *TTK Belleten,* c. XLVI, sayı 184, 1983: 795-838.
16. "Türkçedeki En Eski Ödünç Sözler", *Türk Dili,* c. 47, sayı 384, 1983: 526-529.
17. "Kitâb-ı Dede Korkut'ta Yeni Düzeltmeler", *Türk Dili,* c. 48, sayı 385, 1984: 26-29.
18. "Dede Korkut Hikâyelerinde Bazı Düzeltmeler", *TDAYB* 1982-83, Ankara 1986: 141-156.
19. "Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle İki Manzumesi", *Erdem,* c. 3, sayı 8, 1987: 367-392.
20. "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar", *Tarih ve Toplum,* c. 7, sayı 40, Ocak 1987: 54-57.
21. (Tanıtma) "James Hamilton, Manuscrits ouïgours du IXe-X^{e} siecle de Touen-houang, Textes etablis, traduits, et commentes par James Hamilton, Tom I., II, Foundation Singer-Polignac, Paris 1986", *Erdem*, c. 3, sayı 7, 1987: 249-257.
22. "Türkçe En Eski Dava Dilekçesi", *Tarih ve Toplum,* sayı 69, 1989: 54-56.
23. "Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *Erdem,* c. 5, sayı 14, 1989: 389-397.
24. "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar I", *Erdem,* c. 5, sayı 13, 1989: 285-293.
25. "Old Turkic *TWYZW= tözü*", *CAJ* 33 (1-2), 1989: 125.
26. (Tanıtma) "*Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu bilig): *A Turko-Islamic Mirror for Princes.* By YUSUF KHASS HAJIB, Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281", *Journal of Near Eastern Studies,* c. 48, sayı 1, 1989: 68-70.
27. "Nine Notes on the Tes Inscription", *Erdem 5,* sayı 14, 1989: 379-388.
28. "On the Etymology of Uighur *adgan-/adkan-/atkan-*", *CAJ* 34, 1990: 300-308.
29. (Tanıtma) "*Wisdom of Royal Glory* (Kutadgu Bilig): *A Turko-Islamic Mirror for Princes.* By YUSUF KHASS HAJIB translated with an introduction and notes by Robert Dankoff, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. pp. 281", *TDA* 1991: 197-200.
30. "On the Uigur term *yügmek*", *UAJb* 12, 1993: 265-268.
31. "Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar", *DA* 1993: 201-208.

32. "Corrections in *Kitāb-ı Dede Korkut II: Kara Polad Uz Kilic*", *Festschrift für Tietze, S. Faroqhi, Institut Geschichte und kultur des Nahen Orients sowie Turkologie, Universität München,* 1993: 177-181.
33. "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II", *TDA* 4, 1994: 159-169.
34. (Tanıtma) "Gerhard Doerfer, *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte,* Harrassowitz Verlag, Turcologica: Band 14, Wiesbaden 1993, 255 s.", *TDA* 4, 1994: 183-190.
35. "Altaic Languages", *The Encyclopedia of Language and Linguistics,* Ed. R. E. Asher, Pergamon Press, Vol. I, 1994: 82-85.
36. (Tanıtma) "Notes on *Old Turkic Word Formation*", *CAJ* 38, 1994: 244-281.
37. Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", *Turcologica* 23, *Beläk Bitig,* 1995: 209-222.
38. "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *TDA* 5, 1995: 19-32.
39. (Tanıtma) "Review of *Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā'*, An Eastern Turkish Version, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme and S. Tezcan, Leiden 1995", *TDA* 5, 1995: 259-264.
40. (Tanıtma) "Peter Zieme, *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch* (=BT XVIII). (Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung), Brepols 1996", *TDA* 6, 1996: 177-182.
41. (Tanıtma) "*Symbolae Turcologicae: Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday 8 March 1996*, ed. by Arpad Berta, Bernt Brendemoen and Klaus Schönig, Swedish Research Institute in Istanbul, 1996", *TDA* 6, Ankara 1996: 183-190.
42. "On Uigur *{-gAlI} bol-, {-gAlI} boltuk-*", *TDA* 6, 1996: 63-70.
43. "On the Adverb *ti* in Orkhon Turkic", *Altai Hakpo, Journal of the Altaic Society of Korea,* No. 6, 1996: 101-105.
44. "On the Old Turkic dative-locative suffix {-A}, In Turfan, Khotan und Dunhuang, Vorträge der tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung", veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994), Yay. Ronald E. Emmerick et al., Berlin 1996: 327-333.
45. "Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic", *TDA* 7, 1997: 165-173.
46. "On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}, *TDA* 7 (1997): 5-12.

47. "The First *Altïnköl* Inscription", *Turkic Languages, ed. by* L. Johanson, Volume I, Number 2, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1997: 210-226.
48. "The Second *Altïnköl* Inscription", *TDA* 8: 1998: 5-14.
49. "On Middle Turkic *budun/buḍun* 'null, annihilated'", *Studia Turcologica Cracoviensia* 5, 1998: 263-266.
50 "On Uigur *boqnı* 'low, short', *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı,* J. P. Laut, Mehmet Ölmez, İstanbul/Freiburg 1998: 405-410.
51. "Hemçik-Çırgakı Yazıtı", *TDA* 9, 1999: 5-15.
52. "İkinci Bay-Bulun (=E 49) Yazıtı", *TDA* 10, 2000: 81-90.
53. "Ana Türkçede *z*'leşme ve *ş*'leşme", *XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* BÜ Yayınevi, Yayına Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy- Eser E. Taylan, İstanbul 2000: 1-12.
54 "On the Turkic Gerundial Suffix {-mAtI(n)}", Splitter ausder Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme, *TDA* Dizisi 35, İstanbul-Berlin 2002: 375-384.

I. VE III. CİLTTEKİ YAZILAR

I. Cilt

1. Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic
2. On the Alternation *l*~*s* in Turkic and Mongolian
3. Further Evidence for "Zetacism" and Sigmatism"
4. On Volga-Bulgarian *bačne*
5. On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic
6. (Tanıtma) *Sravnitel'nıy slovar' tunguso-mançjurskikh yazıkov: Materialı k etimologiçeskomu slovaryu*
7. Altay Dilleri Teorisi
8. The Representation of Proto-Turkic Medial and Final /s/ in Yakut
9. Ön Türkçede Ünsüz Yitimi
10. Once More Zetacism and Sigmatism
11. Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine
12. Notes on Some Altaic Harnessing Terms
13. On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}
14. On the Verbal Negation in Old Japanese
15. On the Structure of Japanese Transitive Verbs in /s/
16. (Tanıtma) *Remarks on a study in Altaic comparative morphology*
17. *Üze* Zarfı Hakkında
18. Altaic Etymologies Based on "Sporadic Alternations"
19. Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory
20. Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/
21. Turkic *tiš*, Chuvash *šăl* and Mongolian *šidün*
22. Olumsuzluk Eki -ma/-me'nin Etimolojisi
23. Внутритюрские Свидельства Соотвествия Тюрского /š/ Чувашского /ś/ и Монгольского /č/
24. On the Origin of Turkic Negative Suffix (-mA-)
25. Turkic /š/, Chuvash /ś/ and Mongolian /č/

26. The Comitative Case in Orkhon Turkic
27. New Examples of Zetacism
28. The Hunnic (Hsiung-Nu) Couplet in *Chin-Shu*
29. Sigmatism in Chuvash Reviewed
30. Türk Dillerinde Önseste *y-* Türemesi
31. Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic
32. On the Origin of the Turkic Genitive Suffix
33. Yeni "Zetasizm" Örnekleri
34. Altaic Etymologies: I
35. Turkic *yurt*=Mongolian *nutug*

III. Cilt

1. Türkçesini Aramak
2. (Tanıtma) Bir Kitabın Söylettikleri
3. Şiirimizde Ölüm Temi I
4. Şiirimizde Ölüm Temi II
5. Tarancı'da Dil Devriminin Etkileri
6. 'Yüzükoyun' Bileşiğinin Yapısı
7. *da/de* Bağlayıcısının Türeyişi
8. (Tanıtma) *Türk Edebiyatında Şehr-Engizler ve Şehr-Engizlerde İstanbul*
9. Ataç'ın Dilciliği ve Tilcikleri
10. *daha* Zarfı ve *da/de* Edatı Hakkında
11. *daha* Zarfının Anlam ve Kullanılışları
12. Ayınlı ve Hemzeli Kelimeler
13. (Tanıtma) "Türkçemiz" Adlı Eser Dolayısiyle
14. Kelime Yaratırken
15. Kurumu Suçlandırma Hastalığı
16. Tasfiyeciliğin Sınırları
17. Nite Nitekim
18. Akıntıya Kürek Çeken Biri

19. “Yaşıyan Dil” Hikayesi
20. (Tanıtma) *Osmanlıca Dersleri I: Türk Dil Bilgisi*
21. (Tanıtma) A. N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*
22. Sovyet Rusya’da Savaştan Sonra Türkoloji Çalışmaları
23. “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkında
24. “Yanlış Türkçe” Kılavuzu
25. (Tanıtma) *Basic Course in Azerbaijani*
26. Burlingame’de Kazanlı “Yeşler Tügereği” (Gençler Kulübü)
27. Türk Dil ve Lehçelerinde Ünsüz İkizleşmesi
28. Türk Dilbilimi ve Yeni Kelimeler: 1
29. Atatürk ve Dil Reformu
30. En Hakiki Mürşit İlimdir
31. (Tanıtma) Lise I Edebiyat Kitabındaki Tutarsızlıklar ve Bilimsel Yanlışlar
32. Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik “İddiası”
33. Türkçe ile Kazakça Arasında Karşılıklı Anlaşabilirlik
34. Avrupalılar ve Türkçenin Latin Harfleriyle Yazımı
35. (Tanıtma) L. S. Levitskaja, *Istoričeskaja morfologija çuvašskogo yazyka*
36. (Tanıtma) İ. Kengesbayev, *Kazak Tilining Frazeologiyalık Sözdigi*
37. Enver Celalettin Paşa’nın Etimolojileri
38. On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir
39. Atatürk ve Türk Dilinde Reform
40. Fahir İz ve Türk Dili
41. On Some Homophonous Suffıxes in Modern Turkish
42. Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi
43. Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları
44. A New Classification of the Chuvash Turkic Languages
45. A New Classification of the Turkic Languages
46. Türkçede Kelime Vurgusu Kuralları
47. Türkoloji Üzerine

48. (Tanıtma) *Turkish Linguistics Today*
49. Orta Asya Türk Dilleri
50. Türkçenin Yakın ve Uzak Akrabaları
51. Turkey: Language Situation
52. Turkic Languages
53. Turkish
54. Türkçede Morfofonemik Değişmeler: Dar Ünlü~ø Nöbetleşmesi
55. Itır üöt, Nazım Hikmet
56. Kentlileşme ve Türkçe
57. Dilbilimi İlke ve Yöntemleri Işığında Türkiye'de Türk Dilbilimi
58. (Tanıtma) Türkçe ve Edebiyat Ders Kitapları (I)
59. Yusuf Has Hacip ve Cahit Sıtkı Tarancı'da Gençlik, Yaşlılık ve Ölüm
60. (Tanıtma) Türkçe ve Edebiyat Ders Kitapları (II)
61. On the Etymology of Turkish *değil*
62. Türkçe'de Kaynaştırma Sesleri